www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Національна академія наук України

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського

Міжнародна асоціація україністів

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні

Інститут української мови

Український мовно-інформаційний фонд

IX МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС УКРАЇНІСТІВ

МОВОЗНАВСТВО

ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ

(До 100-річчя Національної академії наук України)

КИЇВ
Видавництво ІМФЕ
2018

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

УДК 061.2(100=161.2)+81'1
М-58

Друкується за рішенням вченої ради Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського

Головний редактор: ***Г. Скрипник***

Редакційна колегія:
Б. Ажнюк, К. Городенська, П. Гриценко, С. Єрмоленко, А. Загнітко, Т. Космеда, І. Кочан, Л. Масенко, М. Мозер, В. Мойсієнко, Г. Півторак, О. Пресіч, Г. Семенюк, В. Скляренко, А. Стаменова, Л. Попович, М. Чіжмарова, Л. Шевченко, О. Шинкарук, В. Широков

IX Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство. Збірник М-58 наукових статей (До 100-річчя Національної академії наук України) / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2018. – 716 с.

ISBN 978-966-02-8644-3 (загальний)
ISBN 978-966-02-8645-0

Збірник містить мовознавчі доповіді учасників IX Міжнародного конгресу україністів. Видання розраховане на науковців, викладачів та студентів вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, широке коло шанувальників української словесності.

ISBN 978-966-02-8644-3 (загальний)
ISBN 978-966-02-8645-0

© ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2018

© Міжнародна асоціація україністів, 2018

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Українське мовознавство: стан і перспективи

І засідання

Світлана Єрмоленко

(Київ)

УКРАЇНСЬКА МОВА В НАУКОВОМУ СВІТОГЛЯДІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА: ІСТОРИЧНО-КУЛЬТУРНИЙ ДИСКУРС

Автор статті, досліджуючи наукові й публіцистичні праці М. Костомарова, розкриває зміст синтезованого поняття української народності, у якому історик об'єднував мову, історію, психологію, словесну творчість, релігію народу й наголошував на зв'язку мови як суб'єкта історії з духовною енергією народу.

The article authoress, investigating M. Kostomarov scientific and publicistic works, is describing the content of the synthesized notion of Ukrainian national character, where the historian has combined the language, history, psychology, folklore, religion of people. He has also emphasized the connection of the language as the history subject with the nation spiritual energy.

Час, коли жив і працював Микола Іванович Костомаров (1817–1885), – це «весна європейських народів», доба їхнього «самоозначення» (вислів М. Грушевського). Вона позначена особливою увагою вчених-гуманітаріїв до історії, етнографії, фольклористики, до проблеми *народ і мова*.

Сучасні дослідники називають М. Костомарова «ідеологом і теоретиком народницького руху в Україні» [13, с. 283]. В українській історіографії XIX ст. – початку XX ст. представники народницького напряму розглядали народ як головний чинник історичного процесу. Вони ідеалізували, романтизували минувшину, а в особливостях фольклору, побутової культури виявляли зв'язок мови з «духом народу», з його світоглядом. Коментуючи матеріали історіографічної класики, зокрема твір М. Костомарова «Мысли об истории Малороссии», О. В. Ясь пише про «ро-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

мантичний стиль мислення [автора. – *С. Є.*], скерований на героїко-художнє осягнення української минувшини, насамперед її "народного духу" в місцевому, малоросійському контексті» [15, с. 180].

Неоднозначною була оцінка наукових поглядів і громадської діяльності М. Костомарова як його сучасниками, так і гуманітаріями наступних поколінь [9, с. 8–9]. Наукові дослідження М. Костомарова про українську мову маємо оцінювати в контексті його доби, передбачаючи нове прочитання його творів у сучасному науково-культурному дискурсі.

Знайомство М. Костомарова з українською мовою, звичаями українців почалося з дитинства. Народився він 16 (за ст. ст. 4) травня 1817 року в слободі Юрасівці Отрогозького повіту Воронезької губернії, на межовій території між Росією та Україною, де жили переважно українці. Батько його, Іван Петрович, походив із козаків-переселенців, які заснували Острогозький полк на Слобідській Україні. Мати – українка-кріпачка, з якою одружився І. П. Костомаров після народження сина. Батько намагався дати синові гарну освіту: віддавали його у приватні пансіони в Москві, Воронежі, навчався він у Воронезькій гімназії. Його дитячі враження від спілкування з селянами-українцями, навчання на історико-філологічному відділенні Харківського університету, знайомство з відомим українським поетом П. П. Гулаком-Артемовським, який викладав історію в університеті, – все це формувало науковий світогляд майбутнього історика, залюбленого в рідний край, у народну культуру.

Із прослуханих лекцій в університеті, вивчення архівних матеріалів М. Костомаров робить висновок, що «бідного мужика, хлібороба-трудівника ніби й немає в історії; чому історія нічого не розповідає нам про його побут, про його духовне життя, про його почуття, способи вияву його радості й суму? Так я переконався, що історію треба вивчати не тільки за мертвими літописами й записками, а й у живому народі» [7, с. 101].

Дослідниця творчості М. Костомарова в контексті його доби О. Гончар пише: «Становлення М. Костомарова-історика почалося із захоплення українським фольклором, етнографією та літературою і перейшло в історіографічне русло.

Доля українського народу хвилювала його не тільки як науковця, але й як громадського діяча. Він відстоював право Укра-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

їни на власну культуру, мову й літературу, а також боровся за підвищення освітнього рівня простого народу, розробляв ідею звільнення його від рабства» [3, с. 126].

Університетське оточення, спілкування з відомим славістом-філологом І. Срезневським, поетом П. Гулаком-Артемовським, прозаїком Г. Квіткою-Основ'яненком, поетом і фольклористом А. Метлинським спонукали М. Костомарова до *творчості* українською мовою. Під псевдонімом Ієремія Галка він пише українською мовою драматичний твір «Сава Чалий».

Історик вивчав збірку «Українських народних пісень» (1817, 1834), яку видав М. Максимович, а беручи участь в археологічному з'їзді (Київ, 1874), був захоплений рефератами П. Житецького про «Пересопницьке Євангеліє», пам'ятку XVI ст., перекладену українською мовою, і М. Драгоманова – про українські думи й історичні пісні [13, с. 37].

Постійне звертання до теми української мови так пояснює історик: «Любов до української мови, дедалі більше захоплювала мене; мені боліло, що така прекрасна мова залишається без будь-якої літературної практики та ще й зазнає зовсім незаслуженої зневаги» [7, с. 104]. Як згадував М. Костомаров, висміювали «мужичу» українську мову не лише великороси, а й своя аристократія. Про вплив соціального розшарування суспільства на вибір мови, про зневажливе ставлення верхівки духовенства до народної української мови йдеться у працях М. Костомарова, присвячених історії релігійних рухів в Україні [8, с. 1–40].

Тема мови як активного суб'єкта історії народу займає чільне місце в наукових історичних дослідженнях ученого, а також у публіцистичних творах історика, у його громадсько-політичній діяльності. Історик констатував ознаку окремішності того феномену, який постав в історії як мова українського народу. Хоч ця мова й має територіальні відмінності, проте саме завдяки її цілісності українці усвідомлювали свою етнічну єдність, пор.: «Мова, яку називають звичайно малоросійською, якою розмовляють у південно-західних губерніях Росії і в Галицькому королівстві, не є наріччям мови російської, яке утворилося останнім часом; вона існувала здавна і тепер існує як наріччя слов'янського кореня, яке займає за своєю граматичною і лексичною будовою середину між східними і західними наріччями величезного слов'янського племені, наріччя правильне, ба-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

гате, гармонійне і здатне до розвитку літературної творчості» [6, с. 280].

Усвідомлення важливості *народної, або внутрішньої, історії* приводить ученого до потреби вивчення фольклорних джерел – пам'яток, що дають змогу пізнати, як дивиться народ на самого себе і на довкілля. Історик, аналізуючи народнопісенні джерела, простежує різницю між українською (малоруською) і російською (великоруською) мовами в називанні реалій матеріального та духовного світу й тим самим підтверджує мовно-психологічну специфіку «двох руських народностей».

В українській історіографії М. Костомаров, за словами М. Грушевського, «розбивав ідеологічні підстави старожитньої царської Росії – ту вінчану офіціальною тріадою «православія, самодержавія і народності» миколаївську Росію, що привалила була своїм тягарем народне життя і загородила шляхи поступу і розвитку» [4, с. III].

Українські інтелектуали, серед яких були Г. Андрузький, В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, П. Куліш, О. Навроцький, О. Петров, Д. Пильчиков, Т. Шевченко та ін., наприкінці 1845 – на початку 1846 року створили у Києві Кирило-Мефодіївське братство. У програмному документі Кирило-Мефодіївського братства «Книга буття українського народу» (інші назви «Книга (книги) бытия украинского народа», «Закон Божий») [13, с. 203, 210–212] Микола Костомаров обґрунтував самобутність українського народу, його право на вільний розвиток у союзі слов'янських народів. Соціальні умови створення такого союзу, або федерації, автор бачив у знищенні кріпосництва, у забезпеченні вільного розвитку всіх народностей в умовах федеративного устрою держави.

На цей час припадає знайомство М. Костомарова із Т. Шевченком.

Історик згадував: «Я побачив, що муза Шевченка роздирала завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплююче було зазирнути туди!!! Поезія завжди йде вперед, завжди зважується на сміливу справу; за нею йдуть історія, наука і практичний труд. Легше буває останнім, але важче першій» [14, с. 101]. А втім, тогочасну суспільну думку формувала інтелігенція різного фаху. Пор. думку І. Дзюби про вплив на Т. Шевченка ідей істориків, зокрема щодо перегляду колишньої

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

романтичної ідеалізації минувшини у «геніальному проповідницькому архітворі «І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнєє посланіє»: «Певну роль, мабуть, відіграли і розмови на теми української історії з Бодянським, Кулішем, Костомаровим, Максимовичем, уважніше ознайомлення з історичними дослідженнями, хоч Шевченко йшов далі за своїх сучасників» [5, с. 280].

Постаті М. Костомарова і Т. Шевченка в історії української культури об'єднує не лише життя і творчість у конкретній добі, спільні погляди на суспільство, долю українського народу, спільна громадсько-політична діяльність. Історія й українська словесність тісно переплелися у їхній творчій діяльності. Вивчення минулого в історії українського народу привело М. Костомарова до літературно-художньої творчості українською мовою, а роздуми Т. Шевченка над українською історією виливалися в геніальні поетичні тексти, зміст яких заперечував схеми офіційної російської історії. Поет увіковічував українським словом історію свого народу, а історик, обґрунтовуючи давність й окремішність української народності, доводив її здатність зберігати й виявляти свою ідентичність у мові, літературі, культурі, ментальності.

Історик популярно пояснював виникнення книжної писемної культури східних слов'ян, яка прийшла до них разом із прийняттям християнства. Це була церковнослов'янська мова, узвичаєна у світській сфері писемного спілкування. Вона зазнавала впливу народної української мови, поширеної в побутовій сфері. Так сформувалася староукраїнська книжна мова, яку М. Костомаров називає *руською мовою.* Відомо, що вчені, досліджуючи історію української літературної мови, по-різному називають цю давню книжну мову, але сутність її розуміють однаково: це була мова освіченого суспільства, мова літератури, що її українські проповідники у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. поширювали в Москві.

Історик аналізує закономірний процес творення української літературної мови на народно-розмовній основі. Ідея народності, поширившись у Європі, стимулювала видання збірок народних пісень, а ще до появи цих збірок – видання літературних пародій, серед них – «Енеїди» І. Котляревського. Хоч це й не був перший твір, написаний українською народно-розмовною мовою, проте саме в ньому, за словами історика, – «картина малоросійського

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

життя», «непідробний гумор», «блискуча, найвищою мірою народна мова» – забезпечили велику популярність твору; йому судилося стати знаковою віхою, «найкращим пам'ятником» в історії української літератури.

В оцінці «Енеїди» варто відзначити історичну далекоглядність М. Костомарова: вчений побачив у надзвичайному творі І. Котляревського такі якості, «які були приховані від сучасних читачів» [6, с. 284], тобто «Енеїда» не лише «сміховина», не лише розрахована на сприйняття жарту: вона змусила читачів подивитися на себе збоку, впізнати картини життя, замислитися над морально-етичними проблемами суспільства.

Подаючи огляд нечисленної на той час української художньої літератури, історик пропонує тонкий (скористаємося сучасним терміном – психолінгвістичний) аналіз мови повістей Г. Квітки-Основ'яненка – «Маруся», «Козир-дівка», «Щира любов», «Оксана». М. Костомаров ставить за мету розкрити власне українську сутність цих творів. У чому бачить дослідник українськість повістей? Зокрема, у чуттєвості, властивій зображуваному характерові, у тих почуттях, які набувають залежно від обставин різної мовної форми, різного чуттєвого ословлення. Мрійливість, чуттєвість, поетичність образу Марусі, на думку М. Костомарова, випливають «з глибини характеру малоросійської нації і зрозумілі з її історичного життя. Маруся – це малоросіянка давнього віку, яка живе в новому» [6, с. 289].

Глибокий пієтет відчуваємо у висловленнях М. Костомарова про творчість Т. Шевченка: «Він не тільки напоєний народною малоросійською поезією, але досконало оволодів нею, підпорядкував її собі і дає їй витончену, довершену форму. <...> Це цілий народ, який промовляє устами свого поета: душа його перейнялася співчуттям і подібністю між станом своїм і загальнонародним почуттям. <...> Тому кожний, хай буде в нього хоч кілька намірів, що наповнюють внутрішній світ малоросіянина, так буде перейнятий поезією Шевченка, що забуде, чуже це, отримане зовні, чи своє, власне, що народилося в серці з незапам'ятних часів, так, як перші ідеї дитинства» [6, с. 292].

Дослідники зауважують, що народницькі погляди М. Костомарова мали «етнографічно-лінгвістичне забарвлення» [1, с. 11]. Беручи участь у полеміці з однією з московських газет, яка звинувачувала захисника малоросійської мови в сепаратизмі,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

історик категорично застерігав від вплутування політики в питання етнографії й лінгвістики. Костомаров не був радикалом: він еволюційним шляхом домагався визнання через мову і словесну творчість окремішності українського народу. На історично-культурному дискурсі наголошує А. Ганжа: «М. Костомаров глибоко розумів шляхи захисту й утвердження української мови у тогочасному суспільстві, культивував ідею національної самодостатності українського народу, його самовизначення через мову» [2: с. 48]. На думку В. Ващенка, вчений був першим, хто поєднав ідею «народності» з принципом «федералізму» і хоч не відкидав поняття держави, проте в її устрої не визнавав унітарності та абсолютизму [1, с. 15].

Гасло просвіти для народу набуває особливого суспільно-політичного значення в умовах запроваджуваної політики царизму щодо заборони української мови. У ті роки, коли був виданий Валуєвський циркуляр, українські діячі звернулися до М. Костомарова з пропозицією створити фонд для видання підручників українською мовою. Історик цю проблему розв'язав інакше: зібрані кошти він запропонував використати для створення перекладного українсько-російського словника. Укладач такого видання, у разі схвальної експертної оцінки трьох фахівців зі слов'янської філології (один з них має бути «природний малорус, який з дитячих літ засвоїв рідне наріччя»), повинен був отримати грошову винагороду. Так російськомовний вчений М. Костомаров і численними полемічними публікаціями, і науковими працями, а ще й матеріально підтримував ідею національного самоусвідомлення й самоозначення народу. Зауважимо, що вищезгаданий словник мав сприяти створенню загальновживаної літературної мови з усталеним правописом. Тим часом Костомаров бачив правописну роз'єднаність українців, що не сприяло розширенню функціонального поля української мови. Історик засуджував безплідність правописних суперечок українців, змагання між прихильниками правопису М. Максимовича і П. Куліша, наголошував на тому, що «кулішівка» мала на той час певні традиції об'єднання західноукраїнської і наддніпрянської мовно-писемної практики. І хоч ці традиції вимірювалися лише десятиліттям, проте їх, на думку вченого, треба було зберігати і поширювати, а не перетворювати правопис на «політичне знамено» [4, с. 274].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

У ширшому контексті проблеми *мова як активний суб'єкт історії* звертаємо увагу на мотив відступництва від своєї народності й рідної мови вищих аристократичних прошарків українського суспільства. Полемічні статті історика присвячені розглядові процесів ополячування українців. Автор пише: «Ієзуїти заводили школи, в які приймали руських (українських) дітей і готували їх відступництво... А хіба православні не могли також засновувати школи, щоб готувати стійких і доблесних захисників батьківської спадщини? Хіба Русь не була більша, ніж Польща? <...> Ополячування Русі відбувалося більше від слабкості Русі, ніж від насильства та інтриг католицтва і полонізму. <...> Так, слабкість – ось що погубило руське дворянство! <...>. До яких сумних наслідків привела вона! Відділення дворянства від народу; ті криваві народні повстання, той крайній занепад духу, вузький – особистий – егоїзм, природний у верхньому прошарку, коли той відривається від маси, втручання сусідньої політики. <...> Причому й ті, які з руських ставали поляками, носили в собі наслідки цього перетворення. Не маючи солідарності з народом, вони не мали її й між собою; легкість, з якою вони втратили попередню народність, залишилася й утвердилася в їхньому характері» [8, с. 145].

Розглядаючи процеси збереження своєї віри, мови, історик звинувачує представників аристократії, дворянства, які не підтримували популярних видань для освіти народу. У першій половині XIX ст. інтелігенція, перебуваючи у складі різних держав, легко переходила в панівне мовно-культурне середовище. Українські інтелектуали як мовні особистості своєю науковою творчістю збагачували інші літературні мови (див., наприклад, [11]), засвідчуючи тим самим, що мовна стійкість у конкретному соціумі залежить від багатьох соціальних, психологічних чинників, тобто функціонування й поширення мови в суспільстві пов'язане з історією цього суспільства.

Костомарова вважають засновником нової історіографії, яку розуміють як написання історії народу, а не історії держави. Такий погляд на історію пізніше розвинув Михайло Грушевський, наголошуючи, що народ може й не мати своєї держави, але, зберігаючи самосвідомість, мову, він зберігає самобутню культуру, досягає визнання у світовій культурі. Про роль творчості рідною мовою писав академік В. Русанівський: «Коли нація досягає са-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

моусвідомлення самої себе, у неї з'являється потреба виразити свій внутрішній світ: історію, уподобання, культурні набутки. Цьому завданню служить література – художня, публіцистична, наукова, зокрема історико-етнографічна. Якщо ця література твориться мовою більшості населення, вона стає загальнонародним культурним вогнищем, що освітлює своєму носієві шлях у майбутнє, в коло інших цивілізованих народів. Коли ж ця література втілюється в слова і форми іншої мови, вона є лише спогадом про минуле свого народу» [10, с. 3].

Хоча Костомаров писав свої наукові й публіцистичні праці російською мовою, вони не стали лише спогадом про минуле українського народу, а дали поштовх розвитку українськомовної науки – історичної етнографії, етнопсихології. Пор.: «Костомаров фактично започатковує новий напрям в українській історичній науці – етнопсихологію. Вчений визначає поняття «народного духу» і відносить його до рушійних сил історичного процесу» [12, с. 3–11].

Науковий стиль М. Костомарова позначений виразною публіцистичністю, що було ознакою як індивідуального мовомислення, так і тодішньою науковою традицією. Пор. такий показовий уривок із статті вченого: «Навряд чи є в світі мова, нещасніша за малоросійську. Століття минали одне за другим; всі визнавали, що є на світі малоросійський народ і розмовляє він своєю мовою; царі зверталися до цього народу зі своїми грамотами і царське слово називало його «малоросійським народом», а для відносин з малоросіянами і розуміння їхньої мови в Москві при посольському приказі були навіть перекладачі. Нікому й на думку не спадало сумніватися в тому, що такий народ із своєю мовою є. Але нещодавно книжні мудрагелі вигадали ніби малоросійського народу нема зовсім і ніколи не було, а в краю, що зветься Малоросією, живе той самий народ, що і Москві, і в Твері, і в Нижньому – всюди в російській державі є тільки один народ *руський.* Шукати в Росії які-небудь *дві руські народності* – безглуздо, ганебно і шкідливо…» [8, с. 289]. Саме так розпочинає свій огляд українського альманаху «Луна» (Київ, 1881) М. Костомаров у праці «Завдання українофільства». У його полемічному слові відгукнулися всі змагання українофілів за право мови українців бути мовою освіти й творчості, «щоб не забороняли малоросам бути тим, ким їх природа і попередня історія створили» [8, с. 280]. За тодішньою

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

традицією історик у своїх публікаціях використовує такі назви: «малорусское наречие», «русский язык», «язык администрации, законодательства и высшей культуры». У виборі цих номінацій закладене протиставлення, розрізнення понять «язык» і «наречие», і вчений відповідно до тодішньої мовної ситуації, російської політики й офіційної науки мав дотримуватися названого розрізнення, проте часто уникає його, послуговуючись також синонімічним словосполученням *малорусское слово.* Конкретне слововживання в текстах історика свідчить про вболівання М. Костомарова за долю української мови, пор.: «Якщо ж обіч російської мови буде залишатися і літературно розвиватися малоруська література, то, приносячи свою місцеву користь, вона без шкоди російській літературі буде існувати для домашнього вжитку, як висловився колись про неї один із слов'янофільських органів ще в шістдесятих роках поточного сторіччя» [6, с. 336]. Звернімо увагу, що вислів «мова для домашнього вжитку» («домова мова») у наведеній цитаті належить не М. Костомарову, проте саме за цей вислів чи не найбільше його критикували. А тим часом оцінювати громадсько-політичну, наукову, суспільно-культурну діяльність відомих історичних осіб маємо з урахуванням конкретного історичного періоду, мовної і суспільно-політичної ситуації.

Актуалізацію дослідження творчості М. Костомарова у XXI ст. пояснюємо не лише ювілейною датою, пов'язаною з творчою діяльністю вченого, а й намаганням осягнути, які віхи історичного розвитку українського суспільства, зокрема становище української мови в минулому, спричинили сучасні проблеми мовної ситуації, як вони вплинули на самоідентифікацію українців і вияв їхнього мовно-національного усвідомлення у відновлюваній Українській державі.

---

1. *Ващенко В.* Лекції з української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський) : навч. посібн. / В. Ващенко. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. – 140 с.

2. *Ганжа А.* «Культурна амплітуда українського слова» в рецепції Миколи Костомарова / А. Ганжа // Український світ у наукових парадигмах : зб. наук. праць. – Харків : ХІФТ, 2017. – Вип. 4. – С. 43–48.

3. *Гончар О.* Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи / О. Гончар. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2017. – 274 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

4. *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова / М. Грушевський // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – Київ, 1928. – С. III–XXI.

5. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. М. Дзюба. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. – 720 с.

6. *Костомаров М. І.* Слов'янська міфологія / упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай; вступ. ст. М. Т. Яценка. – Київ : Либідь, 1994. – 384 с.

7. *Костомаров Н. И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина. – Київ : Наукова думка, 1992. – 512 с.

8. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – Київ : Державне видавництво України, 1928. – 316 с.

9. *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров 1817–1885 / Ю. А. Пінчук. – Київ : Наукова думка, 1992. – 231 с.

10. *Русанівський В. М.* У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). – Київ : Наукова думка, 2002. – 240 с.

11. *Синица И. А.* Языковая личность ученого-гуманитария XIX века / И. А. Синица. – Київ : Издательский дом Дмитрия Бураго, 2006. – 352 с.

12. *Скрипник Г.* Наукова та мистецька спадщина другої половини XIX століття у контексті культурно-національного відродження (замість передмови) // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії : зб. наук. праць. – Київ, 2007. – Вип. 7. – С. 3–11.

13. *Смолій В. А.* Микола Костомаров: Віхи життя і творчості : енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь. – Київ : Вища школа, 2005. – 543 с.

14. Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. – Київ : Дніпро, 1982. – 547 с.

15. *Ясь О. В.* Вступна стаття до праці М. Костомарова «Мысли об истории Малороссии» / О. В. Ясь // Український історичний журнал. – 2014. – № 6. – С. 179–181.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Божена Зінкевич-Томанек

(Краків, Польща)

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ НЕПОВНІ ТА ХИБНІ ЛЕКСИЧНІ ПАРАЛЕЛІ ЯК ДЖЕРЕЛО ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ

Предметом аналізу є українсько-польські неповні та хибні лексичні паралелі. Це пари слів, які в обох мовах звучать ідентично або дуже подібно, але є різні за семантикою або стилістичним забарвленням.

Чим більше споріднені мови, тим більше знаходимо пар слів, схожість яких може бути дуже зрадливою. Такі пари слів є для перекладачів своєрідними лексичними пастками, адже вони можуть бути причиною помилок.

Ukrainian-Polish incomplete and false lexical parallels are the subject of the analysis. These are the words pairs, which sound identically or very similarly in both languages, but differ in terms of semantics or stylistics.

The more related the languages are, the more pairs of words are found, which likeness can be very treacherous. Such pairs of words are some kind of lexical pittfalls for the translators and interpreters, because they can be the reason for mistakes.

Протягом останніх п'ятдесяти років, себто з початку другої половини XX ст., різко зросли міжнародні контакти, виникли численні міжнародні організації, частими стали різні міжнародні конференції. У зв'язку з загальною глобалізацією на початку XXI ст. виникла потреба у висококваліфікованих перекладачах, стала розвиватися транслатологія як наукова дисципліна, що займається теорією перекладу, питанням компетентності перекладача, не тільки достовірності перекладу, але й його лексичної та граматичної правильності.

На філологічних факультетах, де вивчаються іноземні мови, важливе місце зайняла контрастивна лінгвістика, яка певною мірою дала початок вченню про міжмовну інтерференцію як негативний трансфер, спричинений оманливою міжмовною аналогією.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Темою цієї статті є українсько-польські пари слів, які подібно звучать і мають подібну графічну форму, але є різними за семантикою, стилістичною характеристикою чи лексотактичними особливостями. Цілком зрозуміло: чим більше споріднені мови, тим більше цього роду лексичних пасток, тим більше небезпечних оманливих збіжностей.

«Jeżeli mamy do czynienia z językami genetycznie lub geograficznie bliskimi sobie, to stwierdzamy, że tego typu odchyleń spotyka się bardzo dużo, a ich zróżnicowanie semantyczne jest rozmaite, od stosunkowo nieznacznego po przeciwstawne. Najczęściej źródłem ich jest wspólne dziedzictwo podstaw i środków słowotwórczych oraz wzajemne zapożyczenia, także ze wspólnych źródeł, przy różnym rozwoju semantycznym i stylistycznym» [17, c. 5].

У дидактичній і транслатологічній практиці такі одиниці двох мов повинні посідати важливе місце, адже вони є причиною поширених мовних помилок, непорозумінь чи навіть скандалів.

Такі одиниці тривалий час називали *фальшивими друзями перекладача*. Термін *les faux amis du traducteur*, уведений у науковий обіг французькими мовознавцями у 1928 році [16], протягом десятиліть став дуже популярним і, по суті, міжнародним (*falsche Freunde des Übersetzers*, *fałszywi przyjaciele tłumacza*, *ложные друзья переводчика*, *фальшиві друзі перекладача*).

Дуже часто вживається термін *міжмовні омоніми* [9, 10, 11, 17, 20] й *міжмовні пароніми* [1, 9], *оманливі міжмовні аналогії* [13], а також *тавтоніми* [18].

Останнім часом у польських виданнях подібні пари лексем, услід за словацькими мовознавцями [19], називаються *зрадливими словами* [12], а болгарські мовознавці запропонували термін *апроксимація* (від лат. *aproximatio* ʻзближення, наближення; зображення чогось не зовсім точноʼ), а відповідні пари слів різних мов, подібні за формою, але різні з семантикою, називають *апроксиматами* [14, 15, 21].

У 90-х роках XX ст. у Польщі було надруковано кілька словників «польсько-слов'янських контактів». Автори цих словників уживають загальну назву серії, де фіксуються пари слів польської мови і другої, слов'янської мови – *Pułapki leksykalne* (*лексичні пастки*) [15, 21], що само собою перегукується з думкою Р. А. Будагова, згідно з якою, відкритість терміна *ложные друзья переводчика* «как бы напоминает, какие ловушки ожидают всех,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

кто имеет дело с разными языками» [2, с. 65]. Словники із серії *Pułapki leksykalne* адресовані перш за все студентам слов'янської філології, а також перекладачам.

Цікаву систему опису подібного типу лексичних пар запропонував у 1993 році В. Дубичинський. Автор вводить термін *лексические параллели*, розуміючи під ним «лексемы, совпадающие в плане выражения, и сходные-несходные в плане содержания» [5, с. 71].

Згідно з цією концепцією, лексичні паралелі охоплюють як пари слів з однаковим значенням, так і пари слів, які частково або повністю відрізняються за семантикою. Термін *лексичні паралелі* – на відміну від емоційно забарвленого словосполучення *фальшиві друзі перекладача* – має нейтральний зміст, є дуже доцільним і зручним. Він має інтернаціональний характер і адекватний самому об'єкту дослідження.

Учений виділяє **повні**, **неповні і хибні лексичні паралелі** (**ЛП**). У випадку **повних ЛП** значення зіставлених слів, ідентичних або подібних, формально повністю збігаються. **Неповні ЛП** – це пари слів, у яких одні значення збігаються, а інші не збігаються. **Хибні ЛП** – це пари слів, у яких жодне зі значень зіставлених слів не збігається.

Теорія лексичних паралелей (ЛП) протягом останніх років розвивалася й знайшла своє віддзеркалення в російсько-німецькому словнику лексичних паралелей, авторами якого були Володимир Дубічинський, голова Харківського лексикографічного товариства при Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут» (Україна) та Тільманн Ройтер, професор Інституту славістики Клагенфуртського університету (Австрія). Перше, невелике, препринтне – як його називають автори – видання словника вийшло друком у 2008 році [6], друге – вдвічі більше за обсягом – у 2011 році [7].

Зараз ці лексикографи створюють українсько-німецький словник лексичних паралелей, основну частину якого становлять неповні лексичні паралелі, себто пари зовнішньо схожих українських і німецьких лексичних одиниць, певні значення (семеми) яких збігаються, а деякі не збігаються [8].

Збіжні значення автори називають *інтерсememами*, а «незбіжні, що відображають національно-культурну своєрідність лексичної одиниці, – *ідіосememами*» [8, с. 113]. У разі незбіжності всіх

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

значень зовнішньо схожих лексичних одиниць двох чи більше синхронічно порівнюваних мов говориться про **хибні лексичні паралелі**. Автори словника зазначають, що навіть у збіжних значеннях (інтерсемемах) можна виокремити дрібні значеннєві відмінності (*ідіосеми* – відмінні семи, що підкреслюють національно-культурну специфіку збіжних значень). Наприклад, в українській мові слово ***автор*** – це той, хто написав будь-яку працю, твір, лист тощо або розробив якийсь план, проект і т. ін.: *автор книги*, *автор картини*, *автор п'єси,* а в німецькій мові слово ***Autor*** має звужене значення: це тільки *автор текстів* [8, с. 115].

Якщо йдеться про українсько-польські лексичні паралелі, то фонетична збіжність є відносною, адже навіть у парі слів **САД** [sad] – **SAD** [sat] українці вимовляють кінцевий приголосний як дзвінкий, а поляки як глухий. Крім цього, з огляду на певні історичні аналогії, які мають дуже регулярний характер, у пари лексичних паралелей поєднуються слова, що в обох мовах звучать подібно, але не ідентично: ***зручний – zręczny***, ***громада – gromada***, ***голова – głowa***, ***година – godzina***, ***пам'ятник – pamiętnik***, ***пам'ятка*** (архітектури) **– *pamiątka***, ***тривожний – trwożny***, ***хоронити – chronić***, ***розп'яття – rozpięcie.***

Часто виникає питання діахронного аналізу таких пар: чи ці слова генетично близькі, чи, можливо, є запозиченнями й належать до класу т. зв. *інтернаціоналізмів*. Це питання дуже цікаве, але з чисто прагматичного погляду, щоб уникнути інтерференції та підібрати властивий польський відповідник для українського слова (або навпаки), не треба знати його етимології. Немає значення, чи у парі слів обидва члени або тільке один є слов'янського походження, чи, може, вони мають неслов'янський родовід.

На основі аналізу українських і польських словників, а також дидактичної та транслатологічної практики було виявлено дуже багато – понад 2500 – співвідносних українсько-польських пар неповних та хибних лексичних паралелей.

Зіставлення значень окремих аналізованих пар лексем проводиться на підставі даних академічного Словника української мови [22] та Універсального словника польської мови за ред. Станіслава Дубіша [23]. Використовується також видання (ще неповне) нового тлумачного 20-томного Словника української мови [24].

Зібраний матеріал показує, що такі пари неповних або хибних паралелей можуть утворювати як слова запозичені, так і

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

питомі українські та польські слова зі спільним слов'янським корінням.

Неповні та хибні лексичні паралелі – це як самостійні частини мови (іменники, прикметники, прислівники чи дієслова), так і деякі сполучники та частки. Варто також підкреслити, що такі паралелі можуть утворювати не тільки слова однієї граматичної категорії, наприклад, коли самостійне слово однієї мови збігається за звучанням зі сполучником другої мови. Скажімо, в українській мові ***кеди*** – це іменник, який називає тип спортивного взуття (= trampki), а польське слово ***kiedy*** – це прислівниковий займенник або сполучник часу чи умови (= коли). Хибну лексичну паралель утворюють також український прислівник ***скоро*** (= szybko; wkrótce) і польський підрядний сполучник ***skoro*** (= якщо) [9].

Наведу кілька прикладів іменникових та прикметникових ЛП.

Прикметники ***нікчемний*** – ***nikczemny***, хоча без сумніву, слов'янські за походженням і дуже схожі за структурою, утворюють хибну ЛП (для її позначення вживаємо дзвінок 🔔 – як символ оклику «обережно!»). Цікаво, що лише у фразеологізмі з жартівливим відтінком ktoś ***nikczemnej*** postury, ***nikczemnego*** wzrostu 'o kimś bardzo niskim' прикметник ***nikczemny*** близький до ***нікчемний*** ≈3.

🔔 **НІКЧЕМНИЙ** 1. ні на що не здатний; який не викликає до себе поваги, жалюгідний; який не відповідає певним вимогам, поганий; = marny, słaby, nędzny 2. незначний, несуттєвий; = nieistotny, niewielki 3. дуже малий, незначний щодо розміру; = bardzo mały 4. безсилий, немічний, кволий = słaby, wątły.	🔔 **NIKCZEMNY** *książk.* postępujący w sposób godny potępienia, zasługujący na pogardę; niegodziwy, podły, haniebny. = морально низький, негідний, підлий, ганебний.

Хибну лексичну паралель становлять також іменники ***варивo – warzywo*** – одиниці близькі за походженням і за структурою, але зовсім різні за семантикою.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ВАРИВО , -а, *с.* 1. те, що вариться або зварене (страва і т. ін.). = potrawa, gotowane jedzenie. 2. *розм.* кількість їстівного, потрібна для варіння на один раз. 3. *розм.* те саме, що варіння. = gotowanie.	**WARZYWO**, -а, *n.* roślina zielna, której jadalna część używana jest jako pożywienie; jarzyna: = овочі, городина.

Натомість паралель ***їдальня – jadalnia*** є неповною, адже лексеми, близькі етимологічно й дуже схожі фонетично, в одному значенні збігаються, а в іншому ні (розбіжні значення позначаємо «зірочкою» ✳).

ЇДАЛЬНЯ -і, *ж.* 1. кімната в хаті з обіднім столом, у якій їдять і п'ють. = jadalnia 1. 2. ✳ заклад громадського харчування = stołówka, jadłodajnia.	**JADALNIA,** -i, *ї.* 1**.** pomieszczenie, w którym spożywa się posiłki; pokój jadalny = їдальня 1. 2. ✳ komplet mebli stanowiących urządzenie pokoju jadalnego = комплект меблів для їдальні.

Варто звернути увагу також на деякі прислівники, наприклад:

ВБРІД (УБРІД), *присл.* По дну річки, ставу, озера і т. ін. в неглибокому місці; бродом (іти, їхати).	**W BRÓD** w użyciu przysłów. *książk.* 1. = вбрід (убрід): *Przejść, przebyć rzekę w bród.* 2. ✳ obficie, bardzo dużo, pod dostatkiem: *W tym roku grzybów było w bród.* *Miał wszystkiego w bród.* = багато, у великій кількості, вдосталь.

У зібраному матеріалі чимало як хибних, так і неповних ЛП, які складаються із запозичених слів (***аванс***, ***когорта***, ***кошти***, ***пенсія***). Хибними лексичними паралелями є, наприклад, ***автокар – autokar***, ***батон – baton***.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

АВТОКАР, -а, *ч.* те саме, що автовізок (‘самохідний візок для перевезення вантажів на невеликі відстані’ = wózek transportowy .	**AUTOKAR**, -u, *m* autobus turystyczny = туристичний автобус

БАТОН, -а, *ч.* білий хліб довгастої форми. = weka, bułka francuska, bułka paryska.	**BATON,** -u, *m* ‹fr. *bâton* ‘laska’› wyrób cukierniczy, zwykle czekoladowy, w kształcie wąskiej, podłużnej tabliczki ○ Baton grylażowy. ○ Baton nadziewany masą orzechową. = шоколадний батончик.

У парі лексем ***біжутерія – biżuteria*** значення збігаються, але не повністю. Обидва слова називають жіночі прикраси, але польська лексема має розширене значення.

БІЖУТЕРІЯ, -ї, *ж.* жіночі прикраси не з коштовних каміння й металу. = sztuczna biżuteria.	**BIŻUTERIA**, -i, *ż książk.* wyroby z metali szlachetnych i drogich kamieni lub z ich imitacji służące jako ozdoba kobiecego stroju; klejnoty, kosztowności. = біжутерія < як штучна, так і з коштовного каміння й металу.

У матеріалі виявлено цікаву групу – 15 пар дієслів з кореновою морфемою -**ГАД**- /-**GAD**-, наприклад, ***гадати – gadać***, ***вигадати – wygadać***, ***догадатися – dogadać się***, ***загадати – zagadać***, ***пригадати – przygadać***. Спільність походження не викликає сумніву, проте у кожній із мов морфема -**ГАД**- /-**GAD**- має в більшості прикладів інше значення. В українській мові домінантним, основним елементом семантики є ‘думати’, у польській мові – ‘говорити’. Порівняймо:

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ГАДАТИ думати, розмірковувати, міркувати = myśleć, rozważać.	**GADAĆ** *pot.* mówić, rozmawiać, opowiadać = *розм.* говорити, розмовляти, розказувати.
НАГАДАТИ примушувати згадати; напоминати = przypomnieć.	**NAGADAĆ** wiele czegoś powiedzieć, naopowiadać = багато чого сказати, наговорити.

Джерелом помилок можуть бути також інші лексеми з майже ідентичними кореневими морфемами, наприклад, -**ЖИВ**-/-**ŻYW**-. Пара лексем ***живність – żywność*** – це хибна ЛП: ***живність*** ‘свійські тварини, птиця; живі істоти’, натомість польський іменник ***żywność*** це ‘харчі’. А пара формально майже ідентичних слів ***жити – żyć*** – це неповні лексичні паралелі, у яких лексеми збігаються за значенням лише частково: в українській мові дієслово ***жити*** має два значення – 1. *бути живим*; 2. *мешкати*. Польській мові це друге значення зовсім чуже, у зв’язку з чим речення ***Moi rodzice żyją we Lwowie*** (за хибною аналогією до речення: *Мої батьки живуть у Львові*) є зовсім неправильним. Треба сказати ***Moi rodzice mieszkają we Lwowie***.

Лексеми з морфемами -**ЖИВ**-/-**ŻYW**- можуть бути своєрідними пастками з огляду на те, що вони по-різному функціонують у кожній з мов, наприклад, пара прикметників ***живий – żywy***. Необхідно пам’ятати, що в українській мові в певній ситуації вживаємо прикметник ***живий***, а в польській у такому контексті мусимо вжити дієслово ***żyć***. Наприклад, сталася катастрофа, є загиблі, але дехто врятувався й хтось кричить: ***він живий***, а поляк скаже: ***on żyje***.

Об’єктом досліджень і матеріалом для лексикографічного опрацювання повинні стати також стійкі словосполучення та фразеологізми. Існує чимало стійких сполук, які збігаються за звучанням, але відрізняються за значенням. Деякі з них зафіксовані у словнику І. Кононенко й О. Співака [9].

Своєрідною лексичною пасткою можуть стати найпростіші іменниково-прикметникові словосполучення. Буває, що вони в обох мовах ідентичні як формально (звучать однаково), так і за семантикою. Наприклад, ***вовчий апетит*** ‘дуже велике бажання їсти’ – ***wilczy apetyt*** ‘ogromny apetyt, silne uczucie głodu’.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Проте фонетична схожість може підвести, адже словосполученню ***чорна душа*** ‘про людину підступну, безсердечну, вкрай невдячну; зрадливу’ не відповідає у польській мові словосполучення *czarna dusza*, а фразеологізм ***czarny charakter*** ‘1. człowiek zły, przewrotny; szwarccharakter; 2. *teatr.* aktor grywający rolę ludzi złych, przewrotnych; szwarccharakter’, ***чорний день*** ‘скрутний час’ – це не значить *czarny dzień*, а ***czarna godzina***.

Також сполуки ***зелена вулиця***, ***біла кістка*** легко можуть стати причиною мовних помилок, адже це польською зовсім не значить ***zielona ulica***, ***biała kość***. Словосполучення ***зелена вулиця – zielona ulica*** можуть бути вільними поєднаннями слів і означати ‘вулицю, на якій багато зелені’. Проте ***зелена вулиця*** (‘про відсутність перешкод, затримок […]’) – це фразеологізм, якому в польській мові відповідає фразеологізм ***zielone światło***. Натомість застарілий з відтінком іронії фразеологізм ***біла кістка*** називає людину знатного (частіше дворянского) походження і йому в польській мові відповідає фразеологізм ***błękitna krew***).

Дещо іншу ситуацію маємо у випадку словосполучень ***білий танець – biały taniec***, які в обох мовах називають танок, до якого жінки запрошують чоловіків. Проте у Польщі досить рідко вживаємо словосполучення ***biały taniec***, частіше говоримо більш конкретно: ***biały walc***, ***białe tango***. Слід також зазначити, що ці звороти у польській мові можуть називати не білий танець, а ‘ostatni taniec tańczony nad ranem’ (останній танець, який танцюють на світанку). Варто знати, що існує також сполука ***biały mazur***, єдиним значенням якої є ‘мазурка, яку танцюють як останній танець на балу’.

Прикладом хибних фразеологічних паралелей може бути пара фразеологізмів ***посипати (присипати) попелом голову – posypać (sobie) głowę popiołem***:

ПОСИПАТИ (ПРИСИПАТИ) ПОПЕЛОМ ГОЛОВУ (ГОЛОВИ)	**POSYPAĆ (SOBIE) GŁOWĘ POPIOŁEM**
вдаватися в жалобу, в тугу; втрачати мужність, надію.	przyznać się publicznie do winy i okazać żal, skruchę.
= rozpaczać, smucić się, tracić nadzieję	= зізнатися у своїй вині, виявити почуття провини, каятися.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Мою увагу привернула вже давно ще одна хибна лексична паралель: ***оскільки – o ile***, адже не тільки польські студенти, але й українці, які з діда-прадіда живуть у Польщі, часом говорять*:* ***Оскільки*** *я пам'ятаю, вона мала приїхати щойно завтра.* Це, звичайно, неправильно, тому що в реченні не йдеться про причину. Ось що знаходимо у словниках:

ОСКІЛЬКИ	**O ILE**
1. *спол.* Уживається в підрядних реченнях причини у знач. т о м у щ о, ч е р е з т е щ о. = dlatego że, ponieważ 2. спол. Уживається в підрядних реченнях міри і ступеня та в реченнях з супровідною підрядністю з відтінком кількісного співвідношення у знач. я к о ю м і р о ю, в я к і й м і р і, н а с к і л ь к и. *Привітним буковинцям я завжди готова служити словом і ділом, оскільки се в моїй силі* (Леся Українка, V, 1956, 368); *Оскільки мені відомо, щось у цій справі вже робиться* (Максим Рильський, X, 1962, 27) = (tyle), ile	1. w wyrażeniu *o ile ..., to*: spójnik przyłączający wypowiedzenie, które wyraża zastrzeżenie … = jeśli: *O ile dobrze pamiętam, publikacja wywołała szeroką dyskusję.* *O ile* (*mi*) *wiadomo*, *o ile wiem.* = якщо 2. w wyrażeniach *o ile...*, *o tyle...*; *o ile ...*, *to ...*: spójnik łączący wypowiedzenia przeciwstawne, /.../ : *O ile w szkole zachowywał się skandalicznie, to w domu był wyjątkowo grzeczny.* = якщо …, то …

Приклад з Максима Рильського, який цитується у 5 томі Словника українськьої мови, мав би бути ілюстрацією 2. значення сполучника ***оскільки***. Якщо добре придивитися до цього речення, воно не відповідає ні другому, ні першому значенню слова ***оскільки***. Цей приклад показує, наскільки сильною може бути інтерференція. Для мене немає сумніву, що в ньому знайшло свій відбиток польське коріння Максима Рильського та вплив польської мови, яку він чудово знав і під впливом якої склав своє речення. Це ще один доказ, що розробка двомовних словників, з особливим урахуванням неповних та хибних (оманливих) лексичиних паралелей необхідна з суто прагматичних міркувань.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Зібраний мною лексичний матеріал українсько-польських лексичних паралелей буде використаний для укладання словника. У нашому проекті передбачається словник українсько-польських неповних і хибних лексичних паралелей, насамперед іменників та прикметників. Важливою є також структура словника, адже зміст кожної словникової статті мусить бути розміщений читабельно. Тому словникова стаття виглядатиме як у наведених вище прикладах.

Визначення таких лексичних паралелей створює умови для прогнозування потенціальних помилок при вивченні української мови як іноземної поляками чи вивченні польської мови українцями. У лінгводидактиці нерідко наголошується на необхідності опрацювання навчальних матеріалів з урахуванням «адресата». Словник українсько-польських неповних та хибних лексичних паралелей має стати своєрідним доповненням національно орієнтованих дидактичних матеріалів, а насамперед стати в пригоді перекладачам.

---

1. *Балалыкина Э. А*. Роль межъязыковой паронимии в сопоставительном описании и изучении русского языка // Русский язык за рубежом. – 1991. – № 3. – С. 54–58.

2. *Будагов Р. А*. О новых изданиях словарей типа «Ложные друзья переводчика» // Изв. АН СССР. Серия литературы и языка. – 1970. – № 1. – С. 65–67.

3. *Будагов Р. А*. Типы соответствий между значениями слов в родственных языках // Язык, история и современность. – Москва, 1971. – С. 109–130.

4. *Будагов Р. А*. Ложные друзья переводчика // Человек и его язык. – Москва. – 1974. – С. 141–146.

5. *Дубичинский В. В*. Лексические параллели. – Харьков, 1993. – 155 с.

6. *Дубичинский В. В., Ройтер Т*. Русско-немецкий словарь лексических параллелей. – Харьков ; Клагенфурт, 2008.

7. *Дубичинский В. В., Ройтер Т*. Русско-немецкий словарь лексических параллелей. – Москва, 2011.

8. *Дубичинский В. В., Ройтер Т*. Теоретичні та практичні засади лексикографічого опису українсько-німецьких лексичних паралелей // Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. – Київ, 2012. – С. 114–119.

9. *Кононенко І., Співак О*. Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів. – Київ, 2008.

10. *Кочерган М.* Словник російсько-українських міжмовних омонімів. – Київ, 1997.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

11. *Пономарів О. Д.* Стилістика сучасної української мови. – Київ, 1992.

12. Czesko-polski słownik zdradliwych wyrazów i pułapek frazeologicznych / pod red. T. Z. Orłoś ; WUJ. – Kraków, 2006.

13. *Grosbart Z.* Problem mylących podobieństw międzyjęzykowych. Próba definicji poszukiwania terminologiczne // Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria. – Łódź, 1982. – 9. – S. 197–208.

14. *Karpaczewa M.* Aproksymaty – wyrazy różnych języków o podobnej formie a odmiennym znaczeniu (na przykładzie języka polskiego i bułgarskiego) // Rocznik Slawistyczny. – 1987. – XLV. – Z. 1. – S. 45–50.

15. *Karpaczewa M., Symeonowa Ch., Tokarz E.* Pułapki leksykalne. Słownik aproksymatów polsko-bułgarskich. – Katowice, 1994.

16. *Koessler M., Derocquigny J.* Les faux amis ou les pieges du vocabulaire anglais. Conseils aux traducteurs. – Paris, 1928.

17. *Kusal K.* Rosyjsko-polski słownik homonimów międzyjęzykowych. – Wrocław, 2002.

18. *Lipczuk R.* Mały słownik tautonimów niemiecko-polskich. – Warszawa, 1990.

19. *Pančíková M.* Zradné slová v poľštine a slovenčine. Leksykológie poľského jazyka. – Bratislava, 1993.

20. *Szałek M., Nečas J.* Czesko-polska homonimia. Czesko-polski słownik wyrazów o identycznym lub podobnym brzmieniu oraz wyrazów o identycznym lub podobnym zapisie, lecz odmiennym znaczeniu. – Poznań, 1993.

21. *Tokarz E.* Pułapki leksykalne. Słownik aproksymatów polsko-chorwackich. – Katowice, 1998.

22. Словник української мови : в 11 т. – Київ, 1970–1980.

23. Uniwersalny słownik języka polskiego. Red. St. Dubisz. – Warszawa, 2004.

24. Словник української мови. – Київ, 2010–2017. – Т. 1–8.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Володимир Глущенко

(Слов'янськ)

ОЛЕКСАНДР ПОТЕБНЯ: «КІЛЬКІСНІ ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ» В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Уперше здійснено спробу спеціального лінгвоісторіографічного дослідження висунутої О. Потебнею концепції «кількісних змін приголосних» в історії української мови, показано її актуальність для історичної фонології української та інших слов'янських мов.

An attempt of a special linguistic and historiographic research of O. Potebnia conception of the *consonants quantitative changes* in the Ukrainian language history is realized for the first time. Its significance for the Historical Phonology of Ukrainian and other Slavonic languages is shown.

У трактуванні вчених Харківської лінгвістичної школи (О. О. Потебні, П. Г. Житецького, М. О. Колосова) фонетичні зміни виступають як системні. Це відбилося у пошуку зв'язку між ними, у намаганні виявити однорідні фонетичні закони, що об'єднані спільною причиною і діють у певний період історії мови [4, с. 194].

Ця тенденція найвиразніше відбилася в історико-фонетичних студіях Олександра Опанасовича Потебні. Він реконструював не окремі фонетичні закони, а систему законів із спільним (подібним) механізмом зміни, відтворював історію того або того явища як вияв загальномовної тенденції [10, с. 6]. Тому відкриття Потебні, фонологічно осмислені, стали надбанням мовознавства ХХ ст. Це, з нашого погляду, стосується, насамперед, концепції «кількісних змін приголосних» в історії української та інших слов'янських мов.

Водночас концепція О. Потебні залишилася непоміченою в історичній фонетиці (фонології) української та інших

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

слов'янських мов і в лінгвістичній історіографії. Її не було належно оцінено сучасниками Потебні. Її ігнорували історики-фонетисти та історіографи-мовознавці наступних поколінь. Не стала вона предметом дослідження й у сучасних студіях, за винятком наших праць. Отже, концепція Потебні й до цього часу не дістала належної оцінки мовознавців. Пріоритет ученого у вивченні відповідного кола питань не відзначається, хоча найвагоміші результати у дослідженні конкретного матеріалу фонологами були здобуті саме на тому шляху, який визначив Потебня [5, с. 88].

Потебнянську концепцію «кількісних змін приголосних» уперше розглянуто в наших публікаціях, де значну увагу приділено не тільки українському, а й російському та білоруському мовному матеріалу [2; 5; 6; 3; 4]. «Кількісні зміни приголосних» саме в історії української мови не були предметом нашого дослідження.

Цим зумовлена актуальність пропонованої роботи. У ній уперше здійснено спробу спеціального лінгвоісторіографічного дослідження концепції «кількісних змін приголосних» в історії української мови.

Введення поняття «кількісних змін приголосних» дозволило Потебні об'єднати в загальній концепції історичний розвиток низки явищ східнослов'янського консонантизму, які до виходу праць ученого мовознавці розглядали як розрізнені [4, с. 144].

Водночас можливість пошуку в цьому напрямі певною мірою була підказана Потебні вивченням наукової спадщини компаративістів 20-х – 60-х років XIX ст.: як відзначав Я. Грімм, у мовах (діалектах) із подовженими приголосними (що виникли зі сполучень «приголосний + *j*») не відбувається оглушення дзвінких приголосних у кінці слова; отже, виникнення подовжених приголосних і збереження дзвінких тісно пов'язані [28, с. 122]. Проте в працях українських і російських мовознавців середини XIX ст. ці та подібні процеси виступали як ізольовані зміни, причому їхній механізм лишався нез'ясованим.

Якщо Я. Головацький вважав консонантні ознаки *сила / слабкість*, з одного боку, і *глухість / дзвінкість*, з іншого, співвідносними [7, с. 6–9], то в М. Каткова такої чіткості немає. Він виокремлював такі групи приголосних за участю голосу

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

і шуму: 1) дзвінкі, 2) глухі, 3) середні (***р, л, м, н***). Крім того, усі приголосні можна поділити на сильні і слабкі. «Що сильніше спрямовується голос або дихання до органів, – писав Катков, – то більш твердіший звук, і навпаки, що слабше спрямування, то ближчі приголосні до простого голосу або дихання» [13, с. 79].

Із цих міркувань залишається незрозумілим, як пов'язане творення, з одного боку, сильних і слабких, з іншого, – глухих і дзвінких приголосних. До слабких приголосних Катков відносив ***р, л, м, н***; ці звуки за особливостями творення наближаються до голосних. Узагалі між голосними і приголосними немає чіткої межі: «півголосні» звуки ***j*** і ***в*** мають «голосне походження» [там же, с. 89]. У зв'язку з першим германським пересуванням приголосних (закон Р. Раска – Я. Грімма) Катков дійшов висновку про істотну відмінність між германськими та слов'янськими мовами: останнім не властиві зміни приголосних у межах одного місця творення. Якщо такі зміни і трапляються, вони є випадковими. Як приклад наведено наявність у слов'янських мовах прийменників ***от*** і ***од***, сполучників ***та*** і ***да*** [13].

Закономірність подібних змін в історії східнослов'янських мов показав Ф. Буслаєв. Систематизувавши значний матеріал російської та української мов, Буслаєв розглянув серед змін приголосних у межах одного місця творення перехід дзвінких приголосних у глухі та глухих у дзвінкі, а також проривних і африкат – у фрикативні, і навпаки [1, с. 67–68]. Проте пояснення механізму цих змін у Буслаєва немає.

Із прийняттям у європейському мовознавстві чіткої класифікації приголосних стало можливим установлення взаємозв'язку між їхніми ознаками. Концепція «кількісних змін приголосних» в історії східнослов'янських мов, запропонована Потебнею, установлювала такий взаємозв'язок між ознаками сили / слабкості, глухості / дзвінкості, проривності / фрикативності, м'якості / твердості.

Потебня писав: «Кількістю приголосної називається ступінь сили дихання, необхідний для вимови цієї приголосної. Дихання з більшою силою спрямовується до органів, коли вимовляємо ***к, т, п,*** ніж тоді, коли вимовляємо ***г, д, б***, і з більшою силою в цьому останньому випадку, ніж тоді, коли вимовляємо *spirantes* (***j, в, с, х, h*** та ін.), язикові ***р, л*** і носові ***н, м.*** Тому зміну приголосних

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

беззвучних або одночасних у напрямі до звучних або довгих, які непомітно зливаються з голосними (***h*** з ***а***, ***j*** з ***і***, ***в*** з ***у***), є кількісним занепадом цих приголосних» [19, с. 68–69].

Отже, за Потебнею, глухі і дзвінкі, проривні і фрикативні приголосні фонетично розрізняються також за силою / слабкістю [1]. Ступені сили приголосних у порядку зменшення можна подати так: глухі проривні – дзвінкі проривні – фрикативні та ***р, л, м, н.*** Останні на цій шкалі – голосні: це найслабші звуки, при цьому між приголосними і голосними немає чітких меж [2].

Звідси потебнянська кваліфікація тих або тих консонантних змін як «ослаблень» або «підсилень»; вони виступають як різновиди «кількісних змін приголосних».

Включивши у явище «ослаблення» приголосних занепад приголосних, спірантизацію проривних та африкат і африкатизацію проривних, одзвінчення глухих, Потебня запропонував широке трактування консонантного еліпсиса, яке виявилося перспективним [17, с. 102].

Потебня розглядав занепад приголосних української мови в консонантних сполученнях на початку, у середині та в кінці слова (***де***, ***сонце***, ***тоді***, пор. рос. діал. ***оте́цесьво***, ***гось*** «гість», блр. діал. ***лі***, ***ля*** «для» та ін.), у кінці слова після голосних (***далебі*** та ін.), в інтервокальній позиції (***співа́у*** «співаю», ***мого***, півд.-зах. ***моа́*** «моя», пор. рос. діал. ***провои*** «проводи», ***тея*** «тебе», блр. ***свамý*** «своєму» тощо) [19, с. 72, 88–90, 116–118, 134–136].

У працях О. Потебні наведено багатий матеріал, що відбиває такий різновид еліпсиса приголосних, як спірантизація проривних. Це зміна проривного ***г*** (він був властивий праслов'янській мові) у фрикативний приголосний, що відбулася в історії ряду слов'янських мов, зокрема в українській і білоруській мовах та в південновеликоруському наріччі, а також такі зміни приголосних, як ***к > х*** (укр. і рос. діал. ***кто > хто***), ***д' > j*** (півд.-зах. ***двайцять*** «двадцять», пор. блр. діал. ***малайца́*** «молодця»). Предметом вивчення в Потебні стали також спірантизація африкат (***ч > ш***, напр. ***ручник > рушник***, пор. рос. ***что > што***) і африкатизація проривних: ***тч***, ***дч*** > ***чч***; ***тц***, ***дц*** > ***цц*** [19, с. 70–88, 126–137; 20, с. 85–86; 22, с. 62, 65, 70].

До «ослаблень» О. Потебня відносив, зокрема, перехідне пом'якшення приголосних унаслідок праслов'янських йотацій і палаталізацій, а також пом'якшення й подовження приголосних

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

у сполученнях з ***j*** (це явище вчений зафіксував у південно-східному наріччі української мови та деяких білоруських говорах). «Ослаблення» приголосних як результат взаємодії з ***j*** Потебня пов'язував з фрикативним творенням ***j*** [19, с. 131; 20, с. 74–75]. Розглядаючи рефлекси першої та другої палаталізацій задньоязикових, Потебня реконструював ланцюг «ослаблень»: ***г*** > ***дж*** > ***ж***, ***г*** > ***дз*** > ***з*** [19, с. 71, 126–127; 20, с. 62; 22, с. 74]. Звук ***дж*** виникав також унаслідок йотації приголосного ***d*** (як ***ч*** – приголосного ***t***). Наявність африкати ***дж*** < ***dj*** Потебня відзначав у ***ходжу***, півд.-зах. ***меджа*** тощо [19, с. 124].

Для підтвердження своїх висновків Потебня звертався до матеріалу давніх писемних пам'яток. Учений відзначав, що африката ***дз*** позначалася в них кириличною літерою **s** [21, с. 13[1]], і зосереджував увагу на відбитті в давніх рукописах звуку ***дж***. О. Потебня писав: «Панування звуку ***ж*** із ***dj*** (= Ст. Сл. **жд**) у найдавніших пам'ятках руської писемності є доказом, що відмінністю між ***дж*** (Мр.) і ***ж*** (Вр.) був намічений поділ руської мови на наріччя не пізніше X–XI ст.» [19, с. 124]. На думку вченого, в українській мові перехід ***дж*** > ***ж*** відбувся пізніше, ніж у російській [19]. Підтвердження О. Потебня знаходив у свідченнях південних давньоруських пам'яток, де дограф **жч**, на думку дослідника, передає сполучення африкати ***дж*** з попереднім приголосним ***ж***. Крім того, О. Потебня вважав не зовсім точною тезу П. Житецького про те, що в південній східнослов'янській писемності безпосереднє відбиття африкати ***дж*** засвідчено не раніше XVI ст. [9, с. 239–240], і наводив приклад **мечибожье** (Іпатіївський літопис під 1147 р.), у якому літера **ч** позначає звук ***дж*** [22, с. 74–75].

Усебічно, з використанням широкого кола діалектних явищ дослідив Потебня й одзвінчення глухих приголосних. Важливо взяти до уваги різноманітність фонетичних позицій одзвінчення, на які вказав О. Потебня. Це насамперед позиція перед дзвінкими приголосними. Асиміляція за дзвінкістю тут має регресивний характер. Водночас в окремих випадках асиміляція за дзвінкістю є прогресивною. У вивченні цього явища заслуга Потебні також безсумнівна. Саме він увів у науковий обіг укр. ***різдво*** та пояснив механізм фонетичних змін у цьому слові [там же, с. 66–67]. Крім того, Потебня відзначив у південно-західних говорах української мови («галицькому біля Перемишля») приклади типу **лижґа,**

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

мизґа [там же, с. 133; 22, с. 67], що пізніше привертали увагу діалектологів [23, с. 7, 30].

Надзвичайно цінним є й спостереження вченого над одзвінченням приголосних в інтервокальній позиції (буковинськ. ***з лабок***). Велике значення для подальшого вивчення мало також звернення Потебні до історії українських прийменників-префіксів ***від*** (***од***), ***з*** (дослідник пояснював появу в них дзвінких приголосних «ослабленням» відповідних глухих) [19, с. 135–136; 22, с. 65, 72–73].

Як «ослаблення» Потебня розглядав також перехід ***в*** (на губно-губний або губно-зубний характер цього приголосного вчений не вказував) та ***л*** в ***ў*** (***у*** нескладове). Зміну ***в*** > ***ў*** О. Потебня відзначав перед приголосними на початку та в середині слова (у деяких говорах також у кінці слова) в українській, російській (у частині говорів) та білоруській мовах: укр. ***быўши, праўда, усе***, у ***дворі*** (у двох останніх прикладах представлене складове ***у*** < ***в***), рос. діал. ***лаўка, постаў*** тощо [19, с. 69–70, 91, 133–135] [3]. Зміну ***л*** > ***ў*** (***w***) Потебня найдокладніше проаналізував в українській мові. Він уперше відзначив, що ця зміна відбувалася за двох умов: 1) у давніх сполученнях ***ъл, ьл*** поміж приголосними (***вовк, довгий***); 2) на кінці слова у дієсловах минулого часу чоловічого роду (***сів, ішов***). Саме в таких позиціях відбулася зазначена зміна в південно-східному наріччі; тут вона є «найбільш давньою». Перехід ***л*** > ***ў*** (***w***), принаймні у випадках типу ***сів***, Потебня пов'язував із занепадом редукованих і відносив до XIII–XIV ст. [19, с. 134]. Учений зазначив, що в південно-західних говорах ***ў*** < ***л*** уживається на кінці складу й за інших умов (брак ***о*** з ***ъ***, позиція перед ***ъ***, що занепав, у середині слова та на кінці іменників): ***сопівка, горівка*** (звідки ***горівочка***), ***ків*** «кіл», ***дів*** «діл» [19, с. 133–134]. Перехід ***л*** > ***ў*** (***w***) Потебня фіксував також у російських і білоруських говорах [19, с. 70, 91].

Різновидами «підсилення» Потебня вважав перехід фрикативних в африкати й проривні та оглушення дзвінких.

Учений відзначив випадки переходу фрикативних ***ж*** і ***з*** в африкати ***дж*** і ***дз*** в українській мові (***джерело***, ***дзвін***, півд.-зах. ***джаворонок***, ***дзерно***) [19, с. 124–125, 136].

Диференційований розгляд генезису та еволюції українських африкат ***дж*** і ***дз*** у працях О. Потебні протистояв інтерпретації П. Житецького, який не розмежовував випадки типу ***ходжу***

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

(з одного боку) і ***джерело*** (з іншого). За П. Житецьким, будь-який ***дж*** походить із ***ж***, зокрема ***ходжу*** < ***хожу***, а не навпаки; у цьому відбито тенденцію наростання в українському консонантизмі звучних елементів, унаслідок якої відбулося «підсилення» ***ж*** приголосним ***д*** [9, с. 239–240]. Концептуальний аспект гіпотези П. Житецького О. Потебня сприйняв досить критично [22, с. 5]. Надалі більшість дослідників історії ***дж*** підтримала міркування О. Потебні [11, с. 89–91].

Основну увагу серед явищ «підсилення» приголосних О. Потебня закономірно приділяв оглушенню дзвінких. Він розглядав цей процес як «підсилення» приголосних тому, що перехід дзвінких приголосних у глухі водночас є зміною слабких приголосних у сильні. Дослідник виокремлював ряд фонетичних позицій, у яких відбувається перехід дзвінких приголосних у глухі, і простежував це явище, відзначаючи в певних випадках діалектні відмінності. Зокрема, під час дослідження матеріалу українських діалектів, Потебня дійшов висновку: у «східних» і «північно-західних» говорах кінцеві дзвінкі не оглушуються. У позиції перед глухими в середині слова і на стику прийменників із повнозначними словами в «галицькому говорі» дзвінкі приголосні переходять у глухі, причому оглушується й ***в***, змінюючись у ***ф***; у південно-східних говорах дзвінкі приголосні зберігаються [19, с. 134; 22, с. 67–68].

Важливим є те, що, як показав О. Потебня, розглянуті зміни приголосних відбувалися за різних умов; це стосується, наприклад, занепаду приголосних. Отже, причини зазначених фонетичних законів, як це імпліцитно представлено в ученого, не можна звести до взаємодії звуків у мовленнєвому потоці; наведений О. Потебнею матеріал об'єктивно свідчить про існування причин, що діють у самій фонетичній системі [4, с. 147].

Отже, як бачимо, концепція «кількісних змін приголосних» дозволила охопити практично всі фонетичні закони в історії консонантної системи української мови.

У центрі уваги Потебні – оглушення й одзвінчення приголосних. Пов'язуючи перехід глухих приголосних у дзвінкі та дзвінких у глухі з занепадом редукованих, Потебня не спрощував цих процесів. У його концепції зміна глухих приголосних у дзвінкі та дзвінких у глухі не є механічним результатом занепаду редукованих, має свій власний зміст.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Проте такий підхід до 70-х років XX ст. не отримував розвитку в працях істориків слов'янських (зокрема, східнослов'янських) мов: для праслов'янської та прасхіднослов'янської (давньоруської) мов визнавали диференційну ознаку дзвінкості, яка властива сучасним слов'янським мовам, а розвиток кореляції дзвінкості / глухості було зведено до збільшення позицій нейтралізації [4].

Новий підхід до зазначеної проблеми в мовознавстві XX ст. був пов'язаний, на нашу думку, з трьома чинниками [5, с. 88]. По-перше, було дано фонологічну інтерпретацію ознак дзвінкості та напруженості. Було встановлено, що в різних мовах (діалектах) як диференційні можуть виступати й ознака дзвінкості, й ознака напруженості, при цьому в першому випадку ознака напруженості, а в другому – ознака дзвінкості є додатковими (на фонетичному рівні) [25, с. 175–176]. По-друге, у частині архаїчних північновеликоруських говорів було виявлено сліди консонантної кореляції напруженості / ненапруженості [17, с. 99; 12]. По-третє, дослідження з діахронічної фонології германських мов показали, що у їхній історії відбулася зміна «модальних кореляцій другого ступеня», або трансфонологізація [24; 18].

Це дало фонологам можливість висунути й аргументувати твердження про те, що глухі-дзвінкі приголосні праслов'янської мови (і ранньої прасхіднослов'янської) фонологічно різнилися за ознакою напруженості, яку в подальшому було втрачено в ряді слов'янських мов (діалектів) унаслідок трансфонологізації, що полягала в зміні маркування та заміні маркуючих членів опозиції [14, с. 34; 16, с. 58–63, 158–173; 8, с. 46–61, 78–81; 12; 29]. Така інтерпретація мовного матеріалу розвиває ідеї Потебні, хоча фонологи на його праці не посилаються [5, с. 88–89].

Перспективними виявилися й інші напрями, представлені у студіях Потебні. Дослідник розглядав одзвінчення глухих і спірантизацію проривних як споріднені процеси, в основі яких лежить «ослаблення» приголосних (тобто зменшення ступеня їхньої напруженості), а одним з різновидів спірантизації (африкатизації) вважав перехідне пом'якшення приголосних унаслідок праслов'янських йотацій, а також палаталізацій задньоязикових. Подальшим розвитком цих тверджень у мовознавстві XX ст. стали, з нашого погляду, дослідження

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

взаємозв'язку кореляції дзвінкості / глухості з кореляцією проривності / фрикативності [25, с. 169–176] й – у діахронічному аспекті – з кореляцією м'якості / твердості [16, с. 165–166; 8, с. 80–81].

Розглянуті фонетичні закони Потебня об'єднував на фізіологічній основі як такі, що мають подібний механізм. Проте об'єктивно вони пов'язані між собою на фонологічному рівні, що й було показано у дослідженнях XX ст. Ця обставина видається яскравим свідченням наукової прозорливості фундатора Харківської лінгвістичної школи.

---

[1] У сучасній лінгвістиці паралельно з термінами *сила* / *слабкість* вживають терміни *напруженість* / *ненапруженість*, що відбивають артикуляційні особливості приголосних.

[2] Дослідження приголосних і голосних за ступенем їхньої напруженості та сонантності зберегло актуальність і надалі [див. 27, с. 31].

[3] Пізніше виникла теза про первинність ***ў*** та вторинність губно-губного (***w***) та губно-зубного (***в***) приголосних. При цьому ***w*** розглядають як проміжний звук: ***ў > w > в***. Такий процес реконструював ще О. Шахматов [26, с. 40].

[4] Критику подібних концепцій див. [15, с. 66].

1. *Буслаев Ф. И.* Историческая грамматика русского языка. – Москва : Учпедгиз, 1959. – 623 с.

2. *Глущенко В. А.* А. А. Потебня об эллипсисе согласных в истории восточнославянских языков // А. А. Потебня – исследователь славянских взаимосвязей: тезисы Всесоюзной научной конф. (окт. 1991 г.). – Харьков, 1991. – Ч. 2. – С. 19–20.

3. *Глущенко В. А.* Концепція «кількісних змін приголосних» О. О. Потебні. Олександр Потебня: сучасний погляд: матеріали міжнародних читань, присвячених 170-річчю від дня народження фундатора Харківської філологічної школи. 11–12 жовтня 2005 року. – Харків : Майдан, 2006. – С. 92–104.

4. *Глущенко В. А.* Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. : монографія / Міністерство освіти і науки України, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» ; відп. ред. В. М. Бріцин. – Слов'янськ : Видавництво Б. І. Маторіна, 2017. – 255 с.

5. *Глущенко В. А.* Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) /

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.

6. *Глущенко В. А.* Систематизація історико-фонетичного матеріалу в студіях О. О. Потебні // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури : зб. наук. праць / відп. ред. В. Ю. Франчук. – Київ : Видавничий дім Д. Бураго, 2004. – С. 173–180.

7. *Головацький Я.* Грамматика руского языка. – Львів, 1849. – 223 с.

8. *Горшкова К. В., Хабургаев Г. А.* Историческая грамматика русского язика : учеб. пособие для ун-тов. – Москва : Высш. школа, 1981. – 359 с.

9. *Житецкий П. И.* Очерк звуковой истории малорусского наречия. – Киев, 1876. – IV, 376 с.

10. *Жовтобрюх М. А.* Значення праць О. О. Потебні для розвитку вітчизняного мовознавства // Олександр Опанасович Потебня : ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження. – Київ : Видавництво АН УРСР, 1962. – С. 5-24.

11. *Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г.* Історія української мови: фонетика. – Київ : Наукова думка, 1979. – 367 с.

12. *Касаткин Л. Л.* Некоторые фонетические изменения в консонантных сочетаниях в русском, древнерусском и праславянском языках, связанные с противопоставлением согласных по напряженности / ненапряженности // Вопросы языкознания. - 1995.- № 2.- С. 43–56.

13. *Катков М. Н.* Об элементах и формах славяно-русского языка. – Москва, 1845. - II, 253, II с.

14. *Колесов В. В.* Введение в историческую фонологию. Система и изменение (на материале русского языка). – Сегед, 1974. – 93 с.

15. *Колесов В. В.* Динамическая модель и изменение фонем. *Фонология* : сб. лингвистических статей / под ред. В. Г. Руделева. – Тамбов, 1982. – С. 53–121.

16. *Колесов В. В.* Историческая фонетика русского язика : учеб. пособие для вузов. – Москва : Высшая школа, 1980. – 215 с.

17. *Пауфошима Р. Ф.* О связи характера примыкания и звукового эллипсиса с особенностями фонологической системы (на материале говоров русского языка) // Русские диалекты: лингвогеографический аспект / отв. ред. Р. И. Аванесов, О. Н. Мораховская. – Москва : Наука, 1987. – С. 97–104.

18. *Плоткин В. Я.* Эволюция фонологических систем: на материале германских языков. – Москва : Наука, 1982. – 129 с.

19. *Потебня А. А.* Два исследования о звуках русского языка: I. О полногласии, II. О звуковых особенностях русских наречий. – Воронеж, 1866. – 156, III с.

20. *Потебня А. А.* Заметки о малорусском наречии. – Воронеж, 1871. – 134 с.

21. *Потебня А. А.* К истории звуков русского языка: этимологические и другие заметки. – Варшава, 1880. – Ч. 2. – II, 31, 70, 25 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

22. *Потебня А. А.* Разбор сочинения П. Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия». – Киев, 1876. Санкт-Петербург, 1878. – 76 с.

23. *Пшепюрська М.* Надсянський говір. – Варшава, 1938. – IV, 88 с.

24. *Стеблин-Каменский М. И.* Очерки по диахронической фонологии скандинавских языков. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1966. – 148 с.

25. *Трубецкой Н. С.* Основы фонологии. – Москва : Изд-во иностр. лит., 1960. – 372 с.

26. *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка // Энциклопедия славянской филологии. – 1915. - Вып. 11. XXVIII, II, L. - 369 с.

27. *Шеворошкин В. В.* Звуковые цепи в языках мира. – Москва : Наука, 1969. – 188 с.

28. *Grimm J.* Deutsche Grammatik. – Göttingen, 1822. – Bd. l.

29. *Krajčovič R.* K teórii protikladu *fortis – lenis* v praslovančine a slovanských jazykoch. *Československé prednášky pre VII. medzinarodný zjazd slavistov (Varšava 1973).* – Praha : Academia, 1973. – S. 41–49.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Людмила Островська

(Миколаїв)

СТАТУС І ПРАГМАТИКА ВОКАТИВНИХ РЕЧЕНЬ

Охарактеризовано структурно-семантичний статус вокативних речень у системі синтаксичних одиниць в українській мові. На матеріалі сучасного художнього дискурсу досліджено комунікативно-прагматичні функції вокативних речень.

The structural-semantic status of the vocative sentences in the system of syntactic units in the Ukrainian language is characterized. The communicative and pragmatic functions of the vocative sentences based on contemporary art discourse are investigated.

Вокативні речення як специфічний різновид реченнєвих утворень, з одного боку, характеризуються складністю кваліфікації свого статусу в системі синтаксичних одиниць, з іншого боку, частотність їхнього вживання в різноманітних ситуаціях мовлення свідчить про суттєве комунікативно-прагматичне навантаження цих структур.

У сучасному синтаксисі переважає багатоаспектний підхід до тлумачення різноманітних синтаксичних утворень, тому вважаємо за доцільне вокативні речення досліджувати комплексно, а саме з урахуванням їхніх структурно-семантичних особливостей і комунікативно-прагматичних завдань, які вони реалізують у певних ситуаціях мовлення.

Метою статті є встановити структурно-семантичну специфіку вокативних речень в системі синтаксичних одиниць і простежити їхні комунікативно-прагматичні функції на матеріалі творів сучасної української літератури.

Для реалізації поставленої мети пропонується розв'язати такі завдання:

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

1) узагальнити погляди провідних лінгвістів щодо формально-граматичного статусу вокативних речень у системі синтаксичних одиниць;

2) обґрунтувати розгляд вокативних речень як різновиду односкладних;

3) запропонувати тлумачення вокативних речень в українській мові як особливого різновиду мовленнєвого акту;

4) виокремити різновиди вокативних мовленнєвих актів відповідно до прагматичної мети мовця.

Варто наголосити на тому, що комунікативно-прагматичні властивості вокативних речень досліджено меншою мірою, ніж їхні структурно-семантичні особливості. Тим не менше серед мовознавців немає одностайності щодо визначення синтаксичного статусу вокативних речень, при цьому переважають два діаметрально протилежні погляди. Згідно з першим, вокативні речення позбавляють реченнєвого статусу й тлумачать їх як нечленовані речення або еквіваленти речення. Цей погляд базується на тому, що вони не містять інформації, а отже, не мають суб'єктно-предикатної основи, характеризуються нечітким виявом модально-часового значення [5, с. 108]. Крім цього, аргументом для такого розуміння є те, що вокативні речення не виявляють синтаксичної розчленованості й позбавлені логічної та граматичної основи односкладного речення [14, с. 149].

На думку А. П. Загнітка, вокативні речення доцільно поділяти на невласне-еквіваленти речення, що лише за формою подібні до звертань, але їм властива семантико-граматична ізольованість, при цьому вони особливою інтонацією передають емоції мовця й не містять у собі висловлення до адресата, та вокативні еквіваленти речень, що втілюють у собі емоційну реакцію на ті чи інші дії адресата [6, с. 81–86].

Однак, наголошуючи на нереченнєвому статусі вокативних речень, лінгвісти все ж таки переважно погоджуються, що вокативні еквіваленти речень можуть умовно наближатися до речень двоскладних або односкладних, ураховуючи певну розчленованість думки або почуттєвості, що їх виражають [4, с. 338].

Окремі дослідники вважають за доцільне визначати вокативні речення комунікатами, характеризуючи їх лише як висловлен-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ня, що не мають мовно-системних ознак [12, с. 286] і лише зовні подібні до речень.

Відповідно до другого погляду, який видається більш мотивованим, вокативні речення розглядають як особливий різновид односкладного речення, головний член якого виражений вокативом.

На думку І. Р. Вихованця, специфіка вокатива полягає у тому, що він є своєрідним конденсатом суб'єктно-предикатно-адресатної структури речення. Що більше, з-поміж усіх відмінків саме вокатив має найбільший реченнєвотвірний потенціал [2, с. 78].

Вокативні речення за такого підходу «мають зміст, зв'язаний з предметом чи явищем, названим цими одночленними реченнями» [8, с. 71], тобто характеризуються предикативністю.

На предикативність більшої міри у вокативних реченнях порівняно з номінативними односкладними наголошує зокрема й М. С. Скаб, підкреслюючи, що до цього спричинила, з одного боку, формально-синтаксична редукція двоскладного речення, яка відбувалася у вокативних реченнях внаслідок згортання суб'єктно-предикатної структури речення, а з іншого, – значно вищий рівень емоційності вокативних речень [11, с. 180]. Наприклад, ***Владонько, Владусю!*** *Поможи мені* (О. Забужко) ← ***Владонько, Владусю,*** *ти поможи мені.*

Іноді вокативні речення в межах другого підходу пропонують називати односкладними реченнями апеляції (М. С. Скаб), проте така назва відображає швидше прагматичні характеристики вокативних речень, а не їхній синтаксичний статус.

Отже, така розбіжність у тлумаченні вокативних речень насамперед пов'язана з проблемою встановлення предикативності вокативних речень як визначальної категорії та найважливішої ознаки будь-якого речення. Як відомо, визначальними категоріями для предикативності більшість лінгвістів визнають модальність (синтаксичний спосіб), синтаксичний час, персональність. Безумовно, що суб'єктивна модальність є визначальною у вокативних реченнях, оскільки роль мовця є провідною у формуванні висловлення. Об'єктивна ж модальність виступає периферійною складовою, бо у вокативних реченнях частка інформативності є мінімальною. Однак вокативні речення реалізують інтенцію мовця, звернену до

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

конкретного адресата, у певній часовій площині. Відповідно вокативні речення включають у себе два граматичні значення: 1) значення часу; 2) значення спрямованості на адресат.

Значення синтаксичного часу у вокативних реченнях реалізується безпосередньо у момент звернення, оскільки для таких синтаксичних структур властива ситуація прямого спілкування мовця та адресата, яка має місце у певний проміжок часу. На мовленнєвому рівні можна говорити про наявність окресленої часової площини, яка збігається з теперішнім часом і не має відсилання до минулого чи майбутнього часу. У вокативних реченнях, звичайно, відсутні формальні ознаки, які б указували на значення часу чи способу, однак на комунікативному рівні віднесеність вокативного речення до реальної чи ірреальної модальності визначається, виходячи з конкретної мовленнєвої ситуації. У той же час вокативне речення містить певне спрямування на адресата, яке передбачає наступну його реакцію на певне спонукання з боку мовця. Таким чином, вокативним реченням властива спонукальна ірреальна модальність. Як наголошував ще свого часу О. О. Потебня, вокатив виконує функцію потенційного суб'єкта дії та співвідноситься із формою 2-ої особи імператива [9, с. 161].

Сучасні дослідники вокативних речень переконливо доводять кореляцію вокатива як головного члена односкладного вокативного речення із предикатами дії, процесу, стану, локативності, якості та якості-відношення на семантико-синтаксичному рівні речення [7, с. 57]. Аналіз зібраного нами фактичного матеріалу свідчить про те, що найчастіше у вокативних реченнях знаходять своє відображення предикати дії, стану, якості. Попри свою формальну невираженість предикат вокативних речень має здебільшого точний і конкретний вияв з огляду на саму ситуацію спілкування, наприклад: ***Соню! Не суди*** *мене гірко* (Г. Тютюнник). –Предикат дії; ***Учителю!*** *– кричить.* – ***Чекай*** (С. Жадан). – Предикат стану; *Ех,* ***Родіоне Костянтиновичу, Родіоне Костянтиновичу! Молодий*** *ви ще!* (Є. Положій). – Предикат якості.

Членованість вокативних речень доводить і той факт, що вокатив може легко поширюватися компонентами атрибутивної семантики, утворювати сурядні ряди: *Агу – агов!* ***Блакитний світе!*** (В. Стус); ***Душі людської туго і тайго!*** *Це гарний звір, без нього зле живеться* (Л. Костенко).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Отже, є достатні підстави розглядати вокативні речення в системі односкладних, оскільки їм притаманна предикативність, а значить, і всі визначальні характеристики членованих речень. Вокативні речення виявляють специфічні риси на формальному рівні речення, а саме головний член виражений вокативом, вони характеризуються суб'єктно-предикатною основою на семантико-синтаксичному рівні, реалізуючи найчастіше предикати дії, стану, якості, являють собою певну комунікативну цілісність, мають своєрідну окличну інтонацію.

Розгляд вокативних речень саме у прагматичному аспекті дозволить з'ясувати їхню специфіку з погляду комунікативно-ситуативних настанов мовця.

М. С. Скаб, характеризуючи прагматичні функції вокатива, акцентує увагу на тому, що найяскравіше спонукальна функція реалізується саме у вокативних реченнях, що вживаються як окремі висловлення й відповідно виражають всю семантику комплексу номінації на формально-граматичному рівні [11, с. 120].

І. Р. Вихованець зазначає, що вокативні речення поділяються у прагматичному аспекті на такі, що 1) привертають увагу мовця; 2) виконують спонукальну функцію; 3) виражають емоційні реакції на дії співрозмовника [3, с. 62].

З погляду прагматики постає можливим і доцільним тлумачити вокативні речення як особливий різновид мовленнєвого акту. За Ф. Бацевичем, мовленнєвий акт, з одного боку, являє собою цілеспрямовану мовленнєву дію відповідно до суспільних норм комунікативної поведінки, а з іншого, – є мінімальною одиницею мовленнєвої діяльності у межах прагматичної ситуації [1, с. 132].

Уперше як окремий комунікативний різновид висловлення вокатив визначив Д. Вундерліх. Учений поставив його в один ряд із директивом, комісивом, декларативом на тій підставі, що вокатив виконує свою особливу прагматичну функцію, – привернути увагу адресата. Крім цього, Д. Вундерліх вважає саме вокатив, так само, як і директив, первинним мовленнєвим актом, оскільки таке висловлення керує увагою комунікантів [13, с. 124].

Вокатив забезпечує референцію до адресата висловлення, тим не менше притаманна йому вокативність як ілокутивна сила не передбачає здійснення акту предикації. Вокатив на-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

зиває адресата, тобто виступає індексальним знаком. Якщо вокатив водночас виражає оцінку адресата, дає йому характеристику, то це вияв не вокативної функції, а додаткової емоційно-оцінної: ***Дівчатка мої!*** *Що ж ви зі мною робите! – сказав сам до себе Олексій, вийшов із затхлого номера, спустився вниз і знову опинився на вулиці міста, у якому більше не було жодного міліціонера* (С. Лойко).

На думку Л. П. Рижової, в адресації, як і у будь-якій іншій мовленнєвій дії, можна виділити локутивний ефект (звертання), ілокутивний (намір мовця встановити контакт, охарактеризувати адресата тощо) і перлокутивний акти (вплив на адресата) [10, с. 86].

Таким чином, вокатив задовольняє визначенню мовленнєвого акту як цілеспрямованої мовленнєвої дії, що здійснюється відповідно до принципів і правил мовленнєвої поведінки, прийнятих у суспільстві, має ілокутивну силу й здатний впливати на свідомість адресата, викликаючи певний перлокутивний ефект.

Специфікою вокативного мовленнєвого акту, безумовно, є те, що він часто входить у послідовність мовленнєвих актів, підпорядковуючи свою ілокутивну силу ілокутивній силі мовленнєвих актів.

Аналіз фактичного матеріалу українського сучасного художнього дискурсу дає підстави говорити про реалізацію вокативними реченнями таких інтенцій мовця:

1) повідомлення: ***Адю!*** *– волаю, здається, на все горло, виринаючи з темного печерного підводдя на світло дня:* ***Адю****, я є! Я тут, я в порядку!* (О. Забужко); ***Моя любове!*** *Я перед тобою*! (Л. Костенко);

2) наказу: ***Геро!*** *Ти ж мені дивись! Щоби ні копійки не витратив! – сказала з упевненою погрозою* (Люко Дашвар); ***Юзику!*** *Швидко сюди воду! І посади його кудись!* (А. Хома);

3) прохання, благання: *Ти – моя… Ти моя жінка! Моя! –* ***Сашо, Сашо****… – В очах жах. – Уб'ю! – Замахнувся* (Люко Дашвар); ***Діду!*** *–залебедів Лялечка. – Злови мені того лиса!* ***Діду!*** (Г. Пагутяк); ***Яшку! Ясю!*** *Спинися!* (В. Лис);

4) поради: ***Дарусю!*** *Ніколи не заздри людям* (М. Матіос); ***Родіоне Костянтиновичу!*** *Ви не кваптеся з висновками, – наче виправдовуючись, перестерігав Хріняка* (Є. Положій);

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

5) заборони: ***Зосько!*** *– гаркнув було Яків* (В. Лис); ***Тату!*** *Вам ще не мона* (В. Лис);

6) вибачення: *– Доброго здоровля! Чом би мені не жити? Ци ти хотіла, щоб я вмер, не получивши письма? Давай… – Але я…* ***Діду Якове****…*(В. Лис); ***Христинко!*** *Зачекай! Прости! Я не те хотів сказати… Прости,* ***Христинко****…* (О. Бердник);

7) прощання: ***Синку!*** *Прощавай! Хай доля береже тебе!..* (О. Бердник); *Бувай!* ***Старийвовче!*** *– сказала йому на прощання* (С. Андрухович);

8) привітання: *–* ***Луко!*** *Доброго ранку, – привіталась Марта* (С. Андрухович); ***Марусю!*** *– лагідно вимовила бабуся. – Це твоя бабуся Галя. Привіт, сонечко!* (Н. Доляк);

9) вітання: *Повідомлення від дружини: «****Милий мій!*** *З Днем народження тебе! Приїжджай, отримаєш подарунок»* (С. Лойко);

10) представлення: ***Громадо! Брати й сестри!!!*** *– закричав він, дістаючи з кишені зібгану газету. – Безперечно, всі ми разом зробили великий внесок у цю незабутню історичну подію! Але наші сподівання втілились у дух матері, яку від сьогодні побачив увесь світ! Ось вона... – він розгорнув першу шпальту газети* (І. Роздобудько);

11) подяка: *–* ***Брате!*** *Дякуємо! Це те, чого ми чекали! – урочисто промовив пан Цанюк, поплескавши Ройтберга по плечі. – Вітчизна вас не забуде!* (І. Роздобудько); ***Дорогий Романе!*** *Щиро дякую за твій Подарунок, ми його отримали зовсім недавно* (Л. Дереш).

12) похвала: *–* ***Ахмеде!*** *Молодець! – радісно закричала Христина. – Таки зважився? Ну й прекрасно! Пора така у нас – крилата! Може, і я вслід за тобою зважуся полетіти* (О. Бердник).

Початковим етапом будь-якого мовленнєвого акту є інтенція мовця, бажання повідомити адресату щось і тим самим впливати на нього у певний спосіб [1, с. 132].

У вокативному мовленнєвому акті ілокутивна сила визначається семантичною функцією звертання у мовленні, тому можна виділити такі ілокутивні вокативні акти на матеріалі сучасного українського художнього дискурсу:

1) номінативний, за якого інтенцією мовця стає назвати адресата мовлення: ***Дорогий щоденнику!*** *Сьогодні день має бути вдалим* (І. Роздобудько); ***Пане Вальтер!*** *Мар'ян першим помітив вогонь і першим кинувся гасити, – встромив носа в розмову двох*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

*гаврук*ів наївний Януш (А. Хома); ***Бабо!*** *– зраділо повідомив вищий. – Я забив уже вісім голів!* (Г. Пагутяк);

2) власне-вокативний, за якого інтенцією мовця стає привернути увагу адресата: ***Мамусю!*** *А де ми з тобою від літньої спеки ховатимемося? – питала Нані* (Люко Дашвар); ***Васю!*** *– гукають до нього. Обертається* (С. Алексієвич); ***Мар'яне!*** *А що б ти подумав на моєму місці?* (А. Хома);

3) соціально-регулятивний або етикетний, за якого інтенцією мовця стає відобразити статусно-рольове співвідношення комунікатів та ввічливо оформити мовлення: ***Високий суд!*** *Зараз я спробую довести свою тезу про психічну невідповідність підозрюваної сукупністю речових доказів, а також спробую реставрувати процес суїцидальних спонук у діях підозрюваної…* (М. Матіос);

4) оцінно-характеризувальний, за якого інтенцією мовця стає охарактеризувати адресата і висловити ставлення до нього: ***Пане Макаре!*** *Ви – свята людина! – розчулився літератор, ховаючи п'ятдесят баксів* (Люко Дашвар); *Ох,* ***зайчисько****… Теплий такий* (О. Забужко); *І тебе переплюну.* ***Томо невіруючий!*** (А. Хома); ***Трагічна мово!*** *Вже тобі труну не тільки вороги, а й діти власні тешуть* (Л. Костенко).

5) дейктичний, за якого інтенцією мовця стає вказівка на адресата: ***Мишко! Мишко!*** *– кричить Тритон, чаклує над ним* (С. Лойко); ***Хлопчику, мій хлопчику,*** *– без жодної сльозинки прошепотіла вона, хитаючи головою й дивлячись на портрет і лише їй одній було ясно, якого хлопчика стосувалися її слова* (С. Лойко); ***Павле Івановичу?*** *– каже незадоволено. – Ви?* (С. Жадан).

Кожен із виділених ілокутивних актів вокативних речень орієнтований на певний перлокутивний ефект:

1) номінативний – на називання адресата;

2) власне-вокативний – на привертання уваги адресата;

3) соціально-регулятивний – на формування в адресата пресупозиції про статусно-рольове співвідношення комунікатів, на визнання чи невизнання мовцем цього співвідношення;

4) оцінно-характеризувальний – на формування пресупозиції адресата щодо ставлення до нього мовця та власної самооцінки;

5) дейктичний – на вказівку адресата мовлення, що саме він є отримувачем інформації.

Вважаємо, що виокремлені вокативні мовленнєві акти виконують у прагматичному аспекті спільну ідентифікаційну функ-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

цію, що є інваріантною для всіх них, оскільки, перш за все, будь-яке вокативне речення окреслює, ідентифікує адресата мовлення.

Вокативний мовленнєвий акт особливо в препозиції випереджає повідомлення, створюючи необхідні умови для успішної реалізації ілокутивної сили висловлення, тобто, інакше кажучи, створює загальний тон процесу комунікації: ***Мої кохані, милі вороги!*** *Я мушу вам освідчитись в симпатії* (Л. Костенко); ***Пане Юрію,*** *– заговорив Рябцев напрочуд ввічливо. – Я не користуюся, чесно кажучи, своїм ім'ям уже років сорок, якщо не більше. Поки мати була жива, користувався, а потім перестав…* (А. Курков).

Постпозиція вокативного речення свідчить про намір мовця зайвий раз конкретизувати, уточнити для співрозмовника, що саме він є адресатом повідомлення*: Я кохаю тебе. Я кохаю тебе. Я кохаю тебе понад усе на світі.* ***Хлопчику мій сивий. Хлопчику мій****…* (С. Лойко); *Стій, кому кажу!* ***Юзику!*** (А. Хома).

Після породження вокативного мовленнєвого акту йде процес його сприйняття й обробки адресатом. Очевидно, що такий процес сприйняття відбувається відповідно до пресупозиції адресата комунікативного акту. При цьому, якщо пресупозиції мовця та адресата збігаються, можна, напевно, стверджувати про адекватність розуміння, а отже, і досягнення перлокутивного ефекту. У таких випадках адресат правильно інтерпретує інтенцію мовця: ***Оксано!*** *Ти розповідала про своє вікно? – Ні. – Оксана немов прокинулась, її голос прозвучав по-дитячому здивовано. – А що потрібно?* (А. Курков); – ***Бабо!*** *– сіпнув її за руку Лялечка. – Чого тобі, моє золото?* (Г. Пагутяк).

Якщо ж пресупозиція мовця та адресата не збігається у певному компоненті, можливими стають два варіанти сприйняття вокативного акту адресатом:

1) неспіввіднесеність вокативного акту із собою і, як наслідок, відсутність будь-якої реакції на нього: ***Пане письменнику,*** *– звернувся до нього Рябцев. – Загальний підйом! Юрко Винничук промимрив у відповідь щось невиразне й відвернувся обличчям від Рябцева, при цьому не підводячи голови й не розплющуючи очей* (А. Курков);

2) оцінка вокативного акту як неадекватного ситуації, неправильного. Реакція адресата у такому разі може бути різноманітна: нерозуміння, обурення, здивування, зміна ставлення до мовця тощо: ***Юначе!*** *Ви часом не кіноман? – Тарас здивувався запитанню*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

(А. Курков); ***Саша!*** *– кричить на нього Ніна. – Да пішли ви! – малий люто розвертається біжить у шкільний коридор* (С. Жадан); *Ти спиш?* ***Мар'яне!*** *Вставай! – Сплю. І дуже не люблю, коли мене будять* (А. Хома); ***Олежку, Олежку!*** *Славко озирнувся і прихилив голову: – Твій дідо. Тікаймо!* (Г. Пагутяк).

Отже, за реакцією адресата мовець може оцінювати перлокутивний ефект вокативного акту та успішність мовленнєвого акту загалом.

Таким чином, модель вокативного мовленнєвого акту включатиме: пресупозицію мовця; інтенцію адресанта, яка визначатиме ілокутивну силу вокативного мовленнєвого акту; пропозиційний зміст; пресупозицію адресата; перлокутивний ефект.

Отже, синтаксичний статус вокативних речень на сьогодні лінгвісти кваліфікують неоднозначно, зважаючи на особливості тлумачення предикативності як найважливішої ознаки речення. Одні вчені переконливо доводять, що вокативні речення є особливим різновидом односкладних в українській мові, інші – заперечують, характеризуючи їх еквівалентами речення. Більш обґрунтованими є твердження про специфічний вияв предикативності у вокативних реченнях, а отже, і їхній реченнєвий статус. Вважаємо, що вивчення вокативних речень у прагматичному аспекті має значні перспективи. З огляду на це, пропонуємо тлумачити вокативні речення як специфічний мовленнєвий акт, подаємо його прагматичну модель, до якої входять пресупозиція мовця, інтенція адресанта, пропозиційний зміст; пресупозиція адресата, перлокутивний ефект. Доцільним постає виокремити з огляду на ілокутивний намір мовця такі прагматичні різновиди вокативних речень: номінативний, власне-вокативний, соціально-регулятивний, оцінно-характеризувальний, дейктичний. Кожен з виділених прагматичних різновидів вокативних речень виконує свою специфічну прагматичну функцію, однак інваріантною для них постає ідентифікаційна.

1. *Бацевич Ф. С.* Вступ до лінгвістичної прагматики : підручник / Ф. С. Бацевич. – Київ : Академія, 2011. – 304 с.

2. *Вихованець І. Р.* Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська ; за ред. І. Р. Вихованця. – Київ : Пульсари, 2004. – 398 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

3. *Вихованець І. Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – Київ : Наукова думка, 1992. – 224 с.

4. *Дудик П. С.* Синтаксис української мови : підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – Київ : Академія, 2010. – 384 с.

5. *Загнітко А. П.* Теоретична граматика української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.

6. *Загнітко А. П.* Еквіваленти речення: статус, обсяг і функційна типологія / А. П. Загнітко // Лінвістичні студії : зб. наук. праць. – Вип. 19 / укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – С. 79–92.

7. *Коваль Л. М.* Семантико-синтаксична основа головного компонента вокативного речення в українській мові / Л. М. Коваль // Одеський лінгвістичний вісник. – № 5. – Том 2. – Одеса, 2015. – С. 56–62.

8. *Кучеренко І. К.* Вокатив як виразник функціонуючого члена речення і так зване звертання / І. К. Кучеренко // Проблеми синтаксису : праці міжвуз. наук. конф. з питань синтаксису. – Львів, 1963. – С. 64–73.

9. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике : в 4 т. – Москва : Учпедгиз, 1958. – Т. 1/2. – 536 с.

10. *Рыжова Л. П.* Обращение как компонент коммуникативного акта : автореф. дис. … канд. филол. наук / Л. П. Рыжова. – Москва, 1982. – 15 с.

11. *Скаб М. С.* Граматика апеляції в українській мові : монографія / М. С. Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.

12. *Слинько І. І.* Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – Київ : Вища школа, 1994. – 670 с.

13. *Сусов И. П.* Лингвистическая прагматика / И. П. Сусов. – Винница : Нова книга, 2009. – 272 с.

14. *Шульжук К. Ф.* Синтаксис української мови : підручник / К. Ф. Шульжук. – Київ : Академія, 2004. – 408 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

15. *Алексієвич С.* Чорнобильська молитва: хроніка майбутнього : роман / С. Алексієвич ; перекл. і післям. О. Забужко. – Київ : КОМОРА, 2016. – 288 с.

16. *Бердник О.* Вогнесміх : роман / О. Бердник. – Київ : Тріада-А, 2006. – 550 с.

17. *Жадан С.* Інтернат : роман / С. Жадан. – Чернівці : Меридіан Черновіц, 2017. – 336 с.

18. *Забужко О.* Музей покинутих секретів : роман / О. Забужко. – Вид. 2-е, доп. – Київ : Факт, 2009. – 839 с.

19. *Костенко Л.* Триста поезій : вибране / Л. Костенко ; упоряд.: О. Пахльовська, І. Малкович. – Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. – 416 с.

20. *Курков А. Ю.* Львівська гастроль Джимі Хендрікса : роман / А. Ю. Курков; пер. з рос. В. С. Бойка. – Харків : Фоліо, 2014. – 442 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

21. *Лис В.* Століття Якова : роман / В. Лис ; передм. О. Забужко. – 3-тє вид., стер. – Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. – 240 с.

22. *Лойко С.* Аеропорт. – Київ : БрайтСтарПаблішинг, 2015. – 344 с.

23. *Люко Дашвар*. Биті є : роман / Люко Дашвар. – Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2011. – 288 с.

24. *Матіос М. В.* Солодка Даруся : драма на три життя / М. В. Матіос. – 4-те вид. – Львів : Піраміда, 2007. – 188 с.

25. *Матіос М. В.* Щоденник страченої. Психологічна розвідка / М. В. Матіос. – Львів : Піраміда, 2005. – 192 с.

26. *Пагутяк Г.* Лялечка і Мацько / Г. Пагутяк. – Київ : Грані-Т, 2008. – 96 с.

27. *Положій Є.* Вежі мовчання : роман / Є. Положій. – Харків : Фоліо, 2009. – 249 с.

28. *Роздобудько І.* ЛСД. Ліцей слухняних дружин : роман / І. Роздобудько. – 2-ге вид. – Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2015. – 318 с.

29. Стус В. Палімпсест : вибране / В. Стус ; упоряд. Д. В. Стус. – 2-е вид. – Київ : Факт, 2006. – 432 с.

30. *Хома А. Лемберг.* Під знаменами сонця : роман / А. Хома ; передм. В. Гранецької. – Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2015. – 304 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Надія Сологуб

(Київ)

СЛОВОТВОРЕННЯ ПИСЬМЕННИКА В КОНТЕКСТІ КОНЦЕПТОЛОГІЇ (на основі мовотворчості Олеся Гончара)

У статті проаналізовано одну з домінантних рис мовотворчості Олеся Гончара – індивідуально-авторське словотворення. Підкреслено концептуальну значимість, вмотивованість і природність новотворів, особливо як назв людей і суспільних явищ.

Individual author word building as one of the dominant features of Oles Honchar linguistic creation is analyzed in the article. The conceptual significance, validity and naturalness of neologisms, especially in human names and social phenomena, are emphasized in the article.

Сучасна лінгвістика позначена антропологічною спрямованістю. Формування антропоцентричної парадигми в мовознавстві привернуло особливу увагу до ідіостилів письменників, до вивчення художніх творів крізь призму мовної картини світу автора.

Одним із яскравих виявів естетичного освоєння світу письменником, виявом його світоглядних позицій є індивідуально-авторське словотворення. Традиційно його пов'язували більше з мовою поезії, та українська проза, починаючи з другої половини XX ст., теж засвідчила активність новотворів. Індивідуально-авторське словотворення – характерна риса стилю Олеся Гончара.

Проте спочатку варто висловити кілька положень про природу авторського словотворення. Мові художнього твору протипоказаний шаблон, оскільки «повсякденність не збуджує комунікативні центри», а творення письменником нешаблонних слів «активізує глухонімі шари мови», виводить слова з авто-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

матизму сприйняття. Новотвори значною мірою будуються на відхиленнях від стандартності, «на семантичних рокіровках», на аномаліях [1, с. 3]. У лінгвістичній науковій літературі точаться суперечки, як називати створене письменником слово. З'ясуємо це питання докладно.

Важливим чинником словотворення в художньому тексті є аналогія. Вона реалізується не як вияв регулярності, а навпаки, як чинник, що сприяє введенню в текст таких утворень, що порушують структурно-семантичну цілісність і визначеність тієї словотвірної моделі, на яку вони спираються й нашаровуються. Так виникає незвичне. Тенденція до регулярності постійно протистоїть у мові тенденції до експресивності. І саме аналогія виступає одним зі способів реалізації експресивності, а значить – також інструментом словотворення.

Неабияка роль у словотворенні належить внутрішній формі слова, тобто мотивуючому слову чи словосполученню. Ознака, що лежить в основі внутрішньої форми слова, визначає переносність слова, містить оцінку. Письменник використовує внутрішню форму слова як художній засіб, що дає йому можливість підкреслити яскравість слова.

Багатий авторський словник творів Олеся Гончара засвідчує тонке відчуття ним можливостей рідної мови, здатність видобути зі слова найглибинніше. Поштовхом до словотворення чи активізації певних слів у нього виступає ідейно-художній задум твору, якому вони підпорядковуються. Письменник у процесі індивідуально-авторського словотворення реалізує продуктивні моделі української мови. Однак інколи хвиля експресивності сприяє використанню в його творах малопродуктивних моделей.

Вважаємо також за потрібне зупинитися на розрізненні термінів «неологізм», «потенційне слово», «оказіоналізм» у сучасній лінгвістичній науці і в нашому розумінні. Серед мовознавців немає єдності в трактуванні цих термінів. Найпоширенішим є термін «індивідуально-авторський неологізм». Проте його явно недостатньо для опису багатоманітних явищ словотворення.

Термін «потенційне слово» вперше вжив у своїх працях Г. Винокур: «У кожній мові, поряд зі словами, що вживаються в щоденній практиці, існують, крім того, свого роду "потенційні слова", яких фактично немає, але які могли б бути, якби того забажала "історична випадковість". Те, що живе в мові підспудним

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

життям, чого немає в поточному мовленні, але воно дається як "натяк" у мовній системі, проривається назовні в явищах мовного новаторства» [2, с. 15]. На думку О. Смирницького, потенційне слово – це слово, яке, виникнувши і реалізувавшись як словотвірна потенція, може стати загальномовним [6, с. 17].

Проаналізувавши праці ще й інших учених, зокрема нашої сучасниці Г. Вокальчук [3], ми дійшли висновку, що лінгвісти допускають вихід потенційних слів за межі контексту, наближення їх до узусу. Доречною тут буде думка Е. Хаппіри: «Потенційним словом я називаю слово, яке може бути утворене за мовною моделлю високої продуктивності, а також слово, яке вже виникло за такою моделлю, але ще не ввійшло в мову» [8, с. 154].

Неоднозначно тлумачиться в мовознавстві й термін «оказіоналізм». Більшість мовознавців схиляються до думки, що оказіоналізми – це слова, створені за непродуктивними моделями, уживані лише в умовах певного контексту. Таким чином, потенційні слова і оказіоналізми – це два полюси індивідуально-авторського словотворення. Перші є реалізацією словотворення, другі – порушенням цих законів. Проте і перші, і другі демонструють можливості, закладені в системі мови. Перші – це слова, які вже проклали шлях, другі – з великою затратою сил пробиваються на поверхню. Зауважимо, що необов'язково індивідуально-авторському утворенню «з великою затратою сил» пробиватися на поверхню. Створені письменником слова можуть назавжди залишитися лише словами його творів, не влитися в загальний фонд, хоча це для них необов'язково, бо їхня основна функція – художньо-естетична. І саме в цій функції вони є збагаченням мови, її естетичних та емоційних здатностей.

Ми ж у своїй статті використовуємо на позначення індивідуально-авторських слів термін «новотвір», не вникаючи в дискусійне розрізнення видів новотворів. Із погляду словотворення – це лише похідні слова, у будові яких порушені закони дії словотвірних типів, що й робить їх незвичайними словами, **новотворами.**

Слово «людина» – основна одиниця антропологічного підходу до мови – стало центром словотворення Олеся Гончара, пор.: *людина-анахронізм, людина-вояка, людина-гальмо, людина-гвинтик, людина-диво, людина-квітка, людина-кристал, людина-легенда, людина-миттєвик, людина-куль, людина-основа,*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

людина-піджак, людина-птах, людина-розплата, людина-торпеда, людина-тягар, людина-тягач, людина-цегла, людина-кажан, людина-авоська, людина-амулет.

Словесне оточення наведених вживань засвідчує їхню смислову обумовленість, їхній ідейний, часто концептуальний, заряд. Це слова-характеристики, згорнуті словосполучення (переважно порівняльного характеру), стисле оформлення яких (слова-прикладки) посилює їхній смисловий заряд, порівняймо уривки з текстів:

«Чи не більше мусить лякати живущого те, що проіснувати він може безцільно… *людиною-авоською,* відцвісти… *пустоцвітом*» [7, т. 7, с. 17]; «Навіть тоді, коли дехто намагався нав'язати й вам уявлення про так званих "*людей-гвинтиків",* сліпих виконавців чужої волі, справжні письменники створювали правдиві народні характери» [7, т. 6, с. 575]. Зауважимо, що старшому поколінню добре відомий цей ідеологічний постулат щодо кожного члена суспільства: бути «*коліщатком і гвинтиком*» єдиного соціалістичного механізму. Саме він послужив основою наведеної назви. Порівняймо також: «Хіба по ньому не видно: натурою він камікадзе, *людина-торпеда*» [7, т. 7, с. 570]; «хотіли з тебе зробити *людину-цеглу*, бачити в тобі лише податливий, злиденний духом будівельний матеріал» [7, т. 7, с. 74]; «він доб'ється свого, тисячоверстий гак зробить, а прийде до того на поріг – людина з воскреслих, *людина-розплата*» [7, т. 6, с. 243]; «для тебе, *людина-птах,* відкрилось одразу все небо, де тобі дано по-іншому відчути себе» [7, т. 7, с. 283].

«І якщо Довженко не терпів персонажів сіреньких, дрібних, *людей-нулів,* нудних пересічностей, а творив натури могутні, яскраві, титанічні духом, то це тому, що й сам він був такий» [7, т. 6, с. 500]; «але куди важливішим для нас був він сам у своїй простій і мудрій людській сутності: *людина-основа, вузлов'яз життя*» [7, т. 6, с. 206].

Додамо, що Олесь Гончар нерідко посилює вжиті новотвори-конструкції художніми новотворами іншої структури, як це бачимо і в останньому з наведених нами прикладів: поряд з *людина-основа* подано *вузлов'яз життя.* Порівняймо також: після *людина-авоська* додано ще й *пустоцвіт* тощо.

Новотвори типу *вузлов'яз, пустоцвіт* та типу *людина-цегла, людина-нуль* у сучасній лінгвістичній науці називають компози-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

тами та юкстапозитами відповідно. Такі номінації «характеризують денотат конкретніше, точніше», ніж описові конструкції, «вони сприяють лаконічності висловлення» [3, с. 21].

Мовознавці сперечаються також, чи вважати їх оказіональними, оскільки утворені вони зі звичайних, узуальних слів. Ми приєднуємося до тих дослідників, які вбачають певну оказіональність таких утворень насамперед у тому, що автори використовують для них «лексичні елементи, які раніше не поєднувалися» [4, с. 3].

Про те, що людина, її суть, її дух – основа індивідуального словотворення Олеся Гончара, свідчать також такі характеристики: *пустодух, дрібнодух, черстводух.* Наприклад, порівняймо: «Є люди, – сказав нарешті, – що мало чим цікавляться, я їх *дрібнодухами* чи й зовсім *пустодухами* називав би» [7, т. 3, с. 450]; «Себелюбцем, рабом своїх забажань, *черстводухом* жорстоким – хотів би стати таким?» [7, т. 5, с. 394].

Композити Олеся Гончара виникли на основі словосполучень різного типу. Індивідуально-авторські назви осіб типу *пустодух, черстводух* створено на основі прикметниково-іменникових словосполучень (*пустий духом, черствий духом)*, а назви *чинолюб, чинодер, батькопродавець, людохват* є дієслівно-іменниковими утвореннями.

Новотвори цього письменника, особливо складні і складені, завжди ідейно наснажені, гостроспрямовані на викриття якогось негативного суспільного явища. *Юшкоїд (ющкоїдець, юшкоїдень)* – такими індивідуальними назвами засуджує письменник тих керівників, які на лоні природи за юшкою розв'язують усі нечесні справи (роман «Собор»). До характеристики осіб належать також назви *лободзвони, ловивітер* тощо. Впадає в око, що більшість новотворів такого структурного типу письменник використовує для негативних характеристик.

Окремо прокоментуємо композит – новотвір із позитивним забарвленням *впередзорець.* Як показують матеріали картотеки Інституту мовознавства НАН України, це слово одержало вже використання в українській публіцистиці.

Новотвір *впередзорець* (зам. *впередсмотрящий)* письменник вживає кілька разів і в художній творчості, і в публіцистиці, порівняймо: «Гострішою буде наша потреба вдивлятися в досвід минулих епох, у досвід тих, хто, беручи на себе відповідальність

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

впередзорців, з каменярською силою й мужністю торував новим поколінням шлях у прийдешнє» [7, т. 6, с. 412].

Олесь Гончар своїм словом *хмаросяг* створив альтернативу слову *хмарочос*, порівняймо: «Виростуть, може, хмаросяги й там, де зараз розкошують у садках зачіплянські віли» [7, т. 7, с. 107].

Одним з концептів мовотворчості Олеся Гончара є лексема *небо.* Індивідуально-авторське осмислення слова *небо,* його кольорів і звуків наповнює всю творчість письменника, порівняймо: *блакитний дзвін, вічноблакитне небо*; *первісно-синє небо*. На рівні новотворів нас зацікавило також слово *неботрус.* Новотвори Олеся Гончара, пов'язані зі словом *хмара*, демонструють його залюбленість у мирне небо, споглядання ним хмар: *перламутрові хмарки-оболоки; перламутрово біліють хмарки-оболоки; сріблятся хмари-оболоки; налиті сяйвом хмари-оболоки* тощо.

Концептуально сприймається новотвір *кінецьсвіття (кінецьсвітньо).* Він звучить як пересторога всім, хто в будь-який спосіб руйнує нашу планету. Саме так, прогностично, сприйнявся цей новотвір у новелі «Чорний яр», написаній напередодні Чорнобильської трагедії, порівняймо: «А небо над ними на своїх підзоряних висотах погрозливо, *кінецьсвітньо* стугоніло» [7, т. 5, с. 260]; «Колись буяло життя, а потім умить все зникло раптово, *кінецьсвітньо*» [7, т. 6, с. 377]; «тужно, *кінецьсвітньо* горять заводи» [7, т. 7, с. 18]; «Ні, це вже, мабуть, *кінецьсвіття*» [7, т. 6, с. 380].

Індивідуально-авторське словотворення Олеся Гончара продовжує також парадигму назв осіб жіночої статі, зокрема за професією, порівняймо: *прокурорка, законодавка, радіодикторка, водійка, дніпрогесівка, гвардійка.* Інші з назв цієї категорії виникли внаслідок субстантивізації ознак різного типу, порівняймо: *розхристанка, пустовійка, потоптанка, буянка* тощо. Інші ж новотвори засвідчують оновлення, «освіження» звичних вживань, порівняймо: *шукальниця* (зам. *шукачка*), *улюбленичка* (зам. *улюбленица*), *ровесничка* (зам. *ровесниця).* Тут знову згадаємо слова Н. Арутюнової про те, що індивідуально-авторське словотворення уникає «буденності слова». Натрапляємо також на новотвори жіночого роду, що склалися в письменника шляхом «згортання» дієслівних словосполучень, порівняймо: *виночерпійка, гонивітерка.*

Для іменників середнього роду у множині в українській мові характерним є суфікс -ат (-ят). Активно вживає цей суфікс і

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Олесь Гончар, особливо в назвах осіб дитячого віку, порівняймо: *школярчата, піонерчата, ремісничата, іноземчата, пацанчата, гірничата, батрачата, дикунчата, демонята, вчителята*. Утворення такого типу завжди містять в Олеся Гончара позитивну оцінку. Рідше письменник вживає суфікс -ат (-ят) щодо тварин і предметів: *солов'ята, гороб'ята, дзвонята, позурчата, соснята, дзвонята* і навіть *вусята*.

Для назв середнього роду Олесь Гончар використовує також віддієслівну модель на *-йло,* порівняймо: *тиняйло, доскіпайло, замерзайло, крутійло, зачіпайло, причіпайло, порубайло.* Такі назви фольклорного типу, на відміну від попередніх із суфіксами -ат (-ят), часто мають негативну оцінку, порівняймо: «І тут не заскучаєш, не закуняєш, коли поруч тебе цей всюдисущий вуйко-наставник, цей *доскіпайло*» [7, т. 6, с. 202]; «Є такий *крутійло,* фальшивець, словоблуд» [7, т. 6, с. 92].

У прикметниковому словотворенні привертають увагу складнослівні структури, першою частиною яких є прислівник. Це допомагає письменникові поглибити, конкретизувати ознаку, порівняймо: *проникливо-чарівний, проникливо-творчий, пронизливо-доскіпливий, приховано-ніжний, простяцько-веселий, тоскно-бачучий, трагічно-ласкавий.* Стосуються такі утворення здебільшого людини і рідше – предметів чи природи. Зауважимо, на жаль, правописну невпорядкованість таких утворень.

Прикметникове словотворення Олеся Гончара засвідчує, що письменник тонко, нерідко індивідуально сприймав кольори, тому в його мистецькій спадщині, окрім звичайних їхніх назв (типу *русочубий, блакитноокий* тощо), представлено цілу низку індивідуально-авторських утворень, першою частиною яких є прислівник, порівняймо: *одноманітно-сірий, однотонно-жовтий, ожинно-синій, оливково-сріблястий, оранжево-абрикосовий, палахкучо-пурпуровий, перлисто-рожевий, рудаво-червоний, сиво-полиновий, сиво-сірий, сизувато-сивий, сірувато-сріблястий, пречисто-білий, присмерково-сірий, сріблясто-малиновий, кривавo-тривожний, небово-блакитний* тощо.

Серед дієслівних новотворів (типу *вулканитися, відблакитніти*, *зрідитися, чавуніти* тощо) хочемо звернути увагу на авторські слова *знедуховніти, змізеритися,* які доповнюють парадигму вживань на позначення суті людини, порівняймо: «Можна, звичайно, стати тяглом, приглушитися, *знедуховніти*, але яка

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

була б вартість життя» [7, т. 4, с. 392]; «Мистецтво покликане облагороджувати душі людські, пробуджувати потяг до духовного навіть у тих, хто встиг *змізернитись*» [7, т. 7, с. 104]. Привертає увагу також новотвір *збезвістився,* який перегукується з виразом часів Другої світової війни «пропав безвісти» (про воїна), порівняймо зі словами поета Роберта Третьякова, представника покоління дітей війни: «І я звикав, звикав, / Що ти, мій батьку, *безвісти* пропав».

Підсумовуючи, зазначимо: Олесь Гончар використовує індивідуально-авторське словотворення здебільшого для характеристики людей і суспільних явищ. *Юшкоїди, руйнителі, гнучкоспинці, духохвати, людохвати* (пор. *людолови* у З. Тулуб), *батькопродавці, пустомолоти, пустодухи, вершколизи, продайдуша, забудьбатько, забудь-мати* тощо – такими новотворами засудив письменник знедуховлених людей. *Впередзорці, вузлов'язи* життя – такі авторські характеристики їхніх антиподів.

Без індивідуально-авторського словотворення неможливо уявити мовостиль Олеся Гончара.

---

1. *Арутюнова Н. Д.* Аномалия и язык (К проблеме языковой картины мира) // Вопросы языкознания. – 1987. – № 3. – С. 3–19.

2. *Винокур Г. О.* Избранные работы. – Москва, 1959. – 499 с.

3. *Вокальчук Г.* Авторський неологізм в українській поезії XX ст. (лексикографічний аспект) : монографія. – Рівне : Перспектива, 2004. – 523 с.

4. *Лыков А. Г.* Современная русская лексикология. Русское окказиональное слово. – Москва : Высшая школа, 1976. – 120 с.

5. *Пашко Л. В.* Структурно-семантична та стилістична характеристика авторських неологізмів у творах Олеся Гончара : автореф. дис. … канд. філол. наук. – Київ, 1994. – 23 с.

6. *Смирницкий А. И.* Объективность существования языка. – Москва : Издательство МГУ, 1954. – 33 с.

7. *Олесь Гончар*. Зібрання творів : у 7 т. – Київ : Дніпро, 1987–1988.

8. *Хаппира Э. И.* Об окказиональном слове и окказиональном словообразовании / Э. И. Хаппира // Развитие словообразования современного русского языка. – Москва : Наука, 1966. – С. 153–166.

9. *Цимбалюк-Скопненко Т. В.* Українська авторська лексикографія: здобутки та перспективи // Українська мова. – 2010. – № 2. – С. 3–14.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Світлана Бибик

(Київ)

КОНЦЕПТ «ПЕРЕСЕЛЕННЯ» В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Статтю присвячено дослідженню актуалізованого у текстах економічного, історичного, соціального, політичного та юридичного спрямування концепту «переселення», який охоплює і побутову семантику. У дослідженні на матеріалі тлумачних та енциклопедичних джерел простежено зміни у тлумаченні поняття «переселення», а також ряду назв осіб, пов'язаних із дією переселяти / переселятися. Проаналізовано за матеріалами засобів масової інформації, зокрема, інтернет-публікаціями у правових соцгрупах, функціонування сучасного терміна «переселенець», що вживається щодо представників населення України. Відзначено роль словникових екземпліфікатів у визначенні асоціативно-оцінного ореолу лексем, понять, термінів і термінологічних словосполучень, об'єднаних у концепті «переселення».

The article is dedicated to the study of the *transmigration* concept, which is an actual one in the economic, historical, social and legal texts. It has also everyday subjects. The changes in the interpretation of the *transmigration* conception and also the chain of the persons names, connected with the idea to settle in another place / to transmigrate are considered. The functioning of the modern term *migrant*, which is used as to the representatives of the population of Ukraine is analysed according to the materials of the mass media, especially Internet publications in legal social groups. The significance of lexical samples in the determination of the associative and estimated totality of lexemes, concepts, terms and terminological word-combinations, united in the *transmigration* conception is mentioned.

Час і суспільно-політичні, суспільно-економічні зміни актуалізують ті або ті поняття, оновлюють, розширюють зміст усталених термінів, дають поштовх для модифікації їхньої внутрішньої форми. Отже, і теоретичним, і практичним завданням є відстеження динаміки лексико-семантичних трансформацій

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

українського словника – як загальновживаного, так і вузькофахового; вивчення змістової та аксіологічної динаміки таких змін за нефаховими текстами, зокрема засобів масової інформації, інтернет-комунікації. Крім того, спостерігаємо постійний процес накладання в реальній комунікації дискурсивних практик, їхнє «перетікання» з однієї в іншу, чого вимагають умови спілкування, повідомлення, інформування, оцінки і т. ін. У загальній лінгвостилістиці такі явища прийнято кваліфікувати як взаємодія функціонально-стильових сфер, що найбільше виражене у політематичному середовищі засобів масової інформації [1; 2]. Один із векторів цього процесу – це «вживлення» у широке інформаційне середовище юридично-правових понять, термінів, кваліфікацій тощо. Самі ЗМІ є сферою, через яку входять вузькофахові поняття у широкий загальний вжиток, у повсякденну комунікативну культуру.

Ці процеси віддавна в колі уваги української лінгвоукраїністики. Найретельніше теоретичні засади і практика дослідження процесів взаємодії мови публіцистики і мови науки, художньої практики, офіційно-ділового спілкування на всіх рівнях мовної структури представлені в монографічних академічних працях [1; 2; 8; 10]. Утім, це системні дослідження 70–80-х років минулого століття, що охопили матеріал, який став історією писемної літературно-мовної практики. Найсучасніші спостереження з означеного питання виконують О. Стишов [15], М. Навальна [9] та ін.

Якщо вести мову лише про книжні одиниці – терміни різних галузей знань і сфер діяльності спільноти, то їхнє місце в мові мас-медіа обґрунтоване як сталим інформаційним розширенням текстів, так і «прагненням до логізації викладу, раціоналізму, певного стандарту, місткості», а від останніх десятиліть XX ст. – «також активним проникненням і вживанням у загальнонародній мові термінів із найрізноманітніших галузей науки, техніки, медицини, екології, спорту, мистецтва та ін.» [15, с. 35–36]. Зміни суспільно-політичного життя, інформаційні запити спільноти на різні вектори повідомлення впливають і на входження юридичних понять до текстів ЗМІ, відбиваючи динаміку лінгвокультури інформування читачів [7]. Утім, серед аспектів дослідження зазначених термінів можуть бути як всеохопне вивчення процесу входження складників однієї концептосфери в іншу (у цьому разі – мас-медійну), так і явища актуалізації певних лексичних

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

одиниць. Серед таких ряд термінів і термінологічних словосполучень, що їх об'єднує концепт «переселення».

У колі нашої уваги процеси динаміки лексико-семантичної структури концепту «переселення» за лексикографічними джерелами, а також у мові ЗМІ, зокрема в актуальних юридичноправових групах соціальних комунікацій. Слова «переселення», «переселенець», актуалізовані впродовж останніх років у зв'язку з подіями на Сході України та в Криму, набули іншого юридичного змісту, ніж це було зафіксовано у відповідних джерелах до 2014 року.

Лексикографічні фіксації лексичних одиниць – вербалізаторів концепта «переселення». За СУМ *переселення* – це віддієслівний іменник, що позначає дію за значенням *переселити*, *переселяти*, *переселитися* [14, VI, с. 273]. Цей ряд дій має як повсякденно-побутове значення, так і соціальне, економічне, політичне, юридичне, історичне тощо (див. нижче різновиди міграції). Якщо в побутовому тлумаченні така діяльність може не бути обтяжена аксіологічним соціокультурним у широкому розумінні відтінком, то в усіх інших оцінна семантика приєднується, бо процес такого переміщення, зміни місця проживання, як засвідчила світова історія та історія українського народу зокрема, супроводжує значні психологічні переживання (травми, страхи, тривожність тощо [6]), ідеологічні, суспільно-політичні, соціально-культурні, етнічні (етногіперідентичність) оцінки, і не завжди позитивні (див., наприклад, також прозові твори відповідної тематики Г. Григоренка, І. Франка, В. Стефаника та ін.). Але словники прямо не призначені для фіксації цього: вони зорієнтовані на явище, його об'єктивацію, на подання стислої інформації. Утім, екземпліфікати можуть опосередковано свідчити про непрямі оцінки цього явища. Якщо погортати відповідні сторінки СУМ, то саме за цитованими джерелами помітимо, що укладачі словникових статей Переселення, Переселенський, Переселятися, Переселенець перебували під (непрямим) тиском ідеології, яка визначала або побутову нейтральну оцінку зазначеного явища, або ж негативну чи позитивну, які ґрунтуються на дистанційованих від історії українського народу подіях. Пор. такі цитати: «*то Ліщинська мене прокляне, її ніхто не може впевнити, що я в* ***переселенні*** *її* ***квартирантів*** *ні сном, ні духом не винувата*» (Леся Українка); «*Дід Григорій був небалакучий… Осо-*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

бливо помітно стало це після його ***невдалого переселення на Далекий Схід*** *у 1907 році*» (О. Довженко); «*В 1911 р. на Україну повернулося близько 70 %* ***переселенців***. ***Переселенська політика царизму зазнала краху***» (з Історії УРСР).

Ключове тлумачне джерело зафіксувало станом на 80-ті роки XX ст. дві термінологічні сполуки, пов'язані з процесом «переселення» – ***велике переселення народів*** (*іст.*, пересування германських, сарматських, слов'янських племен у II–VII ст., що сприяло падінню Римської імперії і формуванню романо-германських та слов'янських народностей); ***переселення народів*** (*ек.*, *іст.*, пересування великої кількості людей на значні відстані) [14, VI, с. 273]. За нейтральними номінаціями «пересування», «формування» – приховані долі народів. З відстані часу фахівці можуть лише оцінити наслідки процесу, а не психологічні та інші травми, яких зазнавали народи.

Процес переселення енциклопедичні джерела також пов'язують з демографічним терміном «міграція населення» [4, с. 251], який позначає *організовані* та *стихійні* процеси *переміщення* осіб у межах держав та за їхні кордони. З погляду демографічної науки саме *організована міграція*, підкріплена економічною чи соціальною політикою держави, і є *переселенням* [4, с. 325]. За «Енциклопедією історії України» є *міграція внутрішня і зовнішня* (еміграція, імміграція), а її причинами і різновидами відповідно є *трудова, політична, освітня, етнічна, релігійна, індустріальна, урбаністична* [5, VII, с. 697]. Утім, загальномовні словники (тлумачний, синонімів) ставлять *переселення* в один лексико-семантичний ряд зі словами *переїзд, виїзд, еміграція, в'їзд, імміграція, вивід* (*іст.*, селян на інші землі); *переселятися* – у ряд зі словами *перебратися, перекинутися, переметнутися* (*розм.*), *перекочувати* (*розм.*), *перенестися* (*заст.*), *спровадитися* (*діал.*), *переїхати, перевезтися, емігрувати, іммігрувати* [13, II, с. 169]. Цей перелік засвідчує, що процес «переселення» кваліфікують за способами, напрямками здійснення, почасти – з урахуванням усно-розмовних оцінок.

Так само й щодо особи / осіб, яка / які переселяється / переміщається, за даними «Демографічного енциклопедичного словника», треба вживати термін *мігрант* [4, с. 251]. Загальномовні ж словники дають ключове слово «переселенець, переселець» (синоніми: *іммігрант, емігрант, виходець*) [13, II, с. 169].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Якщо взяти за відправну точку фіксації словники XIX ст., то поняття *переселенець* засвідчив «Толковый словарь великорусского языка» В. Даля: «переселившийся куда, выселившийся с родины и поселившийся на новом месте» [3, VI, с. 82]. Приблизно у той самий час у писемних джерелах, а згодом і у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка ця ж лексема використовується як засіб тлумачення іншої словоформи – *переселець*, *переселянин* «переселенецъ» [12, II, с. 136]. Українська за формою номінація закріплена в лексикографічних реєстрах: «Словнику синонімів української мови», «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (Перун, 2005), в «Орфографічному словнику української мови». Утім, термінологізувалося поняття за формою «переселенець», тобто ідентичною з російськомовною. (Очевидно, тому, що більшість юридичних актів, історико-культурних джерел відповідної проблематики була зорієнтована на російськомовну одиницю як загальновизнаний у XX ст. термін). Як юридичний термін *переселенець* зафіксовано в «Українсько-англійському словнику правничої термінології» (Київ, 1999. – С. 72).

Історичні словники як інформаційні додатки до підручників з історії України дають стислі відомості про активні з кінця XVIII ст. масові переселенські рухи на нашій території. Тому зі статей вже названих словників дізнаємося, що переселенці йшли на степи, переселенці були з Курської губернії, були смоленські переселенці, на Волго-Дон, Амур… (пор. за [11, IX, с. 878]: російська назва *переселенець* фіксується у писемних джерелах з 1792 року, а *переселенка* – з 1847 року). Історія України знає понад десяток міграційних періодів: 9–12 ст. (на басейни р. Ока, Волга), 13–15 ст. (на північ і південний схід Східної Європи), 16–18 ст. (утворення вільних козацьких поселень), 19 ст. (переселення у Сибір, на Далекий Схід), зокрема у 1897–1916 роках з Лівобережної України; 1926–1939, 1939–1958, 1959–1969, початок 70-х років (процеси індустріалізації, колективізації, переміщення за напрямком «село» → «місто»), 1939–1945 роки (переселення під впливом військових дій Другої світової війни)… Тлумачна лексикографія ці процеси не відбиває, вони залишилися у культурній пам'яті концепту «переселення» і засвідчені художнім, науковим, публіцистичним дискурсами.

Словники XX ст. та «Українська радянська енциклопедія» містять інформацію про термінологізацію загальновживаного

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

слова *переселенець*. Воно вже означає не лише «того, хто переселився, переселяється на нове місце або переселений куди-небудь» [14, VI, с. 273], а й особу, пов'язану з історичними, економічними, соціальними, демографічними процесами, що об'єднує сема «пересування великої кількості людей на значні відстані» [14, VI, с. 273]. Оскільки в період СРСР процес масового переселення зазвичай стимулювався чи організовувався державою, то він отримав і відповідне фахове тлумачення: «*Переселення – в СРСР здійснюваний Радянською державою планомірний захід по переміщенню населення з густонаселених у малонаселені райони. Спрямований на найповніше освоєння природних багатств для подальшого розвитку продуктивних сил країни. Переселення в інші місця здійснюється на засадах добровільності*» [17, VIII, с. 256]. Щодо осіб-учасників цього процесу, то вони схарактеризовані найзагальніше (за соціальним ранжуванням): статус переселенця можуть мати робітники, службовці, колгоспники, яким держава надає матеріальну допомогу і влаштовує на місцях поселення [17, VIII с. 256]. Отже, енциклопедичне джерело того часу відбиває державний підхід до переселення, фіксує його позитивну соціально-економічну мотивацію.

Позитивна і негативна оцінність процесу переселення певною мірою відбилася у двох термінологічних сполуках: *добровільне переселення* і *обов'язкове* (*примусове*) *переселення* (депортація, евакуація); диференціюють типи переселень за мотивацією. Наприклад, за «Юридичною енциклопедією», «крім *традиційного сільськогосподарського переселення* [під час проведення столипінської аграрної реформи в Росії. – *С.Б.*], у роки 1-ї та 2-ї п'ятирічок (1929–1937) набуло розвитку *промислове переселення*. <...> У 30–40-х роках 20 ст. як каральний захід відбувалися масові *примусові переселення* за дискримінаційною національною ознакою, куркулів тощо. 1944 мала місце депортація окремих народів (кримських татар та ін.). У 70–80-х рр. переселення у СРСР здійснювалося згідно з міжреспубліканськими планами, затвердженими РМ СРСР» [19].

До речі, слово *депортація* засвідчене в українському лексиконі від 1947 року [18]. А втім, у т. зв. офіційній лексикографії, тобто у відомих до сьогодні словниках, фіксується з ідеологічним кліше «у капіталістичних країнах світу» (СУМ), явище кваліфікується як «особливий вид заслання, що застосовується за криміналь-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ним законодавством Франції з 18–19 ст. і полягає у виселенні політично неблагонадійних до французьких заморських володінь» [16, с. 296], пор.: *депортація*, *депортувати* «висилати за межі держави» [14, II, с. 244]. Упродовж 1947–1971 років це слово не вводилося до реєстрів орфографічних, перекладних і тлумачних словників української мови. Лише 1972 року німці одержали право повернутися до земель свого походження, а 1989 року Верховна Рада СРСР засудила депортацію всіх народів колишнього СРСР, зокрема й кримських татар, і вони отримали право повертатися на рідну землю – у Крим як автономну частину України. Термін *депортовані особи* (згідно з Законом України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», 2014) набув поширення відносно недавно.

У лексико-семантичному ряду номінацій, термінів, що вербалізують концепт «переселення», є, як уже зазначено вище, терміни міжнародного права – *емігрант*, *емігрантка* (*еміграція*, *емігрувати*) та *іммігрант*, *іммігрантка* (*іммігрувати*, *імміграція*) [14, II, с. 476–477; 14, IV, с. 20]. Перше засвідчене в узусі Росії з фіксацій 1806 року за [3, с. 1855], друге – від 1898 року [11, V, с. 503]. За екземпліфікатами СУМ, ці лексеми відомі з кінця XIX ст. (твори І. Франка, М. Коцюбинського).

Отже, синонімічний ряд, об'єднаний концептом «переселення», з розвитком цивілізації, формуванням юридичного міжнародного права розширювався. Зокрема під впливом міжнародного права (ще у зв'язку з подіями Другої світової війни) та властивих йому термінопозначень в українському юридично-правовому словнику поширюється поняття *переміщені особи*, від англ. displacedpersons, акронім DP (у трансліті «Ді-Пі»). Цей термін об'єднав, крім представників інших країн і національностей, вивезених з території колишнього Радянського Союзу понад 4 млн. чоловік, з яких 2,4 млн. – українці. Частина з них здобула статус *репатріантів*, тобто «повернених на батьківщину, з поновленням їх громадянських прав, військовополонених та цивільних осіб».

Серед найбільш пам'ятних для сучасних поколінь є *переселення* (евакуація), пов'язане з техногенною та екологічною катастрофою в Україні – на ЧАЕС 26 квітня 1986 року. Нові історичні події спричинили появу в українському інформаційно-правовому полі юридичних понять, об'єднаних гіперонімом *новітні «пе-*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

реміщені особи»: «особи / громадяни, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», «потерпілі від Чорнобильської катастрофи», які охопили і тих, кого іменовано *евакуйовані, відселені особи* (згідно з Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», 1991).

Нові соціально-політичні та економічні події в Україні 2014 року актуалізували поняття «переміщена особа», яке прийнято вживати щодо тих, хто вимушений був змінити місце постійного мешкання, перетнувши державний кордон, та опинилися у становищі, подібному до становища *біженців*, але залишилися під захистом свого уряду; і тих, які хоча й залишилися в кордонах своїх країн, були вимушені покинути місця свого постійного мешкання, або припинити звичайну економічну діяльність через те, що їхнє життя, безпека або свобода опинилися під загрозою внаслідок насильства, збройного конфлікту або внутрішнього безладдя. Цей понятєвий зміст відбивають енциклопедичні лексикографічні джерела – «Енциклопедія історії України», 2003; «Українська дипломатична енциклопедія», 2004; «Політична енциклопедія», 2011. Але ці відомості неповні, адже узагальнені на основі тих подій в історії, що вже віддалені в часі від нинішніх процесів на Донбасі та в Криму.

Новітні реалії України актуалізували термін *внутрішньо переміщені особи* (акронім *ВПО*) і зафіксували його у нормативно-правових актах, законах. За статтею Вікіпедії, це категорія «біженців та вимушених переселенців російсько-української війни», тобто «громадян України, іноземців або осіб без громадянства, котрі були змушені покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту на частині території Донецької і Луганської областей України або окупації Автономної Республіки Крим» (https://uk.wikipedia.org/wiki/Біженці_та_вимушені_переселенці_російсько-української_війни). Виник термінологічний ланцюжок «внутрішньо переміщені особи» (ВПО) – «вимушені переселенці» – «переселенці», у якому номінація «переселенець» не гіперонім, а скорочена назва новітньої соціальної групи українців. Отже, «внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили зали-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

шити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру» (Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», 2015, ст. 1). Цей статус підтверджує документ «довідка про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи», створені відповідні реєстри (*Єдина інформаційна база даних про внутрішньо переміщених осіб*).

Як бачимо, не всі субтерміни, які об'єднує гіперонім, або ж юридично-правовий концепт, *переселенець*, увійшли до словників. Проте і юридично-правові тексти доповнюють уявлення про зміст ключового і похідних понять.

Мас-медійний портрет поняття «переселення». Якщо йти за сучасним матеріалом і зосереджуватися на актуальному змісті концепту «переселенець», то варто звернутися до текстів, авторами яких є урядові та неурядові громадські організації, що надають правову допомогу *внутрішньо переміщеним особам* (ВПО). За нашими спостереженнями, тексти ЗМІ, зокрема й соцмережі Facebook, віддають перевагу скороченому вживанню терміна – *переселенець*, який позначає саме осіб, що виїхали з непідконтрольних з 2014 року урядові України територій. У ЗМІ поширене вживання зазначених вище термінів і понять – у сполуках *захист прав і свобод внутрішньо переміщених осіб*; *призначення пенсій переселенцям*; *переселенець зареєстрував своє місце проживання на підконтрольній території*; *нагальні проблеми переселенців*; *інтеграція вимушено переміщених осіб в громаду Львова*; *успішна адаптація ВПО в нових громадах*; *грантовий проект «Зміцнення самозабезпечення переміщених осіб та громад, що постраждали від конфлікту в Україні»*; *Регіональна програма по вирішенню проблем ВПО*; *Стратегія інтеграції внутрішньо переміщених осіб на період до 2020 року* і под.; а також у назвах громадських об'єднань, наприклад, ГО «Переселенці Криму та Донбасу» (2014), ГО «Громадський Рух Переселенців Донбасу» (2015), ГО «Всеукраїнська Організація зі справ вимушених переселенців» та ін.

Якщо проаналізувати тексти соціальних мікрогруп – громадських об'єднань, – поширених у Facebook, адресованих *переселенцям*, то впадає в око, що ключовими у них є слова з пози-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

тивною емоційно-оцінною семантикою – *підтримка*, *допомога*, *турбота* (*Ваш співробітник, Приходько Олена,* ***допомогла*** *мені зібрати увесь необхідний пакет документів, скласти позов до суду, а також була зі мною на засіданні суду 27.11.2017*; *До уваги переселенців у Сєвєродонецьку! Якщо ваші права були порушені, не зволікайте й звертайтеся за кваліфікованою юридичною* ***допомогою*** *до офісу БФ «Право на Захист»* (сторінка БФ «Право на Захист»); *Активісти Донбасу створили координаційний штаб для* ***допомоги*** *мешканцям Донбасу – тим, хто залишився і тим, хто змушений був залишити домівку через бойові дії* (сторінка «Донбас SOS»)). Наскрізними є негативно оцінні тематичні маркери – *важкі умови*, *заручник ситуації, сніжний ком проблем* (*Дозвольте висловити свою вдячність за ту роботу, яку ви робите для нас.* ***Життя переселенців складається в надзвичайно важких умовах****, ми намагаємося побудувати своє життя з нуля, але це вдається дуже важко*; ***ВПО знову стануть заручниками ситуації****, коли банк, до якого вони прив'язані нормами законодавства і в який мають обов'язково звернутися щонайменше один раз на рік, зникне з їхнього населеного пункту чи району* (сторінка БФ «Право на Захист»); *Організації, що опікуються в Україні постраждалими внаслідок тимчасової окупації та збройного конфлікту, організовують масштабну акцію «****Сніжний ком проблем переселенців****. Четвертий рік без відлиги»* (сторінка «Донбас SOS»)); *суд*, *судовий розгляд*, *обмеження у виплаті пенсій, адресна допомога, відшкодування збитків* (*адвокат БФ «Право на Захист» Сергій Шкрамада і старший стратегічний юрист Олег Тарасенко – доводили колегії суддів, що* ***припинення виплати пенсії внутрішньо переміщеній особі*** *на підставі так званих «списків СБУ», а також Постанови КМУ № 365 від 13.06.2016 року є* ***незаконним***; *Варто зазначити, що в понад 95 % судових справ щодо* ***обмеження пенсіонерів-ВПО*** *у доступі до їхніх пенсійних прав, суди стають на бік переселенців*; *Під час комітетських слухань БФ «Право на захист» підняв питання* ***відшкодування шкоди за пошкоджене або зруйноване житло внаслідок бойових дій*** (сторінка БФ «Право на Захист»); *Підтвердженням такої позиції є* ***проблеми переселенців із нарахуванням та поновленням пенсій та соціальних виплат; отриманням паспортних послуг; працевлаштуванням та житлозабезпеченням ВПО; свободою пересування*** *(адмі-*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ністративна межа з Кримом та лінія розмежування на Сході України) тощо, які нарощуються одна на одну наче сніжний ком (сторінка «Донбас SOS»)); мелітарний лексикон (*Монітори БФ «Право на захист» повідомляють, що сьогодні приблизно о 10:15 на КПВВ «Гнутове» було чути два гучних* ***вибухи*** (сторінка БФ «Право на Захист») і под.

Тексти ЗМІ виявляють хитання щодо орфографічних норм у написанні терміна ВПО, наприклад, на одному із сайтів зафіксовано варіант написання через дефіс: «Житлове питання зібрались вирішувати наші *внутрішньо-переміщені* співгромадяни з Криму та Сходу України» (http://lutsk.rayon.in.ua/news/).

Юридичний дискурс тісно взаємодіє з публіцистичним, у результаті актуальні терміни адаптуються як поняття повсякденної практики, що «обростають» емоційно-оцінною семантикою, можуть змінювати свій склад з тенденцією до скорочення за законом економії мовних зусиль і в результаті частотного вживання того чи того поняття у конкретний відрізок часу.

Аналіз лексикографічного, дефінітивного та мас-медійного статусу вербалізаторів концепту «переселення» засвідчили їхній динамізм у плані варіативності денотатів на тлі збереження негативної конотативності.

Перспективи заявленої проблеми дослідження пов'язані з розширенням лексикографічної бази та залученням різноманітних за жанрово-стильовими і часовими параметрами текстів ЗМІ, науково-популярних історичних, художніх прозових джерел, які виявили б аксіологічну динаміку концепту «переселення».

---

1. Взаємодія усних і писемних стилів мови / М. А. Жовтобрюх, Г. М. Колесник, К. В. Ленець та ін. ; за заг. ред. М. М. Пилинського. – Київ : Наукова думка, 1982. – 180 с.

2. Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови / М. М. Пилинський, Н. Я. Дзюбишина-Мельник, К. В. Ленець та ін. – Київ : Наукова думка, 1990. – 216 с.

3. *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского язика : у 4 т. / В. И. Даль. – репринт. восп. изд. 1880–1882 гг. – Москва, 1979–1980.

4. Демографический энциклопедический словарь / глав. ред. Д. И. Валентей. – Москва : Советская энциклопедия, 1985. – 608 с.

5. Енциклопедія історії України. – Т. 6. – Київ : Наукова думка, 2009. – 784 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

6. *Зінченко О. С.* Теоретичні засади дослідження соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб / О. С. Зінченко // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2015. – № 4 (29). – С.47–53.

7. *Мамич М. В.* Вербальний контент журналу «Жінка» в аспекті лінгвокультурології та медіастилістики / М. В. Мамич. – Одеса : Астропринт, 2015. – 528 с.

8. Мова сучасної масово-політичної інформації / І. К. Білодід, М. М. Пилинський, К. В. Ленець та ін. – Київ : Наукова думка, 1979. – 249 с.

9. *Навальна М. І.* Динаміка лексикону української періодики початку XXI ст. / М. І. Навальна ; Інститут української мови. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – 328 с.

10. Науково-технічний прогрес і мова / відп. ред. В. М. Русанівський. – Київ : Наукова думка, 1978. – 196 с.

11. Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. – Москва ; Ленинград : АН СССР, 1950–1966.

12. Словарь української мови Бориса Грінченка (з додатком власного матеріалу) : у 2 т. – Київ : Довіра, 1997. – 573 с.

13. Словник синонімів української мови : у 2 т. – Київ : Наукова думка, 1999–2000.

14. Словник української мови : в 11 т. – Київ : Наукова думка, 1970–1980.

15. *Стишов О. А.* Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов. – Київ : Видавничий центр КНЛУ, 2003. – 388 с.

16. Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / голов. ред. М. П. Бажан ; редкол.: О. К. Антонов та ін. – Т. 3. Гердан – Електрографія. – Київ : Голов. ред. УРЕ, 1979. – 551 с.

17. Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. – Київ : Голов. ред. УРЕ, 1977–1985. – Т. 8: Олефіни – Поплін. – Київ : Поліграфкнига, 1982. – 529 с.

18. Українсько-німецький словник / З. Кузеля, Я. Рудницький, К. Г. Маєр. – Лейпциг, 1943. – 1500 с.

19. Юридична енциклопедія : у 6 т. [Електронний ресурс] / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голов. ред.) та ін. – Київ : Українська енциклопедія, 1998. – Т. 5. – Режим доступу : http://leksika.com.ua/legal/.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Світлана Богдан

(Луцьк)

БІНАРНІ ОПОЗИТИ В ПОЕТИЧНІЙ ТА ЕПІСТОЛЯРНІЙ МОВОТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У статті досліджено особливості мовного вияву одного з найчастотніших протиставлень – бінарних опозитів – у поетичних та епістолярних текстах Лесі Українки; з'ясовано мовні засоби їхньої репрезентації та основні різновиди; проаналізовано спільні та відмінні ознаки експлікації у різних стильових сферах; основну увагу зосереджено на використанні цих мовних одиниць у семантичній площині її епістолярії та їхньому функційному статусі, зокрема, як елемента автопортретування.

The peculiarities of the linguistic manifestation of binary opposites as one of the most frequency oppositions in the Lesia Ukrainka poetical and epistolary texts are investigated in the article. The linguistic means of their representation and the main varieties are ascertained. Common and different features of the explication in various stylish spheres are analyzed. Peculiar attention is paid to the use of these linguistic units in the semantic plane of her epistolary and their functional status, as an element of self-portraiting in particular.

Протиставлення цілком правомірно вважають однією з найважливіших універсалій, що об'єктивовано в одному із законів діалектики – боротьби та єдності протилежностей. Зрештою, весь світ побудований на численних протиставленнях, які неодмінно відображені у кожній національній мові. Найвиразніше вони знаходять вияв у різноманітних опозиціях, породжуючи явища антонімії та антитези.

Власне, співвіднесене протиставлення двох чи більше слів, протилежних за найзагальнішою і найсуттєвішою для їхнього значення семантичною ознакою і є найповнішим відображенням системних відношень у лексиці.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

До найчастотніших, за спостереженнями дослідників антонімії на матеріалі різних мов, функційних стилів та ідіолектів, належать саме бінарні протиставлення. Бінарність узвичаєно визначають як опозиційну роздвоєність. Ю. Лотман, зокрема, зауважував: «Якщо взяти не електронну книгу, а який-небудь художній чи міфологічний текст, то неважко довести, що в основі внутрішньої організації елементів тексту, як правило, лежить принцип бінарної семантичної опозиції: світ буде членуватися на багатих і бідних, своїх і чужих, правовірних і єретиків, освічених і неосвічених, людей природи і людей суспільства, ворогів і друзів» [10, с. 227].

Кожна національна мова й кожна мовна особистість експлікують, із одного боку, частину однотипних (базових, ядерних) бінарних опозицій, відтворених у певній мовній системі за допомогою потенційних лексичних одиниць (***зло – добро, рай – пекло, світло – темрява / темнота, краса – потворність, любов – ненависть, життя – смерть, мир – війна, правда – кривда***). З другого, – і мова, й окрема мовна особистість мають, очевидно, виразну варіативну, національно й індивідуально окреслену частину, сформовану як результат своєрідного національно-мовного світосприйняття та окремішньо відображеного в ідіолектах її мовців. А отже, бінарна опозиція, одним із найчастотніших виявів якої і є антонімія, належить до регулятивних ознак лексичної організації будь-якого тексту й будь-якої мовотворчості.

Власне тому це явище належить до тих, що постійно перебувають у центрі наукового осмислення. Мовознавці активно вивчають і загальні, і часткові проблеми антонімії (Н. Бобух [1], М. Донець [7], Б. Матвєєв [11], Л. Новіков [13], Л. Полюга [14], К. Тараненко [16] тощо). Цілком передбачувано до найбільш осмислених й узагальнених належать проблеми антонімії як «мовного матеріалу» для створення стилістичних фігур **антитези** й **контрасту** та **оксиморону** в художніх текстах (Н. Голікова [4], С. Доломан [6]), як елемент ідіостилю (С. Зубченко [9], О. Нечитайло [12], О. Тарасенко [17], Ю. Тимошенко [19]), як елемент афористики (Л. Станіславова, Л. Терещенко [15]) тощо.

У сучасному українському мовознавстві спостерігаємо зміщення узвичаєних дослідницьких пріоритетів у таких працях: від загальномовної площини до пошуку конкретно-мовленнєвого втілення антонімії в різнофункційній мовленнєвій практиці

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

окремих мовних особистостей (Павла Загребельного – Н. Голікова [4], Геродота – С. Зубченко [9], Лесі Українки – О. Нечитайло [12], Володимира Винниченка – О. Тарасенко [17], Григорія Сковороди – Ю. Тимошенко [19] і т. ін.). Особлива увага – ролі опозитних утворень у формуванні ідіостилю художніх текстів, про що неодноразово стверджують різні дослідники художньої мовотворчості, акцентуючи на тому, що ступінь вияву таких одиниць може слугувати однією з диференційних ознак їхнього ідіолекту. Однак особливості цього явища в інших функційних різновидах, крім художнього, належать радше до факультативних і мають фрагментарний характер. Епістолярні тексти (і не лише Лесі Українки) дотепер не досліджені у такому аспекті, тим паче – у компаративному. Це й зумовило вибір теми нашого дослідження.

Об'єктом дослідження слугували лише ті опозити, що мають не лише протилежну, але й спільну архісемну ознаку. Зрештою, саме частина таких опозицій (антонімічних біномів (Н. Бобух)), що відзначаються стислістю й високою емоційністю, надають багатьом образним висловленням Лесі Українки стилістичної виразності й слугують основою творення її загальновідомих афоризмів. Достатньо нагадати хоча б деякі з її художньої мовотворчості: *Що ж! тільки той* ***ненависті*** *не знає, хто цілий вік нікого* ***не любив*** [тут і далі вирізнення в текстах Лесі Українки мої. – *С. Б.*]; *Мене* ***любов ненависті*** *навчила; Відомо, що поганий той* ***школяр****, який* ***учителя*** *не переважить; Бо* ***переможець*** *лиш тоді похвалить, коли* ***подоланий*** *похилить чоло йому до ніг і порох поцілує з-під стіп його;* ***Права*** *без* ***обов'язків*** *– то сваволя; Трудно вірить, щоб* ***погану*** *одіж могла носить якась ідея* ***гарна****; Там* ***жити*** *чи* ***вмерти*** *мені всеїдно*.

Поетична й драматургійна мовотворчість Лесі Українки, як слушно зауважують дослідники, побудована наскрізно на бінарному протиставленні. Зокрема, одним із перших П. Тимошенко зауважував: «У нас немає іншого поета, який би так широко і майстерно використовував антонім і взагалі звертався до протиставлень, підкреслення контрастів, як Леся Українка» [18, с. 87]. А тому невипадково О. Нечитайло називає її «поетом контрастів [12]. Зрештою, Леся Українка й сама нерідко зізнавалася у непоборній силі боротьби та єдності протилежностей, контрастів, різностей у її єстві: «*Я не скажу, щоб мені се було легко, я почуваю,*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

немов ***дві великі сили*** *тягнуть мене в різні боки і розривають, але як не вмішається ще одна "велика сліпа" – Доля, то я таки піду за давнішою богинею, літературою*» [20, XII, с. 124] (до матері 8 грудня 1904 р.) [тут і далі, покликаючись на це видання, у дужках зазначатимемо лише том і сторінку. – *С. Б.*] або: «*Нехай краще буде exageration* (перебільшення (франц.)) *в сторону „лицарства", ніж „пошлості", – коли вибирати з двох, то я вже волю бути Дон-Кіхотом, ніж Санчо Панса, бо так мені більше по натурі, та й навіть по фігурі*» [XII, с. 40] (до матері 7 лютого 1903 р. Сан-Ремо); «*Що робити, – я завжди навіть найкраще описувала зимою весну, а літом зиму, видно* ***моя натура любить контрасти***» [21] (до М. Драгоманова 16 (28).VII.1891 Крим, Євпаторія).

Одним із чинників, що актуалізував явище антитези в мовотворчості Лесі Українки, ймовірно, був особистісний: майже постійний межовий стан – *життя* та *смерті*. Не менш імовірний вплив на частотний вибір цього стилістичного засобу мала, очевидно, й поетична мовотворчість її улюбленого Гейне, для якого основною стилістичною «стихією», за перифрастичним визначенням одного з його дослідників, була антитеза. Однак, створюючи антитези, Леся Українка вдавалася не лише до власне антонімів, але використовувала й «опозиційно зіставлювані слова» (Л. Полюга), які значно підсилюють емоційність її текстів.

Для індивідуальної мовотворчості Лесі Українки, подібно до інших українських письменників, властиве творення художніх текстів на основі змістового протиставлення *духового* й *матеріального* світу, світу *людини* й *природи*. Прийом контрасту – основа творення не лише поетичних текстів, а й образів у її драматургійних творах. Як найвиразніший приклад нагадаємо відомий мікроконтекст із «Лісової пісні», що виконує передусім оцінювально-зображальну функцію: «*стане* ***початком*** *тоді мій* ***кінець***. / *Будуть приходити люди,* / ***вбогі*** *й* ***багаті***, ***веселі*** *й* ***сумні***, / ***радощі*** *й* ***тугу*** *нестимуть мені,* / *їм промовляти душа моя буде*», пор. також епістолярний текст: «*Се такий був тяжкий, і грізний, і величний рік, стільки було в ньому страшних контрастів "****вершин і низин****", буйних* ***надій*** *і трагічних* ***розчарувань***, *великих* ***перемог*** *і незагойних* ран...» [XII, с. 157] (до О. Кобилянської 11, 16 березня 1906 р. Київ). До найпоширеніших (а отже, й улюблених) у Лесиних поетичних текстах, як слушно ствер-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

джують дослідники, належать «прямі протиставлення»: «*любов і ненависть; правда і зло, кривда; життя і смерть; радість, щастя і горе; рай і пекло; рідний і чужий; ясний і темний; новий і старий; веселий і сумний; вбогий і багатий; небесний і земний; радощі і туга; сміятися і ридати / плакати; надія і розпач*» [12].

Спостережено, що подібний ряд бінарних опозитів актуалізовано і в її епістолярних текстах, які виявляють ряд спільних та відмінних ознак із художніми.

Квантитативний склад антонімічної парадигми у мовотворчості Лесі Українки найпродуктивніше представлений структурами: *слово + слово* (найчастіше) (наприклад: «*Як світ* ***новий*** з ***старого*** *збудувати?*»); *слово + вільне словосполучення* (наприклад: *вороги – добрії люди; чужина – рідний край* («*А найгірше не служить мені* ***чужина****. Стільки вже я на їй жила, а ніяк не привикну... Хоча* ***рідному краєві*** *з мене тепер небагато користі було б, хоч би я й там була*» [XII, 283] (до М. і Б. Грінченків 29 квітня 1909 р. Телаві)); *словосполучення + словосполучення* («*Усе одбивається в пісні, як в морі: Рожевая зоря, й червоная кров, / І* ***темна ненависть****, і* ***ясна любов****, / І пломінь пожару, і зорі*»); *слово + фразеологізм* («*Погано, коли й свої* ***лають****, але ж таки не всі лають, може хто небудь зостався ще* ***не з такими зоїльськими намірами*** (недоброзичливі наміри (похідне від імені давньогрецького філософа-ритора Зоїла з Амфіполя (IV ст. до н. е.), який уславився як розвінчувач авторитетів). – прим.)» [21] (до М. Павлика 16 (28).VII.1891 Євпаторія)); *метафорична сполука + вільне словосполучення* («*Мені нераз видається (ти знаєш як розвита у мене "образна" думка – отже не здивуєш) мені видається, що на руках і на шиї у мене видно червоні сліди, що понатерали кайдани та ярмо неволі, і всі бачать тиї сліди і мені сором за себе перед вільним народом. Бачиш, у мене* ***руки в кайданах****, але* ***серце й думка вільні****, може вільніші ніж у сіх людей, тим то мені так гірко і тяжко і сором*» [21] (до М. Косача, кінець зими чи рання весна 1891 р., Відень)); *фразеологізм + фразеологізм* (*терновий вінець – царська корона*).

Найважливіша ознака бінарної опозиції у мовотворчості Лесі Українки – *регулярна відтворюваність* традиційних лексичних протиставлень у її мовленні – і в поетичному, і в епістолярному. Не буде перебільшенням стверджувати, що деякі її тексти всуціль побудовані на протиставленні, що й визначає кількісні параметри їхньої фіксації. До найпоширеніших в епістолярних

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

текстах, за нашими спостереженнями, належать *любов – ненависть, розумний – дурний, життя – смерть, бідний – багатий, матеріальне – духовне, світло – темрява, зима – літо, весна – осінь*.

Крім узвичаєних опозитних пар, вирізняються також індивідуально-авторські протиставлення, фіксовані здебільшого в ситуації портретування – власного й чужого: *здоров'я – хвороба / хороба, недуга, слабість* (зауважмо, одному елементу опозиції нерідко протиставлено цілий ряд синонімічних найменувань); *людина – ростина; людина – інвалід; хтось біленький / білий – хтось чорненький; чужина – рідний край, дома*.

Подібно до художніх епістолярні тексти Лесі Українки експлікують чотири основні різновиди опозитів за семантичною ознакою (відповідно до класифікації Л. Новікова [13]): *контрарні* («*Та думаю, що то недовго триватиме, бо де-далі то такі часи настануть, що треба або так* ***заснути****, щоб і сни ніякі не снились, або вже* ***прокинутись*** *зовсім і про всякі сни забути*» [21] (до М. І. Павлика 5 (17).XII.1891 Колодяжне); *комплементарні* «*Ратуйте його, чим тілько можете і не тратьте часу, – в зародi сю хоробу можна викорувати. Борiться* ***на життя****, а не* ***на смерть****, бо инакше се такий роспач!...*» [22] (до О. Кобилянської 29.I (11.II).1901 Мінськ), *векторні* («*"На крилах пісень" не єсть моє остатнє слово, а коли я думаю йти далі, то вже ж* ***вперед****, а не* ***назад****, инакше не варто було й виходити*» [21] (до О. Маковея 28.V (9.VI).1893 Колодяжне)) і *конверсивні* («***Брехню*** *різкістю не подолаєш, а тільки виказом* ***правди****. Найгірше я боялась, щоб моя розмова з Єфремовим не подобала на базарний діалог: "Ти дурна!" – "Ти сам дурень"*» [XII, с. 40] (до матері 7 лютого 1903 р. Сан-Ремо)). У межах контрарних опозитів можливе протиставлення не між полярними елементами, а між одним полярним і серединним: «*Спинюся на спілці Запорожців з Булавиним та иншими бунтовщиками і виведу з того можливість спільности інтересів черні української навіть з москалем, тілько* з ***"чорним" або "сірим", та не "білим"***» (до М. Кривинюка 13 (26).XI.1902 Сан-Ремо).

Однією з визначальних функційних рис використання узуальних бінарних опозитів у її епістолярії, за нашими спостереженнями, можна вважати саме тяжіння до *контрарної* антонімії з частотним усіченням одного з полярних елементів (на противa-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

гу значно вживанішій у художніх текстах *комплементарній*), яка слугує до того ж вагомим елементом відображення неповторності її світосприйняття, особистісної поведінки й висловлення міркувань, оцінок, позбавлених крайньої категоричності.

У Лесиній поетичній мовотворчості бінарні протиставлення найчастіше утворюють антитезу, у якій «семантичні відношення різних протилежностей ускладнені семантикою поділу, взаємовиключення й вибору (*диз'юнктеза*). Її структурні моделі узвичаєно представлені як: «А і Б»; «А або (чи, а чи) Б»; «або А, або Б»; «чи то А, чи то Б» [15]). Найбільш властива текстам Лесі Українки сильна диз'юнктеза, завдяки якій актуалізовано «підкреслене протиставлення і взаємне виключення протилежних дій, процесів, станів, неможливість їх співіснування»: *Або* ***погибель*** *– або* ***перемога*** (пор. у листах: «*отже я тепер, на думку лікарів, саме до таких "загрожених" належу. Прикрий се стан, – щось подібне до католицького Purgatorium* (чистилища (лат.)), *– я б воліла вже* ***або рай***, ***або пекло***, *тілько аби щось виразного!*» (до А. Кримського 23.XII.1901 (5.I.1902) Сан-Ремо); «*по моєму так:* ***або жити***, ***або*** *вже* ***вмирати***, *аби тілько не тремтіти та не скніти отак ціле життя*» [21] (до М. Павлика 12(24).VIII.1891 Шабо).

Не менш частотно у її мовотворчості використано «антитезу, що становить собою різке протиставлення протилежних понять або образів. Таке протиставлення реалізовано здебільшого в таких структурних моделях: «А, (а) Б»; «А, але (та, зате) Б», наприклад: «***Розлука*** *тяжка, та* ***стрівання*** *не лехче*» [21] (до М. Павлика 7 [19].IV.1895 Софія).

Друга важлива ознака уживання бінарних опозитів в епістолярії Лесі Українки, – **органічна єдність протилежностей**, про яку Василь Стус в одному з листів до Є. Адельгейма зазначав: «Як на мене, песимізм мало чим різниться від оптимізму. Як і всі антиномії, сіамські близнюки: добро і зло, ніч і день і т. ін.» (25 серпня 1970 р.). Власне отой «вічний перехід одного в друге», порівняймо хоча б уже актуалізоване «*стане початком тоді мій кінець*» та інтертекстове з епістолярії «*будь я здорова... будь я здорова чі була б то я тута, –* ***лихо без добра, а добро без лиха не буває***» (до М. Косача кінець зими чи рання весна 1891 р. Відень). Такий перехід, за образним визначенням Дмитра Донцова, «нагадує гру хвиль на морі, де гори раптом обертаються в провалля, провалля в гори; рух, як вираз великої, передвічної, всеобіймаю-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

чої сили, що криє в собі всі суперечності; як та потуга, що крила в собі і тьму, і світло, доки, сепаруючі їх, не створила в раптовім творчім зусиллі наш світ» [8]). Саме Дмитро Донцов одним із перших у праці «Поетка українського Рісорджименто» закцентував на єдності актуалізованих протиставностей у її мовотворчості: «*Хіба одне з тих понять не пов'язане містичними узлами з іншим? Хіба не лежить в основі однієї і тієї самої божественної сили об'являтися поділеною, раз через свій позитивний, раз через негативний бігун? І чи взаємна залежність обох їх не є есенцією життя?*» [8]. Власне тому один полюс опозиції неодноразово переходить в інший, полярно змінюючи семантичний вектор, як-от: «*Рік на чужині…. Боже мій, для нас тепер скрізь* ***чужина****, навіть і в* ***рідній землі***» [21] (до М. Павлика 7 [19].IV.1895 Софія), пор. також: «*Даремне Ви думаєте, що мені тілько й журби, тілько й думки, що моє* ***здоровья****, чі то пак* ***слабість****, – як би було так, то ще б жадної біди не було, не було б про що й говорити. Тим часом, поки я* слаба*, то Ви будьте* здорові*!*» [21] (до М. Павлика 12 (24).VIII.1891 Шабо); «*Я хоч не ображаюсь мовчанням, коли знаю його причини, але радуюсь тим більше, коли те* ***мовчання*** *переривається* ***розмовою****…*» [XII, с. 404] (до М. Кривинюка 12 липня 1912 р. Кутаїсі).

Індивідуальний стиль Лесі Українки вирізняють також частотні *контекстуальні опозити*, які ґрунтуються «на протиставленні слів не за їх прямим значенням, а за якоюсь однією ознакою» [6], актуалізованою лише у певному контексті, що дозволяє створювати неповторні індивідуальні антитези, які розкривають оригінальне світосприйняття митця. Такі опозити, як слушно зауважує Н. Голікова, «часто виникають у контексті (мовленні), де слова вживаються в переносних та інших значеннях, що у зв'язку із ситуацією або задумами спілкувальників набувають протилежних сем через актуалізацію нової інтегральної семи» [4, с. 26]. Вони і є основним лексичним засобом вияву протиставлення в зображенні різних подій, явищ і в характеротворенні адресата й адресантів. А тому здебільшого такі опозити виконують функцію оцінки й контрастного відтінення характерів комунікантів та розкриття їхнього внутрішнього світу, що й зумовлює частотність таких одиниць у контекстах портретотворення.

Індивідуально-авторські бінарні опозити можуть мати у своїй структурі вже вжиті раніше в інших контекстах антонімічні

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

пари, які набувають, однак, інших семантичних і стилістичних відтінків. Особливим стилістичним навантаженням вирізняються ті з них, що виконують функції портретотворення, й особливо часто – автопортретування (передусім в епістолярних текстах), а також ті, які беруть участь у створенні етнічних стереотипів (авто- і гетеростереотипів). Для цього Леся Українка використовує як однокореневі (наприклад: «*я не тільки про* ***існування****, але й про* ***неіснування*** *дорогих людей ніколи не забуваю*» [XII, с. 52] (до сестри Ольги 18 березня 1903 р. Сан-Ремо)), так і різнокореневі лексеми (кількісно – домінувальні) («***Почитаємая****, но не* ***читаємая***» [XII, с. 442–443] (до матері 12, 13 березня 1913 р. Хельван)). Досить поширені в її листах опозити, різнорідні граматично, наприклад: «*Невже я коли небудь буду* ***вільна?*** *після девьятилітньої* ***неволі*** *я досить навчилася скептицизму*» [21] (до М. Павлика 16(28).VII.1891 Євпаторія); «*я думаю, що навряд, чи я скінчу коли хоч половину того, що маю на мислі, а се погано, коли людина,* ***починаючи****, не сподівається* ***кінця***» [21] (до М. Драгоманова 22.VIII (3.IX).1891 Шабо), пор. у поезії: «*Хутко-хутко усе* ***"незабутнє"****.* ***Забувається*** *в світі отсім!*» («Місячна легенда»). Найчастотніше експліковані в епістолярних текстах (подібно до поетичних) опозити прикметникові та іменникові: «*У Києві тепер єдиний* ***ясний*** *пункт на* **темному** *тлі українського життя – то наша недавно відкрита "Просвіта"*» [XII, с. 172] (до О. Кобилянської 8 жовтня 1906 р. Київ). Почасти фіксовано також опозити-субстантиви: «*а в серці у співців була любов / до тих* ***"великих"****, що були* ***малими*** */ на бенкеті життя*» («Віче»).

Епістолярному стилю Лесі Українки властиве також градуальне використання граматично різнорідних протиставлень: «*справді не в тім сила, чі поет* ***молодий****, чі* ***старий****,* ***хворий*** *чі* ***здоровий****,* ***оптиміст*** *чі* ***пессиміст*** *у своєму житті, від того вірші його ні* ***кращі****, ні* ***гірші***» [21] (до О. Маковея 28.V (9.VI).1893 Колодяжне).

Частина Лесиних опозитів цілком передбачувано має подібну семантичну структуру і в поетичних, і в епістолярних текстах. Скажімо, у поезії фіксуємо різноманітні контексти протиставлення одного з улюблених Лесиних образів *плющ*: *плющ – мармур, плющ – руїна* (актуалізуючи диференційні семи «живе» – «неживе» «Ти не хтів мене взять...»; «Хотіла б я тебе, мов плющ, обняти...»); *плющ – дуб* («слабкість» – «сила» «Відповідь»; «*Моє*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

кохання – то для тебе згуба: / Ти наче дуб високий та міцний, / Я ж наче плющ похилий та смутний») [12]. В епістолярії Леся Українка також експлікує самономінацію *плющ* із атрибутивом, що актуалізує одну з можливих архісем – «смуток»: «*Не дарма я часом* ***порівнюю себе з плющем****, єсть в мені щось смуткове, через те може люде в журбі горнуться до мене, через те може й чуже горе ніколи не здається мені пустим, невартим уваги*» [21] (до сестри Ольги 16 (28).XI.1897 Ялта).

До «характеристичних» (за термінологією Лесі Українки) контекстуальних антонімічних біномів у системі її автопортретування, поза сумнівом, належать різноманітні найменування небесних світил (космоніми), пір року тощо, наприклад: ***сонце – хмарка***, ***сонячний – хмарний*** («*Бачите, яка то химерна штука, тая суб'єктивність?.. Ключ до неї ось який: я належу до тих людей, що коли бачать перед очима маленьку* ***хмарку****, то їм здається, що* ***сонце*** *погасло, а коли піймають промінь, то думають, що сонце прийшло жити до їх в саму душу, тільки чомусь я можу працювати переважно в* ***хмарний*** *час, а в* ***сонячний*** *роблюся здебільшого нездатною до виявлення себе в слові (хоч і то не завжди)* [XII, с. 371] (до А. Кримського 27 жовтня 1911 р. Цулукідзе)); ***літо – зима*** («*Дарма, хоч тая "весна" по осінньому процвіла, може б літом надолужила. Але то що року такі марні надії, поки* ***літо****, а прийде* ***зима*** *наша поліська, тай знов я починаю гинути помаленьку*» (до М. Павлика 16(28).VII.1891 Євпаторія).

Такі антонімічні пари не лише додають виразної емоційності мікротекстам, а що найпосутніше – є своєрідним кодом до герменевтичного прочитання Лесиної епістолярії й декодування особистісних рис її характеру.

Одна з вагомих пресупозитивних умов творення контекстуальної антонімії в її епістолярії – моделювання самохарактеристик адресантки через зіставлення й протиставлення з кимось із членів родини (або з усією одночасно), з друзями, знайомими, персонажами її власних (чи чужих) творів, відомими біблійними постатями, історичними особами тощо.

Часто в таких ситуаціях спостережено властиве її ідіостилю «перетікання»: взаємопроникнення та взаємодоповнення певних опозиційних ознак чи властивостей через несподівані зіставлення-порівняння. Скажімо, порівнюючи себе з сестрою

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Ольгою, вона стверджувала: «*Giglio d'oro! Спасибі за повіншування в такій любій формі. Хочеш, поділимо:* ***"найголубіше"*** *мені, а* ***"найзолотіше"*** *тобі en notre qualit? de* ***blonde*** *et de* ***brune*** *morales ainsi que physiques?* (ми ж блондинка і брюнетка морально і фізично (франц.)) [22] (до сестри Ольги 29.III (11.IV).1902 Сан-Ремо). Цей мікротекст містить до того ж семантичні згортки, адекватне й вичерпне декодування яких навряд чи можливе вже сьогодні. Можна висловлювати лише різні суб'єктивні припущення щодо семантики оцінювальних лексем *блондинка* й *брюнетка* як елементів зовнішнього й внутрішнього автопортретування Лесі Українки та портретування сестри Ольги.

Індивідуально увиразнені в листах і ті протиставлення, що стосуються порівняння адресатки з її іншими адресатами, зокрема: ***з Михайлом Кривинюком***: («*Зрештою, психолоґію Вашу розумію, бо, напр[иклад], я колись чулася дуже винною проти Вас, що Ви* ***"на дачі"*** *(тобто у в'язниці. – прим.), а я* ***в місті (хоч і в ліжку)****, тай тепер чуюся винною, що Вам треба шукати кредиторів або якоїсь "лямки", а мені ні*» [22] (до М. Кривинюка 9 (22).IV.1902 Сан-Ремо)); ***з Агатангелом Кримським*** («*От Ви, напевне, усе це знаєте, а я – "необразована"! Зрештою, се й не дивно – я* ***самоук****, а Ви* ***професор****, і я впевняю себе, що мені не сором*» [XII, с. 397] (до А. Кримського 6 червня 1012 р. Кутаїсі)); ***з Ольгою Кобилянською*** (зокрема, їхні неповторностильові найменування *хтось чорненький – хтось біленький*, *білий*: «*От і знов* ***хтось білий*** *в золотому Єгипті і вітає* ***когось чорненького*** *ще з одним Новим роком, і коли* ***хтось чорненький*** *обізветься, то й* ***білий*** *не буде мовчати*» [XII, с. 430] (18 січня 1913 р. Хельван), хоча кому належить першість у створенні такої опозитної пари – відкрите питання: два її збережені листи до Лесі Українки мають ті ж найменування й той же стиль).

З-поміж різноманітних (і численних!) протиставлень номінацій держав та етносів у системі її епістолярних авто- та гетеростереотипів виокремимо одну. У листах до Михайла Драгоманова Леся Українка неодноразово вживає щодо України дядькову назву Болгарії *Halbasien* – (*напів-Азія*) (мотиваційною передумовою якої стали насамперед брак свободи й належних громадянських прав у цій державі кінця XIX ст.): «*Прикро мені дуже, що прийдеться нидіти по тих клініках, – се варто пекла! – але вже нема що робити. Зате потішаюся тим, що Європу зобачу;*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

либонь же і Україну можна назвати ***Halbasien*** *(напів-Азія), як Ви прозвали Болгарію. Видно по листах, що дядині Болгарія хіба чи не справжною Азією здалася, то воно після Швейцарії і не дивниця. А дуже б я хотіла дістатись до вашої Азії, може й дісталась би, як би не ті капосні слабості, ну, та чи й же таки добудуся того колись!*» [21] (до М. Драгоманова 6 (18).XII.1890 Луцьк). Як бачимо, на противагу Михайлові Драгоманову, його дружина називала Болгарію, не вдаючись уже до будь-яких половинчастих «префіксальних» обмежень, просто *Азія*, пор. також: «*Може воно й краще буде, коли Ви знов оселитесь в Європі, бо таки трудно хворій людині по Азіях пробувати, тілько всеж прикро знов зриватися і ціле велике переселення робити*» [21] (до М. Драгоманова Квітень-травень 1893 р.); «*але вже вибачте мені мою українську halb'азіатську* (пів. (нім)) *нелречність*» [21] (до М. Павлика [19.II] 3.III.1891 Відень).

Особливість епістолярного використання антонімічного бінома *любов – ненависть, любити – ненавидіти* (див. докладніше: [3]) полягає в тому, що він найчастіше належить до контрарного різновиду протилежностей, тобто в текстах наявні лексичні одиниці (іноді – словосполучення), які відзначаються серединним, щоправда, не обов'язково (як узвичаєно) нейтральним значенням (натомість у поетичних текстах вони функціонують за логічним принципом виключення третього). У листах фіксовано, зокрема, цілий ряд «серединних» словосполучень: *люблю* → ***не дуже*** *люблю*, ***не вмію*** *любити* → *не люблю,* ***дуже*** *не люблю*. Тобто найменуванню емоційного стану зі знаком мінус – *ненависть / ненавидіти* передує кілька градуальних вимірів. До речі, використання опозита *не люблю* в Лесі Українки має нерідко також маркер «перехідності», що не уможливлює його сприйняття як синонімічного *ненавидіти*. А отже, однокореневі опозити *люблю – не люблю* не завжди співвіднесені семантично з різнокореневими *люблю – ненавиджу*. *Нелюбов* до того ж може просто визначати зовсім інше почуття і навіть рису її характеру: *байдужість* (зокрема, у ставленні до якоїсь особи), *незацікавленість* (скажімо, театром), *уподобання* (наприклад, у виборі їжі) тощо.

В епістолярному тексті кожен із узуальних бінарних опозитів набуває протиставлення не лише **у межах горизонтального мікроконтексту** (одного чи кількох речень), але й **у межах верти-**

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

кального. Переконливим зразком його творення можна вважати антонімічну пару *любити – не любити / ненавидіти.*

Увесь епістолярний дискурс Лесі Українки уможливив формування своєрідної синтагматичної змістової шкали цього опозита, що слугує основою реконструкції її світосприйняття, вподобань тощо. Сформований методом суцільного вибору реєстр таких контекстів засвідчує значну кількісну перевагу тих, що мають лексему *люблю*. Опозитивна пара зі знаком мінус фіксована лише десять разів: ***ненавиджу*** (до речі, у Лесі – *ненавижу*) – *караїмок з жабьячим голосом, переписування, збірання, процедури, переписувати, дощову осінь, «замилювання очей», особисті справи (у газетах), німецьку систему секретів*. Щоправда, кількісний дисбаланс зовсім не підстава вважати, що почуття ненависті було лише фрагментарним у неї, якщо зважити на одне з її зізнань у листі до Ольги Кобилянської: «*Ви порівнюєте мене навіть з ангелом, але, дорога Пані, щоб Ви знали, тому ангелові приступна часом така ненависть, яка запевне скинула б його з неба, колиб навіть він туди дістався якимсь чудом. Не така сторона наша россійська (ба й австрійська!) Україна, щоб виховувати ангелів…*» [22] (Берлін, 8 (20).V.1899). Що більше, вона кваліфікує (називає) його *хронічним*, подібно до всіх інших її постійних емоційних станів і почуттів: «*Я не раз кажу, що в мене натура "хронічна", бо справді у мене все хронічне, і хвороби, і почування. Як анемія, туберкульоз, істерія, так і приязнь, любов і ненависть*» (Берлін, 8 (20).V.1899). І лише один раз у листах фіксовано контрастив *люблю – ненавиджу*: «*Скажу Вам щиро, що мені було приємно (не в іронічнім значінні) чути таку виразну і толкову мову. Я* ***люблю*** *im Klaren stehen (мати ясність, чітко знати* (нім.)), *а всякого "замилювання очей"* ***ненавижу***» [22] (Берлін, 8 (20).V.1899).

А отже, бінарна опозиція – одна з визначальних ознак мовотворчості Лесі Українки. Її поетичні та епістолярні тексти мають ряд спільних та відмінних ознак, що виявляються в актуалізації певних її різновидів, у використанні мовних одиниць різних граматичних класів і мовних рівнів, а також у різності їхнього функційного статусу. Епістолярні опозити слугують важливим засобом декодування мовноповедінкових особливостей Лесі Українки й слугують основою для моделювання її образу.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

1. *Бобух Н. М.* Словник антонімів поетичної мови / Н. М. Бобух. – Київ : Видавничо-поліграфічний центр КиМУ, 2004. – 297 с.

2. *Бобух Н. М.* Антоніми в українській поетичній мові : монографія / Н. М. Бобух. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2007. – 312 с.

3. *Богдан С. К.* Лексичний регулятив любов в епістолярних текстах Лесі Українки / С. К. Богдан // Тенденції розвитку української лексики та граматики / за ред. Ірини Кононенко, Ірени Митнік, Світлани Романюк. – Ч. 1. – Варшава ; Івано-Франківськ, 2014. – С. 47–78.

4. *Голікова Н. С.* Прагматика контекстуальних антонімів у романі «Безслідний Лукас» П. Загребельного [Електронний ресурс] / Н. С. Голікова // Таїна художнього тексту : зб. наук. пр. / редкол.: Н. І. Заверталюк (наук. ред.) та ін. – Дніпропетровськ : Ліра, 2014. – Вип. 17. – С. 24–31. – Режим доступу : http://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/ffil/program_56d34bce505b9.pdf.

5. *Гончарук Т. Л.* Вербально-символічна об'єктивація бінарних опозицій у фольклорних текстах / Т. Л. Гончарук. – Режим доступу: http://philology.knu.ua/library/zagal/Studia_Linguistica_6_2/031_037.pdf.

6. *Доломан С. Є.* Антитеза в мові художньої літератури [Електронний ресурс] / С. Є. Доломан // Культура слова. – Вип. 24. – Київ : Наукова думка, 1983. – С. 17–19. – Режим доступу : http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine24-5.pdf.

7. *Донець М.* Внутрішня конотативна антонімія мовних одиниць у дискурсі сучасної української преси : дис. … канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 «Українська мова» / М. Донець. – Харків, 2009. – 220 с.

8. *Донцов Д.* Поетка українського Рісорджименто [Електронний ресурс] / Дмитро Донцов. – Режим доступу : http://www.l-ukrainka.name/uk/Studies/Risorgimento/NationalIdeology.html.

9. *Зубченко С. В.* Антитеза як засіб репрезентації ментальної моделі Геродота [Електронний ресурс] / С. В. Зубченко // Науковий вісник Чернівецького університету. Романо-слов'янський дискурс. – 2011. – Вип. 565. – С. 42–46. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchu_rsd_2011_565_12.

10. *Лотман Ю. М.* Структура художественного текста / Ю. М. Лотман // *Лотман Ю. М.* Об искусстве; вступ. ст. Р. Г. Григорьева, С. М. Даниэля; послесл. М. Ю. Лотмана.– Санкт-Петербург : Искусство-СПБ, 1998. – С. 14–288 с. – Режим доступа : https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/Lotman/_Index.php.

11. *Матвеев Б. И.* Антонимы и их стилистические функции / Б. И. Матвеев // Русский язык. – 2001. – № 20. – С. 5–7. – Режим доступа : http://rus.1september.ru/article.php?ID=200103805.

12. *Нечитайло О. І.* «Мене любов ненависті навчила» (Контраст у поезії Лесі Українки) [Електронний ресурс] / О. І. Нечитайло // Культура слова. – Вип. 40. – Київ : Наукова думка, 1991. – Режим доступу : http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine40-2.pdf.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

13. *Новиков Л. А.* Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположностей в лексике) / Л. А. Новиков. – Москва : Издательство Московского университета, 1973. – 289 с.

14. *Полюга Л. М.* Словник антонімів української мови / Л. М. Полюга ; ред. Л. С. Паламарчук ; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Український мовно-інформаційний фонд. Словник фразеологічних антонімів української мови / В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз ; НАН України, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Український мовно-інформаційний фонд. – Київ : Довіра, 2004. – 284 с.

15. *Станіславова Л. Л.* Антитеза в сучасній українській афористиці / Л. Л. Станіславова, Л. В. Терещенко // Актуальні проблеми філології та перекладознавства. – 2015. – Вип. 9. – С. 160–166.

16. *Тараненко К. В.* Прагматичний потенціал антонімії української мови : монографія / К. В. Тараненко. – Дніпро : УМСФ, 2017. – 152 с.

17. *Тарасенко О. Д.* Інтерпретація антитези як стилістичного засобу у художній мові В. Винниченка [Електронний ресурс] / О. Д. Тарасенко. – Режим доступу : https://www.sworld.com.ua/konfer34/751.pdf.

18. *Тимошенко П. Д.* Мовна майстерність Лесі Українки / П. Д. Тимошенко // Мовознавство. – 1971. – № 1. – С. 81–89.

19. *Тимошенко Ю.* Антитеза в бароковому стилі Григорія Сковороди [Електронний ресурс] / Юрій Тимошенко. – Режим доступу : http://md-eksperiment.org/etv_page.php?page_id=2617.

20. *Українка Леся.* Зібрання творів : у 12 т. – Київ : Наукова думка, 1975–1979. – Т. X. – 542 с. ; Т. XI. – 478 с. ; Т. XII. – 694 с.

21. *Українка Леся.* Листи : 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук), передм. В. П. Агеєвої. – Київ : Комора, 2016. – 512 с.

22. *Українка Леся.* Листи : 1898–1902 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). – Київ : Комора, 2017. – 544 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Олена Коляденко

(Київ)

РОЛЬ ВІЛЬНОГО АСОЦІАТИВНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ В ДОСЛІДЖЕННІ НАЇВНОГО ТА НАУКОВОГО КОНЦЕПТІВ

У статті обґрунтовано ефективність використання вільного асоціативного експерименту в лінгвоконцептології. За результатами експерименту, проведеного в середовищі фахівців-психологів та пересічних носіїв мови, змодельовано структуру наївного та наукового концептів «страх», з'ясовано змістове наповнення відповідних фрагментів емоційної концептосфери.

The effectiveness of free associative experiment use in linguistic conceptology is proved in the article. According to the results of the experiment, carried out between specialists-psychologists and common language speakers, the naive and scientific *fear* concepts structures are modelled, the content of corresponding fragments of the emotional concept sphere is ascertained.

На сучасному етапі розвитку мовознавства лінгвоконцептологія набула значного розвитку та поширення. Однак формування нової парадигми знань вимагає випрацювання специфічних методів та прийомів вивчення.

Основним методом дослідження концептів прийнято вважати концептуальний аналіз. Мета концептуального аналізу полягає, як цілком слушно зазначає О. О. Селіванова, «у реконструюванні когнітивних механізмів індивідуальної чи колективної свідомості, які опосередкують формування й упорядкування знань про об'єкти дійсності та результати внутрішнього рефлексивного досвіду» [15, с. 302]. Попри те, що в мовознавстві є чимало праць, спрямованих на вивчення тих чи інших концептів, досі немає єдиної чітко визначеної методики їх дослідження. Справедливим досі є твердження Р. Фрумкіної, що такі праці мають спільну мету, однак шляхи її досягнення зазвичай різні. Дослідниця зазначає,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

що «між різними авторами немає згоди щодо набору процедур, які можна вважати концептуальним аналізом, як немає згоди й у тому, що вважати його результатом» [17, с. 96]. Загальновизнаним є той факт, що дослідження концепту відбувається через аналіз опредметнених результатів когнітивної діяльності, зокрема його вербальної репрезентації. Вибір методики залежить від багатьох чинників: типологічного різновиду концепту (наївний, художній, науковий, релігійний та ін.); мовного матеріалу, що його вербалізує; мети й завдань; напряму, в якому працює лінгвіст; прийомів і процедур, що є в арсеналі дослідника тощо.

Поширеним у різних підрозділах лінгвоконцептології є застосування експериментальних методів дослідження, зокрема асоціативного експерименту. Серед методів реконструкції фрагментів мовної свідомості асоціативний експеримент посідає чинне місце, оскільки він дає змогу максимально наблизитися до ментального лексикону, вербальної пам'яті, культурних стереотипів тощо. Розрізняють вільний, спрямований (або контрольований) та ланцюжковий асоціативні експерименти. Розглянемо особливості використання вільного асоціативного експерименту для реконструкції двох типологічних різновидів концептів – наївного та наукового.

Вільний асоціативний експеримент, за визначенням О. Селіванової, – методика дослідження мовних реакцій на слово, що виявляє рефлекторні тимчасові зв'язки відчуттів, почуттів, образів, понять і їх позначень у ментальному лексиконі носіїв мови [15, с. 43]. Структури ментального лексикону ізоморфні складній ієрархічній структурі концептуальної картини світу. Слово-стимул в асоціативному експерименті активує інформацію, пов'язану з відповідною одиницею внутрішнього лексикону (іконічні образи подій, сцен, предметів, відношень, що зберігаються в структурах епізодичної пам'яті; сценарії, прототипові уявлення про предмети та їхні ознаки; фрейми з їхніми слотами, які виводяться за допомогою пропозицій як одиниць семантичного рівня тощо), оскільки слово викликає не ізольовану реакцію, а певну систему зв'язків, що має вибірковий характер і утворює тло пізнавального процесу [6, с. 210–211; 13, с. 186]. Отже, результати асоціативного експерименту дають змогу реконструювати будову та змістові характеристики відповідного фрагмента концептуальної картини світу.

Вільний асоціативний експеримент активно використовують у лінгвоконцептології для визначення актуальних і пасивних

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

концептуальних ознак, їхнього розподілу в межах ядра та периферії; з'ясування культурних особливостей того чи іншого концепту через зіставлення асоціативних полів у різних мовах; встановлення різних типів ментальних структур, що беруть участь у формуванні концепту та форм їхнього вербального вираження тощо. Переважно вільний асоціативний експеримент використовують у дослідженнях наївних концептів. Продуктивність цього методу та психологічна релевантність його результатів для вивчення наївних концептів доведена працями багатьох дослідників (див. праці О. Горошко [2], С. Мартінек [11–13], Ю. Караулова [8], С. Воркачова [1], І. Казимирової [7] та ін.). Водночас проблема вивчення асоціативних зв'язків вербальних репрезентантів наукового концепту є доволі цікавою й майже недослідженою. Частково вона представлена в дисертаціях О. Іванової [3], С. Мартінек [12, с. 99–100] та В. Іващенко [6].

Розглянемо на прикладі психологічного концепту «страх» особливості репрезентації наукового концепту в асоціативному полі та через зіставлення з наївним корелятом спробуємо довести ефективність використання вільного асоціативного експерименту для реконструкції відповідних фрагментів мовної картини світу.

Солідаризуючись із В. Іващенко, науковий концепт визначаємо так: «реконструйоване базове термінопоняття (реконструкт), пропущене через індивідуально-особистісний досвід суб'єкта пізнання, який здобув у тій чи іншій галузі своєї фахової діяльності» [6, с. 131].

З позицій когнітивної лінгвістики, наукове пізнання не обмежено раціональним мисленням. Г. Майоров відзначає, що наукове мислення є продуктом когнітивної еволюції людини й тому неможливо чітко відділити наукове від наївного пізнання, оскільки воно використовує ті самі стратегії та механізми [10]. Тож для аналізу наукового концепту «страх», окрім термінографічних дефініцій, сполучуваності імені в науковому тексті цінним є залучення експериментально отриманих даних.

Реакції на термін-стимул в асоціативному експерименті об'єктивують зв'язки відчуттів, почуттів, образів, понять і їх позначень у ментальному лексиконі носія мови – спеціаліста певної галузі знань, і вивчення цих реакцій уможливлює реконструювання мережі асоціацій у свідомості науковця. Асоціативні зв'язки відбивають усю пізнавальну діяльність фахівця

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

в певній галузі знань та залежать від того, які компоненти концептуальної структури потрапляють у поле зору респондента. Асоціація є спонтанним виявом глибинних структур, що існують у свідомості людини, вона фіксує психологічно релевантні зв'язки у відношеннях, які не відображені в системній та текстовій іпостасях мови.

У вільному асоціативному психолінгвістичному експерименті протягом 2013 року взяли участь 167 фахівців-психологів (серед яких кандидати та доктори психологічних і педагогічних наук, викладачі психології, співробітники та аспіранти Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України, психологи-практики, які працюють у медичних та навчальних закладах України, а також магістранти, що навчаються за спеціальністю «Психологія»), віком від 22 до 76 років, з 11 областей України. Анкети заповнено переважно на робочому місці, що мало сприяти виникненню професійно зумовлених реакцій. Для реконструкції наївного концепту використано вербальні асоціації, отримані впродовж 2011 року від 660 інформантів, віком від 16 до 79 років, різної професії та соціального статусу, мешканців різних регіонів України. Зауважимо, що така вибірка не є репрезентативною через обмежену кількість представників наукової спільноти, що взяли участь в експерименті, але дозволяє простежити певні тенденції, висунути припущення щодо ефективності методики.

За умовами експерименту реципієнти добирали вербальні асоціації до слова-стимула *страх*. У дослідженні ми враховуємо тільки першу із запропонованих асоціацій, оскільки, як цілком справедливо стверджують З. Попова та Й. Стернін, «на решту відповідей у вільному експерименті визначальний вплив має попередня реакція» [14, с. 157].

Процес асоціативного реагування може бути зумовлений спрямованістю вглиб концептуальної структури та рухом «за горизонталлю», якщо слово зовнішнього мовлення активізує зв'язки на рівні внутрішнього лексикону без залучення глибинних структур людської свідомості. У нашому експерименті такою є одна з асоціацій – лексема *страхування*, спільнокоренева з лексемою *страх*. Оскільки метою нашого дослідження є вивчення глибинних структур, що стоять за терміном *страх*, вилучаємо її з аналізованого матеріалу.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Досліджуваний концепт має складну структуру, він інтегрує найрізноманітніші форми відображення дійсності, а отже, «є фрагментарною цілісністю простих і складних ментальних та ментально-мовних утворень: сенсибілій, емотивів, фізичних образів, образів-картинок, символів, уявлень, понять, пропозицій, схем, фреймів, скриптів тощо» [6, с. 58]. Усі вони різною мірою відбиті в результатах експерименту:

• *образи-відчуття* (елементарні сенсорні образи, пов'язані з причиною емоційного стану, а також із внутрішніми відчуттями експерієнцера): 1) дистантні відчуття: зорові, зокрема сенсибілії-колоративи (кольори, з якими асоціюється страх): *чорний*, *червоний*, *яскраві кольори* та ін.; слухові: *крик*, *тиша* тощо; одоративні: *сморід*; 2) контактні відчуття: тактильні відчуття: *мурашки по шкірі*, *липкий піт*, *сльози* тощо; больові: *біль*; температурні відчуття: *холод*, *жар*; 3) глибинні відчуття: чуттєвість від внутрішніх органів: *прискорене серцебиття*, *внутрішній дискомфорт*, *голод*, *перехопило подих*, *все єство згортається в клубок* та ін.; м'язова чуттєвість: *тремтіння* тощо; вестибулярна чуттєвість: *висота*, *глибина*, *швидкість*;

• *образи-конативи* (ментальні образи фізичних дій): *тікати*, *ховатися*, *метушня*, *завмерти* тощо;

• *оцінні образи* (позитивно / негативно оцінний емоційний тон вражень) представлені на мовному рівні лексемами із раціональною негативною оцінною семантикою (*щось неприємне*, *поганe*), а також оцінним компонентом лексичного значення більшості вербальних реакцій *біль*, *смерть*, *зрада*, *слабкість* тощо;

• *наочно відтворювані образи-картинки* представлені в асоціативному полі одиницями, які характеризують зовнішність експерієнцера: *бліде обличчя*, *великі очі*, *сльози*, *піт*; а також образами об'єктів, ситуацій, подій, які він сприймає як такі, що йому загрожують, лякають, зокрема, образами тварин: *павук*, *змія*, *комаха*, *собака*, *акула*, *щур*, *вовк* тощо; людей: *стоматолог*, *міліціонер*, *бандит*, *Мерилін Менсон* тощо; фантастичних істот: *упир*, *привид*, *Бабай*, *чудовисько*, *примара*; місць / приміщень: *цвинтар*, *темна* (*порожня*) *кімната*, *лікарня*, *школа*, *ліфт* тощо.

• *Я-схеми* (екстраполяція образу суб'єкта емоційного реагування на себе): *відчуваю*, *не відчуваю*, *подолаю* та ін.;

• *архетипи* (генетично успадковані структури знання): *темрява* (*ніч*), *вода*, *вогонь* (*полум'я*), *смерть*, *блискавка*, *землетрус*.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

• *сценарії* (ментально-мовні структури, що репрезентують знання про стандартну (стереотипну) ситуацію через ланцюг каузально пов'язаних дій): *екзамен*, *сесія*, *захист дипломної*, *контрольна*, *війна*, *катастрофа*, *стихійне лихо*, *потоп* тощо;

• *поняття*: *емоції*, *почуття*, *переживання*, *реакція, негативна емоція*, *негативне емоційне переживання* та ін.

Ускладнення за шкалою «наївний – науковий» виявляється у збільшенні кількості реакцій, які відбивають поняттєву структуру концепту, репрезентовану, насамперед, парадигматичними зв'язками його номінантів. Так, в асоціативному полі як наївного, так і наукового концептів окремий блок формують гіперо-німи: *емоція / емоції*, *реакція*, *ірраціональне почуття*, *негативна емоція*, *негативне емоційне переживання*, *почуття*, *психічний стан* тощо; когіпоніми: *агресія*, *сум*, *інтерес*, *гнів*, *злість* та ін.; синоніми: *тривога*, *жах*, *паніка*, *занепокоєння*, *переляк*, *фобія*, *хвилювання*, *неспокій* тощо. Проте відсоток таких реакцій для наукового концепту значно вищий (25 % від загальної кількості реакцій в асоціативному полі наукового концепту, 16 % – в асоціативному полі наївного концепту).

Найбільш частотні реакції вказують на певну стереотипність у відображенні у свідомості пересічного носія мови емоції страху. Солідаризуючись із В. Красних, зауважимо, що за передбачуваними, прогнозованими асоціаціями криються 2 типологічні різновиди ментальних структур: стереотипи-образи та стереотипи-ситуації [9, с. 237]. Зважаючи на онтологічний статус емоції як об'єкта пізнання, вважаємо, що такою ментальною структурою, яка відбиває стереотипні уявлення в наївній та науковій картинах світу, є стереотип-ситуація – фрейм. Асоціативне поле емоційного концепту, сформоване сукупністю засобів вербалізації, корелює з його фреймовою структурою так, що передбачувані вектори асоціювання, прогнозовані мовні реакції маркують слоти, що входять до його складу [9, с. 290]. Однак, як зазначає дослідниця, і цю тезу підтверджують дані проведеного асоціативного експерименту, розмежування стереотипу-ситуації та стереотипу-образу є не завжди доречним і можливим, оскільки «стереотипне уявлення про предмет може входити до переліку обов'язкових компонентів ситуації і навпаки» [9, с. 237]. Тому в межах досліджуваного фрейму вважаємо необхідним розглянути стереотипні образи, сформовані свідомістю реципієнтів.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Аналіз асоціативного поля лексеми *страх* дав змогу виділити такі слоти в організації фреймів наївного та наукового концептів: «каузатор», «внутрішній вияв», «зовнішній вияв» та «експерієнцер» емоційного стану. Типові, передбачувані реакції маркують слоти та субслоти фреймової структури зазначених концептів. Зазначимо, що фрейм наукового концепту містить додатковий слот – «шляхи подолання». Поява додаткового компоненту емоційної ситуації пояснюється загальним спрямуванням практичної роботи спеціалістів-психологів, основним завданням яких є розв'язання психологічних проблем клієнтів.

Слот 1 – «каузатор» (причина емоційного стану страху, чинники, що його зумовили). В асоціативному полі терміна *страх* цей слот представлено 55 асоціаціями (33 % від загальної кількості реакцій); в асоціативному полі слова *страх* – 517 реакціями (78 % від загальної кількості асоціацій). Спираючись на аналіз вербального представлення зазначеного слота, виокремлюємо такі найчастотніші типи причин емоційного стану, які відповідно до усталеної в психології класифікації типологізуємо на природні / вроджені та культурні [4, с. 307; 5, с. 164]. Однак зазначимо, що такий розподіл є умовним, оскільки більшість соціальних страхів є похідними від страхів природних [5, с. 166].

Слот 1. «Каузатор»		
Природні / вроджені активатори страху		
	Реакції в асоціативному полі наукового концепту	Реакції в асоціативному полі наївного концепту
біль і антиципація болю	*біль* (4)	*біль* (37), *біль у шлунку*, *катування*
самотність	*самотність*	*самотність* (14), *залишитись самотньою*
невідоме	*невизначеність*, *невідомість*, *сон*, «*те, що ми не розуміємо*, *нас лякає*»	*невідомість* (4), *невідомість майбутнього*, *завтрашній день*, *страх майбутнього*, *незвідане*, *незнане*, *нове*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

висота	*висота* (2)	*висота* (22)
темрява	*пітьма* / *темрява* (7)	*темрява* (49), *ніч* (2), *коли людина сама в темряві*, *темна кімната*, *темна порожня кімната*
тварини	*вовк*, *змія*	*павуки* (26), *змії* (12), *собаки* (6), *комахи* (4), *акула* (3), *щури* (3), *вовк* (2), *таргани* (2), *миша* (2), *дикі тварини*, *жаба*, *крокодил*, *рептилії*
смерть	*смерть* (5), *кінець світу*	*смерть* (37), *загинути під колесами авто* (2), *померти від голоду*, *померти передчасно*, *померти вві сні*
природні явища	*гроза*, *дощ*, *туман*	*блискавка* (3), *землетрус* (2), *природні явища*
небезпека	*небезпека* (2), *загроза*	–
раптова зміна стимулу	–	*несподіваність*, *несподіванка*
стихії	–	*вогонь* (6), *вода*, *полум'я*
Соціальні / культурні активатори страху		
хвороби та їхнє лікування	*онкологічне захворювання*, *кров*	*хвороба* (19), *стоматолог* (10), *операція* (2), *страх за своє здоров'я* (2), *інвалідність*, *параліч*, *прикутий до ліжка*, *СНІД*
страх за близьких	*хвороба близьких*	*утрата близьких людей* (12), *смерть близьких* (5), *хвороба близьких* / *дитини* (3), *за близьких* (2), *за дітей* (2), *за родину* (2)
суспільно-політичні явища	*війна*	*війна* (15), *ядерна війна*, *терор*
катастрофи	*аварія* (2), *вибух*, *Чорнобиль*	*автокатастрофа* (8), *катастрофа* (3), *радіація*, *стихійне лихо*, *Чорнобиль*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

оцінка з боку інших людей вчинків, зовнішності, розумових здібностей	*виступ на сцені*	*сесія* (14), *екзамен* (8), *погладшати* (2), *оцінка / двійка* (2), *втратити вроду*, *дисертація*, *захист дипломної*, *контрольна*, *втратити повагу серед близьких*, *ганьба*, *виставити себе на посміховисько*, *не виправдати сподівань*, *комплекси*
невідповідність бажаного / прогнозованого дійсності	*поразка*	*поразка* (3), *неприємність* (2), *провал* (2), *крах*, *не закінчу навчання в школі*, *не зустріти чоловіка своїх мрій*, *невдало вийти заміж*
простір	*глибина*	*ліфт* (2), *глибина* (2), *повітря* (2), *літак*, *обмежений простір*
соціальні інституції	*армія*	
душевні страждання	*втрата*, *зрада*, *розлука*, *відсутність підтримки близьких*	*душевний біль* (3), *відчай* (2), *зрада* (2), *безпорадність*, *любов*, *безвихідь*, *зневага з боку інших*, *байдужість*
втрата незалежності	*залежність*, *придушення волі*	*утрата свободи*, *утрата незалежності*, *залежність від поганих звичок*, *паління*, *потрапити в тюрму*
люди, дії яких, на думку респондентів, є потенційно небезпечними	*моральні виродки*, *натовп*	*менти* (2), *міліція*, *маніяк*, *бандит*, *Мерилін Менсон*, *теща*, *Ольга Микитівна* (*викладач*), *колишній хлопець*
технічні засоби, що є потенційно небезпечними	*автомат*	–
релігійні страхи	*втрата віри*	*Боже покарання*, *гріх*, *утратити віру в Бога*, *утратити стосунки з Богом*, *потоп*, *пекло*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

емоції, почуття та їхні вияви	–	*крик* (4), *злість*, *лють*
матеріальні негаразди	–	*пожежа* (5), *безробіття*, *безгрошів'я* (3), *високі ціни*, *втратити роботу*, *жебрацтво*, *маленька зарплата*, *неспроможність забезпечити родину*, *стати безхатченком*
фантастичні істоти та явища	–	*упир* (2), *Бабай*, *привиди*, *примара*, *магія*, *чудовисько*
фільм	–	*фільми жахів* (6)

Привертає увагу відсутність асоціацій, пов'язаних з ірреальними / уявними страхами в групі науковців.

Слот 2 – «внутрішній вияв емоційного стану» (характер емоційного реагування) маркує в асоціативному полі наукового концепту 21 реакцію (13 % від загальної кількості реакцій). Відповідний слот фреймової структури наївного концепту представлений в асоціативному полі 18 асоціаціями (3% від загальної кількості відповідей). Попри те, що саме суб'єктивне переживання емоційного стану є ядром емоційного концепту, «воно майже не піддається мовній фіксації та відображається у свідомості безпосередньо» [5, с. 248].

Слот 2. «Внутрішній вияв емоційного стану»		
суб'єктивні відчуття експерієнцера	*скутість* (4), *розгубленість* (3), *невпевненість* (2), *психічний дискомфорт* (2), *холод* (2), *внутрішнє спустошення*, *гіперболізація*	*холод* (4), *неприємне відчуття*, *жар*, *все єство згортається в клубок*, *лоскоче нерви*, *внутрішній дискомфорт* (2), *відчуття не по собі*, *відчуття голоду*
характеристика емоційного стану	*дифузний*, *мінливість*, *нав'язливий*	
фізіологічні зміни, що відбуваються під впливом страху	*адреналін*, *зміни фізіологічних процесів*, *підвищений тиск*	*прискорене серцебиття* (3), *мурашки по шкірі / тілу* (3), *серце вистрибує*, *скутість*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Слот 3 – «зовнішній вияв емоційного стану»(вербальний та невербальний вияв емоції) репрезентовано в асоціативному полі терміна *страх* 15 реакціями (9 % від загальної кількості реакцій), слова *страх* – 33 відповідями (5 % від загальної кількості вербальних реакцій).

Слот 3. «Зовнішній вияв емоційного стану»		
Невербальний вияв страху	*Сльози* (5), *великі очі* (3), *тремор* (2), *пітніють долоні*, *крик*, *розширені зіниці*, *бігти*, *ховатися*	*тремтіння* (13), *великі очі* (4), *тремтіння в ногах* (2), *втікати*, *ховатися*, *ступор*, *завмерти*, *метушня*, *блідий*, *перехопило подих*, *сльози* (3), *липкий піт*
Вербальний вияв страху		*Мамо!!!*; *Ай*, *боюсь!*; *О Господи!*

Слот 4 – «експерієнцер» (суб'єкт емоційного реагування) вербалізують 8 реакцій (5 % від загальної кількості реакцій) в асоціативному полі наукового концепту та 16 відповідей (2,5 % від загальної кількості) – наївного.

Слот 4. «Експерієнцер»		
біологічні параметри	*дитина / дитячий* (2), *заєць*	*баба*, *жінка і миша*, *заєць* (3)
індивідуальні параметри вольової сфери	*слабкість* (2), *нерішучість*	*боягуз*, *страшко*, *сміливість*, *слабкість*
актуальний психічний стан	*боязкість* (2)	*невпевненість* (6), *знервованість*

Асоціації, що формують цей слот, увиразнюють психофізіологічні ознаки експерієнцера, які на вербальному рівні маніфестують його стать, індивідуальні параметри вольової сфери, актуальний психічний стан. У мовній свідомості пересічних представників української етнічної спільноти існує більш-менш усталений асоціативний зв'язок між поведінкою лякливої лю-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

дини та зайцем, який, вочевидь, є уособленням етнокультурного символу боязкості. Асоціації *баба*, *жінка і миша* відбивають зв'язок «боягуз – жінка», закорінений у свідомості носіїв мови (пор. визначення лексеми *баба* в академічному словнику української мови: «перен., зневажл. *Про слабкого*, *боязкого*, *нерішучого чоловіка або хлопця*» [16, с. 75]). Такі лексичні одиниці описують експерієнцера страху та водночас експлікують негативне емоційно-оцінне ставлення мовця до чоловіка як суб'єкта емоційного реагування. На відміну від асоціативного поля наївного концепту страх, у якому суб'єкт емоційного реагування завжди наділено вкрай негативною емоційною оцінкою, в асоціативному полі наукового концепту оцінка експерієнцера є менш категоричною.

Слот 5 – «шляхи подолання емоційного стану» (характеристика ментальних процесів каузованих страхом) – 9 асоціацій (5 % від загальної кількості реакцій): *боротися* (2), *ігнорування*, *подолати*, *профілактика*, сюди ж відносимо реакції *здоровий глузд*, *знання*, *розуміння*, які, на нашу думку, також фіксують один із імовірних шляхів подолання страху через його раціоналізацію.

Відзначимо такі істотні відмінності в наповненні слотів фреймової структури досліджуваного наукового концепту, порівняно з наївним: 1) більш рівномірний розподіл реакцій (за кількістю) між слотами фрейму; 2) слот «внутрішній вияв емоційного стану» доповнено інформацією про характер емоційного стану; набули наукового пояснення фізіологічні процеси, що відбуваються в організмі експерієнцера; 3) втричі скоротилася кількість реакцій, що лексично означують каузатора емоції; змінився також характер одиниць, що його маніфестують: збільшилася кількість абстрактних імен; вдвічі збільшилася кількість реципієнтів, які одним із основних чинників страху називають незнання (2,8 % від загальної кількості реакцій, порівняно з 1,5 %); 4) скоротилася кількість одиниць із різко негативною емоційно-оцінною семантикою, зокрема в слоті «експерієнцер». Усі зазначені особливості відбивають, на нашу думку, особливості наукового осмислення емоції страху, яке характеризується аналітизмом, абстрактністю, споглядальністю.

1. *Воркачев С. Г.* Любовь как лингвокультурный концепт. – Москва : ИТДГК «Гнозис», 2007. – 284 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

2. *Горошко Е. И.* Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. – Москва ; Харьков : РА – Каравелла, 2001. – 316 с.

3. *Иванова О. В.* Ассоциативная структура термина и общеупотребительного слова : автореф. … канд. филол. наук: 10.02.19 / Белорусский гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Минск, 1987. – 22 с.

4. *Изард К. Э.* Психология эмоций / пер. с англ. В. Мисник, А. Татлыбаева. – Санкт-Петербург ; Москва ; Нижний Новгород ; Воронеж ; Ростов-на-Дону : Питер, 2008. – 460 с.

5. *Ильин Е. П.* Эмоции и чувства. – 2-е изд. – Санкт-Петербург : Питер, 2008. – 783 с.

6. *Іващенко В. Л.* Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) : монографія. – Київ : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.

7. *Казимирова І. А.* Семантический гештальт «гламур» в украинском языковом сознании // Edukacjadla przyszlosci. – Bialystok : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Białymstoku, 2008. – T. VI. – С. 129–134.

8. *Караулов Ю. Н.* Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности // Русский ассоциативный словарь : в 2 т. / Ю. Н. Караулов и др. – Москва : РАН, 2002. – Т. 2 : От реакции к стимулу. – С. 750–781.

9. *Красных В. В.* «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? – Москва : Гнозис, 2003. – 375 с.

10. *Майоров Г. В.* Научные метафоры в лингвистике // Русский язык: лексикология, лексикография, когнитивная семантика. – Москва, 2010. – С. 16.

11. *Мартинек С. В.* Амбивалентность концепта ЛЮБОВЬ (по результатам ассоциативных экспериментов) // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 49. – Т. 1. – С. 33–36.

12. *Мартинек С. В.* Концептуальная организация и системная структура имен существительных со значением «водный объект» в сознании носителей русского языка : дисс. … канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова». – Львов, 1999. – Ч. 1. – 201 с. ; Ч. 2: Приложение. – 291 с.

13. *Мартінек С. В.* Концепти воля та свобода в українській культурі (за результатами асоціативного експерименту) // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць. – Харків : ХДПУ, 2001. – С. 184–190.

14. *Попова З. Д., Стернин И. А.* Лексическая система языка: Внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы описания : учеб. пособие. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Москва : ЛИБРОКОМ, 2010. – 176 с.

15. *Селіванова О. О.* Лінгвістична енциклопедія. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.

16. Словник української мови : в 11 т. / ред. колегія: І. К. Білодід (гол.), А. А. Бурячок та ін. – Київ : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – 799 с.

17. *Фрумкина Р. М.* Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? // Язык и наука конца XX века. – Москва, 1995. – С. 74–117.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Лариса Шевченко

(Київ)

УКРАЇНСЬКА НЕОЛІНГВІСТИКА: ПОШУКОВИЙ ПРОСТІР, НАПРЯМИ, ПРОБЛЕМИ

Сучасне мовознавство переорієнтовує лінгвістику на вирішення комунікативних завдань, стратегій і тактик, що свідчать про функціональний ресурс мови, її перспективу. Українська неолінгвістика в її актуальних напрямах медіалінгвістики, юрис-, бізнес-, політлінгвістики, лінгвістичної іміджелогії, інших модерних напрямів покликана створити науковий простір, де вирішуються проблемні питання мовознавства.

Current Language Studies shift Linguistics into the solving of communication tasks, strategies and tactics. All of them are considered as a marker of the language functional resources, its prospects. Ukrainian Neolinguistics, manifested by Media, Legal, Business, Political Linguistics, and other modern branches is aimed to develop a scientific sphere, where Linguistic scientific problems are solved.

Поняття **«неолінгвістика»** є одним з наукових, а отже, предметних маркерів інформаційної ери в цивілізації. Якщо звернутися до семантичного обсягу цього поняття, можна спостерегти неоднозначність, а часом і суперечливість у розумінні змісту неолінгвістики, що пояснюється вочевидь різними парадигмами пізнання, сформованими чи такими, які ще тільки формуються, або гіпотетично можуть з'являтися в мовознавстві.

Лінії дискусії окреслюють дуалізм традиційних парадигм, з усім спектром наукових досягнень, результатів і апробованих методів аналізу мовних явищ, а в іншій частині спектра – інноваційного знання, співмірного із часом цивілізації, викликами та тенденціями її розвитку.

Часто лінгвістичні дискусії формалізуються в семантиці складників композита неолінгвістика, де формант «нео» авто-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

матично відносить поняття до нового, перспективного, очікуваного, сучасного. Пояснювальна здатність такого підходу обмежується тим, що напівафікс «нео» позначає не тільки предметну сферу «нової» лінгвістики, але й цілий ряд аналогових за будовою, проте різних за змістом, хронологією, напрямами гуманітаристики знання (див., зокрема, неологія, неокласицизм, неокласики, неофіти та ін.).

Щодо хронології як часової віднесеності саме до сучасного чи перспективного знання поняття неолінгвістика також не дістає надійних пояснень, якщо зіставити його з традиційним – лінгвістика. Адже в різні періоди становлення й розвитку мовознавства можна натрапити на уточнювальну форму наукового аналізу – сучасна / модерна / нова лінгвістика: спостерігаємо назване означення щодо номінації лінгвістики і в XIX, і у XX, і сьогодні, вже у XXI ст.

Існують й інші, філософські за сутністю пояснення щодо відмінностей понять «лінгвістика» й «неолінгвістика» – критерії розрізнення в цьому випадку спираються на аргументацію еволюціонізму, здатність людини змінюватися в часі, накопичувати досвід, відповідно щоразу на вищому рівні систематизації та наукової абстракції інтерпретувати набуті досвід і знання, а отже, еволюціонувати від традиційної лінгвістики (яку ще й досі часто відносять тільки до емпіричної науки) – до неолінгвістики, яка не обмежується знанням про систему і структуру мови.

Критерії еволюціонізму розробляються, як відомо, у різних філософських напрямах і дістають, на наш погляд, серйозної аргументації у філософії мови. Проте поняття неолінгвістики залишається в названій філософській постановці проблеми операційним, але не домінантним: предметність еволюціонізму полягає передусім у розробці інших питань – часу, руху, змін, буттєвості людини, розвитку її свідомості та ін. (згадаймо хоч би великого діалектика Гегеля з його увагою до рівнів мислення людини та мовних форм, які їх репрезентують, але без жодної уваги до мовознавства).

Як перспектива розвитку лінгвістики, її відповідна новому часові модель наукової рефлексії, неолінгвістика аналізується в теорії інтелектуалізації літературної мови [42]. Йдеться про синкретичний аналіз, де об'єднуються вже названі підходи до розвитку мови і мовознавства з результатом інших наук про людину,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

її мову, соціокультурні функції мови, здатність бути інтелектуальним інструментом в осягненні цивілізаційної перспективи. З погляду еволюціонізму закономірність об'єднання наукових знань про людину, її диференційну характеристику – мову, мовну свідомість як інтелектуальну рефлексію на світ, функціональний ресурс мови й відповідно спеціалізацію мовних одиниць є доведеною і продуктивною.

Найперше синкретизму наукових знань сприяла продуктивна для науки XX ст. (але й сьогодні) теорія функціоналізму, з її зосередженістю на спектрі можливих функцій мови, її соціальній і культурній динаміці, обґрунтуванні мотиваційних (екстра- й інтралінгвістичних) критеріїв щодо добору й використання мовних одиниць. Вихід системно-структурного знання (а ще раніше – описової граматики) у бурхливий світ множинно прогнозованих комунікативних сфер / функціональних стилів спричинив до ефекту дослідницького простору, який безкінечно розширюється. Атрибуція «функціональний» часом стає надлишковою не тільки у стилістиці (бо і справді перспектива зосереджується на реальних інтенціях мови, що співвідносні з ритмами життя), але і в інших мовознавчих напрямах – граматиці, лексикографії та ін., для яких недостатньо констатувати мовне явище чи його формалізовані варіанти. До уваги неодмінно мають братися мотивації виникнення мовного явища, його спеціалізації відповідно до сфер комунікації, можливого розвитку.

Із цього погляду соціо- чи психолінгвістика є, безумовно, інноваційним знанням попереднього століття, що активно розвивається й сьогодні, інтегруючи результати наукових спостережень і методик у загальну теорію інтелектуальної еволюції літературної мови.

Насправді навіть приблизний перелік інноваційних для лінгвістики напрямів науки є достатньо великим – нейролінгвістичне програмування, комп'ютерне моделювання, лінгвістична експертиза, медіалінгвістика, юридична лінгвістика, політична лінгвістика, бізнесова лінгвістика, лінгвістична іміджелогія, PR-лінгвістика та ін. – усі вони є синкретичними за природою і заповнюють вкрай важливі для розуміння процесів розвитку соціальної людини наукові лакуни.

У зв'язку зі сказаним постає ряд питань, основними з яких (відповідно до заявленої проблеми) є:

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

- як названі інноваційні напрями лінгвістики репрезентовані в українському мовознавстві?

- чи можна їх номінувати за загальним поняттям неолінгвістика?

- чи повною мірою відображає сформована сьогодні інноваційна лінгвістика тенденції розвитку й необхідні комунікативні запити інформаційної ери цивілізації?

Українське мовознавство з відомих причин історико-культурних і соціальних особливостей розвитку достатньо тривалий час було зосереджене на вирішенні фундаментальних дослідницьких завдань, серед яких: історико-етимологічний аналіз процесів становлення й розвитку української мови (І. Огієнко, Л. Булаховський, І. Білодід, Ю. Шевельов, В. Русанівський, В. Скляренко, Г. Півторак, В. Німчук, їхні учні й дослідники, які створили переконливу панораму історичної тяглості й самодостатності української мови); дослідження граматичної та фонетичної систем української мови, де до вже названих учених можна додати І. Кучеренка, Н. Тоцьку, Л. Скалозуб, О. Тараненка, А. Загнітка, І. Вихованця, К. Городенську, численних і продуктивних авторів дисертаційних робіт і граматик для університетської дидактики; порівняльно-історичні дослідження, вивчення міжмовних контактів і зв'язків (О. Потебня, Л. Булаховський, О. Ткаченко, О. Тараненко, К. Тищенко та ін.); аналіз семантики слова в дискурсах внутрішньої форми, етнопсихології, лінгвофольклористики, що значною мірою спираються на потебнянську традицію (О. Потебня, С. Єрмоленко, Л. Лисиченко, Н. Слухай, Ю. Дядищева-Росовецька та ін.); пізнання можливостей слова в тексті різних стильових, жанрових і комунікативних ситуаціях (В. Русанівський, Д. Баранник, М. Пилинський, С. Єрмоленко, Т. Панько, Л. Лисиченко, Л. Пустовіт, Ф. Бацевич, М. Голянич, Л. Ставицька, дослідники київської, харківської, львівської та інших наукових шкіл, які активно працюють у сучасному українському мовознавстві); формування принципів і засад наукової лексикографії, що включає і практичну діяльність лексикографів зі створення базових, фундаментальних лексикографічних праць історичного, етимологічного, загального словника української мови, фразеологічного, комплексу термінологічних словників із хімії, юриспруденції, медицини, фізики, геології, математики, інших галузей наукового знання, дискурсивних словників, які ре-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

презентують граматичну будову мови, її варіативні можливості та здатність до функціонального заміщення мовних одиниць – синонімічних, антонімічних, епітетних та ін. (бібліографія цих робіт є переконливою і може становити окрему дослідницьку працю); аналіз процесів термінотворення, систематизації та структурування термінів, взаємозалежностей і взаємозумовленостей української терміносистеми й універсальних для наукової сфери міжнародних терміносистем (Т. Панько, І. Білодід, Т. Кияк, І. Кочан, Г. Мацюк та ін.); теоретичне й лінгвофілософське осмислення онтологічних інтенціональних характеристик мови, формулювання принципів і критеріїв її епістемного пізнання (О. Потебня, пізніше – Л. Булаховський, О. Білецький, О. Мельничук, С. Кримський, Т. Руденко, Ф. Бацевич та ін.).

Зауважимо, що в класичній українознавчій традиції відбулися й відбуваються процеси, характерні для наукового знання взагалі – з одного боку, спеціалізація, що передбачає заглиблення в проблему, її докладне вивчення й аргументацію, з другого, – розширення спектра досліджуваної проблематики, вихід у суміжні сфери аналізованого питання, з відповідною постановкою нових завдань, іншого рівня наукової абстракції та можливих узагальнень. Думаємо, що в діалектиці названого пізнавального процесу виявляється зрілість науки, як і масштаб дослідника, який від конкретно-наукового аналізу виростає до узагальнень, здатності комплексно вивчити спостережувані об'єкти. Врешті, саме такою постала українська лінгвістика вже від початку системного формування наукового напрямку. Найцитованіший у філології (і не тільки) О. Потебня, як відомо, запропонував науковій громадськості глибоку граматичну теорію і водночас одну з найперших в україністиці праць з філософії мови, яка з часом не втрачає своєї актуальності. Учениими поліфонічного спектра досліджень були і є Л. Булаховський, О. Білецький (на цю характеристику в оцінці названих наукових особистостей вказує, зокрема, і їхній учень – Ю. Шевельов у мемуарній прозі), В. Русанівський, О. Мельничук, В. Скляренко, Л. Лисиченко, О. Ткаченко та ін. Число наукових особистостей можна продовжувати і продовжувати, і такий перелік для української лінгвістики є оптимістичним.

Таким чином, фундаментальні теоретичні засади і сформований погляд на системно-структурну будову української мови, її

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

історичні витоки, еволюційні зміни, аргументація щодо здатності національної мови вербалізувати мовну свідомість народу й бути універсальним інструментом соціальної та міжособистісної комунікації в новому часі вже сформовані. Залишається питання перспективи.

Неолінгвістика власне і постає як відповідь наукової спільноти на виклики часу, позначеного як інформаційна ера в сучасній цивілізації. Розподіл наукових галузей на фундаментальні та прикладні втрачає однозначність, чіткість і певною мірою дискредитує оцінність результатів наукових досліджень.

Візьмемо до аналізу, наприклад, медіалінгвістику. Синкретичність назви очевидна. Об'єктом є мова у сфері соціальної комунікації. Предметність наукових спостережень широка – від специфіки функціонування мовних одиниць у медіастилі, його жанрових формах і підстилях, на різних типах носіїв (паперових, електронних, звукових, візуальних), у комунікації міжособистісній, у різних соціальних стратах (з урахуванням мовної комунікації серед реципієнтів різних за віком, соціальним статусом, рівнем культури, місцем проживання, світоглядом та ін.). Коректність наукового забезпечення аналізу передбачає також врахування органічних взаємозалежностей між літературною мовою і мовним ресурсом, який належить до мовного реєстру національної мови, але перебуває поза літературною нормою (територіальні та соціальні діалекти).

Самодостатнє питання – неологія, інтернаціоналізація лексичного та фразеологічного складу мови як активних процесів у сучасному глобалізованому світі, що передусім виявляються в медіамові. Насправді предметна сфера медіалінгвістики безкінечно і стрімко формує нові й нові наукові завдання, що потребують не тільки швидкої відповіді, але й формування світоглядно-наукової парадигми, у якій покликання на усталену норму й узус уже сьогодні є недостатніми. У наукових дискусіях і практиці наукового спілкування немає однозначної відповіді на реальне мовне явище – літературну медійну фразеологію, поширений певний нормативно-естетичний скептицизм щодо сленгових форм (наприклад, в інтернет-комунікації, рекламі), лінгвісти часто не мають одностайної думки про реалії мовного життя, намагаючись не осмислити його у складному світі динамічної культури, пришвидшеного (як твердять фізики) часу, нових способів

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

передачі інформації, врешті, жорсткої конкурентності культур, до яких належить і мова.

Постає питання, чи можна дістати відповіді на ці та інші численні питання лінгвістові, який залишиться в межах компетенції тільки свого фаху? Інтралінгвістичні мотивації, апробовані ще у XX ст., дістають у наш час особливої пояснювальної здатності в такій динамічній сфері суспільної комунікації, як медіа. Соціальні, політичні, культурні та інші мотивації визначають як рівень, так і форму масової комунікації, безумовно, впливають на мову, її рух і, наголосимо, перспективу розвитку. На нашу думку, без знання соціальної психології, соціології, політології, історії культури, а ще – основ нейролінгвістики, політтехнологій, інших сфер знання, які дадуть змогу об'єктивно розглянути процеси, що відбуваються у мові медіа, медіалінгвістика не є перспективною. І що більше об'єктивних мотивацій враховуються в аналізі медійної комунікації, то вагомішим є науковий результат. Прогностичний аспект таких досліджень – спостереження тенденцій розвитку мови, можливі пропозитиви щодо регулятивних механізмів у мовній політиці, стилістичній нормі, прийнятних чи неприйнятних змінах у системо-структурній будові самої мови.

Як гуманітарна наукова сфера українська медіалінгвістика не може існувати в опозитивній моделі фундаментально-прикладного знання. Фундаментальне, як відомо, набуває цінності, якщо аналізує час і простір культури, реалії буття мови, на яких вибудовується прогноз щодо її існування, конкурентності, здатності до комунікативної повноти й ефективності.

І саме таке розуміння медіалінгвістики дозволяє нам віднести її до неолінгвістики – синкретичного, як уже наголошувалося, напряму, який формує наукову перспективу у світовому мовознавстві. Дозволимо собі наголосити на такій позиції, що неодноразово аргументувалася нами на поважних наукових конференціях (зокрема, у Києві, Варшаві, Познані, Белграді та інших містах) і на сторінках фахових періодичних видань (наприклад, наш збірник «Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика», № 26–35).

Медіалінгвістика як науковий дискурс зосереджений на медіакомунікації, що є особливою вербальною системою інформаційного діалогу в суспільстві, очевидно реалізує нову мовну дійсність, а отже, потребує адекватного інтелектуального інстру-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ментарію для пояснень і передбачень процесів, що відбуваються в мові в добу інформатизації.

Українське мовознавство як життєдайний науковий організм реагує на виклики часу. Ще з 60 –70 років минулого століття, коли лінгвістика обґрунтовує категорії стилістичної норми (М. Пилинський), у Дніпропетровську (нині – м. Дніпро) формується школа, спрямована на аналіз різних типів медійної комунікації (Д. Баранник), а в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України розробляються проблеми жанрів і стилю масової інформації загалом (В. Русанівський, С. Єрмоленко та ін.), відбувається актуалізація дослідницьких питань.

Входження медіалінгвістики до кола інноваційних напрямів філології відбувається пізніше. У наш час, коли поняття неолінгвістики є достатньо апробованим і навіть, дозволимо собі сказати, тривіальним у світовій науці, українська медіалінгвістика має певні відповіді на інформаційні виклики. Київська медіалінгвістична школа продуктивно працює над різними загальними і частковими медіалінгвістичними проблемами (О. Стишов, Л. Кудрявцева, С. Чемеркін, Д. Сизонов, Л. Шулінова, Д. Дергач та ін.), формується одеська медіалінгвістична школа (М. Мамич та ін.), в активі якої – дві міжнародні конференції («Людина і право в мові ЗМІ», 2017, 2018 рр.), захищені численні дисертації, прямо або фрагментарно звернені до окремих проблем медіалінгвістики (їхня тематична бібліографія, очевидно, ще потребує впорядкування).

Найоперативнішою і найсерйознішою відповіддю на виклики часу вважаємо відкриття в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка спеціалізації «Медіалінгвістика» у бакалавріаті та відповідної спеціалізації в межах програми підготовки магістрів. Українські медіалінгвісти забезпечили університетську дидактику авторськими програмами для різних рівнів спеціалізації, термінологічним інструментарієм, представленим у виданні «Медіалінгвістика. Словник термінів і понять» (Л. Шевченко, Д. Дергач, Д. Сизонов) [17], постійна медіалінгвістична рубрика із широким колом авторів є у фаховому періодичному виданні «Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика», що входить до міжнародних наукометричних баз Index Copernicus, ERIH+, РИНЦ, ResearchBib.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Проте питання залишаються. Сформована у західній науці **вже нова традиція** є динамічнішою, концептуально осмисленою, із ентузіазмом сприйнятою суспільством як синтез наукових знань про різні сфери інтелектуальної діяльності. Медіалінгвістика (і вужче –медіастилістика) вільно входить до системи університетської підготовки провідних університетів Європи й Америки. Неолінгвістичний напрям як окремий зазначено в університетській освіті ряду німецьких, прибалтійських, польських, російських та інших університетів світу. В аспекті різних теорій і методологій розробляються ідеї про функціональний статус мови в сучасному суспільстві, форми і принципи її адаптації до викликів інформаційної цивілізації.

Ще складніша ситуація з іншими напрямами неолінгвістики – юрислінгвістикою, лінгвістичною експертизою, іміджелогією, інформаційними лінгвотехнологіями та ін. У багатьох випадках українські мовознавці тільки починають формулювати важливі для нашої науки проблеми, як це відбувається з юрислінгвістикою (Ю. Прадід, Д. Сизонов та ін.), створюють операційний термінологічний апарат для концептуального представлення напряму [45], формулюють відповідно спеціалізації (Київський національний університет імені Тараса Шевченка Інститут філології, спеціалізація «Лінгвістична експертиза» для бакалавріату), зосереджуються на підготовці дисертаційних робіт із інноваційних галузей знань – лінгвістичної іміджелогії, юрислінгвістики, PR-лінгвістики та ін.

Безумовно, велику перспективу має проект, заснований академіком В. Широковим «Всеукраїнський лінгвістичний діалог». Ідеолог проекту, теоретик і один з найавторитетніших фахівців у сфері лінгвотехнологій, В. Широков вибудовує конкурентну модель інноваційного знання, де інтелектуальні інтенції людини, вербалізовані в мові, будуть співмірними з технологічними можливостями передачі та творення інформації в сучасному суспільстві. Що більше, мовознавчі завдання стимулюватимуть розвиток технологій, що й передбачає зміст неолінгвістики як синкретичного напряму в сучасному пізнанні світу.

Українська неолінгвістика, отже, є об'єктивною науковою реальністю, що відображає загальні тенденції інтелектуального розвитку людини, її можливості адекватно та перспективно будувати, конструювати й осмислювати проблеми суспільного

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

розвитку. Співмірна зі світовим науковим пошуком, неолінгвістика в Україні має серйозну перспективу, хоча й потребує консолідації зусиль, вироблення наукової стратегії розвитку, визначення й обґрунтування пріоритетних завдань. Врешті, бачення перспективи – це вже крок на шляху до неї за умови консолідації фахових зусиль і ритму наукової конструктивної роботи, яка відповідатиме ритму інформаційної цивілізації.

1. *Баранник Д. Х.* Текст как высшая форма реализации коммуникативной функции речи и его основные единицы // Семантические и коммуникативные категории текста. – Ереван : Издательство Ереванского государственного университета, 1990. – С. 14–16.

2. *Бацевич Ф. С.*, *Космеда Т. А.* Очерки по функциональной лексикологии. – Львов : Світ, 1997. – 392 с.

3. *Белецкий А. А.* Цивилизация и культура // Collegium. – 1993. – № 1. – С. 5–8.

4. *Булаховський Л. А.* Вибрані праці : у 5 т. – Київ : Наукова думка, 1975.

5. *Вихованець І. Р.*, *Городенська К. Г.*, *Русанівський В. М.* Семантико-синтаксична структура речення. – Київ : Наукова думка, 1983. – 219 с.

6. *Гегель Г. Ф.* Эстетика : в 4 т. – Москва : Искусство, 1968–1973.

7. *Голянич М. І.* Внутрішня форма слова і художній текст. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – 178 с.

8. *Дядищева-Росовецька Ю.* Фольклор і поетичне слово Тараса Шевченка. – Київ : Київський університет, 2001. – 133 с.

9. *Єрмоленко С.* Фольклор і літературна мова. – Київ : Наукова думка, 1987. – 246 с.

10. *Єрмоленко С.* Нариси з української словесності. (Стилістика та культура мови). – Київ : Довіра, 1999. – 431 с.

11. *Жовтобрюх М. А.* Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941). – Київ : Наукова думка, 1991. – 260 с.

12. *Крымский С. Б.*, *Парахонский Б. А.*, *Мейзерский В. М.* Эпистемология культуры. – Киев : Наукова думка, 1993. – 216 с.

13. *Левин Ю. И.* Истина в дискурсе // Семантика и информатика. – Москва, 1994. – Вып. 34. – С. 124–164.

14. Лингвистика: взаимодействие концепций и парадигм. – Харьков : ХИМЭСХ, 1991. – Вып. 1. – Ч. 1. – 239 с.

15. *Лисиченко Л. А.* Лексико-семантична система української мови. – Харків : Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, 1997. – 131 с.

16. *Лисиченко Л.* Мовна картина світу та її рівні // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків : Майдан, 1998. – Т. 6. – С. 129–144.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

17. Медіалінгвістика: словник термінів і понять / Л. І. Шевченко, Д. В. Дергач, Д. Ю. Сизонов ; за ред. Л. І. Шевченко. – Київ : Київський університет, 2014. – 326 с.

18. *Мельничук О. С.* Розвиток мови як реальної системи // Мовознавство. – 1988. – № 2. – С. 22–34.

19. *Мельничук А. С.* Методологические поиски в современных подходах к исследованию языка // Методологические основы новых направлений в мировом языкознании. – Киев : Наукова думка, 1992. – С. 3–16.

20. *Огієнко І.* Історія української літературної мови. – Київ : Либідь, 1995. – 294 с.

21. *Панько Т. І.*, *Кочан І. М.*, *Мацюк Г. П.* Українське термінознавство. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.

22. *Пещак М. М.* Нариси з комп'ютерної лінгвістики. – Ужгород : Закарпаття, 1999. – 199 с.

23. *Пилинський М. М.* Мовна норма і стиль. – Київ : Наукова думка, 1976. – 288 с.

24. *Півторак Г.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». – Київ : Академія, 2001. – 150 с.

25. Після філософії: кінець чи трансформація? – Київ : Четверта хвиля, 2000. – 432 с.

26. *Потебня А. А.* Из записок по теории словесности. – Харьков, 1905. – 650 с.

27. *Потебня А. А.* Мысль и язык. – Киев : СИНТО, 1993. – 192 с.

28. *Радзиевская Т. В.* Дискурсивные формы фиксации опыта: дневниковые записи В. М. Голицына // Русская филология. – 2016. – № 1. – С. 3–10.

29. *Руденко Д. М.* Имя в парадигмах «философии языка». – Харьков : Основи, 1990. – 299 с.

30. *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови. – Київ : АртЕк, 2001. – 392 с.

31. *Семчинський С. В.* Семантична інтерференція мов: на матеріалі слов'яно-східнороманських мовних контактів. – Київ : Вища Школа, 1974. – 256 с.

32. *Сизонов Д. Ю.* Медична термінологія в мас-медіа: стилістичний потенціал : монографія. – Київ : Київський університет, 2012. – 198 с.

33. *Слухай Н. В.* Неоміфи у віртуальному просторі сучасної України // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. – 2017. – № 1 (21). – С. 200–206.

34. *Ставицька Л. О.* Естетика слова в українській поезії 10–30 років XX ст. – Київ : Правда Ярославичів, 2000. – 156 с.

35. *Тараненко А. А.* Языковая семантика в ее динамических процессах. – Київ : Наукова думка, 1989. – 256 с.

36. *Тищенко К.* Метатеорія мовознавства. – Київ : Основи, 2000. – 250 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

37. *Ткаченко О. Б.* Очерки языкового субстрата. – Київ : Наукова думка, 1989. – 205 с.

38. Українська мова. Енциклопедія. – Київ : Українська енциклопедія, 2000. – 752с.

39. Философия языка: в границах и вне границ : международная серия монографий. – Харьков : Око, 1993–1994. – Т. 1. – 192 с. ; Т. 2. – 176 с.

40. *Шевельов Ю.* Українська мова в перший половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. – Київ : Сучасність, 1987. – 295 с.

41. *Шевченко Л. І.* Горизонтами модерної лінгвістики : монографія. – Київ : Київський університет, 2014. – 317 с.

42. *Шевченко Л. І.* Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу : монографія. – Київ : Київський університет, 2001. – 478 с.

43. *Широков В. А.* Феноменологія лексикографічних систем : монографія. – Київ : Наукова думка, 2004. – 327 с.

44. *Широков В. А.* Елементи лексикографії : монографія. – Київ : Довіра, 2005. – 304 с.

45. Юрислінгвістика: словник термінів і понять / Л. І. Шевченко, Д. В. Дергач, Д. Ю. Сизонов, І. В. Шматко ; за ред. Л. І. Шевченко. – Київ : Київський університет, 2015. – 348 с.

46. *Яворська Г. М.* Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова, культура, влада. – Київ : Національна академія наук України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 2000. – 288 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Албена Стаменова

(Софія, Болгарія)

ЕКСТРАЛІНГВІСТИЧНІ ЧИННИКИ В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ XVI–XIX СТОЛІТЬ І ДАВНЬОБОЛГАРСЬКА ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА

У статті досліджено вплив позамовних чинників на процес втрати українською літературною мовою протягом XVI–XIX ст. успадкованої давньоболгарської лексики. У XVI–XVII ст. такими чинниками виступають руйнування українсько-церковнослов'янської диглосії та піднесення «простої мови». У XVIII–XIX ст. – це формування нової української літературної мови на народній основі та виникнення українсько-російської диглосії.

The influence of the extralinguistic factors on the process of the loss of the inherited Old-Bulgarian vocabulary in the Ukrainian literary language during the XVI–XIX centuries is investigated in the article. The destruction of Ukrainian-Church Slavonic diglossia and the rise of the simple language refer to such factors in the XVI–XVII centuries. These are also the formation of new Ukrainian literary language on the national basis and the Ukrainian-Russian diglossia appearing in the XVIII–XIX centuries.

У цій статті проілюструємо деякі суттєві моменти розвитку української літературної мови (далі – УЛМ) на основі емпіричного матеріалу, зібраного та обробленого в окремому нашому дослідженні, що було присвячене історії давньоболгарської лексичної спадщини в УЛМ. Періодизація УЛМ (яка, за винятком деяких місць, збігається із загальноприйнятою періодизацією східнослов'янських літературних мов), охоплює три основні періоди: давньосхіднослов'янська [1] (XI–XIII ст.), староукраїнська (XIV–XVII ст.) і нова українська літературна мова (XVIII ст. – сучасність) [15, с. 30–31]. У нашому дослідженні динаміка давньоболгарських слів простежена за цими етапами, із зіставленням

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

наявних давньоболгаризмів в українській і російській літературних мовах у XX ст. [20].

Внесок давньоболгарської літературної мови в розвиток писемності, літератури і літературної мови Київської Русі, який починається прийняттям християнства 988 року, безперечний. У цей період на східнослов'янських землях функціонує давньосхіднослов'янська народно-розмовна мова. У зв'язку з поширенням давньоболгарської літературної мови мовна картина ускладнюється.

Мовну ситуацію в Київській Русі можна визначити як соціально обумовлений білінгвізм із диглосією [2]. Як сакральна мова релігії давньоболгарська літературна мова має статус високої та престижної. Щоденне, некнижне східнослов'янське мовлення займає непрестижне місце засобу побутового спілкування [12, с. 90; 22, с. 3–16].

Унаслідок співіснування та взаємодії на східнослов'янській території цих двох близькоспоріднених, але різних за походженням і характеристиками мовних систем, намічається виокремлення різних мовних типів. Ті з них, що розвинулися на давньоболгарській мовній основі з обмеженим впливом місцевої розмовної мови, функціонують у сфері християнської релігії та богослужіння. Саме тут на основі мови скопійованих давньоболгарських творів виникає давньосхіднослов'янська редакція давньоболгарської літературної мови, що стала підґрунтям для формування церковнослов'янської мови [3]. Світська сфера суспільного життя обслуговується давньосхіднослов'янською писемно-літературною мовою, у якій під впливом давньоболгарської літературної мови своєю чергою спостерігається розшарування на окремі мовні типи.

Середина XIII ст. – час монгольської навали на східнослов'янські землі, унаслідок чого північно-східні та північно-західні князівства і землі колишньої Давньої Русі приєднані до Золотої Орди, а протягом наступного століття західні та південно-західні князівства входять до складу Литовського князівства і Польщі. Навіть після цього важливого історичного моменту східнослов'янську етнокультурну спільноту продовжують пов'язувати релігія, культура і побут, а так само спільна церковна організація руських земель, якою керують з Києва. На мовному рівні спадкоємність виражається в тому, що мовні

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

типи, які сформувалися внаслідок взаємодії давньоболгарської і давньосхіднослов'янської мов, продовжують функціонувати незалежно від політичних систем. Мовою православної церкви, як і раніше, залишається давньосхіднослов'янська редакція давньоболгарської літературної мови.

Українська народність, що формується, успадковує білінгвізм і диглосію в писемно-літературній практиці. У церковній сфері функціонують церковнослов'янська та «слов'яно-руська» [4] мови, а у світській – «руська мова» [5] та «проста мова» [6]. На українських землях мовна ситуація ускладнюється. Особливо активними виявляються польська і латинська мови, вони як культурні мови починають конкурувати із церковнослов'янською і українською мовами (остання – зароджується).

І. Специфіка культурно-історичної обстановки і мовної ситуації, у яких розвивається українська мова в XVI–XVII ст., визначається різними факторами, серед яких підкреслимо: 1) сильний польський мовний і культурний вплив; 2) підйом «простої мови» та використання її під час богослужінь під впливом Реформації; 3) вплив Контрреформації та посилення наступу католицизму на необхідність кодифікування церковнослов'янської мови як засобу протистояння католицькій пропаганді й тиску.

Розглянемо докладніше другий з названих факторів. «Проста мова» – це соціолінгвістичний феномен, що ґрунтується на давньоукраїнській народно-розмовній мові, як наслідок її взаємодії з церковнослов'янською. Цей мовний тип виникає в умовах сильного впливу польської мови і є першою спробою створення українськими літературними діячами та освіченою громадою літературної «руської» мови, відмінної від церковнослов'янської і польської. Вона культивується свідомо і є певною мірою літературно обробленою та надрегіональною [10].

Посідаючи місце між церковнослов'янською і живою розмовною мовою, «проста мова» не лише відштовхується від цих мовних полюсів, але й неминуче вбирає їхні елементи. Її функціональний діапазон дуже широкий – від ділового письменства (вона виникає на основі ділового мовного типу попереднього періоду) через художню та історичну літературу до церковно-релігійної літератури. Як мовно-літературне явище це не стандартна й гомогенна мова, але тим не менше вона виконує важливі для свого часу культурні та суспільні функції.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Незважаючи на короткотривалість і неоднорідність, вплив Реформації має неабиякі наслідки для розвитку української літературної мови. Було здійснено переклади «простою мовою» Святого Письма: з церковнослов'янської – Пересопницьке євангеліє (1556–1561) «из языка блъгарского на мову рускую» та інші тексти, з польської – Євангеліє Негалевського (Хорошевське євангеліє) (1581) «с полскаго языка на речь рускую», Крехівський Апостол (1563), переклади Псалтиря (друга половина XVI ст.) та ін. Інша сфера застосування цієї мови – усне спілкування освічених людей того часу, церковні проповіді, викладання у братських школах тощо.

У XVI ст. «проста мова» завоювала найвищі культурні позиції шляхом входження і використання її в церковній сфері в жанрах, що супроводжують богослужіння. З іншого боку, вона не змогла остаточно стати мовою церкви – її не вживали під час найважливіших моментів літургії. У кінці цього століття перекладати Євангеліє припиняють у зв'язку з необхідністю підтримувати єдність православної церкви в боротьбі з католицизмом. У середині XVII ст. «проста мова» починає втрачати свої позиції. Її традиції та досягнення не стали зразком для української і білоруської літературних мов, які перебувають на етапі формування [10, с. 74, 110]. Паралельно з її занепадом посилюються позиції церковнослов'янської мови шляхом її кодифікування в граматиках і словниках.

На нашу думку, виникнення цього мовного феномену – наслідок взаємодії двох мовних систем, але піднесення та падіння його викликані позамовними факторами – Реформацією та Контрреформацією.

Із соціолінгвістичного погляду в XVI ст. у взаємодії між церковнослов'янською та «руською» мовою на українських землях спостерігається руйнування відношень диглосії. Цей факт Б. Успенський пов'язує з другим південнослов'янським впливом [22]. Відмінності між народною мовою, що розвивається, й архаїзованою і незмінною мовою релігії поглиблюються. Церковнослов'янська і «проста мова» починають сприйматися не як правильний і неправильний варіанти однієї мови, а як дві різні за функцією літературні мови, що конкурують між собою. Входження народної мови (хоча і в сильно «олітературеній» формі) у високу сферу духовності (що раніше була

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

монопольною сферою церковнослов'янської) свідчить про те, що у свідомості своїх носіїв вона мала необхідну для цього гідність.

Сам факт спроб перекладу з польської, більше того, з церковнослов'янської на «просту», «руську» мову, свідчить, що ця мовна система сприймалась як мова, відмінна від церковнослов'янської. Це було б неможливим у ситуації диглосії [22, с. 54–85].

ІІ. Упродовж XVIII ст. УЛМ зазнала нових трусів, які призвели до радикальних змін у її побудові та місці в культурному житті суспільства. Це прямо й опосередковано пов'язано з приєднанням більшої частини українських земель до Росії внаслідок трьох послідовних розподілів Речі Посполитої (східні території України приєднані до Московського царства в середині XVII ст.).

Давньоукраїнська літературна мова пов'язана з розвитком елементів української культури, освіти і державності, залишки яких остаточно ліквідовані Катериною ІІ. Позбавлена підтримки освіти і книгодрукування, вона неминуче занепадає в обох своїх різновидах. Окрім цього, її діалектна основа – західноукраїнські говори. На тлі сильної русифікації суспільного життя староукраїнська літературна мова, далека від народної мови Східної України, стає зайвою. Відбувається розрив з її традиціями, який посилюється також упровадженням у Росії 1708 року «гражданської азбуки». Цей розрив не може заповнитися наявними культурними і мовними ресурсами. Наприкінці XVIII ст. у Східній Україні замість зниклої старої літературної мови починає формуватися на народній основі нова літературна мова [6, с. 102–109; 7, с. 152–154; 8, с. 170; 11, с. 110; 13, с. 1–15; 15, с. 200, 215–216].

У XVIII ст., на відміну від російської мови, яка обслуговує могутню імперську державність і користується її протекцією, українська мова як діалект інтегрована в іншу (не чужу, але й не тотожну) мовну систему зі статусом державної мови – на тлі зруйнованої диглосії в українсько-церковнослов'янській двомовності, де російська мова має статус «високої» [7].

У цьому столітті українська та російська мови пішли різними шляхами становлення своєї літературної норми. Формування російської мови визначається внутрішніми причинами – культурними, літературними, власне мовними – у момент, коли вона

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

є мовою сильної держави. Тому між другим і третім періодом її розвитку існує спадкоємність.

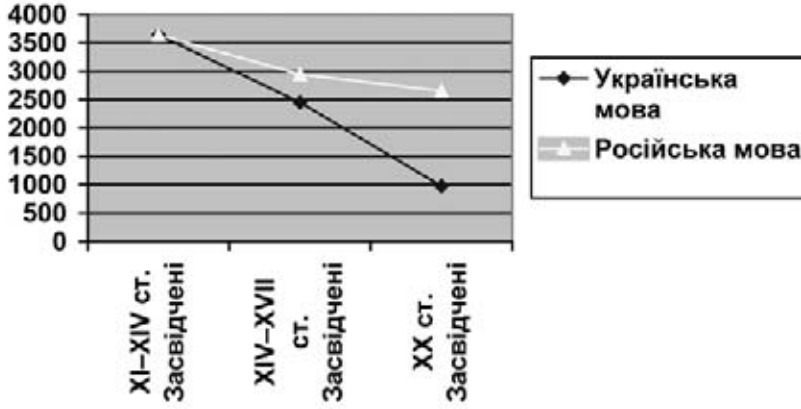
Українська мова яскраво демонструє розрив між першими двома періодами, з одного боку, і третім, – з другого. Наслідком цього розриву є стрімке зменшення кількості церковнослов'янської (респ. давньоболгарської) лексики в сучасній українській мові [14; 17, с. 216–217].

У XIX ст. церковнослов'янсько-російська двомовність перетворюється в єдину російську літературну мову (далі – РЛМ) з відповідною стилістичною диференціацією. Водночас українська мова витіснена з усіх сфер ужитку, а для українців, як самостійної етнічної одиниці, першочерговим питанням стає побудування нової літературної мови, що можливо виключно на народній основі. В умовах близького сумісного розвитку української і російської мов письменники Східної України своєю творчістю визначають основні риси відношення до російської мови, наближуючись чи відштовхуючись від неї. У цей період церковнослов'янізми (респ. давньоболгаризми) уже становлять органічну частину російської літературної мови, тому в контексті української мови вони сприймаються як росіянізми та оцінюються негативно.

III. Досліджені нами лексичні давньоболгаризми в кількісному вираженні засвідчують такі дані: 1) загальна кількість установлених давньоболгарських лексем, що проникли на східнослов'янський ґрунт і залишилися у вжитку до XIV ст., становить 3638 одиниць; 2) масив із 693 слів після XIV ст. перестає використовуватися раз і назавжди та більше не трапляється ані у староукраїнській мові, ані в СУЛМ, ані в СРЛМ; 3) у період XIV–XVII ст. у староукраїнській мові засвідчені 2446 слів, а перестали вживатися (незасвідчені) 1192 слова; 4) у СУЛМ засвідчені 975 давньоболгарських лексем, а вийшли з ужитку 2663 слова; 5) у СРЛМ засвідчені 2653 давньоболгарські слова, а незасвідчені 985; 6) у СРЛМ трапляються 493 слова, що незасвідчені в староукраїнській літературній мові.

У графічному вигляді цей стан можна представити в такий спосіб:

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Оскільки староросійська мова не була предметом нашого дослідження, стан лексичних давньоболгаризмів у ній рахується на основі тих 693 слів, що перестали використовуватися «раз і назавжди» [8].

Ці дані дають змогу дійти важливих висновків. **По-перше**, видно, що мовно-культурна спільнота, яка сформувалася на східнослов'янському ґрунті під впливом давньоболгарської традиції, значною мірою зберігає свою монолітність до кінця XVII ст. **По-друге**, окреслюються два етапи у втраті успадкованої давньоболгарської лексики системами УЛМ і РЛМ (перший – XVI–XVII ст., другий – XVIII–XIX ст.). **По-третє**, у період XVI–XVII ст. УЛМ втрачає на 6 % більше давньоболгарських слів (загалом близько третини їхнього складу), ніж РЛМ втратить до наших днів. **По-четверте**, причини значної різниці в кількості збережених давньоболгарських лексем у СУЛМ і СРЛМ слід шукати в періоді XVIII–XIX ст.

На зміни у складі запозиченої в українську і російську мови давньоболгарської лексики впливають як внутрішньомовні, так і позамовні фактори. Внутрішньомовні причини виходу з ужитку давньоболгарських запозичень можна шукати в їхньому значенні, у предметно-понятійній співвіднесеності, у специфіці сфери функціонування, у наявності чи відсутності загальновживаних лексико-семантичних варіантів, у семантичній і словотворчій структурі тощо. Дію цих причин можемо повністю віднести

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

до періоду XI–XIV ст., коли в загальних рисах встановлюється ступінь проникнення давньоболгаризмів у лексичну систему давньосхіднослов'янської мови та їхнє місце в ній [пор.: 20]. Завдяки тому зникли природним шляхом, наприклад, ті 693 слова, що перестали вживатися «раз і назавжди».

Крім внутрішньомовних факторів, які завжди лежать в основі розвитку будь-якої мови, зібраний нами матеріал ілюструє особливу вагу позамовних чинників в історії УЛМ. Ці фактори є рушійною силою процесу, поодиноким виявом якого є стрімке зниження кількості успадкованих давньоболгарських слів. У ньому можна виокремити два етапи.

1. Період XVI–XVII ст. для української народності – час багатомовності й сильної конкуренції в суспільній та релігійній сферах з мовами і культурами, наділеними вищим суспільним і культурним статусом та більшими можливостями для поширення й утвердження, порівняно з народною та релігійною мовами українців. На українських землях формується специфічна мовна і культурна ситуація, яка породжує новий соціолінгвістичний феномен – «просту мову». У цей період «проста мова» змогла розвинутися до рівня престижного засобу культурного спілкування і змагатися з церковнослов'янською мовою (хоча й ніколи не змогла посісти її місце). Її експансія є наслідком змін у поглядах суспільства, що призводить до змін у розмовній і писемній практиці. Імовірно, своєю чергою це започатковує тенденцію до інтенсивнішого розлучення живої мови з давньоболгаризмами та їхнього заміщення місцевими загальновживаними еквівалентами (незалежно від їхнього походження). Вирішальним чинником цього є руйнування українсько-церковнослов'янської диглосії.

2. Зменшення кількості давньоболгаризмів в українській мові відбувається переважно впродовж XVIII–XX ст.

Можна лише гадати, як саме розвивався б процес подолання двомовності між церковнослов'янською й «простою мовою» в літературній і суспільній практиці та якою мірою і в які терміни він призвів би до такої масштабної розлуки з церковнослов'янською (респ. давньоболгарською) лексичною спадщиною, коли б не приєднання більшої частини українських земель до Росії в другій половині XVIII ст. Саме воно породжує імпульс, набагато вагоміший і суттєвіший за попередній, і саме цей імпульс призводить до значної втрати давньоболгарської лексичної спадщини в УЛМ.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Для російської мови XVIII ст. – час активного її творення. Церковнослов'янська мова, яка в попередній період не зазнавала конкуренції з боку інших культурних мов, стає основним чинником формування РЛМ, збагачуючи її лексичний запас і надаючи можливості для її стилістичної диференціації. Факт, що в СРЛМ трапляються практично всі давньоболгарські слова, які вона містить і в XVII ст., є підтвердженням на лексичному рівні, що нова російська мова побудована на церковнослов'янській основі.

Для української мови саме в цей період виявляється сила та наслідки змінених культурно-історичних обставин. Стара українська літературна мова, відірвана від коріння того культурного контексту, у якому вона сформувалася і функціонувала, позбавляється перспектив розвитку. Нова українська літературна мова формується не лише на іншій діалектній основі, але і на іншому культурному фундаменті загалом. На відміну від російської літературної мови, основою нової української літературної мови стає не слов'яно-руська, а народна мова.

Протягом XVIII–XIX ст. вона витіснена зі сфер книгодрукування, освіти, науки, адміністрації, суду, армії, церкви і функціонує лише в побутовому спілкуванні. За браком будь-якої інституціональної підтримки, вона не регулюється і не нормалізується. Церковнослов'янська мова, що колись була органічним складником староукраїнської літературної мови, залишається мовою церкви, але поза цією сферою життя вона асоціюється з культурними практиками панівної російської державності та етносу. В умовах українсько-російської диглосії українська інтелігенція, яка перебуває в стані формування, ставиться негативно до давньоболгарської у своїй основі церковнослов'янської спадщини, сприймаючи її як російську, і дистанціюється від неї [див.: 18; 19].

Для української мови період XVIII–XIX ст. – час тотальної маргіналізації та знеособлення. Це відбувалося в таких умовах, коли спільнота, що є її носієм, не мала можливості виробити і застосовувати природні культурні та мовні механізми компенсації і розвитку, які вона мала в попередній період. Давньоболгарська мовна традиція, що є органічним складником староукраїнської літературної мови, різко обривається. Це разюче відрізняється від ситуації з РЛМ, де спостерігається спадкоємність між окремими періодами її розвитку.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Підсумуємо: екстралінгвістичні чинники, що впливають на кількісну динаміку і місце давньоболгарських запозичень у лексичній системі УЛМ, у XVI–XVII ст. – руйнування українсько-церковнослов'янської диглосії та піднесення «простої мови», а у XVIII–XIX ст. – формування нової української літературної мови на народній основі та виникнення українсько-російської диглосії.

---

[1] В українській філологічній та історіографічній термінології поняття «руський», «давньоруський» однозначно пов'язуються з поняттями «Русь», «Давня Русь» і чітко відокремлюються від понять «російський» і «Росія». Натомість у російській і болгарській наукових традиціях таке розмежування проводиться далеко не завжди. Річ у тім, що в російській і болгарській мовах похідні прикметники від слів «Русь» і «Росія» омофонічні та омографічні (рос. «Русь», «Россия» – «русский»; болг. «Рус», «Русия» – «руски»). Враховуючи як традиційні, так і найновіші наукові концепції, сукупність давніх східнослов'янських діалектів до кінця XIV–XV ст. у їхній інваріантній цілісності будемо сприймати як відносно єдину у своїй суті мову [пор.: 5, с. 120–121] і називати її «давньосхіднослов'янською мовою». Термін «давньосхіднослов'янська» видається нам коректнішим на позначення мовної спільноти, яка стала прародителем, спільним зародком, джерелом формування в майбутньому мов трьох народів – російського, білоруського та українського. Він дозволяє уникнути можливих помилкових асоціацій, пов'язаних з використанням термінів «древнерусский» (рос.), «староруски» (болг.). Ці терміни створюють враження, нібито єдиним прямим нащадком цієї мови є сучасна російська мова, відриваючи українську і білоруську мови від мовної та культурної спадщини Київської Русі.

Водночас вважаємо доцільним зберегти термін «давньоруський» (рос. «древнерусский», болг. «староруски») для опису політичних і культурних явищ, пов'язаних з державним об'єднанням, що умовно називають в історіографії «Київською (Давньою) Руссю» чи «Давньоруською державою», а також з державними утвореннями, що виникли на її території з другої чверті XII ст.

[2] Щодо білінгвізму та диглосії [див.: 1–4 та ін.]. Про можливе існування білінгвізму з / без диглосії та диглосії з / без білінгвізму [див.: 1; 4, с. 72–76; 16, с. 41–76].

[3] У болгарській науці традиційно під церковнослов'янською мовою розуміють мову корпусу богослужбових книг, надрукованих у другій половині XVII ст. в Московському царстві. Враховуючи ряд обставин, пов'язаних з характером та хронологією змін і впливів на церковнослов'янську мову, приймаємо визначення цієї мови як «давньосхіднослов'янська і російська редакція давньоболгарської і середньоболгарської літературної мови». Три-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

валість і безперервність розвитку та формування церковнослов'янської мови береться до уваги болгарськими мовознавцями [9, с. 42; 10; 21, с. 84].

Оскільки при цьому визначенні залишається нез'ясованим питання про назву мови православної церкви і богослужіння в період XIV–XVII ст., доки «класична» церковнослов'янська мова ще не була сформована, вважаємо за доцільне розширити хронологічні межі вживання поняття і терміна «церковнослов'янська мова» на період XIV–XVII ст.

[4] Нащадок мови оригінальних творів давньоруських авторів у сфері релігії. Функціонує в Росії і в українських землях до середини XVIII ст., після чого припиняє своє самостійне існування.

[5] Нащадок писемно-літературного різновиду давньосхіднослов'янської народно-розмовної мови в адміністративній сфері часів Давньої Русі, яка функціонує в Литовському князівстві в XIV–XV ст. до встановлення «простої мови».

[6] Писемно-літературний різновид української народно-розмовної мови, що поширився впродовж XVI–XVIII ст. У часи його існування його називали частіше «*простыи ѧзыкъ роуськїи*», «*проста руська мова*», «*руська мова*» [11, с. 71 та ін.].

[7] Це початковий етап українсько-російської диглосії, що спостерігався і в радянські часи (а подекуди і до сьогодні), про яку останнім часом почали писати українські мовознавці.

[8] При спеціальному дослідженні може виявитися, що у староросійській мові збереглося більше давньоболгарських слів, ніж у староукраїнській. Це не змінило б окреслені тут стан і тенденції.

1. *Fishman J. A*. Bilingualism with or without diglossia; diglossia with or without bilingualism // Journal of social issues. – 1967. – P. 29–38.

2. *Shiffman H. E.* Diglossia as a Sociolinguistic Situation // Handbook of Sociolinguistics. – Oxford, 1998. – P. 205–216.

3. *Вайнрайх У.* Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. – Киев : Вища школа, 1979.

4. *Виденов М.* Диглосията. – София : Академично издателство «Марин Дринов», 2005.

5. *Глущенко В. А., Півторак Г. П.* Давньоруська мова // Українська мова : енциклопедія. – Київ, 2000.

6. *Жилко Ф. Т.* Некоторые особенности развития украинского национального языка // Вопросы образования восточнославянских национальных языков. – Москва, 1962.

7. *Житецкий П.* Энеида И. П. Котляревского и древнейший список ее // Киевская старина. – 1899. – № 11. – С. 127–166.

8. *Житецкий П.* Энеида И. П. Котляревского и древнейший список ее // Киевская старина. – 1900. – № 2. – С. 163–191.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

9. *Иванова-Мирчева Д.* Българският книжовен език (IX–X до XVIII в.). – Велико Търново, 2003.

10. *Мирчева Д.* Църковнославянски език // Кирилометодиевска енциклопедия : в 4 т. – София, 2003. – Т. 4 : Т–Я.

11. *Мозер М.* Причинки до історії української мови : монографія. – Харків, 2008.

12. *Никольский Л. Б.* Синхронная социолингвистика. – Москва, 1976.

13. *Огієнко І.* Як Москва знищила волю друку Києво-Печерської лаври. – Варшава, 1921.

14. *Передрієнко В.* Формування української літературної мови XVIII ст. (на народній основі). – Київ, 1979.

15. *Плющ П. П.* Історія української літературної мови. – Київ, 1971.

16. *Ризов Г.* Проблеми на макросоциолингвистиката. – София, 1992. – Ч. I.

17. *Сигалов П.* Церковнославянизмы в украинском языке // California slavic studies. – Vol. 14 / ed. Henrik Birnbaum, Thomas Eekman, Hugh McLean, Nicholas Raisanovski ; University of California Press. – Berkley ; Los Angeles ; Oxford, 1992.

18. *Стаменова А.* Давньоболгарська лексична спадщина в сучасній українській літературній мові з огляду на її історію [Електронний ресурс] // Електронно списание за хуманитаристика «Littera et Lingua». – 2005. – Режим доступу : http://slav.uni-sofia.bg/naum/node/1681.

19. *Стаменова А.* Краткий очерк истории украинского литературного языка до конца XIX в. // Годишник на Софийския университет «Св. Климент Охридски», Факултет по славянски филологии. – Т. 101. – С. 105–154.

20. *Стаменова А.* История лексических древнеболгаризмов в украинском литературном языке. – София, 2017.

21. *Тотоманова А.-М.* Единството на българския книжовен и некнижовен език през X–XI в. // *Попконстантинов К., Тотоманова А.-М.* Епохата на българския цар Самуил. Език и писменост. – София, 2014.

22. *Успенский Б. А.* Краткий очерк истории русского литературного языка. – Москва, 1994.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Марія Чіжмарова

(Пряшів, Словаччина)

УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ІНОЗЕМНА В СЛОВАЧЧИНІ *

У статті звернено увагу на освітню систему в Словаччині від дошкільного до докторантського навчання в університеті. Свої освітні та культурні осередки тут мають і представники національних меншин, включно з українською. Навчальні програми для основної і середньої школи готує Державний педагогічний інститут у Братиславі. Представлено підручники з української мови та літератури, з якими працюють у національній школі. Навчальні матеріали ухвалює Міністерство освіти, науки, дослідження та спорту Словацької Республіки.

Attention is paid to the educational system in Slovakia starting from preschool education and finishing with the doctoral studies at the university. The representatives of national minorities, including Ukrainian ones, also have their own educational and cultural centres. The State Pedagogical Institute in Bratislava prepares curricula for the primary and secondary schools. The Ukrainian Language and Literature textbooks, which are used at a national school, are presented. Educational materials are approved by the Ministry of Education, Science, Research and Sports of the Slovak Republic.

Освітня система

Освіта у Словаччині поділяється на дошкільну, основну (базову), середню та вищу. Дитсадки відвідують діти від 3 до 6 років. У 6-літньому віці дитина йде в основну 9-річну школу, яка має два ступеня. Початкові класи (1–4) становлять перший ступінь навчання, після якого учні автоматично переходять на другий ступінь навчання основної школи (класи 5–9).

Після закінчення основної школи учні обирають середню школу – гімназії, технікуми та професійні училища. Гімназії (4-річні,

* Дослідження проведено в межах проекту № 056PU-4/2016 Наукового агентства *KEGA* Міністерства освіти Словацької Республіки.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

до яких вступають учні після закінчення 9-річної основної школи, та 8-річні, до яких вступають учні після закінчення 4-го класу початкової школи) слугують підготовкою до університетського навчання. Після здобуття атестата зрілості абітурієнт вступає до вищого навчального закладу. Вища освіта має три рівні: бакалаврське навчання (триває 3 роки), яке завершується захистом бакалаврської роботи та складанням державного іспиту, магістерське навчання (триває 2 роки), яке завершується захистом дипломної роботи і присудженням ступеня магістра (*Mgr*), і докторантське навчання (інтерна форма триває 4 роки, екстерна – 5 років), випускникам якого присвоюється наукове звання *PhD*.

Українська національна меншина компактно проживає в північно-східній частині Словацької Республіки. За останнім переписом населення 2011 року в Словаччині проживали чехи (30 400 осіб, 0,6 % населення країни), русини (33 500, 0,6 %), українці (7430, 0,1 %), німці (4690, 0,1 %), поляки (3084, 0,1 %), хорвати (1022), серби (698), росіяни (1997), євреї (631), моравани (3286, 0,1 %) та болгари (1021) [7].

Кількість українців становить 0,1 % загальної чисельності населення Словаччини. Вони (вживається офіційна назва «русини-українці СР») мають свою мову, громадські об'єднання, організації, свої школи, свою газету та музей.

Про післявоєнний розвиток українського шкільництва у Словаччині писали І. Ванат, М. Ричалка та А. Чума у праці «До питання післявоєнного розвитку, сучасного стану та перспектив українського шкільництва в Словаччині» [1]. Також у «Краєзнавчому словнику русинів-українців...» Ф. Ковача [2] вміщена словникова стаття «Шкільництво русинів-українців». Проблематика національної школи розроблена і в деяких наших працях («Українці та українська мова в Словаччині» [3], *Ukrajinský jazyk v slovenskom prostredí* [4], «Українська мова та культура в Словаччині» [5], «Ідентичність української національної меншини в Словаччині» [6]).

Мета статті – охарактеризувати мовну освіту в національній школі Словаччини, назвати актуальні підручники з української мови та літератури для основної й середньої школи. Звернути увагу на діяльність деяких національних установ й організацій.

У Словаччині є кілька дитсадків з українською мовою виховання, дві основні школи (класи 1–9) у Пряшеві та в Орябині

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

на Старолюбовнянщині, одна гімназія у Пряшеві. На минулому Конгресі україністів ми інформували, що на теренах Східної Словаччини є всього шість національних основних шкіл: у с. Удол (1–4 класи) та с. Орябина (1–9 класи) на Старолюбовнянщині, у м. Пряшеві (1–9 класи), у с. Хмельова на Бардіївщині (1–9 класи), у м. Гуменному (1–9 класи) та в с. Габура на Меджилабірщині (1–4 класи). На жаль, три з наведених навчальних закладів закрили – у м. Гуменному, с. Габура та с. Хмельова.

Українська мова викладається на кафедрі україністики філософського факультету Пряшівського університету, яка готує вчителів та перекладачів. У наведені заклади приходять навчатися переважно діти словаків без знання української мови. Школа повинна реагувати на нову ситуацію хорошими кадрами – учителями зі знанням обох мов (української та мови державної – словацької), навчальними матеріалами – підручниками. Десь до кінця XX ст. національні школи відвідували діти русинів-українців Східної Словаччини, існувала ціла сітка національних шкіл з викладанням українською мовою чи вивченням української мови. І хоча діти таких батьків приходять у національну школу, української мови вони зазвичай не знають, бо не вивчали її, а вдома спілкуються переважно мовою словацькою. Навчальні програми для національних шкіл готує Державний педагогічний інститут у Братиславі (*Štátny pedagogický ústav*) у співпраці з учителями української мови національних шкіл, які мають можливість висловитися щодо навчальної програми. Навчальна програма «Українська мова і література» оприлюднена і на сайті інституції [8]. Навчальні матеріали – підручники, довідники, читанки, хрестоматії, словники, робочі зошити створюються у Словаччині зазвичай у тандемах (учитель-предметник (української мови) та викладач кафедри україністики), виходять із грифом Міністерства освіти Словацької Республіки. Відповідно до навчальних програм створюють підручники і навчальні посібники. У сучасній школі працюють з таки підручниками української мови та літератури:

Основна школа

Українська мова для 5 класу основної школи (2003). Автор: Аделія Кундрат.

Українська література для 5 класу основної школи (2001). Автор: Людмила Сокол.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Українська мова для 6 класу основної школи (2005) Автор: Аделія Кундрат.

Українська література для 6 класу основної школи (2001). Автор: Йолана Голенда.

Українська мова для 7 класу основної школи (2005). Автор: Йолана Голенда.

Українська література для 7 класу основної школи (1998). Автори: Людмила Сокол, Іван Сидор.

Українська мова для 8 класу основної школи (2006). Автор: В'ячеслава Сабо.

Українська література для 8 класу основної школи (1999). Автор: Юрій Кундрат.

Українська мова для 9 класу основної школи (1999). Автор: Аделія Кундрат.

Українська література для 9 класу основної школи (1999). Автори: Людмила Сокол, Йолана Голенда.

Середня школа. Після закінчення дев'ятого класу основної школи учні в Словаччині вступають до середніх шкіл, тобто гімназій, різних фахових шкіл й училищ. У Гімназії Тараса Шевченка у Пряшеві працюють за такими підручниками:

Українська мова для 1 класу гімназій і середніх фахових шкіл (2001). Автори: Івета Світкова, Марія Чіжмарова.

Українська мова для 1–2 класу гімназій і середніх фахових шкіл (1998). Автори: Марія Белей, Аделія Кундрат.

Українська мова для 3–4 класу гімназій і середніх фахових шкіл (1998). Автор: Аделія Кундрат.

Посібник з правопису української мови для основних та середніх шкіл (2011). Автор: Іван Яцканин.

Українська література для 1 класу гімназій та середніх фахових шкіл (2002). Автор: Юрій Кундрат.

Хрестоматія з української літератури для 1 класу гімназій, середніх фахових шкіл та професійно-технічних училищ (2005). Автори: Івета Світок, Марія Белей.

Українська література для 2 класу гімназій та середніх фахових шкіл (1991). Автор: Йолана Голенда.

Хрестоматія з української літератури для 2 класу гімназій та середніх фахових шкіл (2005). Автори: Любиця Бабота, Марія Белей.

Українська література для 3 класу гімназій та середніх фахових шкіл (2000). Автор: Йолана Голенда.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Хрестоматія з української літератури для 3 класу гімназій та середніх фахових шкіл (1999). Автори: Любиця Бабота, Йолана Голенда.

Українська література для 4 класу гімназій та середніх фахових шкіл (2000). Автори: Любиця Бабота, Юрій Кундрат.

Хрестоматія з української літератури для 4 класу гімназій, середніх фахових шкіл та професійно-технічних училищ (1998). Автори: Любиця Бабота, Марія Белей.

Зазначимо, що автори підручників – кращі літератори Пряшівщини, учителі чи викладачі з великим досвідом педагогічної роботи. Усі наведені підручники для 2 ступеня основної школи та для середньої школи потрібно актуалізувати і перевидати.

Учні всіх словацьких основних і середніх шкіл (включно з національними) проходять зовнішнє незалежне оцінювання. В основних школах проводиться моніторинг, а у середніх школах – екстерна матура. Тести зовнішнього незалежного оцінювання є перевіркою знань випускників шкіл. Зовнішнє незалежне оцінювання в Словаччині проводить Національний інститут сертифікаційних вимірювань (*NÚCEM – Národný ústav certifikovaných meraní*).

Кафедра україністики Пряшівського університету (до 1997 р. – Кошицького університету ім. П.-Й. Шафарика) від 1953 року готує кваліфікованих учителів-словесників для основних і середніх шкіл з вивченням української мови. Нині кафедра забезпечує підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями «Бакалавр», «Магістр», а також проводить курс докторантської підготовки (*PhD*), тривалість яких три, два та чотири роки відповідно. Кафедра готує фахівців найвищої кваліфікації за двома напрямками підготовки – викладач і перекладач. Для забезпечення якісної підготовки фахівців, розроблено навчальні програми та плани, які постійно оновлюються, щошість років усі освітньо-кваліфікаційні програми проходять державну акредитацію. Профільними на кафедрі україністики залишаються мовознавчі та літературознавчі дисципліни. До профільних дисциплін належать сучасна українська літературна мова та українська література, які вивчаються в тісному зв'язку з діалектологією, історичною граматикою, теорією літератури, історією української культури. У програмі літературознавчих дисциплін важливе місце відведене проблематиці української літератури Закарпат-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

тя та Східної Словаччини, а також літературі для дітей і молоді. Особливе місце в системі мовознавчих дисциплін посідають практичні заняття з української мови на бакалаврському ступені навчання (1–3 курсах), спрямовані на практичне оволодіння нормами літературної мови та застосування теоретичних знань на практиці. Складовою частиною навчання є педагогічна практика студентів, яку вони проходять в основних і середніх школах з вивченням української мови, здебільшого в базовій Об'єднаній школі імені Т. Шевченка в Пряшеві. Ідеться про пасивну практику на першому курсі магістерського навчання й активну практику на другому курсі, тривалістю від чотирьох (на 1-му курсі) до восьми тижнів (на 2-му курсі).

Студенти кафедри проходять підготовку з двох спеціальностей: українська мова й інші дисципліни, зокрема, словацька або російська, англійська, німецька та французька мови, історія, філософія, етика, естетика, музичне й образотворче виховання. Завершується їхнє навчання захистом підсумкової кваліфікаційної роботи і державним екзаменом, на підставі яких випускники здобувають звання магістра.

Крім національної школи, українці у Словаччині мають і власні видання. Українською мовою виходить у Словаччині літературно-мистецький і публіцистичний часопис «Дукля» (з 1952 р.) – видання Спілки українських письменників. Громадсько-культурна газета «Нове життя» (з 1951 р.) – друкований орган Союзу русинів-українців Словацької Республіки. Газета сприяє збереженню національної та культурної самобутності української меншини в Словаччині, вивченню національно-культурних, соціальних і соціально-економічних аспектів життя; інформує про діяльність, роботу муніципальних органів й організацій, що займаються питаннями української національної системи освіти в Словаччині, аналізує словацько-українські та українсько-словацькі культурні і літературні відносини. Крім того, газета «Нове життя» інформує про життя українців в Україні та за кордоном. На її сторінках обговорюються питання економічного та культурного співробітництва між Словацькою Республікою та Україною, а також – прикордонних регіонів (Пряшів і Кошице) та Закарпатської області України. Дитячий часопис «Веселка» (з 1951 р.) – єдиний україномовний журнал у Словаччині для дітей шкільного віку. «Веселка» виходить десять разів

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

на рік (протягом навчального року) на дванадцяти сторінках. Журнал надихає читачів на позашкільну діяльність, у ньому широко представлені твори сучасної української поезії та прози для дітей і молоді, а також є звернення до українського фольклору, зокрема народної казки. Часопис «Веселка» відображає культурно-літературне життя українців у Словаччині, публікує перший літературний досвід учнів, їхню творчість, що засвідчує сучасний погляд на світ молодих людей. При цьому видання не тільки вчить, але також є місцем для веселощів, гри та дотепності, які допомагають збереженню національної і культурної ідентичності українців у Словаччині.

Після 1989 року в житті української національної меншини Словаччини відбулися докорінні зміни, зумовлені передусім її штучним поділом на дві національності – українську і «русинську». У 90-х роках XX ст. активізувалося українське та русинське національно-культурне життя. Інтереси русинів-українців захищає Союз русинів-українців Словацької Республіки, який координує діяльність української меншини, а русинів – «Русинська оброда», яка відстоює окремішність їх від українців і вважає русинів самостійним східнослов'янським народом. Розкол української ідентичності стимулювали і зовнішні сили, серед яких були сильні російські емігрантські організації.

З ініціативи тодішнього керівництва УНТ Міністерство культури СР перейменувало Український національний театр у Пряшеві на Театр ім. Олександра Духновича, а Піддуклянський *український* народний ансамбль (ПУНА) – на Піддуклянський *художній* ансамбль. Українську студію Чехословацького радіо в Пряшеві було перейменовано на Редакцію національно-етнічних передач Словацького радіо і переведено в місто Кошиці. Припинило свою діяльність видавництво відділу української художньої літератури «Словацького педагогічного видавництва» у Братиславі, водночас – і видавництво підручників, у яких протягом часу їх існування (засновані 1961 р.) було видано сотні оригінальних і перекладених художніх творів, наукових праць українських та інших авторів, оригінальних і перекладних підручників та методичних посібників для українських шкіл. Одночасно зі зміною характеру українських культурно-національних установ і їхнім занепадом після 1989 року змінюється система фінансування культурно-освітніх органі-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

зацій національних меншин у Словацькій Республіці Міністерством культури, яке нині фінансує лише конкретні культурно-освітні заходи, залишаючи без оплати працівників названих організацій.

З усіх культурних установ українців Словаччини нині активну діяльність провадять Музей української культури у Свиднику (як складова частина Словацького національного музею у Братиславі) та Союз русинів-українців СР. Крім дослідження та документації основних етапів культурно-історичного та соціального розвитку русинів-українців від найдавніших часів до сьогодні, музей організовує міжнародні наукові конференції, розвиває експозиційну, виставкову, культурно-виховну та фахово-методичну діяльність, видає науковий збірник «МУК». Союз русинів-українців СР щорічно організовує Свято культури русинів-українців» у Свиднику, Фестиваль фольклору у Камйонці, Фестиваль драми і художнього слова ім. О. Духновича у Пряшеві та Меджилабірцях, Фестиваль духовної пісні у Снині, конкурси народної пісні «Маковицька струна» у Бардієві, конкурсний огляд з художнього читання жінок-декламаторок «Струни серця», присвячений українській письменниці Ірині Невицькій та інші заходи. У Пряшеві діє Українське наукове товариство ім. Тараса Шевченка, Спілка українських письменників Словаччини, Асоціація україністів Словаччини. У Кошицях функціонують український народний аматорський хор «Карпати» та чоловіча співацька група «Поляна». У Братиславі діють Словацько-українське товариство та Музично-драматичний ансамбль ім. Тараса Шевченка. В українських селах Пряшівського і частково Кошицького країв є кілька десятків самодіяльних фольклорних колективів, співацьких гуртів та колективів народної художньої творчості. У Кошицях діє українська редакція програм для національних меншин Словацького радіо, транслюються телепередачі українською мовою.

Діяльність громадської організації Союз русинів-українців СР відзначилася вагомими результатами в галузі збереження та розвитку культурної спадщини русинів-українців. Залишаючись складовою частиною всеукраїнської історії та культури, ця організація посідає вагоме місце у словацькій культурі.

Визначним культурним осередком не тільки місцевого, але й державного рівня вважається Центр української культури, від-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

критий 2013 року у Пряшеві (на вул. Янка Бородача, 5). З часу його створення паралельно з регулярною роботою органів й організацій Союзу русинів-українців СР в ньому відбувалися засідання програмних комісій окремих центральних акцій, зустрічі молоді та активістів Союзу, проводилися тематичні виставки, міжнародні конференції, семінари, зустрічі та бесіди з визначними представниками культурного життя. У цьому будинку розміщуються Центральна та Пряшівська регіональні ради Союзу русинів-українців СР, редакція української періодичної преси, бібліотека, є зал для культурних заходів і засідань.

Українська національна меншина у Словаччині пройшла складний шлях розвитку і досягла значних успіхів у всіх сферах культурно-національного життя, особливо в галузях національної освіти, театрального мистецтва, видавничої справи, художньої самодіяльності та в науково-дослідній роботі. На жаль, їй не вдалося зберегти національну школу. На сьогодні функціонують лише дві основні школи та одна гімназія з вивченням української мови. Однак їх відвідують словацькі учні, для яких українська мова є іноземною, тому потрібно реагувати на цю ситуацію. Зокрема, ми пропонуємо розробити нові навчальні програми, а також навчальні матеріали (підручники, посібники, розмовники, перекладні словники); готувати фахівців для навчання української мови як іноземної; створювати методики викладання мови.

---

1. *Ванат І., Ричалка М., Чума А*. До питання післявоєнного розвитку, сучасного стану та перспектив українського шкільництва в Словаччині. – Пряшів : Союз русинів-українців ЧСФР, 1992.

2. *Ковач Ф*. Краєзнавчий словник русинів-українців Пряшівщини. –Пряшів : Союз русинів-українців, 1999.

3. *Чіжмарова М*. Українці та українська мова в Словаччині // Правдиве українське серце. – Київ : Простір, 2010. – С. 555–573.

4. *Čižmárová M*. Ukrajinský jazyk v slovenskom prostredí // Ukrajinistika: minulost, přítomnost, budoucnost III. Jazyk. Kolektivní monografie věnovaná 20. výročí zahájení výuky ukrajinštiny jako studijního oboru na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. – Brno, 2015. – S. 493–502.

5. *Чіжмарова М*. Українська мова та культура в Словаччині // Україністика і слов'янський світ. Збірник наукових праць. – Белград : Белградський університет, філологічний факультет, 2017. – С. 72–82.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

6. *Чіжмарова М.* Ідентичність української національної меншини в Словаччині [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/28338/1/%D0%9C.%20%D0%A7%D1%96%D0%B6%D0%BC%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf.

7. Slovensko má 5 397 036 obyvateľov [Електронний ресурс]. – Режим доступу : //spravy.pravda.sk/domace/clanok/173504-slovensko-ma-5-397-036-obyvatelov/.

8. Ukrajinský jazyk a literatúra [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/inovovany-statny-vzdelavaci-program/ukrajisky_jazyk_a_literatura_g_4_r.pdf.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Світлана Соколова

(Київ)

УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ДЕРЖАВНА: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

У статті схарактеризовано основні параметри функціонування мови як державної та проаналізовано сучасний стан їх прояву для української мови у кореляції з регіоном проживання респондентів за результатами Всеукраїнського опитування 2017 року.

The main parameters of the language functioning as the state one are described in the article. The current state of their manifestation for Ukrainian language in the correlation with the respondents' region of residence according to the results of All-Ukrainian Survey of 2017 is analyzed.

Сам обсяг поняття «державна мова», співвідношення його з поняттям «офіційна мова» досі обговорюються, попри те, що його зміст як терміна окреслений у різних енциклопедичних виданнях, зокрема, в енциклопедії «Українська мова» чітко зазначено, що державна мова – це «закріплена традицією або законодавством мова, вживання якої **обов'язкове** [виділення наше. – *С. С.*] в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, в сферах зв'язку та інформатики» [4, с. 140]. Водночас порівняння визначень із різних джерел свідчить: якщо немає принципових розбіжностей у тлумаченні, зокрема в тій його частині, що стосується сфер поширення державної мови, енциклопедичні видання різних країн фіксують різні його диференційні ознаки, імовірно, залежно від того, яку функцію визначено як провідну на конкретному етапі розвитку певного суспільства. Наприклад, у російському виданні «Словник соціолінгвістичних термі-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

нів» [5], як і згодом в енциклопедії «Мова і суспільство» [9], подано таке визначення: «Державна мова – мова, що **виконує інтеграційну функцію** [виділення наше. – *С. С.*] у межах цієї держави в політичній, соціальній, економічній і культурній сферах, є символом цієї держави. Мова державно-адміністративних текстів, законів, розпоряджень, навчання, масової інформації та ін.» [5, с. 47].

Визначення з української енциклопедії було продубльовано навіть у тексті сумнозвісного Закону Ківалова – Колесніченка [8], що був скасований рішенням Конституційного Суду 28 лютого 2018 року як неконституційний (унаслідок порушення процедури його прийняття), у якому вжито також поняття «регіональна мова або мова меншини» та «мови національних меншин», проте визначення цих понять у законі дещо суперечливі. В енциклопедії щодо офіційної мови зазначено, що співіснування цих понять було свого часу зафіксовано в Конституції АР Крим (травень 1992 р., скасовано в березні 1995 р.), коли державними були проголошені кримськотатарська, російська й українська мови, а офіційною – тільки російська [7, с. 468]. Зараз на законодавчому рівні ці поняття не розмежовано, але такі спроби періодично здійснюються. О. Ткаченко, пов'язуючи поняття «державна мова» з існуванням відповідної держави, а виникнення нових держав – з виникненням нових офіційних або державних мов, водночас зауважує, що вживання офіційної мови «більш факультативне, ніж мови державної, поряд з нею може функціонувати й інша універсальна та обов'язковіша для використання мова» [8, с. 75].

За визначенням російських мовознавців, перше значення терміна «офіційна мова» – «політико-юридичний синонім державної мови», а друге – «юридичний статус мови, використовуваної в міжнародній сфері діяльності, у міжнародних організаціях» [5, с. 159–160]. Водночас у наступному масштабному виданні тієї самої установи з тим самим відповідальним редактором зазначено: «Поняття "державна мова" набагато ширше поняття "офіційна мова": держмова – мова культури, політики, науки, вона функціонує в усіх сферах комунікації соціуму, а офіційна мова – мова держустанов, діловодства, суду» [9, с. 16].

Таку думку підтримують і дослідники практичних аспектів функціонування мов у Росії, зводячи поняття офіційної мови

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

до мов «етносів, які компактно проживають усередині республіки, штату, кантону та ін., тобто це місцеві регіональні мови» [1, с. 305], хоча в енциклопедії наведено як приклад державної мови з обмеженими функціями ретороманську мову, якою говорить 1 % населення Швейцарії, вона не наділена всіма її функціями й не має достатньої системи функціональних стилів, отже, виконує більше символічну роль [9, с. 15–16], таким чином, виявляється, що за різних мовних ситуацій можливе різне тлумачення цих понять. Крім того, виникає так званий український парадокс, а саме: бажання певних політичних сил закріпити законодавчо домінування *російської мови* виливається в пропозиції надати їй статусу або *другої державної*, або *офіційної*, або *регіональної*, або навіть *мови нацменшини*, і відповідно зазнають корекції самі ці поняття.

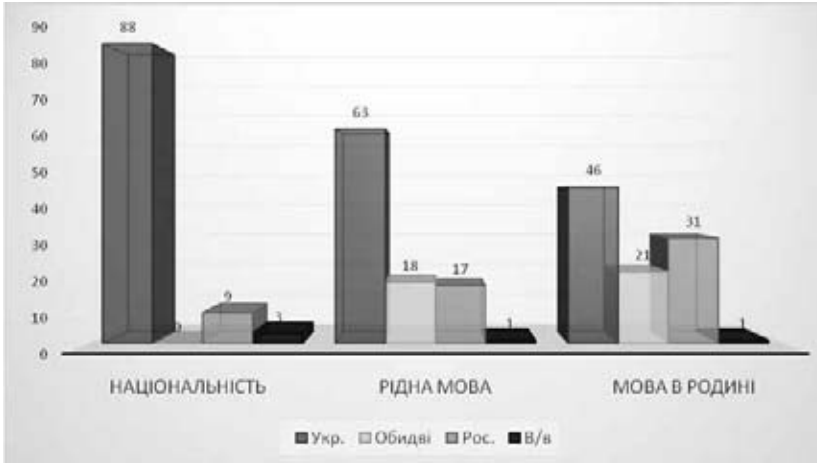
За сучасних складних політичних обставин і надзвичайно нерівномірного функціонального розподілу мов у межах України, набувають особливого значення конкретні соціолінгвістичні дослідження особливостей мовної ситуації в різних регіонах України. Ми вже наводили дані щодо диспропорції між національною та мовною самоідентифікацією жителів України як загалом, так і за окремими областями [6].

У цьому дослідженні передусім використано матеріал, одержаний у результаті анкетування 2007 респондентів віком від 18 років, здійсненого в межах міжнародного проекту за підтримки фонду Фольксваген «Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia» AZ № 90217. Матеріал зібрано шляхом проведення фокус-групових досліджень і репрезентативного масового опитування (загалом 2007 анкет, представлено всі області України, об'єднані в 5 регіонів, різні типи населених пунктів, різні вікові та соціальні групи інформантів). Для порівняння використано дані, зібрані за подібною методикою 10 років тому [3]. У нашому опитуванні пропорційно представлені всі регіони України [3, с. 342–343], крім Криму та територій, не контрольованих українською владою, у Донецькій та Луганській областях.

Загалом майже 90 % опитаних зазначили (мал. 1), що за національною належністю вважають себе українцями, проте лише трохи більше 60 % назвали українську своєю єдиною рідною мо-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

вою (18 % вважають рідними дві мови – українську та російську) і менше половини спілкуються в родині виключно або переважно українською.

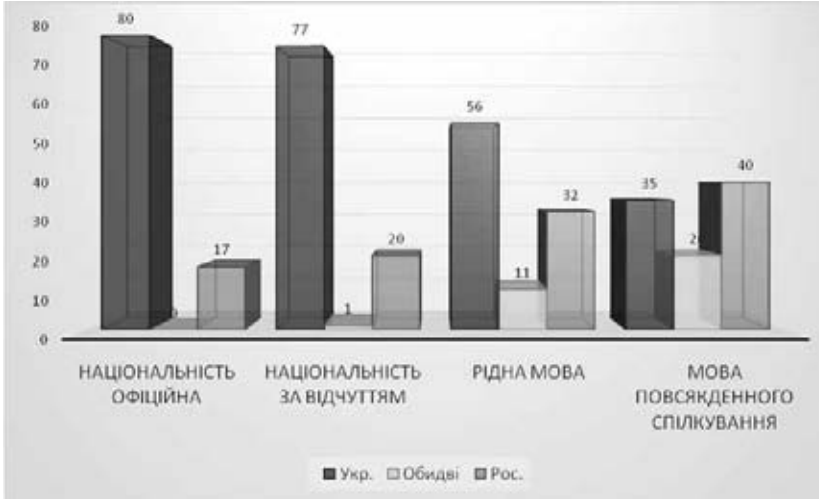

Мал. 1. Деформація мовної ситуації у 2017 р.
(за даними нашого опитування)

Наявна диспропорція між національною та мовною самоідентифікацією дещо менша порівняно з тією, яку спостерігали 2006 року в дослідженні (мал. 2), виконаному за такою самою методикою, коли українцями себе відчували навіть не всі ті, хто був так записаний офіційно (77 % і 80 % відповідно); кількість тих, хто назвав рідною українську мову, за 10 років зросла з 56 % до 63 %, а тих, хто вважає рідними дві мови – з 11 % до 18 %, відповідно зменшилася кількість тих, хто вважає рідною російську мову – з 32 % до 17 %.

Порівняння параметрів мови повсякденного спілкування (мал. 2) та мови спілкування в родині (мал. 1) не є коректним, тому ми лише наводимо ці показники, застосовані в різних опитуваннях, як приклади функціонального розподілу мов, який не відповідає національному складу населення.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Мал. 2. Деформація мовної ситуації у 2006 р.

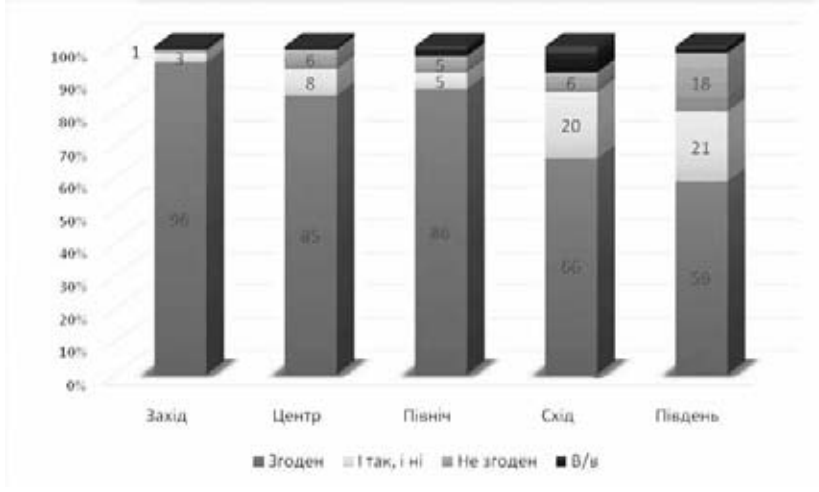
За даними опитування 2017 року, українці досить високо оцінюють символьну функцію української мови як мови державної (мал. 3), зокрема на 17 % (до 70 %) зросла кількість тих, хто бачить її єдиною державною мовою в Україні. Відповідно на 16 % (до 27 %) зменшилася кількість тих, хто прагне статусу другої державної або офіційної для російської мови, і зовсім немає прихильників російської як єдиної державної.

В опитуванні 2017 року близько 80 % респондентів погодилися з тезою, що українська мова є одним з атрибутів державності України, що майже на 10 % більше, ніж 10 років тому, але розподіл відповідей за регіонами дуже показовий (мал. 4) – найупевненіші в цьому жителі Заходу (понад 95 %), дещо менше – Центру і Півночі (понад 85 %), у жителів Сходу й Півдня ствердні відповіді на рівні 60–65 %, вони ж висловлюють найбільше сумнівів (відповідь «і так, і ні» – близько 20 %).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Мал. 3. Динаміка символьної функції української мови

Мал. 4. Розподіл за регіонами відповідей на запитання «Чи згодні Ви з тим, що українська мова є одним з атрибутів державності України?» (2017)

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

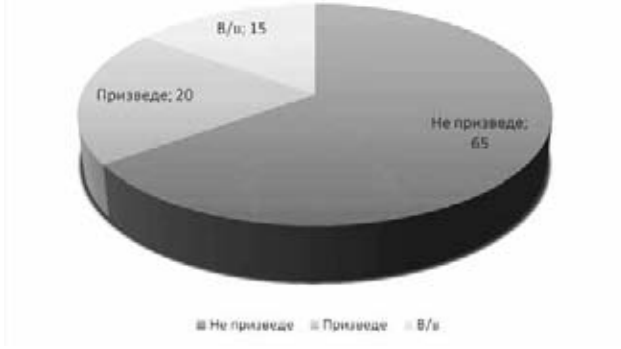
У період становлення мови як державної надзвичайно важлива динаміка володіння нею і ставлення населення до цієї динаміки. За період між опитуваннями на понад 10 % збільшилася кількість тих (табл. 1), хто вважає, що українська мова має вживатися в більшому обсязі, ніж тепер, і відповідно на близько 13 % зменшилася кількість тих, хто прагне скорочення вживання української. Водночас щодо вживання російської мови тенденція протилежна (зменшення прихильників розширення її вживання на понад 20 %). Кількість тих, хто не хоче змін у цій сфері, досить стала стосовно обох мов (близько 40 %).

Таблиця 1

Побажання респондентів щодо обсягу вживання мов (2017)

Мова має вживатися	Українська		Російська	
	2006	2017	2006	2017
У більшому обсязі, ніж тепер	40	50	25	5
У такому самому обсязі, як тепер	39	39	42	45
У меншому обсязі, ніж тепер	16	3	27	40
Важко відповісти	5	7	5	10

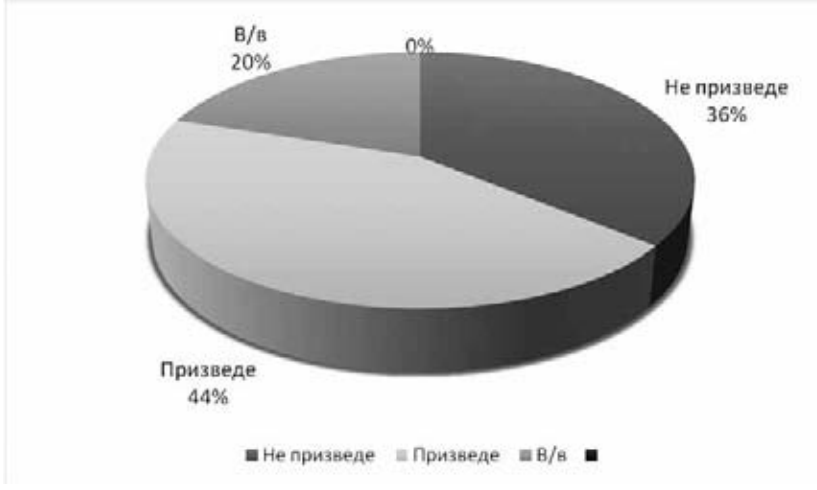
Цікавий і розподіл думок про те, як зміна функціонального навантаження мов може вплинути на міжнаціональні стосунки в країні.

Мал. 5. Розподіл відповідей на запитання «Як Ви вважаєте, чи призведе поширення української мови на всі сфери мовлення до загострення міжнаціональних стосунків?» (2017), %

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Так, відповідаючи на запитання «Як Ви вважаєте, чи призведе поширення української мови на всі сфери мовлення до загострення міжнаціональних стосунків?» (мал. 5), близько 65 % опитаних (у близько 40 % відповідь категорична, близько 25 % – «скоріше не призведе») не вбачають небезпеки для міжнаціональних стосунків у розширення функцій української мови і лише 20 % передбачають таку небезпеку (близько 6 % – упевнено, решта вважають, що «скоріше призведе»). Близько 15 % не відповіли на це запитання. Щодо наслідків надання російській мові статусу другої державної (мал. 6) картина протилежна: 44 % вважають, що це створить небезпеку для міжнаціональних стосунків (майже 19 % впевнено і майже чверть – «скоріше призведе»), 36 % не бачать у цьому небезпеки (17 % впевнено і 20 % – «скоріше не призведе»). Відповіді немає у 20 % респондентів.

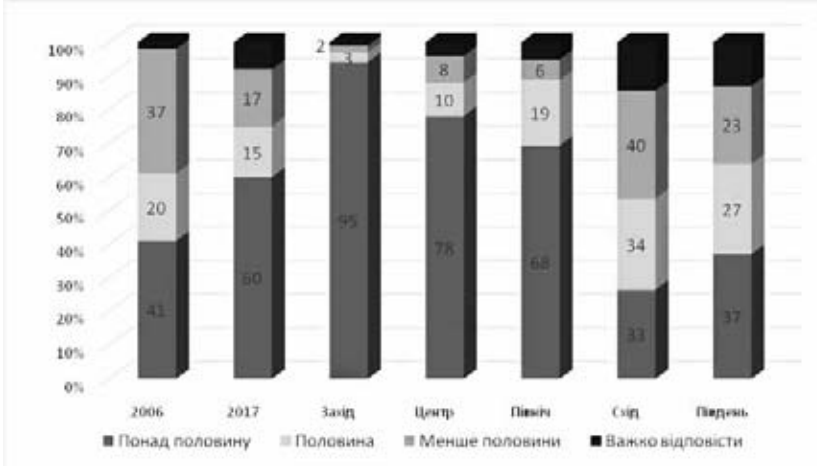

Мал. 6. Розподіл відповідей на запитання «Як Ви вважаєте, чи призведе до загострення міжнаціональних стосунків надання російській мові статусу другої державної чи офіційної?» (2017), %

Незважаючи на те, що більшість респондентів (близько 90 %) загалом схвально поставилася до законодавчого закріплення положень про обов'язковість володіння державною мо-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

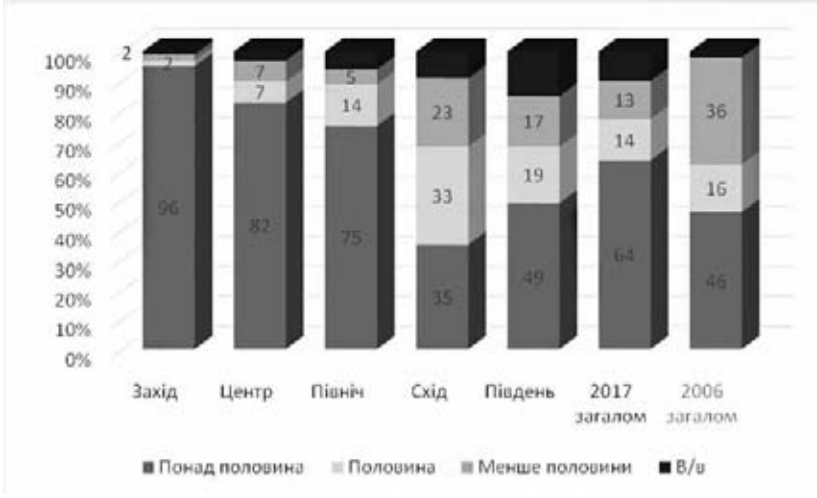
вою як для простих громадян, так і для держслужбовців, реальне використання української мови в державних закладах сягає лише понад 60 %, хоча й зросло порівняно з 2006 роком майже на 20 %. Про це свідчить розподіл відповідей на запитання «У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в державних закладах?» (мал. 7). Реальне спілкування переважно українською мовою в державних закладах порівняно з 2006 роком зросло майже на 20 % і сягає понад 60 %, проте цей показник дуже неоднорідний за регіонами – від майже 95 % на Заході до близько 35 % на Сході й Півдні, де близько третини вказують також на показник «приблизно половина», і від 12,5 % (на Півдні) до 18 % (на Сході) респондентів не визначилися з відповіддю. Звертає на себе увагу подібність конфігурації сьогоднішніх відповідей респондентів Сходу і Півдня (які визначилися з відповіддю) до ситуації в Україні загалом за опитуванням 2006 року, проте саме в цих регіонах найбільше тих, хто не зміг або не захотів відповісти на це запитання.

Мал. 7. Розподіл відповідей на запитання «У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в державних закладах?» за регіоном проживання, %

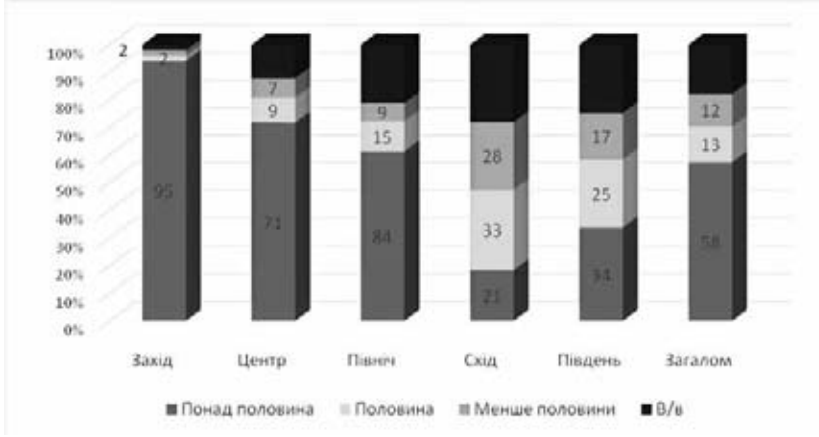
www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Використання української мови у сфері освіти (як середньої, так і вищої) також не повною мірою відповідає її статусу державної і відмінне за регіонами (мал. 8–9). Якщо у західному регіоні респонденти оцінили як українськомовні на понад 90 % і середні, і вищі навчальні заклади, то в центральному регіоні школи українськомовні на понад 80 %, а вищі навчальні заклади – лише на 71%; у північному регіоні співвідношення зворотне – у школах оцінка використання української мови сягає лише 75 %, а у вищих навчальних закладах – 84 %. Найрідше оцінювали спілкування в навчальних закладах як українськомовне мешканці Сходу і Півдня, причому ситуація у вищих навчальних закладах на 14–15 % гірша, ніж у школах. Результати опитування свідчать також про те, що респонденти з різних регіонів по-різному ставляться й до обов'язковості викладання українською мовою в державних закладах освіти (мал. 10). Загалом близько 80 % респондентів дали позитивну відповідь на це запитання і лише 14 % висловилися проти.

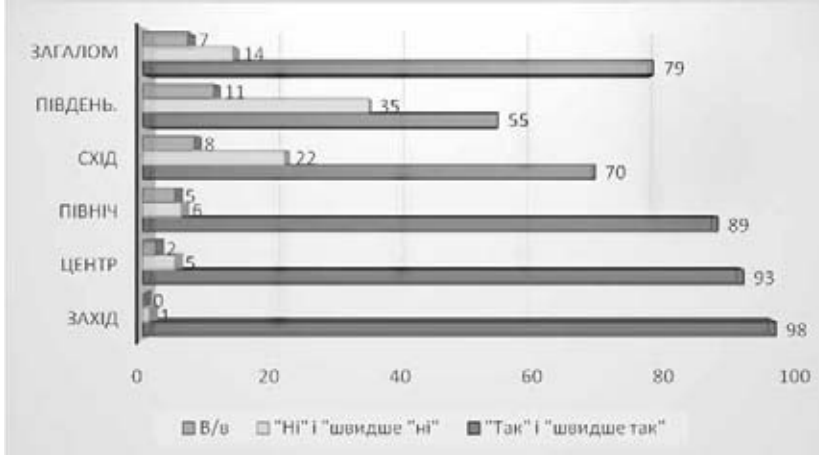

Мал. 8. Розподіл відповідей на запитання «У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в школах?» за регіоном проживання, %

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Мал. 9. Розподіл відповідей на запитання «У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою у вищих навчальних закладах?» за регіоном проживання, %

Мал. 10. Розподіл відповідей на запитання «Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?» за регіоном проживання, %

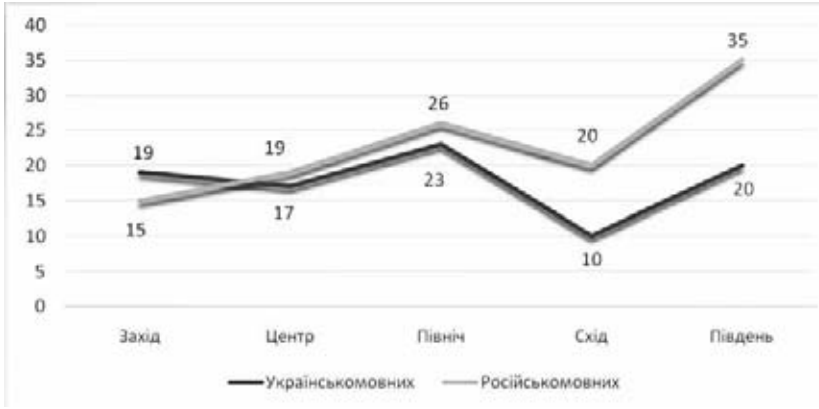
www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Якщо в західному, центральному і північному регіонах на це запитання позитивну відповідь («так» або «швидше так») дали 90 % і більше, то на Півдні і Сході їх значно менше (55 % і 70 % відповідно), найбільше противників суто українськомовної освіти на Півдні – 35 %. Цікаво, що порівняння відповідей на запитання про загальний мовний фон у навчальних закладах (мал. 8, 9) свідчить про те, що у школах і вищих навчальних закладах південного регіону, на думку інформантів, дещо (на 13–14 %) більше реально українськомовних, ніж у східному, проте саме там противників суто українськомовної освіти найбільше, фактично їх стільки ж, скільки стверджує, що в школах спілкуються українською мовою менше половини або майже ніхто.

Для реального одержавлення української мови надзвичайно важливо, як її сприймають представники інших етносів, чи не відчувають вони дискримінації і наскільки може гальмувати цей процес або загострювати ситуацію потенційна дискримінація стосовно носіїв державної мови. За результатами опитування, з дискримінацією українськомовних (з боку російськомовних) не стикалися майже 81 % опитаних (проти 74 % у 2006 р.), а з дискримінацією російськомовних (з боку українськомовних) – близько 77 % (проти 67 % у 2006 р.).

Цікаво, що ці показники мають яскраво виражений територіальний розподіл (мал. 11), який можна назвати парадоксальним, тому що на дискримінацію українськомовних найчастіше скаржаться представники Півночі (23 %), Заходу (майже 19 %) – досить українськомовних регіонів, і водночас Півдня (20 %), де справді багато російськомовних, а на дискримінацію російськомовних українськомовними – переважно представники того ж Півдня (майже 35 %) і Півночі (понад 26 %). Можна стверджувати, що Схід і Захід найменше занепокоєні дискримінацією з боку тих, хто має панівну в цьому регіоні мовну орієнтацію. Якщо аналізувати ситуацію за типами населених пунктів, то ситуація гостріша в обласних центрах (понад 19 % поскаржилися на дискримінацію українськомовних і майже 29 % – російськомовних). Утім, відповідь із кваліфікацією «рідко» для обох питань у 3–4 рази перевищує відповідь із кваліфікацією «часто», тож можна говорити про те, що реально такі випадки поодинокі.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Мал. 11. Розподіл позитивних відповідей щодо випадків дискримінації за мовною ознакою за регіонами (2017)

Отже, незважаючи на те, що поняття «державна мова» й «офіційна мова» давно наявні в законодавстві багатьох країн і здебільшого функціонують як синоніми, у сучасній Україні ще триває обговорення обсягу функціонального навантаження й обов'язковості застосування державної мови в кожній зі сфер, які так чи інакше підлягають державному регулюванню – у діловодстві, в офіційному та напівофіційному спілкуванні в державних установах, освіті, медійній сфері, науці тощо. Питання ускладнюється протидією політичних сил, одні з яких прагнуть повністю усунути інші мови (передусім російську) з офіційного і напівофіційного спілкування, а інші – звести статус держаної мови до символічного, залишивши право вибору мови спілкування у будь-якій ситуації за самим мовцем.

Результати опитування показали, що пересічні громадяни досить добре розуміють і приймають символьну функцію державної мови, усвідомлюють важливість володіння нею (як держслужбовцями, так і всіма громадянами), але не завжди розуміють, у який спосіб цього можна досягнути. Ступінь цього розуміння безпосередньо залежить від мовного середовища, у якому перебуває сама людина. У нашому опитуванні це виявилося через особливості територіального розподілу відповідей на

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

запитання, пов'язані з конкретною мовою спілкування пересічних громадян та вимогами до мови освіти. Безперечно, на такий розподіл вплинула деформація мовної ситуації, яка склалася на території сучасної України за період її входження до складу імперських утворень.

Водночас спостерігаємо позитивну динаміку у ставленні мовців до розширення обсягу вживання української мови або принаймні до збереження чинного стану речей на тлі різкого скорочення потреби в розширенні функцій російської мови і зростання до скорочення.

Як свідчить опитування, здебільшого мовці не вважають, що розширення сфери вживання української мови може призвести до загострення міжнаціональних конфліктів, тоді як зворотний процес – надання офіційного статусу російській мові – здається небезпечним майже половині респондентів.

Найспокійнішою зоною щодо випадків дискримінації за мовною ознакою виявилися Захід і Центр країни, на Сході – найнижчий відсоток скарг на дискримінацію українськомовних, проте й стосовно російськомовних він досить невеликий, найбільше занепокоєні дискримінацією за мовною ознакою мешканці Півночі (обидві мовні спільноти) і російськомовні мешканці Півдня, імовірно тут спрацьовує пропагандистська машина «русского міра», оскільки об'єктивних підстав для цього немає. Зважаючи на найвищий ступінь протидії українськомовній освіті саме в цьому регіоні, необхідна масштабна роз'яснювальна робота з метою формування переконань, що українськомовна освіта – це не чинник дискримінації російськомовного населення (переважно українців за національною ознакою), а спосіб їхньої адаптації до українського суспільства і широкі можливості подальшої участі в громадському житті всієї держави.

---

1. *Аюпова Л. Л.* Языковая ситуация в странах славянского мира: актуальные проблемы // Российский гуманитарный журнал. – 2013. – Т. 2. – № 4. – С. 303–308.

2. Закон України № 5029-VI «Про засади державної мовної політики» від 03.07.12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-VI (дата звернення 01.11.2017).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

3. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. – 363 с.

4. *Німчук В. В.* Державна мова // Українська мова : енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) [та ін.]. – 3-тє вид., зі змінами і доп. – Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 140–142.

5. Словарь социолингвистических терминов / В. А. Кожемякина, Н. Г. Колесник, Т. Б. Крючкова и др. ; отв. редактор В. Ю. Михальченко ; Институт языкознания РАН. – Москва, 2006. – 312 с.

6. *Соколова С.* Дослідження мовної ситуації як міждисциплінарна та міжвідомча проблема // Українська мова. – 2018. – № 1. – С. 3–16.

7. *Тараненко О. О.* Офіційна мова // Українська мова : енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) [та ін.]. – 3-тє вид., зі змінами і доп. – Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 468–469.

8. *Ткаченко О. Б.* Українська мова: сьогодення й історична перспектива. – Київ : Наукова думка, 2014. – 512 с.

9. Язык и общество. Энциклопедия / отв. редактор В. Ю. Михальченко ; Институт языкознания РАН. – Москва : Азбуковник, 2016. – 872 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Ольга Пресіч

(Вікторія, Канада)

З ДОСВІДУ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ В УНІВЕРСИТЕТІ ВІКТОРІЇ В КАНАДІ

У статті йдеться про особливості викладання української мови на початковому рівні для студентів, які навчаються в Університеті Вікторії. Визначено напрями, зміст курсу, вказано проблеми навчання української мови в іншомовній аудиторії, а також методологічні підходи й засоби, що сприяють активізації пізнавальної діяльності студентів.

The peculiarities of the Ukrainian language teaching at the elementary level to the students at the University of Victoria are described in the article. The aims and content of the course are defined, the general problems of the Ukrainian language studying by the audience belonging to another language and also the methodological approaches and learning strategies, assisting the students cognitive activities intensification, are denoted.

Вивчення української мови в країнах Північної Америки, зокрема в США й Канаді, де існує потужна українська діаспора, – одна з важливих форм міжнародної культурної і наукової комунікації, що потребує наукового обґрунтування й систематизації напрацьованого досвіду. В українській лінгводидактиці, яка нині активно розбудовується, увага науковців зосереджена на історичному (С. Яворська), термінологічному (Н. Бородіна, О. Туркевич), лінгвокультурологічному (О. Тростинська), методологічному (О. Мацько) та інших аспектах методики викладання української мови як іноземної. Значним внеском у розвиток цього наукового напряму стали праці Я. Гладир, І. Жовтоніжко, Т. Єфімової, Д. Мазурик, Л. Мацько, І. Кочан, А. Кулик, Т. Лагути, Г. Онкович, Л. Паламар, Б. Сокола, О. Тростинської, Г. Тохтар та ін. Однак у працях згаданих авторів ідеться переважно про

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

особливості викладання української мови іноземним студентам в Україні. Значно менше уваги приділяється проблемам викладання української мови поза українським мовним ареалом – у Європі й Америці. Цікавою з огляду на заявлену тему є стаття К. Бруннер [3] про особливості викладання української мови в Німеччині. М. Плющ і Л. Марчило [9] студіювали особливості вивчення української мови як іноземної у вищих навчальних закладах Російської Федерації.

Не обійдена увагою і проблема викладання української мови в школах і вишах Канади. Так, у статті О. Білаш і Р. Бедрій розглянуто особливості навчання української мови в канадських школах, схарактеризовані навчальні програми, здійснено порівняльний аналіз методики викладання читання в Україні й Канаді [2, с. 212]. Авторки статті вказують, що українська двомовна програма була започаткована 1974 року як результат проголошення Канадою політики багатокультурності, особливо наголошують на тому, що «одним із головних завдань, які стоять перед українською громадо в Канаді, є ефективне навчання українською мовою дітей, які не володіють цією мовою, та збереження мови серед невеликої пригорщі україномовних дітей» [2, с. 212]. У заголовку статті І. Сковронської хоч і зазначено «Деякі аспекти навчання української мови як іноземної в українській діаспорі США і Канади» [10], однак мова йде не так про методику викладання української мови як іноземної, як про проблеми збереження української мови в діаспорному середовищі. Дотична до обраної проблеми й студія І. Машкової. За слушним твердженням дослідниці, «особливостями навчання української мови в сучасній Канаді є існування та розвиток такого феномену, як канадсько-українська мова, розвинутий диференційований підхід до навчання, зумовлений різноманітністю груп учнів одночасно з їх невеликою чисельністю, взаємовплив канадських та українських методик на сучасному етапі розвитку обох країн, фундаментальні наукові дослідження канадських українців, які також допомагають іншим етнічним спільнотам у пошуку та підтримці їх національної ідентичності» [8, с. 174].

У цій статті мова йде про стан викладання української мови в Канаді, методичні ресурси навчання (друковані навчально-методичні видання, електронні освітні ресурси, навчальні аудіо- й відеоматеріали на різних типах носіїв, інформаційно-комуніка-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ційні інтернет-ресурси, друковані й електронні періодичні видання), центри україномовної освіти [8]. Також в останні роки А. Недашківська та О. Сиваченко видали кілька статей англійською про досвід викладання української мови в Альбертському університеті, зокрема, про активне застосування інтернет-платформ та розробку підручників онлайн [13; 14; 17]. Утім, згадані матеріали не вичерпують проблематики, пов'язаної з методичними особливостями викладання української мови в Канаді, це зумовлює актуальність і певну новизну цієї студії.

У сучасній лінгводидактиці визначені три етапи вивчення української мови як іноземної: початковий (2–3 місяці); середній (4–5 місяців); основний (4–5 років). У статті розкриваються особливості викладання української мови для студентів, які навчаються в Університеті Вікторії, на початковому рівні. Цей вступний курс, розрахований на один семестр, триває 13 тижнів із трьома контактними годинами на тиждень, зазвичай у формі двох класів по 90 хвилин чи трьох класів по 60 хвилин. Мета навчальної діяльності – практичне оволодіння студентами українською мовою в межах програми та основних комунікативних потреб (передбачається, що після вивчення курсу вони мають розуміти на слух повільне мовлення на основі обмеженого мовного матеріалу, читати короткі навчальні тексти, розмовляти на побутові теми). Як слушно зазначає М. Плющ, «на початковому етапі основним прийомом є запам'ятовування слів, їх значень, форм, певної кількості фраз, що реалізуються в довготривалій пам'яті як результат здобування знань шляхом тривалих тренувань» [9, с. 176]. Студенти мають оволодіти базовими знаннями з української мови, які за потреби дозволять їм у майбутньому поглиблювати комунікативні навички при вивчення спецкурсів.

Система занять послідовно в доступній формі знайомить студентів з елементами фонетики, графіки, лексикології та морфології. Вивчення курсу починається з української абетки. Особлива увага приділяється таким темам: правила вимови (вимова голосних і приголосних, глухих і дзвінких, м'яких і твердих, шиплячих приголосних, вимова дифтонгів, правила милозвучності, інтонування розповідного й питального речень), відмінювання прикметників і числівників, розряди й відмінювання займенників, утворення часових форм дієслів тощо. Вивчення теоретичних тем органічно інтегрується з комунікативним під-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ходом. Головна увага в цьому курсі приділяється розмовним темам, що відповідають основним комунікативним потребам студентів, які спілкуються з представниками української діаспори, а також після завершення семестру за програмами обміну мають можливість відвідати Україну: «Знайомство» (прізвище, ім'я, по-батькові, сімейний стан, стать, вік, громадянство, місце навчання, професія, адреса), «Український етикет» (привітання, прощання, подяка), «Родина», «Календар» (пори року, місяці, дні тижня), «Транспорт», «Купівля речей», «У ресторані» тощо. Мовний матеріал включає широкий пласт лексики із соціокультурним компонентом.

Підручники для вивчення української мови як іноземної почали друкуватися за кордоном ще в 40–50-х роках ХХ ст. Це були книжки Е. Хонор (1946), Г. Луцького і Я. Рудницького (1949), Е. Шклянки (1949), Ю. Стецишина [7, с. 18]. На теренах СРСР з'являлися посібники для вивчення української мови в російських школах (В. Науменка, М. Бернацького, О. Біляєва, В. Іваненко, І. Олійник, К. Плиско, М. Шкільник та ін. [докл. див.: 5]). Зі здобуттям Україною незалежності, коли в багатьох вишах було запроваджено навчання іноземних студентів українською мовою й виникла потреба укладання відповідних методичних матеріалів, до цієї справи долучилися О. Сербенська, З. Терлака; Ю. Ісиченко, В. Калашник, А. Свашенко; П. Лизанець і К. Гарват; Г. Євстигнєєва; І. Вихованець, Є. Карпіловська, Н. Клименко; М. Гримич, Н. Непийвода, В. Різун та ін. На початку ХХІ ст. вийшли друком книжки А. Дем'янюк, А. Чистякова, О. Чумак та ін. В Україні з'явилася низка підручників, зорієнтованих на певну етнічну групу – поляків, сербів, австралійців, аргентинців, англомовних студентів. За кордоном для англомовних слухачів було укладено «Розмовну українську» Я. Преса, С. Пуга (1994), для німецькомовних – підручники С. Амір-Бабенко (1999), О. Ангальт-Буш (1996), В. Колбіної і С. Сотнікової (2004), Л. Шуберт (2005, 2007); у Варшаві надруковано книжки Й. Співака, І. Гук і М. Ковецької, М. Лесіва.

У Канаді в 60–70-х роках ХХ ст. популярним був підручник Яра Славутича [18], пізніше – Асі Гумецької [12], заснований на детальному логічному вивченні граматики. В останні десятиліття відбувається перехід до посібників нового типу, заснованих на комунікативному підході. На початку 2000-х років популяр-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ним став підручник «Розмовляймо!» за редакцією Роберта ДеЛоси [15], до якого було вперше додано компонент вправ онлайн. Більш систематичне дотримання цього підходу бачимо в підручнику Юрія Шевчука, що вийшов 2011 року [16]. В останні роки Алла Недашківська та її асистенти в Альбертському університеті розробляють принципово новий підручник початкової української, що цілком існує в інтернет-версії [19]. Отже, наші студенти добре забезпечені різноманітними підручниками.

А. Чистякова, Л. Селіверстова та Т. Лагута визначають три групи іноземців, які приїздять в Україну на навчання й мають оволодіти українською мовою в обсязі, необхідному для засвоєння знань з обраної спеціальності: 1) ті, що володіють російською мовою та є вихідцями з країн СНД (Росії, Білорусі, Вірменії, Туркменістану, Азербайджану та ін.), 2) ті, для яких рідними є слов'янські мови південно-західної групи (громадяни Польщі, Чехії, Словаччини та ін.), 3) представники народів, що не володіють російською мовою та не належать до групи індоєвропейських мов (іноземці з Китаю, В'єтнаму, Йорданії, Ірану, Нігерії, Мароко та ін.) [11]. Л. Бєй у статті, присвяченій проблемам викладання української мови як іноземної, визначає такі категорії іноземних студентів, які вивчають українську мову: 1) іноземні студенти-філологи (які навчаються за спеціальностями «українська мова й література», «російська мова й література», студенти факультетів іноземних мов); 2) іноземні студенти-нефілологи; 3) іноземні студенти, які хочуть більш поглиблено вивчити українську мову, та іноземні громадяни [1, с. 44]. Зрозуміло, що підходи до вивчення української мови для цих груп студентів посутньо відрізнятимуться.

Контингент студентів, які вивчають українську мову в Університеті Вікторії, має свою специфіку. Більшу частину слухачів цього курсу становлять студенти-славісти, які готують диплом зі славістичних студій, а також студенти-лінгвісти, які мають під час навчання опанувати додаткову слов'янську мову. До них приєднуються студенти інших факультетів, які мають вивчити й скласти дисципліну вільного вибору (найчастіше їхній вибір на користь української мови зумовлений або належністю до української діаспори, або зацікавленням Україною, що виникло під впливом знайомих з українським корінням). Остання категорія слухачів – люди, які не є студентами університету, але на платній

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

основі мають можливість прослухати курс і опанувати українську мову на початковому рівні. Така різнорідність контингенту породжує певні проблеми для викладача, адже доводиться працювати зі студентами різного рівня підготовки. Студенти-славісти вже кілька років вивчали російську мову, яка може бути для них мовою-посередником; частина студентів має з дому елементарні знання української; але є також і студенти, які мають починати з абетки й базового словника. Утім, ця проблема успішно вирішується завдяки тому, що запропонований для вивчення матеріал є новим для всіх категорій слухачів.

Дуже популярним у сучасній лінгводидактиці є комунікативний підхід, який формує методичну спрямованість викладача-мовника в його роботі з іноземними студентами. Його розробкою займалися свого часу Г. Уідоусан, У. Літлвуд, Г. Пефо, Є. Пассов та ін. Як слушно зазначає А. Гелецька, для досягнення навчальної мети необхідною видається, по-перше, практична орієнтація заняття, тобто переважання вправ у спілкуванні над повідомленням знань та їх осмисленням. Кожне заняття повинно мати конкретні практичні цілі, спрямовані на формування мовленнєвих навичок і вмінь. По-друге, мовленнєва спрямованість заняття означає комунікативний характер вправ. Такі вправи, як переклад, складання речень за зразком, переказ тексту тощо мають бути підпорядковані комунікативним цілям. Комунікативна направленість – це завжди мовленнєва діяльність у нових ситуаціях з певною метою. Комунікативна атмосфера має пронизувати все заняття, починаючи з повідомлення викладачем завдань і закінчуючи підсумком заняття, коли оцінюється робота студентів з наголосом на їхніх досягненнях в оволодінні комунікацією [4]. Комунікативний підхід є основним у викладанні української мови як іноземної в Університеті Вікторії.

На заняттях я застосовую різні методи й прийоми викладання. При цьому обов'язково враховую кілька базових моментів: 1) матеріал, що використовується на занятті, має бути цікавим для слухачів; 2) прийоми роботи мають приваблювати студентів; 3) студент повинен бачити свої успіхи у вивченні української мови; 4) на занятті має бути сформований сприятливий психологічний клімат (атмосфера спокійної урівноваженості, взаємної довіри, відчуття рівноправності, партнерства). У процесі викладання української мови як іноземної важливою є вимога різно-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

манітності форм роботи. Для досягнення бажаного результату дослідники радять поєднувати індивідуальні форми (робота у фронтальному режимі, опитування окремих студентів) із колективними (колективно-масове тренування в парах без зміни або із зміною партнерів). На заняттях я застосовую чотири традиційні різновиди мовної діяльності – слухання, промовляння, читання, письмо (домінуючою формою є промовляння), а також низку сучасних інтерактивних прийомів. З перших занять у вивченні курсу практикується вільна комунікація, висловлення власних думок, пропозицій, суджень, пояснень, запитань у незапланованих ситуаціях. Заняття традиційно починаю з «ранкової зарядки» (*warm up*) – діалогів «освіження знань» (*brush up*), завдяки яким відбувається перевірка пройденого матеріалу, корекція вимови тощо. На кожному занятті повторюється лексика, засвоєна на попередніх заняттях. Це сприяє кращому запам'ятовуванню матеріалу. Для активації раніше вивченої лексики й розвитку креативних здібностей студентів на початку заняття проводжу різноманітні вправи: навчальні картки, ланцюжкові ігри, вправи типу «питання – відповідь».

Головною формою розвитку комунікативних навичок студентів при викладанні української мови в Університеті Вікторії є короткі діалоги, що базуються на мовних моделях і містять власні судження студентів. Ці діалоги дозволяють діагностувати мовленнєві уміння й навички студентів. При такій формі роботи студент навчається висловлювати свої думки, судження з приводу різних життєвих ситуацій, отримувати необхідну інформацію. На заняттях широко застосовуються матеріали культурологічного характеру. Вивчаючи українську мову, студенти паралельно отримують уявлення про специфіку українських етикетних формул (наприклад, про особливості звертання, привітання, прощання тощо), звичаєві особливості, історію українського народу, елементи побуту й культури. Доцільним видається застосування фольклорних текстів (народних пісень, казок, паремій, анекдотів), дитячих книг, музичних кліпів, мультфільмів, інших аудіовізуальних засобів навчання; це сприяє розширенню світогляду студентів, їх обізнаності з Україною. У процесі викладання української мови в Університеті Вікторії практикується, зокрема, робота з піснями у форматі караоке-перформансу. Спочатку студенти вивчають і співають народну пісню «Ти ж мене підманула»

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

(на матеріалі цього твору можна вивчати дні тижня, засвоювати нову лексику, тренувати вимову), потім дивляться кліп на пісню С. Ротару «Одна калина за вікном» (його краще демонструвати на занятті під час вивчення відмінювання іменників). На заняттях студенти дізнаються про українську літературу («Енеїду» І. Котляревського, творчість Т. Шевченка), мають нагоду проглянути мультфільм «Козаки», інші мультфільми й фрагменти фільмів. Головне при цьому – аби кожен такий перегляд мав чітко сформульоване навчальне завдання, супроводжувався низкою продуманих запитань, що сприяють розширенню мовної компетенції студентів.

В. Корженко й М. Опанасюк розглядають у своїх студіях питання про інноваційні методи викладання української мови як іноземної, які поділяються на інтерактивні методи викладання й методи, пов'язані з використанням технічних засобів навчання (комп'ютерних та мультимедійних, мережі Інтернет) для контролю знань, зберігання й використання навчальних матеріалів [6, с. 153]. До інтерактивних належать такі форми навчальної діяльності, як «Незакінчені речення», «Мозковий штурм», «Вилучи зайве», «Обмін думками», «Інтерв'ю», «Роз'єднай слова», «Дешифрувальник», «Гронування», «Алітерація імені», «Комплімент», «Прогноз погоди», «Асоціації», «Алфавіт», «Хвилина розмови», «Зміна співрозмовника» тощо [6, с. 154]. Вказані форми діяльності активно застосовують в Університеті Вікторії.

Важливим різновидом навчальної діяльності є рольові ігри, які застосовуються для відображення побутових ситуацій. Ефективність вивчення української мови як іноземної забезпечується шляхом залучення студентів до діяльності, яка максимально моделює життєві ситуації. Однією з важливих проміжних форм контролю при вивченні курсу є постановка невеличкої п'єси. Дія її розгортається навколо історії двох друзів, які зустрічаються і йдуть на гостину в українську сім'ю. Усі ролі в цій «виставі» виконують студенти, які імпровізують на сцені, моделюючи реальні комунікативні ситуації.

Однією з ефективних форм контролю іншомовної компетенції вважається тестова система вправ, яка забезпечує наочне бачення матеріалу. Такий вид роботи активно застосовується в Університеті Вікторії при проведенні проміжного й підсумко-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

вого контролю знань, умінь і навичок студентів. Завершується курс письмовим іспитом, на який виноситься увесь пройдений матеріал.

Методика викладання української мови як іноземної в країнах Європи й Америки перебуває нині на стадії розбудови. У цій ситуації обмін досвідом дозволить напрацювати ефективні методики роботи з іноземними студентами, що сприятимуть подальшій популяризації української мови у світі.

---

1. *Бєй Л., Тростинська О.* Проблеми викладання української мови різним категоріям студентів. Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі : Міжпредметні зв'язки. Зб. наук. праць. – Харків : Костанта, 2008. – Вип. 12. – С. 48–59.

2. *Білаш О.*, *Бедрій Р.* Навчання читання в Канаді: потреби західної діаспори в навчальних ресурсах та роль України // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2009. – Вип. 4. – С. 212–225.

3. *Бруннер К.* Українська мова як іноземна в Німеччині // Теорія і практика викладання української мови як іноземної : зб. наук. праць. – Львів, 2008. – Вип. 3. – С. 72–75.

4. *Гелецька А.* Методика викладання української мови як іноземної у вищих навчальних закладах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/29_DWS_2011/Philologia/1_95313.doc.htm.

5. *Ємельянова М.* Дослідження специфіки використання підручників з української мови як іноземної для навчання студентів з Туркменістану // ScienceRise. – 2017. – № 1. – С. 37–39.

6. *Корженко В.*, *Опанасюк М.* Інноваційні методи викладання української мови як іноземної у технічному університеті // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2011. – № 1. – С. 152–156.

7. *Кочан І.* Становлення і розвиток методики викладання української мови як іноземної // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2012. – Вип. 7. – С. 17–24.

8. *Машкова І.* Методичні ресурси навчання української мови в сучасній Канаді // Естетика і етика педагогічної дії. – 2016. – Вип. 14. – С. 172–184.

9. *Плющ М.*, *Марчило Л.* Вивчення української мови як іноземної у вищих навчальних закладах Російської Федерації // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство). – Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – С. 174–178.

10. *Сковронська І.* Деякі аспекти навчання української мови як іноземної в українській діаспорі Канади та США // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2009. – Вип. 4. – С. 11–17.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

11. *Чистякова А.*, *Селіверстова Л.*, *Лагута Т.* Диференційована організація навчання іноземців української мови // Теорія і практика викладання української мови як іноземної : зб. наук. праць. – Львів, 2008. –Вип. 1. – С. 13–21.

12. *Humesky A.* Modern Ukrainian. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980.

13. *Nedashkivska A.* Developing a Blended-Learning Model in an L2 Classroom / ed. Akbarov Azamat // Journal of Foreign Language Teaching and Applied Linguistics. – Sarajevo : IBU Publications : International Burch University, 2015. – № 1 (3). – 22 с.

14. *Nedashkivska A.* Internet as a Pedagogical Tool in the Acquisition of Language and Cultural Competence: the Case of Ukrainian // Теорія і практика викладання української мови як іноземної : зб. наук. праць. – Львів, 2007. – № 2. – С. 55–65.

15. Rozmovliajmo! (Let's Talk!). A Basic Ukrainian Course with Polylogs, Grammar, and Conversation Lessons / By Robert A. DeLossa et al. – Bloomington : Slavica, 2004.

16. *Shevchuk Y.* Beginner's Ukrainian. – New York : Hippocrene Books, 2011.

17. *Sivachenko O*, *Nedashkivska A.* Technologically Enhanced Language Learning and Instruction : Подорожі. UA : Beginners' Ukrainian // East / West : Journal of Ukrainian Studies. – 2017. – № 4 (1). – P. 119–127.

18. *Slavutych Yar.* Ukrainian for Beginners. – Edmonton : Slavuta, 1962.

19.Ukrainian for Beginners. Blended-learning model Alla Nedashkivska, Olena Sivachenko, Oksana Perets. – URL : https://www.ualberta.ca/-/media/7233A2DF7F6F45CA80BA6A05B1EDF40B.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Віра Берковець

(Київ)

ЯВИЩА УКРАЇНСЬКО-АНГЛІЙСЬКОЇ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ У СФЕРІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НЕЙМІНГУ
(на матеріалі ергонімів – фонетичних слів)

У статті розглянуті основні вияви міжмовної українсько-англійської інтерференції на словотвірному, фонетичному, графічному, семантичному тощо рівнях у фонетичних словах – ергонімах, що функціонують у сфері сучасного українського неймінгу. Виявлено, що основними засобами творення таких слів є афіксальний (суфіксальний та префіксальний) і безафіксні (словоскладання, словоскладання з усіченням, абревіація) способи, а також специфічний для неймінгу доменний спосіб. Поширені випадки мовної гри з використанням міжмовних омофонів, алюзій тощо.

The main manifestations of interlingual Ukrainian-English interference on the word building, phonetical, graphic, semantic levels, etc. in the phonetic words – ergonims, functioning in the sphere of modern Ukrainian naming, are considered in the article. It is found out that the principal means to create such words are affixal method (suffixal and prefixal) and non-affixal one (word composition, compounding with truncation, abbreviation) and also the domain type as the specific method of word formation in the sphere of naming. The speech play with the use of interlingual omophones, allusions, etc. is also a widespread way.

Реалії сучасного світу з його тенденціями до розширення й розмивання кордонів, стрімкі процеси глобалізації в науці, економіці, інформаційному просторі, постійна взаємодія й міксування різних культур отримують відбиток і в мові, яка зазнає інтернаціоналізації на різних рівнях (насамперед у лексиці й словотворі) і являє численні випадки міжмовної інтерференції.

Частотність уживання й засвоєння різного роду запозичень найяскравіше виявлена в соціально орієнтованих сферах спілкування: медійній, сфері Інтернету, рекламних вивісках, гаслах

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

тощо. Досить показовою в цьому аспекті є й сфера неймінгу, який визначають як процес розроблення назви бренду для компанії, товару чи послуги, надважливу частину маркетингової стратегії компанії й позиціонування бренду [6]. Результатом неймінгу як комплексу відповідних робіт є створення звучних, легко запам'ятовуваних і точних назв для установ, проектів, товарів тощо.

Інновації в неймінгу, як і в інших сферах комунікації, відображають актуальні тенденції розвитку сучасної мови. У цьому контексті цікаво розглянути такі утворення, як ергоніми – «назви організацій, виробничих та суспільних об'єднань (ця група власних назв позначається терміном ергонімія і включає величезну кількість найменувань – від партій, товариств, заводів, вузів до кінотеатрів, кооперативів, магазинів, фірм тощо)» [12, с. 83.]. До ергонімів зараховують також назви перукарень, ресторанів, готелів, аптек, туристичних агентств, ательє, клубів і навіть витворів мистецтва: літератури, малярства, музики [8, с. 1].

Унаочнені в зовнішній рекламі назви компаній, акцій, товарів, послуг тощо є не тільки засобом впливу на свідомість (і підсвідомість) споживача, а й чинником, що формує мовний ландшафт міст та інших населених пунктів, а також прилеглих до них територій, і можуть розглядатися як важливий складник мовної політики.

Серед розмаїття ергонімів особливий інтерес, на наш погляд, становлять назви, утворені на основі фонетичного слова, – сполучення одного чи кількох слів, поєднаних спільним словесним наголосом. Такі ергоніми – фонетичні слова є хорошою базою для мовної гри з використанням омофонів, зокрема й міжмовних, що дозволяє створити семантичну багатоплановість, посилити оригінальність відповідних назв, їхню унікальність і привабливість для потенційного споживача, сприяє доброму їх запам'ятовуванню – а саме ці ознаки відповідають основним вимогам сучасного неймінгу.

Явища міжмовної інтерференції набули теоретичного обґрунтування у працях У. Вайнрайха, В. Розенцвейга, Ю. Жлуктенка, Н. Мечковської, А. Богуш та інших вітчизняних і зарубіжних дослідників. Інтерференцію в умовах дво- та / або мультилінгвізму аналізували В. Алімов, В. Карабан, С. Скрильник та ін. Багато

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

праць присвячено явищам міжмовної інтерференції при перекладі, вивченні мови як іноземної, проте міжмовна інтерференція у сфері неймінгу, зокрема на матеріалі ергонімів, усе ще лишається недостатньо дослідженою.

Поняття ергонімії у слов'янській лінгвістиці вивчали Б. Бучкіна, А. Білецький, Є. Отін, А. Ємельянова, М. Торчинський, Ю. Позніхіренко, Ю. Дідур, С. Шестакова, М. Полосіна, Н. Кутуза та ін.; структурно-семантичні та прагматичні аспекти ергонімів різних регіонів України представлені у працях таких науковців, як О. Белей, Ю. Горожанов, Г. Зимовець, О. Карпенко, О. Сидоренко та ін. Різні аспекти функціонування іншомовних запозичень в ергоніміконі досліджувалися Н. Слободою (графічне комбінування кириличної і латинської графіки в українських і російських комерційних назвах), Ю. Деремендою (джерела іншомовних запозичень), а також такими науковцями, як О. Гурко, Н. Лєсовець, Є. Гаран та ін. Водночас тема міжмовної інтерференції в ергонімії все ще залишає значний простір для нових студій.

Метою нашого дослідження було проаналізувати наслідки міжмовної інтерференції у сфері сучасного українського неймінгу на основі ергонімів – фонетичних слів, оскільки саме у таких складних утвореннях можна чи не найбільшою мірою простежити яскраві вияви мовотворчості сучасних неймерів із використанням широкої гами лінгвістичних та екстралінгвістичних засобів на матеріалі як однієї мови (рідної чи нерідної), так і кількох у різному їх співвідношенні й сполученні.

Нами було проаналізовано 86 ергонімів – фонетичних слів, зафіксованих у назвах Києва (переважно) та Київської, Чернігівської, Рівненської, Вінницької, Черкаської, Львівської, Івано-Франківської й Закарпатської областей та зібраних автором як польовим методом, так і дібраних із мережі Інтернет. Усі ці назви постали внаслідок інтерференції кількох мов, з-поміж яких виділено дві ядерні: українську та російську, кожна з яких має різну валентність у взаємодії з іншими мовами (англійською, французькою, іспанською, німецькою, грецькою і латиною); 10 ергонімів є наслідком взаємодії української й російської мов. Переважна більшість наслідків міжмовної інтерференції у сфері українського неймінгу на основі ергонімів – фонетичних слів виникає на перетині української та англійської мов: саме так було

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

утворено 49 назв, які й послугували матеріалом нашого дослідження.

Активне використання одиниць іншомовного походження, а насамперед англіцизмів, зумовлене, як зазначають дослідники, мовною модою, оскільки «сьогодні ергонім набуває рис, що визначають його роль не лише як позначення фірми, але й як елемент іміджу підприємства, як елемент діалогу з клієнтом» [3, с. 3]. Популярність залучення іншомовних лексем до сфери сучасної ергономінації пояснюють також функціонуванням установ в умовах ринкових відносин, що забезпечують широке співробітництво з іншими державами, при цьому досить часто запозичені лексеми передають засобами української чи російської графіки [5, с. 34].

Одним із потужних засобів творення нових слів є, як відомо, афіксація, а також осново-, словоскладання й абревіація [4, с. 4], що особливо виразно видно на прикладі українсько-англійської інтерференції, де афіксальним способом було утворено більшість (38 із 49) ергонімів – фонетичних слів.

Зокрема, за допомогою префіксації постали такі найменування, як:

- електронна система публічних закупівель «***ProZorro***»;
- ресторан здорового харчування «***ProПорція***»;
- бар-паб «***ProRock***»;
- рекламне розширення назви гаджета «MEIZU ***PROрив*** року».

У першій назві «***ProZorro***» вдало використано гру слів-омофонів *прозоро – про Зорро*, де алюзія на відомого літературного і кіноперсонажа Зорро, захисника простих людей і борця за справедливість, доречно співвіднесена з українським словом на позначення чесності й прозорості сучасної електронної системи закупівель, яка прийшла на зміну часом сумнівним паперовим держтендерам. Міжмовна контамінація реалізована на семантичному, фонетичному й графічному рівнях, що підтверджує спостереження сучасних дослідників про можливість охоплення інтерференцією різних мовних рівнів: фонетичного, морфологічного, семантичного, синтаксичного, лексичного, словотвірного [1; 7].

У назві ресторану «***ProПорція***» міжмовна інтерференція представлена насамперед на графічному рівні, а в назві бару-пабу «***ProRock***» – на графічному, фонетичному й семантичному

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

рівнях: у задіяній у цю мовну гру парі омофонів «*пророк – про рок*» перший елемент (*Pro*) може розглядатися як транслітерований український префікс *про-* (при прочитанні «*пророк*») або прийменник *про* (при прочитанні «*про рок*» – саме на таке прочитання вказує візуальне оформлення назви з великою літерою посередині слова), а другий елемент назви може трактуватись як «*рок*» від ст.-сл. «*ректи*», або ж як «*рок*» від англ. «*rock*» – узагальненої назви низки напрямів популярної музики другої половини XX ст. Обидва тлумачення є ймовірними: прочитання «*пророк*» може розглядатися як алюзія на постать українського поета Тараса Шевченка (територіально бар-паб розташований поруч із Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, пам'ятником поету й парком його імені), а прочитання «*про рок*» – як натяк на можливість виконання в цьому закладі музичних творів відповідного стилю.

У рекламній назві гаджета «*MEIZU* ***PROрив*** *року*» мовна гра відбувається завдяки використанню графічної міжмовної контамінації (латина + кирилиця в межах одного слова), а також вдалому обіграванню явища міжмовної омонімії в парі «український префікс *-про* – англійський елемент *PRO* (від *professional*)», додавання якого до назви ґаджета зазвичай означає покращену та доповнену версію смартфона.

Міжмовна графічна інтерференція, за спостереженнями дослідників, характерна для сучасної лінгвістики, у якій значно зріс інтерес до писемної комунікації, де відбулися значні зміни, зокрема – активізація графо-орфографічних ігор зі словом; одним із засобів згаданих мовних ігор є й комбінування латинської та кириличної графік. Найактивніші такі утворення в текстах, пов'язаних із Інтернет-, ІТ- і медіатехнологіями, у рекламі, у назвах міських об'єктів [9].

Серед усіх афіксальних способів творення назв-ергонімів найпоширенішим на нашому матеріалі виявився с у ф і к с а л ь н и й, у зону покриття якого увійшли такі 4 словотвірні моделі:

1. Модель «*Українське слово (питоме чи запозичене)* + ***ОК***» (найпродуктивніша), де другий компонент найменування – фонетичного слова являє собою приклад вдалого використання міжмовної омонімії в парі англійського *OK* (позначення згоди, схвалення, ствердження) з українським суфіксом *-ок*. У такий спосіб було утворено 15 найменувань:

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

- магазин електротоварів «***СтрумОК***»;
- компанія з ремонту побутової техніки «***МайстерОк***»;
- стоматологічна клініка «***ЗубОк***»;
- салон лазерної епіляції «***ЛазерОК***»;
- магазин товарів для дітей «***ВізОК***»;
- магазин одягу і взуття «***ПуховичОк***»;
- магазин для рибалок «***ВоблерОк***»;
- марка паперових носових хустинок «***НосовичОк***»;
- мережа магазинів харчових продуктів «***ЛотОК***»;
- магазин продуктів харчування «***ВасильОк***»;
- кафе, а також назва страви «***БургерОК***»;
- магазин випічки «***ШтрудельОК***»;
- кафе домашньої кухні «***ТЕРЕМ'ОК***»;
- марка пресованого цукру «***СахарОК***»;
- кормоподрібнювач «***МЛИН-ОК***».

В усіх цих утвореннях графічно акцентується формант «***ОК***»: розміром, кольором, типом шрифту, рідше – написанням через дефіс чи апостроф.

Цікавим прикладом міжмовної інтерференції в межах цієї самої моделі виступають такі конструкції, як «англійське слово + англійське слово = українське слово (як наслідок міжмовної омонімії)»:

- послуга «***GOOD'OK***» від одного з операторів мобільного зв'язку України

та «німецьке слово + англійське слово = українське слово (варваризм, проте утворений за поширеною українською словотвірною моделлю)»:

- комісійний магазин дитячих товарів «***KinderOK***».

Надзвичайна популярність моделі з «*ОК*» призвела також до створення найменувань-квазіслів у сфері українського неймінгу, які не відповідають нормам ані української, ані російської літературних мов:

- магазин модної білизни «***БюстОК***»;
- магазин меблів «***МебельОК***»;
- компанія з організації розваг, а також магазин повітряних кульок «***ШарОк***».

2. Модель із суфіксальним формантом «***-К-О***» ***(КО)*** як наслідування символіки зі сфери трейд-маркетингу (&Co):

- компанія з виробництва продуктів та напоїв «***ВАСИЛЬ.КО***»;

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

- магазин садових інструментів «***САДко***»;
- ресторан традиційної української кухні «***ГАРБУЗиКо***»;
- фітнес-клуб «***АтлетіКо***»,

де акцент на «***КО***» у назві передано за допомогою пунктуаційних і / або шрифтових (колір, розмір, форма) засобів.

Такі назви обіграють відому модель трансонімізації прізвищ власників фірм, підприємств тощо (антропонім трансонімізується в ергонім), яка часто поєднана з термінами спорідненості (українська компанія – виробник камінів «*Гаврилів і сини*», американський концерн *Warner Bros. Pictures* (від *Warner Brothers*) тощо) або з графічним скороченням *К°* (і компанія).

3. Модель із суфіксальним формантом «***-СЬК-ИЙ» (SKY)***, тобто *«небо»* (англ.), акцент на якому покликаний, очевидно, підкреслити елітарність пропонованих споруд:

- житловий комплекс «***PecherSKY***»;
- житловий комплекс «***RYBALSKY***»;
- житловий комплекс «***ObolonSKY***»;
- фітнес-клуб «***TsarSKY***»;
- бізнес-центр «***DemievSky***»;
- буфет «***ЯнгельSKY***».

Формант *SKY* у складі цих слів виділено графічно (великі літери); у назвах «*PecherSKY*», «*ObolonSKY*» і «*TsarSKY*» – ще й блакитним кольором (очевидно, для підсилення асоціації з небом) на фоні білих літер твірної основи); у назві «*RYBALSKY*» – винесенням в окремий рядок (усе слово подано вертикально по складах).

Дещо окремо в цьому ряду стоїть буфет «*ЯнгельSKY*», розташований поруч із парком Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», що дозволяє припустити зв'язок його назви із постаттю академіка Михайла Янгеля, відомого вченого-механіка українського походження, конструктора в галузі ракетно-космічної техніки. Формант *SKY* у цій назві покликаний, імовірно, не стільки підкреслити елітарність закладу, скільки дати безпосередню вказівку на сферу професійної діяльності академіка, за ім'ям якого названо заклад. Графічне і кольорове вирішення вивіски асоціюється також із логотипом пошукової системи й інтернет-порталу Яндекс, що створює ще один смисловий шар у трактуванні назви. Найменш імовірною є версія походження назви бару від слова ангел (янгол) і, від-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

повідно, його неба (SKY), хоча й таке тлумачення не можна відкидати остаточно.

В усіх цих моделях міжмовна інтерференція представлена графічно, фонетично й семантично.

4. Модель із суфіксальними посесивними формантами ***OFF*** та ***INN***, що належить до одного з основних типів неймінгу – особистісно-переважного [13], утвореного шляхом трансонімізації (антропонім трансонімізується в ергонім):

- продуктовий магазин «***М'ясnOFF***»;
- фірмовий магазин вінницьких ковбас «***КОВБАСКОФФ***»;
- горілка «***Medoff***»;
- магазин взуття «***БАШМАКоFF***»;
- готель & спа «***ШишкINN***».

Структура цієї моделі дозволяє припустити в окремих назвах наявність мовної гри з використанням омофонів – фонетичних слів, що надає таким найменуванням додаткової глибини й виразності: приміром, «*ШишкINN*», крім ознаки посесивності (утворення від прізвища *Шишкін*), може трактуватися насамперед як «Шишковий готель» чи «Шишкова господа», чому сприяє графічне виділення «*INN*» (англ.) – готель (на логотипі зображена шишка, а сам готель розташований, судячи з основного фото на сайті, у сосновому лісі); «*М'ясnOFF*» умовно можна тлумачити як «м'ясо на виніс (*OFF*)» тощо.

Українсько-англійська інтерференція відбувається тут за посередництва російської мови: всі розглянуті найменування є алюзією на популярний спосіб неймінгу з використанням дещо трансформованих транслітерацією прізвищ російських емігрантів, які дали імена відомим успішним брендам (*Smirnoff*, *Davidoff* тощо).

Суфікси посесивності виділені шрифтом і передані графічними засобами як однієї мови (української – «*КОВБАСКОФФ*» чи англійської – «*Medoff*»), так і з використанням міжмовної графічної контамінації («*М'ясnOFF*», «*БАШМАКоFF*», «*ШишкINN*») тощо.

До групи українсько-англійських інтерферем у сфері українського неймінгу належать також назви, утворені безафіксним способом, зокрема:

Словоскладанням:

1) пекарня і кафе ***«Хліб &Soul»*** – у фразеологізованій сполуці «Хліб-сіль» обіграна співзвучність українського «*сіль*» й англій-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ського «*soul*» (душа), що створює асоціативне тло гостинності й душевності закладу;

2) коктейль-бар «***BarDuck***» (гра слів: «*duck*» – англ. «*качка*»; качка зображена й на вивісці закладу). Ця назва викликає неоднозначні асоціації: розмовне слово «*бардак*» словники [9 та ін.] трактують як «те саме, що бордель»; «відсутність порядку і дисципліни»; «неохайне житло, безладдя». А тим часом, етимологія цього тюркського запозичення (тур. *Bardak* – «*горщик, склянка, чашка*»; кримськотат., кипч. *Bardak* – «*глечик із глини, скла, кришталю*») [14] виводить ряд значень, які роблять його досить доречним для назви бару, проте навряд чи ці значення були відомі неймерам і враховані ними;

3) магазин одягу **«*Shop-N*»**, де назва вражає креативністю, але не відображає асортимент (ім'я композитора не асоціюється з жіночим, чоловічим і дитячим одягом, що його продає магазин);

словоскладанням з усіченням:

1) акція **«*#хороБРА*»** від виробника жіночої білизни Anabel Arto (Україна) – обіграно назву різновиду жіночої білизни «*бра*» (від англ. *Bra* ← *brassiere* ← *фр. brassière*) і заклик до жінок бути *хоробрими* і пройти обстеження у мамолога; 10 % від продажів колекції виробник обіцяє перерахувати до благодійного фонду на придбання мамографа;

2) торговельна марка **«*ХрусТеат До пінного*»** (сухарики до пива) – інтерференція на основі міжмовної омонімії (*team* – англ. «*команда*»). До речі, у риторичному дискурсі відомим є факт, що одну з найпоширеніших людських потреб – бути в певній команді, спільноті – якнайбільше використовують саме в рекламі, пов'язаній із пивом (пор. слогани: «*Пиво твоєї Батьківщини*»; «*Футбол без пива – не футбол*» («Оболонь»); «*Справжні друзі зроблять для тебе більше!*» («Рогань»); «*Славутич. Своя компанія*» («Славутич») тощо).

Досить продуктивним способом творення інтерферем у сфері сучасного українського неймінгу очікувано виявилась абревіація – адже абревіатурний неймінг, як відомо, належить до основних методів неймінгу [13], а також є одним із найпоширеніших способів творення нових слів:

1) український музичний гурт **«*ВІА ГРА*»** (гра слів на основі омофонів із використанням абревіації: ВІА – «вокально-інструментальний ансамбль»);

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

2) український рок-гурт із Хмельницького ***«Мотор'ролла»*** (як пояснюють засновники, назва походить зі скорочення двох слів: «*мотоцикли*» та «*рок'н'ролл*»);

3) українська авіакомпанія ***«Aerosweet»*** (гра слів зі сполученням аброморфеми «аеро» з міжмовними омофонами *sweet* (англ. *солодкий*) – *світ* (укр.));

4) салон краси ***«VA•ZONE»*** (абревіатуру *VA* утворюють перші літери імен власниць салону Віри й Альони) тощо.

Дещо окремо серед українсько-англійських інтерферем стоїть група слів, утворених одним із основних способів неймінгу – д о м е н н и м [13]:

1) інтернет-магазин одягу ***Cabanchi.com***, у назві якого обіграно сучасний фразеологізований вислів «*метнутись кабанчиком*» (що походить, за однією з версій, із анекдотів про Вінні Пуха і П'ятачка), тобто швидко кудись збігати і щось принести;

2) авторське ток-шоу Романа Чайки ***«За Чай.com»***, де вдало дібрана назва, втілена в модерному доменному форматі, обіграє ім'я творця шоу, а також створює атмосферу домашнього затишку й довірливого спілкування «*за чайком*».

Отже, явища міжмовної українсько-англійської інтерференції серед ергонімів – фонетичних слів, що функціонують у сфері українського неймінгу, постають на базі переважно афіксального (префіксального й суфіксального) та безафіксного (словоскладання, словоскладання з усіченням, абревіація) способів творення, а також специфічного для неймінгу доменного способу творення нових назв. Українсько-англійська інтерференція може послуговуватися посередництвом інших мов (російської, французької, німецької та ін.) і відбуватися на різних мовних рівнях: графічному, фонетичному, словотвірному, лексичному, семантичному тощо із залученням різних засобів мовної гри.

---

1. *Алимов В. В.* Теория перевода. Перевод в сфере профессиональной коммуникации : учебное пособие / В. В. Алимов. – 4-е изд., испр. – Москва : КомКнига, 2006. – 160 с.

2. *Вайнрайх У.* Одноязычие и многоязычие / У. Вайнрайх // Новое в лингвистике. – Москва, 1972. – Вып. 6. – С. 25–60.

3. *Горожанов Ю.* Комерційна ергонімія в рекламі міста Луцька: прагматичний аспект [Електронний ресурс] / Юрій Горожанов // Інституційний

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

репозитарій Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. – Режим доступу : http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/2741/1/horozhanov_komercijna_ergonimia_v_reclami_mista_Lutska_pragmat_aspect.pdf.

4. *Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П.* Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : монографія. – Київ : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.

5. *Лєсовець Н. М.* Засоби реалізації рекламної функції ергонімів / Н. М. Лєсовець // Лінгвістика : збірник наукових праць. – Луганськ : Альма-матер, 2008. – № 1 (13). – С. 31–36.

6. Маркетинговый словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.marketch.ru/marketing_dictionary/marketing_terms_n/naming/).

7. *Мечковская Н. Б.* Социальная лингвистика / Н. Б. Мечковская. – Москва : Аспект-Пресс, 1994. – 207 с.

8. Ономастична терміносистема А. О. Білецького в сучасній термінографії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://term-in.org/goods/15-1-1-1/category/id117.

9. *Попова Т. В.* Русские графиксаты как объект неографии XXI в. / Т. В. Попова // Вісник Дніпропетровського університету : науковий журнал. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2013. – Том 21. – № 11. – Серія : Мовознавство. – Вип. 19, том 2. – С. 172–180.

10. *Слобода Н. В.* Функції графічних інтернаціоналізмів у складі українських комерційних назв / Н. В. Слобода // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Філологія. – 2017. – Т. 20. – № 1. – с. 103–109.

11. Тлумачний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eslovnyk.com.

12. Українська мова : енциклопедія / [редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – Київ : Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.

13. *Чаплінський Ю. Б., Іліка Г. П.* Неймінг: суть, основні складові та правила створення успішного неймінга підприємства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=75812.

14. Этимологический онлайн-словарь руского языка Макса Фасмера [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://vasmer.lexicography.online.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Ганна Слишинська

(Одеса)

ПОВТОР ЯК ФАКТОР ВЕРБАЛЬНОГО ВПЛИВУ (на матеріалі адвокатських промов)

Статтю присвячено дослідженню повтору як фактору вербального впливу адвокатських промов. У статті розглянуто та проаналізовано різні підходи до визначення повтору; досліджено лексичні та синтаксичні особливості повтору; виявлено найбільш уживані типи повтору, що мають сугестивний заряд у захисній промові адвоката.

The article is dedicated to the reiteration study as the verbal influence factor of the lawyers speeches. Different approaches to the repetition definition are considered and described in the article; the lexical and syntactic peculiarities of the reiteration are investigated; the types of repetition with a suggestive fund, which are the most commonly used in a defensive lawyer speech are revealed.

Дослідження судових промов активно привертає увагу сучасних лінгвістів, що засвідчують ґрунтовні праці Н. Алексєєва, В. Дев'яткіна, Р. Кацавець, О. Леонтьєва, О. Лікас та ін. Ця тематика приваблює своєю багатогранністю та можливістю поєднання різних дослідницьких напрямів для отримання комплексного уявлення про аналізований об'єкт: лінгвокультурологічного й лінгвопрагматичного (О. Гундаренко), лінгвостилістичного (Ю. Лобода), соціолінгвістичного (С. Бондар, Т. Весна, Ю. Воротніков, Т. Шмельова) та ін., певні аспекти яких узагальнено в монографічних розробках (О. Лікас, О. Михальська) і навчальних посібниках (Г. Бояринцева). Мовний повтор як важлива риса всіх рівнів мови належить до кола явищ, що постійно перебувають у центрі уваги дослідників, і хоча його окремі типи досить докладно описані в науковій літературі, досі не вироблено загальноприйнятих поглядів на сутність та функціональні властивості повтору в судовому дискурсі, що визначає загальну ске-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

рованість і **актуальність** пропонованої статті, та увиразнює залучення оригінального фактичного матеріалу – судової промови Ю. А. Каплана на захист Г. Д. Павлової, вміщеної до збірки «Судові промови адвокатів України». Збірка містить тексти промов відомих адвокатів України різних поколінь: від фахівців радянського періоду до представників сучасного правництва, які вели захист у кримінальних і представляли інтереси сторін у цивільних справах. Обрана нами судова промова у справі доглядальниці, яка випадково та неочікувано для всіх і самої себе успадкувала велику суму грошей від мільйонера, за яким доглядала. Позов до суду подала родина чоловіка, який незадовго до самогубства викреслив усіх членів своєї родини із заповіту, переписавши 90% від заповіту своїй покоївці. Члени родини стверджують, що чоловік в останні хвилини свого життя зазнав неналежного впливу доглядальниці і що йому бракувало здорового глузду на той момент. Інтереси жінки представляє молодий, але надзвичайно красномовний адвокат Юхим Аронович Каплан. [14]. Справа і процес, у якому виголошувалася промова, були незвичайними. Це була одна з перших справ в Україні з обвинувачення афроамериканської жінки у злочині проти громадянина України.

Метою статті є дослідження та з'ясування функцій лексичного, і синтаксичного повторів у захисній промові адвоката. Поставлена мета передбачає виконання таких **завдань**: розглянути та проаналізувати різні підходи до визначення повтору; дослідити лексичні та синтаксичні особливості повтору; виявити найуживаніші типи повтору, що мають сугестивний заряд у захисній промові адвоката.

Об'єктом аналізу є захисна промова адвоката Ю. А. Каплана на захист Г. Д. Павлової. **Предмет** – виявлення структурно-функціональних, стилістичних та сугестивних особливостей лексичного і синтаксичного повторів у захисній промові адвоката.

Матеріалом дослідження є текст судової промови адвоката, представленої у збірці «Судові промови адвокатів України». Фактичну базу роботи становлять – 229 повторюваних лексем у тексті, виокремлених у площині 1820 слів судової промови.

Основними **методами** нашого дослідження стали структурний метод, який допоміг виявити основні структурно-функціональні та стилістичні особливості лексичного і синтаксичного повторів; кількісні підрахунки, що дали змогу встановити ди-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

наміку вживання певних зафіксованих повторюваних лексем у тексті.

Поле наукових пошуків з питань визначення структурних та стилістичних функцій повтору, його емоційно-експресивних відтінків, способів реалізації зв'язності тексту з допомогою цього засобу формують праці таких зарубіжних та вітчизняних дослідників, як О. Бекетова, В. Ващенко, В. Виноградов, Ю. Волянська, Г. Гак, І. Гальперін, В. Єрьоміна, Т. Жук, Є. Іванчикова, А. Мойсієнко, М. Плющ, А. Сковородніков, О. Фоменко, Н. Цвєткова, О. Шахматов, Н. Шульжук та ін. Вони характеризують повтор у різних аспектах. Наприклад, лексичний повтор як засіб реалізації семантичної зв'язності тексту досліджують І. Синиця [13], Н. Цвєткова [16]; фігури повтору в текстах публічної мови характеризує О. Бекетова [1]; визначає структурні та стилістичні функції повтору в художньому тексті В. Гак [2]; Н. Кожевникова аналізує функціональне навантаження звукових повторів у поетичних текстах [7] та ін. В українському мовознавстві до прийому повтору на матеріалі юридичних текстів, зверталися Т. Дубровська [4], В. Молдован, І. Морозова, Р. Кацавець, які акцентували увагу на функціонально-стилістичних функціях повтору.

У сучасній науковій літературі окреслений широкий спектр підходів до тлумачення повтору. Залежно від приналежності повторюваної одиниці до того або того мовного рівня виокремлюють: звуковий, морфемний, лексичний, морфологічний та синтаксичний повтори [15, с. 476].

Повтор – це «фігура мови, що полягає у повторенні в певній послідовності звуків, слів або їхніх частин, висловів для досягнення відповідного виражального чи виражально-зображального ефекту» [15, с. 459]. Отже, це нагромадження однотипних мовних елементів (звуків, складів, слів, словосполучень) у певній синтаксичній одиниці. Розрізняють такі види повторів, як анафора (єдинопочаток), яка полягає у повторенні однакових звуків, слів чи синтаксичних конструкцій на початку суміжних висловлень; епіфора – повтор слів чи словосполучень у кінці кількох речень; кільце – повтор слів одночасно на початку і в кінці фрази; епанафора, або композиційний стик – повтори слів та словосполучень у кінці попередньої фрази та на початку наступної фрази. З-поміж повторів виокремлюють так званий

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

«посилюваний повтор». Суть цієї фігури у тому, що повторюється та сама лексема, але в супроводі інших слів, які посилюють її виразові якості [10, с. 237]. Повтор ґрунтується на «дво- або кількаразовому використанні в межах контексту в певній послідовності тотожних чи подібних (як у формальному, так і в семантичному аспектах) звуків, слів або їхніх частин, синтаксичних конструкцій, ужитих компактно або дистантно, для досягнення відповідного виражального чи виражально-зображального ефекту» [13, с. 496]. Особливістю повтору є те, що «за його допомогою можна створювати нові стилістичні засоби і фігури, тому що він може охоплювати мовні одиниці всіх рівнів – звуки, морфеми, форми слова, словосполучення, речення, строфи» [2, с. 446]. Цікавим є зауваження Ю. Лотмана про те, що повтор як експресивний стилістичний прийом, допомагає адресату сприймати глибинний пласт тексту, змістовно-концептуальну інформацію [9, с. 165]. Проаналізувавши різні визначення повтору, послуговуватимемось у нашому дослідженні тим, що ця стилістична фігура формується сукупністю однорідних дво- чи багаторазово відтворюваних мовних одиниць (звуків, складів, морфем, слів та їхніх форм, словосполучень, речень) у межах тексту чи його сегменту, виступаючи засобом образо- й текстотворення.

Прийом повтору у його безкінечних варіаціях у судовій промові Ю. А. Каплана - досить частотне явище. Повтор збагачує текст емоційністю, експресивністю, акцентує увагу слухачів на потрібних для захисту деталях. Щоб дослідити особливості повтору, його функції у жанрі захисної промови та виявити найбільш уживані типи повтору розглянемо на конкретних прикладах найчастотніші вживання виокремлених в аналізованій захисній промові повторів.

Найпоширенішими видами лексичного повтору у досліджуваній промові є анафора (24 %), епіфора (19 %), епанастрофа (14 %). Єдинопочаток полягає у повторенні однакових елементів (звуків, сполучень звуків, морфем,слів, словосполучень) на початку деяких (частіше паралельних) відрізків мовлення (фраз, речень, абзаців, рядків і т. д.). Найпоширенішим видом єдинопочатку є лексична анафора, яку широко використовують у текстах і яка «виконує в них загальну для виражальних засобів експресивну функцію» [14, с. 50]. Лексичну анафору, як правило, спо-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

стерігаємо у конструкціях синтаксичного паралелізму, наприклад: *Лексичний:*

– Анафоричний повтор: «*Пані та панове, ваша робота – **не** віддати гроші Судзіловського. Це дуже багато, і все це було зроблено самим Судзіловським. **Не** вами, **не** мною, **не** одним з адвокатів у цьому залі суду ... Судзіловський зробив те, що він зробив з відомих йому причин. Він заробив ці гроші – все це належало йому. **Він міг би віддати** кожну зароблену копійку **до** Червоного Хреста. **Він міг би віддати** гроші **до** якогось шпиталю. **Він міг би віддати**, зрештою, ці гроші **до** якоїсь політичної партії. Це його справа, а **не** ваша, і **не** моя, і **не** цього суду*» [14, с. 44; 14, с. 46], – так розпочинається промова адвоката захисту, який акцентує увагу присяжних на тому, що всі гроші, які мав загиблий, він заробив самостійно. Лексичний анафоричний повтор прийменника ‘не’ використовується для того, щоб навіяти ідею, що загиблий заробив свої гроші без зайвої допомоги і тому без зайвої допомоги міг вирішувати, як ними розпоряджатися і кому їх відписувати. У другому реченні знову за допомогою повторюваного прийменника ‘не’ навіюється думка, що не завдання суду присяжних вирішувати, чому чоловік так зробив. Повтор прийменника ‘до’ та сполучника ‘і’ актуалізує увагу на потрібних для захисту деталях та навіюється думка про те, що саме так вирішив вчинити потерпілий.

Залежно від структури анафори бувають двочленні і тричленні. Трапляється у промові і епіфора – «повторення слова або фрази в кінці окремих речень або віршів» [3, с. 106]. Суть цієї стилістичної фігури – у повторенні однакових елементів у кінці деяких (частіше паралельних) відрізків мовлення (фраз, речень, абзаців, рядків тощо)». [13, с. 783]. Як і решта засобів повтору, епіфора служить створенню впливовості тексту, у нашому випадку, захисної промови, його увиразненню, акцентує думку автора.

– Епіфоричний повтор у поєднанні з рамковим: «*Тепер, пані та панове, є неприємна частина цієї історії, і саме тому ми всі тут. Судзіловський мав сина, дочку і четверо онуків. За його волею він нічого їм не залишив ... Очевидне питання: **чому?** Замість того, щоб залишити свої гроші своїй сім'ї, він залишив 5 відсотків своїй церкві, 5 відсотків – для давно втраченого брата, а решту, 90 відсотків, було віддано жінці на ім'я Галина Павлова ... Знову очевидне*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

питання: ***чому?*** *Наша природна тенденція запитувати,* ***чому*** *людина це робить?* ***Чому*** *Судзіловський викреслив свою сім'ю і майже всі заощадження залишив жінці, яку він знав такий короткий час? Повірте, панове, це найбільше питання, з яким я коли-небудь стикався. Це питання задавали мені, інші адвокати, сім'я Судзіловських, сама Галина Павлова, друзі та сусіди, і практично всі в цьому окрузі, які чули цю історію.* ***Чому?*** *Насправді, ми ніколи не дізнаємося* ***чому****. Тільки Судзіловський знав* ***чому****, але він більше не з нами»* [14, с. 41–42], у наведеному уривку адвокат виносить на фінальну позицію питальне слово 'чому', сугестивний ефект якого посилюється завдяки повторенню цього самого слова, що завершує цей відрізок тексту. Питальне 'чому' виступає як риторичне запитання, яке адвокат уживає у своєму мовленні, щоб присяжні замислилися, чому померлий зробив те, що зробив. Повтор слова у кінці речення дозволяє зафіксувати увагу на результаті [1, с. 138]. Результатом у цьому випадку є фінальна відповідь адвоката на поставлене ним запитання, що тільки загиблий міг знати відповідь на це запитання і що не у їхній компетенції запитувати себе чому він вирішив вчинити саме так. Таким чином, адвокат навіює присяжним бажану для нього відповідь.

Натрапляємо у тексті і на епіфору займенників (4 %): – ***він*** *не був* ***ані*** *поранений,* ***ані*** *ніде в* ***нього*** *кров не йшла,* ***він*** *просто сидів коло вікна,* ***він*** *просто дивився та чекав…* [14, с. 42].

Трапляється у промові і фігура епанастрофа до якої В. Домбровський дібрав український відповідник «стик». Це «повторення якогось слова або фрази з кінця одного речення на початку наступного» [3, с. 104]. Наприклад – *але і Судзіловський йому немало* ***подарував****.* ***Подарував*** *все, що є дарунками від чистого серця; – померлий віддав 5 % церкві – це* ***його*** *рішення.* ***Його*** *рішення, яке не може бути оскаржене*; *– він був при здоровому глузді* ***до кінця своїх днів****.* ***До кінця своїх днів*** *його бачили у церкві* [14, с. 49]. Епанастрофа має функцію зв'язування в одну цілість окремих думок. Іноді цей прийом використовують як засіб виокремлення ключових слів. У наших випадках епанастрофа передає наростання емоційного настрою.

Серед синтаксичних повторів у промові Ю. Каплана поширеним є дистантний паралелізм (14 %), під яким розуміють протиставлення певних компонентів синтаксичної конструкції один одному. Наприклад:

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

– Дистантний паралелізм: «*Тепер, якщо ви думаєте, що чоловік, який зібрав суму в 24 мільйони доларів протягом десяти років, знає, що він робить зі своїми грошима, то ви маєте рацію. Тому що Судзіловський* ***точно знав, що він робить****. Напередодні дня, коли він підвісив себе, він пішов у свій офіс, замкнув двері, сів за стіл і написав нову волю. Рукописний заповіт, абсолютно законний, розбірливий, легко зрозумілий, не складний або заплутаний****. Він знав****, що збирається вчинити самогубство наступного дня, неділі, 2 жовтня, і він залишив все в порядку****. Він задумав*** *це все. Він написав записку чоловікові на ім'я Миколи Караваєва, в якому він пояснив, що сам забирає у себе власне життя. Ви побачите оригінал ...* ***Він планував*** *все це ...* ***Він точно знав****, що він робить****. Він задумав*** *це все*» [14, с. 46], – завдяки дистантним повторам паралельних конструкцій текст сприймається нелінійно, внаслідок чого виникає додаткова підтекстова інформація, що посилює сугестивний ефект [1, с. 111]. У наведеному прикладі адвокат тричі наголошує, що загиблий усе спланував, і двічі акцентує увагу присяжних на тому, що той точно знав, що робить. Категоричності цим твердженням надають дієслова 'знав' і 'планував', завдяки яким адвокат «прищеплює» присяжним ідею, що загиблий цілком розумів свої дії та все заздалегідь спланував. Що більше, використання інших повторів в одному відрізку тексту, зокрема семантичного і лексичного, створюють потужне поле впливу на адресата.

Слід зауважити, що впродовж вступної промови адвокат повторює синтаксичну конструкцію «*він точно знав, що він робить* » 6 разів, а конструкцію «*він задумав все це*» – 3, що здійснює довготривалий ефект на пам'ять присяжних до моменту ухвалення ними вердикту.

Спостерігаємо в аналізованій промові й анафоричний паралелізм (11%), який розуміють як повтор початкових компонентів висловлення. Наприклад:

– Анафоричний паралелізм: «*Тепер, як я вже сказав, це* ***не ваша робота****, щоб віддати гроші Судзіловського, або вирішити, хто повинен отримати, що отримати і скільки. Однак це* ***ваша робота****, щоб визначити, чи Судзіловський знав, що він робить ...* ***Ваша робота****, як я вже сказав, вирішувати лише одну важливу проблему, і це просто: на той час Судзіловський написав свою останню волю, чи думав він чітко і чи знав він,*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

що він робить?» [14, с. 45; 14, с. 47] – у наведеному прикладі на початку речення адвокат використовує повторення паралельних конструкцій – *це не ваша робота/ це ваша робота* у вигляді прямих інструкцій у наказовій формі, завдяки яким намагається спонукати присяжних виконувати його команди. Адже призначенням директивних команд є викликати відповідну дію [4, с. 83].

Використовує Ю. А. Каплан у своїй захисній промові й епіфоричний паралелізм (8 %), який розуміють як повторення кінцевої частини попереднього сегмента висловлення на початку наступного сегмента. Наприклад:

– Епіфоричний паралелізм: «*Це юридичний термін, який легко зрозуміти. Це означає, що ти повинен знати, що ти робиш, а, пані та панове, Судзіловський точно знав, що він робить.* ***Він був не*** *божевільний.* ***Він був не*** *брехун.* ***Він не був*** *під впливом болезаспокійливих чи інших засобів.* ***Він був*** *настільки ж психічно здоровим, як і дванадцять з вас зараз*» [14, с. 40], – у наведеному прикладі адвокат укотре завдяки повтору намагається прищепити присяжним думку про те, що померлий не був божевільним, не перебував під впливом медичних препаратів, даючи директивну команду їхній свідомості прийняти факт, що той був у здоровому глузді. Деякі дослідники зауважують, що усвідомлення команд та інструкцій перешкоджає ефекту сугестії. Тому з метою «нейтралізації» свідомості сугестор використовує техніку подвійних команд. Тимчасом як свідомість аналізує одну команду *(був не божевільний, не брехун)*, з'являється безпосередня можливість впливу на підсвідомість [1, с. 87] іншою командою *(він точно знав, що він робить; він був настільки ж психічно здоровим, як і дванадцять з вас зараз)*.

Сугестія як засіб впливу на підсвідомість реципієнта є однією з інструментальних стратегій комунікативного впливу у судовій промові. Повтор є прототиповим засобом сугестивного впливу, що знаходить вияв на всіх рівнях структури мови. Повтор однотипних синтаксичних та лексичних конструкцій автоматизує сприйняття, що полегшує прийняття ідеї, запропонованої ідеатором. Найбільшою частотністю у промові Ю. А. Каплана характеризуються лексичні повтори (67 %). Конструкції з лексичним повтором виявляють стилістичну гнучкість і варіативність. Менш активними в аналізованій захисній промові виступають

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

синтаксичні типи повтору (33 %), які, своєю чергою, допомагають сприймати текст нелінійно, внаслідок чого виникає додаткова підтекстова інформація, що посилює сугестивний ефект промови.

Отже, на основі результатів проведеного дослідження можемо стверджувати, що повтор є одним із найефективніших лексико-синтаксичних засобів сугестивного впливу у промові адвокатів, що здійснює вплив на свідомість, настанови і дії суду при винесенні вердикту під час судового процесу.

1. *Бекетова О. В.* Фігури повтору та організаційні форми аргументації в текстах публічної мовина матеріалі німецької мови) / О. В. Бекетова // Мовознавство. – 1997. – № 4–5. – С. 32–37.

2. *Гак В. Г.* Языковые преобразования / В. Г. Гак. – Москва : Школа «Языки русской культуры», 1998. – 768 с.

3. *Домбровський В.* Українська стилістика і ритміка. Українська поетика / Володимир Домровський. – Дрогобич : Відродження, 2008. – 488 с. – (Cogito: навчальна класика).

4. *Дубровская Т. В.* Судебный дискурс: речевое поведение судьи (на материале русского и английского языков). – Москва : Академия МНЭПУ, 2010. – 351 с.

5. *Ковалевська Т. Ю.* Актуальні напрями дослідження вербального впливу / Т. Ю. Ковалевська // Одеський лінгвістичний вісник. – 2014. – Вип. 3. – С. 110–117.

6. *Ковалевська Т. Ю.* Комплексне дослідження рекламного впливу в аспекті нейролінгвістичного програмування / Т. Ю. Ковалевська // Вісник ОНУ. Серія: Філологія. – 2014. – Т. 19. – Вип. 4(10). – С. 169–174.

7. *Кожевникова Н. А.* Об одном приеме звуковой организации стиха / Н. А. Кожевникова // Проблемы структурной лингвистики. – 1980. – Москва : Наука, 1982. – С. 269–284.

8. Культура русской речи : энциклопедический словарь-справочник / [под общ. руков. Л. Ю. Иванова, А. П. Сковородникова, Е. Н. Ширяева]. – Москва : Наука, 2003. – 837 с.

9. *Лотман Ю. М.* Про поетів та поезії / Ю. М. Лотман // Аналіз поетичного тексту. Статті. Дослідження. Нотатки. Рецензії. Виступи. – Санкт-Петербург, 1996. – 846 с.

10. *Мацько Л. І.* Стилістика української мови : [підручник] / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – Київ : Вища школа, 2003. – 462 с.

11. *Начёрная С. В.* Судебная защитительная речь – аргументированная речь в аспекте юридической риторики / С. В. Начёрная // Вестник Челябинского гос. педагогического университета. – 2009. – № 12. – С. 255–264.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

12. *Пономарів О. Д.* Стилістика сучасної української мови: [підручник] / О. Д. Пономарів. – Київ : Либідь, 1992. – 248 с.

13. *Синиця І. А.* Лексичний повтор як засіб реалізації семантичної зв'язності тексту / І. А. Синиця / Мовознавство. – 1994. – № 2–3. – С. 56–60.

14. Судові промови адвокатів України / редкол. : В. В. Медведчук (голова) та ін. – Київ : Ред. журн. «Адвокат», 2000. – (Серія «Адвокатура України»). – Кн. 1. – 216 с.

15. Українська мова : Енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – Київ : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. Бажана, 2004. – 824 с. : іл.

16. *Цветкова Н. Е.* Лексический повтор в стихотворной речи / Н. Е. Цветкова // Русский язык в школе. – 1986. – № 1. – С. 63–67.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Ганна Швець

(Київ)

МІСЦЕ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТОВОГО МАТЕРІАЛУ В НАВЧАЛЬНІЙ ТЕКСТОТЕЦІ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

У статті порушено проблему створення й збагачення розгалуженої багатоаспектної навчальної текстотеки з української мови як іноземної. Окреслено структуру навчальної текстотеки та визначено місце художнього текстового матеріалу в ній. Проаналізовано засади використання художнього тексту в навчанні інокомунікантів, схарактеризовано лінгводидактичний потенціал окремих літературних жанрів.

The problem of creation and enrichment of the ramified poly-aspect educational text materials for teaching Ukrainian as a foreign language is raised in the article. The structure of the educational text materials and the place of the literary text in it are determined. The principles of the literary text use in the foreigners teaching are analyzed. The linguistic didactic potential of some literary genres is described.

Текстуальну основу навчання і вивчення мови (рідної та іноземної) сучасна методика визнає одним із засадничих принципів. Саме тому проблема створення навчальної текстотеки (моделювання ефективних навчальних текстів, добору автентичних, їхньої методично виваженої адаптації, аранжування системою завдань, створення цілісної й різноаспектної системи текстів підручника чи посібника тощо) перебуває у фокусі уваги вітчизняних і зарубіжних науковців (А. Арутюнова, З. Бакум, Н. Баландіної, С. Вишнякової, А. Габідулліної, Г. Жофкової, О. Тарнопольського, Н. Ушакової, О. Чубарової та багатьох ін.). У методиці викладання української мови як іноземної (далі – УМІ) порушену проблему вивчають у таких напрямках: загальні питання добору, моделювання, адаптації та використання навчального тексту (В. Васильєва, Б. Сокіл, Н. Станкевич, Н. Ці-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

сар, Г. Швець та ін.), лінгвометодичний аналіз текстів різних стилів (Л. Антонів, А. Гадомська, С. Дерба, З. Мацюк, О. Качала, З. Куньч, Г. Онкович, О. Самусенко, М. Шевченко, О. Ценюх та ін.), створення посібників з навчальними текстами (художніми, публіцистичними, науковими – для різних напрямків підготовки іноземних студентів: технічного, медичного, філологічного тощо). Очевидно, що необхідною умовою організації ефективного навчання УМІ є розробленість текстотеки – достатнього масиву (аранжованого за рівнями володіння мовою) методично опрацьованих текстів різних стилів і жанрів, усних / письмових, діалогічних / монологічних, що презентують актуальні для іноземців комунікативні ситуації в основних сферах спілкування, ознайомлюють з особливостями української комунікативної культури і слугують матеріалом для формування й розвитку навичок у всіх видах мовленнєвої діяльності та аспектних мовних навичок (фонетичних, лексичних, граматичних). Загальна модель навчальної текстотеки (принципи її побудови і функціонування) вивчена в методиці викладання УМІ недостатньо: проблему заявлено у статті Н. Станкевич [6], структуру навчальної текстотеки запропоновано в одній з наших попередніх публікацій [9]. Зважаючи на цей момент, а також на те, що необхідність залучення художніх текстів та їхня ефективність у навчанні іноземної мови доведена численними дослідженнями й багаторічною практикою, пропонована тема – місце художнього текстового матеріалу в навчальній текстотеці з української мови як іноземної – є, без сумніву, актуальною. Мету статті – визначення ролі художнього тексту в навчанні інокомунікантів української мови – передбачено реалізувати через низку завдань: уточнити значення терміна «текстотека», окреслити модель навчальної текстотеки з УМІ, з'ясувати місце художнього текстового матеріалу в ній, визначити методичні засади використання художнього тексту, охарактеризувати лінгводидактичний потенціал окремих літературних жанрів.

Термін «текстотека» загалом зрозумілий: його прозора внутрішня форма – текст + тека (від грецького *thēkē* – «сховище») – і функціонування в мові низки лексем подібної структури (бібліотека, ігротека, картотека, фільмотека, фонотека і т. п.) із загальним значенням «зібрання чогось» (книг, карток, ігор, фільмів, фонограм) достатньо чітко вказує на значення «зібрання

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

(колекція, сукупність, масив) текстів». У методиці, безперечно, ідеться про навчальні тексти. Відмінності в розумінні терміна, за нашими спостереженнями, викликані або різним потрактуванням поняття «текст», або різним об'ємом досліджуваної сукупності текстів. Отже, у методиці термін «текстотека» використовують у кількох значеннях. По-перше, це сукупність методично опрацьованих текстів певної спрямованості. Зокрема, на сайті з вивчення російської мови як іноземної *Learn Russian With Interest* окрему рубрику становить текстотека – «колекція методичних розробок, яка допомагає забезпечити навчальний процес цікавими текстами різного рівня» [11]; до цієї колекції включено модельовані (щодо терміна «модельовані тексти» див. докладніше нашу статтю: [7]. – *Г. Ш.*) та автентичні художні тексти (до деяких з них запропоновано систему завдань), які створено чи дібрано й адаптовано з метою пожвавити навчальний процес, зробити його цікавішим – вони вирізняються гумором, нестандартними сюжетними рішеннями, незвичайними героями тощо. По-друге, це сукупність текстів підручника чи навчального курсу. На думку А. Арутюнова, текстотеку підручника становлять усі матеріали, задіяні для навчальної комунікації, які мотивують і стимулюють навчальне спілкування і містять фактичний чи мовленнєвий матеріал для вирішення комунікативних завдань [1, с. 75]. Відповідно, науковець зараховує до текстотеки як вербальні (усні чи письмові) тексти різних стилів, жанрів, манер спілкування, так і вербально-знакові (схеми й креслення з підписами, графіки з коментарями, формули з поясненнями тощо), невербальні знакові повідомлення (формули, таблиці, схеми, моделі) та невербальні незнакові матеріали (ілюстрації, реалії). Тобто «текстом є будь-який факт культури іноземної мови, що має знакову функцію і доцільний для навчальної комунікації» [1, с. 76]. По-третє, текстотекою називають весь масив вербальних текстів, що використовують у мовному навчальному процесі.

Ми розглядаємо текстотеку як усю сукупність методично опрацьованих текстів, які використовують у навчанні й вивченні мови, тобто це різножанрові й різностильові тексти, які формують основу комплексних підручників, посібників з окремих аспектів вивчення мови, збірок для читання інокомунікантами (текстів художніх, наукових, публіцистичних, кра-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

єзнавчих), дистанційних курсів, навчальних інтернет-сайтів, аудіокурсів тощо.

Як було зазначено вище, в окремому дослідженні ми запропонували структуру навчальної текстотеки з УМІ [9]. Стисло схарактеризуємо її основні сегменти, визначені відповідно до сфер спілкування: побутової, навчальної, професійної та суспільної.

У побутовій сфері виокремлюємо модельовані тексти на побутові теми («Знайомство», «Моя сім'я», «У магазині», «У ресторані», «Мій день», «Подорож» тощо); автентичні усні та письмові тексти (оголошення, квитки, меню, побутові діалоги, знаки та написи у громадських місцях, рекламні матеріали, написи на упаковках та етикетках товарів, рецепти, розклади роботи транспорту, певних установ, особисті листи, записки, вітальні листівки тощо); художні тексти, актуальні як з погляду відображення в них різних життєвих ситуацій, зокрема побутових, так і для задоволення комунікативних потреб, пов'язаних з темою спілкування «Улюблене заняття, інтереси, дозвілля».

У навчальній сфері виокремлюємо чотири компоненти: модельовані тексти про навчання в закладі освіти («Наш університет», «На занятті», «У деканаті», «Сесія», «У бібліотеці» тощо); тексти офіційно-ділового стилю, які регламентують типові навчальні ситуації (студентський квиток, бібліотечний формуляр, заява, пояснювальна записка, наказ, довідка, розклад занять тощо); наукові тексти з обов'язкових гуманітарних дисциплін, які вивчають студенти майже за всіма освітніми програмами (філософія, економіка, етика, українська та зарубіжна культура); художні тексти, що слугують ілюстративним матеріалом з дисциплін культурознавчого циклу.

Сегмент текстотеки професійної сфери спілкування забезпечують спеціальні тексти з фаху студентів (модельовані та автентичні матеріали в різних підстилях наукового стилю: статті з підручників, монографій, довідників, рецензії, науково-популярні та науково-публіцистичні статті, доповіді, обговорення, наукові дискусії, науково-популярні фільми, діалоги на професійні теми тощо) і тексти офіційно-ділового стилю, важливі для майбутньої науково-професійної діяльності (автобіографія, резюме, план роботи, звіт, протокол, ділове листування тощо). Якщо йдеться про навчання філологів, журналістів, культурологів, мисте-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

цтвознавців, то, безперечно, до переліку текстів професійної сфери варто додати тексти художньої літератури.

Суспільну сферу спілкування репрезентують тексти суспільно-політичні (новини, політичний коментар, публічні звернення громадських діячів, аналітичні публіцистичні статті, різноманітні агітаційні матеріали), соціально-культурні (публіцистичні статті на суспільні теми, інтерв'ю з діячами культури й мистецтва, культурознавчі статті, публічні виступи громадських діячів, обговорення важливих культурних подій, акцій, творів мистецтва, документальні та художні фільми тощо) та краєзнавчі (тексти туристичних путівників, краєзнавчі статті з періодики, історичних чи мистецтвознавчих довідників, розповідь екскурсовода, написи на історичних пам'ятках, документальні фільми про видатних осіб, пам'ятки природи та культури тощо). Також для суспільної сфери релевантними є певні тексти офіційно-ділового стилю (офіційне запрошення, скарга, закон, декларація) і художні тексти, що дають можливість іноземному читачеві дізнатися про українську культуру, історію, панівні суспільні настрої, національні стереотипи тощо.

Пропонована модель навчальної текстотеки формується з урахуванням двох основних факторів: сфери спілкування і стилю мовлення. У кожній сфері можемо виокремити провідний стиль мовлення (побутова – розмовний, навчальна – розмовний та науковий, професійна – науковий, суспільна – публіцистичний), хоча тексти всіх інших стилів певною мірою представлені скрізь. Художній стиль, зрозуміло, не превалює в жодній зі сфер спілкування, але у випадку навчання студентів-гуманітаріїв (зокрема, як ми зазначали, філологів, журналістів, культурологів та мистецтвознавців) він є вагомим елементом текстотеки професійної сфери.

Художні тексти, вкотре наголосимо, серед навчальних матеріалів усіх сфер спілкування не основні, однак їхнє методичне значення навряд чи можна переоцінити: читання творів красного письменства сприяє розвитку словникового запасу інокомунікантів, дає можливість відчути мову в усьому її багатстві й різноманітті та глибше пізнати українську культуру. Найважливішим, на нашу думку, є емоційний ефект (співпереживання, здивування, обурення, радість, гнів, сміх), який позитивно впливає на мнемічні механізми і знімає комунікативний бар'єр – обговорен-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ня проблемних текстів на актуальні для читацької аудиторії теми відбувається більш цікаво й продуктивно. Також у методичному плані надзвичайно цінною є потенційно невичерпна смислова глибина художнього тексту, яка уможливлює різні інтерпретації (це стимулює обговорення, дискусії) та створення на основі тексту віртуальної читацької реальності (альтернативні варіанти розвитку сюжету чи його закінчення, «дописування» історій героїв, про які автор нічого не повідомив або повідомив зовсім мало, розігрування рольових ігор за участю героїв твору та вигаданих персонажів і т. п. (докладніше про ці та інші види роботи з художнім текстом при вивченні іноземної мови див.: [3])).

Отже, твори красного письменства (оригінальні чи адаптовані) є вагомим елементом текстотеки з УМІ. Зрозуміло, що функції художнього тексту й характер його використання в навчальному процесі залежать від рівня володіння мовою і визначаються провідною метою на кожному етапі: на початковому – формування навичок аудіювання, читання, діалогічного і монологічного мовлення; на основному етапі навчання – розвиток і вдосконалення лексичних і граматичних умінь, а також (для студентів-гуманітаріїв) формування навичок літературознавчого, лінгвокраїнознавчого і лінгвостилістичного аналізу; на більш вищому етапі для студентів-філологів – удосконалення навичок літературознавчого аналізу. Однак провідна мета на всіх етапах для студентів різних спеціальностей, без сумніву, спільна – формування, розвиток і вдосконалення читацької компетентності та комунікативних мовленнєвих умінь.

Ефективне використання художніх текстів у навчальному процесі можливе за умови дотримання низки умов: 1) ретельний добір творів красного письменства з урахуванням інтересів, мотивів і прагнень юнацької читацької аудиторії, рівня володіння мовою, соціокультурної репрезентативності; 2) доцільна адаптаційна стратегія; 3) створення ефективної системи завдань, спрямованої на зняття труднощів лінгвокраїнознавчого та лексико-граматичного характеру, перевірку розуміння сюжету твору, його головної думки, характеру героїв, формування навичок лінгвостилістичного аналізу тексту, розвиток навичок діалогічного й монологічного мовлення.

Автори навчальних матеріалів з української мови як іноземної усвідомлюють важливість використання художніх текстів у навчальному мовному процесі, про що свідчить їх чимала кіль-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

кість у сучасних підручниках і посібниках для різних рівнів володіння мовою. Окремих збірок для читання, всуціль побудованих на художньому текстовому матеріалі, маємо наразі небагато [2; 4; 5; 10]. Потрібні різноаспектні збірки текстів для читання, при укладанні яких варто зважати на лінгводидактичний потенціал певних літературних жанрів.

У методиці усталилася думка про оптимальність творів малої епічної форми для використання в навчанні іноземної мови: опитування свідчать, що читачі надають перевагу епосу (анкетування іноземних студентів Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка підтвердило це), а невеликий обсяг уможливлює опрацювання тексту на занятті та його домашнє перечитування в разі необхідності. Серед малих епічних жанрів, як доводить аналіз посібників для вивчення іноземних мов (зокрема англійської та російської), активно використовують оповідання, притчу, гумореску, казку, легенду. Схарактеризуємо фактори, які визначають високий лінгводидактичний потенціал таких творів (у подальшому аналізі покликаємося на нашу статтю про жанрову палітру художніх текстів у навчанні УМІ [8]).

Оповідання позначене невеликою кількістю героїв, зосередженістю на одному чи кількох епізодах, лінійним нерозгалуженим сюжетом – ці риси запускають і підтримують механізми орієнтування в тексті, допомагають його успішному розумінню, що сприяє організації ефективної роботи іноземного читача з текстом (особливо на етапі недостатньої сформованості читацьких навичок).

Притча, як повчальний твір, має очевидну концептуальність, отже, на матеріалі таких текстів зручно організовувати роботу з розвитку вміння розуміти й визначати фактуальну та концептуальну інформацію (за І. Гальперіним), формулювати головну думку твору. Дидактичність притчі, її настанова на пораду щодо життєвих цінностей суголосні психологічним особливостям молодих читачів: саме в період юності людина прагне самовизначення, шукає орієнтири, критично переосмислює усталені погляди. Відтак твір повчального характеру виступає плідним матеріалом для обговорення, що стимулює розвиток навичок непідготовленого усного мовлення іноземних студентів.

Казка, як і притча, має повчальний характер, тож використання цього жанру в навчанні мови можна пояснити викладеними

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

вище міркуваннями. Окрім того, дослідники наголошують на таких важливих, з погляду лінгводидактики, ознаках казки: життєвість тематики, розповідний тип мовлення, використання прийому кумуляції, що сприяє мимовільному запам'ятовуванню. Сюжет і концептуальна інформація багатьох народних казок і притч мають інтернаціональний характер – це пожвавлює інтерес до читання й обговорення, оскільки вможливлює проведення паралелей між подібними творами української та рідної для інокомунікантів культур.

Необхідно залучати до навчальної текстотеки з УМІ українські літературні казки (їх у сучасних посібниках майже немає). Адресовані дорослій аудиторії, вони порушують неоднозначні проблеми (на відміну від народних казок, з їхньою чіткою антитезою «добро – зло»). Тому літературна казка продуктивна для організації дискусії і рольових ігор, тобто методів роботи, спрямованих на формування навичок усного мовлення.

Народна легенда вирізняється простотою викладу (відсутність повторів, мала кількість чи відсутність характерних для інших жанрів народної творчості тропів та синтаксичних фігур) – такий твір іноземцеві читати легше. Легенди розповідають, як правило, про виняткові й незвичайні ситуації – це допомагає підтримати інтерес читача-інофона. До того ж ознайомлення через легенди з цікавими географічними об'єктами і важливими історичними пам'ятками відкриває інокомунікантові нашу країну, полегшує процес адаптації іноземного студента, який навчається в Україні, до нового соціокультурного середовища.

Позитивний ефект залучення гумористичних творів до навчальної текстотеки загальновідомий. По-перше, у психологічному аспекті: сміх допомагає зняти втому під час навчання, сприяє формуванню легкої дружньої атмосфери, підвищує мотивацію вивчення мови. По-друге, дослідження в галузі психолінгвістики свідчать, що позитивні емоції сприяють кращій роботі мнемічних механізмів і більш ефективному розвитку комунікативних навичок. Очевидно, ці чинники зумовили появу серії книжок з вивчення різних мов за методом І. Франка («Англійська жартома», «Французька жартома» тощо).

Досвід викладання української мови іноземним студентам гуманітарних спеціальностей переконав автора статті в необхідності залучення до навчальної текстотеки зразків сучасної

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

української есеїстики (творів С. Жадана, Ю. Андруховича, Є. Кононенко, О. Забужко, М. Рябчука та ін.), звісно, на середньому та високому рівнях володіння мовою. Ознайомлення з такими текстами здатне поглибити професійні знання студентів-гуманітаріїв, вдосконалити їхні комунікативні вміння та навички, зацікавити культурним життям України і сприяти розвитку особистісно важливих рис, зокрема критичного й творчого мислення, активності, толерантності, здатності прислухатися до думки іншого.

Отже, навчальну текстотеку з УМІ обов'язково потрібно збагачувати художніми текстами – передовсім зразками епічних жанрів з високим лінгводидактичним потенціалом: оповідання, притчі, гуморески, казки, легенди та есе.

Підіб'ємо підсумки проведеного дослідження ролі художнього текстового матеріалу в навчальній текстотеці з УМІ.

1. Термін «текстотека» в методиці функціонує у вузькому (колекція вербальних текстів певної спрямованості) і широкому (сукупність усіх текстів – вербальних і невербальних – у підручниках чи навчальному курсі) значеннях. Ми розглядаємо текстотеку як увесь текстовий масив, що використовують при навчанні й вивченні мови.

2. У структурі навчальної текстотеки з УМІ виокремлюємо чотири сегменти відповідно до основних сфер спілкування (побутової, навчальної, професійної та суспільної).

3. Художні тексти не превалюють у жодній зі сфер (лише у професійній для студентів-гуманітаріїв вони є однаково важливими, разом з текстами наукового стилю), однак представлені в усіх сегментах навчальної текстотеки. Художні тексти є універсальним матеріалом для формування і розвитку читацької компетентності та комунікативних навичок.

4. Ефективне використання художнього тексту визначають такі фактори: методично обґрунтований добір художніх творів та їх адаптація і створення багатофункціональної системи завдань, спрямованої на розвиток навичок в усіх видах мовленнєвої діяльності.

5. Перспективним є залучення до навчальної текстотеки з УМІ епічних художніх творів малої форми, які мають високий лінгводидактичний потенціал – це оповідання, притчі, гуморески, казки, легенди та есе.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Напрямок подальших пошуків у дослідженні полягає, на нашу думку, передусім у практичній площині – створення різнопланових збірок з художніми текстами та завданнями до них для іноземних читачів різного рівня володіння мовою.

1. *Арутюнов А. Р.* Теория и практика создания учебника русского языка для иностранцев. – Москва : Русский язык, 1990. – 167 с.

2. *Єлісова М. О.* Коментоване читання художніх творів : навч. посіб. для іноземних студентів / М. О. Єлісова. – Київ : ТОВ «НВП «ІНТЕРСЕРВІС», 2010. – 119 с.

3. *Матрон Е. Д.* Художественное произведение на уроках иностранного языка / Е. Д. Матрон. – Москва : Флинта: Наука, 2002. – 296 с.

4. *Паламар Л. М.* Читаємо українською : навч. посіб. (для студентів початкового етапу) / Л. М. Паламар, Н. Ф. Татьянченко, Н. В. Поставна. – Київ : БМВ, 1999. – 199 с.

5. *Сапожнікова О. В.* Мова сучасних текстів : навч. посіб. з української мови для студентів-іноземців / О. В. Сапожнікова. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2011. – 118 с.

6. *Станкевич Н.* Особливості створення навчальної текстотеки з української мови як іноземної // Теорія і практика викладання української як іноземної. – Вип. 6 / Н. Станкевич. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – С. 162–168.

7. *Швець Г. Д.* Моделювання навчального тексту: термінологічний та методичний аспекти / Г. Д. Швець // Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. – Випуск 58 : зб. наук. праць / за науковою ред. проф. А. А. Зернецької. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – С. 170–178.

8. *Швець Г. Д.* Жанрова палітра художніх текстів в навчальній текстотеці з української мови як іноземної / Г. Д. Швець // Східнослов'янська філологія: від Нестора до сьогодення : матеріали VI Міжнар. наук. конф. – Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2018. – С. 220–223.

9. *Швець Г. Д.* Структура навчальної текстотеки з української мови як іноземної / Г. Д. Швець // Наукові записки. Серія «Філологічна». – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – Вип. 40. – С. 254–258.

10. *Швець Г. Д.* Читаймо українською : навч. посіб. з української мови для іноземних студентів / Г. Д. Швець, Ю. О. Торчинська, А. О. Літвінчук / за ред. Г. Д. Швець. – Київ : Фенікс, 2012. – 112 с.

11. Learn Russian With Interest : сайт энтузиастов РКИ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://lrwi.ru/.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Мирослава Шевченко, Ольга Мірошниченко

(Київ)

ФОРМУВАННЯ АУДИТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В ІНОФОНІВ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті визначено чинники, що впливають на успішність формування аудитивної компетентності на початковому етапі вивчення української мови іноземними студентами; обґрунтовано доцільність залучення для прослуховування в іноземній аудиторії автентичних текстів; описано різнопланові труднощі, що виникають під час аудіювання; проаналізовано методичні помилки, яких припускаються викладачі, навчаючи інофонів аудіювання українською мовою.

The factors which influence the success of the listening competency formation among the foreign students on the initial stage of the Ukrainian language learning are defined in the article. The reasonability of the authentic texts listening by the foreign audience is proved. Various difficulties appearing during the listening activities are described. The methodical mistakes made by the lecturers while the foreign learners teaching listening activities in Ukrainian are analyzed.

Готовність іноземного студента (інофона) до повноцінного спілкування українською мовою визначається ступенем сформованості в нього комунікативної компетентності, яка передбачає «володіння не лише знаннями, а й уміннями та навичками побудови інтенційно-стратегічної програми комунікації, дотримання її і контролю за нею у процесі спілкування; орієнтації на співрозмовника, передбачення його реакції; вибору мовних і паравербальних засобів комунікації та їх декодування; подолання комунікативних перешкод, усунення комунікативних шумів, виходу з комунікативного цейтноту тощо» [8, с. 110–111]. У такому трактуванні комунікативна компетентність об'єднує, окрім інших, мовну й мовленнєву компетентності, які створюють осно-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ву для диференціалізації й реалізації знань людини, що вивчає іноземну, зокрема українську мову, у мовленнєвій діяльності. А мовленнєва діяльність, як відомо, – це складний процес, у якому взаємопов'язані всі її види (говоріння, письмо, аудіювання / слухання та читання), проте найтісніший взаємозв'язок виникає між говорінням та аудіюванням / слуханням.

«Дослідження мовної комунікації свідчать, що понад 70 % активного дня люди проводять у спілкуванні. При цьому приблизно 42 % цього часу відводять слуханню, 32 % – мовленню, 15 % – читанню і 11 % – писанню. Тобто людина у повсякденному житті слухає більше, ніж говорить» [2, с. 100]. Уміння сприймати мовлення на слух дає можливість інофонові провадити аудитивну діяльність українською мовою з урахуванням головного мотиву реципієнта: зрозуміти, що говорять інші, та бути зрозумілим самому. «Правильне» слухання є підставою для формування аудитивної компетенції (АК), яку вважають складною інтегративною характеристикою слухача, оскільки вона свідчить про його здатність «слухати автентичні тексти різних жанрів і видів із різним рівнем розуміння змісту в умовах прямого й опосередкованого спілкування» [5, с. 280] залежно від соціальних, професійних та пізнавальних настанов. Сформована АК повинна відповідати таким якісним та кількісним параметрам, як успішність й ефективність, адекватність і гнучкість, швидкість і невимушеність (природність) сприйняття для досягнення комунікативних цілей [3, с. 411]. АК безпосередньо впливає на формування професійної та міжкультурної компетенцій.

Аудіювання – один із найважчих для навчання видів мовленнєвої діяльності, оскільки супроводжується складною мисленнєвою роботою і напруженням пам'яті, це «підпорядкований» процес, бо слухач сприймає й розуміє уже сформульовані думки в темпі, запропонованому мовцем. Проте аудіювання у процесі вивчення будь-якої іноземної мови виконує низку важливих функцій, які потрібно брати до уваги вже на початковому етапі. З перших хвилин занурення в україномовне середовище інофон чує «природне» мовлення: рекламні заклики, оголошення у громадському транспорті, попередження та звертання на вулиці, запитання в адміністративних установах та закладах громадського харчування тощо, на які йому потрібно адекватно й відповідно до ситуації реагувати, реалізуючи комунікативну функцію мови.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Тому перед методистами постає завдання добору аудіоматеріалу для навчання, деякі з них вважають, що для іноземця краще відразу починати працювати з текстами, які «повинні бути автентичні вже від початку навчання, а тексти «препаровані» (створені й записані для потреб курсу) повинні якнайбільше нагадувати ситуації реальні» [10, с. 17]. Інші відштовхуються від того, що автентичні, «живі» джерела, навіть за умови нескладного лексико-граматичного наповнення, містять інформацію, часто надлишкову, яка може викликати труднощі соціокультурного плану, і тому не повною мірою відповідають навчальним завданням. Щоб уникнути таких перешкод, викладач здійснює так звану методичну обробку ненавчального тексту, вилучаючи з нього надлишкову інформацію, і створює навчально-автентичний текст [7, с. 18; 9, с. 196].

Не вдаючись до докладного розгляду терміносполуки «автентичний текст», оскільки це не є метою нашої розвідки, будемо виходити з того, що матеріали з потрібним лексичним та граматичним наповненням, яке відповідає ситуації й ілюструє природне слововживання, проте не призначені спеціально для навчання інофонів, хоч узяті з оригінальних джерел, – можуть бути використані для формування АК в іноземній аудиторії [7, с. 20]. Джерельна база автентичних аудіотекстів, завдяки інформаційним технологіям, повсякчас змінюється та розширюється, залежно від потреб іноземного слухача. Викладач, щоб урізноманітнити навчальний процес, за потреби, залучає рекламні ролики, уривки з новин та радіопрограм, трейлери до фільмів, пісні – народні та сучасні тощо.

Під час формування АК в інофона, особливо на початковому етапі вивчення української мови, перед викладачем постає низка проблем, пов'язаних із психофізіологічними механізмами аудіювання, які необхідно розвивати, оскільки їх не можна «скопіювати» з рідної мови. У реальній комунікації такі механізми аудіювання, як мовленнєвий (інтонаційний і фонематичний) слух, антиципація, довготривала, короткотривала й оперативна пам'ять, внутрішнє промовляння [5, с. 282], селекціонування корисного сигналу та адаптація [4, с. 1], функціонують синхронно. У навчальному процесі, натомість, потрібно кожен із них розвивати окремо, маючи на меті їхнє нерозривне функціонування в подальшому.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Починаючи вивчати українську мову, інофон часто має справу зі словами, словосполученнями, невеликими текстами в письмовій, а не в усній формі, тому викладач повинен усвідомлювати й прогнозувати, які саме елементи усного мовлення можуть бути складними для сприйняття та продукування. Передусім труднощі виникають на рівні окремих звуків. Незалежно від рідної мови всім інофонам непросто ідентифікувати, а відтак і вимовляти українські тверді й м'які, шиплячі, задньоязикові приголосні звуки. Крім того, вимова звуків диктором – носієм рідної мови, варіюється на рівні питомих для нього звукових частот, відрізняється від вимови цих самих звуків іноземцями, що, звісно, спричинює труднощі розуміння [11]. На фразовому рівні труднощі пов'язані з мелодикою, словесним, логічним та фразовим наголосом, заміною іменників займенниками тощо. Тому, розвиваючи мовленнєвий слух, іноземний студент вчиться сприймати, розрізняти, впізнавати характерні ознаки й зміст одиниць мови, які реалізуються у мовленні.

Розвинений механізм антиципації дозволяє інофонові не лише передбачати продовження слова, словосполучення, речення за його початком, а й прогнозувати мовленнєві ситуації, спираючись на мовленнєві моделі, саме він забезпечує потрібну швидкість сприйняття інформації.

Утримувати у свідомості слова й словосполучення, що сприймаються, протягом різного часу допомагають механізми, пов'язані з пам'яттю, бо «залежно від того, чи зберігаються в довготривалій пам'яті слухача певні зразки мовлення, він сприймає мовну інформацію як знайому чи незнайому» [5, с. 282], а короткотривала пам'ять надає можливість слухачеві відібрати найсуттєвіше для себе в момент мовлення.

Від точності внутрішнього промовляння залежить точність розуміння інформації, що міститься у звуковому повідомленні. Цей механізм забезпечує перетворення звукових образів на артикуляційні. «Якісного перетворення» можна досягти за наявності міцно сформованих артикуляційних навичок зовнішнього мовлення. Тому на початковому етапі надзвичайно важливо навчати аудіювання паралельно із читанням вголос (не підмінюючи, однак, одного виду мовленнєвої діяльності іншим) та говорінням.

Уміння відкидати сторонні звуки, що не лише не стосуються повідомлення, а й відвертають увагу від нього, свідчить про

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

сформований механізм селекціонування, який взаємопов'язаний із механізмом адаптації, що впливає на успішне сприйняття «мовлення людей із різними голосовими параметрами» [4, с. 2]. З огляду на це вважають, що найкраще на початковому етапі чергувати прослуховування чоловічих та жіночих голосів, уникаючи записів із мовленням дітей.

Гармонійний розвиток психофізіологічних механізмів аудіювання дозволяє нейтралізувати об'єктивні й суб'єктивні фактори, що можуть негативно впливати на його успішність. Приміром, слухач, не обираючи умов сприймання аудіоповідомлення, змушений «погоджуватися» із темпом, обсягом та кількістю пред'явлень, запропонованих мовцем, а в навчальній аудиторії, – викладачем. На початковому етапі вивчення української мови доцільно пропонувати аудіоповідомлення у середньому темпі мовлення, з чіткими паузами між смисловими частинами.

Природне усне спілкування чи сприймання чужого повідомлення у різних життєвих ситуаціях передбачає одноразове прослуховування мовлення, яке нерідко відбувається одночасно із говорінням. Але в аудиторії викладач, залежно від навчальної мети, може збільшувати кількість презентацій, змінюючи при кожному наступному пред'явленні комунікативне завдання для слухача. Обсяг аудіоповідомлення є «нормативним параметром для кожного ступеня навчання іноземної мови» [5, с. 285], для української мови на початковому етапі, що відповідає рівню А1, він становить: для монологічного мовлення – 120-150 слів, із яких незнайомих лише 1 %, для діалогічного – 4-6 реплік [6, с. 12]. Проте обсяг аудіоповідомлень повинен поступово збільшуватися, а відсоток незнайомих слів – зростати. На успішність сприйняття звукового тексту впливає не лише його обсяг, а й мовні особливості, які можуть спричинювати фонетичні, лексичні та граматичні труднощі [5, с. 285].

На початковому етапі вивчення будь-якої іноземної мови основні труднощі виникають на фонетичному рівні, а їх подолання безпосередньо пов'язане із розвитком мовленнєвого слуху, про що ми писали вище. Зусилля, яких докладають для інтерпретації звучання слів, взаємодії звуків у потоці мовлення, ритміко-інтонаційної організації мовленнєвого потоку, впливають на слухача-інофона й відвертають його увагу від значення

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

слів, синтагм та загального змісту аудіоповідомлення. Тому викладач повинен пропонувати завдання, виконання яких сприяє розпізнаванню різних звуків, звукосполучень, мінімальних інтонаційних одиниць тощо. Такі завдання вимагають від слухача переважно невербальних дій, таких як позначення, вибір, ідентифікація певного фонетичного явища.

Лексичні труднощі, що виникають на початку опанування іншою мовою, пов'язані передусім із кількісно обмеженим особистим тезаурусом іноземця. Тому викладачеві не варто пропонувати для прослуховування тексти, перенасичені багатозначними словами, контекстуальними синонімами, паронімами й омонімами. Безумовно, уникнути таких лексичних одиниць узагалі не видається можливим, але їхня поява в аудіотекстах повинна бути суворо дозована. Щоб зняти труднощі лексичного характеру, слухач під керівництвом викладача (інколи самостійно) може виконувати завдання на рівні сприйняття та розуміння, що не передбачає мовно продуктивних дій. Доцільними є вправи, спрямовані на виявлення раніше відомого слова серед інших у реченні; виокремлення знайомого слова в тексті, представленому у пришвидшеному темпі, наприклад, у скоромовці; ідентифікацію слова за допомогою його словотвірних елементів; семантизацію слова за контекстом тощо.

Граматичні труднощі, морфологічного та синтаксичного плану, виникають тоді, коли слухач повинен розчленувати почуту фразу на окремі елементи, «встановити зв'язок між ними та оцінити їхню роль у висловлюванні» [5, с. 286]. Часто, навіть попри свою універсальність, граматичні засоби не переходять автоматично з рідної в мову, котра вивчається, а вимагають корекції. Таким чином, викладачеві варто пропонувати студентам завдання на розуміння, які вимагають мовних дій лише частково, але завдяки яким вони вчаться ідентифікувати й аналізувати граматичні форми слів; максимально розширювати речення, що складається лише з підмета й присудка; та навпаки, скорочувати поширене речення до підмета й присудка; визначати члени речення з усвідомленням ролі кожного з них тощо.

Варто усвідомлювати, що під час аудіювання метою є не абсолютне вилучення чи усунення мовних явищ, що можуть становити труднощі для інофонів, а поступове та послідовне навчання їх виявляти та долати.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

На початковому етапі засвоєння української мови залежно від навчально-комунікативного завдання, яке визначає обсяг та складність тексту, інофон навчається інтенсивного та екстенсивного аудіювання, що вимагає різного розуміння змісту аудіоповідомлення.

Інтенсивне, або докладне, аудіювання передбачає, що вся інформація, яка міститься в тексті, є важливою для слухача, оскільки навіть деталі потрібні для правильного розуміння загальної думки. Екстенсивне аудіювання спрямоване на виокремлення лише частини інформації, потрібної для а) розуміння основної думки й найсуттєвіших деталей; б) пошуку необхідної інформації, окресленої в завданні. З огляду на ознайомлювальне та вибіркове аудіювання інофон повинен навчитися відокремлювати ключову чи першорядну інформацію від другорядної, загальну інформацію від часткової, потрібної для розв'язання лише конкретного завдання. Залежно від виду аудіювання викладач обирає різні типи завдань.

Складність навчання інофона аудіювання українською мовою спричинена не тільки умовами слухання, мовними характеристиками аудіоповідомлення та індивідуально-психологічними особливостями реципієнта, а й суто методичними причинами. З одного боку, за звичкою, аудіювання не розглядають як окрему й важливу мету в системі навчання української мови іноземців, а з іншого, – це пов'язано з некоректною організацією та презентацією навчальних матеріалів, обраних для формування й розвитку АК. Можна виокремити кілька основних чинників, які негативно впливають на формування АК.

1. Підміна аудіювання роботою з іншими видами мовленнєвої діяльності, що часто відбувається на занятті. Наприклад, викладач вважає, що сприймання його мовлення чи мовлення студентів – це і є аудіювання. Хоч аудіювання є невід'ємною частиною усного мовлення, для формування АК цього замало.

2. Занадто докладна дотекстова робота, яка заважає інофонові стати «активним» слухачем, оскільки викладач усі труднощі «нейтралізує» через пояснення або переклад. Таким чином, студент звикає переадресовувати мисленнєву роботу чи роботу пам'яті на викладача.

3. Попередні прочитання або перегляд тексту, який потім буде запропонований для прослуховування. У такому разі навички аудіювання не розвиваються.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

4. Неокреслені цілі й завдання для аудіювання: інофон не знає, *що* і *навіщо* він слухатиме, у результаті чого його увага розпорошується.

5. Залучення до навчального процесу лише навчальних аудіотекстів, ігнорування автентичних записів: уривків із радіопрограм чи фільмів.

6. Брак перевірки сформованості аудитивних умінь та навичок на іспиті, що, по-перше, не дозволяє викладачеві контролювати й перевіряти досягнення студента в аудіюванні, а по-друге, – не стимулює інофона напружуватися, щоб слухати україномовні тексти й розвивати АК [1, с. 89-90].

Не менш важливим для формування АК в іноземній аудиторії є зміст текстів для аудіювання, добір яких зумовлений реальними комунікативними потребами іноземних слухачів, пов'язаний із їхнім фахом (для не студентів) чи майбутньою спеціальністю (для студентів). Передусім слід а) визначити актуальні для інофона сфери спілкування; б) окреслити типові соціо-комунікативні ролі, які передбачають потребу сприймання українського усного мовлення; в) виокремити типові комунікативні завдання під час аудіювання; г) описати можливі мовленнєві дії (наміри й пропозиції); ґ) відібрати мовний матеріал, актуальний для усного мовлення, а відтак, і для слухового сприйняття; д) розробити типологію завдань для формування АК відповідно до обраних тактик і стратегій навчання аудіювання [3, с. 3].

Формування АК відбувається у методично обґрунтованій послідовності: а) на рівні фрази; б) на рівні понадфразової єдності; в) на рівні тексту. Важливим у навчальному процесі на початковому етапі є органічне поєднання роботи з монологічними та діалогічними текстами, які зазвичай мають бути універсального характеру. Тексти-полілоги на цьому етапі можуть залучатися за вибором викладача.

Формування та вдосконалення АК повинно відбуватися за допомогою чітко організованої системи аудіотекстів та спеціально розроблених для неї завдань, які сприяють поступовому й послідовному накопиченню аудитивного досвіду шляхом ускладнення як перцептивних, так і змістових вимог до сприйняття. Відповідно до загальноприйнятої типології [5, с. 292], студент під керівництвом (чи самостійно) виконує три блоки завдань: 1) дотекстові – «знімають» труднощі, що можуть ви-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

никнути під час прослуховування, тому впливають і до певної міри керують процесом розуміння почутого; 2) текстові – орієнтують слухача на комунікативну настанову, тобто дозволяють йому стежити за повідомленням так, щоб виконати поставлену викладачем мету; 3) післятекстові – контролюють правильність розуміння почутого.

Отже, щоб формування АК відбувалося успішно, викладачеві слід, з одного боку, розвивати психофізіологічні механізми аудіювання, провадити роботу, спрямовану на збільшення обсягів сприйманої інформації; створювати в аудиторії умови, наближені до реальної комунікації; організовувати навчальні матеріали з урахуванням зростання труднощів; добирати аудіоповідомлення, сучасні, актуальні й цікаві для інофонів; а з іншого, – будувати заняття так, щоб аудіювання було постійним елементом аудиторної та домашньої роботи з обов'язковим контролем; формулювати чіткі цілі для кожного прослуховування; працювати з потенційними труднощами, але не усувати їх цілком.

Систематична й методично обґрунтована робота з аудіюванням на початковому етапі дасть змогу інофонові на наступних етапах вивчення української мови адекватно й ефективно здійснювати аудитивну діяльність у комунікативних ситуаціях, що виникають чи можуть виникнути в житті. Варто пам'ятати, що аудитивна компетенція починає формуватися в аудиторії під час навчального процесу, але вдосконалюється та остаточно «викристалізовується» лише під час реального спілкування за умов постійної практики.

---

1. *Акишина А. А., Каган О. Е.* Учимся учить / Алла Александровна Акишина, Ольга Евгеньевна Каган. – Москва : Рус. яз. Курсы, 2008. – 256 с.

2. *Бацевич Ф. С.* Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Флорій Сергійович Бацевич. – Київ : Академія, 2004. – 344 с.

3. *Каптурова Е. С.* Иноязычная аудитивная компетенция и пути ее формирования на старшей ступени обучения в языковом вузе / Е. С. Каптурова // Ученые записки Орловского государственного университета. – 2013. – Вып. 1. – С. 411–415.

4. *Клобукова Л. П., Михалкина И. В.* Проблемы обучения аудирования в зеркале реальной коммуникации [Электронный ресурс] / Любовь Павловна Клобукова, Ирина Владимировна Михалкина. – Режим доступа : http://gramota.ru/biblio/magazines/mrs/28_255.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

5. Методика навчання іноземних мов і культур: теорія і практика : підручник / О. Б. Бігич, Н. Ф. Бориско, Г. Е. Борецька та ін. ; за заг. ред. С. Ю. Ніколаєвої. – Київ : Ленвіт, 2013. – 590 с.

6. Програма з української мови як іноземної: початковий рівень (А1) / Н. С. Ніколаєва, А. А. Дем'янюк, Н. О. Бондарєва та ін. – Київ : Четверта хвиля, 2015. – 52 с.

7. *Носонович Е. В., Мильруд Р. П.* Параметры аутентичного учебного текста / Е. В. Носонович, Р. П. Мильруд // Иностранные языки в школе. – 1999. – № 1. – С. 18–23.

8. *Селіванова О. О.* Основи теорії мовної комунікації : підручник / Олена Олександрівна Селіванова. – Черкаси : Видавництво Чабаненко Ю. А., 2011. – 350 с.

9. *Flowerdew J., Miller L.* Second language listening: theory and practice / John Flowerdew, Lindsay Miller. – New York : Cambridge University Press, 2009. – 223 p.

10. *Kowalewski J.* Jak uczyć języka polskiego i kultury polskiej na Ukrainie / Jerzy Kowalewski. – Kraków, 2013. – 218 s.

11. *Rost M.* Teaching and Researching Listening [Digital source] / Michael Rost. – Mode of access : https://books.google.com.ua/books?id=jBM4qQQ6YJUC.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Оксана Данилевська

(Київ)

ПОСТТОТАЛІТАРНІ ДЕФОРМАЦІЇ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ШКІЛЬНІЙ ОСВІТІ НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано мовну ситуацію в українській шкільній освіті за результатами масового опитування. Обґрунтовано, що дифузний характер взаємодії мов у загальноосвітніх навчальних закладах, який виявляється в неоднорідності мовних середовищ, регіональних відмінностях у функціонуванні української мови як державної, несинхронізованості мовного розвитку в поселеннях різного типу, варто розглядати в контексті посттоталітарних деформацій мовної ситуації в Україні. Про спадковий характер цих деформацій в українській шкільній освіті свідчить, зокрема, невідповідність офіційної статистики про кількість учнів, які отримують освіту українською мовою, реальним фактам застосування мов.

The language situation in Ukrainian school education after the results of a mass survey is analyzed in the article. It is proved, that the diffuse nature of the languages interaction in the institutions of general education is revealed in the heterogeneity of the language surroundings, regional differences in Ukrainian functioning as a state language, the non-synchronization of the language development in the settlements of different types. It should be considered in the context of post-totalitarian deformations of the language situation in Ukraine. The hereditary nature of these deformations in Ukrainian school education is affirmed, in particular, with the discrepancy of official statistics on the number of pupils, who are taught in Ukrainian, with the real facts of the languages use.

Поняття «мовна ситуація» є одним з базових у соціолінгвістиці, оскільки воно окреслює об'єкт соціолінгвістичних студій. Загальновідомо, що під мовною ситуацією розуміють «сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов, які використовують у межах певних географічних регіонів чи

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

адміністративно-політичних утворень для забезпечення комунікативних потреб» [4, с. 106]. Тож, коли йдеться про мовну ситуацію в українській шкільній освіті, мають на увазі те, які мови і в якому співвідношенні використовують для задоволення комунікативних потреб у школі учасники освітнього процесу.

Попри очевидність відповіді на запитання «Які мови і в яких пропорціях забезпечують комунікацію в загальноосвітніх навчальних закладах в Україні?» однозначно відповісти на нього не можна, тому що на загальнодержавному рівні моніторинг мовних середовищ загальноосвітніх навчальних закладів не проводили, а всі висновки досі ґрунтувалися на статистичній інформації про кількість учнів, які отримують освіту українською та іншими мовами.

Утім, незважаючи на важливість статистичної інформації, вона не може слугувати єдиним джерелом для висновків про реальну мовну ситуацію у сфері шкільної освіти, адже статистика враховує формальний статус мов як мов навчання за статутом шкіл, тобто обраховує, яку мову / які мови використовують під час викладання, на уроках, за статутними документами школи. Водночас статистичні дані не враховують, якою мовою / якими мовами послуговуються вчителі та учні на перервах і в позакласних заходах, якою мовою відповідають учні на уроках, якої якості мова навчання, якою мовою послуговуються вчителі під час спілкування з батьками тощо.

Окрім того, статистичні звіти не дають відповіді на запитання, чи однорідною є мовна ситуація у сфері шкільної освіти в різних частинах України. Наприклад, за статистикою, кількість дітей, які отримують шкільну освіту українською мовою в Івано-Франківській і Київській областях, однакова – 99,5 %, проте навіть за враженнями випадкового відвідувача мовне середовище в навчальних закладах у цих двох областях немає підстав характеризувати як однакове. А якщо порівняємо статистичні дані з реальністю, приміром, в Івано-Франківській і Миколаївській областях, у яких показник кількості учнів, що отримують освіту українською мовою, відрізняється на 7 %, то з усією очевидністю побачимо, що для об'єктивної оцінки мовної ситуації у шкільній освіті статистичну інформацію мусимо доповнювати іншими даними.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Такі дані були отримані на підставі масового опитування, проведеного за підтримки Фонду Фольксваген (Проект № 62700395 «Бі- та мультилінгвізм: між інтенсифікацією та розв'язанням конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовна політика і контактні ситуації в пострадянських Україні і Росії») упродовж 2–10 лютого 2017 року у 24-х територіально-адміністративних одиницях України та в м. Києві методом індивідуального інтерв'ю «віч-на-віч» за місцем проживання респондента. У дослідженні брали участь 2007 респондентів, з яких 905 – чоловіки (45,1 % від загального числа опитаних) і 1102 – жінки (54,9 % від загального числа опитаних). В опитуванні пропорційно представлені всі регіони України, окрім Криму й територій, не підконтрольних українській владі в Донецькій та Луганській областях. Під час дослідження, для забезпечення репрезентативності отриманих даних, було проведено інтерв'ю серед усіх вікових груп у структурі загального населення України. Варто наголосити, що представники двох вікових груп – 18–29 років (10,5 % від загальної кількості інформантів) і 30–39 років (9,4 %) – це ті учасники, які завершували чи отримували загальну середню освіту вже в незалежній Україні, тож їхні відповіді щодо мовної ситуації в загальноосвітніх навчальних закладах ґрунтовані на власному досвіді.

Мовну ситуацію в українській шкільній освіті визначає формальна та фактична взаємодія української мови як державної з російською та іншими мовами національних меншин, а також мовами, що вивчають як іноземні. Проте найістотніше значення для її характеристики має функціонування української мови як мови навчання і російської як мови неформального спілкування великої кількості комунікантів. Важливо зазначити, що поступ у справі формальної українізації шкільної освіти, що відбувся за роки незалежності, і справді незаперечний: якщо в 1991 році кількість учнів, які навчалися українською, становила 49,3 %, то тепер – 89,7 %. Щоправда, робити висновок на підставі цих показників про монолінгвальну мовну ситуацію у шкільній освіті передчасно, оскільки спостерігається істотна розбіжність статистичних даних і реального функціонування мов.

Результати масового опитування підтверджують загальний висновок про українсько-російський білінгвізм мовного се-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

редовища шкіл: кількість тих, хто чує не саму лише українську мову або взагалі не чує української у школах, становить 48,5 %. Зауважимо, що формальні і неформальні параметри взаємодії української та російської мов у загальноосвітніх навчальних закладах не регламентовано нормативними приписами, їх визначають закономірності спонтанної комунікації, мовна поведінка й звички учасників навчального процесу, сформовані під впливом мовної ситуації в конкретному регіоні, що й зумовлює неоднорідність мовної ситуації у шкільній освіті і в державі загалом. Дані масового опитування та спостереження дають підстави констатувати, що специфіку мовного середовища шкіл в Україні визначає поширення в них у різних пропорціях координативного, субординативного та змішаного білінгвізму, диглосії, дифузного проникнення інтерферентних явищ та елементів змішаного мовного коду (суржику). Відтак, попри офіційність державного статусу української мови й переконливе формальне домінування (статистичні показники кількості шкіл і класів з українською мовою навчання та кількості учнів, які на підставі цих показників здобувають освіту українською мовою), для мовної ситуації у сфері шкільної освіти характерна нерівномірність за регіонами та деформація за лінією «місто – село», невідповідність задекларованого і реального стану державної української мови.

По-перше, істотно відрізняються за регіонами відповіді на запитання про мовне середовище у школах («Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?»).

На Заході України (у нашому опитуванні цей регіон охоплює Волинську, Рівненську, Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську, Чернівецьку, Закарпатську області) мовне середовище шкіл респонденти оцінюють як майже цілком українськомовне: відповіді «майже всі» та «значно більше половини» на запитання анкети обрали 96 % опитаних, причому відповідь «майже всі» – 87 %. Варто зауважити, що, за офіційною статистикою, частка учнів, які навчаються у школах українською мовою, у цьому регіоні сягає 97,8 % (Рівненська область – 100 %, Волинська й Тернопільська області – 99,9 %, Чернівецька – 99,6 %, Івано-Франківська –99,4 %, Львівська – 98,7 %, Закарпатська – 87,1 %) [1, с. 14]. Отже, у західному

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

регіоні оцінка мовного середовища шкіл мовцями майже збігається з офіційною статистикою щодо мовної ситуації в них і підтверджує висновок мовознавців про повнофункціональність української мови на цій частині етнічної української території [7, с. 499].

У Центрі, до якого належать Вінницька, Хмельницька, Кіровоградська, Черкаська і Полтавська області, оцінка мовного середовища загальноосвітніх навчальних закладів мовцями дещо відрізняється і від того, як сприймають його мешканці Заходу, і від офіційної статистики. Відповідно до Статистичного бюлетеня, частка учнів, які навчалися в регіоні українською мовою у 2016 / 2017 навчальному році, становить 99 % (у Вінницькій і Хмельницькій – 99,6 %, у Черкаській – 99,2 %, Полтавській – 98,7 %, Кіровоградській – 98,5 %). Утім, уважають, що українською мовою в школах розмовляють майже всі або значно більше половини – 82 % – мешканців Центру (відповідь «майже всі» обрали тільки 60 %). Натомість тих, хто вважає, що у школах українською послуговуються близько половини або значно менше половини, виявилося 9,4 % і майже 5 % тих, хто переконаний, що українську в школах не використовує майже ніхто.

На Півночі, де впродовж 2016 / 2017 навчального року українською мовою отримували шкільну освіту 98,4 % учнів (Чернігівська обл. – 99,6 %, Київська й Житомирська – 99,5 %, м. Київ – 97,1 %, Сумська обл. – 96,3 %), варіанти відповіді «майже всі» і «значно більше половини» на аналізоване запитання обрали 75 % опитаних (відповідь «майже всі» – лише 40 %). Натомість «близько половини» або «значно менше половини» – 19 % (варіант «майже ніхто» не засвідчений відповідями).

Істотна розбіжність офіційних даних щодо мовної ситуації в освіті й оцінки її мовцями характерна для східного регіону – Дніпропетровської, Харківської, Запорізької, Донецької та Луганської областей. Тут таких, хто вважає школи українськомовними або більшою мірою українськомовними, аніж російськомовними, є 35 % (відповідь «майже всі» обрало 13 % респондентів); двомовним із співвідношенням 50 / 50 мовне середовище шкіл уважають майже 33 % респондентів (варіант відповіді «близько половини»). На думку 23 % мешканців східноукраїнських областей, українською в школах послуго-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

вується значно менше половини відвідувачів або майже ніхто. Впадає в око велика кількість респондентів, які не змогли визначитися з відповіддю на запитання про частку української мови у школах регіону (таких майже 9 %). Що ж до офіційної статистики, то вона засвідчує, що в регіоні 70,7 % учнів відвідують школи з українською мовою навчання, а саме: у Дніпропетровській області частка таких школярів становить 80,8 %, у Запорізькій – 75,4 %, Харківській – 72,9 %, Луганській – 65,1 % та Донецькій – 59,5 %.

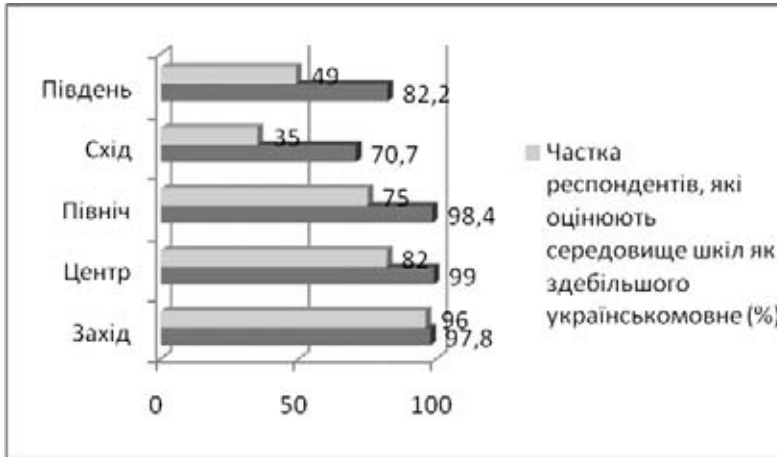
Не синхронізована зі статистичними даними оцінка респондентами мовної ситуації у шкільній освіті і на Півдні України – у Миколаївській, Одеській та Херсонській областях. Згідно з інформацією у Статистичному бюлетені в цьому регіоні 82,2 % школярів навчаються українською мовою. Що ж до оцінки мовного середовища шкіл, то відповіді серед мешканців Півдня розподілено так: уважають, що у школах послуговуються здебільшого українською мовою лише 49 % респондентів (обрали відповіді «майже всі» і «значно більше половини»; відповідь «майже всі» – 14 %); двомовним середовище шкіл характеризують майже 19 % опитаних (відповідь «близько половини»); на думку 17 % опитаних українською в школах користується значно менше половини залучених у сферу освіти або майже ніхто.

Таблиця 1. Розподіл відповідей на запитання «Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?» за регіонами (%)

	Майже всі	Значно більше половини	Близько половини	Значно менше половини	Майже ніхто	Важко відповісти
Захід	87,2	8,8	1,5	1,6	0,2	1,0
Центр	60,1	22,2	7,2	2,2	4,7	3,6
Північ	39,6	35,2	14,1	5,2	0,0	5,9
Схід	13,2	22,2	32,6	14,5	8,8	8,8
Південь	13,6	35,4	18,7	11,3	5,8	15,2

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Діаграма 1. Розподіл за регіонами частки респондентів, котрі оцінюють середовище загальноосвітніх шкіл як здебільшого українськомовне, і частки учнів, які навчаються українською мовою за офіційною статистикою

Характер і масштаби засвідчених даними масового опитування відмінностей в оцінці мовної ситуації у сфері шкільної освіти не можна пояснити регулятивними механізмами, ініційованими державою, або тим, що в регіонах упроваджують різні моделі застосування мов у закладах освіти, оскільки статистичні характеристики мовної ситуації в них відрізняються неістотно. Це дає підстави припускати, що відмінності в оцінці мовного середовища шкіл у регіонах України зумовлені неоднаковою мовною ситуацією й панівними настановами щодо мов у суспільній свідомості.

Виявлена тенденція корелює з іншою закономірністю, що полягає в залежності сприймання й оцінки фактів мовної дійсності від власних мовних преференцій, що особливо помітно, якщо порівняємо результати у групах мовців за мовою повсякденного спілкування.

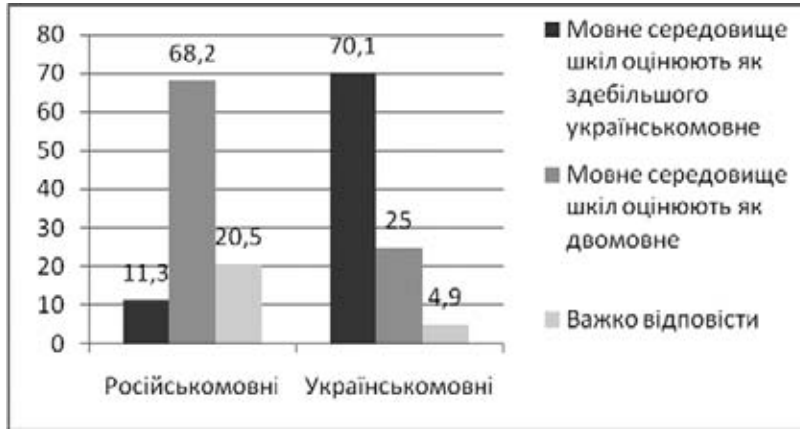
Ті респонденти, які в повсякденні користуються російською мовою, схильні вважати мовне середовище шкіл значно меншою мірою українськомовним, аніж ті, для яких мовою повсякденного спілкування є українська, хоча перші на загал і вище оцінюють якість української мови в закладах освіти – рідше поміча-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ють за учасниками навчального процесу факти перемикання з української мови на російську, вище за реальний оцінюють свій рівень володіння українською [5, с. 53] [1]. Якщо за загальним результатом майже половина інформантів обрали відповіді, які дають підстави для висновку про білінгвальну мовну ситуацію в загальноосвітніх навчальних закладах (48,5 %), то серед російськомовних цей результат вищий іще на 20 %: чують не тільки українську мову в школах або не чують її взагалі 68,3 % таких респондентів, натомість уважають, що в загальноосвітніх закладах майже всі послуговуються українською мовою тільки 11,3 %. Впадає в око високий відсоток тих, хто не зміг визначитися з відповіддю: це кожен п'ятий опитаний у цій групі мовців.

Українськомовні в повсякденні респонденти, оцінюючи мовне середовище загальноосвітніх закладів, уважають його здебільшого українськомовним: відповідь «майже всі [говорять українською мовою]» обрало понад 70 % опитаних (сприймають його двомовним 25 %, а не визначилися з відповіддю – трохи менше 5 %, що є найнижчим результатом серед усіх груп за ознакою повсякденної мови).

Діаграма 2. Оцінка мовного середовища шкіл російськомовними й українськомовними в повсякденні респондентами

Причини істотних відмінностей в оцінці мовного середовища шкіл варто шукати в мовній поведінці учасників освітнього проце-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

су. Через необов'язковість дотримання мовного режиму в школах більшість педагогів, спілкуючись із батьками, обирають ту мову, якою говорять батьки. Оскільки йдеться про групу російськомовних у повсякденні, цілком очікувано, що їхнє спілкування у школах відбувається російською мовою, на підставі чого вони й роблять висновок про мовну ситуацію в освіті загалом. Натомість з українськомовними батьками вчителі здебільшого говорять українською мовою, що, однак, не означає стабільного українськомовного режиму в закладі загалом, про що свідчить, зокрема, наведений приклад:

1. У київській школі батьки, вчителі й учні після вистави шкільного театру зібралися в їдальні, щоб поласувати солодощами. Одна з учительок припрошує всіх частуватися: «Друзі! Шановні діти! Батьки! Пригощайтеся! Усі солодощі приготували кулінари в кафе однієї нашої мами!».

За кілька хвилин та сама вчителька знову бере слово. «Петренки вже пішли, можно спокойно поговорить… Спасибо большое, Наталья Петровна, вашим кондитерам. Такой праздник деткам организовали!» *(Зі спостережень).*

У слушності припущення про поведінкову зумовленість неоднакового сприйняття мовного середовища шкіл українськомовними і російськомовними респондентами переконаємося, якщо порівняємо дані анкет російськомовних у повсякденні респондентів з тими, хто визначив мовою повсякденного спілкування однаковою мірою і російську, і українську (див. Табл. 2).

Таблиця 2. Розподіл відповідей на запитання «Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?» за мовою повсякденного спілкування (%)

	Майже всі	Значно більше половини	Близько половини	Значно менше половини	Майже ніхто	Важко відповісти
Російськомовні	11,3	23,2	21,3	14,7	9,0	20,5
Рівною мірою російською та українською	26,6	29,2	20,8	11,5	2,6	9,3
Українськомовні	70,1	18,3	4,2	1,5	1,1	4,9
Інше	12,5	12,5	25,0	25,0	12,5	12,5

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Тож видається, що саме через мовну поведінку учасників навчального процесу мовне середовище шкіл, задекларованe як монолінгвальне (з українською мовою навчання), є подібним до хамелеона, оскільки здатне змінювати фонову мову відповідно до того, якою мовою починає спілкування відвідувач закладу. Така реальність є почасти наслідком масового білінгвізму. Водночас маємо підстави твердити, що вона спричинена не адекватною мовній ситуації мовною політикою держави, оскільки, попри те, що загальноосвітні навчальні заклади належать до сфери офіційної комунікації, чітких приписів щодо мовної поведінки тих комунікантів, які наділені офіційними обов'язками, випрацювано не було [2], а спілкування у школах завжди розгорталося за стереотипами неофіційної комунікації, коли мову співрозмовники обирали стихійно як мову комфортного спілкування. Зрештою, це й визначає дифузність мовного середовища у школах на значній території України.

По-друге, результати масового опитування засвідчують істотну відмінність в оцінці мовного середовища загальноосвітніх навчальних закладів у місті та селі, що загалом відповідає особливостям мовної ситуації в Україні: у великих містах і промислових центрах переважає російська мова, у селах – українська, у невеликих містах співвідношення двох мов приблизно однакове [3, с. 19]. Ця тенденція є наслідком деформації, зумовленої спадком радянської доби, яку за роки незалежності не змогла подолати українська школа. Аналізуючи причини несинхронізованого мовно-культурного розвитку країни, виявом чого є й аналізована деформація, Л. Масенко пише про те, що внаслідок Голодомору, який підірвав соціальну базу української мови, було відновлено «досягнутого ще в самодержавній Російській імперії поділу України на російськомовні міста та українськомовні села й містечка» [2, с. 221]. Цей поділ у СРСР закріпив і посилив відомий ще з імперських часів міф про «селянськість» української мови, що істотно знижувало її престиж порівняно з російською. Про те, якої потворної дискримінаційної машкари набував цей міф наприкінці існування СРСР, згадують учасники дискусійних груп нашого опитування, наприклад:

2. Да, хотел сказать. Все детство мы прожили в спальном ныне районе, и я, вот вспоминаю, как переезжали дети с разных сел и говорили на украинском языке, и их называли чертями, чер-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

тячья мова *(Сергій, приватний підприємець, учасник дискусійної групи (35–60+ років) у Харкові)*.

Варто зазначити, що низький соціальний престиж мов тих етносів, які зазнають асиміляції, свідчить про їхню неповноту соціальну, етнічну та територіальну. У зв'язку з неповнотою етнічного поширення таких мов О. Ткаченко зазначив: «Типовим для народів із мовами етнічного поширення є те, що їхня мова використовується, як правило, селянством, а також до певної міри мешканцями малих містечок, розташованих у місцевостях зі слаборозвиненою промисловістю. У великих містах до носіїв подібної мови належать соціально найнижчі верстви населення, зазвичай також переважно пов'язані з селом» [7, с. 111]. Однак, як слушно зауважив дослідник, об'єктивний стан таких мов не консервується, а в історичній перспективі трансформується за оптимістичним чи песимістичним сценарієм. «Із часом, – узагальнив світовий досвід О. Ткаченко, – якщо подібна мова не деградує, а виявляє певну відпорність, серед її носіїв з'являються і представники інтелігенції». Що ж до кіл етносу-колонізатора, то вони, прагнучи глибшої асиміляції країни, проти якої здійснюють експансію, активно підживлюють міф про нібито природну меншовартість її мови.

О. Тараненко наголосив, що міф про «селянськість» української мови намагаються експлуатувати з пропагандистською метою й нині [6, с. 4]. Варіантом цього міфу є, зокрема, уявлення про непридатність української мови для передавання сучасних складних наукових теорій, про нерозпрацьованість її терміносистем тощо. Прикладом того, що подібні уявлення лишаються й досі актуальними для масової свідомості, є дискусії у фокус-групах, пор.:

3. Модератор: Ви теж назвали дві мови, да? Для вас рідна мова – це мова, на якій ви завжди, скільки себе пам'ятаєте, розмовляєте?

Глеб: Якщо вказати той критерій, що мова – якою думаю, то більше російська. І мені з того якось не по-собі.

Алена: Ну, тому що вся література більше, тим більше технічна, вона російська. Тому що і розвивалося так.

Глеб: Ну, я вчився в російськомовній школі і, чесно кажучи, російську я, всі технічні, все на російській і все тільки на російській. Я навіть не знаю термінів українською мовою.

Алена: Бо їх і не існує.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Глеб: До речі, їх і не існує. Як сказав мені один знайомий професор з астрономії, є два терміна російською, якому нема аналогів в українській. *Дуже простий приклад. Обращение и вращение. Обращение – это когда оборачивается вокруг какого-то объекта. А вращение – это когда сам объект вращается. А на українській є лише обертання.*

Александр: *Звернення.*

Ольга: Нет, обращение – не вращение.

Модератор: Ладно, давайте в терминологию не будем погружаться *(Із фокус-групового опитування, м. Харків, 18–35 років).*

Поширення уявлень про українську мову (і будь-яку іншу мову «нижчого» рангу в радянській ієрархії націй і їхніх мов) як про менш розвинену, порівняно з російською, про що свідчать численні анекдоти [6, с. 8–10], було одним з ідеологічних прийомів, спрямованих на формування радянської ідентичності (загальновживана формула «простой советский человек» з певним набором цінностей і уявлень), яка притаманна частині українського населення й нині. На думку Л. Масенко, «асимільовані й денаціоналізовані середовища великих міст південно-східних і частково центральних областей блокують процес формування солідарної української нації» [2, с. 219]. Власне, збереження цієї мовно-культурної деформації підживлює конфлікт між різними українськими ідентичностями.

Якщо за одновимірним розподілом кількість тих, хто вважає, що в загальноосвітніх школах майже всі послуговуються українською мовою становить 41,5 %, то серед мешканців обласних центрів, а також столиці таких є 24 % (у містах із чисельністю населення понад 100 тис. респондентів, які переконані, що у школах майже всі говорять українською, виявилося ще менше – 17 %). Що ж до населених пунктів з меншою кількістю мешканців, то тут простежується зростання показника українськомовності зі зменшенням чисельності населення, пор.: серед мешканців міст із чисельністю 50–100 тис. тих, хто обрав відповідь «майже всі», є 34 %; більше половини таких (52 %) серед респондентів, які проживають у невеликих містечках з населенням менше 20 тис.; найбільше – серед мешканців сіл: майже 66 %. У невеликих містах з населенням 20–50 тис. кількість тих, хто оцінив мовне середовище шкіл як цілком українськомовне, трохи менша (28 %), проте майже на 10 % вища від показника великих міст.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Відповідно, сприймають середовище шкіл як двомовне зі співвідношенням мов 50 / 50 (обрали варіант «близько половини») загалом в Україні 14 %, тоді як в обласних центрах і столиці – 17 %; у містах з населенням понад 100 тис. – 22 %; у містах з населенням 50–100 тис. – 9 %; у містах з населенням 20–50 тис. – 18 %; у містечках з населенням до 20 тис. – майже 9 %; у селах – 9 %.

Не можна не помітити істотних відмінностей у цифрах у варіанті відповіді «важко відповісти»: мешканці міст із кількістю населення понад 100 тис. майже в чотири рази частіше обирали цей варіант, порівняно з мешканцями сіл.

Таблиця 3. Розподіл відповідей на запитання «Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?» за типом поселення в опитуванні 2017 р. (%)

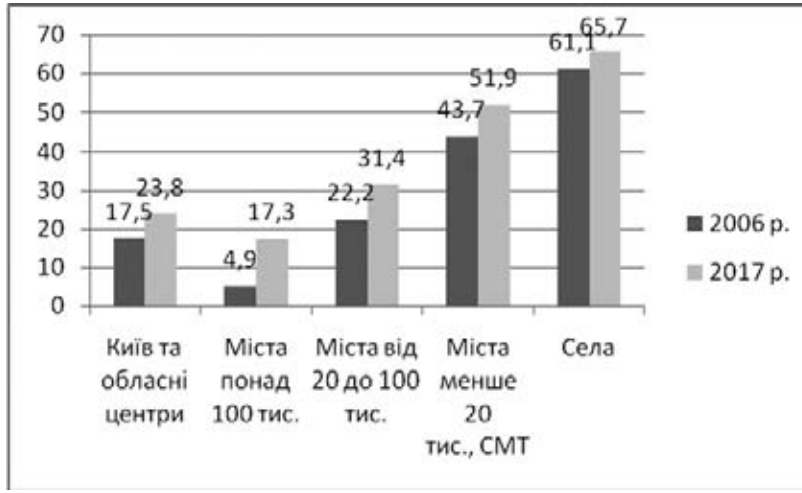
Варіанти відповіді Тип поселення	Майже всі	Значно більше половини	Близько половини	Значно менше половини	Майже ніхто	Важко відповісти
Київ та обласні центри	23,8	27,2	17,2	11,6	6,5	13,7
Міста понад 100 тис.	17,3	25,9	22,2	11,7	3,1	19,8
Міста від 50 до 100 тис.	34,1	23,8	9,1	12,8	6,1	14,0
Міста від 20 до 50 тис.	28,7	26,1	17,8	7,6	3,8	15,9
Міста менше 20 тис., смт	51,9	19,3	8,6	8,2	4,5	7,4
Села	65,7	16,2	9,0	2,4	1,3	5,3

Порівнюючи відповіді на розглядуване запитання анкети в опитуваннях 2017 і 2006 років [3], увагу привернула помітна менша кількість тих, хто не визначився з відповіддю у 2006 році серед респондентів усіх типів населених пунктів. Що ж до визначення мовного середовища шкіл українськомовним, то різниця у

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

сприйнятті між крайніми показниками 2006 року сягнула 55 %: 5 % таких респондентів серед мешканців великих промислових міст і 61 % серед мешканців сіл. У 2017 році ця різниця трохи скоротилася (до 50 %), але істотно побільшало тих, хто не визначився з відповіддю серед мешканців міст. Впадає в око, що найвищий відсоток тих, хто обрав варіант «важко визначитися», характерний для міст із кількістю мешканців понад 100 тис. – тих населених пунктів, де помітні найбільші зрушення в оцінці мовного середовища шкіл на користь української мови (з 5 % у 2006 р. до 17 % у 2017 р., тобто зростання понад у три рази). Можна припустити, що збільшення кількості тих, хто відчував труднощі з вибором відповіді на запитання анкети у 2017 році, порівнюючи із 2006 роком, певною мірою свідчить про послаблення стереотипів стосовно української мови: хоча люди ще не надто впевнені, що у школах майже всі послуговуються українською мовою, проте вони й не на стільки переконані, як раніше, у чіткому розподілі української та російської мов за комунікативними сферами.

Діаграма 3. Розподіл відповідей «майже всі» на запитання «Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?» за типом поселення за роками (2006 і 2017 рр.)

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Отже, аналіз результатів масового опитування дає підстави констатувати, що конфігурацію мовної ситуації у шкільній освіті в незалежній Україні успадковано від радянського періоду, хоча статистичні її параметри за роки незалежності істотно змінилися: якщо на формальному рівні відбулося значне розширення мережі загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання в усіх регіонах держави, що дало змогу охопити україномовною освітою 89,7 % учнів (на 1991 р. цей показник становив 49,3 %), то на рівні реальної комунікації мовне середовище для більшої частини держави, окрім західного регіону, і досі залишається двомовним, оскільки в ньому в різних пропорціях уживаними є дві мови – українська як мова навчання і російська як мова неформального спілкування. Прикметно, що характер цієї двомовності є неоднаковим у різних регіонах держави та за лінією «місто – село», що свідчить про посттоталітарні деформації мовної ситуації у сфері шкільної освіти.

Дані анкетування також виявляють залежність оцінки мовного середовища шкіл від особистих мовних преференцій мовців, з одного боку, а з другого, – у «відставанні» заходів мовної політики від настанов суспільства, передусім у питанні запровадження чіткого дотримання мовного режиму в школах, обов'язкового використання державної української мови в позаурочних заходах, обов'язкового володіння державною мовою всіма викладачами (учителями) та керівниками державних закладів освіти.

[1] Варто наголосити, що спостережена закономірність не суперечить залежності, виявленій в оцінці мовного середовища шкіл україномовними і російськомовними учнями. Дорослі мовці оцінюють мовну ситуацію в школах, спираючись або на власні спостереження, коли зрідка відвідують школу, або за враженнями своїх дітей, онуків, знайомих тощо. Тож до певної міри їхня оцінка відбиває суб'єктивні уявлення, що ґрунтуються на враженнях від перебування ззовні. Окрім того, масовий білінгвізм є причиною вільного перемикання кодів працівниками шкіл у розмовах з тими дорослими, які відвідують заклад, залежно від мови співбесідника. Мовці-школярі, перебуваючи в умовах офіційної комунікації, цього привілею позбавлені; вони, усупереч своїм бажанням, змушені користуватися українською в процесі навчання. Ступінь докладених зусиль, пристосування до україномовного середовища власної мовної поведінки зумовлює той факт, що російськомовні

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

учні на загал вище від своїх українськомовних однолітків оцінюють ступінь українськості мовного середовища тієї самої школи.

[2] Л. Масенко вважає, що однією з причин неефективної мовної політики в Україні є те, що в нас, на відміну від країн Балтії, не було створено державного органу, наділеного функціями контролю за виконанням мовного законодавства, що мало вирішальний вплив на вектор розвитку двомовної ситуації країни й у наступні роки (див., зокрема, статтю «Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання» (Українська мова. – 2018. – № 2)). Стосовно мовної ситуації у шкільній освіті, ця причина виявляється в питанні про т. зв. мовний режим. У наказі міністра освіти «Про недоліки у впровадженні української мови навчання у навчально-виховних закладах» від 22 липня 1993 року йшлося, зокрема, про практику відкриття паралельних двомовних класів, що негативно впливало на дотримання єдиного як українськомовного, так і російськомовного режимів, що зумовило вимогу «забезпечити дотримання єдиного українськомовного режиму в державних установах Міністерства освіти, українськомовних навчальних закладах, органах управління освітою» (Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1993. – № 19. – С. 9). Щоправда, відповідальності за недотримання цієї вимоги передбачено не було, що, зрештою, і призвело до її формалізації. Незабаром вимога дотримання мовного режиму, як і саме поняття, зникли з директивних документів. У 2009 році міністр освіти І. Вакарчук ініціював ухвалення постанови № 1033 «Про внесення змін до Положення про загальноосвітній навчальний заклад», відповідно до якої в державних і комунальних закладах мали «постійно застосовувати українську мову, а в державному і комунальному загальноосвітньому навчальному закладі з навчанням мовою національної меншини поряд з українською мовою – також мову, якою здійснюється навчально-виховний процес в цьому закладі» (Урядовий кур'єр. – 2009. – 14 жовт.). Проте за поданням 52-х народних депутатів з Партії регіонів Конституційний суд України рішенням від 2 лютого 2010 року визнав зазначений пункт Постанови уряду неконституційним (*Масенко Л.* Мовний режим у школах і завдання дерусифікації [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – 2017. – 18 жовт. – Режим доступу : https://www.radiosvoboda.org/a/28800659.html).

[3] Порівняння є відносним, оскільки опитування, про які йдеться, хоч і були загальнодержавними й масовими, проте охоплювали неоднакові території: у 2017 році опитування не проводили в анексованому Криму та на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей, для яких характерна своєрідна мовна ситуація з надзвичайно сильними позиціями російської мови і велика кількість громадян з радянською самоідентифікацією. Наведені дані за 2006 рік обраховано без Криму, хоча на загал вони не істотно відрізняються – від 0,5 % до 2 %, пор.: відповідь «майже всі» в обласних центрах, Києві й Сімферополі обрало 17 % респондентів, цей самий показник без Криму – 17,5 %; серед мешканців великих промислових міст для всієї держави – 4,5 %, а без Криму – 4,9 %; у містах від 20 тис. до 100 тис. мешканців для

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

всієї держави – 20,3 %, без Криму – 22,2%; серед мешканців міст із населенням менше 20 тис. для всієї держави цю відповідь обрало 43,7 % опитаних, і стільки ж цей показник становить без Криму; для сіл результати відповідно 58,2 % і 61,1 %.

1. Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2016 / 2017 навчального року. Статистичний бюлетень. – Державна служба статистики України. – Київ, 2017.

2. *Масенко Л.* Мова радянського тоталітаризму. – Київ : Кліо, 2017. – 240 с.

3. *Масенко Л.* Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання // Українська мова. – 2018. – № 2. – С. 17–34.

4. *Масенко Л.* Нариси з соціолінгвістики. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2010. – 243 с.

5. *Соколова С.* Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування) // Українська мова. – 2013. – № 2. – С. 38–55.

6. *Тараненко О. О.* Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи // Мовознавство. – 2009. – № 2. – С. 3–33.

7. *Ткаченко О. Б.* Соціолінгвістична класифікація мов світу і місце української мови в ній // Українська мова: сьогодення й історична перспектива. – Київ : Наукова думка, 2014. – 506 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Лариса Масенко

(Київ)

СУРЖИК У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ: ВИЗНАЧЕННЯ, ІНТЕРПРЕТАЦІЇ, ДИСКУСІЇ

У статті розглянуто дискусійні питання, пов'язані з термінологічним визначенням змішаних українсько-російських форм усного мовлення, поширених в Україні, їхнім походженням, характером територіального поширення, співвідношенням із двома національними мовами, з елементів яких утворюються гібридні форми, відомі як «суржик».

Авторка полемізує з двома інтерпретаціями суржику: як різновиду мовлення, аналогічного діалекту, і як системного утворення, що має ознаки окремої «третьої» мови.

The discussion issues related to the terminological definition of the mixed Ukrainian-Russian forms of the oral speech, common in Ukraine, their origin, the nature of territorial dissemination, the correlation with two national languages, forming hybrid forms known as *surzhyk* by their elements, are considered in the article.

The authoress is controverting with two interpretations of surzhyk, namely as a kind of speech, analogous to a dialect, and as a system formation, having the features of a separate *third* language.

У підручнику «Сучасна українська мова», що вийшов у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка 2013 року, згадку про наявність серед форм побутування української мови мішаного українсько-російського ідіома обмежено двома реченнями, причому суржик без достатніх на те наукових підстав віднесено до піджинів: «Піджин (від спотв. англ. pidjin) – загальна назва для ненормативних мов, які виникають на базі кількох мовних основ в екстремальній ситуації міжетнічних контактів. Прикладами мов-піджинів можуть слугувати білорусько-російська «трасянка», російсько-фінський «руссенорск»

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

та «суржик» – змішування українських і російських мовних елементів» [9, с. 115]. Далі наведено цитату з передмови Олександра Ірванця до збірки оповідань Богдана Жолдака «Антиклімакс», і на цьому інформація про суржик в університетському підручнику вичерпується.

Таке ігнорування поширених на більшій частині території України форм усного мовлення дивує з огляду на значний обсяг наукової літератури, присвяченої їх вивченню. Починаючи з публікації 1994 року праці «Антисуржик» за редакцією Олекандри Сербенської [1], змішаний українсько-російський мовний код привертає увагу мовознавців, ставши навіть надзвичайно «модним», за словами Міхаеля Мозера, предметом мовознавчої україністики [6, с. 27]. Тривають дискусії щодо його визначення, природи змішування в суржику двох мовних кодів, особливостей територіального поширення, психолінгвістичних характеристик носіїв змішаного коду тощо.

Хоча запозичене з народного сільськогосподарського лексикону слово «суржик» вже має певну традицію вживання у науковому дискурсі, не всі дослідники поділяють доцільність термінологізації відповідної лексеми. Наприклад, німецький славіст Герд Хентшель та український мовознавець Олександр Тараненко у розвідці про мовну ситуацію України заміняють негативно конотований, на їхню думку, термін «суржик» нейтральним словосполученням «українсько-російське змішане мовлення» (УРЗМ) [12, с. 5].

Закономірно, що появу й поширення суржику в Україні розглядають у контексті українсько-російського масового білінгвізму.

Загалом білінгвізм є надзвичайно поширеним явищем у мовному житті багатьох країн, що має розмаїті форми вияву – як індивідуальні, так і групові. В умовах рівноправних стосунків носіїв контактних мов він може бути корисним. Проте іншу природу має українсько-російський білінгвізм, особливо змішаного типу, яким і є суржик, у постколоніальній ситуації нашої країни.

В Україні масову, або тотальну, українсько-російську двомовність спричинили понад трьохсотлітні намагання Російської імперії знищити українську мову як основу національної самобутності її носіїв і нав'язати замість неї російську з метою перетворення українців на єдиний із росіянами народ. Одним

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

із наслідків такої політики стало формування змішаного українсько-російського коду, що, своєю чергою, виник як результат стихійного пристосування носіїв українських говірок або й літературної мови до великоміських середовищ, де російська мова впродовж ХХ ст. посіла панівні позиції [4]. У науковій літературі спостерігаються різні підходи до кваліфікації мішаних українсько-російських і білорусько-російських форм розмовного мовлення. Більшість мовознавців схильні розглядати їх як суму ідіолектів, у кожному з яких процеси змішування елементів двох мов відбуваються довільно, безсистемно [2; 4].

Натомість існує й погляд на трасянку і суржик як на системні утворення, що їх можна розглядати як певні початкові етапи формування нових мов або різновидів мов. Таке пояснення природи трасянки і суржику послідовно обстоює, зокрема, німецький дослідник контактних мов Герд Хентшель [1]. Очевидно, аналогічно трактують гібридні форми мовлення на території Білорусі та України й російські дослідники з Європейського університету в Санкт-Петербурзі. Принаймні такий висновок можна зробити за назвою дослідницького проекту, присвяченого вивченню трасянки і суржику, що здійснювався в університеті з 2003 року, – «Нові мови нових держав: явища на стику близькоспоріднених мов на пострадянському просторі». На жаль, докладніше ознайомитися з результатами дослідження неможливо через недоступність сайту проекту.

У згадуваній вище статті Г. Хентшеля й О. Тараненка автори розглядають змішане мовлення як третій ідіом, що побутує на території України паралельно з двома національними мовами – українською і російською.

«Україну, – зазначають дослідники, – можна також розглядати під певним кутом зору як «тримовну» країну, оскільки в ній у соціолінгвістичному плані можна констатувати наявність не лише двох окремих (національних) мов, але також і третього мовного коду, третього ідіому – певної суміші елементів і структур перших двох ідіомів» [12, с. 4].

Одним із головних завдань цього дослідження було визначити на базі масового опитування поширеність змішаних форм мовлення, співвідношення їх з українською та російською мовами, характер міжмовної взаємодії, ставлення населення до кожного з трьох ідіомів тощо. Той факт, що суржику (за терміноло-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

гією авторів – УРЗМ «українсько-російське змішане мовлення») приділено в дослідженні особливу увагу, свідчить обраний цільовий ареал – Центральна Україна в розширеному розумінні, оскільки, крім областей, які традиційно входять до центральних, автори включили до території обстеження Хмельницьку, Харківську і Дніпропетровську області. Орієнтованість дослідження на соціолінгвістичний аналіз усіх трьох ідіомів зумовив і вибір для обстеження лише міських населених пунктів. За межами дослідження лишились великі міста (Київ, Харків, Дніпропетровськ), де, як зазначають автори, немає типових середовищ функціонування УРЗМ, а також села як території поширення автохтонних діалектів [12, с. 4].

Правомірність виключення з обстеження сільських місцевостей можна поставити під сумнів, бо російська мова і суржик активно проникають і в сільські середовища. Натомість великі міста дійсно не мають осередків побутування змішаного мовлення, оскільки впродовж радянського періоду російська мова посіла тут домінантні позиції у всіх сферах міської комунікації. Відтак при дисперсному розселенні носії суржику вже у другому поколінні переходили під тиском оточення на російську мову спілкування. Нині ситуація, принаймні в столиці, дещо змінюється під впливом українськомовної освіти, однак і сьогодні явище заміни змішаного коду українською, а не російською мовою не набуло масового поширення.

Одну з головних проблем мовної ситуації країни становлять сформовані в радянський період суржикомовні середовища, зосереджені у приміських зонах великих міст, промислових центрів і вузлових залізничних станцій. Варто навести у цьому контексті значні відмінності в показниках комунікативної потужності української і російської мов у населених пунктах різної величини. Опитування, проведене Інститутом соціології НАНУ впродовж 1994–2001 років показало, що найбільшу прихильність до української мови виявляють сільські мешканці, її вживання найпоширеніше в селах. Що ж до міського населення, то тут спостерігається така закономірність: що більше місто, то менше його мешканців визнає українську мову рідною і ще менше використовують її в сімейному спілкуванні. Згідно з результатами зазначеного опитування, в Україні приблизно 84,3 % мешканців сіл вважають рідною українську мову і 68,1 % – спілкуються нею

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

в сім'ї, у невеликому місті відповідне співвідношення становить 55,6 % і 30,6 %, у великому місті – 39,5 % і 14,9 %. Частка населення, що визначає себе як ситуативних двомовців становить 18,9 % – у селі, 30,1 % – у невеликому місті і 24,4 % – у великому місті [8, с. 65].

Дослідження мовної ситуації України, здійснене у 2006–2008 роках у межах міжнародного проекту за сприяння програми INTAS виявило також кореляцію між використанням обох мов – як української, так і російської – у повсякденному спілкуванні і поширенням змішаних типів мовлення. У тих місцевостях, де переважає побутовий білінгвізм, підвищується і рівень вживання суржику [5, с. 320].

Оскільки в сучасному постіндустріальному суспільстві мовну поведінку і мовно-культурні орієнтації населення диктують міські, а не сільські середовища, великі українські міста, зросійщені в період колоніальної залежності України від Росії, лишаються потужними центрами процесів самоасиміляції й поширення їх на всю територію країни. Це уможливила й очевидна нездатність керівної еліти зупинити русифікацію шляхом реалізації відповідного мовного законодавства.

Як показують сучасні соціолінгвістичні обстеження, невеликі міста, де зменшується порівняно із сільськими місцевостями частка українськомовних осіб і збільшується використання двох мов у повсякденному спілкуванні, слід розглядати як певні перехідні зони між українськомовними селами і російськомовними великими містами. Невеликі міста, особливо розташовані у зонах, прилеглих до великих міст, промислових центрів і вузлових залізничних станцій, стали осередками формування гібридних варіантів усного мовлення, первісна українська основа яких руйнується під впливом стихійного пристосування до російської мови в процесі комунікації з її носіями.

У зв'язку з цим видається сумнівним факт виділення у згадуваній вище розвідці Г. Хентшеля і О. Тараненка численної групи тих із 1400 опитаних у липні 2014 року респондентів, хто «практикує (очевидне) диглосійне, паралельне вживання української мови та УРЗМ». Такі респонденти становлять, за даними дослідження, чверть опитаних в ареалі Центральної України [12, с. 23].

Як свідчать висновки дослідження, його автори розглядають суржик як різновид усного мовлення, який не становить загро-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

зи для української культури: «Принаймні більшість опитаних не вбачає в УРМЗ (і ще більше в російській мові) загрози для української культури, а з висловленням «Змішаною мовою найкраще виражати почуття» погоджується навіть у західній Хмельницькій області кожний четвертий респондент, у східній Сумщині – три з чотирьох. Це є виразною вказівкою на те, що УРЗМ на широких просторах Центральної України є досить «природним» мовним кодом» [12, с. 25].

На нашу думку, таке трактування змішаного мовлення не враховує одного, але принципового для його аналізу, специфічного аспекту його співіснування з літературою мовою. Оскільки суржик є типом розмовного мовлення, у якому поєднуються елементи двох мов – української і російської, то виникає питання, яку мову носій суржику усвідомлює як «правильну», нормативну, протиставну до його «неправильного» розмовного мовлення: українську чи російську?

Здається, автори дослідження переконані, що змішане мовлення у свідомості його носіїв співвідноситься лише з українською літературною мовою, про що свідчить і наведена ними статистика буцімто чисельної групи респондентів, які практикують у щоденному спілкуванні паралельне вживання УРЗМ з українською літературною мовою.

Однак проблемність білінгвальної української ситуації полягає в тому, що на роль «правильної», «чистої» мови претендують дві мови – українська і російська. Використання змішаного коду означає, що його носій втрачає мовну стійкість, його свідомість роздвоюється між українською і російською мовами. Російська мова у сприйнятті суржикомовця має такий же, а часто й вищий престиж, ніж первинна українська.

За нашими спостереженнями, підтвердженими обговоренням із студентами на семінарах із курсу соціолінгвістики мовної ситуації їхніх населених пунктів, мовна практика паралельного вживання української мови і УРЗМ властива лише тим групам молодих людей, які приїздять із суржикомовних місцевостей до Києва здобувати вищу освіту. Як свідчать студенти Національного університету «Києво-Могилянська академія», дехто з них, вживаючи літературну мову під час занять, часом переходить на рідний суржик у спілкуванні із земляками в гуртожитку. Проте такі студенти не становлять більшості. Крім того, слід врахува-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ти, що не вся приїжджа молодь переходить на українську мову спілкування, значна частина її під тиском зросійщеного комунікативного простору великого міста русифікується, поповнюючи лави так званого російськомовного населення. Нижче навожу відповідне свідчення з есею студентки НаУКМА:

«*На основі власних спостережень можу стверджувати, що серед населення мого міста сформувався та закріпився стереотип, що українська є мовою спілкування в селах та в невеличких містах, а у великих містах варто спілкуватися російською. Особливо помітною роль російськомовного міста у впливі на особистість стала при зустрічах колишніх випускників моєї школи. Мене вразило, що люди, які декілька років тому займали перші місця на Всеукраїнських олімпіадах з української мови, які спілкувалися лише українською в побуті, нині говорять російською (причому серед них є декілька філологів української мови)*» (Альона, м. Узин Білоцерківського р-ну Київської обл.).

Пристосування до нав'язаної імперією російської мови має наслідком роздвоєння національної ідентичності українців, ослаблення зв'язку зі «своєю» українськомовною спільнотою. За поведінковими стереотипами суржикомовці часто виявляють більшу близькість до російськомовної частини соціуму, ніж до українськомовної.

Зокрема, проведене 2015 року Київським міжнародним інститутом соціології дослідження, метою якого було виявлення ступеня вразливості різних верств українського суспільства до російської пропаганди, показало, що найменш вразливою є українськомовна частина соціуму, а найбільш вразлива - російськомовна. Суржикомовна група за цією ознакою знаходиться у проміжній позиції, проте ближчій до російськомовної групи. Якщо середній індекс РРП (результативність російської пропаганди) в Україні становить 26 одиниць, то для українськомовних цей індекс дорівнює лише 15 одиницям, натомість для російськомовних – 38 одиницям, а для суржикомовних – 27 одиницям [7].

Ефект дистанціювання, відчуження від рідної української говірки або й літературної мови у психіці носіїв гібридного коду підтверджують факти негативного сприйняття в суржикомовних середовищах мовної поведінки тих молодих людей, які під впливом освіти переходять у спілкуванні на українську літера-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

турну мову. Ось кілька наведених студентами прикладів відповідної реакції оточення на їхні спроби переходу на українськомовне спілкування:

«*Наприклад, ти дзвониш кращому другові, питаєш, як справи, і чуєш у відповідь: «Ну де твої «Як дєла? Шо ти так рєзко переходиш*» (Наталя, Чернігівська обл.).

«*І от, коли зустріла свого давнього друга й заговорила до нього українською (нормальною українською, якою вона й має бути), то почула у відповідь щось подібне: "О, ти так змінилася. Зовсім друга вже. І перестань балакати так странно! Я тебе погано понімаю"*» (Тетяна, м. Хмельницький).

«*З самого дитинства я не любила свій суржик. Як допитлива дитина я завжди прагнула до чистої мови, але морально було складно переходити на українську або російську, коли навколо тебе тільки суржик і чуєш славнозвісне "Не видєлуйся"*» (Наталя, м. Остер, Чернігівської обл.).

«*Ой, яка ти українська стала... Ти диви, як балакаєш, українізірована!*» (Лариса, м. Полтава).

Очевидно, психологічним підґрунтям подібної реакції на спілкування молодої людини українською є не тільки трактування такої мовної поведінки як прагнення «вивищитися» над співрозмовником, але й підсвідоме неприйняття позиції, у якій виявляється опір узвичаєному в суржикомовному середовищі пристосуванству до російського мовного коду як «вищого» за рідний український.

Змішування української мови з російською згубно впливає і на українську літературну мову, розмиваючи її норми на всіх рівнях, і на українські говірки [2]. У зв'язку з цим помилковим видається проведення аналогій між явищем суржикізації і властивим іншим мовам змішуванням елементів діалектного мовлення із загальнонаціональним стандартом. Таку аналогію проведено, зокрема, у розвідці німецьких славістів Герда Хентшеля і Марка Брюггеманна про мовну ситуацію України. Автори дослідження розглядають суржик як «одну з багатьох форм специфічних регіональних мовних змішувань, що складається з елементів автохтонних діалектів і основної загальнонаціональної / літературної мови. Це явище можна спостерігати на території Європи, воно аналогічне, зокрема, до південнонімецьких міських діалектів або, точніше, регіолектів» [11, с. 59].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Діалектне мовлення у його взаємодії із загальнонаціональною мовою не тільки не шкодить її розвиткові, а навпаки, становить постійне джерело її лексичного збагачення. Натомість змішування двох мов, одна з яких має слабшу комунікативну потужність внаслідок тривалого колоніального нищення, що властиво мовній ситуації України, загрожує самому існуванню української мови. Як зазначає мовознавець Орест Ткаченко, «мова бездержавного народу, мова, що зазнає тиску з боку інших мов із сильнішими соціолінгвістичними позиціями, не має права на змішування, зокрема лексичне, з подібною сильнішою мовою, бо це може стати початком її кінця» [10, с. 233].

На небезпеці популяризації гібридних форм мовлення, яке активно практикує українське телебачення, неодноразово наголошував мовознавець Юрій Шевчук у своїх численних лекціях та вступах у ЗМІ. Промовистою, зокрема, є назва одного з його інтерв'ю «Двомовність для України – це поцілунок смерті» [13].

Те, що подібні застереження не є перебільшеними, підтверджує досвід Білорусі, де впродовж останніх двадцяти років відбувся остаточний занепад і білоруської мови, і трасянки (змішаного білорусько-російського мовлення, аналогічного суржику). Територію Білорусі можна розглядати як експериментальний полігон, що продемонстрував наслідки «змагання» ослабленої в колоніальну добу національної мови, позбавленої державної підтримки і після здобуття незалежності, з мовою імперії. «Природні» процеси масового змішування білоруської мови з російською завершились смертю і білоруської мови, і трасянки.

На завершення хочеться навести фрагмент із соціолінгвістичного есею, у якому студентка НаУКМА Наталя Жила, уродженка невеликого містечка на Чернігівщині, описує свій непростий шлях від змішаного мовлення до української мови, який почався з усвідомлення неприродності роздвоєного мовного коду, що не давав їй змоги чітко визначитись, до якого народу вона належить – українського чи російського:

«Саме визначеність, якою мовою говорити, і допомогла мені знайти себе, відчути незалежною і у тисячу разів впевненішою у своїх силах. Багато людей навіть не уявляють собі, наскільки може змінитись їхнє життя при переході на свою рідну мову. Це надає стільки можливостей, стільки сил, що почуваєш себе ти-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

таном своєї країни: саме з тебе починається життя, адже дійсно, хочеш змінити світ – почни з себе. Саме у цей момент приходить любов. Любов до своєї мови, країни, до самого себе. Ти віриш у щасливе майбутнє і цінуєш кожен момент, бо ти не побоявся повстати проти найбільшого свого ворога – самого себе і своїх сумнівів. Далі уже нічого не страшно, бо зараз ти зовсім інша людина, ти переможець. У багатьох людей протягом життя виникають ці етапи з визначенням мови, але не кожен їх проходить і не кожен готовий до таких випробувань. Проте у тих випадках, коли людина переборола власні страхи, відчуження, несприйняття, занепокоєння та незнання мови, – вона стає вільною і незалежною, готовою дарувати щастя іншим, бо така людина є справді дуже сильною і непереможною.

Ось так і проходить перетворення суржика на українську мову – від заперечень до справжньої любові. Вибір залишається за людиною – чи готова вона до цього?» [3].

---

[1] Див. полеміку з таким трактуванням трасянки і суржику в статті М. Мозера [6]. Варто звернути увагу і на таку орфографічну деталь, як розбіжність у написанні українською мовою імені та прізвища німецького дослідника (Gerd Hentschel). М. Мозер відтворює відповідне ім'я і прізвище у формі, близькій до української вимови, – Ґерд Гентшель, тоді як в інших публікаціях цього автора в українських виданнях відображено російськомовну традицію передачі літер g і h в німецьких антропонімах – Герд Хентшель.

[2] На сьогодні існує вже чимало досліджень, які констатують зникнення в суржику питомих рис української мови. З останніх можна навести розвідку Міхаеля Мозера [6].

1. Антисуржик: Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити. Навч. видання / за заг. ред. О. Сербенської. – Львів, 1994.

2. *Bracki A.* Surzïyk: Historia i teraïnniejszoњж. – Wydawnictwo Uniwersytetu Gdacskiego. – Gdacsk, 2009.

3. *Жила Н.* Перехід з суржика на українську – від заперечення до любові [Електронний ресурс] // Портал мовної політики. 30 липня 2018 року. – Режим доступу : http://language-policy.info/2018/07/perehid-z-surzhyka-na-ukrajinsku-vid-zaperechennya-do-lyubovi/.

4. *Масенко Л.* Суржик: між мовою і язиком. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

5. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Юліане Бестерс-Дільґер. – 2-ге вид. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2008.

6. *Мозер М.* «Суржик» чи «суржики»? // Українська мова. – 2016. – № 1. – С. 27–54.

7. *Оснач С.* Мовна складова гібридної війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://language-policy.info/2015/06/serhij-osnach-movna-skladova-hibrydnoji-vijny/.

8. *Прибиткова І.* В пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 3. – С. 60–78.

9. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика: підручник / за ред. А. К. Мойсієнка : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ : Знання, 2013.

10. *Ткаченко О. Б.* Українська мова і мовне життя світу. – Київ : Спалах, 2004.

11. *Хентшель Г., Брюггеманн М.* Чи існує в Україні українсько-російський мовний конфлікт? Про співіснування, протистояння та змішування української та російської мов // Українська мова. – 2016. – № 1. – С. 55–76.

12. *Хентшель Г., Тараненко О. О.* Мовний ландшафт Центральної України: українська мова, російська мова, «суржик» (уживання – мовна компетенція – національне позиціонування) // Мовознавство. – 2015. – № 4. – С. 3–25.

13. *Шевчук Ю.* Двомовність для України – це поцілунок смерті [Електронний ресурс]. – 20 березня 2017 року. – Режим доступу : https://hromadske.ua/posts/yurii-shevchuk-pro-movnu-situaciyu-v-ukraini.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Галина Наєнко

(Київ)

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: ПЕРШІ СТО РОКІВ

Аналіз методології, тематики й структурно-смислової організації підручників із історії української мови, які опублікували викладачі Київського університету імені Тараса Шевченка, дає підстави визначити найважливіші етапи становлення цієї навчальної дисципліни у загальнолінгвістичному й соціокультурному контексті. Автор розглядає праці А. Кримського, Є. Тимченка, П. Плюща та ін. в аспекті реконструкції фрагментів українського наукового дискурсу від 1918 року до сьогодення.

A survey of methods, themes, structural and sense organization of the textbooks in the Ukrainian language history, published by the lecturers of Taras Shevchenko Kyiv University is aimed to determine the most important periods in the formation of this discipline in the linguistic and sociocultural context. The works by A. Krymskyi, Ye. Tymchenko, P. Pliushch and others are analyzed from the point of view of the Ukrainian scientific discourse fragments reconstruction from 1918 to the present time.

Історія наукових напрямів, шкіл у межах окремих інституцій завжди привертає увагу дослідників у часи ювілейні, коли магія дат спонукає оглянути пройдений шлях, відзначити досягнення, помітити невдачі. Логіка такого підходу випливає з розуміння наукового дискурсу як ситуаційно, інституційно й соціокультурно зумовленого феномену, тому об'єкт дослідження привертає увагу в аспектах філософії й історії науки, джерелознавства, історії мовознавства й культури загалом.

Актуальність і доречність такого напряму визначені появою синтетичних досліджень із історії становлення та розвитку філологічних дисциплін у Київському університеті [4], [5]; зокрема славістики [9], [13] та україністики [12].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Викладання історії української мови розпочалося в час створення українознавчих кафедр 1918 року, але проблематика порівняння східнослов'янських наріч та походження й статус малоруського наріччя наявна була ще з часів пошуків М. Максимовича й інших професорів кафедри російської словесності. Як показав В. Горобець, їхнє значення полягало у доведенні старожитності витоків української мови (М. Максимович), започаткуванні основ історичної діалектології (О. Соболевський), розвитку джерелознавства й палеографії (П. Владимиров). В. Перетц заклав фундамент вивчення «простої мови» перекладів, послідовно виявляв латино-польські нашарування в українській літературній мові, а також простежив упливи україномовної поезії на лексикон і ритміку російської поезії XVIII ст. Ще 1906 року в журналі «Киевская старина» В. Перетц опублікував промовисту статтю «К вопросу об учреждении украинских кафедр в университете», що не потребує витлумачення. У дослідженнях П. Житецького, О. Назаревського, В. Розова обговорювалися проблеми діалектних ознак мови грамот XIV–XV ст., спростовувалась гіпотеза О. Соболевського. І. Огієнко вперше наголосив на доцільності враховувати українське мовне посередництво у запозиченнях із європейських мов у російській літературній мові [1].

Щойно після відкриття українознавчих кафедр постала й потреба видання навчальної літератури. Традиція творення підручників із історії української мови заслуговує на докладний окремий огляд. Актуальність вивчення історії української наукової мови випливає не лише з потреб дослідження динаміки її виражальних засобів і ресурсів, а й, з огляду на ті можливості, які надають для цього когнітивно-дискурсивні методи, осмислення цих процесів у соціокультурному й загальномовознавчому контексті.

У 1922 році в Києві опубліковано збірку з двох праць: Шахматов О., Кримський А. «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII в.» [14]. Це була чи не перша спроба подати історію української мови саме українською мовою (текст О. Шахматова – у перекладі з російської В. Дем'янчука), сформулювати визначення, встановити найважливіші хронологічні показники, окреслити термінопозначення розмовної й літературної мови. Особливе значення мала практика введення дефініцій у праці О. Шахматова «Короткий нарис історії української мови».

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Вони виконують функції введення в тему, оскільки займають у тексті сильну позицію. Зв'язкою виступають дієслова мовлення: ***Малоруською мовою зветься*** *сукупність тих говірок, що їх уживають малороси. Етнографічно малороси визначуються передусім мовою: геть на всьому просторі, який займає малоруське плім'я, чути* ***мову****, що в істотних своїх рисах* ***являє одну цілість****, розгалужену на більш чи менш подібні одне до 'дного наріччя, говірки.*

О. Шахматов у своїх викладах дотримується правил формулювання строго логічних родо-видових визначень, використовуючи генетичні, партитативні, етимологічні, хронологічні дефініції. Зрідка він покликається на попередників, бо робить акцент на власне новому знанні, здобутому особисто; підкреслює ймовірність своїх тверджень*: **Таким чином, ми висловлюємо здогад,** що південні паростi південно-руського плім'я, пересунувшись на північ, поселилися почасти між північними його паростями, цеб-то бужанами та деревлянами; **Ми можемо-твердити,** що в XI віці в Київі не було малоруських дифтонгів, **але в нас немає підстав гадати,** що їх не було в Київі в XII віці.*

Оцінка зосереджена на власне своїх міркуваннях, отже, авторефлексія має високий ступінь вияву: *Шукати в X–XI віці над Дніпром великорусів* ***це річ цілком даремна****, бо-ж* ***великоруська народність походження нового;*** *вона склалася за історичних часів у басейні Оки із співжиття двох давніх руських племін – північно-руського та східньо-руського.*

Цей академічний нарис спробував максимально спопуляризувати В. Дем'янчук, зокрема розбудувавши метатекст. Угорі кожної сторінки він тезово сформулював її зміст: *Перша й друга прабатьківщина слов'ян* [14, с. 13]*; Розпад слов'янства* [14, с. 14]; *Слов'яни й анти* [14, с. 15]; *Одділення східнього слов'янства* [14, с. 16]. У примітках подано покликання на новіші праці, уточнено терміни тощо.

Текст статті А. Кримського «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» позначено високою емотивною напругою. Терміни й визначення тут послідовно супроводжено позначенням емоцій: *Геть-усі національно-свідомі малороси, чи-то російські піддані, чи австрійські, од Кавказу до Карпат, поволі позвикали звати себе «українцями» і* ***теперечки дуже не люблять,*** *як їх сторонні люди, за старою звичкою, все ще взивають «малорусами». Іменню «український» малороси складають* ***дуже***

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

високу ціну, аж до дражливости високу; *Пересічний* ***українець не любить*** *терміну «наріччя»; Оцей принціп:* ***нехай письменська мова буде українською цілком геть, у-край!*** *– і до сьогодні свято визнається в українському письменстві.*

Полемічний запал звернуто, як ведеться, супроти О. Соболевського: *Але матеріяли тії О. Соболевський освітлював аж* ***надто однобічно, тенденційно, частенько замовчуючи про ті дані,*** *які для нього були небажані, а до того він,* ***принціповий ворог українству****, навіть елементарно не знав живої української мови.* Також багато емоцій А. Кримський приписує творцям давніх текстів чи історичним діячам: *що замість етимологічних о та е* ***писар нехотячи вживав букви*** *у та ю; Той варяг, який перекладав Костянтинові Багрянородному назви Дніпрових порогів, десь* ***певне найкраще тямив*** *лиш говірку столичну, київську.*

Якщо в О. Шахматова переважають загальномовні метафори **пізнання – бачення, мова – живий організм**, звичайні для порівняльно-історичного дискурсу, то в А. Кримського трапляються новостворені авторські: *Тільки ж писарі малоруські нехотячи робили описки в дусі своєї живої мови і, через це,* ***ми з-попід церковно-слов'янської кори виловлюємо загальні зариси південно-руської мови,*** *якою говорили люди в літописній київській великокнязівській державі;* ***Живі південно-руські елементи могли вдиратися*** *до письменської церковно-слов'янської мови* ***тільки проти волі писаря – русина****.*

У 1927 році проф. Є. Тимченко опублікував «Курс історії українського язика. Вступ. Фонетика» [11]. Цю працю переважно згадували як типову для молодограматичного напряму тогочасного мовознавства. Хоч він і був вилучений із обігу в часи переслідування автора, слід наголосити, що матеріали та інтерпретація продовжували залишатися актуальними й використовувалися в практиці викладання історії української мови (аж до підручника за ред. М. Жовтобрюха 1980 року), включно з окремою термінологією та прикладами.

Цей текст, хоч і призначений за задумом для навчальної аудиторії, мало відрізнявся від академічного. Це засвідчує увиразнений методологічний субтекст, ускладнений компонентами авторської рефлексії. Тут практично нівельована авторизованість, у викладі нових знань превалює *ми*-перспектива.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Присутність автора закцентована лише у передмові, де спеціально сказано про те, що він дотримувався певних особливостей правопису, зроблено зауваження щодо теорії прарускої мови: *цей факт зовсім не усправедливлює утворення* ***фікцій*** *науково не то що* ***не продукційних,*** *а й радше таких, що* ***сковують наукову мисль упередніми теоріями*** *і скеровують її на* ***хибні дороги***. Як наукове кредо слід прочитувати методологічну настанову подати загальнослов'янське тло, спільні й відмінні риси в українській та інших мовах, що ***об'єктивно*** *означують* ***справжнє*** *становище української мови в слов'янській родині* ***вільно від згори накинутих теорій***.

Обмежена оцінка старих знань та широкі бібліографічні переліки виявляють зв'язок із текстами інформаційного дискурсу. Неунормованим постає операційний метатекст: способи покликань дуже різноманітні, напр.: *Двоїстість цього рефлексу виясняють (****Фортунатов, Торбіернсон, Мікколя, Розвадовскі, Шахматов і ин.)*** *ріжницею в інтонації… Але на цю гипотезу не всі пристають (****Ендзелін ФСб. 560. Ільїнський. Прасл. гр. 125 і ин****.)*.

Натомість дуже високий ступінь використання дефініцій, сегментованості на підрозділи, велика вага ілюстративного матеріалу, фактично фрагментів до етимологічного словника. Європейський контекст університетської славістики засвідчують розлогі списки праць німецьких, польських, французьких, норвезьких мовознавців, із якими, передбачалося, будуть працювати студенти. Принципи етнографічного пуризму, дотримані в правописній практиці автором, хоча перевірки часом не витримали, все ж становлять певний етап історії нашої культури.

Експеримент Є. Тимченка (особливо в розділі, який автор переклав із праці Руде) засвідчив здатність питомих ресурсів української мови до передачі складних абстрактних і наукових понять, а текстотвірна практика – статус історії української мови як навчальної дисципліни.

Наступним був підручник М. Грунського й П. Коваліва «Історія форм української мови» (Харків, 1931) (підручна книга для педвишів) [2], яка заповнювала сегмент історії граматичної системи, а саме: деклінації іменників, замінні іменники, числові іменники, прикметники, замінні прикметники, дієслово.

Автори наголосили на тому, що їх цікавить саме поява морфологічних форм, теорія аглютинації, яка поволі втрачала своє

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

значення, поступаючись теорії адаптації. Чи не першими виявами ідеологізації діахронних досліджень слід вважати зауваження про те, що «*покищо ми маємо тільки перші спроби підійти до вивчення мовознавства з боку діялектичного матеріялізму, і ці перші спроби не можна визнати за вдалі*». Вони чи не вперше наголосили на тому, що «*треба починати з детальнішого вивчення сучасних мов, при чому морфологічну форму вивчати в її історичному функціональному значінні, цебто, як синтаксичну одиницю*».

Зібравши все, що було відомо й прокоментовано про походження форм різних частин мови, автори закцентували на тому, що пошук причин змін у морфології не може їх сьогодні задовольнити: *всі оті, здавалось би, непорушні догматичні закони, які встановила т.зв. порівняльна лінґвістика, тепер конче вимагають собі ревізії. Потрібний соціологічний підхід, не форма – а зміст, семасіологія – ось що головне. Форма обумовлюється змістом, а останній цілком залежить від* ***соціяльно-економічних стосунків людства та виробничих*** *процесів... Всі ці теорії здебільшого побудовані на* ***індивідуалістичних домислах*** *учених, тим то й пояснюється така велика розбіжність в концепціях наших лінґвістів, тим то тепер ми можемо з певністю сказати, що досі лінґвістика не мала твердого ґрунту під ногами*.

У другому виданні 1941 року [3] «дух епохи» вгадується вже більш виразно. Повністю позбавлене теоретичних розділів та розгляду неоднозначно тлумачених процесів, видання вміщує перелік джерел, докладні відомості з історії фіксації окремих звуків праслов'янської мови писемними пам'ятками різних періодів, матеріали з історичної морфології. Позиція авторів завуальована вживанням термінів «старослов'янський» та «старосхіднослов'янський»: *першим терміном позначаються джерела староболгарської літературної мови, другим – джерела, які створювалися вже силами східнослов'янських народностей*. При цьому терміни «староукраїнський», «давньоукраїнський» використовуються тільки для позначення джерел із XIV–XV ст. і тільки тих, що виразно відбивають ознаки української мови. Ремарка редактора про те, що автори ***не мали права*** *називати таких творів, що їх авторів чи репресувала радянська влада, чи заслала, чи зробила «ворогом народу,* – багато в чому пояснює, як українське мовознавство було загнане у межі теорій

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

про спільносхіднослов'янську мову та давньоруську народність, згідно з якими воно й розвивалося в повоєнні роки.

У повоєнний час істотний вплив на поповнення навчальних видань мала діяльність Л. А. Булаховського, який очолював кафедру української мови з 1944 до 1947 року.

Його праця «Питання походження української мови» (1956) справила великий вплив на зміст і характер навчального матеріалу. Як показують спостереження [7], створений у кращих традиціях радянського академізму, текст демонструє послідовне відчуження автора від викладу. У тексті використовується діалогічна модель *ми – ви*, де *ми* має ексклюзивний характер: *Це питання стосується віддаленого* ***від нас*** *часу*; *Менше важать в аспекті, що* ***нас цікавить,*** *такі риси*.

Читач – високо освічений професіонал – не мав потреби у поясненнях, дефініціях – автор тільки зрідка наводить еквіваленти до паралельно вживаних дублетів – термінів: її *часто цілком доступна нашому науковому аналізу* ***локалізація (встановлення місця написання)*** *ускладнюється в переважній більшості випадків*…

Кілька разів він повертається до оцінювання порівняльно-історичного методу. Його використання, за переконанням автора, дає тільки приблизні результати: *Але треба одночасно зважити й* ***на серйозні недоліки цього методу*** *і врахувати, при всіх намаганнях поліпшити його, здатність його забезпечити висновки лише* ***відносною, приблизною доказовістю***.

Навіть ритуальну на той час критику буржуазних націоналістів Л. Булаховських переводить у площину методології: ***Досить галасливо*** *в свій час твердилось* ***з міркувань не стільки наукових, скільки з націоналістичних,*** *ніби порівняльно-історичний аналіз викриває більшу близькість української мови до сербохорватської, ніж до російської.*

Очевидно, він вважав, що політика не повинна бути фактором впливу на наукові студії, і це підтверджується зокрема, у критичних зауваженнях щодо позицій Є. Тимченка: Щодо так званої праслов'янської мови ***в основному стоїть на принципіально вірних, прийнятних і тепер позиціях,*** … то він ***говорить більше, ніж на це його уповноважує вірний вихідний погляд, і віддається сам певною мірою в полон «політичній аспірації»,*** хоч і протилежній тій, яку він засуджує, ***«аспірації» буржуазно-***

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

націоналістичній, і серйозній методологічній помилці з погляду мовознавчого.

Попри неувагу до комунікативних аспектів текстотворення, автор зосереджується на власних сумнівах щодо матеріалу, джерел, частково – висновків. Тому для нього обов'язковим є підкреслення фактів неконтроверсійних: *Грамота дуже коротка, і повний* ***аналіз її не становить труднощів***; *Діалектні* ***ознаки цілком виразні*** *в фонетиці.*

На жаль, етимологія назви цього міста сумнівна, *якщо* ***взагалі не неприступна поясненню. Дуже мало ймовірності****,* що вона походить від слов'янського імені... Водночас нагромадження компонентів для передачі сумніву й невпевненості можна співвідносити з жорстким антиінтелігентським дискурсом. З іншого боку – це прояв скромної самооцінки автора, який за ширмою гіпотетичності пропонував подекуди нові цілком оригінальні висновки: *Автор* ***не мав ні певності****, що це можна зробити за станом сучасних наукових даних,* ***ні наміру запропонувати як остаточні рішення*** *свої* *м і р к у в а н н я* *з приводу довгого ряду питань, що так або інакше стосуються походження української мови.*

Порівняно новою для порівняльно-історичних студій виступає механістична метафора: ***Шальку терезів історії*** *в бік дійових прав народної, масової мови як* ***художнього знаряддя передавання думок і почуттів простих людей*** *остаточно* ***схилив уже І. П. Котляревський;*** *І найталановитіші письменники можуть бути впливові лише за умови, коли той* ***інструмент, яким вони орудують, – їхня мова*** *в своїй основі є* ***інструмент культурно-побутового життя широких мас****, ними в своїй основі створений і для них виконуючий свою багатоплідну роботу.* Фактично механістична метафора пов'язується з радянською методологією, нагадуючи про прецедентне висловлювання вождя *«мова – найважливіший засіб спілкування»,* а порівняно з анімаційною порівняльно-історичною виявляє інерційний, архаїзуючий характер.

Крізь призму редагованого й цензурованого радянського тексту постає науковець, зосереджений на методологічних аспектах пізнавальної діяльності й власній рефлексії, практично байдужий до аспектів комунікативних. Відданий порівняльно-історичній парадигмі, він продукує взірцевий академічний текст, не сподіваючись на популярність і широку аудиторію. Водночас за

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

сумнівами й припущеннями, якими рясніють висновки до тексту, постає критичний момент для історичного мовознавства, яке вже потребувало переходу до більш точних методів [7].

У 1950-х роках надзвичайно широко в Київському університеті розгорнулися розробки нового напряму: історії української літературної мови. Першою значною навчальною працею стала хрестоматія матеріалів до її вивчення, укладена П. Д. Тимошенком [10].

Подаючи уривки з методологічних праць (від В. І. Леніна до С. Обнорського й О. Шахматова та В. Виноградова), автор змушений був долучитися до розробки основоположної термінології, зокрема перекладаючи позначення окремих періодів розвитку літературної мови. Показовим є приклад із назвою статті С. Обнорського: «Очерки по истории **русского** литературного языка старшего периода» (1946), яка в перекладі має назву «Нариси з історії **руської** літературної мови старшого періоду».

Це були спроби подати й періодизацію історії літературної мови :

мова Київської Русі – це ***староруська*** *літературна мова;*

ІІ період – це ***стара українська*** *літературна мова (XIV–XVIII ст.);*

ІІІ період – ***нова*** *українська літературна мова І половини XIX століття* – період починається з «Енеїди» І. Котляревського.

Метою праці було подати той теоретико-методологічний ряд, що став би прецедентним для написання теоретичної історії української літературної мови. Це завдання виконав багатолітній завідувач кафедри української мови Павло Павлович Плющ. Упродовж 50–60-х років він підготував і видав цілу низку методичних матеріалів, лекцій, нарисів; ці дослідження він узагальнив у підручнику «Історія української літературної мови» 1971 року.

Із погляду стратегій текстотворення, він являє собою зовсім інший конструкт, ніж підручники 20-х – 30-х років. Епоха «розвинутого соціалізму» диктувала свої правила наукового викладу. Схема історії української літературної мови створювалася на канві історії українського народу, вибудуваної на підставі радянських ідеологем. Як свідчить перелік прецедентних ситуацій, первинно задана «правильна» історія українського народу декорувалася відомостями з історії літературної мови. Найви-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

разнішим принципом виступає опертя на тексти класиків марксизму-ленінізму, що використовуються тут із функціями методологічною, аргументативною, конструювальною та ритуальною (тут і далі за: [8]).

Брак аналізу мовного матеріалу, зразків із художнього, ділового, наукового мовлення епохи «після Жовтня» компенсується тут зливою декларацій і новомовних пасажів, за якими слід вбачати суто ритуальні функції: *Українська літературна мова в братньому єднанні з російською мовою і мовами інших радянських народів невпинно підноситься і вдосконалюється, збагачуючись новими мовними засобами відповідно до складних і різноманітних функцій, які вона, як мова української соціалістичної нації, виконувала в процесі соціалістичного будівництва і виконує тепер – у період поступового переходу нашої країни від соціалізму до комунізму* .

До загальнокультурних прецедентів радянського суспільства віднесемо імена класиків російської й української літератури, до прецедентних феноменів філології – імена російських та українських мовознавців і літературознавців.

Згадано українських письменників і у зв'язку з пошуком аргументів на користь двомовності як позитивного явища сучасності, що має глибокі корені в класичній українській культурі: *Слід відмітити, що значна частина видатних класиків української літератури дожовтневого часу в своїй творчості фактично була «двомовною». Українською і російською мовами писали* ***Г. Квітка-Основяненко, Є. Гребінка, Т. Шевченко, Марко Вовчок, Леся Українка та ін***. У наведеній цитаті вже помітно настанову на перелічування імен класиків літератури рядами й низками, які нагадують про шереги радянців-демонстрантів на святкових масових заходах: *Світове значення здавна має і демократична культура, зокрема література, російського народу, представлена такими блискучими російськими письменниками і вченими, як* ***Ломоносов, Радіщев, Пушкін, Лермонтов, Гоголь, Некрасов, Добролюбов, Чернишевський, Толстой, Чехов, Горький, Менделєєв, Плеханов, Тімірязєв, Мічурін, Павлов*** *та ін*.

Крім видатних учених, П. Плющ наполегливо згадує імена й цитує праці своїх колег, зокрема співробітників кафедри української мови Київського університету. Згадка в підручнику розширювала коло прецедентів історико-мовного дискурсу.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

За нашими підрахунками, *Велика Жовтнева соціалістична революція* – згадана 47 разів, *Жовтень* – 67 разів. Якщо взяти до уваги, що всього в книзі – 417 сторінок основного тексту, виходить, що приблизно на 1 сторінку ця подія згадується понад 3,6 разів. При цьому слід зазначити, що цей ПФ залучено також до формулювання заголовків, наприклад, у IV розділі, підрозділі Б *Жовтнева революція* або *Жовтень* згадані в назвах шести підпунктів на зразок *Усталення норм української літературної мови* ***після Жовтня***. Отож виникають і сумніви: чи був автор щиро переконаним у вірогідності тверджень, які так часто повторював.

Частотність згадок про цей ПФ досягається зокрема й завдяки неусвідомленому повтору його навіть у межах одного речення: ***Тільки після Жовтня*** *ці норми стали єдиними і обов'язковими для всіх українських земель, бо і сама українська літературна мова* ***тільки після Жовтня*** *набула тієї єдності, за яку* ***боролися І. Франко і інші передові українські письменники та культурні діячі*** .

Надзвичайна роль відведена також подіям 1939–1940 років. Їх згадано, за нашими підрахунками, 29 разів як підставову подію, що вплинула на становлення норм сучасної української літературної мови: *Возз'єднання українського народу в єдиній УРСР, возз'єднання всіх українських земель в спільній державі, роз'єднаність нації до 1939 р., возз'єднання Західної і Східної України в єдиній УРСР; Єдність же та обов'язковість правописних норм, стала можлива лише після* ***возз'єднання з УРСР всіх українських земель у складі Радянського Союзу***. Особливо детально описано ці події у зв'язку з розвитком правопису: *Іншим шляхом, в інших умовах розвивався він* [правопис. – *Г. Н.*] *у той же період* ***у Західній Україні і Закарпатті аж до возз'єднання їх з УРСР у складі СРСР (возз'єднання Галичини й Західної Волині в 1939 році, Східної Буковини, Ізмаїльщини й Аккерманщини в 1940 році і Закарпаття – в 1945 році)*** .

Для порівняння – значущість для історії мови возз'єднання України з Росією 1654 року поціновано аж 15 згадками. Переважно автор робить тут наголос на надзвичайній ролі впливу російської мови й культури на українську: *Нова сторінка в російсько-українських мовних зв'язках відкрилась після* ***возз'єднання Лівобережної України з Росією в 1654 році,*** *коли* ***Україна і Росія***

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

***утворили єдиний у політичному, економічному та релігійному відношенні організм**, а українська культура й мова поступово почали звільнятися від польського впливу і стали на шлях **глибшого, безпосереднього єднання з культурою й мовою великого російського народу**.*

Найважливішими постулатами цього вчення були тези про розквіт української літературної мови після Жовтня, споконвічність дружби українського й російського народів, ба більше – спільність їхнього походження і пріоритет російської мови щодо української. Особливо разючим є постулат про зникнення діалектів у час розквіту сучасної літературної мови, що випливає з розмежування стадій функціонування мови народності – мови національності: *В епоху капіталізму, як правило, вже не з'являються нові діалектні відмінності, що підтверджується і на прикладі української мови. **Літературно оброблена форма національної мови поступово витісняє діалекти**… Тільки в соціалістичному суспільстві, на основі швидкого культурного піднесення трудящих, можливе **повне витіснення діалектної мови літературною формою національної мови**.* Такі теоретичні твердження, як і багато інших, не випливали з глибокого осягнення мовного матеріалу, а лише ілюстрували лозунги Компартії, вождів, матеріали ЦК тощо.

Найчастіше цитованими постають російські мовознавці й літературознавці, з-поміж українських учених також переважають літературознавці. Стратегія замовчування превалює щодо репресованих і засуджених діячів українського мовознавства і культури загалом.

Такі функції прецедентних феноменів також відображали статус-кво історіографічних дисциплін як «допоміжних» у системі гуманітарних наук, що неминуче вело до зниження теоретичного рівня, втрати можливостей розвитку та впливу на подальший науковий поступ [8].

Цілком новий період у розбудові історико-лінгвістичних досліджень настав від здобуття Україною незалежності. Напрям отримав інституційну підтримку, оскільки 1992 року на філологічному факультеті університету була відкрита кафедра історії української мови. Це стало поштовхом для розробки та впровадження нових історико-мовних курсів, семінарів, підготовки студентських робіт. Огляд навчальної літератури показує, що

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

її спрямування стало більш окресленим, призначеним саме для студентської аудиторії.

1996 року проф. С. Я. Єрмоленко та А. К. Мойсієнко підготували й видали навчальний посібник «Історія української мови: Хрестоматія» [6]. Тут вперше запропоновано цілісно оглянути й ввести до вивчення у студентській аудиторії праці А. Кримського, Є. Тимченка, С. Смаль-Стоцького, І. Свєнціцького, І. Огієнка, К. Німчинова, Ю. Шевельова, О. Горбача та сучасних дослідників В. Русанівського, В. Німчука, Г. Півторака, О. Тараненка. Уривки з них підібрано у такий спосіб, щоб забезпечити висвітлення питань походження української мови, значення основоположної термінології на позначення етапів її розвитку, подолання радянського спадку в тлумаченні проблем етно- й лінгвогенезу, сутності комплексного підходу до вивчення історії української мови.

Упродовж двотисячних років було видано низку посібників із різних навчальних дисциплін, зокрема: Наєнко Г. М. *Курс лекцій з історії української мови: Вступ, Фонетика.* (2002); Ніка О. І. *Історія української літературної мови. Ч. І.* (2005); Наєнко Г. М. *Історична морфологія української мови: динаміка граматичної форми* (2010); Суховій О. О. *Українська діалектологія: навчальний посібник для практичних занять* (2013); Ніка О. І. *Історія української літературної мови* (2013, 2014); Гнатюк Л. П. *Старослов'янська мова. Практикум* (2015); Наєнко Г. М., Суховій О. О. *Історія української мови: практикум з фонетики й фонології* (2016, 2017). Усі вони спрямовані на забезпечення роботи в студентських аудиторіях і відбивають прагнення авторів зорієнтувати студентів у найновіших результатах академічних досліджень. Видані невеликими накладами, всі вони можуть бути призначені згодом і для загальноукраїнської аудиторії.

Останніми роками діахронічний напрям вивчення української мови в Київському університеті потужно розвивається. Історико-мовний науковий дискурс заповнений текстами різного характеру: академічними (дисертації, монографії, статті, публікації джерел), навчальними (посібники), інформаційно-довідковими (бібліографічні покажчики, рецензії). Спробу докладної бібліографії представлено у виданні «Університетська лінгвоукраїністика в сучасних парадигмах гуманітарного знання» [12]. Брак великих оновлених підручників із основних історико-мовних курсів вказує, куди слід спрямувати зусилля нині.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

1. *Горобець В. Й.* Проблеми походження і розвитку української мови в історико-лінгвістичних працях університету Св. Володимира // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика : зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 15. – С. 15–23.

2. *Грунський М., Ковалів П.* Історія форм української мови. – Харків, 1931. – 310 с.

3. *Грунський М. К., Ковальов П. К.* Нариси з історії української мови. – Львів, 1941. – 356 с.

4. *Дороніна Н. В.* Історія становлення та розвитку філологічних дисциплін в імператорському університеті св. Володимира (1834–1919 р.) : дис. … канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / Дороніна Наталія Володимирівна ; КНУ імені Тараса Шевченка. – Київ, 2016. – 232 с.

5. Історія Київського університету : монографія / [І. В. Верба, О. В. Вербовий, Т. Ю. Горбань та ін. ; кер. авт. кол. В. Ф. Колесник]. – Київ, 2014. – 895 с.

6. Історія української мови : Хрестоматія (навчальний посібник для студентів філологічних факультетів) / упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – Київ, 1996. – 281 с.

7. *Наєнко Г. М.* Науковий текст академіка Леоніда Булаховського в когнітивно-дискурсивному прочитанні // Українське мовознавство : Міжвідомчий наук. зб. – 2015. – Вип. 45/1. – С. 287–295.

8. *Наєнко Г. М.* Текстотвірні функції прецедентних феноменів у історикомовному дискурсі радянського часу // Лінгвістичні студії / Linguistic Studies : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т ім. Василя Стуса ; голов. ред. А. П. Загнітко. – Вінниця : ДонНУ ім. Василя Стуса, 2017. – Вип. 33. – С. 120–127.

9. *Паламарчук О. Л., Чмир О. Р.* Слов'янська філологія в Київському університеті // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. Зб. наук. праць. Спеціальний випуск. – Київ, 2009. – С. 63–70.

10. *Тимошенко П. Д.* Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. – Київ, 1959. – Ч. 1. – 360 с. ; 1961. – Ч. 2. – 346 с.

11. *Тимченко Є. К.* Курс історії українського язика. Вступ і фонетика / проф. Є. Тимченко. – Київ : Державне видавництво України, 1927. – 172 с.

12. Університетська україністика в актуальних епістемах сучасного мовознавства / упоряд. Л. І. Шевченко, Д. В. Дергач, Д. Ю. Сизонов ; за ред. Л. І. Шевченко. – Київ, 2013. – 343 с.

13. *Чмир О. Р.* Българската филология в Киевския университет: 1842–1920 // Българистика. Информационен бюлетин. – 2008. – 17. – С. 45–55.

14. *Шахматов О., Кримський А.* Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII вв. – Київ, 1922. – 184 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Оксана Ніка

(Київ)

ПРОПОВІДНИЦЬКИЙ ДИСКУРС І ЗМІНИ В ЦИТАЦІЯХ (на основі збірки «Вѣнєцъ Хв҃ъ» Антонія Радивиловського)

На основі порівняння рукопису і стародруку проповідей у збірці «Вѣнецъ Хв҃ъ» (1688) А. Радивиловського аналізуються зміни в цитаціях (перевірка, скорочення цитат) та їх оформленні (паспортизація, модифікація фінітно-дієприслівникової конструкції), з'ясовуються причини таких замін.

The changes in the citations (checking, the quotations reduction) and their execution (arrangement, modification of the finite-adverbial construction) are analysed on the basis of a comparison of the manuscript and the printed anciently sermons in *The Christ Crown* (1688) collection by A. Radyvylovskyi. The reasons of such changes are ascertained.

Українське проповідництво XVII ст. активно вивчається у сучасній медієвістиці (Л. Довга, О. Зелінська, О. Матушек, Ю. Олешко, Н. Яковенко), що пояснюється як недостатньою увагою попередників до вивчення проповідницького дискурсу «простою мовою», так і розбудовою нових підходів до осмислення лінгвокогнітивних механізмів текстотворення XVII ст.

Особливості використання житій католицьких святих у проповідях І. Галятовського ґрунтовно дослідила Н. Яковенко, яка розкрила роботу казнодії щодо переказування/перекладу, «уточнення», «виправлення» латинських джерел. У цьому аспекті встановлено основні смисли наративних мотивів житій, «композиційні прийоми їх доповнення» [8, с. 25]. Такий вимір проповідницького дискурсу розкриває особливості використання латинськомовних джерел та їх сприйняття автором і читачами [8; 9].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Добір і використання цитацій у пропоповідницькому тексті також розглядалися в комплексних дослідженнях про А. Радивиловського [1; 2; 3]. Окремо проаналізовано вплив праці Ф. Дзіловського «Gościniec prosty do nieba przeznaczonych przez Syna Bożego i świętych Jego Kochanków utorowany» (1671) на проповіді А. Радивиловського [4].

У попередніх працях ми визначали зміни, що відрізняють рукопис і стародрук А. Радивиловського «**вѣнєцъ Хв̃ъ**». До них належать: лексичні, фонетичні, орфографічні й граматичні заміни, зміни модусу [5]. У цій статті продовжуємо вивчення казань А. Радивиловського в аспекті цитацій і засобів їх оформлення, що досі не були предметом дослідження. Зміни, що відрізняють рукопис і стародрук «**вѣнєцъ Хв̃ъ**», розкривають дискурсивну ситуацію творення і підготування тексту до друку, його орієнтування на сприйняття читачами та видавничий успіх в умовах кінця 80-х років XVII ст. Це вказує на напрям роботи редактора майбутньої книги, як і на значну кількість внесеної правки, що мали б відповідати запитам не тільки українського мовного середовища.

Правка внесена в рукопис «**вѣнєцъ Хв̃ъ**», який готували до друку і 1688 року видали в Києві, в Києво-Печерській лаврі. Причому правка зроблена не до всіх рукописних казань зі збірки, але щодо певної їхньої кількості. Зокрема, до книги не увійшли 5 воєнних казань. Рукопис і стародрук «**вѣнєцъ Хв̃ъ**» зберігаються, відповідно, в Інституті рукопису та у Відділі стародруків і рідкісних видань Інституту книгознавства Національної бібліотеки НАН України імені В. І. Вернадського.

Зміни в цитаціях і засобах їх оформлення в текстах А. Радивиловського охоплюють:

– уточнення атрибуції цитованих авторів: **сты(й) Авгѹстин(ъ) (заходнєи церкви оучитєл(ь)) → бл̃жен(н)ый Авгѹстинъ**;

– скорочення цитат: **Амвросїй с(т)**: цитується на початку одного рукописного казання, у стародруці це цитування відсутнє;

– уточнення оформлення покликань на використане джерело: **Досципѹ(л) в спижа(р)нѣ при(к)ладо(в) при(к)ла(д) кā литєра ѳ**);

– зміна способу цитування, коли у мовленнєвому плані проповідник «приєднувався» до вже відомих цитованих слів: **могѹ ѡ(т)повѣсти з(ъ) Іеронимо(м) сты(м) → на тоє може(т) сѧ ѡ(т)повѣсти**;

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

– зміни фінітно-дієприслівникової конструкції мовлення: **wбснѣтъ, мовячи → wбснѣетъ**;

– уточнення передачі цитованих слів **(Златоустый стый, Василїй стый)**, цитати з Євангелія, наприклад, **Ма(ѳ): •є•**.

Для творення проповідей А. Радивиловський, як і його сучасники, розширював коло джерел, до яких долучалися латинськомовні й польськомовні праці, з латинськовних – блаженний Августин, св. Ієроним, св. Амвросій та ін.

У рукописному «**Слові •в• на неделю •г• по Сошествіи Стгw Дха**», що увійшло до збірки «Вѣнецъ Хвъ», А. Радивиловський переказує «науку» бл. Августина, спрямовуючи її на розкриття теми «**Не можете двѣма господинома работати, пишетъ стый єv(г)листъ Ма(т)ѳей в(ъ) главѣ •s•**. На полі рукопису казнодія не зазначає покликання на джерело, з якого наводить слова блаженного Августина. У казанні цитований автор передається **стый(й) Августин(ъ) (заходнеи церкви Оучител(ь))**.

Пізніше в рукопис внесено такі виправлення: слово **стый(й)** підкреслено, а також узято в дужки і підкреслено **(заходнеи церкви Оучител(ь))**. У рукописі немає атрибуції автора **блжен(н)ый**, замість нього **сты(й)**, проте у стародруці знято підкреслені в рукописі слова / словосполуки, і натомість з'явилося лише **блжен(н)ый**. У стародруці також бракує вказівки **заходнеи церкви Оучител(ь)**.

- в рукописі: **Прez(ъ) два г(с)дины розумѣет(ъ) стый(й) Августин(ъ) (заходнеи церкви Оучител(ь)) Хр(с)та Спсителѧ и дїавола, слухачу православный**;

- у стародруці: **Чрез(ъ) два г(с)дины розумѣет(ъ) блжен(н)ый Августинъ Хр(с)та Спсителѧ и дїавола, слухачу правосла(в)**: (В., 120).

Така правка не стосувалася редагування «науки» блаженного Августина, але й не виділяла «**заходнеи церкви Оучител(ь)**».

В іншому прикладі теж знято слово **стый**, віднесеність до того самого референта зберігається за допомогою анафоричних зв'язків: **Але мовитъ той же (оу)читель, (стый** – в рукописі закреслено)…(В., с. 147 зв.).

На початку рукописного «**Слова на неделю по Сошествіи Стгw Дха**» А. Радивиловський цитує св. Амвросія, проте у стародруці ця частина зазнала значного скорочення, в тому числі

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

було скорочено і назване цитування: **Але слꙋхаймш** (в рукописі – **слꙋхайтє**) **къ им(ъ) Хс̃ ш(т)повѣдаєтъ? не потребꙋютъ** (в рукописі – **требꙋютъ**) **ш(т)йти, дадѣте вы им(ъ) исти.** (в рукописі – **Чемꙋ (ж) то Хс̃ Спс̃ителю прє(з) оучн̃икш(в) своихъ хочєшъ и(х) кормити? Чили то для того абы(с) показалъ, жє(с) ихъ избралъ за шафарш(в) даро(в)** (це слово написане над рядком) **свои(х) Бз̃кихъ? Подобно.** (це слово закреслене) **Бо мовитъ Амвросїй с(т): тоє дѣло єстъ оучн̃кшв(ъ), абы хлѣбъ єухаристїи стои людꙋ посполитомꙋ давали. жебы нє задержовали ихъ ш(т) тогш бан(ъ)кетꙋ, ꙗкш нѣкоторыи чинятъ, але жебы ихъ притꙗгали.) Что жъ они на тоє? Г(с̃)ди, не имамы здѣ, токмо пꙗть хлѣбъ, и двѣ рыбѣ** (B., с. 159 зв.).

Розміщене на початку проповіді, цитування св. Амвросія не було паспортизоване і разом із запитаннями, що передували цій цитації, зредуковане у стародруці. Особливої позначки (підкреслення, закреслення, наведення еквівалента) щодо цієї цитації не засвідчено в рукописі, але навіть без такої правки вона скорочена в друці А. Радивиловського. Також зазначимо, що в наведеній частині тексту уточнено використання імператива 1 ос. мн. **слꙋхаймш** (створювалася психологічна спільність проповідника і вірян), лексичні заміни (**требꙋютъ** → **потребꙋютъ**), доповнення (**даро(в))** та ін.

Окрема редакторська правка в рукописі стосувалася атрибуції цитованого джерела, з якого наводився «приклад», за допомогою глоси на полі. «**Слово второе на неделю ·з̃· по Сошествіи Стг̃ш Дх̃а**» розкриває смисл цитати «**Запрѣт(и) има Іс̃ глм: блюдѣт(а) да никто же ꙋвѣ(ст) (Ма(т). ·ѳ̃·**) і в наращії, зокрема, переповідає «приклад» зі «Спіжарні прикладів».

- *в рукописі*: **Что сѧ ткнет(ъ) прикладу з(ъ) прикладовъ (**це закреслено і написано вгорі над рядком **з истори(й)**, на полі сторінки глоса – **Досципꙋ(л) в спижа(р)нѣ при(к)ладо(в) при(к)ла(д) кā литєра о̃) оумерлъ єдногш часꙋ вѣрны(й) побожный, и в(ъ) цнwты богатый нѣкоторый слꙋга, кнꙗзѧ баварскогш, которогш вси дворꙗне и по(д)даные того кнꙗзѧ, для єгш побожности и мл(с̃)рдныхъ(ъ) оучинкшвъ, мѣли за стг̃о члвѣка** (B. Рук., с. 462).

- *у стародруці*: **Что сѧ ткнет(ъ) исторїй**: (на полі сторінки глоса – **в(ъ) Спижарнѣ при(к)ладо(в): ·кā·**) **оумерлъ**

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

єдногѡ часѹ вѣрны(й) побожный, и в(ъ) цнѡты богатый нѣкоторый слѹга, кнѧзѧ баварскогѡ, которогѡ вси дворяне и по(д)даные того кнѧзѧ, для єгѡ побожности и мл(с̃)рдныхъ(ъ) оучинкѡвъ, мѣли за стго чл̃вѣка…(В., с. 155 зв.).

У казанні А. Радивиловського вживалася сполука слів **прикладѹ з(ъ) прикладовъ.** Редактор закреслив її та написав вгорі над рядком **з истори(й)**, зазначивши покликання: **Досципѹ(л) в спижа(р)нѣ при(к)ладо(в) при(к)ла(д) ка̃ литера** о̃. Редактор переніс назву джерела в покрайню глосу та уникнув його повторення в тексті, при цьому не змінив самого «прикладу».

У стародруці це казання містить незначні уточнення порівняно з редакторською правкою в рукописі: уточнено написання слова **исторїй** та скорочено назву джерела: **в(ъ) Спижарнѣ при(к)ладо(в): •ка̃•.**

Інтерактивність проповіді досягалася спільним (казнодії та вірян) формулюванням релігійних постулатів, в особливій формі передачі цитованої інформації, коли у мовленнєвому плані проповідник «приєднувався» до вже відомих слів. Наприклад, у конструкції **могѹ ѡ(т)повѣсти з(ъ) Іеронимо(м) сты̃(м)** А. Радивиловський актуалізує відповідно до ситуації слова св. Ієронима. Модальне слово **могѹ**, виражене формою 1 ос. одн., передає можливість і персональний дейксис: **Такомѹ могѹ ѡ(т)повѣсти** (ця частина тексту закреслена і на полі дописана глоса – **на тоє може(т)ся з(ъ) Іеронимо(м) сты̃(м))**…(В. Рук., с. 418). Особова форма, що позначала ментальний стан казнодії, зневиразнена в безособовому **може(т)ся**, запропонованому редактором у процесі підготування тексту до друку.

Зміни в рукописі виявляють працю редактора щодо точності передачі цитацій. Зокрема, казнодія закінчує цитацію І. Златоустого словами **Часто и єго те(р)пячи спс̃енїѧ**, які в рукописі закреслено. У стародруці ця правка врахована: **такъ мовитъ Златоѹстый сты̃й: Бгъ долгѡ терпитъ абы грѣшный чл̃вѣкъ каѧ(л)сѧ, и тыи которыи з(ъ) грѣшникѡвъ народитисѧ маютъ, сп(с̃)нїѧ не ѡ(т)пали; ѳѡ любо грѣшникъ без жа(д)ноі поправы грѣшитъ, часто єднакъ перебачаєтъ кореню, абы плодъ заховалъ** (глоса на полі – **Ѡ ми(л): п̃ до люд(ъ):**) (В., с. 148 зв.).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

У рукописному казанні «**Слово второе на неделю ·з̃· по Сошествіи Стгw Дх̃а**» А. Радивиловський цитує св. Василія, уточнюючи заміну **подоймѹемъ → наймѹемъ**:

- у рукописі: **wбмвилъ тwе Василїй ст̃ый, рекши**: (на полі глоса – **в(ъ) ѵстава(х) иноче(с)ки(х) гла(в): ·а̃· сло(в): ·ѳ̃·) слѹшне заисте Бж̃их(ъ) нагорwдъ по(з)бавлени бываемъ, которыи не длѧ Бг̃а працы подоймѹемъ, але людемъ за дѣлателей на(с) самыхъ подоймѹемъ (але людомъ за дѣлателє(й) на(с) самы(х) наймѹемъ)** – це написано на полі в рукописі) (В. Рук.).

- у стародруці: **wбмвилъ тwе Василїй ст̃ый, рекши:** (на полі глоса – **в(ъ) ѵстава(х) иноче(с)ки(х) гла(в): ·а̃· сло(в): ·ѳ̃·) слѹшне заисте Бж̃их(ъ) нагорwдъ по(з)бавлени бываемъ, которыи не длѧ Бг̃а працы подоймѹемъ, але людемъ за дѣлателей на(с) самыхъ наймѹемъ** (В., с. 155).

У рукописі А. Радивиловський, передаючи цитату, повторює дієслово **подоймѹемъ**. Редактор виправляє його на **наймѹемъ**, вживання якого є точнішим у контексті **(але людомъ за дѣлателє(й) на(с) самы(х) наймѹемъ)**. Ця частина цитати написана на полі рукописної сторінки і згодом врахована у стародруці, звичайно, вже не на полі, а в складі наведеної цитати.

У цій проповіді редактор також уточнив цитату з Євангелія від Матвія (**Мѳ(ѳ): ·ѥ̃·**), яку А. Радивиловський передав так:

- в рукописі: **що самъ Хр(с̃)тосъ выражаючи реклъ: Тако да просвѣти(т)ся свѣт(ъ) вашъ пре(д) чл̃вки, (нє жебы ва(с) хвалено, але** – цей фрагмент тексту в рукописі взято у квадратні дужки) **прославѧт(ъ) Оц̃а ваше(г)[о] иже є(ст) на нб̃сех(ъ). то є(ст), а не да прославѧ(т) васъ самы(х)** (глоса на полі – **Мѳ(ѳ): ·ѥ̃·**) (В. Рук.).

- у стародруці: **що самъ Хр(с̃)тосъ выражаючи реклъ: Тако да просвѣти(т)ся свѣт(ъ) вашъ пре(д) чл̃вки, ꙗко да видѧ(т) ваша добрѧ дѣла и прославѧт(ъ) Оц̃а ваше(г)[о] иже є(ст) на нб̃сех(ъ). то є(ст), а не да прославѧ(т) васъ самы(х)** (глоса на полі – **Мѳ(ѳ): ·ѥ̃·**) (В., с. 156).

У рукописі фрагмент цитати **не жебы ва(с) хвалено, але** виділено за допомогою квадратних дужок, проте не запропоновано варіанта його заміни. У стародруці – інше продовження цієї цитати: **ꙗко да видѧ(т) ваша добрѧ дѣла и**, якого немає в рукописі.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

У проповіді також змінюється порядок наведення цитованих слів, які за редакторською правкою відносяться до різних частин тексту. А. Радивиловський у «**Слове на неделю •и̃• по Сошествіи Стг̃w Дх̃а**» пояснює цитату «**Ги̃, не имамы з(д)ѣ, то(к)мо пм(т) хлѣ(б) и двѣ рыбѣ**»» (**Ма(т). •дї̃•**). Після цитування казнодія додає (**выражаючи тое, же без(ъ) хлѣба ни wбѣда**). Цей фрагмент тексту після цитати закреслений і перенесений далі, до інтерпретаційної частини.

- *в рукописі*: **и для того мовитъ Сїрахъ: Начатокъ животꙋ чл҃вѣческомꙋ хлѣбъ и вода.** (глоса на полі – **Сира(х): •к҃ѳ̃•**) **(выражаючи тое, же без(ъ) хлѣба ни wбѣда)** – підкреслену частину висловлювання в рукописі закреслено.

- *у стародруці*: **и для того мовитъ Сїрахъ: Начатокъ животꙋ чл҃вѣческомꙋ хлѣбъ и вода.** (глоса на полі – **Сира(х): •к҃ѳ̃•**) (В., с. 160).

- *продовження у стародруці*: **Ово з(ъ)гола кто колвекъ єдно маетъ когw оу себе на ꙋчтѣ, напередъ на столъ покладаетъ хлѣбъ, выражаючи тое, же без(ъ) хлѣба ни wбѣда** (В., с. 160 зв.).

Такий розподіл цитат, різних за джерелами цитування, не порушував логіки викладу та смислової структури викладу.

У вже згаданому «**Слове •в̃• на неделю •г̃• по Сошествіи Стг̃w Дх̃а**» редакторська правка змінює фінітно-дієприслівникову конструкцію мовлення **wбмснѣвъ, мовчи → wбмснѣвъ**:

– *у рукописі:* **Чтw таки(м) подобенство(м) стꙋ(й) Іерwнимъ wбмснѣвъ, мовчи** (це слово закреслене): **такw [правѣ] дн҃ь и ночь змѣшаными быти не могꙋ(т), такъ ани правда и беззакwнїе, добрые дѣла и грѣхи, Хс̃ и антіхрист(ъ)** (на полі глоса – **Проти(в): Юлїана кни(г): •в̃•**).

– *у стародруці:* **Чтw таки(м) подобенство(м) стꙋ(й) Іерwнимъ wбмснѣвъ: такw [правѣ] днь и ночь змѣшаными быти не могꙋ(т), такъ ани правда и беззакwнїе, добрые дѣла и грѣхи, Хс̃ и антіхрист(ъ)** (на полі глоса – **Проти(в): Юлїана кни(г): •в̃•**) (В., с. 122 зв.).

Такі конструкції засвідчують компресію мовних засобів у діахронії, «уникнення» «надлишкової» зв'язності тексту [6].

В оформленні фінітно-дієприслівникової конструкції до дієслова, що вказувало на ментальні дії, функціонував дієприслівник (із походження активний короткий дієприкметник), що вказу-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

вав на процес мовлення (**мовмчи** та подібні). У рукописі функціонують разом дієслово та дієприслівник **wбмснмєтъ, мовмчи**, тоді як за редакторською правкою дієприслівник був закреслений, а в стародруці він уже відсутній. Очевидно, така пропозиція редактора стосувалася усунення семантичного повтору, що закладено в семантиці предикатів – первинного і вторинного. Ця правка була поодинокою і не набула поширення в аналізованій збірці казань. Дієслово **wбмснмєтъ** і дієприслівник **мовмчи** вказують на процес мовлення. За класифікацією мовленнєвих дій, **wбмснмєтъ** є дієсловом мовлення, а також відноситься «до дієслів впливу на ментальний стан, а отже, до ментальних» [7, с. 356].

Дієслово *обіцяти*, належачи до дієслів на позначення мовленнєвих дій, вказує на «зобов'язання (які стосуються майбутньої дії суб'єкта)» [7, с. 356]. У наведеному фрагменті казання кожне з висловлювань побудоване симетрично і містить повтор дієслова **wбѣцѹют(ъ)** і дієприслівника **мовмчи**, що може бути пояснено вимогами барокової стилістики: **wбѣцѹют(ъ) єдномѹ долгїй животъ на свѣтѣ, мовмчи: же ты бѹдешъ жити долгш, бо звѣз(д)а по(д) которою(с) см оуродилъ, тое тебѣ wбѣцѹєтъ. Дрѹгомѹ wбѣцѹютъ великїе бога(т)ства, великїе примзни лю(д)зкїе мовмчи: ты бѹдешъ оу царей, кнмзей, воево(д), и гетманшвъ в(ъ) великомъ поваженю, любви и ласцѣ, бо тебѣ самое нб̃о, самам ко(н)стел(л)мцїа нб̃снам тое wбѣцѹе(т). Четвертомѹ wбѣцѹютъ цмст(ъ)е на во(й)нѣ мовмчи: бѹдешъ звѣтмжати непрїмтелей, и лѹпы гойныи, и богатыи оу нихъ ѡ(т)бирати** (В., с. 147).

У казаннях з аналізованої збірки засвідчено конструкції з прямою мовою, у яких фінітно-дієприслівникова конструкція виражена дієсловами мовлення (**потмгаетъ, мовити, вонтпити, wбѣцѹю(т), просимъ, взываєт(ъ)**) і дієприслівником недоконаного виду **мовмчи: до сто̃бливости потмгаетъ, мовмчи**: (В., с. 120 зв.); **моглъ вонтпити, мовмчи:** (В., с. 144 зв.); **wбѣцѹю(т), мовмчи**: (В., с. 147, 148); **просимъ мовмчи:** (В., с. 160 зв.); **взываєт(ъ), мовмчи** (В., с. 183).

Зрідка фінітно-дієприслівникову конструкцію мовлення формує дієприслівник доконаного виду: **wбмвилъ тше Василїй сто̃ый, рекши**: (В., с. 155).

У рукописі А. Радивиловського також редагуються окремі граматичні форми у складі цитати. Зокрема, редактор двічі за-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

мінює дієприслівник **принꙗвши** на дієслово **пріймєтъ**, що збереглося і в стародруці:

– *в рукописі:* **и длѧ тогѡ мови(т) єдинъ з(ъ) (оу)чителей цр҃кѡвны(х): ср(д)це [правѣ] члч(с҃)кое не можетъ оразъ пріꙗти Бга и дїавола, бо ґды принꙗвши** (це слово є в рукописі, але над ним виправлення – **при(й)мє(т)) дїавола чре(з) прє(з) грѣхъ, то выходитъ Бг҃ъ; ґды принꙗвши** (це слово є в рукописі, але над ним виправлення – **при(й)мє(т)) Бг҃а чре(з) любовъ, то выходи(т) дїаволъ**).

– *у стародруці:* **и длѧ тогѡ мови(т) єдинъ з(ъ) (оу) чителей цр҃кѡвны(х): Ср(д)це [правѣ] члч(с҃)кое не можетъ оразъ пріꙗти Бга и дїавола, бо ґды пріймєтъ дїавола чре(з) зъ [!] грѣхъ, то выходитъ Бг҃ъ; ґды прїйме(т) Бг҃а чре(з) любовъ, то выходи(т) дїаволъ** (В., с. 122).

Зокрема, «якщо дієприслівники із залежними словами вводяться в речення сполучниками підрядності, то такий «зворот» уподібнюється до підрядного речення» [6].

Редактор виправив таку конструкцію, а сама її поява може залежати від використання давнішого тексту. Питання про когнітивні моделі, які реалізувалися у пам'ятках києворуського і староукраїнського часу, потребує докладнішого вивчення.

Зміни в цитаціях і засобах їх оформлення доцільно розглядати в контексті різних замін (лексичних, фонетичних, орфографічних та ін.). Попри тяжіння до церковнослов'янського відповідника, що зумовлено дискурсивною ситуацією кінця 80-х років XVII ст., редактор намагався переважно уточнити цитацію, зрідка – скоротити її. Уточнення цитацій, зокрема тих, до складу яких входили дієприслівники (давніше – короткі дієприкметники), стосується традиційного кола джерел (Євангелія, патристичної літератури). Щодо латинсько- і польськомовних джерел, то в рукописі запропоновано уточнення атрибуції автора, паспортизацію «прикладу». Дискурсивна ситуація зумовлювала зміну способу оформлення цитованих слів: *рукопис* **могѹ ѡ(т)повѣсти з(ъ) Іеронимо(м) ст҃ы(м)** → *стародрук* **на тоє може(т)ся ѡ(т)повѣсти**… Продуктивною залишається фінітно-дієприслівникова конструкція мовлення, в рукописі зафіксована лише одна заміна її на фінітну.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

1. *Довга Л.* Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля) / Л. Довга. – Київ ; Львів : Свічадо, 2012. – 342 с.

2. *Зелінська О. Ю.* Українська барокова проповідь: мовний світ і культурні витоки / О. Ю. Зелінська. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – 407 с.

3. *Марковский М. Н.* Антоній Радивиловскій, южно-русскій проповѣдникъ XVII в. / М. Н. Марковский // Университетские известия. – Киев, 1894. – № 1, 4, 7, 9.

4. *Ніка О. І.* Антоній Радивиловський і розвиток українських казань XVII ст. / О. І. Ніка // Rozprawy komisji językowej. – Łodź : Łódzkie towarzystwo naukowe, 2012. – T. LVIII. – S. 223–234.

5. *Ніка О. І.* Зміна модусу в українських казаннях кінця XVII ст. / О. І. Ніка // Лінгвістичні дослідження. – Харків, 2018. – Вип. 48. – С. 288–293.

6. *Ніка О. І.* Дієприслівник у структурі речень староукраїнської мови другої половини XVI–XVII ст. (формально-синтаксичний, семантичний і комунікативний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – «українська мова» / Оксана Іванівна Ніка ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 1998. – 18 с.

7. *Падучева Е. В.* Динамические модели в семантике лексики. – Москва : Языки славянской культуры, 2004. – 608 с. – (Studia philologica).

8. *Яковенко Н.* Освоєння «чужого» сакрального простору (католицькі святі та чуда у прикладах Й. Ґалятовського) / Наталя Яковенко // Київська академія. – 2013. – Вип. 11. – С. 24–78.

9. *Яковенко Н.* У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Ґалятовського / Наталя Яковенко. – Київ : Критика, Laurus, 2017. – 704 с.

Умовні скорочення назв джерел

В. – Радивиловський А. **Ѳѣнецъ Хв̃ъ**. *Київ, 1688.* Стародрук ЦНБВ, Ш. Кир. 59. 543 с.

В. Рук. – Радивиловський А. **Ѳѣнецъ Хв̃ъ**. Рукопис ЦНБВ, Ш. Ф. 308. 560 п. Т. ІІ. 1614 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Зоряна Купчинська

(Львів)

ОЙКОНІМНИЙ ЛАНДШАФТ: ІСТОРІЯ ЙОГО ВИВЧЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ойконімний ландшафт – складна мовно-історична багатокомпонентна система, яка є частиною культурного, антропогенного ландшафту. Просторовий та часовий виміри ойконімного ландшафту взаємозв'язані, закономірно поєднані. Ландшафт ойконімії України – це генетично (у мовному плані) неоднорідний комплекс, який об'єднаний природними, територіальними, історичними, соціально-економічними, мовними тощо чинниками. Всі компоненти такої системи динамічно сполучені і закономірно поєднані географічно і хронологічно. Функціонування ойконімного ландшафту забезпечується сукупністю всіх процесів трансформації ойконімів. Дослідження історичного ойконімікону має столітню традицію і великі перспективи щодо аналізу онімного ландшафту.

Oyconymic landscape is a complex linguistic-historical multicomponent system, which is a part of cultural, anthropogenic landscape. The spatial and temporal dimensions of the oyconymic landscape are interconnected, combined naturally. The landscape of Ukraine oyconyms is a genetically (in a linguistic sense) heterogeneous complex, united with natural, territorial, historical, social-economic, linguistic and other factors. All components of such system are united dynamically and naturally combined geographically and chronologically. The oyconymic landscape functioning is secured with the totality of all processes of the oyconyms transformation. The study of historical place names has a centenary tradition and great prospects as for the onymic landscape analysis.

До культурного ландшафту, який є частиною антропогенного, належить ойконімний ландшафт. Під структурою ойконімного ландшафту розуміємо просторово-часову організацію компонентів цієї системи. Горизонтальний і вертикальний виміри ойконімного ландшафту закономірно поєднані та взаємозв'язані.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Ландшафт ойконімії будь-якої території характеризується генетичною неоднорідністю, зумовленою природними, територіальними, історичними, соціально-економічними, мовними тощо чинниками. Головними складниками функціонування ландшафтів є: суспільно-історичні та природні умови виникненні назви, мотивація появи її, тип назви, твірна основа ойконіма, різновид поселення, поширення ойконімів відповідних типів тощо. Всі компоненти такої системи динамічно сполучені та географічно і хронологічно поєднані.

Про ці властивості мовного ландшафту вченим відомо давно (хоча тоді таким терміном не оперували), адже європейське мовознавство на зламі XIX–XX ст. розвивалося під значним впливом ідей молодограматиків та ареальної лінгвістики, в основі якої лежить теорія лінгвістичної безперервності (А. Пікте (1859)), що базується на явищі конвергенції. Походження мови розглядалося в контексті двох основних теорій: «родовідного дерева» А. Шлейхера та «теорія хвиль» Й. Шмідта, перша з яких зазнала різкої критики з боку Г. Шухардта, який протиставив теорію географічної безперервності мов теорії «родовідного дерева». І ця ідея була підтверджена працею Й. Шмідта *Die Verwandtschaftsverhaltnisse der indogermanischen Sprachen* 1872 року. Кожна з теорій мала своїх як симпатиків і послідовників, так і критиків. Однак вагомим було те, що у цей період актуалізувалася проблема взаємозв'язку мови, часу та простору. Особливо важливими у розвитку ареальної лінгвістики виявилися атласи діалектів німецької мови Г. Венкера і діалектів французької мови Ж. Жільерона й Е. Едмона. Однак слід пам'ятати, що коли 1876 року Г. Венкер ще тільки приступав до анкетування (сам атлас, як відомо, вийшов значно пізніше), то у нас вже утвердилася ідея лінгвістичної географії. Що більше, 1871 року К. П. Михальчук уклав карту «Южнорусских наречий и говоров», яка була опублікована у праці «Наречия, поднаречия и говоры южной России в связи с наречиями Галичины», про яку фактично не знали у Європі [1, с. 58–59]. Дещо пізніше були розвинені основні принципи ареальної лінгвістики у праці М. Дж. Бартолі 1925 року («Вступ до неолінгвістики»), однак термін «просторова (ареальна) лінгвістика» вперше ввели у своїх роботах М. Дж. Бартолі і Дж. Відоссі аж 1943 року [9, с. 20].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Просторове осмислення мови [3, с. 102] спричинило картографування різноаспектного мовного матеріалу. Саме атлас візуалізує ландшафт того чи того явища в мові, а картосхеми (карти) є фрагментами цього унаочненого простору. Створенню карти передує значна робота: збір фактажу та його опрацювання.

Під впливом ідеї просторового осмислення мови, зокрема її значного сегмента – онімії, у кінці XIX ст. – на початку XX ст. з'являються паростки усвідомлення власної назви у контексті часу і простору. На сучасному етапі в ономастиці, зокрема ойконіміці, часто використовується часова та просторова характеристика онімів. Це зумовлено специфікою об'єкта дослідження, адже ойконім є результатом тривалого процесу формування на відповідній території та за певних суспільно-історичних умов. Тому ойконіміка послуговується методами дослідження, що характерні не тільки для мовознавства, а й для історії та географії. Стратиграфія передбачає розгляд ойконімного матеріалу в трьох аспектах: ареальному, хронологічному та статистичному. Саме стратиграфічний метод дослідження географічних назв уможливлює візуалізацію ойконімного ландшафту в діахронії. Чітко усвідомивши залежність просторово-часової характеристики ойконімікону від опрацьованого онімного фактажу, вчені у кінці XIX ст. зосереджуються на зборі географічних назв.

У Європі з'являються солідні видання, у яких акумулюється фактичний онімний (переважно ойконімний) матеріал з історичних джерел. Праця Егле Й. [14] складається з двох частин: текстової і словникової, яку пізніше оформлено окремим лексиконом [15], у якому репрезентовано та інтерпретовано 17000 одиниць географічних назв. Таку важливу наукову і культурологічну працю було перевидано 1970 року. Дещо пізніше з-під пера того самого автора виходить ще більше видання, де зібрано 42000 назв [16]. У цей період з'являються також два томи у трьох книгах словника Вільгельма Мюллера [49], який охоплює онімікон не тільки Європи, але й західної Азії та північної Африки. 1865 року побачила світ праця І. Тейлора [50], у якій є карти. Це були перші кроки на шляху до картографування онімного матеріалу. Однак злам сторіч в ономастиці визначається одним напрямком – накопичення фактажу, часткове пояснення етимології, структури тощо. Презентабельним виданням був «Геогра-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

фічний словник Королівства Польського та інших слов'янських земель» у п'ятнадцяти томах [26].

Перша чверть XX століття прикметна тим, що в ономастиці превалює тенденція до збору онімного матеріалу, адже це є обов'язковою передумовою подальших кроків у дослідженні власних назв. У цей період наступає в ономастичних колах усвідомлення інтерпретації оніма в просторовому і часовому вимірах. Власне з цього часу можемо говорити про застосування стратиграфічного методу в ономастичних студіях. У двадцятих роках з'являються праці [29; 30; 44; 48], які репрезентують не тільки діахронний фактаж, але й дослідження доповнюються картами.

Аналогічні роботи вийшли друком і в тридцятих роках [34; 39; 37; 42; 43; 46; 36], що свідчить про чітке усвідомлення вчених самої потреби збору, фіксації та збереження онімного, зокрема ойконімного, матеріалу. Великим сподвижником і натхненником такої праці був польський лінгвіст-ономаст С. Роспонд, який ще з 1929 року почав працювати над стратиграфією окремих типів ойконімів на загальнослов'янському рівні. Як результат – з'явилися його праці, зокрема робота, присвячена макротипу на -ичі [24]. А на II Міжнародному конгресі славістів у Варшаві (1934) С. Роспонд висловив свої міркування з приводу того, що картографування основних типів географічних назв, зокрема патронімних і посесивних, у межах цілої Славії, враховуючи діахронію і статистику, було б неоціненним внеском у розвиток не лише ономастики [25, с. 5]. У тридцятих роках з'являється праця у трьох частинах польського дослідника С. Козєровського [20; 21; 22], яка є яскравим прикладом вивчення ойконімії відповідного регіону. Зібрано історичний матеріал, назви локалізовано, однак карти візуалізують хронологічний зріз лише XX ст.

Фактично з цього періоду говоримо про ойконімну стратиграфію, яка передбачає виконання першорядних завдань: 1) максимальна фіксація діахронного онімного матеріалу; 2) опрацювання фактажу щодо семантики / етимології твірних основ ойконімів; 3) локалізація географічних назв; 4) створення картосхем за типами ойконімів. На другому етапі – інтерпретація ареалів (щодо етногенезу та глотогенезу, наприклад); створення картосхем за семами твірних основ, за їхнім походженням, будовою тощо; дослідження продуктивності та хронології назв;

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

типологічні, порівняльні дослідження як ареалів, так і зведеного ойконімного масиву; поглиблене вивчення географічних, суспільно-історичних та лінгвальних передумов виникнення, розвитку та занепаду типів ойконімів або окремих географічних назв тощо. Все це вимагає від дослідників великих і системних зусиль, і коли ми говоримо про загальнослов'янський обшир, то, звичайно, йтиметься про роботу цілих інституцій, оскільки одному-двом ономастам навіть лише збір та первинне опрацювання діахронного матеріалу, не говорячи про створення картосхем, – завдання надскладне.

У Європі, зокрема у Великій Британії, і США така робота не припинялася й у 40-х роках XX ст. Вийшли у світ об'ємні праці, у яких репрезентовано значний ойконімний матеріал і карти [40; 38; 31; 23].

Після Другої світової війни відбулося значне пожвавлення інтересу до ономастичних студій. Традиційно у Великобританії опрацьовуються історичні джерела й укладаються словники з глибокими коментарями та картами. Це відбувається й у 1950-х роках [18; 32; 33; 41] та 1960-х [17; 28; 35; 45; 47] .

У праці «Англійські імена на -ing» [17], яка ґрунтується на історичних джерелах, репрезентований формантний підхід в ойконімічних дослідженнях.

У слов'янській ономастиці однією з важливих і актуальних до сьогодні залишається проблема створення Загальнослов'янського ономастичного атласу (далі – ЗОА). Славістика має значні напрацювання щодо такого масштабного проекту, адже фактична робота ведеться з 30-х років XX ст. Однак проблеми в реалізації ЗОА існували завжди і є сьогодні.

Ідея створення ЗОА сформувалася на IV Міжнародному з'їзді славістів 1958 року в Москві. 1959 року в Кракові відбулася Міжнародна ономастична конференція, організована Комітетом славістів Польської академії наук. Крім польських мовознавців, у роботі конференції взяли участь В. Георгієв, І. Дуриданов, Й. Заімов (Болгарія), В. Шмілауер, Я. Свобода (Чехословаччина), Ф. Безлай, Б. Фінка (Югославія), Р. Фішер, Е. Ейхлер (Німеччина), К. Цілуйко (СРСР) [11, с. 7]. На цій же конференції була створена постійна комісія ЗОА, яку очолював проф. В. Шмілауер аж до 1973 року. На засіданні Міжнародного комітету славістів 11–16 листопада 1960 року в Софії, головним завданням якого

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

був розгляд і затвердження проекту проблематики і тематики V Міжнародного з'їзду славістів, був визначений історичний напрям роботи в галузі ономастики (див. докладніше [8]).

Робота над укладанням ЗОА мала свою специфіку, яка полягала першою чергою у тому, що були організаційні труднощі, а друга важлива перешкода на шляху активної реалізації проекту – відсутність чи брак ономастичних словників або просто зібраних матеріалів у загальнослов'янському масштабі, зрештою, не було і достатньої кількості монографій, які б репрезентували національні онімікони. Спочатку робота над ЗОА проводилася доволі інтенсивно, це стосується західнослов'янських осередків, України та Болгарії, однак суспільно-політичні й економічні процеси 80–90-х років позначилися і на роботі над ЗОА. Робота зупинилася над Атласом у Словаччині і Чехії, перестав функціонувати осередок у Берліні, відмовилися від співпраці Росія, Румунія, Австрія, навіть Україна і Болгарія. Фактично робота проводиться лише у двох осередках: у Польщі (Ополє) та Німеччині (Ліпськ).

Що ж до перспектив дослідження ойконімного ландшафту, то вони безпосередньо залежать від стратиграфічного опрацювання онімікону у загальнослов'янському масштабі та українському, зокрема. Однак сьогодні нема єдиного центру, який би взяв на себе координацію роботи. Щораз частіше на загальнослов'янських ономастичних конференціях наголошують на тому, що спочатку варто сформувати базу даних усіх власних назв в окремих національних обширах, укладати національні словники й атласи різних типів онімів. І аж після цього можна серйозно говорити про загальнослов'янський рівень атласу.

Перспектива дослідження ойконімного ландшафту будь-якої території на відповідному історичному зрізі багатовекторна, вона дає можливість: 1) встановити екстра- та інтралінгвальні чинники формування того чи того типу онімів; 2) проаналізувати ойконімні типи як систему, що сформована у відповідний історичний період; 3) реконструювати твірні основи ойконімії та порівняти з відповідними одиницями у загальнослов'янському масштабі; 4) розглядати оніми в контексті історичної типології, адже структурно-семантичні типи ойконімів слов'янських мов належать до своєрідних універсалій, які пов'язані не тільки із загальномовними, а й із суспільно-історичними передумовами,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

що «в процесі називання географічних об'єктів створює універсалію історичного плану» [7, с. 31]; 5) звернути увагу на окремі проблеми, пов'язані з дослідженням ареалів власних назв, зокрема на залежність ареалу від топонімічної моделі, адже існує своєрідна топонімічна норма, характерна для тієї або тієї епохи [13, с. 76–77]; 6) візуалізувати слов'янсько-транс'європейські топонімні ареали [6]; 7) досліджувати поняття багатомірності ономастичних ареалів [4]; 8) проаналізувати вплив лінгвістичної аналогії на формування топонімного ареалу [5]; 9) фрагментарно реконструювати архаїчну картину світу на відповідному історичному етапі (див. праці О. Шрадера [12], Л. Нідерле [10], Б. Шидловської-Цеглової [27], Т. В. Гамкрелідзе, В. В. Іванова [2], адже всебічний аналіз етнокультурної інформації, що закладена у твірних основах ойконімів, є надзвичайно актуальним, бо саме таким шляхом можна компенсувати дискретність ойконімікону, що виявляється на рівні роз'єднаних, розпорошених номінацій.

Мовні явища у лінгвістиці понад століття розглядають у хронологічно-просторовому аспекті. Ономастикон як вагомий пласт лексики має яскраво виражений географічно-часовий вимір. Це спостерігаємо на рівні топонімного / ойконімного ландшафту на різних хронологічних зрізах. Усе це сприяє його осмисленню в парадигмі вертикалі і горизонталі. Дослідження історичного ойконімікону має столітню традицію і великі перспективи щодо аналізу онімного ландшафту.

---

1. *Вендина Т.* Из истории украинской лингвогеографии / Т. Вендина // Проблеми сучасної ареалогії. – Київ : Наукова думка, 1994. – С. 58–65.

2. *Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В.* Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры : в 2 т. / Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. – Тбилиси : Изд-во Тбилисского ун-та, 1984. – 1328 с.

3. *Гриценко П. Ю.* Простір і час у лінгвістичній географії / П. Ю. Гриценко // Проблеми сучасної ареалогії. – Київ : Наукова думка, 1994. – С. 102–110.

4. *Желєзняк І. М.* Багатомірність ономастичних ареалів / І. М. Желєзняк // Проблеми регіональної ономастики : тези доп. і повід. наук. семінару. – Київ, 1994. – С. 24–25.

5. *Желєзняк І. М.* Лінгвістична аналогія та формування топонімічного ареалу / І. М. Желєзняк // Восточноукраинский лингвистический сб. / отв. ред. Е. С. Отин. – Донецк, 1996. – Вып. 2. – С. 56–63.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

6. *Желєзняк І. М.* Слов'янсько-транс'європейські топонімні ареали / І. М. Желєзняк // XI Міжнар. з'їзд славістів (Братислава, 30 серпня – 8 вересня 1993 р.). Слов'янське мовознавство: допов. / відп. ред. В. М. Русанівський. – Київ, 1993. – С. 5–15.

7. *Корепанова А. П.* Архаїчні типи як вихідна база для історико-типологічного дослідження топонімії слов'янських мов / А. П. Корепанова // Мовознавство. – 1983. – № 3. – С. 31–34.

8. *Купчинська З. О.* Історія та перспектива Загальнослов'янського ономастичного атласу / З. О. Купчинська // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія : Мовознавство. – Тернопіль, 2014. – Вип. II (24). – С. 148–154.

9. *Купчинська З.* Стратиграфія архаїчної ойконімії України: монографія / Зоряна Олегівна Купчинська. – Львів : НТШ, 2016. – 1278 с.; 56 картосхем.

10. *Нидерле Л.* Быт и культура древних славян / Л. Нидерле. – Прага : Пламя, 1924. – 287 с.

11. *Цілуйко К. К.* Українська топоніміка напередодні V Міжнародному з'їзді славістів / К. К. Цілуйко // Питання топоніміки та ономастики. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 5–16.

12. *Шрадер О.* Индоевропейцы / О. Шрадер. – Санкт-Петербург : Изд. П. П. Сойкина, 1913. – 212 с.

13. *Эйхлер Э.* Проблемы исследования ономастического ареала / Э. Эйхлер // Перспективы развития славянской ономастики / отв. ред. А. В. Суперанская, Н. В. Подольская. – Москва, 1980. – С. 76–78.

14. *Egli J. J.* Nomina Geographica. Versuch Einer Geographischen Onomatologie / J. J. Egli. – Leipzig, 1872. – 283 s.

15. *Egli J. J.* Etymologisch-geographisches Lexikon. Separat-Ausgabe des lexikalischen Theils der Nomina Geographica, Versuch einer allgemeinen geographischen Onomatologie / J. J. Egli. – Leipzig : Brandstetter, 1880. – 644 s.

16. *Egli J. J.* Nomina geographica: Sprach- und Sacherklärung von 42,000 geographisches Namen aller Erdräume / J. J. Egli. – Leipzig : Brandstetter, 1893. – 1035 s.

17. *Eilert E.* English Place-Names in -ing / Ekwall Eilert. – Lund : C.W.K.GLEERUP, 1962. – 245 p.

18. English place-name elements / by A. H. Smith. – Cambridge : Cambridge University Press, 1956. – V. 1. – 304 p. ; V. 2. – 416 p. + 9 maps.

19. English place-names / Kenneth Cameron. – London : Batsford, 1961. – 256 p.

20. *Kozierowski* S. Atlas nazw geograficznych Słowiańszczyzny Zachodniej. Zeszyt I. Słupsk, Kołobrzeg, Szczecin, Piła / Stanisław Kozierowski. – Poznań : Nauka i Praca, 1934. – 29 s. + 1 mapa.

21. *Kozierowski* S. Atlas nazw geograficznych Słowińcszczyzny Zachodniej. Zeszyt II A. Strzałów, Utyń, Strzelce Nowe, Zwierzyn / Stanisław Kozierowski. – Poznań : Nauka i Praca, 1934. – 45 s. + 4 mapy.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

22. *Kozierowski* S. Atlas nazw geograficznych Słowiańszczyzny Zachodniej. Zeszyt II. B. / Stanisław Kozierowski. – Poznań : Nauka i Praca, 1934. – 24 s. + 1 mapa.

23. Names on the land, by George R. Stewart. A historical account of place-naming in the United States. – New York : Random House, 1945. – 418 p. + maps.

24. *Rospond S.* Południowosłowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -itj- / Stanislaw Rospond. – Kraków, 1937. – 254 s.

25. *Rospond S.* Stratygrafia słowiańskich nazw miejscowych. Próbny atlas toponimastyczny / S. Rospond. – Wrocław, 1974. – 240 s.

26. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / wyd. pod red. Filipa Sulimierskiego, Bronisława Chlebowskiego, Władysława Walewskiego. – Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysiawa Walewskiego, 1880–1902. – T. I – XV.

27. *Szydłowska-Ceglowa B.* Materialna kultura ludowa drzewian połabskich w świetle poshukiwań słownikowych / B. Szydłowska-Ceglowa // Lud. – Wrocław, 1963. – T. 48. – S. 19–256.

28. The place-names of Bedfordshire & Huntingdonshire / by A. Mawer and F. M. Stenton. – Cambridge : University Press, 1969. – 316 p. + maps.

29. The place-names of Bedfordshire & Huntingdonshire / by A. Mawer and F. M. Stenton. – Cambridge : Cambridge University Press, 1926. – 316 p. + 1 map.

30. The place-names of Buckinghamshire / by A. Mawer and F. M. Stenton. – Cambridge : Cambridge University Press, 1925. – 274 p. + 2 maps.

31. The place-names of Cambridgeshire and the Isle of Ely / by P. H. Reaney. – Cambridge : Cambridge University Press, 1943. – 396 p. + 3 maps.

32. The place-names of Cumberland / by A. M. Armstrong, A. Mawer, F. M. Stenton & Bruce Dickins. – Cambridge : Cambridge University Press, 1950–1952. – V. 3 + 1 map.

33. The place-names of Derbyshire / by Kenneth Cameron. – Cambridge : Cambridge University Press, 1959. – V. 3 + 7 maps

34. The place-names of Devon / by J. E. B. Gover, A. Mawer and F. M. Stenton. – Cambridge : Cambridge University Press, 1931–1932. – V. 2. + 2 maps.

35. The place-names of Gloucestershire / by A. H. Smith. – London : Cambridge University Press, 1964–1965. – V. 4 + 8 maps.

36. The place-names of Essex / by P. H. Reaney. – Cambridge : Cambridge University Press, 1935. – 698 p. + 9 maps.

37. The place-names of Hertfordshire / by J. E. B. Gover, Allen Mawer and F. M. Stenton. – Cambridge : Cambridge University Press, 1938. – 342 p. + 5 maps.

38. The place-names of Middlesex apart from the City of London / by J. E. B. Gover, Allen Mawer and F. M. Stenton, with the collaboration of S. J. Madge. – Cambridge : The University Press, 1942. – 235 p. + 2 maps.

39. The place-names of Northamptonshire / by J. E. B. Gover, A. Mawer and F. M. Stenton. – Cambridge : Cambridge University Press, 1933. – 311 p. + 5 maps.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

40. The place-names of Nottinghamshire / by J. E. B. Gover, Allen Mawer and F. M. Stenton. – Cambridge : Cambridge University Press, 1940. – 348 p. + 5 maps.

41. The place-names of Oxfordshire / by Margaret Gelling ; based on material collected by Doris Mary Stenton. – London : Cambridge University Press, 1953–1954. – V. 2. + 2 maps.

42. The place-names of Surrey / by J. E. B. Gover, A. Mawer and F. M. Stenton ; in collaboration with Arthur Bonner. – Cambridge : Cambridge University Press, 1934. – 445 p. + 7 maps.

43. The place-names of the East Riding of Yorkshire and York / by A. H. Smith. – Cambridge : Cambridge University Press, 1937. – 351 p. + 7 maps.

44. The place-names of the North Riding of Yorkshire / by A. H. Smith. – Cambridge : Cambridge University Press, 1928. – 352 p. + 1 map.

45. The place-names of the West Riding of Yorkshire / by A. H. Smith. – London : Cambridge University Press, 1961–1963. – V. 8 + maps.

46. The place-names of Warwickshire / by J. E. B. Gover, A. Mawer and F. M. Stenton in collaboration with F. T. S. Houghton. – Cambridge : Cambridge University Press, 1936. – 409 p. + 4 maps.

47. The place-names of Westmorland / by A. H. Smith. – London : Cambridge University Press, 1967. – V. 2 v + 5 maps.

48. The place-names of Worcestershire / by A. Mawer and F. M. Stenton. – Cambridge : Cambridge University Press, 1927. – 420 p. + 1 map.

49. Wilhelm Obermüller's Deutsch-keltisches, geschichtlich-geographisches Wörterbuch zur Erklärung der Fluss-, Berg-, Orts-, Gau-, Völker- und Personen-Namen Europas, West-Asiens und Nord-Afrikas / Obermüller's Wilhelm. – Leipzig ; London ; Ludwig Denicke : Williams & Norgate, 1868–1872. – V. 2 in 3. – 836 s.

50. Words and places, or, Etymological illustrations of history, ethnology, and geography / by Isaac Taylor. – London : Macmillan, 1865. – 561 p. + maps.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Валентин Таранець, Інна Ступак

(Одеса)

УКРАЇНА І РУСЬ: ПОХОДЖЕННЯ ХОРОНІМІВ (дослідження у світлі сучасних етимологій)

У статті розглянуто етимологію хоронімів Україна і Русь з позиції історико-лінгвістичного розвитку, що засвідчило їхнє зародження від спільного індоєвропейського кореня та відповідну мотивацію: «верховинці-пастухи» та «скотарі, воїни».

The article is dedicated to the consideration of the etymology of Ukraine and Rus choronyms from the standpoint of historical and linguistic development, that have proved their origin from the common Indo-European root and the corresponding motivation: *highlander shepherds* and *cattle breeders, warriors.*

Вивчення походження хоронімів *Україна* і *Русь* – це постановка однієї цілісної проблеми відносно вказаних наймень, оскільки останні історично передбачають спорідненість зародження та розвитку і тому потребують попереднього розгляду, виходячи з наших досліджень, як самостійних складників індоєвропейського (далі – іє.) кореня у вигляді **k^{w}er-* «люди, земля».

Спершу звернімося до розгляду походження назви *Русь* як складової частини проблеми, якій присвячено численну літературу, що відображає різні тлумачення зазначеного наймення, нерідко діаметрально протилежні. Із середини XVIII ст. існує «норманський» погляд на походження назви *Русь*, згідно з яким *Руська держава* з'явилася внаслідок приходу до слов'ян варяг-шведів (Г. Мюллер, А. Шльоцер, В. Томсен, С. Томашівський, А. Стендер-Петерсен та ін.). Спираючись на хоронім фін. *Ruotsi* «Швеція», норманісти виводять усі фонетично подібні слов'янські форми, включаючи семантику, із цієї назви. Для підтвердження вказаного погляду використовуються окремі місця з літопису «Повѣсть временных лѣт», у яких неоднозначно інтерпретуються слова *руси, варяги, Русь* [20, с. 240–245].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Протилежний підхід до розв'язання зазначеної проблеми походження назви *Русь* подано в працях М. Грушевського, Б. Грекова, С. Юшкова, Б. Рибакова, В. Пашуто, М. Тихомирова, П. Толочко та ін. Учені сходяться на думці, що назва *Русь* з'явилася до приходу варягів і під таким іменем існувало індоєвропейське плем'я в Південно-Східній Європі. О. Трубачов обґрунтовує у своїх працях наявність Азово-Чорноморської Русі, яка виникла в I тис. н. е., де на основі назви племені *роси,* що проживало в цій місцевості, зародилося найменння *Русь* [26] [1].

Існують інші тлумачення слова *Русь*, серед яких розглядається зв'язок з назвою племені *герули* (Й. Маркварт); виводиться походження слова і від наймення мешканців острова Рюген – *ругів* (Х. Ловмянський) або від *роксоланів* (О. Ткаченко), висловлюється думка про зв'язок *русів* із хозарською верхівкою, що в результаті породило заснування Київської Русі (О. Пріцак). Проте всі спроби розв'язати питання походження назви *Русь* виглядають непереконливо і залишаються недовершеними, хоча й містять оригінальні думки та цінний фактичний матеріал, який висвітлює певну сторону проблеми. Це свідчить про її невирішеність та **актуальність**.

Друга складова частина проблеми стосується наймення *Україна*, що розглядається у славістиці як слово слов'янського походження, історико-семантична інтерпретація якого представлена в науці різними поглядами. Зокрема, М. Грушевський дотримувався думки, що термін *Україна* має в собі мотивацію пограничної території, оскільки в такому значенні він засвідчений у староруських текстах, у XVI ст. цю назву вживали стосовно Середнього Подніпров'я, а з часом це «українське ім'я розширилося на всю територію українського народу» [4, с. 2]. Прихильником такого погляду був і О. Потебня, поділяють цю думку і багато сучасних науковців. «Власне кажучи, – писав Ю. Карпенко, – семантичний стрижень загальної назви *україна* від її найдавніших свідчень до сучасності залишився незмінним – "пограниччя"» [7, с. 85]. В. Скляренко розглядає це слово з первинним значенням «рідний край, країна, земля», пов'язуючи його з семантикою кореня **krajь* [15, с. 567] [2]. Проте ці значення, на нашу думку, не є первинними і тому не вирішують проблеми походження цього слова, яка залишається на сьогодні також **актуальною** [3].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

В усіх наукових працях слово *Україна* пов'язується з поняттям «територія, земля», а вже від нього виводять назву народу. У нашому розумінні, розвиток зазначених понять ішов у **протилежному** напрямку, а саме: етнос → назва території → держава *Україна* → назва жителів держави (*українці*). З історичних студій відомо, що незважаючи на складність відношень етнонімів та споріднених топонімів, перші є первинними порівняно з найменнями відповідних земель і населених пунктів. У період такого переходу був час, коли етнонім виконував дві функції, і важко розрізнити, найменння позначає колектив людей чи населений пункт, чи одне й друге. Проте, як зазначає О. Шрадер, повсюди «на першому місці – народ, а потім уже країна», додаючи, що в піснях Рігведи взагалі не трапляються назви країн, а лише народів [29, с. 55]. Зародження етноніма, що пізніше став найменням території та держави *Україна*, відноситься до того часу, коли розпався праслов'янський етнос і витворилися численні племена, засвідчені в давніх писемних пам'ятках. Усе це вказує на невирішеність проблеми походження найменння *Україна* і відповідно про її актуальність нині.

Отже, наукові дослідження представлені на сьогодні різними шляхами розв'язання проблеми походження хоронімів *Русь* та *Україна* і не мають однозначного її вирішення. Численні погляди на вказану проблему демонструють у них брак глибокого історизму, який би дозволив вийти за межі окресленого поля спостереження і підійти до первинного стану зародження словоформ та їхніх складників, розвитку і функціонування останніх у загальному іє. мовному контексті. Такий стан вивчення проблеми ставить перед нами завдання комплексно розглянути ряд питань, зокрема зародження етносів *руси* та *українці,* вивчення етимології відповідних груп слів, спираючись при цьому на сучасний стан лінгвістичних, міфологічних, етнологічних та археологічних досліджень. Широке використання останніх результатів дослідження зазначеної проблеми дозволяє окреслити нові підходи та шляхи наближення до її розв'язання.

Метою дослідження є пошук оптимального варіанта вирішення проблеми походження наймень *Русь* та *Україна*, розглянутих одночасно з їхньою етномовною варіативністю під час розвитку слов'янських мов. Нами проводиться лексико-граматичний аналіз слів *Русь* та *Україна* в історичній перспективі на тлі сучас-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

них компаративістичних етнонімних досягнень. Розгляд усього комплексу питань із зазначеної проблематики засновується на певній концепції, викладеній у подальшому матеріалі.

Об'єкт спостереження становлять давні найменя етносів слов'ян-русів та українців, засвідчених у різних мовах та народів. **Предмет** вивчення утворюють відносини духовного та світського життя зазначених слов'янських племен з позицій їхньої початкової родинності та зародження специфічних рис, які згодом визначили мовну та етнічну диференціацію.

Зародження та розвиток етноніма *руси*. Уперше ім'я *Рос* з'явилося в сирійській хроніці Захарія Ритора (555 р. н. е.) у вигляді *Hros* або *Hrus* [18]. Хитання у написанні довгих губних голосних [o] або [u] є типовим для давніх писемних пам'яток. Вважаємо, наявність початкового *H-* в імені є не особливістю якоїсь з іноземних мов (як це зазначається в деяких працях), а фонетичною рисою слов'янського імені. Це підтверджують й інші джерела. Зокрема, у Візантії засвідчена 838 року форма *Rhos*, що показано в повідомленні Бертинської хроніки. Написання на початку *Rh-* свідчить, що в мові хроніки відображено той час, коли *H-* уже не вимовлялося перед *R-*, і тому на письмі традиційно залишилося *Hr-* у написанні *Rh-* [4]. Наявність на початку слова *Русь* приголосного *h* демонструють також численні написання у візантійських джерелах у вигляді *῾Ρῶς*, які трапляються в патріархів Фотія, Ніколая Мистика, у Симеона Логофета, Феофана. Зазначена форма *῾Ρῶς* є збірною назвою, яка позначає народ, узгоджується з множиною [18, с. 136]. Різноманітні форми з цим коренем з'являються в середині X ст. у Костянтина Багрянородного, зокрема як прикметник *῾ρωσικός*, Ольгу він називає *῾Ρωσένη*.

Щодо форми *Hrus* необхідно вказати, що академічна наука, цитуючи відповідні пам'ятки, не пішла далі при реконструкції етноніма *Русь* і не розглядає початкове *H-* як суттєвий фонетико-семантичний елемент розглядуваного найменя (О. Трубачов, В. Скляренко, О. Пріцак, К. Максимович). Можливо, це пояснюється тим, що цей склад з плином часу зник і відсутній у засвідчених формах етноніма *руси,* проте він підтверджує наявність у реалізаціях *Русь* / *Рос* губних *у* / *о*, що за своєю природою є омонімічними. Дослідження самого ж терміна *Русь* досить глибоко й усесторонньо провів А. Даниленко, особливо з широким вико-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ристанням арабських пам'яток, що тривалий час мовознавцями недооцінювалося [31].

Розгляд найуживанішого в текстах наймення *руси* свідчить, що в давнину після вказаних змін воно містило два складники *ру-си*, які були відповідно двома морфемами. Раніше ми вже писали про те, що у праформах суміщалися фонетична (складова) й морфемна межі. Очевидно, що кореневою у цьому випадку є форма *ру-*. Надважливий інтерес викликає при розгляді етимології назви *руси* походження кінцевої форманти у вигляді *-си*. Наявність у словоформах *руси – боруси* (ВК) одного й того ж кінцевого *-си* свідчить про його давнину, яка сягає часу слов'янської палаталізації. Факти розвитку приголосних у слов'янських мовах дозволяють прийняти, що звук /-с/ з'явився в результаті зміни задньоязикового /χ/ (з ієв. **-ḱ* у позиції перед голосним переднього ряду /*-i*/ (**ru-si*)). Очевидною є зміна **ḱ* > *χ* > *s* (пор.: лат. *cor* – гот. *haírto* – псл. **sr̥dьce* [6, с. 222], а також: укр. *муха – мусі* із псл. **muxa* [5, с. 542]). Такого ж погляду дотримується Г. Шустер-Шевц, вважаючи, що ієв. **(s)ḱ-* > псл. *ch'-* > *š-* [36, S. 298]. Усе це свідчить про існування в кінцевій позиції етноніма псл. **-χi.* Розглянуте дозволяє реконструювати форму ієв. **ruḱi* зі значенням «руси». Такий же ієв. етнонім характерний і для племені *руги* на Померанії, яке історично було поліетнічним, і назва його чисто слов'янська, а не германська, як це часто фіксується в лінгвістиці. Засвідчений у пам'ятках варіант двн. *Ruhhia* [13, с. 51] закономірно виходить із **ruki* «руси» згідно з верхньонімецьким пересувом приголосних (Я. Ґрімм). Від зазначеного етноніма ієв. **ruḱi* «руси» походять і його поширені варіанти з серединним /*-t-*/ у вигляді лат. *rutheni, Ruthenis* /на Дону/ тощо [пор: 16, с. 38]. Цей результат із серединним /*-t-*/ природно міг з'явитися із **-k-* під впливом трипільського субстрату (пор.: *Wiskla – Wistula*) [21], але не як запозичення з кельтських мов, на чому наполягає В. Скляренко. Розвиток приголосного в напрямку /*k* > *t*/ дозволяє розглядати **іноземні** інновації останнього також як закономірні у вигляді /*tz, zz*/ (пересув приголосних: гот. *wato* – двн. *wazzar*), проте вони ніколи на слов'янському тлі не дають /*-s-*/ типу *руси*. Розглядаючи гіпотезу О. Трубачова про походження етноніма Русь із ієв. **ruks-*, яке змінилося в **r(o)utsi-*, К. Максимович звертається до можливого переходу *k* > *t*, яке поки що не «отримало підтвердження» в індоарійській мові [12, с. 50]. До сказаного вище хочемо дода-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ти, що подібний фонетичний процес притаманний слов'янським мовам, як нами показано в одному з досліджень, і торкається **субституції** велярних приголосних дорсальними типу **k* ~ **t* [23, с. 170–183]. Усе це свідчить про первісний велярний звук /*k*/ у реконструйованій формі ie. **ruki* «руси».

Подальші зміни в ie. морфемній структурі слова призвели, як відомо, до двоморфемної структури, спричинивши розщеплення зазначеного суфікса **-ki* і перехід приголосного до кореня (явище фонетичної атракції). З наступною палаталізацією консонанта етнонім прийняв форму *руси* з коренем *рус-*.

Розглядаючи проблему походження імені *Русь* і його реалізацію у вигляді фін. *Ruotsi* «шведи», учені дійшли висновку, що в терміні *Русь* приголосному /*-c*/ хронологічно передував приголосний /*-t*/, який згодом змінився в африкату /*-ts*/. Усе ж наявність у слов'янському *Русь* приголосного /*-c*/, як було показано вище, свідчить про його появу із ie. **-ḱ*. Зазначене дозволяє простежити такі його фонетичні зміни в результаті праслов'янських та германських інновацій:

1) ie. **-ḱ* > псл. **-χ* > *-s* (*Ру**с**ь*) (палаталізація) (у слов'ян);

2) ie. **-ḱ* ~ **t* > *ts* (*Ruo**ts**i*) (субституція) (у скандинавів).

Таким чином, етнонім *руси* можна вивести з реконструйованої форми ie. **k*^{w}*eruḱi* > псл. **hruχi* > 1) *(h)rusi* > *rusi* > *rusy* «руси», а також у результаті 2) субституції: ie. **k*^{w}*eruki* > **(h)ruki* ~ **ruti* > фін. *ruotsi* «шведи» [5]. На наш погляд, запропонована гіпотеза відповідає мовним фактам і фонетичним змінам, що викликані розвитком слов'янських та германських мов.

Зародження та розвиток етноніма *українці*. Проблему походження *українців* розглядаємо у світлі слов'янського етногенезу, що дає можливість звернутися до витоків давнього етносу та його мови. В основі такого розгляду – концепція **конвергенційного** розвитку народів, згідно з якою праслов'яни, витворившись з індоєвропейської спільноти, становили первісно гетерогенну етномовну сукупність, яка на базі територіальної та язичницької близькості сформувалася у відносно єдиний етнос та надмову (койне), що постала у вигляді слов'янської прамови. Дослідження у сфері славістики підтвердили реальність зазначеної гіпотези (І. О. Бодуен де Куртене, Ф. де Соссюр, В. Порціг, Г. Півторак, О. Трубачов, Ю. Шевельов), розуміння якої продовжуємо на час формування окремих слов'янських субетносів і мов. Саме з цих

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

позицій розглядаємо проблему походження українського народу, що сформувався в період існування праслов'янських племен і діалектів на основі суміжної близькості та близькості віри. Таке розуміння еволюції «українства» підтверджується дослідженням В. Таранця [23] та попередніми результатами вивчення історії українського народу і його мови. До останніх необхідно віднести праці провідних учених, серед них – С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко, І. Огієнко, Ю. Шевельов, Г. Півторак, В. Русанівський, В. Баран.

Раніше нами було показано, що після розпаду давньоіндоєвропейського етносу виокремилися *протослов'яни*, які проживали в північно-східній частині Карпатського регіону, і відбулося це приблизно в III тис. до н. е. [20, с. 196–206]. Згодом із цього етносу протослов'ян утворилася цільна група племен під назвою *венети*, або *венеди*, яка почала міграцію на схід у напрямку Дніпра та Дону і на північ уздовж Вісли та Одеру до Балтійського моря. Найдавніші згадки про місця проживання слов'ян, як свідчать пам'ятки, належать до східного регіону, передусім до Північного Причорномор'я та Приазов'я. Часова локалізація підтверджує перебування давніх слов'ян у дельті Дону та Причорномор'ї у VIII ст. до н. е., на території Прибалтики – у I ст. н. е. та активні міграційні процеси в ці давні часи в межах зазначених регіонів [23, с. 316].

Загалом зародження перших («ембріональних») українських мовних ознак можна віднести до часу існування ранньопраслов'янської мови (II тис. до н. е.), становлення українців як етносу пов'язуємо з часом зародження вихідної його етнонімної основи у вигляді *укри*, що стверджує існування давньоукраїнського етносу, а також давньоукраїнської мови. Лінгвістичні дані засвідчують цей етнос у регіоні Карпат у вигляді «пастухів-горян», що належить до часу їхньої міграції на північ у район Померанії. Мабуть, є рація пов'язати формування давньоукраїнського племені з існуванням зарубинецької культури, яка припадає на період III ст. до н. е. [1]. Поліетнічний характер останньої узгоджується з характером слов'янського етногенезу, зокрема й формуванням давньоукраїнського етносу.

Хоронім *Україна* утворено від відповідного етноніма, що характеризував одне зі слов'янських племен. Очевидною є давня природа кореня зазначеного імені, що дозволяє розглянути по-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ходження цього найменння та його розвиток в індоєвропейському і слов'янському мовному контексті. Відсутність глибокої реконструкції імені *Україна* та його складників породила в сучасній літературі проблему його походження, яка на сьогодні не має задовільного розв'язання. У зв'язку з давньою семантикою вихідного етноніма розглянемо назву *Україна* з позицій зародження і розвитку її складників, зокрема форми й семантики, у світлі викладеної вище концепції, докладно поданої нами у попередніх працях.

Слово *Україна* структурно і фонетично розпадається на складові частини *u-kra-jina*, у яких виділяємо кореневу частину *-kra-*, відмінну від сучасної *-kraj-*. Зупинімося докладніше на цьому.

В індоєвропейському мовознавстві вважається прийнятим, що в прамові корінь був односкладовим і мав здебільшого два приголосні звуки з голосним між ними (Е. Бенвенист). Така структура кореня *CVC* реконструюється для ранньоіндоєвропейської мови (РІМ) і для інших споріднених з нею мов ізольованого типу (М. Андрєєв). Перевага в РІМ кореневої структури типу *CVC* свідчить про досить розвинену морфологічну систему. Логічним є припущення, що зазначеному вигляду РІМ передував період простішого односкладового одноконсонантного кореня типу *CV*. До такого висновку підводять дослідження розвитку морфемної структури слова і результати реконструкції її прадавнього стану. Під час розвитку мов досить чітко простежується тенденція до ускладнення структури кореня (І. О. Бодуен де Куртене, М. Гухман, Е. Туманян), спостерігається атракція кореня, який притягує до себе приголосний елемент індоєвропейського суфікса. Про зміщення морфологічних меж у мовах писав також С. Бернштейн [2, с. 132] [6].

Повертаючись до давнього кореня **-kra-* у слові *Україна*, бачимо елізію голосного в міжконсонантній позиції. Співвіднесеність **kra-* з індоєвропейськими коренями, що лягли в основу утворення етнонімів, розглянутих раніше [20, с. 27–36], дозволяє припустити, що походження цієї форми із пієв. **k^{w}er-* зі значенням «земля, скотарі, воїни» (герм. **erthā, *herdjos, *warrior*) [37, p. 187, 269, 701]. У зв'язку з цим реконструюється ієв. **k^{w}era-* з тим же значенням, що лягло в основу утворення окремих слов'янських етнонімів, у тому числі українського. Необхідно також зазначити, що цей корінь, як раніше згадувалося, мав також значен-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ня «земля», і тому не випадковим є зв'язок сучасних тлумачень *Україна* з відповідною семантикою.

Дослідження слов'янських мов показує, що у протослов'янський період відбулося артикуляційне послаблення в словах анлаутного лабіовелярного звуку, у результаті чого останній розщепився, тобто відбулася зміна типу: іє. *k^w > псл. **kw*. Розглядуваний корінь прийняв вигляд псл. **kwera,* а потім змінився у зімкнений задньоязиковий **k*-. Наступний голосний поступово редукувався і зник, але це відбулося вже в історичний час. Про це свідчать німецькомовні пам'ятки, у яких уживаються обидва варіанти кореня, наприклад: *Uecker* (річка *Уккер), Uckersee* (назва озера), *Ueckermünde* (дельта річки), *Ukranen* (948), *Ukrani* (934), *Vucrani* (943), *Wocranin* (плем'я *укри*), *Terra Ukera* («Земля укрів»), *Uckermark* (марка *Уккер*) [33; 34].

У результаті розглянутих змін корінь постав у вигляді **-krá,* у якому утворилася консонантна сполука. Ця комбінація приголосних утворює висхідну артикуляційну напругу, типову для праслов'янської мови, що свідчить про давність її утворення [22]. Проте лабіальний елемент /*w*/, на нашу думку, не зник безслідно, а засвідчений у вигляді *Vuari, Verani*, які П. Шафарик вважає помилково записаними [27, с. 136]. Таким чином, писемні пам'ятки свідчать про наявність початкових приголосних *k*- та *w*- у розглянутому етнонімі, які походять із *k^w-.

Як було вище показано, у слові *укри* структурно і фонетично виділяються два складники *u-kri,* корінь, у якому походить з піє. **k^wer-* зі значенням «скотарі, воїни; земля». Початкова частина в лексемі реконструюється у вигляді **hu-* зі значенням «віддалятися, зникати» і має просторове значення, яке семантично й формально співвідноситься також з іє. **k^wa-* – «гора, гористий» [21, с. 192–193], (герм. **hauhoz*) [37, p. 271]. Близькою до реконструйованого є форма іє. **hukwéri* – «над, наверху, зверху» [35, p. 3203].

Загалом реконструюється основа у вигляді псл. **hukwerá*, у якій початкове **hu-* свідчить про його самостійне семантичне наповнення, що проявилося з перебігом розвитку мови, яке могло призвести до функціонального навантаження у вигляді префікса чи прийменника [7].

Таким чином, назва *Україна* у своєму первісному вигляді *Ukrá-* мала смисл «гірська країна» і відповідно її мешканці *укри*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

(нім. *Ukranen, Ukraner, Uchrer*), що означало «скотарі, які проживають у горах». Загалом *Укра-їна*, виходячи з вищезазначеного, має семантику «одна з гірських країн». Позначення землі укрів *Укермарк* з'явилося вперше 1465 року і походить від назви річки *Укер* [34, S. 50]. Гідронім *Укер* походить від наймення племені *укри*, яке тут мешкало по обидві її сторони. Заселену область укри назвали *Vocronin*, пізніше *Ucrania, Ukera, Ucra*, перша писемна згадка про плем'я належить до 943 року, де його називали *Vucrani* і *Wocranin* [34, S. 52].

Розглянуте вище дозволяє стверджувати, що *укри* – предки праукраїнців, проживали в давнину, як і праслов'яни, у гористій місцевості, що асоціюється з Карпатами.

Загалом складники назви *ukri* первинно позначали мешканців гір, як «горяни», потім територію – «гірська країна». Цікаво зазначити, що згадки про давнє українське плем'я під назвою *гукри* трапляється в «Легенді про колесо», яку наводить С. Плачинда [14, с. 29–49]. Згодом це плем'я отримало наймення *укри* [14, с. 67], корінь якого наявний у словах *українці, Україна*.

Корінь *укри* засвідчений у топонімах в Україні у вигляді: *Угри, Угерці, Угринів* (Львівська обл.), *Угринь, Угриньківці, Угринів* (Тернопільська обл.), *Угринів* (Івано-Франківська, Волинська, Чернівецька обл.) [9, с. 254–255]. Давня назва *уґри*, як пише В. Кобилюх, містить семантику «гори», «угорці», тобто «мешканці гір» [9, с. 255], і, можна думати, втілена в етнонімі *угорці*, плем'я яких засвідчене в Закарпатті на початку X ст. н. е.

Отже, маємо всі підстави стверджувати, що *укри* – предки праукраїнців, а назва *українці* походить від племені *укри* зі значенням «верховинці-пастухи; горяни», але не «ті, які живуть на окраїні».

Висновки. У результаті розгляду проблеми походження *Русь* та *Україна* отримано такі висновки:

1. Обидва хороніми походять від кореня ie. **k^{w}er-*, семантика якого розвивалася в напрямку «етнос > територія (етносу) > назва держави».

2. Складники етноніма *ру-си* пройшли розвиток: 1) ie. **k^{w}er-* > *hru-* > *ru-* та 2) ie. **(hru)-ki* > псл. **-χi* (палаталізація) > *-si* (*Русь*) або **(hru)-ti* (субституція) > *-tsi* (фін. *Ruotsi* «Швеція»).

3. У II тис. до н. е. руси і шведи утворювали єдину мовно-етнічну сукупність (койне).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

4. Хоронім *Україна* структурно і фонетично розпадається на складові частини *u-kra-jina*, які в давнину утворювали окремі морфеми зі смислом «одна із далеких (гірських) країн».

5. Назва *Україна* походить від етноніма *укри* (< ієє. **hukwéri*), що загалом засвідчує первісне «гірські люди (пастухи), горяни».

---

[1] Деякі мовні факти свідчать про раннє існування у Причорномор'ї терміна *руси*, представленого в давньослов'янській пам'ятці «Велесова книга» (ВК), аутентичність якої стверджується в новітніх дослідженнях [8; 24].

[2] Таке ж розуміння подано у працях Х. Андрусяк, В. Русанівського, Г. Півторака. С. Шелухин вбачає у слові *Україна* зв'язок з дієсловом *украяти*. «Слово "украïти" і "вкраїна", – пише він, – відноситься спеціально тільки до землі, до земляних просторів, посідання й володіння ними» [28, с. 113]. Згідно зі виданням «Словник української мови» споріднене ім'я *Украïна* означало заст. «територія уздовж меж держави, біля її краю» [17, с. 422].

[3] Ці погляди на слово *Україна* ґрунтуються на фактичному матеріалі, і необхідно погодитися з тим, що в розглядуваний авторами час це поняття існувало з вказаною вище семантикою. Практично всі етимологи сходяться на думці, що загальна назва У*країна* входить у семантичне поле «земля». Ця сема пов'язується з коренем *край-*, який з часом розширив своє значення до розуміння «обмежена територія», далі – «князівство». Останнє знайшло своє відбиття в першій писемній згадці про *Україну*, яка значиться під 1187 роком в Іпатіївському літописі у зв'язку зі смертю переяславського князя Володимира Глібовича: «*О нем же Оукраина много постона*». У пізніші часи слово *Україна* позначало територію кількох князівств і нарешті – всю територію проживання українців – державу.

[4] Подібна графічна метатеза має місце в германських мовах, напр., назва р. *Рейн* передавалася в давнину як *Hrîn* або *Rhîn*, аналогічні дублетні форми типу *hw-* і *wh-* трапляються в давніх англійських писемних пам'ятках. Тут зазначена типова фонетична риса германських мов, яка полягала в тому, що у сполуці «*h* + приголосний» початковий консонант у дописемний час редукувався і зник.

[5] Формальна спорідненість етнонімів *руси* та *шведи* пояснюється наявністю вихідного спільного поняття щодо цих народів, які утворювали в II тис. до н. е. єдину мовно-етнічну єдність (койне) [див.: 25].

[6] Розвиток праіндоєвропейської структури слова супроводжувався фонетичними змінами в її межах, що приводило до утворення закритих складів, сполук приголосних, особливо в початковій та кінцевій позиціях кореня. Дослідивши структуру індоєвропейської кореневої морфеми, О. Білецький дійшов також висновку, що первісними були форми з голосним між приголосними: «Кожний приголосний виступав у супроводі голосного» [30, S. 19]. Редукція

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

і випадіння голосних стали причиною ускладнення структури кореня. Екстраполяція зазначеної тенденції на давніший період існування індоєвропейської прамови дозволяє прийняти положення про первісну структуру кореня типу *CV* і слова *CVCVCV*, у якому складова і морфемна межі збігалися [10].

[7] Як свідчать дослідження, зазначене **hu-* формально збігається з ie. лексемами з основою на **au*. Зокрема, В. Лучик, розглядаючи в українській мові рефлекси індоєвропейської основи **au*, подає їхнє значення як «віддалятися, зникати; далечінь; далеко» [11, с. 3]. Учений вважає, що після розпаду прамови **au-* перетворилося в мовах на прийменник чи префікс. Одним з рефлексів індоєвропейської словотвірної основи є утворення в діалектах української мови слів з протетичним /*w*/ типу *вулик, вухо, вуй*. У корені *вулик* реалізується ie. **ul-* зі значенням «порожнина» [11, с. 4]. Близьким до нього є нім. *Höhle* (двн. *huli*) «печера» [32, S. 269], а це дає нам підставу вважати укр. /*w*/ у слові *вулик* не протетичним, а рефлексом ie.**k*^{w}-, який у результаті розвитку має вигляд **k*^{w} > **hw* > **h* (герм. мови), **w* (слов. мови). Оскільки така звукова деривація була поширена в германо-слов'янській мовній спільноті [19], то в цьому випадку укр. /*w*/ є відприродним. Відомо, що в українських діалектах, як вказує П. Гриценко, могли виникати і протетичні /*w-*/ та /*h-*/ за аналогією до генетичних [3]. В. Лучик у згаданій статті цілком слушно пов'язує розвиток **u-* в анлауті такого слова як *Україна*. Порівнюючи з попереднім прикладом *вулик* (та іншими подібними), вважаємо, що в слові *Україна* початкове /*u-*/ є рефлексом ie. основи **au-* зі значенням «віддалятися, зникати», який збігся з анлаутним приголосним /*w-*/ із псл. **hw-* (< ie. **k*^{w}). Таким чином, початковий формант у лексемі *Україна* реконструюється як **hu-* (із ie. **k*^{w}*au-*) зі значенням «віддалятися, зникати». Утворення ie. */*u-*/ у вигляді префікса (і прийменника) В. Лучик відносить до ранньопраслов'янського періоду [11, с. 7]. Очевидно, що укр. /*u-*/ в хоронімі *Україна* походить від ie. **k*^{w}*au-*, що має просторове значення («віддалятися, зникати»), і семантично й формально співвідноситься з ie.**s̯u̯er-* зі значенням «підвищене місце, підвищення» [35, p. 3339].

1. *Баран В. Д., Баран Я. В.* Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – Київ : Генеза, 2005. – 208 с.

2. *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков / С. Б. Бернштейн. – Москва : Изд-во АН СССР, 1961. – 350 с.

3. *Гриценко П. Ю.* Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – Київ : Наукова думка, 1990. – 268 с.

4. *Грушевський М.* Історія України-Руси : у 11 т. – Київ : Наукова думка, 1991. – Т. І. До початку XI віка. – 648 с.

5. ЕСУМ (Етимологічний словник української мови) : у 7 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – Київ : Наукова думка, 1989. – Т. 3. – 552 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

6. ЕСУМ (Етимологічний словник української мови) : у 7 т. / гол. ред. О. С. Мельничук. – Київ : Наукова думка, 2006. – Т. 5. – 704 с.

7. *Карпенко Ю. О.* Походження назви Україна – загальної і власної // Ономастика та етимологія. Збірник наукових праць на честь 65-річчя І. М. Железняк. – Київ : Вид-во НАН України, 1997. – С. 81–89.

8. *Клесов А. А., Гнатюк Ю. В., Гнатюк Д. С.* и сл. Экспертиза Велесовой книги. История, Лингвистика, ДНК-генеалогия : в 3 ч. / Клесов А. А., Гнатюк Ю. В., Гнатюк Д. С., Логинов Г. З., Максименко Г. З., Осипов В. Д., Цыбулькин В. В., Сердюченко М. Н. – Москва : Концептуал, 2015. – Ч. I. – 480 с. ; Ч. II. – 336 с. ; Ч. III. – 464 с.

9. *Кобилюх В. О.* Праукраїна і Санскрит / В. О. Кобилюх. – Тернопіль : Мандрівець, 2011. – 512 с.

10. *Коломиец В. Т.* Словообразование // Историческая типология славянских языков. – Киев, 1986. – С. 46–76.

11. *Лучик В. В.* Рефлекси індоєвропейських основ *au-, *ou- / *ǝu в українській мові // Записки з українського мовознавства. Збірник наукових праць. – Одеса : Астропринт, 1999. – Вип. 8. – С. 3–8.

12. *Максимович К. А.* Происхождение этнонима Русъ в свете исторической лингвистики и древнейших письменных источников // KANISKION. Юбилейный сборник в честь 60-летия профессора Игоря Сергеевича Чичурова. – Москва : Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2006. – С. 14–56.

13. *Назаренко А. В.* Об имени «Русь» в немецких источниках IX–XI вв. // Вопросы языкознания. – 1980. – № 5. – С. 46–57.

14. *Плачинда С.* Лебедія: (Як і коли виникла Україна) / Сергій Плачинда. – 3-тє вид., доп. і перероб. – Київ : Велес, 2008. – 240 с.

15. *Скляренко В.* Україна: походження назви // Вісник Міжнародної асоціації україністів. Науковий і культурно-освітній журнал. – 1991. – № 1. – С. 566–572.

16. *Скляренко В. Г.* Русь і варяги : історико-етимологічне дослідження / В. Г. Скляренко. – Київ : Довіра, 2006. – 119 с.

17. Словник української мови : у 11 т. / голов. ред. І. К. Білодід. – Київ : Наукова думка, 1980. – Т. 10. – 657 с.

18. *Соловьев А. В.* Византийское имя России // Византийский временник. – Москва : Изд-во АН СССР, 1957. – Т. XII. – С. 134–155.

19. *Таранець В. Г.* Рефлекси індоєвропейського *k^w- в слов'янських мовах // Слов'янський збірник. – Одеса : Вид-во ОДУ, 1996. – Вип. I. – С. 79–83.

20. *Таранець В. Г.* Арії. Слов'яни. Руси: Походження назв Україна і Русь : монографія / В. Г. Таранець. – 2-ге вид. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. – 296 с.

21. *Таранець В. Г.* Трипільський субстрат: Походження давньоєвропейських мов : монографія / В. Г. Таранець. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. – 276 с.

22. *Таранец В. Г.* Энергетическая теория речи : монография / В. Г. Таранец. – 2-е изд., доп. – Одесса : Печатный дом, 2014. – 188 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

23. *Таранець В. Г.* Українці: етнос і мова : монографія / В. Г. Таранець. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2013. – 364 с.

24. *Таранец В. Г.* Древняя славянская письменность (к истокам письма «Влескниги») / Валентин Таранец // Вестник Академии ДНК-генеалогии. Научно-публицистическое издание Академии ДНК-генеалогии / (гл. ред. А. А. Клесов). – Boston ; Moscow ; Tsukuba : Lulu inc., 2017. – Vol. 10. – No. 9. – P. 2507–2537. – September.

25. *Таранець В. Г., Ступак І. В.* «Норманська» контроверсія як світ навиворіт (боротьба концептів) // Концепты и контрасты : монография / Н. В. Петлюченко, С. И. Потапенко, О. А. Бабелюк, Е. Л. Стрельцов и др. ; под. ред. Н. В. Петлюченко. – Одесса : Гельветика, 2017. – С. 173–180.

26. *Трубачев О. Н.* В поисках единства. Взгляд филолога на проблему истоков Руси / О. Н. Трубачев. – Москва : Наука, 2005. – 286 с.

27. *Шафарик П. Й.* Славянские древности / П. Й. Шафарик. – Москва, 1848. – Т. II. – Кн. III.

28. *Шелухин С.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів / С. Шелухин. – Репр. видання Прага, 1936. – Дрогобич : Бескид, 1992. – 117 с.

29. *Шрадер О.* Индоевропейцы / Отто Шрадер ; пер. с нем. Ф. И. Павлова. – 3-е изд. – Москва : Едиториал УРСС, 2010. – 216 с.

30. *Bieleckij A. A.* Akzentologische Voraussetzungen der Theorie der indoeuropäischen Wurzeln / A. A. Bieleckij // Aktuelle Probleme der gegenwärtigen Germanistik. – Verlag der Kiewer Universität, 1975.

31. *Danylenko A.* The name «Rus». In search of a new dimension // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 2004. – 52/1. – P. 1–32.

32. Duden. Bd. 7. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. – Mannheim ; Wien ; Zürich, 1963. – 816 S.

33. *Enders L.* Die Uckermark. Geschichte einer kurmärkischen Landschaft vom 12. bis zum 18. Jahrhundert / Lieselett Enders. – Verlag Hermann Böhlaus Nachfolger Weimar, 1992. – 746 S.

34. *Nippert E.* Die Uckermark. Zur Geschichte einer deutschen Landschaft / Erwin Nippert. – Brandenburg, 1996. – 174 S.

35. *Pokorny J.* An Etymological Dictionary of the Proto-Indo-European Language / J. Pokorny. – Revised and Published by the Dnghu Association, 2007. – 3441 p.

36. *Schuster-Sewz H.* Zur Etymologie einiger mit *š- anlautender slawischer Wörter. Ein Beitrag zur Genese des urslaw. *ch / Heinz Schuster-Sewz // Das Sorbische im slawischen Kontext. Ausgewählte Studien. – Bautzen : Domowina-Verlag, 2000. – S. 292–298.

37. *Skeat W.* An etymological dictionary of the English language / W. Skeat. – Oxford, 1983. – 780 p.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Віктор Місіюк

(Брест, Білорусь)

БЕРЕСТЕЙСЬКІ ТОПОНІМИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

У статті розглянуто проблему функціонування в усній практиці і літературі традиційних назв населених пунктів Берестейщини, таких як Берестъ, Пинськ, Кобринь. У першій половині XX ст. вони використовувались майже у всіх сферах українського діловодства. Ситуація різко змінилася у період проведення активної асиміляторської політики. З кінця XX ст. берестейська інтелігенція й українські вчені намагаються повернути топонімам Берестейщини статус літературної норми.

The problem of the functioning of the traditional names of Beresteyshchyna settlements, such as Berest', Pyns'k, Kobryn', in oral practice and in literature is considered in the article. They have been used almost in all spheres of Ukrainian office text style in the first half of the XX century. It has been changed sharply because of the active assimilatory politics. From the late XXth century Beresteyshchyna intellectuals and Ukrainian scientists try to return the status of literary norms to Beresteyshchyna toponyms.

Функціонування топонімів Берестейщини в усній традиції, історичних пам'ятках, національній літературі досліджено порівняно мало. Позаяк, в історії Берестейщини було чимало яскравих сторінок. Тільки у XX ст. тут відбувались такі знакові події, як Берестейський мир, Берестейський судовий процес, оборона Берестейської фортеці, діяли сумнозвісні Берестейські табори і Берестейська в'язниця. До більш далекої історії відносяться Берестейська церковна унія, Берестейські сейми, Берестейська зустріч, Берестейська «кромола», діяльність Берестейського монетного двору, Берестейської братської школи і Берестейської друкарні. Важко переоцінити історичне значення Пинського собору УПАЦ, Пинських уніатських конференцій, Пинської при-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

сяги, Пинської катастрофи, Пинського і Кобринського князівств, Кобринського собору, Кобринського бою й інших подій. Берестейщина є досить великим етнокультурним регіоном, що займає територію близько 19,8 тис. км^2. Найбільшими його містами є адміністративні центри Берестейського району – м. Бе́рест, Пинського району – м. Пинськ, Ко́бринського району – м. Ко́бринь, Каме́нецького району – Ка́менець, Березо́вського району – Бере́за, Дорогичинського району – Дорогичинь, Столинського району – Сто́лин, Яновського району – Янів, Жабинківського району – Жа́бинка, Малоритського району – Малори́та [10, с. 34]. Століттями тут формувалася багата мовна спадщина. Її збереженню сприяє те, що етнічний склад населення впродовж століть змінився незначно. Регіон є однією з кількох зон Славії, де добре збереглася багатовікова традиційна культура, а також вважається частиною слов'янської прабатьківщини. Історія та культура Берестейщини приваблює дослідників багатством матеріалу і його значенням. Тема ж топонімів для берестейських студій є ключовою, базовою. Особливо, коли йдеться про найчастіше використовувані з них і похідні прикметники.

Берестейські топоніми досліджували та популяризували в науковій літературі такі відомі мовознавці, як Микола Янчук, Іван Бесараба, Іван Сидорук, Олекса Горбач [3], Федір Климчук [9], Григорій Аркушин [1] та Олександр Скопненко [24]. Останній послідовно використовував у своїй роботі такі географічні назви, як Пинськ [24, с. 6], Кобринь [24, с. 6], Янів [24, с. 39], Високе [24, с. 97]. Федір Климчук присвятив питанню берестейських топонімів окрему наукову розвідку [8], а також опублікував у берестейському числі «Пам'яток України» карту [10, с. 34], на якій усі офіційні назви продубльовано традиційними. Праці згаданих дослідників містять важливу інформацію про те, як звучать назви населених пунктів у мові автохтонного населення регіону.

Ойконіми є одним із важливих елементів усної народної творчості, у тому числі берестейського фольклору: пісень («В Беристі гуличкі тісниї / В Беристі женишкі пишниї /а найпишніший Андрійко / половину міста закупив», «Мене молодого в солдати поймали / і ручкі звязали, і нуженькі сковали, / до Пиньска на почту одослали») та фразеологізмів («Поїхали до Берестя! – Хучій-хучій, бо всер…ся», «Їхав до Пинська, кидав лупинська, а йшов з Пинська – збирав лупинська»).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Незважаючи на те, що говірки є джерелами будь-якої літературної мови, без тривалого використання діалектних форм на письмі їм складно здобути визнання як літературної норми. Оскільки Берестейщина постійно перебувала в центрі цивілізаційних процесів Східної Європи та була охоплена діяльністю національного руху у XX ст., тут збереглися чисельні приклади вживання місцевих назв у літературі.

Давня кирилична література спиралася на принципах етимологічного правопису. Тим не менше, у хроніках, у Лаврентіївському, Іпатіївському, Слуцькому, Євреїновському літописах, Хрониці Биховця й, особливо, Літописі Археологічного товариства трапляються назви міст, ідентичні сучасній вимові [17, с. 11; 18, с. 133]. До прикладу, у записах XIII ст. в Іпатіївському літописі у словах Кобринь і Каменець бачимо добре відомі в пізніші часи суфікси -инь, -ець. Важливим джерелом є також пам'яткі давньої літератури, такі як «Апокрис» XVI ст. [18, с. 133] і «Діаріуш» берестейського ігумена Афанасія Филиповича XVII ст. [16, с. 129]. Автор першого з них проставив у топонімах наголос, який відповідає нормам живої мови. У XVI–XVII ст. писарями створена велика кількість кириличних та латинських документів, у яких написанння ойконімів збігається з тим, як досі вони вимовляються місцевим населенням.

Давня літературна традиція знайшла своє відображення у творах представників галицької історичної школи XIX ст. Традиційні форми берестейських топонімів були добре відомі Діонисію Зубрицькому, Ісидору Шараневичу, Богдану Дідицькому, Федору Заревичу [16, с. 128; 18, с. 135]. Обізнаність із мовою документів і тогочасними нормами руської канцелярської мови характеризує також твори класиків історичної науки Михайла Грушевського, Івана Крип'якевича, Дмитра Дорошенко, Наталії Полонської-Василенко, Миколи Аркаса [16, с. 128; 17, с. 14]. Традиційні назви берестейських міст використовувались генієм національної літератури Іваном Франко [16, с. 128] і географом Володимиром Кубійовичем [16, с. 130]. Свій внесок у їхнє поширення в літературі зробили не тільки ті, хто стикався з архівними чи картографічними матеріалами. Берестейські ойконіми трапляються в мемуарах видатних представників української інтелігенції, яким доводилось особисто бувати на Берестейщині, у спогадах підпільника Володимира Макара, ад-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

воката Степана Шухевича, священика Ісидора Нагаєвського, пластунки Марії Логази [16, с. 127].

Велике значення для розуміння спадкоємності літературних норм і живої мови мають локальні літературні пам'ятки. Перші регіональні автори Нового часу не мали помітного впливу на формування української літератури, але їхні твори зафіксували момент переходу від етимологічного до фонетичного правопису. У вірші Франца Савича «Там, близько Пинська» [6, с. 79], п'єсі «Пинська шляхта» [6, с. 81–82], публіцистичній статті «Кто були наші найдавнійши діди» [6, с. 115], написаних у середині XIX ст., використовується традиційна назва Пинська та похідні від неї. Поширення українського діловодства на Берестейщині пов'язане з розпадом Російської імперії і виникненням новітньої української державності. У цей період традиційні берестейські топоніми починають використовуватися в регіональній пресі (газетах «Мир», «Вісник холмського губерніального староства», «Рідне слово», «Наше життя», «Наше слово»), діловодстві військових частин (Дієва армія УНР, УПА), навчальних закладів («Українська приватна 7-клясова початкова школа імени Олекси Стороженко в Бересті», «Вища підготовча 3-клясова школа в Бересті Литовському»), медичних закладів («Берестейська лічниця»), освітянських організацій («Просвіта на Поліссі»), фінансових інститутів (УкраїнбанкБерестя, УкраїнбанкКобриня, окружний кооператив «Село»), органів самоврядування (Магістрат Берестя), державної адміністрації (Холмське губерніальне староство, Окружний комісар в Бересті). Чисельні бланки, печаті, персональні посвідчення, свідоцтва, рапорти, оголошення друкували та писали з використанням традиційних регіональних назв. Винятки робила лише польська або німецька адміністрації, які часом вимагали, щоб в українських текстах до них робили додатки «Литовський» або «над Бугом». Системно використовуються традиційні берестейські астіоніми в науково-популярних і художніх творах видатних українських діячів, життя яких тісно пов'язане з Берестейщиною, таких як Тиміш Олесіюк, Андрій Крижанівський, Борис Ольхівський [16, с. 128], Євген Пастернак [22], Іван Хмель [25; 16, с. 128], Левко Квартерук [7; 16, с. 128], Василь Дмитріюк [5; 16, с. 128]. На жаль, з кінця сорокових років минулого століття впродовж кількох десятиліть їхні тексти могли друкуватись тільки в еміграції.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Для українських організацій Берестейщини збереження традиційної культури, української мови є головною метою. Тому на початку національного відродження 80-х років ХХ ст. засновники першої із них, на перших зборах оргкомітету 1 листопада 1989 року запропонували назвати товариство «Береcть» [10, с. 15–17]. Проти виступили представники місцевої обласної адміністрації, які наполягали на зміні назви, оскільки, як вважали на той момент, вона може сприйматись як «завуальоване українське зазіхання на Берестейщину» [10, с. 17]. Тим не менше, за кілька років члени Українського громадсько-культурного об'єднання Берестейської області публічно озвучили думку про необхідність повернути офіційний статус традиційній назві обласного центру [10]. Свою позицію берестейці відстоювали неодноразово. У зв'язку з громадським обговоренням перейменування київського проспекту Перемоги, берестейська обласна громадська організація «Українська науково-педагогічна спілка «Берегиня»» звернулась із листом (№ 8 від 30.01.2017) до голови Київської міської державної адміністрації, у якому зазначалось: «В українському діловодстві, пресі, наукових текстах першої половини ХХ століття послідовно використовувалася не дивна калька, а питома назва міста на Західним Бугом. Це добре розуміли в перші роки існування української державності (УНР, УРСР), коли однойменне київське шосе називали Берестейським».

Варто підкреслити, що збереження культурної спадщини, мови для берестейців є нагальною потребою. І робиться ними для цього немало. Серед людей, які причинились до національного відродження кінця ХХ ст. на Берестейщині, були автори прозових творів, відомі краєзнавці Микола Козловський [12, с. 7], Володимир Леонюк [14, с. 156; 15, с. 114], Василь Горбачук [6, с. 356], Георгій Мусевич [6, с. 375]. Їх твори рясніють місцевими ойконімами. У кінці ХХ ст. з'явилася ціла плеяда берестейських поетів: Василь Давидчик, Арсень Тетерук, Антон Цвид [6, с. 423–424], Володимир Мурашкевич [16, с. 131], Борис Єпишко [6, с. 387], Вячеслав Панковець [6, с. 418], які звернулись до регіональної спадщини, у тому числі регіональних топонімів. В одному ряду з ними стоїть уродженець Кобринщини, лауреат Шевченківської премії Остап Лапський [16, с. 128]. Давню традицію продовжили регіональні українські газети «Голос Берестейщини», «Берестейський край», а згодом й україномовні інтернет-ре-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

сурси. Станом на 23.06.18. на сайті ПроСВІТ було 662 статті під тегом Береcть, 129 – Пинськ, 59 – Кобринь. У той же час у блозі budiaczyszcze розміщено 133 записи з тегом Береcть, 36 – Пинськ, 25 – Кобринь. За період функціонування сайту «Голос» на ньому опубліковано 155 матеріалів у категорії Береcть, 32 – Пинськ, 35 – Кобринь. Звичайно, ці цифри скромні, але вони свідчать про те, що «з-під пера» берестейських авторів з'являються нові тексти з питомими назвами населених пунктів. Місцеві астіоніми (Береcть, Пинськ, Береза, Янів та ін.) використовуються сучасною українською інтелігенцією регіону в листуванні, коментарях до матеріалів, розміщених на сайтах і на форумах [12, с. 93, 94, 95, 97, 100, 101, 104, 105, 106, 110].

Проблема берестейської мовної спадщини виходить за межі власне української літератури. Якщо у певні періоди історії частина місцевих топонімів (Береза, Кобринь) запозичувались іншими мовами, зокрема польською, то у XVIII – початку XIX ст. поширились кальки офіційних польських та російських назв, звучання яких не збігалося з традиційними берестейськими назвами. Дисонанс, який створювала різниця між колоніальними та традиційними формами астіонімів, був причиною циклічних спроб зміни офіційних назв. Найвідоміша з них мала місце в період активних дебатів над так званим «Холмським питанням». 25 листопада 1911 року думська комісія законодавчих справ за підтримкою Міністерства внутрішніх справ подала проект, яким, серед іншого, передбачалась замінити офіційну назву повітового центру на Береcть, а повіту, відповідно, – на Берестейський [22, с. 117–119]. Серед тих, хто підтримував подібні ідеї, були також неукраїнські організації, такі як «Полісся». 28 серпня 2017 року незалежна ініціативна група провела збір підписів під петицією у підтримку повернення історичної назви обласному центру. У недавніх публікаціях професора Анатолія Гладищука, у двох перших томах книги «Берасцейскій замак», також порушується це питання. Автор досить емоційно реагує на ігнорування державою локальної традиції: «Скільки ще років повинно минути і скільки змінитись правителів, щоб наважитись на законну дію – повернути місту його законне первородне руське ім'я?! Це буде справедливо! [2, с. 149]». Якщо на початку 90-х років подібні пропозиції сприймались як прояв радикалізму, нині похідні варіанти використовуються у російській та білоруській мовах як

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

назви вулиць, газет, торгівельних марок: Берестейское шоссе, Берестейский пекарь, Янаўскі край та ін.

Незважаючи на те, що різниця між українськими та неукраїнськими назвами може видаватись невеликою, дослідники підкреслюють її значення. Борис Ольхівський відстоював примат традиційного написання топонімів, оскільки це виправдано багатовіковою практикою: «Всупереч закоріненій вже традиції пишемо не «Кобрин» (штучна московська форма), а Кобринь, до Кобриня, бо так кажуть місцеві селяни. Це не полонізм, а старовічна українська форма: вже в літописі Галицько-Волинської держави маємо «Кобринь»» [20, с. 137]. Історик Євген Пастернак відкидав кальки, утворені на підставі берестейських топонімів як вторинні: «Ми не вживали сполонізованих назв тих місцевостей, а тим більше безграмотних назв впроваджених росіянами після окупації наших земель, (от як «Брест» – очевидно назва узята з відомого французького атлантійського порту, замість старої слов'янської і української назви – Береcть)» [22, с. 11–12]. Краєзнавець Володимир Леонюк пов'язував питання регіональних назв із загальним рівнем культури мовлення: «Фонема «и» того ж самого походження, що і в назві Київ. Форму назви з «и» вживано віддавна, зокрема в грамотах пинського князя Ф. Ярославича й особливо в грамотах королеви Бони, писаних укр. мовою, але латинкою. Написання назви з «и» увійшло в традицію української історіографії та літератури (обидва Грушевські, УЗЕ, ЕУ тощо). «І» в назві Пинськ – данина польському, російському та білоруському впливам, данина поліському провінціалізмові» [15, с. 141].

Проявом колоніального впливу стало поширення штучних анахронічних форм топонімів Берестейщини типу Берестя і Пинське. Якщо назви Лучеськ або Луцьке (місто Луцьке) використовують лише в контексті давньої історії, то утвореними за тією ж моделлю формами берестейських топонімів деякі автори наважуються описувати реалії XIX і, навіть, XX ст. Нагадаю, що на Західному Поліссі іменники середнього роду однини 2 відміни після м'яких приголосних мають закінчення -е (весіллє, насіннє), тому ті, хто намагається відшукати аргументи у виправдання літописців, мали б використовувати варіанти на зразок Берестє або Берестье. Проявом авторського стилю є використання Іваном Пущуком таких варіантів, як Берестійщина, відмінюван-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ня Антоном Цвидом назви Бересть як іменника жіночого роду. Тільки у піснях трапляється форма Беристо, яка дає можливість підібрати риму до слова місто. Варіанти ойконімів, які з'явилися під час знайомства з мовою давніх текстів або авторських експериментів, збагачують семантичну структуру слова й окремих його значень. Водночас такі засоби художньої виразності, прийнятні у мистецьких творах, не повинні вживатись у текстах офіційно-ділового стилю.

Під час передачі географічних назв на письмі берестейські автори дотримуються норм регіонального койне, яке, переважно, збігається з літературною традицією. У вимові має місце певна діалектна варіативність топонімів, пов'язана з пом'якшенням шиплячих (Жабинка-Жябинка), переходом ненаголошеного [и] в [е] (Кобринь-Кобрень, Дорогичинь-Дорогичень), заміною ненаголошеного [е] (Бересть-Беристь, Каменець-Каминець), рефлексом [и] на місці давнього о* (Янів-Янив), прикметниковими формами з суфіксами –ск-, -цк- (Пинськ-Пинск). Остання риса характерна для говірок Пинщини і не може вважатись пізнім впливом польської або російської мов. У давніх канцелярських текстах трапляються приклади пом'якшення приголосних перед суфіксом –ськ- (Кобрыньскій, Пыньскій). Ця особливість досить характерна для української мови, проте знак м'якості в таких випадках не пишеться. Автори з Берестейщини, мало знайомі з нормами літературної мови, спорадично передають її за допомогою м'якого знаку.

Ситуація з функціонуванням традиційних берестейських власних назв пов'язана з функціонуванням української мови на Берестейщині загалом. На неї впливають білінгвізм, асиміляція, обмежені можливості отримання української освіти, низький рівень культури мовлення та інше. У творах одного автора можна побачити як питомі, так і запозичені форми. Основною причиною цього є, безперечно, поширення в українській літературі кальок із російської мови, а також підтримка цієї практики радянською та пострадянською адміністрацією. В інших випадках трапляється використання традиційних ойконімів для описання певної місцевості і запозичених для решти, тобто автори добре знають, як звучать назви сусідніх міст і сіл, але, водночас, погано уявляють, як називаються віддалені населені пункти. Викликано це як натуральною географічною дистанці-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

єю, так і обмеженою кількістю української літератури, присвяченої Берестейщині.

На межі XX–XXI ст. у наукових осередках Києва та Львова з'явилося покоління дослідників, таких як редактор «Пам'яток України» Олександр Рибалко, директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Ярослав Ісаєвич, професор Київського національного університету ім. Т. Шевченка Володимир Сергійчук, доцент Київського національного університету ім. Т. Шевченка Ігор Винниченко, які вважали за необхідне використовувати у своїх творах традиційні берестейські топоніми [17, с. 14]. Професійне зацікавлення Берестейщиною вирізняє також праці луцьких дослідників Володимира Рожко й Івана Пущука. Ґрунтовною обізнаністю з берестейською проблематикою й увагою до берестейських ойконімів відомі праці підляського історика Юрія Гаврилюка.

Далеко не всі готові піти слідом за видатними істориками культури. Ставлення до традиційних топонімів Берестейщини безпосередньо залежить від професійної компетентності, дослідницької етики і ступеня чужомовних впливів на академічне середовище. У результаті русифікації українського правопису XX ст. у багатьох словниках, довідниках, енциклопедіях використовуються кальки географічних назв, які активно поширювались колоніальною адміністрацією. Запозиченим формам віддавалась перевага над питомими. Ця практика тривала й у пострадянський час. Поширення невластивих українській мові норм роками формувало культуру мовлення дослідників. До прикладу, у процесі захисту дисертації відомого мовознавця Олександра Скопненка бурхливе обговорення викликала не стільки основна тема, скільки вжиті ним берестейські «географічні назви та похідні від них у формах, що здавна властиві українській правописній практиці» [24, с. 21].

На питання про перспективу використання традиційних назв географічних об'єктів Берестейщини голова Українського громадсько-культурного об'єднання Берестейської області Микола Козловський відповів: «Гадаю [відповідне ставлення до них. – *В. М.*] повернеться тоді, коли рахуватимуться з минулим, з людьми, які населяють ці терени, з їхньою мовою і культурою» [3, с. 5]. Сучасна україністика спроможна відповідати цим вимогам і корисно впливати на мовну компетентність науковців, державних службовців,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

журналістів, письменників. У новітній історії України чимало прикладів повернення історичних назв, вшанування пам'яті видатних історичних діячів та знакових історичних подій у вигляді присвоєння назв площам та містам. Берестейські топоніми мають право і можуть використовуватись у назвах українських станцій, вулиць, проспектів, шосе, державних установ, не кажучи вже про сторінки художніх та наукових творів, сайти чи тексти дикторів. Донести цю просту істину можуть мовознавці, які входять до складу комісій із реформи українського правопису.

1. *Аркушин Г.* Голоси з Берестейщини – Луцьк : Волинський нац. університет ім. Лесі Українки, 2012. – 536 с.

2. *Гладыщук А. А.* Замок Берестейский. Книга вторая. – Литва ; Гродно : ЮрСаПринт, 2018. – 312 с.

3. *Горбач О.* Західно-поліська говірка села Остромичі, кол. повіту Кобринь. – Мюнхен : Logos, 1973. – 64 с.

4. *Боярчук О., Неживий О.* Берестейське багатоголосся. «Забутий край», що поруч нас // Пам'ятки України. – 2002. – Чис. 3–4. – С. 5–15.

5. *Винниченко І.* Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини в першій половині XX століття: Хроніка подій. – Київ, 1997. – 288 с.

6. *Дмитріюк В.* Дорогами війни і миру. – Більськ, 2012. – 160 с.

7. До тебе, світе..: Українська література Берестейщини: Проза. Поезія. Публіцистика – Київ : Український Центр духовної культури, 2003. – 544 с.

8. *Квартирук Л.* Організація українських військовополонених у Німеччині і Австрії // Літопис Волині. – 1964. – Чис. 7. – С. 57–64.

9. *Клімчук Ф. Д.* Гісторыка-этымалагічныя нататкі // Беларуская лінгвістыка. – Мінск, 1978. – Вып. 13. – С. 62–71.

10. *Клімчук Ф. Д.* Феномен Палесся // Загароддзе. – 1999. – № 1. – С. 5–9.

11. *Климчук Ф.* Говірки Берестейсько-Пинського Полісся // Пам'ятки України. – 2002. – Чис. 3–4. – С. 33–35.

12. *Козловський М., Ячник М.* Повернути місту Бресту його первісну назву // Голос Берестейщини. – 1994. – № 1 (10). – С. 1.

13. *Козловський М.* Українське відродження на Берестейщині у 80–90-х роках XX століття: Спогади. – Слов'янськ, 2006. – 44 с.

14. *Кульбеда Д.* Мотольський словник. – Мінск : Смэлтак, 2018. – 136 с.

15. *Леонюк В.* Словник Берестейщини. – Львів : Афіша, 1996. – 360 с.

16. *Леонюк В.* Словник Берестейщини. – Львів : Афіша, 2010. – Т. 2. – 246 с.

17. *Місіюк В.* Топонім Кобринь // Моўна-культурная прастора Брэсцка-Пінскага Палесся: зборнік навук. артык. – Брэст : Альтернатива, 2013. – С. 127–132.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

18. *Місіюк В.* Ойконім Пинськ і формування літературної норми // Моўна-культурная прастора Брэсцка-Пінскага Палесся : зборнік навук. артык. у 2 ч. – Брэст : Альтернатива, 2011. – Ч. 2. – С. 10–15.

19. *Місіюк В.* Береcть. Топонім і літературна норма // Моўна-культурная прастора Берасцейшчыны : зборнік навук. артык. у 2 ч. – Брэст : Альтернатива, 2010. – Ч. 2. – С. 131–136.

20. *Одрач Ф. (Шоломицький).* Наше Полісся – Береcть, 2002. – 72 с.

21. *Ольхівський Б.* Вітер у нетрях (з подорожнього нотатника) // Пам'ятки України. – 2002. – Чис. 3–4. – С. 129–137.

22. *Павлюк І., Мартинюк М.* Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1941–44 рр. – Луцьк : Твердиня, 2005. – 428 с.

23. *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини і Підляшшя. – Вінніпег ; Торонто : Інститут дослідів Волині, 1989. – 466 с.

24. *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. – Тернопіль : Тернопіль, 1996. – 184 с.

25. *Скопненко О. І.* Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан: історико-фонетичний нарис. – Київ : НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 2001. – 174 с.

26. *Хміль І.* Українське Полісся. – Чикаго, 1976. – 226 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Сергій Пономаренко

(Миколаїв)

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКЦЕНТНОЇ СИСТЕМИ

Статтю присвячено основним етапам у вивченні української акцентної системи, з'ясовано значення перших спроб висвітлення проблем українського наголосу у дослідженнях мовознавців другої половини XIX – початку XX ст. У студії значну увагу приділено працям І. Огієнка як одного з перших лінгвістів-акцентологів, визначено роль учених київської акцентологічної школи (академіків Л. Булаховського та В. Скляренка) у розбудові теоретичних засад української акцентології, а також окреслено напрями й перспективи подальших розвідок у царині українського наголосу.

The article is dedicated to the main stages in the study of Ukrainian accent system. The significance of the first attempts to consider the problems of Ukrainian stress in the investigations of the linguists of the mid to late XIXth – early XXth centuries is found out. Peculiar attention is devoted to I. Ohiyenko works as one of the first linguists-accentologists. The importance of Kyiv Accentological School scientists (academicians L. Bulakhovskyi and V. Skliarenko) in the development of the Ukrainian accentology theoretical principles is defined. The trends and prospects of the further studies in the field of Ukrainian stress are described.

Питання про український наголос певною мірою простежуються у староукраїнських граматиках – Лаврентія Зизанія (1596), Мелетія Смотрицького (1619, 1638), Івана Ужевича (1645), які, крім того, містять цінний акцентологічний матеріал, засвідчуючи давню вимову слів і словоформ.

Основи наукового вивчення українського наголосу було закладено у працях І. Верхратського («Говір замішанців», 1894 р., «Знадоби до пізнання угро-руських говорів», 1899–1901 рр., «Про говір галицьких лемків», 1902 р., «Про говір долівський», 1906 р., «Про говір батюків», 1912 р. тощо), К. Ганкевича («Про

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

систему наголошення в грецькій та українській мові», 1875 р., «До питання вивчення українського наголосу», «Про наголоси дієслів в українській мові», обидві 1877 р.), Я. Гануша («Про наголос іменників у малоруській мові», 1873–1874 рр., «Про малоруську мову», 1883 р.), К. Михальчука («Наріччя, піднаріччя і говори південної Росії у зв'язку з наріччями Галичини», 1872 р., «До питання про малоруську літературну мову», 1898 р.), О. Огоновського («Студії в галузі руської мови», 1880 р., «Про найважливіші особливості руської мови», 1883 р., «Граматика русскогоязыка для школъсередныхъ», 1889 р.), Г. Онишкевича («Додаток до вивчення про малоруський наголос», 1877 р.), В. Охримовича («Знадоби до пізнання народних звичаїв та поглядів правних», 1895 р., «Про виголос і наголос слова "Україна"» 1900 р., «Українсько-руські приповідки правничі», 1912 р.), Є. Тимченка («Українська граматика», 1907 р., «Курс історії українського язика. Вступ і фонетика», 1927 р., «Причинки до української діалектології», 1908 р.) та ін. У цих розвідках розглядалися переважно питання акцентуації повнозначних слів та окремих груп слів. В. Винницький зазначає, що «ці перші спроби підходу до проблеми наголосу в українській мові мають, як правило, описовий характер» [1, с. 11].

З-поміж зазначених праць учених другої половини XIX – початку XX ст. окремо слід відзначити вагомий внесок І. Огієнка, який присвятив чимало праць, у яких висвітлено питання історії українського наголосу на матеріалі українських стародруків («Наголос, яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок: Замітки з історії наголосу на послугах палеотипії», 1925 р., «Український наголос на початку XVII-го віку», 1926 р., «Український наголос в XVI віці», 1928 р., «Східнослов'янський наголос у XIV-м віці. Словник наголосів Чудівського Нового Завіту 1355 року», 1937 р. та ін.), де автор приділяє особливу увагу наголосу як явищу, що характеризує давні пам'ятки в національному аспекті. З цього приводу І. Огієнко писав: «Не вдаючися в докладний аналіз наголосів <…> і в пояснення тих чи інших наголосів, я ставлю собі за головніше завдання – дати нашим вченим-дослідникам мови бодай новий матеріал для вивчення історії українського наголосу» [5, с. 4]. Фактичний матеріал, поданий у працях дослідника, надає цікавий матеріал для ґрунтовних висновків та узагальнень щодо історії розвитку українського наголосу

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

та східнослов'янської акцентологічної системи в порівняльно-історичному висвітленні.

У стародруках для позначення словесного наголосу використовувалася давньогрецька традиція, але символи, якими позначали наголос у східнослов'янських пам'ятках, мали зовсім інше значення. Наприклад, варію ` друкарі ставили у слові на кінцевому голосному: *предъвраты̀* (Ап. Л., 20, 23 зв.); оксію – на будь-якому голосному всередині слова, у тім числі й на початковому: *извéргу* (Ап. Л., 129), *отгрáда* (Ап. Л., 30 зв.); придих, або дух, або камора, ̂ – на початковому голосному, але цей знак не вказував на наголос, а вживався лише за традицією, оскільки в словах із придихом позначався наголос у вигляді оксії, у т. ч. коли наголошувався перший голосний: *ἱюдéл* (Ап. М., 35); *въóбразѣ* (Ап. Л., 157, 168 зв.). Іноді ця позначка вживалася і всередині слова на голосному (переважно йотованому), який знаходився після іншого голосного: *мо̑ємȕ* (Ап. Л., 39). Однак, на думку І. Огієнка, камора (придих) могла мати значення наголосу: «Її ставили на тих формах множини, що однаково бринять з формами однини, для відрізнення від них, напр.: *апостолъ* – це родовий множини (пор. це саме ще в київських Глаголичних Листках X віку: *грѣх̑ъ,мѫчєнік̑ъ,апостол̑ъ*; звичайно тут ̂ має лише графічне значення)» [4, с. 197].

Наприклад, першодрукар І. Федоров та його помічники послідовно ставили ці знаки у друкованих ними книжках, а це свідчить про те, що на той час уже було вироблено строгу систему правил щодо позначення надрядкових знаків, зокрема знаків наголосу.

Однак знаки оксії та варії не завжди позначали наголос (особливо це стосується рукописних пам'яток) і у деяких стародруках. Вони виконували функцію розмежування початку та кінця слова, коли користувалися неперервним письмом. Позначка оксії ставилася на початковому голосному звукові, навіть якщо йому передував приголосний, а варії – на кінцевому голосному. Це, безумовно, полегшувало читання й сприйняття тексту, але іноді згадані надрядкові знаки виконували й подвійну функцію – смислорозрізнювальну та акцентувальну. Цей факт підтверджують дослідження І. Огієнка [4; 5] та Л. Стенсланда [6].

Крім того, І. І. Огієнко вивчав становлення літературного наголосу: цій проблемі присвячено його монографії – «Український

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

літературний наголос» 1952 року, «Наша літературна мова. Як говорити й писати по-літературному» 1954 року. У першій із цих праць автором намічено основні тенденції та правила нормативного наголошення повнозначних слів та їхніх словоформ, наприкінці якої вміщено рубрику «Словник літературних наголосів». Попри цінний акцентологічний матеріал, поданий як ілюстрація до правил літературної вимови, сам автор зауважує: «Ця моя праця має на оці головно практичну мету, – дати нашому широкому громадянству суцільний опис українського наголосу, щоб поширити знання наголосу літературного. Подаю тут уперше в популярному викладі систему українського наголосу як підставу для дальшого розроблення наголосових питань.

Система українського наголосу у своєму цілому в нас ще не вивчалася, і мені довелося тут іти дорогою невторованою, відтворюючи повну систему його. Закони й правила українського наголосу я намітив тут у головних їхніх рисах, – дальші дослідники докінчать усе це глибше й докладніше» [3, с. 5–6]. Це ще раз підкреслює, що І. Огієнко біля витоків акцентології як галузі вчення про словесний наголос, надавши, безперечно, цінний матеріал не лише для вивчення історії становлення української акцентної системи, але й для дослідження літературного та діалектного наголосу.

Особливостям становлення українського літературного наголосу присвячені праці З. Веселовської, що побачили світ у 20–70-х рр. XX ст.: «З історії українського наголосу. Про наголос іменників в XVI–XVIII ст.» (1955 р.), «Дублетні наголоси в сучасній українській літературній мові» (1960 р.), «Тенденції наголосу в сучасній українській літературній мові» (1965 р.), «Особливості наголосу іменників в українській літературній мові (кінець XVIII–XX ст.)» (1971 р.), «Особливості наголосу прикметників в українській літературній мові (на матеріалі поетичної мови кінця XVIII–XX ст.)» (1972 р.) та фундаментальна монографія «Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI – початок XVIII ст.» (1970 р.).

Справжнє наукове вивчення наголосу в Україні, а відтак і зародження київської акцентологічної школи починається у 20–30-х роках XX ст. Розпочав цю роботу акад. Л. Булаховський, який є представником класичної акцентології.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Його розвідки «Исторический комментарий к русскому литературному языку» (1936), окремі розділи книг «Русский литературный язык первой половины XIX в.» (т. 1–21941, 1954), «Курс русского литературного языка» (1953 р.) присвячені проблемам російського літературного наголосу. У галузі історії українського наголосу, у т. ч. літературного, велике значення мають такі праці вченого: «Наголос українських прикметників» (1927), «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу» (1928), «Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу» (1937), «Порівняльно-історичні коментарії до українського наголосу» (1952), «Український літературний наголос (характеристика норми)» (1943), у якій мовознавець пояснив особливості наголошення різних лексико-граматичних слів. До речі, ця розвідка й донині не втратила своєї актуальності, а дослідники українського літературного наголосу досі послуговуються наведеним у ній фактичним матеріалом. Усі згадані праці вченого створили вагоме підґрунтя для подальших досліджень у галузі слов'янської акцентології загалом та української акцентології зокрема, у зв'язку з чим Л. Булаховського по праву можна вважати засновником київської акцентологічної школи.

Продовжив цю роботу акад. НАН України В. Скляренко, який веде акцентологічні дослідження у двох напрямах – дослідження праслов'янської акцентної системи та дослідження історії українського наголосу.

Отже, другий напрям представлено фундаментальними розвідками вченого в галузі історії української акцентної системи. Це численні статті: «З історії акцентуації абстрактних іменників (іменники на *-ння, -ття*)» (1973), «Історія акцентуації іменників української мови з суфіксом *-ц(е)*» (1974), «Історія акцентуації іменників *n*-основ української мови» (1978), «Історія акцентуації іменників *t*-основ української мови» (1979), «З історії акцентуації іменників при числівниках *два*, *три*, *чотири* в українській мові» (1983), «З історії акцентуації неозначеної форми дієслів української мови» (1988), «З історії акцентуації форм минулого часу дієслів української мови» (1989), «З історії акцентуації дієприслівників української мови» (1991), «Рецесія наголосу в ряді південно-західних говірок української мови» (2012) та ін., а також монографії: «Історія акцентуації іменників *a*-основ української

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

мови» (1969), «Історія акцентуації іменників середнього роду української мови» (1979), «Нариси з історичної акцентології української мови» (1983), які дозволили вченому розпочати роботу над створенням історичної акцентології української мови (до речі, першої у слов'янському світі), результатом чого планується видання тритомної монографії, дві частини якої на сьогодні вже опубліковано – це «Історія українського наголосу: Іменник» (2006) та «Історія українського наголосу: Дієслово» (2017). У цих двох книгах подано на величезному фактичному матеріалі детальний аналіз історії акцентуації іменників та дієслів від праслов'янської мови до сучасного еволюційного етапу української мови, висвітлено тенденції в їхньому наголошенні. Для цього залучено дані старо-українських акцентованих пам'яток кінця XVI – початку XVIII ст., а також свідчення українських діалектів, класичної української поезії та лексикографічних джерел XIX–XX ст. Обидва томи монографії, як солідне акцентологічне дослідження, містять покажчик проаналізованих слів, що надає можливість іншим дослідникам і фахівцям суміжних лінгвістичних галузей ознайомитися з акцентуацію великого шару непохідних та похідних субстантивних і вербативних лексем та їхніх форм вищезазначених періодів.

Російський мовознавець проф. В. Колесов теж говорить про існування київської акцентологічної школи паралельно з московською і петербурзькою; всі три акцентологічні школи принципово різні за теоретичними настановами, але в різних підходах до проблеми закладено силу сучасної науки [2, с. 15]. У контексті цих настанов працювали й працюють представники київської акцентологічної школи – послідовники В. Скляренка: В. Задорожний («Історія наголошення суфіксальних прикметників української мови», 1991 р.), П. Мацьків («Наголос і морфемна структура іменника в сучасній українській мові», 1994 р.), В. Гальчук («Історія акцентуації відіменникових прислівників в українській мові», 1996 р.), І. Гальчук («Історія акцентуації суфіксальних іменників чоловічого роду української мови», 1997 р.), А. Зинякова («Наголошення іменників в "Енеїді" І. Котляревського», 1997 р.), В. Желязкова («Наголошення прикметників, займенників, числівників та прислівників в "Енеїді" І. Котляревського», 2001 р.), К. Тішечкіна («Історія акцентуації дієприслівників української мови», 2006 р.), С. Пономаренко («Акцентні відмінності у львівсько-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

му виданні Апостола 1574 р. порівняно з московським виданням 1564 р.», 2012 р.). Тому цілком справедливо можна вважати, що акад. В. Скляренко є основоположником київської акцентологічної школи.

Проблемам еволюції українського наголосу, його функційного навантаження, наголошенню повнозначних слів в аспекті культури мовлення, питанням наголошення слів у поетичному мовленні як чиннику становлення сучасних акцентних норм присвячені дослідження проф. В. Винницького, фундатора дрогобицької акцентологічної школи: «Дистинктивные функции ударения в современном украинском литературном языке» (1973), «Значеннєва функція наголосу в іменниках жіночого роду» (1975), «Про акцентуаційний спосіб словотворення» (2007), «Про українську дієслівну парокситонезу» (2008), «Теоретичні питання акцентології» (2012) та багато ін., а також чотири монографії: «Наголос у сучасній українській мові» (1984), «Акцентуаційні етюди» (2004), «Українська акцентна система: становлення, розвиток» (2002), «Функційне навантаження українського наголосу» (2010) та ін.

У праці «Українська акцентна система: становлення, розвиток» автором висвітлено становлення й розвиток акцентної системи від XVI ст. до сьогодення, встановлено акцентні словозмінні типи повнозначних частин мови – похідних та непохідних іменників, дієслів, прикметників і прислівників, визначено тенденції у їхньому наголошенні та з'ясовано чинники варіантного акцентування, а також уточнено й подано рекомендації щодо сучасних акцентних норм, що, без сумніву, має велике значення для укладання сучасного орфоепічного словника; крім того, окреслено національну специфіку українського наголосу. Все це було зроблено вченим на матеріалі п'ятисот тисяч прикладів, узятих із творів сімдесяти п'яти поетів. Безперечно, залучення такого великого за обсягом фактичного матеріалу фіксує об'єктивні результати дослідження. У монографії «Функційне навантаження українського наголосу» (2010) досліджено становлення й розвиток семантико-граматичної диференціації частин мови шляхом наголосу, визначено основні закономірності цієї диференціації, визначено засоби, способи й межі розрізнювальних функцій акцентування іменників, прикметників, дієслів і прислівників тощо.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Загалом, як зазначає В. Винницький, «наукове дослідження українського наголосу <…> здійснюється у таких аспектах: 1) вивчення процесу становлення українського наголосу у зв'язку з історичним життям мови [З. Веселовська, В. Скляренко, В. Винницький]; 2) дослідження теоретичних питань акцентної системи української мови в порівняльно-історичному плані [Л. Булаховський, В. Скляренко, В. Задорожний]; 3) систематизація наголосу літературної мови шляхом вивчення лексикографічних джерел, мови творів письменників, усного літературного мовлення [Л. Булаховський, З. Веселовська, В. Винницький, А. Білоштан, Р. Міджин]; 4) аналіз закономірностей наголошення окремих частин мови [Л. Булаховський, В. Русанівський, М. Пилинський, Л. Гумецька, І. Керницький, В. Винницький, Н. Клименко, Г. Щербатюк, О. Романченко, М. Погрібний, Б. Пристай, К. Іваночко, В. Гальчук, І. Гальчук, А. Зинякова та ін.]; 5) пояснення дистинктивних функцій словесного наголосу [В. Винницький]; 6) експериментальне дослідження словесного наголосу [Т. Бровченко]; 7) висвітлення деяких питань діалектного наголосу [П. Чучка, І. Матвіяс, І. Варченко, Г. Клепикова, А. Очеретний, Д. Бандрівський, Я. Пура, І. Омельченко та ін.]» [1, с. 11].

Питання діалектного наголосу дієслів останнім часом активно розробляють К. Іваночко та Г. Кобиринка.

Дослідження української акцентної системи ведеться в багатьох аспектах: значну увагу лінгвістами приділено становленню та історії літературного наголосу, що має величезне практичне значення як для створення лексикографічного праць, так і для унормування усного мовлення; через брак належної уваги до діалектного наголосу активізувалися дослідження в царині діалектної акцентології; проф. В. Винницьким пояснено дистинктивну функцію наголосу як засобу семантичної диференціації лексем та граматичної диференціації словоформ; належним чином відбувається вивчення закономірностей і тенденцій в акцентуації повнозначних слів у межах словозмінних парадигм у сучасній українській мові; важливим є вивчення становлення українського наголосу в процесі еволюції української мови, зокрема досліджуються акцентні відмінності ідентичних за змістом, але різних в акцентному плані східнослов'янських стародруків, що переконливо аргументує тезу І. Огієнка про давню самобутність

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

українського наголосу; на завершальному етапі перебуває процес створення історичної акцентології української мови – першої у слов'янському світі.

1. *Винницький В. М.* Українська акцентна система: становлення, розвиток : монографія. – Львів : Бібльос, 2002. – 578 с.

2. *Колесов В. В.* Питання функціональної лінгвістики на IX Міжнародному з'їзді славістів // Мовознавство. – 1984. – № 4. – С. 15.

3. *Митрополит Іларіон.* Український літературний наголос : мовознавча монографія. – Вінніпеґ : Наша культура, 1952. – 304 с.

4. *Огієнко І.* Наголос, яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок. Замітки з історії наголосу на послугах палеотипії // Записки чина св. Василія Великого. – Львів, 1925. – Т. 1. – Вип. 3. – С. 197–220.

5. *Огієнко І.* Український наголос на початку XVII-го віку // Записки чина св. Василія Великого. – Жовква, 1926. – Т. 2. – Вип. 1–2. – С. 1–29.

6. *Стенсланд Л.* Русская акцентография : монография. – Лунд, 1997. – 104 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Мирослава Гнатюк

(Львів)

ПІВНІЧНОЛЕМКІВСЬКІ ГОВІРКИ КРІЗЬ ПРИЗМУ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ФОНЕТИЧНИХ СТУДІЙ

У статті репрезентовано найвагоміші праці українських і польських мовознавців, присвячених вивченню фонетики й фонології говірок Північної Лемківщини в діахронній і синхронній площинах. Зважаючи на втрату компактного проживання говірконосіїв (середина XX ст.), такий аналіз є підґрунтям для виявлення звукових особливостей та змін у досліджуваних переселенських говірках на початку XXI ст.

The most important works of Ukrainian and Polish linguists dedicated to the study of phonetics and phonology of the Northern Lemkian region dialects in diachronic and synchronous aspects are represented in the article. Taking into account the loss of compact residence of the native speakers (mid-XXth century), such analysis is the basis to find the sound peculiarities and changes in the investigated immigrant dialects in the early XXI century.

Північнолемківські говірки стали об'єктом наукових зацікавлень діалектологів ще наприкінці XIX – початку XX ст. Знаний у лемківському середовищі професор М. Лесів поділяє історіографію вивчення лемківського діалекту на три «нерівні історичні відрізки часу»: 1) до Першої світової війни; 2) міжвоєнний період; 3) після Другої світової війни [17, с. 6]. Проте, на нашу думку, дослідження з аналізованої тематики варто на сьогодні розглядати у двох часових вимірах з уваги на історико-політичні події 1944–1947 років, що назавжди переформатували частину української етнографічної території. Відповідно об'єднуємо їх у такі групи:

1) праці додепортаційного періоду (час компактного проживання лемків на споконвічних українських теренах, безперешкодної можливості зберігати й розвивати свою мову, традиції, матеріальну й духовну культуру);

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

2) праці післядепортаційного періоду (час, коли безповоротно втрачено суцільно заселений лемківський ареал і щоразу складніше стає спілкуватися рідною говіркою в іншому мовному оточенні, відбуваються неминучі асимілятивні процеси, зникає найстарше покоління лемків-переселенців, а з ними і прадідівські говірки).

На початку XXI ст. діалектологам, і фонетистам зокрема, вдається фіксувати сучасне лемківське мовлення в поодиноких говірконосіїв. Щоб виявити звукові особливості та простежити зміни в досліджуваних переселенських говірках, необхідним підґрунтям слугують праці додепортаційного періоду.

Перший опис фонетики північнолемківського діалекту знаходимо в працях І. Верхратського [4; 3]. Вагомою для сучасних досліджень є монографія «Про говор галицьких лемків», де вміщено достатньо обширний за обсягом розділ «До звучні», у якому, послуговуючись відомими на той час лінгвістичними термінами, автор описує наявні в обстежуваних говірках голосні (голосівки) [3, с. 23–55] та приголосні (суголоски) [3, с. 58–90]; виокремлює явище повноголосся [3, с. 54–55]; характеризує звукові зміни в мовленнєвому процесі, зокрема виділяє словоформи із протезою (*приставні*), синкопою (*стягнення*), апокопою (*відкидання звука в кінці слова*), метатезою (*переставляння*) та асиміляціями (голосних, приголосних за дзвінкістю / глухістю); звертає увагу на лемківську особливість наголошувати на передостанньому складі [3, с. 55-58]. І. Верхратський порівнює аналізовані говіркові форми із тогочасними загальноукраїнськими відповідниками, а також наводить еквіваленти старослов'янські й інших слов'янських мов, подекуди подаючи історичні коментарі. Більшість аналізованих діалектизмів паспортизовано (матеріал охоплює 67 н. п. Галицької Лемківщини), а це уможливлює сучасні діалектні студії в аспекті виявлення динамічних й статичних процесів у переселенських говірках. Ґрунтовному вивченню фонетики безсумнівно сприяють і зібрані в аналізованій праці І. Верхратського діалектні тексти («Взорцї бесіди галицких лемків») [3, с. 164-224], і словникова частина («Словарець») [3, с. 388-489].

Доповнює мовознавче опрацювання північнолемківського ареалу ще одна розвідка І. Верхратського «Про говор замішанців» (замішанцями називають мешканців 10 н. п. (с. Близенька,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

с. Гвоздянка, с. Коростенька, с. Бонарівка, с. Опарівка, с. Ріпник, с. Петроша Воля, с. Вілька Братківска, с. Ванівка, с. Чорноріки) Ряшівського, Ясельського та Кроснянського повітів (РП), розташованих за 30 км від українських етнографічних теренів Лемківщини; опинившись острівцем у польському середовищі, виявляють переважно лемківські риси» [4]. Це дослідження структуровано, як і описана вище монографія вченого. Тут міститься розділ «До звучні», де подано докладний опис фонетики замішанців [4, с. 153-172]; зафіксовано загадки й пісні, що побутують у цих н. п. [4, с. 183-187]; репрезентовано зібраний словник [4, с. 188-210]. На підставі опрацьованого матеріалу І. Верхратський робить висновок, що замішанецькі говірки є «одміною (підговором) говора лемківського» [4, с. 156], а це на сьогодні є ще одним цінним джерелом для подальшого вивчення північнолемківських переселенських говірок.

Не можна не погодитися із О. Микитюк, яка зауважує, що «науковим підґрунтям його [І. Верхратського. – *М. Г.*] роботи є великий фактаж та численні зразки народної бесіди», і тому дослідниця не зовсім підтримує висловлювання Ю. Шевельова, що «численні діялектологічні праці І. Верхратського є "дилетанськи-безпорадними описами"» [25, с. 72; 18, с. 138]. Зважаючи на вдосконалення діалектологічних досліджень упродовж ХХ ст., зрозуміло, що студії І. Верхратського не мають повноти сучасного викладу, наявна певна кількість недоліків і методологічних помилок, які спотворюють загальну картину бачення тих говірок [47, с. 50-51]. Досконало обізнаний із працями І. Верхратського польський фонетист З. Штібер також стверджує, що, попри цінність зібраного в них діалектного матеріалу, форма написання монографій є досить недосконалою, дає лише загальне розуміння про вимову говірок, локалізація ж явищ є дуже несистематичною, а часом і хибною [41, с. 7].

Ключовими під час вивчення фонетики північнолемківських говірок стали праці українського діалектолога й фонетиста І. Зілинського. Свій науковий шлях учений починає від вивчення окремих говіркових (фонетичних) рис одного села [48; 8], а згодом залучає значну кількість говірок з північнолемківського ареалу під час визначення меж лемківського говору, в описових роботах, що стосуються українськомовної території загалом [49; 51]. Мовознавець неодноразово наголошує на необхідності глиб-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

шого пізнання лемківських говірок як перехідної ланки між східно- та західнослов'янськими мовами [50].

У праці про «Так зване "sandhi" в українській мові» (1927) І. Зілинський висловлює свої міркування щодо специфіки лемківських говірок [9]. Згодом учений разом із колегами-однодумцями К. Нітшем та М. Малецьким збирає матеріали для *Atlasu językowy polskiego Podkarpacia* («Мовного атласу польського Підкарпаття»), до мережі якого залучають два лемківські н. п. (Явірки і Королик Волоський) [29]. Результатом експедиції стає розвідка І. Зілинського «Лемківська говірка села Явірок» (1938), у якій докладно описано її фонетичні й морфологічні риси [8, с. A178-A212]. У частині «Фонетика» репрезентовано вокалізм, консонантизм та звукові зміни (палаталізацію і диспалаталізацію, асиміляції та дисиміляції), що наявні в говірці с. Явірки. І. Зілинський зауважує, що «явірська говірка відрізняється значно відмінною структурою своєї звукової (особливо вокальної) системи не тільки від українського т. зв. "культурного" діялекту, а той від усіх українських т. зв. "ікаючих говорів" і почасти навіть від загальнолемківського говору» [8, с. A186]. Тому дослідник виокремлює найважливіші прикмети (31 позицію, серед них 21 – фонетична), які її споріднюють із загальнолемківським говором та іншими «былацькими» говорами (надсянським, бойківським) або її від них відрізняють [8, с. A187–A190]. «Опис говірки цього села, – як наголошує М. Лесів, – особливо важливий, бо Явірки належать до чотирьох українських сіл на захід від р. Попраду, творячи невеликий український півострів, окружений з трьох сторін польськими селами, а з галицькими лемками, що живуть на схід від р. Попраду не мають вищезгадані 4 запопрадські села (Явірки, Білавода, Чорнавода, Шляхтова) ніякої лучности, бо є від них відтяті неприступним пасмом Сандецького Бескиду» [11, с. 35].

Прикметно, що на початку XXI ст. молода дослідниця А. Хуснутдінова використовує «Лемківські говірки села Явірок» І. Зілинського, описуючи зміни вокалічної системи переселенської говірки с. Шляхтова, носії якого мешкають у м. Хоростків Гусятинського району Тернопільської області [21]. Таке порівняння сучасного та колишнього стану говірки необхідне для узагальнень про найважливіші процеси в динаміці вокалічної системи, їхні екстра- та інтралінгвальних чинників [21, с. 49].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Український мовознавець, член лемківської діалектологічної групи під керівництвом І. Зілинського, Й. Шемлей видає 1934 року науковий нарис *Z badań nad gwarą łemkowską* («З досліджень лемківського говору») про носові голосні, сонанти та сполучення з єрами [46]. Учений, зібравши матеріал у 158 населених пунктах Лемківщини та залучивши до аналізу й мовлення замішанців, описує окремі фонетичні північнолемківські говіркові риси з погляду історії мови. Й. Шемлей указав на взаємопов'язаність лемківських говірок із сусідніми польськими та словацькими, що, однак, не заважає лемкам визнавати свою мову за правдиво українську [46, с. 175].

Основоположними для вивчення фонетики північнолемківських говірок є студії польського славіста З. Штібера [41; 45; 42; 44; 43]. У 1934-1936 роках дослідник працював над збиранням матеріалу з фонетики і фонології лемків, але його розвідка через початок Другої світової війни так і не вийшла друком. Зрозуміло, що в повоєнний час З. Штібер оперував унікальними даними, оскільки зібрана джерельна база репрезентувала говірки додепортаційного періоду. Саме тому згодом автор публікує *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny* («Мовний атлас давньої Лемківщини»), у якому вміщено 1250 одиниць на 416 картах [40]. М. Лесів називає цей атлас «єдиним свого роду <…> неоціненним джерелом пізнання понад 1100 різних слів та системних явищ з їх територіяльним розподілом, чого вже майже неможливо встановити тепер, після виселення більшої частини населення Лемківщини на схід, захід і північ в 1945–1947 рр.» [11, с. 30-31].

Польська дослідниця Е. Вольніч-Павловська наголошує, що наукові зацікавлення З. Штібера на Лемківщині передусім стосувалися фонетики і фонології, хоч складений питальник охоплював й окремі морфологічні та лексичні явища [47, с. 52]. Написану ще 1939 року фундаментальну монографію *Dialekt Łemków. Fonetyka i fonologia* («Діалект лемків. Фонетика і фонологія») З. Штібера опубліковано аж по смерті автора 1982 року [41]. Польський фонетист трактував свою працю, як своєрідний коментар до «Мовного атласу…», що водночас слугує і його узагальненням [41, с. 10]. Скрупульозний опис звукового складу говірок Північної Лемківщини репрезентовано у двох розділах. Перший розділ «Вокалізм» містить докладну характеристику

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

лемківського наголосу [41, с. 14-15], реалізацію праслов'янських голосних [41, с. 16–58]. У другому – «Консонантизм» – репрезентовано аналіз дзвінких приголосних у кінці слова, губних, реалізацію праслов'янських приголосних [41, с. 64-96]. До кожного з розділів, відповідно, подано виявлені системи вокалізму та консонантизму лемківських говорів [41, с. 59-63, с. 96-102].

Без сумніву, що на сьогодні для діалектологів-фонетистів «лемкознавчі праці проф. З. Штібера становлять незаперечну і основну наукову вартість для глибокого пізнання лемківських говірок» [11, с. 33].

У післявоєнний час в Україні фоно-фонетичний аналіз говіркового мовлення лемків репрезентовано в поодиноких вузькоспеціальних студіях [1; 10; 5] або як складова частина:

• до загальної характеристики особливостей лемківського говору в дослідженнях, що вивчають інші його аспекти [24, с. 7-8; 23, с. 7-8; 22, с. 11-12];

• опису характерних лемківських говіркових рис у дескриптивних працях із української діалектології [6; 7; 2];

• ілюстративного матеріалу для трактування історичної фонетики української мови [25].

З огляду на це варто звернути увагу, що в 60-х роках XX ст. Д. Бандрівський одним із перших почав вивчати мовлення лемків після їхнього переселення. Зокрема, у статті «Деякі особливості говірки лемківських переселенців у с. Липівці на Дрогобиччині» (1961) мовознавець зауважує, що «люди старшого віку (неписьменні) здебільшого ще зберігають істотні риси говірки галицьких лемків, а переселенці середнього покоління, переважно чоловіки, <…> відходять від цих рис під впливом нового діалектного середовища, а також літературної мови, <…> зате на вимові мóлоді (передусім шкільної), що виросла в новому діалектному оточенні, позначається вже сильний вплив наддністрянських говірок і літературної мови» [1, с. 94]. Учений наголошує, що зрушення відбуваються передусім у фонетиці та лексиці; описує найхарактерніші фонетичні, морфологічні та синтаксичні особливості лемківської говірки переселенців [1, с. 94-99]. Зауважмо, що під час подання фонетичних особливостей говірки Д. Бандрівський уперше застосовує термін *фонема*, який на цей час не зафіксовано в жодній розвідці, присвяченій лемківській тематиці [1, с. 94–96].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Аналіз фонетичних особливостей мови війтівських книг XVI–XVII ст. села Одрехови Сяноцького повіту порівняно із сучасними лемківськими говірками здійснює І. Керницький [10]. Дослідник наголошує, що маловідомі для наукового кола пам'ятки, писані тоді в громадській канцелярії села Сяноцького повіту, мають вагоме значення для вивчення історичної фонетики української мови, а також для розуміння часу формування лемківських говірок, адже «вони яскравіше, ніж інші пам'ятки цього часу, виявляють особливості живої народної мови XVI–XVII ст.» [10, с. 83].

Унікальною в силу сьогоденних воєнних дій на Сході України стає розвідка К. Глуховцевої про мовний портрет депортованих лемків с. Переможне Лутугинського району Луганської області (переважно – це переселенці із с. Чарна Краківського воєводства, вихідців Західної Лемківщини [5, с. 4-5]). З частини «Фонетичні риси лемківської говірки» черпаємо зібрані відомості про збереження / занепад системи вокалізму й консонантизму; про використання усталеного для лемків наголосу на передостанньому складі, який тепер вживається непослідовно «при переході на літературну українську мову чи мову суміжних українських говірок» [5, с. 16-19].

Підготовлену в Україні до друку у 80-х роках XX ст. граматику лемківського говору П. Пиртея «Лемківські говірки. Фонетика і морфологія» опубліковано в Польщі лише по смерті автора [19]. У ній дослідник «намагається систематизувати дані про лемківські говірки та описує фонетичну і морфологічну системи діалекту, творить основні норми лемківського правопису», які характеризували лемківський діалект додепортаційного періоду [19, с. 13]. Щоправда, як зауважує сама упорядниця його монографії В. Гойсак, ця праця «має деякі недоліки, наприклад, не зовсім науковий опис, адже Автор граматики не був професійним мовознавцем-діалектологом» [19, с. 14]. Однак, попри наявні хиби, граматика цілком заслуговує стати наступним із черги джерелом вивчення північнолемківських говірок, і фонетики зокрема.

У післядепортаційний період над дослідженням лемківських говірок у Польщі працюють україніст із Любліна М. Лесів, учень і послідовник З. Штібера у Варшаві Я. Ріґер, а також молоді науковці під керівництвом Я. Ріґера [28, с. 183-200; 30, с. 201-206; 39, с. 473-483].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Статті й монографії польського славіста Я. Ріґера здебільшого стосуються вивчення лексики, ономастики, визначення лемківсько-бойківської мовної межі [32; 33; 35–37]. Принагідно польського славіста цікавлять і деякі лемківські історичні й сучасні фонетичні явища, до прикладу, м'якість / твердість кінцевого *ч* в українських говорах [31], хронологія переходу *-нн-* в *-лн-* тощо [38].

У монографії *Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie* подано невеликий за обсягом словник [36, с. 25–156], репрезентовано перелік населених пунктів та прізвища лемків [36, с. 180–217, 226–243], показано реалізацію і межі поширення окремих слів (карти № 1-3) [36, с. 249-251]. Поповнює науковий доробок Я. Ріґера ще одна лексикографічна праця – *Mały słownik łemkowskiej wsi Bartne* [34]. У словнику зафіксовано 4300 лексем, що вживалися до переселення в с. Бортне, і є вибіркою із аудіозаписів говіркового мовлення лемків Польщі та Словаччини за останні роки. У передмові автор констатує говіркові зміни, вказуючи на неповноту зафіксованих фонетичних варіантів, оскільки «іноді самі інформатори виправляються, тобто видно вплив часу й сучасних мовних умов» [20]. Ці праці не мають на меті подавати матеріал у фонетичному аспекті, проте є надійним джерелом для фонетистів.

Докладні відомості про лемківські говірки в контексті інших українських говорів можна почерпнути із монографії українїста і славіста М. Лесева «Українські говірки в Польщі» (1997) [17, с. 9-82]. Варто зауважити, що, узагальнюючи власні спостереження, професор послідовно й систематично під час характеристики звукової системи лемківського говору покликається на дослідження З. Штібера [41]. Доповнює лемківську тематику й низка інших напрацювань цього вченого, у яких: а) подано історіографію дослідження лемківського говору [12; 26; 17]; б) проаналізовано мову лемківського весільного репертуару [16]; в) простежено застосування лемківського говору в художній літературі [13]. М. Лесів – багаторічний дописувач мовознавчих розвідок до «Лемківської сторінки» періодичного видання «Наше Слово» (Варшава) [15; 14]. Увесь науковий доробок професора Люблінського університету на лемківську тематику поповнює джерельну базу для подальших діалектологічних досліджень.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

За останні роки в Польщі почали з'являтися особливо актуальні на сьогодні студії. Зокрема, мовну ситуацію переселенців із с. Терка Ліського повіту в західнопольські села поблизу м. Старград Щециньського досліджує У. Левицька [28, с. 183–200], а із с. Репедь Сяноцького повіту – М. Онишканич-Ковальська [30, с. 201–206]. Тому, на нашу думку, на початку XXI ст. фоно-фонетичні дослідження неможливі без застосування соціолінгвістичного опрацювання говіркового матеріалу.

Можемо стверджувати, що наявні джерела щодо північнолемківських говірок дають підстави для їх фонетичного аналізу на різних часових зрізах (на сучасному етапі – зафіксоване «живе» діалектне мовлення; на історичному зрізі п'ятдесяти та ста років – матеріали зі студій до- і післядепортаційного періоду).

Зокрема, базовими джерелами для вивчення фоно-фонетичних динамічних процесів у північнолемківських переселенських говірках додепортаційного періоду є монографії І. Верхратського, різні за обсягом публікації І. Зілинського, фундаментальний доробок З. Штібера.

У післядепортаційний період лемківські фонетичні дослідження можна об'єднати у такі дві групи: 1) українські – проводять у повоєнний час і дотепер в Україні, фіксують мовлення лемків, переселених переважно на західноукраїнські землі (Д. Бандрівський, С. Панцьо, Г. Ступінська, Н. Лісняк, К. Глуховцева, А. Хуснутдінов та ін.); 2) польські – обстежують населені пункти Лемківщини з польського боку (Я. Ріґер, М. Лесів та ін.). У межах кожної групи з огляду на територіальну особливість, мовне середовище, нівеляційні процеси перед українсько-польськими діалектологами поставлені не завжди тотожні завдання, специфіку яких диктують неоднозначні лінгвальні й позалінгвальні чинники. Всі дотеперішні студії з вивчення цього унікального карпатського говору є неоціненним порівняльним підґрунтям для сучасних фоно-фонетичних розвідок північнолемківського ареалу, що, внаслідок польсько-радянського повоєнного вирівнювання кордонів, втратив свою компактність.

1. *Бандрівський Д. Т.* Деякі особливості говірки лемківських переселенців у с. Липівці на Дрогобиччині // Діалектологічний бюлетень. – Київ, 1961. – Вип. VIII. – С. 94.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

2. *Бевзенко С. П.* Українська діалектологія. – Київ, 1980. – 248 с.

3. *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків // Збірник Філологічної секції НТШ. – Львів, 1902. – Т. 5. – 489 с. Додаток: Словарець: С. 388-489.

4. *Верхратський І.* Про говір замішанців // ЗНТШ. – Львів, 1894. – Т. 3. – С. 153–210. Додаток: Словарець: с. 188-210.

5. *Глуховцева К. Д.* Фонетичні риси лемківської говірки // Східнослобожанські українські говірки. Нотатки до мовного портрета переселенців з Лемківщини : науково-навчальний посібник / за заг. ред. канд. філол. наук К. Д. Глуховцевої. – Луганськ, 2006. – 109 с.

6. *Дзендзелівський Й. О.* Конспект лекцій з курсу української діалектології. – Ужгород, 1965. – Ч. 1. Фонетика. – 126 с.

7. *Жилко Ф. Т.* Нариси з діалектології української мови. – Київ, 1966.

8. *Зілинський І.* Лемківська говірка с. Явірок // Lud Słowiański. – Kraków, 1938. – T. III. – 2A. – C. A178–A212.

9. *Зілинський І.* Так зване «sandhi» в українській мові. – Cracoviae, 1927. – S. 301–311.

10. *Керницький І. М.* Фонетичні особливості мови війтівських книг XVI-XVII ст. села Одрехови в порівнянні з сучасними лемківськими говорами // Дослідження і матеріали з української мови. – Київ, 1961. – Т. IV.

11. *Лесів М.* Дослідження лемківських говірок від середини XIX до кінця XX ст. // *Зілинський І.* Праці про говірки Лемківщини (від Попраду до Ослави). – Ґорлиці, 2008. – С. 19–46.

12. *Лесів М.* З історії лемківського говору // Наше слово. – Варшава, 1961. – № 74 (275).

13. *Лесів М.* Лемківський говір в художній літературі // Наша культура. – Варшава, 1965. – № 1 (81).

14. *Лесів М.* Наукова конференція в Тернополі // Наше слово. – Варшава, 2009. – № 23 (2705). – С. 8.

15. *Лесів М.* Про вимову «л» у лемківських говірках // Наше слово. – Варшава, 1965. – № 42 (479). – С. 5.

16. *Лесів М.* Розвідка про мову лемківських весільних пісень // Наше слово. – Варшава, 1970. – № 26 (724).

17. *Лесів М.* Українські говірки в Польщі. – Варшава : Український архів, 1997. – 492 с.

18. *Микитюк О.* Іван Верхратський – діалектолог // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2004. – Вип. 34. – Ч. ІІ. – С. 137–141.

19. *Пиртей П.* Лемківські говірки. Фонетика і морфологія / за ред. В. Гойсак. – Ґорлиці, 2013. – 199 с.

20. *Приставш Я.* Бортнянський лемківський словник [Електронний ресурс] // Наше слово. Культура. – № 23. – Варшава, 04.06.2017. – Режим доступу : http://www.nasze-slowo.pl/bortnjanskij-lemkivskij-slovnik.

21. *Скаб М., Хуснутдінов А.* Зміни у вокалічній системі говірки жителів Шляхтовської Русі, переселених на Тернопілля / М. Скаб, А. Хуснутдінов //

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Studia Methodologica : альманах / уклад. С. Є. Панцьо, Н. О. Свистун. – Тернопіль : ТНПУ, 2009. – Вип. 27: Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті. – С. 49-53.

22. Словник прикметникового лексикону лемківських говірок / укл. С. Є. Панцьо, Н. І. Лісняк. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2015. – 232 с.

23. *Ступінська Г. Ф.* Фразеологічний словник лемківських говірок / Г. Ф. Ступінська, Я. В. Битківська ; за ред. Г. Ф. Ступінської, В. Я. Ступінського. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. – 464 с.

24. *Турчин Є. Д.* Словник села Тилич на Лемківщині / Є. Д. Турчин. – Львів : Українська академія друкарства, 2011. – 384 с.

25. *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови / пер. з англ. Вакуленка С., Даниленка А. – Харків, 2002. – 1054 с.

26. *Łesiów M.* Gwary ukraińskie na terenie Polski Ludowej // Slavia Orientalis. – Polska Akademia Nauk Komitet Sławianoznawstwa. – Warszawa, 1973. – Rocznik XXII. – Nr. 1.

27. *Łesiów M.* Historia badań nad gwarami ukraińskimi na ziemiach współczesnej Polski // Ze studiów nad gwarami wschodniosłjwiańskimi w Polsce / pod redakcją Feliksa Czyżewskiego. – Michała Łesiowa: Wydawnictwo Marii Curie-Sclodowskiej, 1997. – S. 15-31.

28. *Lewicka U.* Sytuacja językowa ukraińskich przesiedleńców ze wsi Terka // Język mniejszości w otoczeniu obcym / pod red. J. Riegera. – Warszawa : Semper, 2002. – S. 183–200.

29. *Małeski M., Nitsch K.* Atlas językowy polskiego Podkarpacia. – Kraków, 1934.

30. *Onyszkanycz-Kowalska M.* Sytuacja gwary łemkowskiej i ukraińskiego języka literackiego w Rzepedzi // Język mniejszości w otoczeniu obcym / pod red. J. Riegera. – Warszawa : Semper, 2002. – S. 201–206.

31. *Rieger J.* Jeszcze o miękkości // Twardości wygłosowego ć w gwarach ukraińskich // Słowianie Wschodni. Między językiem a kulturą. – Kraków, 1997. – S. 239–246.

32. *Rieger J.* Jeszcze o wpływach polskich i słowackich na gwary łemkowskie (z problematyki słownictwa) // Studia linguistica memoriae Zdislaw Stieber dedicata. – Wrocław, 1982. – S. 151–157.

33. *Rieger J.* Leksyka środkowej Łemkowszczyzny (materiały do słownika łemkowskiego) // Acta Universitatis Lodzensis – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne. – Łódz, 1979. – Seria I. – Z. 51. – S. 97–130.

34. *Rieger J.* Mały słownik łemkowskiej wsi Bartne / Wydział «ARTES Liberal» Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa, 2016. – 262 s.

35. *Rieger J.* Określenia zon w gwarach łemkowskich i pogranicza łemkowsko-bojkowskiego // Slawistyczne studia językoznawcze. – Wrocław, 1987. – S. 299-307.

36. *Rieger J.* Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie. – Warszawa, 1995. – 256 s.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

37. *Rieger J.* Zapożyczenia węgierskie w ukraińskich gwarach karpackich w świetle geografii językowej // Język i jego odmiany w aspekcie porównawczym. – Wrocław, 1986. – S. 217-226.

38. *Rieger J.* Z historii dialektu Łemków. Chronologia przejścia -nn- w -ln- // Slavia Orientalis. – 1965. – № 2. – S. 247-250.

39. *Rudolf-Ziółkowska E.* Pogranicze łemkowsko-bojkowskie w świetle faktów językowych // Języki mniejszości i języki regionalne. – Warszawa, 2003. – S. 473-483.

40. *Stieber Z.* Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny. – Łódź, 1956-1964. – Zeszyt I-VII.

41. *Stieber Z.* Dialekt Łemków. Fonetyka i fonologia. – Wrocław, 1982.

42. *Stieber Z.* Materiały akcentowe dawnej Łemkowszczyzny // Slavia Orientalis. – 1959. – T. 8. – № 2 / 3. – S. 115-121.

43. *Stieber Z.* Systemy konsonantyczne dawnej Łemkowszczyzny // Studia linguistica In honorem Thaddaei Lehr-Spławiński. – Warszawa, 1963. – S. 313-319.

44. *Stieber Z.* Systemy wokaliczne dawnej Łemkowszczyzny // Slavia. – 1959. – T. 2 / XXIX. – S. 207-211.

45. *Stieber Z.* Z fonetyki historycznej dialektu Łemków // Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. - 1958. – T. 3. – S. 363-381.

46. *Szemłej J.* Z badań nad gwarą łemkowską // Lud Słowański. - Kraków, 1934. - T. III. - Z. 2. – S. A161–A178.

47. *Wolnicz-Pawłowska E.* Łemkowskie badania profesora Zdisława Stiebera // Zdisław Stieber (1903–1980). Materiały i wspomnienia / pod red. D. K. Rembiszewskiej. – Warszawa, 2013. – S. 47–58.

48. *Ziłyński J.* Samogłoski nosowe w gwarze wsi Krasna w powiecie krośnieńskim // Prace Filologiczne. – Warszawa, 1927. – XII. – S. 375-394.

49. *Ziłyński J.* Opis fonetyczny jęnzyka ukraińskiego // Prace Komisji Językowej Polskiej Akademji Umiejętności. – Kraków, 1932. – № 19.

50. *Ziłyński J.* Współczesny stan ukraińskiej dialektologji // Lud Słowiański. – Kraków, 1930. – T. 1. – Zesz. 2. – S. 296-306.

51. *Zilyns'kyj I.* A Phonetic Description of the Ukrainian Language. – Harvard, 1979. – 212 p.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Руслана Коца

(Київ)

НОВІ ПОГЛЯДИ НА СЛОВОТВІР СКЛАДНИХ ПРИКМЕТНИКІВ XIV–XV СТОЛІТЬ
(на матеріалі староукраїнських грамот)

У статті зроблено семантико-структурний аналіз складних прикметників, виявлених у грамотах XIV–XV ст.; встановлено основні лексико-словотвірні типи, виявлено нові словотвірні моделі, порівняно з тими, що виділялися попередниками, розширено коло самих дериватів, а також їхню семантику.

The semantic-structural analysis of composite adjectives found in the documents of XIV–XV centuries is proposed in the article. The main lexical and word building types are established, new word-formative models are discovered comparatively with those which have been distinguished by the predecessors; a range of the derivatives themselves as well as their semantics is expanded.

Розвиток будь-якої мови є неоднорідним на різних історичних етапах її функціонування, що зумовлено низкою суспільно-політичних, культурно-історичних, релігійних та інших чинників. Староукраїнська мова XIV–XV ст. функціонувала у суперечливих умовах, які І. Фаріон справедливо назвала «антагоністичними і парадоксальними» [11, с. 229]. Як відомо, у XIII–XIV ст. дуже ослаблена різноманітними суспільно-політичними подіями Київська Русь починає занепадати. І як наслідок, її територія підпадає під юрисдикцію кількох держав – Великого князівства Литовського, Польщі, Молдавського феодального князівства та Угорщини. Староукраїнська мова стає у той час державною мовою Великого князівства Литовського, а її використання в офіційному мовленні сприяє активному розвиткові ділового письменства, «який тим самим став основним мовотворчим ґрунтом загальнонаціональної писемної мови» [4, с. 17]. Староукраїнська

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

мова XIV–XV ст. більшою чи меншою мірою обслуговувала всі мовні стилі, однак її живомовна основа найвиразніше проявила себе в ділових документах. Ще І. Свєнціцький довів, що мова західноукраїнських грамот виразно свідчить про певну перемогу народної мови в економічно-правових документах, які й показали високий рівень розвитку народної мови того часу [8, с. 3]. Політична, економічна та культурна роз'єднаність українських земель призвела до розвитку місцевих рис у писемній мові. Зокрема руська мова в період становлення її як офіційної у Великому князівстві Литовському із живомовних рис передовсім увібрала найбільшу кількість поліських; мовні особливості грамот з території України, яка належала Польщі, засвідчують два діалектні масиви – галицький і волинський; руська мова як офіційно-ділова мова Молдавії була значною мірою трансформована під впливом українських говірок й увібрала у себе значну кількість молдавських, угорських і південнослов'янських лексичних елементів; збагачувалася місцевими говірками і руська мова на території Закарпаття.

Безперечно, староукраїнська мова XIV–XV ст. значною мірою формувалася на народній основі, однак поряд з народнорозмовними елементами продовжували активно функціонувати й давні утворення. За спостереженням І. Царалунги, значний масив українських пам'яток аналізованого періоду характеризується найрізноманітнішими впливами як окремих мовних стихій (білоруської, польської тощо), так і літературно-писемних мов (церковнослов'янської та ін.) [10, с. 8]. Тому актуальними постають дослідження реалізації мовної системи у різних жанрах та стилях на певних етапах функціонування, специфіки впорядкування фонетичного, граматичного, словотвірного рівнів мови і впливу різних чинників на ці процеси.

Ділові тексти XIV–XV ст. постійно привертали увагу дослідників, а історія їх вивчення сягає ще початку XIX ст. Саме у той час розгорнулося збирання грамот завдяки роботі спеціально організованих наукових осередків, таких як Археологічна комісія Російської академії наук, Віленська комісія для розбору давніх актів, Тимчасова комісія для розбору давніх актів та ін. До вивчення грамот з палеографічними їх описами зверталися І. Срезневський, О. Соболевський, Я. Головацький, М. Петров, А. Кримський, О. Шахматов, І. Свєнціцький та ін. Триває ви-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

дання та дослідження староукраїнських грамот і у XX ст. Ділова мова XIV–XV ст. стає об'єктом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних мовознавців – В. Ярошенка, М. Жовтобрюха, Л. Деже, В. Дем'янчука, С. Бевзенка, М. Пещак, О. Купчинського, В. Русанівського, О. Молдована, Л. Гумецької, В. Німчука, У. Єдлінської, І. Царалунги, М. Сулими, І. Слинька та ін. Словотвір українських грамот XIV–XV ст., зокрема прикметниковий, залишається найменш вивченим. І хоча в деяких працях аналізуються окремі випадки ад'єктивного словотворення (Л. Гумецька [2], А. Грищенко [1], А. Дем'янюк [3]), відсутність спеціальних розвідок, що стосувалися б саме складних прикметників, не зовсім точне трактування тих чи тих словотвірних явищ зумовили вибір теми дослідження.

Метою статті є семантико-структурний аналіз складних прикметників, виявлених у пам'ятках ділового стилю староукраїнської мови XIV–XV ст., що передбачає такі завдання: 1) згрупувати складні прикметники, виявлені у грамотах зазначеного періоду, за словотвірно-структурними типами; 2) визначити їхню семантику; 3) простежити стилістичні особливості використання лексико-структурних типів; 4) звернути увагу на питомі та запозичені моделі творення складних ад'єктивів.

Грамоти XIV–XV ст. – документи спеціального жанру, що відрізняються від інших писемних пам'яток свого часу суспільним призначенням і умовами створення. Історія виникнення тексту окремо взятого документа пов'язана з разовою конкретною подією тогочасного суспільного життя. Саме зміст ділових документів і зумовлював використання своєрідної лексики, певних граматичних форм і синтаксичних конструкцій, а також словотвірних моделей.

Кількість складних прикметників, виявлених у староруських грамотах, – не велика. Цей факт дав підстави Л. Гумецькій зробити висновок, що «словоскладення не було продуктивним способом творення прикметників, оскільки більшість складних прикметників перенесена з церковнослов'янської мови» [2, с. 143]. Справді, більшість композитних ад'єктивів, виявлених у грамотах аналізованого періоду, були церковнослов'янізмами. Таке явище, однак, є закономірним. Адже актова мова стала продовженням давньоруськоукраїнської традиції ведення діловодства. Водночас не можемо погодитися з думкою Л. Гумецької, що

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

складні прикметники характеризували книжну мову насамперед у зв'язку зі справами церкви і культу [2, с. 144]. Аналіз опрацьованих нами пам'яток показав, що складні прикметники не стільки стосувалися церкви чи культу, скільки були зумовлені особливостями написання ділових документів того часу й, особливо, правилами мовного етикету.

Кожна грамота мала чітку структуру, елементи якої були регламентовані. Для українських грамот XIV–XV ст. одним із характерних елементів початкового протоколу було сакраментальне звернення до Святої Трійці або Бога, хоча, як підкреслює У. Єдлінська, жодних закономірностей у його вживанні – чи то дарча грамота, чи грамота купівлі-продажу, чи вкладна грамота та ін. – не було [4, с. 82–83]. Саме у таких зверненнях і використовувалися традиційні для святих істот епітети, зокрема: *въ имѣ ѻца и сн҃а и ст҃го д҃ха. тр(о)ица ст҃аа и* ***єдиносѫщнаа*** (1488 УГр. XV, 124; 127). На XVII ст. таке звернення стало традиційним елементом заповітів [4, с. 57–64].

У багатьох молдавських грамотах своєрідними штампами стали закінчення-закляття, найпоширеніші з яких: 1) *а кто порушитъ сїє данїє нашє, то(т) да бѫдетъ проклѧтъ ѡ(т)* ***г҃а*** *б҃а. и ѡ(т) пр҃ч(с)тїѧ его м҃тре. и ѡ(т) чєтыри є҃у(г)листъ. и ѡ(т) ст҃ы(х)* ***б҃гоносны(х)*** *ѡ(т)цъ ижє въ никєи* (1438 УГр. XV, 93), 2) *а кто бы хотѣлъ тоє порушити: или радити на порушєнїє: таковы да є(ст) проклѧтъ ѡ(т)* ***г҃а*** *б҃а: и пр҃ч(с)тыѧ его м҃три. и ѡ(т) д҃ є҃у(г)ли(ст). и ѡ(т) в҃і ст҃ы(х) и врѣховны(х) а҃й(с)лъ. и ѡ(т) т҃її ст҃ы(х)* ***б҃гоносны(х)*** *ѡ(т҃)цъ ижє въ никєи* (1429 УГр. XV, 86), 3) *а кто сѣ покуситъ. възѣти илї [...ш]ити. имъ. бу(д)що. ѡ(т) того вышє писаннаго […] да є(ст) проклѣтъ ѡ(т) г(с̃)а б҃а въсєдръжителѣ. сътворшаго. нєбо и зємлю и ѡ(т) прѣ(ч)стиа б҃ца. и ѡ(т) в҃і а҃й(с)лъ. и ѡ(т) д҃ є҃у(г̃)листъ. и ѡ(т) т҃ и ї҃і.* ***б҃гоносны(х)*** *ѡтєцъ* (1443 УГр. XV, 96). Як бачимо, складні прикметники були обов'язковими елементами цієї структурної частини.

В офіційних документах того часу виробляється певний мовний етикет. Особливо це стосується моменту називання особи. У грамотах XIV–XV ст., а також і в наступні періоди, зафіксовані надзвичайно розширені, ускладнені звертання до осіб, що виявилося у застосуванні великої кількості епітетів. Серед них і прикметники-церковнослов'янізми, які ще з давніх часів служили для підкреслення найвищих чеснот людини.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Це *благовѣрный* (ССУМ I, 97), *благочьстивыи* (98), *богоносныи* (104), *богоспасаємыи* (105), *богочьстивыи*, *христолюбивыи* та ін. Наприклад: *а повєлѣньюємь* ***бл҃говѣрнаго*** *ї* ***хр(с)толюбиваго*** *кнѧзѧ вєликого Михаїла кєдиминовича* (1350 Роз. Гр., 8), *Мл(с̃)тїю бж̃їєю Азъ* ***бл҃гочьстивы*** *г(д)нь, и рабь вл҃(д)кы моєго ї҃н х҃а* (1429 УГр. XV, 84), *исъ* ***бл҃гочьстивою*** *г(д)жєѫ̃ Маринож̃* (1429 УГр. XV, 84), *при* ***бголюбєзномъ*** *калисти ѥп(с)пи холмъскомъ* (1376 Роз. Гр., 22), *а повелѣньюємь* ***бл҃говѣрнаго*** *ї* ***хр(с)толюбиваго*** *кнѧзѧ великого михаіла* (1350 Гр. XIV, 28). У молдавських грамотах XV ст. був навіть своєрідний початок, де перераховувалися всі регалії воєводи, князя тощо. Для прикладу: *Въ х҃а ба* ***бл҃говѣрни(и)*** *и* ***бг҃оч(с)тивы(и)*** *и* ***х(с̃т)ѡлюбивы(и)*** *и бгѡ(м) помазанны(и) и самодрьжавны(и). іѡ Вла(д) воивѡ(д)а м̃л(с)тїѫ̃ бжїєѫ̃ и бжїємь бл҃гы(м) произволєнїємь* (1440 УГр. XV, 136).

У грамотах названого періоду є також композитні прикметники, церковнослов'янізми за походженням, з першою основою **все**-, які не були новотворами ранньої староукраїнської мови. Це *всємогущии* (ССУМ I, 201) 'сильний', *въсєсвѣтлыи* (210) 'чистий, щирий', *въсєблагыи* (209) 'найласкавіший', *въсєхвалныи* (210) 'преславний'. Наприклад: *ѡ(т) с̃ти(х) сла(в)ни(х). и* ***въсєхвалны(х)****. и врѣховни(х). ап[...] пєтра и павла* (1488 УГр. XV, 128), ***въсєч(с)тны(и)*** *и б(л)гоѡбразны(и)* (1440 УГр. XV, 136), *Мы. Лодыславъ. бье мати король польскїй литовскїй и рускїй и* ***всемогїй*** (1397 Гр. XIV, 131), *ми* ***въсєблагы(м)*** *произволєниємъ и* ***въсєсвѣтлы(м)*** *и чисты(м) наши(м) сръдцє(м)... єжє дає(м) и потвєржаємъ* (1449 Cost. II, 377).

Отже, використання церковнослов'янських за походженням композитів насамперед було мотивовано стилістично і зумовлювалося структурними особливостями побудови грамот.

Відтінок книжності мають складні прикметники *вєликодєржавныи* (ССУМ I, 162) 'який стоїть на чолі великої держави', *вєликопольскии* (162) 'утворений від сполучення велика Польща; вживався як власна назва', *мимошєдшии* (594) 'минулий': *по(д)писана бысть сия капли(ца повєлѣні)емъ* ***вєликодєржавного*** *короля пресветлого казимира* (1478; ССУМ I, 162), *тихно* ***вєликопольскии*** (1370 Роз. Гр., 18), *о* ***мимошєдшых*** *рѣчєх и члѣнкахъ* (1457 BD II, 257), *и нє имаємь тыхъ* ***мимошодшихъ*** *дѣлъ и мєрзѧчокъ поминати* (1458 Роз. Гр., 169).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

До живорозмовних складних прикметників належить *доброволныи* (ССУМ I, 306) ‘1) безперешкодний; 2) викликаний власним бажанням’: *а такѣ жь мы видѣвшє єго ѡлсрдьє к намъ и* ***доброволноє*** *пристаньє дали єсмы приятєлю нашому* (1433 Роз. Гр., 124), *даємъ єго посломъ* ***добровольноє*** *проєханьє чєрєзъ нашу зємлю* (1496 BD II, 405), *засѣд на* ***доброволной*** *дорозе у своемъ имени* (XV Арх. ЮЗР 8/IV, 27). Цей прикметник функціонував і в давній руськоукраїнській мові, однак в XI–XIII ст. мав зовсім іншу семантику – *доброволныи* (СДРЯ II, 481) ‘наділений різними чеснотами’, – що була тотожною до значення його грецького відповідника αϱετης ‘чесноти’. Наприклад: *и въ ѥдину свою ѳшю собравъ. ѥди(н)* ***доброволныи*** *ѡбра(з)* (ГБ XIV, 178 г). Староукраїнський композит *доброволныи* утворився на основі сполучення *добра воля*, а точніше – *з доброї волі*, на що вказує і його семантика. Саме з таким основним значенням він функціонує і в сучасній українській літературній мові – *добровільний* (СУМ II, 324) ‘який здійснюється, діє і т. ін. з власного бажання, доброї волі, без насилля, примусу; протилежне *примусовий*’.

Описані вище складні прикметники, виявлені у грамотах XIV–XV ст., належать до дериватів, утворених способом основоскладання на основі підрядного зв’язку. За структурою поділяємо їх на три групи:

1. Власне складні – вказували на збільшений вияв ознаки, названої другим компонентом, й утворювалися за такими словотвірними моделями:

1) іменникова основа + прикметник: *боголюбєзныи* (ССУМ I, 104);

2) займенникова основа **все**- + прикметник: *всємогущии* (ССУМ I, 201), *въсєсвѣтлыи* (210), *въсєблагыи* (209), *всечестьныи*;

2. Складносуфіксальні:

1) прикметникова основа + інтерфікс -**о**- + іменникова основа + суфікс -**н**-, -**ив**-, -**ск**- (підкреслювали зовнішні ознаки предметів, найчастіше вказуючи на їхню якість, а їхнє словотвірне значення можна визначити як ‘об’єкт має якість, визначену першим компонентом’ [6, с. 101]): *благовѣрный* (ССУМ I, 97), *благочьстивыи* (98), *єдиносущныи* (345), *доброволныи* (306), *вєликодєржавныи* (162), *вєликопольскии* (162), *благообразныи*, *богочьстивыи*;

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

2) іменникова основа + інтерфікс -**о**- + дієслівна основа + суфікс -**н**-, -**ив**- (вказували на прямий об'єкт дії – об'єктні відношення): *богоносныи* (ССУМ І, 104), *христолюбивыи*;

3) іменникова основа + інтерфікс -**о**- + дієслівна основа + суфікс -**ем**- (передавали суб'єктні відношення – 'дія мислиться і вводиться у композитну основу як властива предмету чи особі'): *богоспасаємыи* (ССУМ І, 105);

4) займенникова основа **все**- + дієслівна основа + суфікс -**н**- (суб'єктні відношення – 'ознака дії, здійснювана першим компонентом'): *въсєхвалныи* (ССУМ І, 210) 'якого усі хвалять';

5) прислівникова основа + іменникова основа + суфікс -**н**- (вказували на кількісний вияв ознаки): *многогрѣшныи*;

6) прислівникова основа + дієслівна основа + суфікс (вказували на спосіб, час, місце дії): *мимошєдшии* (ССУМ І, 594);

3. Складнонульсуфіксальні:

1) займенникова основа **все**- + дієслівна основа + нульовий суфікс (передавали суб'єктні відношення): *всемогии*.

Така класифікація є докладнішою та враховує всі аспекти словотворення (словотвірне значення, словотворчі засоби, формально-граматичну приналежність основ, синтаксичний зв'язок та відношення між ними).

У грамотах XIV–XV ст. зафіксовано також складні прикметники, утворені на базі сурядного зв'язку: *угровлахїиский* та *борисоглебский*. Названі прикметники стали першими фіксаціями саме такого структурного типу утворення ад'єктивних композитів. Вони означали територіальну чи іменну належність предметів, тобто були відносними прикметниками, утвореними поєднанням двох рівнозначних іменникових основ за допомогою сполучного голосного -**о**- та суфікса -**ск**-. Наприклад: *въсєи зємли* ***угровлахїиско(и)*** (1440 УГр. XV, 136), *ѹни(з) монастыра* ***бори(с) глебскаго*** (1396 Гр. XIV, 129), *самодръжавныи Господинъ, Въсеи Земли* ***оугровлахійскои*** (1387 Вен. Гр., 26), *всѣмь кои живу въ* ***оугровлахїискои*** *земли* (1420 Вен. Гр., 49)

З огляду на сказане вище, вважаємо твердження Л. Гумецької «За характером синтаксичного зв'язку між компонентами всі без винятку складні прикметники є підрядними словосполученнями» [2, с. 143] – хибним.

Визначальною особливістю стилю ділових документів були певні кліше-штампи. Зазвичай, вони разом з професійною лекси-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

кою та термінами об'єднувалися у мовні конструкції, утворюючи чітку структуру документа [9, с. 52]. Однак необхідно пам'ятати про те, що загальних норм ведення діловодства не існувало, тому кожне міське управління мало свої особливості.

Актова мова XIV–XV ст. відбиває цікавий етап незавершеності процесу переходу синтаксичних сполучень «прислівник + пасивний дієприкметник минулого часу на -**н**-» до категорії складних прикметників [2, с. 144]. Про це свідчить неоднакове написання цих слів, які ще не цілком усвідомлювалися писарями як одне слово. Сюди належать типові для канцелярського стилю сполучення з прислівниковими основами **виш**- (та її варіанти), рідше – **ниж**- (та її варіанти).

Прикметники такої структури фіксуються у грамотах XIV ст., але кількість їх мала: *у тогожь Алехна Ромашковича* ***вышеписаного*** (1342 Гр. XIV, 25), *тыи вси* ***вышеписаныи*** *земли и сѣножати* (1342 Гр. XIV, 25).

Цікавий матеріал дають молдавські грамоти XV ст. У їхній структурі можна виділити характерні майже для всіх документів елементи з аналізованими композитами. По-перше, це речення, у якому воєвода виступає запорукою виконання того, про що йшлося у тексті грамоти: *то є(ст) вѣра* ***вышє писанного*** *г.(д)ва ми Илїи* (1438 УГр. XV, 92), *а на то вѣра нашєго г(с)п(д)ства* ***вышє писанного*** *алєксандра воєводы* (1411 УГр. XV, 74), *а на то є(ст) вѣра нашєго г҃ва* ***вышє писанного*** *алєҳа(н)дра воєводы* (1422 УГр. XV, 76). Отже, частина грамоти, у якій давалося підтвердження достовірності основного змісту, зводилася до своєрідних базових формул [7, с. 56]. Друге – підсилення слів воєводи своєю печаткою, що фактично стало традиційною кінцівкою молдавських грамот XV ст.: *а на болшєє потвръждєнїє. тому въсєму* ***вышє писанному****. вєлѣли єсми … привѣсити пєча(т) наша* (1411 УГр. XV, 74), *а на болшєє потвръж(д)нїє тому въсєму* ***вышє писанному*** (1422, 1427, 1429 УГр. XV, 76, 80, 84), *оутвръж(д)єнїє том(у) въсєму* ***вышє писанному*** *писахомъ: и вѣрѫ нашєго г(с̃)ва* ***вышє писаннаго*** *Алеҳандра воєводы* (1429 УГр. XV, 85), *а на болшїи крѣпостъ тому всєму* ***вышє писанном(у)*** *вєлѣли єсми …* (1434 УГр. XV, 91). До речі, такого змісту записом закінчується і центральноукраїнська грамота, написана князем Вітовтом у Вільно 1407 року: *а длѧ твєрдости* ***вышє писаны(х)*** *рєчєи к сєму листу приложили пєчать нашу* (1407 УГр. XV, 35). Таке явище

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

вкотре підкреслює спільність для всіх грамот цього періоду (незалежно від їхньої територіальної приналежності) давньоукраїнської традиції написання ділових документів.

Окрім названих випадків, похідні такого типу починають вживатися для своєрідної економії часу і місця у грамоті, тобто для уникнення повторів називання імен, регалій тощо тих осіб чи предметів, про які вже йшлося вище. Зокрема, *тоє въсє да бѫдєтъ тому* ***вы(ш)писанному*** *нашєму манастырю* (1438 УГр. XV, 92), *примѣса къ тѣмъ* ***вышє писаннымъ*** *циганомъ да нє имаєтъ* (1434 УГр. XV, 90), *а кто бы покуси(л) порушити. или възмѧти боу(д) ѡ(т) того* ***вышє писаннаго*** (1443 УГр. XV, 97), *тоє въсє* ***вышє писаннѡє*** *слюбуємъ* (1456 УГр. XV, 104), *ми.* ***вишє писа(н)ны(и)****. Стєфа(н) воєво(д)а* (1471 УГр. XV, 119), *въсє* ***вышє рє(ч̑)ннаа*** *испъ(л)нити* (1430 УГр. XV, 87), *що из тѣ(х) двѣ* ***вышєрє(ч̑)нны(х)*** *чєлѣдє(х)* (1434 УГр. XV, 91), *а про лепшую справедливость* ***вышеписаних*** *речей* (1490 Пам. I, 138).

Отже, найпоширенішими у мові грамот XIV – XV ст. були прикметники, утворені від сполучення прислівника *више* / *выше* та прикметників, похідних від дієслів *писати* та *ректи* – ***вишєписанїй*** */****вышєписанныи*** (ССУМ I, 177), ***вышєрєчєннїй*** (ССУМ I, 225).

У грамотах XV ст., причому незалежно від території їх написання, фіксуються випадки вживання канцеляризмів типу *прє(д)рєчони(и)* замість описаних вище. Наприклад: *и дали єсмо* ***прє(д)рєчону*** *пану* (1407 УГр. XV, 35) – Центральна Україна, *щобы тоє* ***прѣ(д)рє(ч̑)нному*** *монастырю* (1422 УГр. XV, 76) – молдавські грамоти, *и дали єсмо* ***прє(д)рєчону*** *пану* (1407 Гр. XIV–XV, 133) – галицько-волинські грамоти. До речі, є випадки паралельного використання обох типів прикметників навіть в одному й тому самому реченні: *тоє въсє* ***вышє писанноє*** *да будє(т). тому* ***прѧ(д)рєчєнному****. монастырю* (1443 УГр. XV, 96). Як бачимо, впродовж XIV–XV ст. тільки розпочинається процес вироблення мовних кліше та штампів, характерних для ділового стилю.

В опрацьованих нами пам'ятках виявлено тільки один випадок вживання складних прикметників-канцеляризмів з першою основою **ниже**-: *учи(н)ку* ***нижє(и)мєнованого*** (1499 УГр. XV, 31). Зазначимо, що ад'єктиви такого типу впродовж усього періоду розвитку староукраїнської мови характеризувалися значно мен-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

шою поширеністю на відміну від складних прикметників з першою основою **вище**- та її варіантів.

У своїх дослідженнях Л. Гумецька звернула увагу на те, що певна частина синтаксичних сполучень, аналогічних до наведених вище, не виявляла тенденції переходу до категорії складних прикметників. Такі словосполучення, за її словами, лексикалізовані на другому етапі розвитку української мови, творили неначе складені прикметники термінологічного характеру [2, с. 144]. Це були сполучення прислівників *потом*, *напотом* з активним дієприкметником теперішнього (майбутнього) часу від дієслова *бути* на -**уч**- / -**ущ**-, які згодом субстантивувалися [2, с. 145]: *нинѣшнимъ и пото(м) будущи(м)* (1415 Купч. Гр., 811).

Отже, зафіксовані в текстах грамот XIV–XV ст. складні прикметники дозволяють не погодитися з поширеною у мовознавстві XX ст. думкою, що «словоскладення прикметників, як і іменників, було словотворчим засобом, в основному чужим живій народній мові» [2, с. 144]. Невелика кількість живорозмовних складних прикметників, виявлених у пам'ятках XIV–XV ст., зумовлена, насамперед тим, що у зазначений період ділова мова на живорозмовній основі тільки формувалася, а стиль грамот був ще переобтяжений давньоукраїнською традицією написання. Поступовий розвиток діловодства призведе до розширення лексичного складу грамот. Яскравим підтвердженням такої думки може стати багатющий матеріал староукраїнської мови XVI–XVIII ст. Адже чи могло таке явище, як складання, раптом виникнути у народній мові ні з чого і розвиватися так стрімко та інтенсивно?

Безперечно, мова грамот XIV–XV ст. є українською з великою кількістю ознак живої народної мови. Окремі церковнослов'янізми у структурі тогочасних грамот необхідно розглядати як структурні елементи офіційних текстів, своєрідні традиції ведення діловодства.

Актова мова XIV–XV ст. засвідчила два типи складних прикметників за структурою – утворених способом основоскладання (на основі підрядного та сурядного зв'язків) та способом словоскладання, а саме зрощення.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

1. *Грищенко А. П.* Прикметник в українській мові. – Київ : Наукова думка, 1978. – 208 с.

2. *Гумецька Л. Л.* Нариси словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / відп. ред. І. М. Корницький. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.

3. *Дем'янюк А. А.* Композити в староукраїнській літературній мові кінця XVI–XVII ст. : структурно-семантичний і функціонально-стилістичний аспекти (на матеріалі поетичних текстів) : дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». – Київ, 2004. – 183 с.

4. *Єдлінська У. Я.* Із спостережень над формою українських грамот XIV–XV ст. // Дослідження і матеріали з української мови. – Київ : Наукова думка, 1964. – Т. VI. – С. 81–90.

5. *Жовтобрюх М. А.* Староукраїнські грамоти як пам'ятки української мови // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 62–70.

6. *Клименко Н. Ф.* Морфологічна будова композитів // *Клименко Н. Ф.* Вибрані праці / упоряд. Є. А. Карпіловська, О. Д. Пономарів, А. О. Савенко. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – С. 83–111.

7. *Пещак М. М.* Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту). – Київ : Наукова думка, 1979. – 268 с.

8. *Свєнціцький І.* Західноукраїнські грамоти XIV–XV ст. // Питання українського мовознавства. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1957. – Кн. 2. – С. 3–27.

9. *Царалунга І. Б.* Вижвівська книга XVII століття – цінне джерело для вивчення західнополіського діалекту в діахронії // Акти Вижвівської міської книги XVII ст. / підгот. до вид. І. Б. Царалунга ; відп. ред. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2015. – С. 5–55.

10. *Царалунга І.* Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст. – Хмельницький : ФОП Гонта А. С., 2017. – 448 с.

11. *Фаріон І.* Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2015. – 654 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

Арх. ЮЗР – Архивъ Югозападной Россіи, издаваемый Временною комиссіею для разбора древнихъ актовъ. – Кіевъ, 1858–1914. – Ч. 1–8.

Вен. Гр. – Влахо-болгарские или дако-славянские грамоты, собранные и объясненные Юрием Венелиным. – Санкт-Петербург, 1840. – 359 с.

Гр. XIV – Грамоти XIV ст. / упоряд., вступ. ст., комент., слов.-покажч. М. М. Пещак ; відп. ред. В. М. Русанівський. – Київ : Наукова думка, 1974. – 256 с.

Гр. XIV–XV – Wladyslaw Kuraszkiewicz. Gramoty halicko-wolynskie XIV – XV wieku. Studjum językowe. – Krakow, 1934.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Купч. Гр. – Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть: дослідження. Тексти. – Львів, 2004.

Пам. – Памятники, изданные Кіевскою Коммиссіею для раз бора древнихъ актовъ. – Т. I–III. изд. 2-е, съ дополненіями. – Кіевъ : Типографія Императорскаго Университета Св. Владиміра Н. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1897–1898.

Роз. Гр. – Розов В. Українські грамоти. – Т. 1 : XIV в. і перша половина XV в. – Київ : УАН, 1928. – 75 с., IX.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. – Київ : Наукова думка, 1977–1978.

УГр. XV – Українські грамоти XV ст. / підгот. тексту, вступ. ст. і комент. В. М. Русанівського ; відп. ред. М. М. Пещак. – Київ : Наукова думка, 1965. – 62, [1] с.

BD – Documentele lui Ştefan cel Mare / publicate de Ioan Bogdan. – Bucureşti, 1913. – Vol. I–II.

Cost. – Documentele moldoveneşti inainte de Ştefan cel Mare / publicate de Mihai Coştăchescu, vol. I, Iaşi, 1931; vol. II, Iaşi, 1932.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Тетяна Сивокозова

(Київ)

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛОКАТИВНО-ДИРЕКТИВНИХ ПРИЙМЕННИКОВО-СУБСТАНТИВНИХ КОМПЛЕКСІВ У ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVII–XVIII СТОЛІТЬ ЗІ СХІДНОГО ПОЛІССЯ

У статті проаналізовано прийменниково-субстантивні комплекси із семантикою напрямку руху з вихідного пункту, засвідчені в пам'ятках української мови XVII–XVIII ст. зі Східного Полісся. Основну увагу зосереджено на структурно-семантичних особливостях аналізованих одиниць, визначено їхні моделі.

The prepositional-substantive complexes with the semantics of the motion direction from the starting point, fixed in the Ukrainian language monuments of the XVII–XVIII centuries from the Eastern Polissia are analyzed in the article. The main attention is paid to the structural and semantic peculiarities of the locative units, their structural models are determined.

Дослідження пам'яток зі Східного Полісся є необхідним елементом комплексного вивчення історії української мови, закономірностей формування та функціонування її фонетичної, лексичної, граматичної підсистем. За свідченням багатьох мовознавців, серед яких Ю. В. Шевельов, В. М. Русанівський, В. В. Німчук, П. Ю. Гриценко, саме XVII–XVIII ст. є важливим періодом у становленні староукраїнської мови та її діалектів. У різножанрових пам'ятках цього часу зі Східного Полісся простежуються характерні народнорозмовні риси, що вплинули на подальший розвиток української літературної мови.

У пам'ятках української мови XVII–XVIII ст. зі Східного Полісся засвідчено чимало специфічних синтаксичних рис, з-поміж

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

яких і структурно-семантичні особливості локативно-директивних прийменниково-субстантивних комплексів, уживаних на позначення вихідного пункту руху.

Значення напрямку руху з вихідного пункту найточніше виражають прийменниково-субстантивні комплекси як семантико-синтаксичні одиниці, утворені взаємозумовленою семантичною і граматичною єдністю компонентів – прийменника та субстантива. Структура, а відповідно і значення, прийменниково-субстантивних комплексів характеризується не лише набором прийменників (Prep) та відмінкових форм субстантива (S_{gen}, S_{dat}, S_{acc}, S_{ins}, S_{loc}), а й наявністю відповідних атрибутивних поширювачів. Прикметники, дієприкметники, числівники, займенники та іменники, розміщені між прийменником і субстантивом, конкретизують значення всього прийменниково-субстантивного комплексу.

На сьогодні прийменниково-субстантивні комплекси з субстантивним компонентом у формі родового відмінка є фактично єдиним засобом вираження напрямку руху з вихідного пункту, оскільки ці одиниці почали функціонувати замість безприйменникового родового віддалення, або напряму. У староукраїнській мові родовий віддалення засвідчений переважно при дієсловах із префіксом *от-* на позначення вихідного пункту руху без уточнення, звідки саме починається переміщення – від крайньої точки предмета чи з його середини [6, с. 77–79; 7, с. 129–134]. У пам'ятках XVII–XVIII ст. зі Східного Полісся зафіксовано лише поодинокі випадки вживання цього безприйменникового генітива: *и потонуло козаковъ его и ляховъ тисячи десеть и килка сотъ, отъбѣгша* ***всего табору*** (1661, ЧЛ, с. 83), що свідчить про процес витіснення безприйменникового родового віддалення в українській мові та його заміну відповідними прийменниковими структурами.

Прийменниково-субстантивні комплекси якнайточніше характеризують різні аспекти напрямку руху об'єкта з вихідного пункту, зокрема, руху в напрямку від локативного орієнтира, від його крайньої точки, зсередини чи з поверхні, із місця за або перед, над або під локативним орієнтиром, із місця, оточеного іншими предметами. При дієсловах руху та переміщення таку семантику мають прийменниково-субстантивні комплекси з прийменниками *отъ (от, ѡт, одъ, оды), съ (с, зъ, з, изъ, из, исъ, ис), из-за, з под (сподъ, споды)*.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Найбільше функціональне навантаження з-поміж засобів вираження вихідного пункту руху в досліджених пам'ятках мають прийменниково-субстантивні комплекси моделей *отъ (от, ωт, одъ, оды)*+S_{gen} та *съ (с, зъ, з, изъ, из, исъ, ис)*+S_{gen}. Протягом XVII–XVIII ст. прийменниково-субстантивний комплекс із первинним прийменником *отъ (*чи його варіантами *от, ωт, одъ, оды)*, якому в сучасній українській літературній мові відповідає прийменник *від*, почав активніше витісняти безприйменниковий генітив [3, с. 230; 7, с. 131]. У староукраїнській мові комплекс моделі *отъ (от, ωт, одъ, оды)*+S_{gen} використовувався для характеристики руху, що відбувається від крайньої точки предмета, яка знаходиться найближче до мовця, без уточнення, звідки починається рух – з поверхні чи зсередини предмета [5, с. 252].

Локативне значення прийменниково-субстантивного комплексу моделі *отъ (от, ωт, одъ, оды)*+S_{gen} у досліджених пам'ятках варіюється та вказує на напрям руху переважно в горизонтальній площині:

– напрям руху від зовнішніх меж локативного орієнтира, який є точкою віддалення. Із цим значенням комплекс зафіксовано переважно при дієсловах руху із префіксом *от-*: *а не далеко отехавши* ***от фолварковъ*** *обачили труп чловечий въ ровѣ* (1669, АБ, 78); *и они отступили* ***оды Львова*** (1672, ЧЛ, с. 86). Спостерігаємо також мультиплікацію прийменників або уточнення цього комплексу іншим синонімійним, а відповідно – утворення двокомпонентної структури (моделі *отъ*+S_{gen}+*отъ*+S_{gen} або *съ (зъ)*+S_{gen}+ *отъ (от, ωт, одъ, оды)*+S_{gen}). Один із комплексів такої структури узагальнено вказує на локативний орієнтир, а другий комплекс власне називає об'єкт віддалення, що знаходиться на території цього орієнтира: *и одступилъ* ***отъ Зборова отъ ляховъ****, пошолъ въ городы свои* (1649, ЧЛ, с. 79); *Повернулся* ***зъ табору, отъ Красной Яруги****, отпущенній п. Василь, сотниченко глинскій* (1723, ДМ1, с. 14);

– напрям руху чи поширення дії з внутрішніх меж локативного орієнтира: *Тоей жъ осени, якъ былъ Хмельницкій подъ Львовомъ, вышелъ ханъ зо всѣми ордами своими, на городы козацкие, почавши* ***отъ Смѣлои*** (1655, ЧЛ, с. 81); *Отпускаючи сторожовъ наших до Сорочинецъ, ознаймуемъ в. милости о томъ, же войска шведскіе, почавши* ***от самой Борзны****, всюды по городах и селах, для*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

защищенія отчизны нашой от наступленія московского, ажъ до самого Ромна постановлены на станціах (1708, УМ, с. 566);

– напрям віддалення, руху, що здійснює особа в протилежному від себе чи іншої особи напрямі. Субстантивний компонент зазвичай виражений займенником: *Того жъ року, Петръ Алексѣевичъ, царъ московский, ходилъ подъ городъ турецкий Азовъ и много тамъ войска погинуло московского; и отступилъ назадъ* ***отъ нихъ*** (1696, ЧЛ, с. 90); *а остатокъ войска шведского зъ енералами… 14 тисячий тридесять человѣка, пооткидавши* ***отъ себе*** *оружие воинское, Петру Алексѣевичу, цару, поклонился, просячи милости* (1709, ЧЛ, с. 96); *И одишолъ* ***от него*** *въ лѣсъ до городничого* (1719, ДНРМ, с. 98);

– межу, що є точкою відліку відстані віддалення від локативного орієнтира. Квантитативну характеристику визначає інший прийменниково-субстантивний комплекс, а утворена цими комплексами двокомпонентна структура (моделі *отъ (от,ωт, одъ, оды)*+S_{gen} + *около (коло)*+S_{gen}; *отъ (от, ωт, одъ, оды)*+S_{gen} + *у*+S_{acc}) має квантитативно-просторову семантику: *и отийшовши* ***отъ Тарковъ*** *впередъ* ***версть около 15****, повернули вправо* (1725, ДМ1, с. 323);

– соціальне середовище, з якого виходить, виділяється особа чи група осіб, пов'язані з цим середовищем певними зв'язками чи відносинами [1, с. 7]: *и такъ отпали прусы* ***отъ короны полской*** (1704, ЧЛ, с. 92).

Для визначення вихідного пункту руху, окрім прийменниково-субстантивного комплексу моделі *отъ (от, ωт, одъ, оды)*+S_{gen}, використано також синонімійний комплекс із прийменниками *изъ* і *съ* та генітивом. Приблизно з XIII ст. розпочалося звукове злиття давніх прийменників праслов'янського походження *из(ъ)* та *съ* в один прийменник, що в українській мові та її діалектах реалізувалося в кількох варіантах: *изъ (из), исъ (ис)* та *зъ (з), съ (с)* [2, с. 61; 3, с. 428–429; 4, с. 197; 6, с. 79].

У пам'ятках XVII–XVIII ст. зі Східного Полісся прийменниково-субстантивний комплекс моделі *съ (с, зъ, з, изъ, из, исъ, ис)*+S_{gen} є досить продуктивним і позначає контактний напрям руху як у вертикальній площині (*На що я чимало подививъшися, пошла* ***зъ схудецъ*** *вънизъ* (1717, ДНРМ, с. 92), *я тягнулъ* ***с колодезя*** *воду* (1725, ДНРМ, с. 166)), так і різні аспекти контактного напряму руху в горизонтальній площині:

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

– із будівель, їхніх частин: *Того жъ року, у Варшавѣ на Сеймѣ, шляхтичъ Пекарский, на Жигмонта, короля полского, гды выходилъ* ***съ костела****, ударилъ чеканомъ* (1620, ЧЛ, с. 75); *вигнавъ мене на ночъ* ***ис хати*** (1715, ДНРМ, с. 81); *И тимъ недоломкомъ бючи по ребрах и по головѣ <,> и с памяти збивши, виволокъ* ***зъ свѣтлицѣ*** *надвор* (1723, ДНРМ, с. 140);

– із внутрішніх меж просторових об'єктів: *А онъ* ***зъ лѣса*** *дорогою пошолъ* (1704, ДНРМ, с. 98); *вибили наши рекгулярніе и некгулярніе татаръ* ***зъ ущелліовъ*** (1725, ДМ1, с. 322); *а невѣстка моя Петриха послала мене вигонити воли* ***зъ ωгорода*** (1733, ДНРМ, с. 264);

– із внутрішніх меж населених пунктів: *Чернецкий, набравши скарбовъ и гарматъ, вышолъ* ***съ Чигирина*** (1664, ЧЛ, с. 84); *без ей̑ вѣдома уишол* ***зъ Глухова*** (1723, ДНРМ, с. 143);

– із середини предмета: *Чарнецкій Бужинъ и Суботовъ спалилъ и тамъ въ Суботовѣ тѣло старого Хмелницкого и Тимоша сына его, которого подъ Сочавою забито, казалъ* ***съ гробовъ*** *въ рынку выкинути на пепелище* (1664, ЧЛ, с. 84); *виневши* ***с коробки*** *жменю грошей, в чом били, не личечи, знову комору замкнула* (1693, АС, с. 8).

Комплекс моделі *съ (с, зъ, з, изъ, из, исъ, ис)*+S_{gen} є продуктивним для характеристики дистантного напряму руху з вихідного пункту, що має окреслені межі. Субстантивний компонент комплексу називає переважно адміністративно-територіальну одиницю, географічний об'єкт тощо, від яких спрямований рух: *череда шла* ***с поля*** (1723, ДНРМ, с. 139); ***Зъ Сѣчи*** *зас поворочаючи, зъближившися до Великого Лугу* (1723, ДНРМ, с. 143).

Цей прийменниково-субстантивний комплекс може набувати атрибутивно-просторового відтінку, якщо в реченні має присубстантивну позицію та характеризує особу за місцем її проживання чи місцем, звідки вона прийшла: *жаловал урожоный Миколай Водвинский* ***з Барышова****, на пана Себастиана Ядловского* (1615, АБ, с. 8); *абы нихто з тутейших малороссийских жителей* ***з сеей стороны Днѣпра****, з Богом хранымой его великого государя державы, на тамшую сторону в заграничный край на жите не бил пропущанъ* (1702, УП, с. 527); *Іеромонахъ Авимелехъ* ***зъ гори Синайской*** *бувъ у мене и обѣдавъ* (1725, ДМ1, с. 186).

Прийменниково-субстантивний комплекс моделі *съ (с, зъ, з, изъ, из, исъ, ис)*+S_{gen} входить також до складу двокомпонентних

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

структур, що мають значення загального напрямку руху з меж одного локативного орієнтира в напрямку до іншого. Це структури моделей *съ (с, зъ, з, изъ, из, исъ, ис)*+S_{gen} + *на*+S_{acc}; *съ (с, зъ, з, изъ, из, исъ, ис)*+S_{gen} + *у (въ , в, во)*+S_{acc}; *съ (с, зъ, з, изъ, из, исъ, ис)*+S_{gen} + *до*+S_{gen}: *ижъ дей и сына моего з жоною и з иншими помочниками побили* ***з двора*** *и* ***на улицу*** *бъючи выгнали* (1614, АБ, с. 4); *потымъ* ***на Вкраину зъ Дубна****, утекъ и умеръ* (1660, ЧЛ, с. 82); *ханъ кримъский пойдетъ* ***з Криму в сторону полскую, или в сторону нѣмецкую*** (1688, УМ, с. 79); *пошъла* ***зъ гурницѣ въ пекарню*** (1717, ДНРМ, с. 91); ***з гурницѣ*** *судейской идутъ* ***пѣ*** ***до церкви*** (1717, ДНРМ, с. 93); *ωтходилъ* ***зъ обытели Самарскои до Кіева*** (1723, ДНРМ, с. 144).

Малопродуктивним у пам'ятках є прийменниково-субстантивний комплекс зі складеним прийменником *из-за (з-за)* (модель *из-за (з-за)*+S_{gen}), який позначає напрям руху з протилежного боку локативного орієнтира: *А Юско Корнѣенко и себѣ* ***из за стола*** *под лавку упавъ* (1714, ДНРМ, с. 71). Проте в нетиповій присубстантивній позиції комплекс набуває атрибутивно-просторового значення, зокрема визначає походження особи: *Тако(ж) слуша(в) пи(с)мє(н)ного свѣдитє(л)ства… о приниманій прихожи(х)* ***и(з)-за граници по(л)ской*** *тамо(ш)ни(х) обыватєлєй з(ъ) жєнами, и дѣтми* (1734, ПЛ, с. 69–70); *прихожихъ по(л) ски(х)* ***з-за рубєжа*** *людєй, якіє в полку Стародубовско(мъ) жить повєлѣваю(т)… записавъ имя* (1735, ПЛ, с. 73).

Зафіксовано також використання прийменниково-субстантивного комплексу зі складеним прийменником *з-під* (*з под, зъ подъ, сподъ, споды*) – модель *з-под (зъ подъ, сподъ, споды)*+S_{gen} – для визначення напряму руху від локативного орієнтира (переважно населеного пункту) в горизонтальній площині: *Дорошенко послалъ до монастыра Креховского,* ***споды Львова****, Івана Мазепу* (1672, ЧЛ, с. 85); *гонячи везира, котрый* ***сподъ Ведня*** *утеклъ* (1684, ЧЛ, с. 88); *Сегодня, 6-го часа зъ полночи рушили* ***зъ подъ Куштаркаловъ*** (1725, ДМ1, с. 328), а також контактного напрямку руху з простору, що знаходиться під локативним орієнтиром: *отокравши клюк* ***з-под голов*** *у Лаврѣна, отомкнула комору* (1693, АС, с. 8); *А ωн, будучи подо мною // подо мною, а ноги свои мнѣ въ груди уперши <,> за груди мене держалъ <,> хотячи вивернутис* ***зъ под мене*** (1733, ДНРМ, с. 263). Проте цей комплекс вжито також для характеристики виходу зі стану, процесу, середовища,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

у якому перебуває суб'єкт, об'єкт [4, с. 198]: *онъ и протчіи* ***з под аресту*** *уволени* (1737, ДМ4, с. 172); *Волошинъ* ***з под караулу*** *<,> въ ножнихъ колодках и въ ручнихъ скрипицях <,> ночной доби невѣдомо куда бежалъ* (1738, ДНРМ, с. 271).

Локативно-директивні прийменниково-субстантивні комплекси з генітивом до XVII–XVIII ст. майже повністю витіснили з ужитку безприйменниковий родовий віддалення та стали основним засобом вираження напрямку руху з вихідного пункту. Наявність різних прийменників у складі прийменниково-субстантивних комплексів зумовлює варіювання їхньої локативної семантики. Найпродуктивнішими є прийменниково-субстантивні комплекси моделей *отъ (от,ωт, одъ, оды)*+S_{gen}; *съ (с, зъ, з, изъ, из, исъ, ис)*+S_{gen}, що виражають різні відтінки значення напрям руху як у вертикальній, так і горизонтальній площинах. Директивні прийменниково-субстантивні комплекси можуть входити до складу сталих двокомпонентних структур, що мають квантитативно-просторове значення, узагальнено вказують на напрям руху з меж одного локативного орієнтира в напрямку до іншого тощо.

---

1. *Златкин В. З.* Пространственная и временная многозначность древнерусских предложно-падежных форм (на материале русских повестей) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / В. З. Златкин. – Новосибирск, 1973. – 21 с.

2. *Колодяжний А. С.* Прийменник : матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови / А. С. Колодяжний. – Харків : Видавництво Харківського державного університету імені О. М. Горького, 1960. – 168 с.

3. *Німчук В. В.* Прийменник / В. В. Німчук // Історія української мови : морфологія / [С. Б. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1978. – С. 413–448.

4. *Німчук В. В.* Синтаксичні функції прийменників / В. В. Німчук // Історія української мови : синтаксис / [Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1983. – С. 131–231.

5. *Потебня А. А.* Предлог // *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – Москва ; Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1941. – Т. IV : Глагол. Местоимение. Числительное. Предлог. – С. 252–285.

6. *Слинько І. І.* Дослідження з історичного синтаксису української мови за пам'ятками XIV–XVIII ст. : (місцево-просторові звороти) / І. І. Слинько. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1968. – 112 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

7. *Слинько І. І.* Історичний синтаксис української мови / І. І. Слинько. – Київ : Вища школа, 1973. – 216 с.

АБ – Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда 1612–1699 гг. / предисл. А. В. Стороженка. – Киев : Изданіе журнала «Кіевская Старина» ; Типографія Г. Т. Корчак-Новицкаго, Михайловская ул., домъ № 4, 1892. – 112 с.

АС – Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 года / под ред. В. Л. Модзалевского. – Чернигов : Черниговская губернская ученая архивная комиссия, 1914. – 136 с.

ДМ1 – Дневникъ генерального подскабія Якова Марковича (1717–1767 гг.) / изданіе «Кіевской Старины», подъ ред. Ал. Лазаревскаго. – Кіевъ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайловская ул., д. № 4, 1893. – Ч. I : 1717–1725 гг. – 329 с.

ДМ4 – Дневникъ Якова Марковича. Том IV. 1735–1740 роки. Видав Вадим Модзалевський // Джерела до історії України-Руси : [видає археоґрафична комісія наукового товариства імени Шевченка]. – Київ ; Львів, 1913. – Т. XXII. – 385 с.

ДНРМ – Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. : (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / підгот. до вид. В. А. Передрієнко. – Київ : Наукова думка, 1976. – 416 с.

ПЛ – Приватні листи XVIII ст. / підгот. до вид. В. А. Передрієнко ; відпов. ред. М. А. Жовтобрюх. – Київ : Наукова думка, 1987. – 176 с.

УМ – Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Універсали українських гетьманів : матеріали до українського дипломатарію / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич. – Київ ; Львів : НТШ, 2006. – Ч. II. – 799 с.

УП – Універсали Павла Полуботка (1722–1723). Універсали українських гетьманів : матеріали до українського дипломатарію / упоряд. В. Ринсевич. – Київ : НТШ, 2008. – 721 с.

ЧЛ – Черниговская лѣтопись по новому списку (1587–1725) / [предисл. Ал. Лазаревського] // Материалы по исторіи, литературѣ и этнографіи Южной Россіи. – Кіевъ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайловская улица, домъ № 4, 1890. – С. 70–110.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Людмила Колєснік

(Київ)

ПОКУТСЬКІ ГОВІРКИ: ДО ПРОБЛЕМИ ТЕОРЕТИЧНОГО ОКРЕСЛЕННЯ

Покутські говірки традиційно об'єднують разом із буковинськими в одну із підгруп південно-західних говорів української мови. Однак Покуття і Буковина значний час перебували під владою різних іноземних держав, творили свій неповторний мовний образ у різних умовах, на межі їх зіткнення проходив міждержавний кордон. Усе це зумовило й значну відмінність між ними. У розвідці проаналізовано мовознавчі праці, присвячені покутським говіркам. Також у статті актуалізовано проблему виділення власне покутських говірок, їхніх меж, зокрема з гуцульськими та буковинськими говірками. На можливість такого поділу вказують результати сучасного лінгвогеографічного дослідження цього ареалу.

Pokuttia dialects are combined traditionally with the Bukovinian into one of the subgroups of the South-Western dialects of the Ukrainian language. However, Pokuttia and Bukovina have been under the authority of various foreign states for a long time. They have created their unique linguistic image in different conditions. The interstate border has been situated on the verge of their contact. All these factors have caused a significant difference between them. The linguistic works dedicated to Pokuttia dialects are analyzed in the article. Also the problem of proper Pokuttia dialects selection and their borders, in particular with Hutsul and Bukovinian dialects, is actualized. The possibility of such a division is indicated by the results of modern lingvo-geographic research of this area.

Покуття – порівняно невелика етнографічна територія, що утворює своєрідний кут у межах Галичини. В етнографії утвердилося окреслення цього ареалу рівнинною територією правобережжя середнього Придністров'я до річок Бистриця Надвірнянська або Бистриця Солотвинська на північному заході та суміжної з етнографічною Гуцульщиною на південному заході. Однак самі етнографи визнають, що територія з цією назвою у

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

різних джерелах й авторів окреслена неоднаково. Його північною межею вважають Дністер, східною – кордон із Буковиною. Однак усі погоджуються з тим, що назва Покуття стосується південно-східної частини Івано-Франківської області. Це сучасні Городенківський, Коломийський, Снятинський, Тлумацький райони, північно-східна частина Богородчанського, Надвірнянського та Косівського районів.

Назва «Покуття» трапляється вже у джерелах XIV ст. як визначення адміністративно-територіальної одиниці. Як відомо, ця територія впродовж тривалого часу перебувала у підпорядкуванні іноземних держав: від 1387 до 1772 – Покуття було під владою Польщі, від 1772 до 1918 – у складі Австрії (з 1867 – Австро-Угорщини), 1919 року землі Покуття знову захопила Польща, і з 1939 року Покуття разом із рештою Галичини увійшло до складу УРСР. Суміжність цих територій із Північною Буковиною та багато в чому схожий історичний шлях спричинили виникнення численних спільних рис у мовленні мешканців цього ареалу, і хоча адміністративний кордон між Івано-Франківською та Чернівецькою областями вважають східним кордоном Покуття, у діалектології традиційно усталилася думка про діалектну спільність – покутсько-буковинські говірки.

Цікавою є еволюція цього терміна. І. Зілинський на «Карті українських говорів» (1933) у південно-західній групі з-поміж інших (гуцульського та наддністрянського) виокремив покутсько-буковинський говір [9, с. 27]. 1954 року в Нью-Йорку в ЗНТШ вийшла праця К. Кисілевського, присвячена цьому мовному ареалу, який дослідник назвав надпрутським говором [8]. У «Нарисах з діалектології української мови» (1955 р.) Ф. Жилко у південно-західному наріччі розділив окремо покутський і буковинський говори, що відображено й на вміщеній у праці карті [5, с. 100–101], а вже в монографії «Говори української мови» вчений вніс деякі зміни, зокрема знову ці говори об'єднав в один покутсько-буковинський.

С. Бевзенко у межах галицько-буковинської групи українських говірок виділив покутсько-буковинські або надпрутські (без посилання на К. Кисілевського), і зазначив, що в південно-східних районах Івано-Франківської області побутують «власне покутські говірки (перехідні до наддністрянських)», і буковинські – у Чернівецькій області, за винятком західних її

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

гірських районів, на заході покутсько-буковинські говірки сусідять із східнокарпатськими, чи гуцульськими, розмежувальна лінія яких досить неокреслена [1, с. 220–221]. Цей погляд став дидактичним, оскільки монографію С. П. Бевзенка використовували як навчальний посібник із діалектології у вищій школі.

Я. Закревська зазначила, що покутсько-буковинський говір або надпрутський говір складається з двох говіркових масивів – покутських і буковинських (основних) говірок, є найближчим до наддністрянського говору, і на цій підставі визначає його як перехідний між буковинським і наддністрянським, але на основі буковинського. Дослідниця вказала, що з огляду на картографовані матеріали Атласу української мови (Т. 2), межі покутсько-буковинського говору, особливо північна і південно-західна, окреслені не досить чітко і становлять різної ширини смугу, яка охоплює діалектну територію на Лівобережжі Дністра (умовно) від Делятина до Могилева-Подільського і до кордону з Румунією та Молдовою [6, с. 523–524].

Отже, всі дослідники так чи інакше наголошували на неоднозначності у виділенні власне покутських і власне буковинських говірок, перехідності покутських говірок і неточності їхніх меж.

Докладний аналіз цих праць дозволяє зробити висновок, що власне покутські говірки не були об'єктом окремого вивчення, їх досліджували як перехідні до гуцульських говірок чи суміжні з наддністрянськими чи буковинськими говірками.

Б. Кобилянський досліджував покутський говір порівняно з гуцульським і визначав його поширення у межах районів тодішньої Станіславської області: Отинянського, Коршівського, Коломийського (північно-східної частини), Заболотівського, Снятинського, Гвіздецького, Чернелицького, Обертинського, Тлумацького і Тисменицького [8, с. 118–119]. Як зазначав дослідник, «покутський (т. зв. покутсько-буковинський) говір поширений у буковинських районах: Новоселицькому, Чернівецькому, Садгірському, Вашківецькому, Сторожинецькому, Кіманському та Заставнівському. Перехідні покутсько-гуцульські говірки виступають на межі Вашківецького і Вижницького районів (с. Банилів і с. Бережниця) та у Сторожинецькому районі на захід від Красноїльська і Банилова на Сереті» [8, с. 119]. Пізніше саме ці дві говірки К. Ф. Герман визначив як буковинські з рисами гуцульських.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

К. Герман у праці «Українські говірки Північної Буковини» докладно дослідив власне буковинські говірки, за даними фонетики, фонології та словозміни уклав атлас цих говірок і на основі ізоглос запропонував їх вужчий поділ: окремо виділив зону з мінімальним впливом інших українських говірок із найвиразнішими діалектними рисами, притаманними саме для буковинських говірок, і назвав їх буковинсько-надпрутськими говірками [4, с. 294]. Це надалі зумовило термінологічну неточність, адже термін *надпрутський говір* вживали і раніше щодо всього говіркового масиву Покуття і Буковини. Учений у дослідженні не брав до уваги покутські говірки, і в мережі Атласу говірок Північної Буковини [3; 4] є лише кілька н. пп. Снятинського (3) та Косівського (2) районів Івано-Франківської області.

Важливою є згадувана праця К. Кисілевського «Надпрутський говір», надрукована в Записках Наукового товариства ім. Шевченка 1954 року в Нью-Йорку. Як зазначено в передмові, ця праця є «вислідом довголітніх дослідів», затверджена до видання ще 1947 року. «Д-р Кость Кіселевський описав на підставі своїх мандрівок та збірних експедицій між 1919–1940 роками говір, що досі був знаний під назвою покутсько-буковинського. Оскільки він займає басейн середнього Прута, автор надав йому нову назву: надпрутський. У праці він описав його прикмети, перевів розмежування двох його гнізд, східного зближеного до гуцульського, та західного, що ґравітує до наддністрянського» [7, с. 5]. За гніздо східнонадпрутської групи вчений вважав Снятинщину-Кіцманщину, а західнонадпрутської – Коломийщину-Делятинщину [7, с. 11].

У цій розвідці найдокладніше проаналізовано риси говору: фонетичні (підвищення а > е, і, диспалаталізація с, ц, дз, палаталізація шиплячих, рь, змішання ть-кь, дь-гь), морфологічні (-е, -ішч-, «слівце май», дієслівні закінчення: бих, сми; займенники цес, тот і т. ін), синтаксичні (зокрема «улюблені вставні слова» [7, с. 30]). Значна частина праці присвячена лексиці. Учений зібрав та проаналізував назви спорідненості і свояцтва, виробничу лексику, лексику, пов'язану з торгівлею, господарюванням, побутом (назви одягу, їжі, танців) та обрядові назви [7, с. 31–49]). Лексичні матеріали подані з локалізацією, що уможливлює їх картографування. Автор також зазначає, що «темпо говору енергійне, чим різниться замітно від гуцульської повільної вимови» [7,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

с. 51]. Нині ця теза є перспективною щодо її підтвердження чи спростування методами експериментальної фонетики.

Дослідник також подає карту говору і проводить межу між двома гніздами, яка проходить лінією Городенка, Гвіздець, Назірна, Залучче над Прутом, Дебеславці, Микитинці, Пістинь.

Помітною й досі є термінологічна неточність щодо цих говірок. Адже немає усталеного погляду на власне покутські говірки, досі немає однозначного витлумачення термінів *надпрутський говір*, *надпрутські говірки*: це покутсько-буковинські говірки загалом чи лише центральна частина буковинських і т. ін.

Оскільки покутські говірки кваліфікували як перехідні та неосновні, про них склалося неправильне уявлення як про несамостійні, периферійні, межові. Унаслідок цього власне покутські говірки майже не досліджували як окремішні. Публікації про говір знаходимо переважно у нарисах чи науково-публіцистичних працях, зокрема це статті в альманахах тощо, які дають лише загальне уявлення про говір і розраховані на широку аудиторію зацікавлених осіб.

Варто зазначити, що праці, присвячені дослідженню Покуття та покутських говірок, виходили й за межами України.

Важливою є розвідка К. Мрочка «Снятинщина. Причинки до крайової етнографії», що вперше була надрукована в польському журналі «Науково-літературний провідник» у Львові 1897 року. Перекладений варіант вийшов у Дітройді 1977 року з передмовою М. Бажанського. Крім інформації про територію краю, природньо-кліматичні особливості, побут, населення, його звичаї та традиції, в окремому розділі етнограф подає загальну характеристику «тутешньої народної мови» і зазначає, що вона «помітно різниться від української вимови, яка є більш м'яка і музикальна» [10, с. 26]. Не будучи лінгвістом, К. Мрочко правильно кваліфікував основні риси говору, подав цікаві, на його погляд, місцеві слова, військову термінологію, запозичення з румунської мови, а також «цікавіші й більш характеристичні народні пословиці» [10, с. 26–30].

Досі не з'ясованою точно є межа між власне покутськими і власне буковинськими говірками. Це стало одним із завдань кваліфікаційної праці «Номінація людини в покутсько-буковинських говірках: генеза і просторове варіювання» Л. Колєснік [1]. До аналізу, крім буковинських, було залучено 10 покутських говірок (н. пп. Снятинщини). Предметом докладного опису стала лекси-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ка на позначення рис, властивостей та станів людини, що є однією із базових тематичних груп.

Лексичні матеріали представлено на 56 картах атласу. У ньому засвідчено як спільність у номінації деяких понять, так і досить чітке протиставлення буковинських і покутських говірок, що підтверджує поширення лексем *с'векор* 'батько чоловіка', *свек'руха* 'мати чоловіка', застарілих назв *'нен'о*, *'нен'ко* 'звертання до матері', *в'ійт* 'голова сільської ради', *пол'о'вий* 'польовий сторож', *кс'онз* 'священик', *'йімост'* 'дружина священика', *'монах* 'чернець'.

На території Покуття, у буковинських говірках із рисами гуцульських (с. Банилів, с. Іспас, с. Черешенька, с. Берегомет Вижницького р-ну Чернівецької обл.) та у говірках, що побутують уздовж Дністра, відзначаємо дублетність застарілих лексем *'нен'о* та *'д'ед'о*.

Лексеми на позначення поняття 'повитуха' утворюють ареальну мозаїку з більшою концентрацією назви *аку'шерка* на Покутті та в околицях Чернівців і локалізацією композитів із першим компонентом *'бабка* у східній частині Північної Буковини.

Дублетність часто спровокована суспільно-історичними процесами розвитку мікроареалів. Наприклад, у вираженні поняття 'голова сільської ради' поширені назви, які були актуальними в певний історичний час. Зафіксована дублетність застарілої та актуальної назви, зокрема лексеми *при'мар'*, *д'в'ірник*, у сучасних говірках заступається номінативним словосполученням *голо'ва с'іл'с'койі 'ради*. Територію Покуття чітко окреслює поширення застарілої назви *в'ійт*. Різна конфесійна належність жителів цих регіонів стала причиною мозаїчності у вираженні понять 'священик', 'дружина священика', у цьому зв'язку особливо вирізняється Покуття, де за конфесійною належністю переважають грекокатолики.

Некартографовані матеріали теж ілюструють протиставлення цих говірок, зокрема й у семантиці деяких лексем, напр.: у буковинських говірках лексема *му́дрий* поширена у двох значеннях: 1) 'гордий', 2) 'розумний', тоді як у покутських говірках номен *му́дрий* поширений лише зі значенням 'дуже розумний'.

У досліджуваних говірках записано значні за обсягом діалектні тексти, які можна використовувати для спостереження й аналізу говірок на всіх мовних рівнях.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Кілька говірок Покуття (с. Джурів, с. Вовчківці, с. Залуччя) входять до мережі атласу Я. Янова [11]. Як зазначає у резюме укладач Я. Ріґер, в атласі представлені, крім Гуцульщини, гуцульсько-бойківське та гуцульсько-покутське пограниччя і частково західне Покуття [11, с. 371–372], що уможливило зіставлення картографованих матеріалів, зокрема поширення назв спорідненості. Порівняння з матеріалами атласу показують, що номінації для понять ‘дід’, ‘хрещений батько’, ‘хрещена мати’ не змінилися [11, к. 5; 11]. Для номінації поняття «баба» зафіксовано номен *ˈмама* [11, к. 6], у сучасних говірках відзначаємо поширення лексем *ˈбаба*, *баˈбус’а* (хоча діалектоносії старшого віку зазначають, що справді лексема *ˈмама* стосувалася саме бабусі, а не матері); у значенні ‘брат дружини’ в атласі Я. Янова зазначена лексема *шуринець* [11, к. 19], однак для вираження відповідного поняття на сучасному етапі виявляємо лише описові назви *ж’іˈночиї брат*,*ˈж’інчин брат*. У низці значень нині спостерігаємо поширення дублетів: сема ‘батько’ в атласі представлена лише номеном *дєдя* [11, к. 3], у сучасній говірці – заст. лексемами *ˈд’ед’а*, *ˈнен’о* та новою назвою *ˈтато*. Поняття ‘мати’ виражене назвою *неня*, на сьогодні фіксуємо заст. лексему *ˈнен’а* та нову *ˈмама*; у номінації нешлюбної дитини в атласі подано назву *копилюк*, нині у говірці с. Джурів поширені лексеми *копиˈл’ук* і *баїстˈр’ук*, які, однак, уникають вживати через їх негативну семантику. Зіставлення номінативного представлення навіть кількох понять, що репрезентують систему назв спорідненості, з однієї говірки свідчить про динаміку такої лексики.

Порівняння сучасних картографованих матеріалів із матеріалами карти К. Кіселевського дозволяють робити певні узагальнення щодо встановлення міжговіркової межі. Проаналізовані лінгвістичні карти засвідчують існування межі між покутськими та буковинськими говірками, яка не збігається з міжобласним адміністративним кордоном, але має таку ж траєкторію.

На жаль, досі немає словника покутських говірок. Його укладанням займаються ентузіасти без спеціальної кваліфікації. До прикладу, частину Словника покутського говору (А–Ґ, 782 слова) опублікував краєзнавець С. Павчак в альманасі «Ямгорів» (м. Городенка). Про лексику покутських говірок згадують переважно

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

щодо використання її в художній літературі (традиційно у творах вихідців із Покуття).

Крім того, покутський ареал цікавий історією свого заселення. Чимало говірок є дуже давніми культурними осередками, низка населених пунктів постала внаслідок переселення гуцулів на незаймані території з метою розширення земельних угідь, зокрема це с. Зібранівка та с. Рожполе Снятинського району Івано-Франківської області (це й мотивувало назви сіл. Як зазначають діалектоносії: *З'ібраˈніўка / бо тут ˈз'ібран'і ˈл'уди*; *Рожˈполе / бо тут ˈл'уди з ˈРожнова ˈмали сˈвойі поˈл'а*). Також у деяких селах Покуття мешкають переселенці із Надсяння, які адаптувавшись до місцевого мовного буття, зберігають свою говірку і звичаї. Ці факти спонукають до глибшого дослідження цього мовно-культурного ареалу.

Отже, окреслені проблеми переконують у необхідності докладного дослідження покутських говірок, яке дозволить виокремити їхні риси, уточнити характер їхньої перехідності до гуцульських, а також – межу між покутськими і гуцульськими говірками, яка досі кваліфікована як умовна.

---

[1] *Колєснік Л. Я.* Номінація людини в покутсько-буковинських говірках: генеза й просторове варіювання : дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / Колєснік Людмила Ярославівна ; Ін-т укр. мови НАН України. – Київ, 2016. – 235 с. У додатках представлено лінгвістичний атлас (с. 220–279).

1. *Бевзенко С. П.* Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – Київ : Вища школа, 1980. – 246 с.

2. *Герман К.Ф.* Атлас українських говірок Північної Буковини. Т. ІІ. Службові слова / К. Ф. Герман. – Чернівці : Прут, 1998. – 216 с.

3. *Герман К. Ф.* Атлас українських говірок Північної Буковини: Фонетика, фонологія / К. Ф. Герман. – Чернівці : Час, 1995. – 410 с.

4. *Герман К. Ф.* Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті: Фонетика, фонологія / К. Ф. Герман. – Чернівці : Рута, 1995. – 391 с.

5. *Жилко Ф. Т.* Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – Київ : Радянська школа, 1955. – 317 с.

6. *Закревська Я. В.* Покутсько-буковинські говірки // Українська мова. Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О (співголови), Зя-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

блюк М. П. та ін. – 3-тє вид., зі змінами і доп. – Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.

7. *Кисілевський К.* Надпрутський говір / д-р Кость Кисілевський // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Т. CLXII. Збірник філологічної секції. – Нью-Йорк ; Париж : Наукове товариство ім. Шевченка, 1954. – Т. 25. – Кн. 2. – С. 9–52. – (Діялектологія).

8. *Кобилянський Б. В.* Діалект і літературна мова (Східнокарпатський і покутський діалекти, їх походження і відношення до української літературної мови) / Бронислав Кобилянський. – Київ : Радянська школа, 1960. – 180 с.

9. *Матвіяс І. Г.* Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – Київ : Наукова думка, 1990. – 168 с.

10. *Мрочко К.* Снятинщина. Причинки до крайової етнографії. Ч. І. / Фр. Ксавери Мрочко. – Дітройд, 1977. – 130 с.

11. A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukranian Language / [Compiled and Edited from the fieldnotes of Jan Janów and His Students by Janusz A. Rieger]. – Warsawa : Semper, 1996. – 390 s.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Мовна картина світу, мовна особистість, мовна політика

Надія Трач

(Гіссен, Німеччина)

МОВНЕ ПИТАННЯ У СПОГАДАХ УЧАСНИКІВ МАЙДАНУ

У статті проаналізовано рефлексії учасників Революції Гідності щодо мовного питання в Україні на основі текстів інтерв'ю, вміщених у збірниках спогадів протестувальників. Виявлено основні теми в дискурсі мовного питання, висвітлено мовленнєві реалізації. Результати дослідження допомагають пролити світло на передумови виникнення протесту, а також на зміни в мовних орієнтаціях українського суспільства у постмайданний період.

The reflections of the Revolution of Dignity participants on the language issues in Ukraine are analyzed in the article. It is based on the interview texts, published in the volumes of the protesters reminiscences. The main topics in the language problem discourse are revealed, the speech realizations are described. The research results assist to comprehend the premises of the protest rise and also the changes in language choices of the Ukrainian society in post-Maidan period.

Мова часто є важливим складником протестних рухів. П. Нора, описуючи революційні події у Франції 1968 року, звернув увагу на мовний аспект протесту: «Травень 1968-го був насамперед фестивалем ефективних дієвих слів; усі форми поєдналися – і створили подію: слова лідерів і слова анонімів, слова на стінах і на гаслах, слова студентів і робітників, слова, винайдені та цитовані, поетичні, педагогічні або месіанські, слова без слів і слова-шуми, що долинали вночі від барикад Латинського кварталу» [7, с. 26]. Сучасний український письменник Тарас Прохасько, пишучи про події майдану, зазначив, що це можна порівняти з тим, якби німий почав говорити: «Для історії нашого народу ці дні й тижні мають ще й таке найвагоміше значення, що заговорили всі, повернувши собі здатність мови. За цей час було проговорено, виказано, сформульовано стільки думок,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ідей, відчуттів, емоцій і мрій, що чогось подібного іноді можна чекати роками. Ми стали по-справжньому мислячими істотами, бо наше мислення з неймовірною інтенсивністю шукало й знаходило слова, словосполучення, речення, абзаци й вигуки. Важко переоцінити той момент, коли німий починає говорити, бо такі моменти класифікуються як диво» [9, с. 17].

Революційні події 2013–2014 років, відомі як Євромайдан, Майдан чи Революція гідності, вже стали предметом розгляду представників різних наукових дисциплін, зокрема соціологів, політологів, культурологів, істориків, літературознавців, антропологів. Лінгвісти не стали винятком – досліджено як риторику [11], так і лексику [1; 8] протесту крізь призму ідентичностей, цінностей, карнавалізації [2]. Предметом розгляду цієї статті є дискурсивний зріз майдану як тексту, зокрема рефлексії учасників майдану щодо мовного питання. Об'єктом дослідження є висловлювання майданівців з ключовими словами *мова*, *мовний*.

Джерелом для цієї наукової розвідки слугують збірники спогадів учасників революційних подій, ініційовані та опубліковані зокрема завдяки Інституту української національної пам'яті [3; 4; 5] та видавництву «Дух і Літера» [6; 10]. У постмайданний період з'явилося чимало видань спогадів учасників революції, які теж є цінним джерелом із мовного погляду, адже серед інтерв'ювованих є як представники інтелігенції, політикуму, еліти, середнього креативного класу, так і пересічні громадяни, котрі проживають у різних регіонах країни, що дає змогу побачити рефлексії шодо мовного питання у різних соціальних групах і прошарках. Цікавими є і принципи мовної організації збірників. Видавництво «Дух і Літера» зберігає в інтерв'ю мовлення оригіналу, таким чином збірники спогадів білінгвальні – українсько- та російськомовні. Що більше, упорядники наголошують у передмові до видання: «Майдан розмовляв і українською, і російською, і це була двомовність порозуміння, а не розбрату. Події тих днів руйнували стереотипні характеристики українців – «моя хата з краю» – народ повстав та захистив себе і своїх нащадків. Надія на краще майбутнє, хоча й дуже обережно, чимало разів звучить у свідченнях – «місто стане добрішим» чи «країна бідна, але вона вже інша» [6, с. 12].

Частотними є зміни мовного коду з російської на українську та навпаки залежно від контексту, який описують респонденти. Натомість Український інститут національної пам'яті дотриму-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ється іншої видавничої мовної політики – тексти публікуються тільки українською, а якщо в оригіналі інтерв'ю відбувалося російською, читач має змогу ознайомитися з перекладом.

Головною метою дослідження є виокремити основні теми, що стосуються мовного питання у дискурсі майдану та простежити їхні мовленнєві реалізації у спогадах майданівців. Для досягнення цієї мети застосовано метод дискурсивного аналізу. Руз Водак наголошує на тому, що дискурсивний аналіз є тривимірним: дослідник має визначити спочатку *зміст* чи *теми* певного дискурсу, потім зосередитися на аналізі *дискурсивних стратегій* (включно з дослідженням *аргументації*) і насамкінець простежити *мовленнєві засоби* та *реалізації* в тексті [12, с. 178].

Результати дослідження показали, що найчастіше учасники майдану висловлюються щодо питань мовної політики, мови та ідентичності, дво- та багатомовності тощо. Цікавим є той факт, що інтерв'юери не ставлять прямих запитань щодо мовної ситуації, мовного вибору та вподобань, адже метою укладення збірників є своєрідна усна історія перебігу подій, оцінка ролі різних учасників у ній тощо. Проте мовне питання досить часто виринає під час інтерв'ю, насамперед у контексті передумов майдану. Попри те, що мовні проблеми не були складником риторики Революції гідності, серед вимог учасників не було внесення змін у мовну політику тощо, важливою передумовою Євромайдану був так званий мовний майдан 2012 року, під час якого протестувальники вимагали скасування проросійського мовного закону авторства Колесніченка – Ківалова.

У спогадах учасників наголошено на цьому моменті. Для прикладу, Костянтин Денисов із Запорізької області, розказує про свою особисту історію українізації та чинники, які впливали на його мовні уподобання. «Я пам'ятаю, в дитинстві ми кожні вихідні їздили на Хортицю – в Музей козацтва. У мене було багато літератури, присвяченої козацтву. Мама часто бувала у відрядженнях по Україні й привозила ці книжки. Потім я пішов учитися в першу школу, на Малому ринку. Там працює Олена Дмитрівна Штепа, Заслужений учитель України, викладає українську мову і літературу. І вона мене вже так конкретно підсадила на українську тематику. Це дуже патріотична людина, інтелігент, як то кажуть, старої школи. Так потихеньку і батьки, й учителі привчали до всього українського» [5, с. 253]. Пояснюючи свої причини долучення до про-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

тесту, він згадує і мовний майдан: «І коли влітку 2012-го ухвалили *ганебний закон про мови*, то для мене була ніби особиста образа. Знаєте, таке відчуття, ніби від тебе щось відірвали – те, чого не можна руками помацати. Тоді *почалися рухи проти цього закону*. Плюс я трохи займався бізнесом – і стикнувся з рейдерами Януковича» [5, с. 253]. З цього прикладу бачимо, що мовне питання згадано поряд з економічними чинниками як мотиви до протесту. Іноді учасники подій згадують мовний майдан у контексті конкретних осіб, з котрими там познайомилися і продовжували спілкуватися під час Революції гідності. Таким чином, можна стверджувати, що під час мовного майдану почало формуватися ядро проактивних протестувальників.

На додаток, Олена Горобець з Кіровоградської області визначає русифікацію за режиму Януковича як фактор, котрий спонукав суспільство до масового протесту: «Але ж область у нас *україномовна*, щороку тисячі студентів приїжджають із районів, багато хто залишається жити в місті. Вони у побуті й далі спілкуються українською, але в публічному просторі *миттєво русифікуються* – щоб зійти за міських. Це була жахлива картина, яка за часів Януковича лише погіршувалась. Українське середовище в нашому місті у ті роки існувало ніби в певному гето. Тому однозначно у мене був неймовірно *сильний внутрішній протест* проти маневру тодішньої влади в бік Росії» [5, с. 347]. Таким чином, незадоволеність режимом Януковича існувала у суспільстві щодо різних сфер життя, зокрема і стосовно мовно-культурної.

Для багатьох учасників протесту Майдан став тією незворотною точкою відліку переходу на українську мову, суспільні зрушення дали змогу по-іншому оцінити свої щоденні мовні уподобання, вибори, ставлення. Для прикладу, Софія Мельник із Вінницької області розмірковує: «Але чим корисний був Майдан? Що все-таки я усвідомила, передусім у собі? На жаль, на превеликий жаль, кров чистить мозок. Коли я дивилася на оті вбивства, коли люди буквально якимись дощечками прикривалися від снайперів… Це настільки вражало, що *відтоді я остаточно перейшла на українську мову*» [5, с. 85]. Отже, Майдан став для неї тим етапом, коли мовна толерантність поступилася мовній стійкості: «Так, я завжди як ввічлива українка переходила на російську, якщо до мене зверталися російською. Потім вирішила: "Е ні, панове!" Тому що саме такі побутові речі й творять реальність. Найцікавіше, що мені спо-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

чатку було незручно, бо в ці моменти люди, з якими я спілкувалася, ніби по-іншому сприймали мене. Та я й сама себе стала сприймати по-іншому. *Це була велика трансформація*» [5, с. 85]. Це не поодинокий приклад у спогадах учасників Майдану. Як стверджує упорядник одного зі збірників Олександр Стражний: «Чимало російськомовних громадян України перейшли у спілкуванні на українську. Після Майдану люди відчули особисту відповідальність як за свою долю, так і за долю всієї держави» [10, с. 353].

З іншого боку, у спогадах наголошується на інклюзивності, на залученні до протесту російськомовних, причому ця інклюзія відбувається на основі модернізації української культури. Наприклад, письменник Олександр Ірванець зауважує: «Як заграли оці образи – Шевченко з бейсбольною битою, приміром. Це набагато більше робить для популяризації Шевченка, ніж оте дурне триндичення його рядків у школі. Коли хлопець має на собі майку, на якій накачаний Тарас Шевченко з бейсбольною битою, – це круто. Це теж ось таке усвідомлення народу, себе – собою. Це дуже добре. Тому що ми от переконалися, що *наші російськомовні з нами. Оцей дух свободи українства, він поширюється і на російськомовних*» [4, с. 44]. Отже, у спогадах майданівців мовне питання фігурує також у контексті формування ідентичності.

Майдан об'єднав різні соціальні групи, людей із різними політичними поглядами. Як зазначає підприємець Сергій Пітік, основним об'єднавчим чинником став патріотизм: «Якщо говорити про Майдан, то середній клас відіграв у ньому значну роль. У відсотках її важко оцінити. Дуже сильно допомагали люди – просто патріоти країни, причому як націоналісти (ті, які говорили, що "*Україна – для українців, тільки українська мова*" і тому подібне), так і *російськомовні*. Просто люди – патріоти країни» [3, с. 107]. До певної міри Майдан 2013–2014 років відтворив гасла Помаранчевої революції про неважливість мовної чи релігійної належності, про пріоритетність спільних цінностей протестувальників. Це відображено, зокрема у спогадах підприємця Євгена Уткіна: «*Не було жодних проблем: хто ти, якою мовою розмовляєш тощо, всі були як єдине ціле*. І було таке відчуття, що все навколо несправжнє, а ось ти зайшов на Майдан – і бачиш справжню історію» [3, с. 112].

У спогадах також наголошено на ролі перекладачів, медіа під час протесту. Наприклад, Святослав Юраш зі Львова описує свою

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

волонтерську діяльність під час революції: «Ми перекладали на різні мови. У нас було вісім мовних порталів: англійська, французька, німецька, польська, італійська, іспанська, португальська і шведська. Формат праці був такий: ми брали українські новини з різних джерел, загалом українські ресурси медіа, й адаптували їх для іноземної аудиторії» [6, с. 192]. Багатомовність Майдану уможливлювала трансляцію його головних вимог та меседжів для світової спільноти. Важливість перекладу підкреслює письменник Андрій Курков, автор однієї з найпопулярніших книжок про революційні події «Щоденник Майдану» (оригінал російськомовний): «"*Щоденник Майдану*" *перекладений дев'ятьма мовами*: литовською, естонською, датською, англійською, італійською, французькою, німецькою, японською, польською. Гадаю, що цього досить. Найбільший тираж, звісно, вийшов англійською, тому що цією мовою книжки продаються по всьому світу. Знаю, що моя книга допомогла людям зрозуміти ці події, бо дуже багато політиків говорили мені про це. Наприклад, Карл Більдт, коли ще був міністром іноземних справ Швеції, сказав мені, що з моєї книжки він усе зрозумів у сто разів краще, ніж з газет. Те саме говорив англійський політик Вільям Бах, який у Палаті лордів опікується Україною» [4, с. 19].

Проте, деякі учасники все ж вбачали певний поділ за мовною належністю, що могла вказувати на суспільно-політичні орієнтації. Для прикладу, російськомовна письменниця Євгенія Більченко стверджує: «Мені видається, що Майдан мав дві сторони. Умовно кажучи, був Майдан ліберальний і Майдан національний. *Ліберальний Майдан був репрезентований переважно російськомовним населенням Півдня і Центру України, інтелігенцією Києва*. Основною метою тих людей було вибороти свободу шляхом мирного протесту. І був Майдан національний, підтримуваний праворадикальними організаціями, головне завдання якого полягало в реалізації активних дій, зокрема й насильницьких» [4, с. 26]. З іншого боку, бездіяльність влади, ігнорування протесту, слабкість опозиції схиляла представників обох сторін Майдану до певної міри радикалізуватися, як це засвідчено у спогадах науковця-фізика Анатолія Жохіна: «А я чую, що люди незадоволені. *Причому так – і прихильники "Свободи", і російськомовні*: "Да хватит уже нам рассказывать, надо действовать, надо действовать!"» [6, с. 331]. Мало того, окремі учасники описують активну

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

діяльність російськомовних для підтримки радикального крила протесту, наприклад, диякон Роман Коляда оповідає: «Чималим відкриттям для мене було, що Віктор Соломін, домбрист, з яким я працюю, фантастичний музикант, який багато років пропрацював у Москві, – *людина російськомовна по житті, така клінічно російськомовна*, – буде возити на Грушевського у своїй «малолітражці» шини, причому регулярно. Терорист справжній» [6, с. 434]. Об'єднавчим чинником часто ставали символи української культури, історії, як видно з оповіді затриманого під час революційних подій Павла Дідули: «І потім, як нас уже везли в Деснянський райвідділ, то по дорозі хтось тихо почав співати "Ой, у лузі червона калина". Я собі згадав, що колись читав у спогадах упівців про той спів. І там якраз тихенько почалося, всі підхопили, хоча *переважно середовище російськомовне було ув'язнених. Ну так, напівросійськомовне*. Із різних куточків були ув'язнені в цьому автозаку. І ми співали "Ой, у лузі червона калина". Якесь таке враження було гарне» [6, с. 539].

Слід зауважити, що кожен протест породжує певну поляризацію суспільства, поділяючи його на своїх і чужих. Без сумніву, такий поділ на «біле» та «чорне» відбувався і під час Майдану. Ця лінія поділу проходила насамперед між групами (не)мирні протестувальники, Самооборона, опозиція та злочинна влада, у групу впливу якої входили також беркутівці та тітушки. Що цікаво, поділ не проходив за мовною ознакою – українсько- та російськомовні. Усвідомлюючи мовні відмінності, майданівці навпаки намагалися шукати спільні цінності, що можна чітко бачити з вище наведених прикладів. Проте є свідчення, що противники Майдану використовували мовне питання для провокацій та навмисного розхитування ситуації. Зокрема, Влад. Я із Львівської Самооборони Майдану пригадує: «Було досить багато підісланих провокаторів. До прикладу, приїжджає автомобіль і виходить звідти «майдановець» без головного убору. Наші активісти ніколи б не дозволили собі ходити без шапок, тому що дорожили здоров'ям. *Ця людина підходить до однієї з барикад, де стоять російськомовні протестувальники*, і починає розказувати різні провокативні історії про так званих бандерівців, а хлопцям з Івано-Франківська розказує про злих москалів і т. д. Таким нагнітанням він планує зіштовхнути людей» [10, с. 130]. Олександр Стражний описує в контексті провокацій і мовної псевдоідентичності трагічну історію, ціною по-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

милки у якій стало здоров'я одного з протестувальників: «Неподалік від Будинку профспілок хлопця з бейджем "Правого сектору" зупинив якийсь чоловік. *Він розмовляв українською, але так, як це зазвичай роблять російськомовні – більш виразно, ніж потрібно.* Сказавши: "Хлопці – герої, матимете презент!", він передав майданівцю коробку з написом "Ліки". Розпакувавши коробку у Будинку профспілок, хлопець виявив в ній предмет, схожий на тубус для великої сигари. Коли він його розкрив, стався вибух. Хлопцю відірвало праву кисть і обпекло око» [10, с. 206].

Також можна знайти багато контекстів у спогадах учасників, де протестувальники наголошують на наявності російського акценту на Майдані. Для прикладу, представник митців на Майдані Лев Чорний розповідає зі свого досвіду: «Потім повертається до мене (а я з камерою стою): "Добре чути?" *Причому я чую пітерський такий – прям от пітерський – акцент*. Навіть не Москва, чистий Пітер [4, с. 219]. На додаток, Тетяна Заровна із Донецької області, описуючи події весни 2014 року, вказує на фонетично-лексичні відмінності між місцевим населенням та окупантами: «*Говорили з явним російським акцентом*. Адже у нас мовлення зовсім не таке, більшість людей у Донецьку розмовляють на жахливому суржику, з "ге", "шо". Тому росіян було дуже добре видно» [5, с. 184]. Схожий приклад наводить Дмитро Снєгирьов із Луганщини: «Із січня ми розуміли, що в Луганську працюють російські спецпризначенці. Дехто з нашої організації ходив на Антимайдан під виглядом його учасників. Вони спілкувалися і бачили там *людей, у яких був акцент*, характерна виправка… До того вони не орієнтувалися в географії Луганська» [5, с. 398]. Таким чином, учасники спогадів наголошують на мовленнєвих відмінностях російськомовних українців та російських спецпризначенців, використовуючи це як аргумент на користь того, що Росія від початку мілітарного конфлікту була його учасником та ініціатором, мало того, доклала руку до спроб розгону, розстрілів та трагічних події в останні дні Майдану.

Отже, у спогадах учасників Майдану можна простежити кілька тем, котрі виникають щодо мовного питання, а саме: мова та ідентичність, свідомий перехід на українську мову, мовні питання як передумова протесту, багатомовність, інклюзія російськомовних у протесті, наголос на наявності російського фактору (через виокремлення російського акценту) у розгоні протесту.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

У перспективах дослідження – вплив масового протесту на зміну векторів державної мовної політики та мовні орієнтації громадян України.

1. *Жаботинская С.* Язык как оружие в войне мировоззрений. Майдан – Антимайдан : словарь-тезаурус лексических инноваций. Украина, декабрь 2013 – декабрь 2014 [Электронный ресурс]. – Киев : Украинская ассоциация когнитивной лингвистики и поэтики (УАКЛИП). – 90 с. – Режим доступа : http://uaclip.at.ua/zhabotinskaja-jazyk_kak_oruzhie.pdf.

2. *Ковтонюк Н.* Смисловий концепт карнавалу як код прочитання дискурсу Майдану // Мовні і концептуальні картини світу. – 2015. – Вип. 1. – С. 347–358.

3. Майдан від першої особи. 45 історій Революції Гідності / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко ; Український інститут національної пам'яті. – Київ : К.І.С., 2015.

4. Майдан від першої особи. Мистецтво на барикадах / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко ; Український інститут національної пам'яті. – Київ : К.І.С., 2016. – Вип. 2.

5. Майдан від першої особи. Регіональний вимір / уклад.: О. Білобровець, Л. Бондарук, Т. Ковтунович, Т. Привалко [та ін.], відп. ред. Т. Привалко ; Український інститут національної пам'яті. – Вип. 3. : у 2 ч. – Ч. 1. АР Крим – Луганська область. – Київ : К.І.С., 2017.

6. Майдан. Свідчення. Київ 2013–2014 роки / за ред. Л. Фінберга та У. Головач. – Київ : Дух і Літера, 2016.

7. *Нора П.* Теперішнє, нація, пам'ять. – Київ : Кліо, 2014.

8. *Поліщук Н.* Термінологічна лексика Майдану (на матеріалі газет «Дзеркало тижня», «Українська правда», «Газета по-українськи», «Високий замок») // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2014. – № 791. – С. 138–143.

9. *Прохасько Т.* Христос ся рождає // Євромайдан. Хроніка відчуттів [колекція есе Тараса Прохаська, Івана Ципердюка, Юрія Андруховича, Сергія Жадана, Юрія Винничука]. – Брустурів : Дискурсус, 2014.

10. *Стражний О.* Майдан: свідчення – події – менталітет. – Київ : Дух і Літера, 2016.

11. *Трач Н.* «Разом – сила!» Риторика українського спротиву. Соціолінгвістичні есеї. – Київ : Кліо, 2015.

12. *Wodak R.* Linguistic Analyses in Language Policies // An Introduction to Language Policy: Theory and Method / ed. by T. Ricento, 2005. – P. 170–193.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Наталія Венжинович

(Ужгород)

СИМВОЛИ ДУХОВНОСТІ У ФРАЗЕМІЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

У статті розглянуто символи духовності у фраземіці української мови як віддзеркалення мовної картини світу. Внаслідок проведеного дослідження доходимо висновку про те, що фразеологічні одиниці української мови зосереджують у собі значний культурний потенціал, вони є вагомим складником мовної картини світу, яскравим виразником ментальних особливостей українців.

The spirituality symbols in the Phrasemics of Ukrainian as the reflection of the language world model are considered in the article. As a result of the study the authoress is concluding that the phraseological units of Ukrainian concentrate a significant cultural potential, they are important constituents of the language world model, a vivid spokesman of the Ukrainians mental peculiarities.

До національно-духовних скарбів народу належить мова, у якій відображається його світобачення, психіка, спосіб життя, традиції, культура, обряди й вірування – все те, що відтворює народну душу, визначає національний менталітет [4, с. 5; 6].

Менталітет – це посутньо фундамент духовної діяльності людини, один із найважливіших її проявів. Сучасна семіотика стверджує, що будь-яка форма духовної діяльності, чи то ідеологія, чи культура, наука, мистецтво, етика і т. ін., має семіотичний характер. У цьому розумінні знаковим буде будь-яке явище чи процес, що позначає відмінну від себе сутність. Отже, будь-яку форму духовної діяльності можна вважати вторинною моделюючою системою, джерелом якої виступає первинна моделююча система – мова. Менталітет виявляє себе у знаковій системі, зумовленій особливостями національної мови. Дослідники зазначають,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

що менталітет об'єктивує себе в мові, а мова виступає як основа, що формує у ній специфіку уявлень про світ, системи цінностей і норм поведінки. Інакше кажучи, національний менталітет може бути виявлений тоді, коли ми сприймаємо його як сутність, безпосередньо пов'язану з мовою, тому що саме вона дана нам як об'єктивне середовище його побутування. Отже, менталітет можна визначити як національно-специфічний спосіб знакового відтворення знань про світ, систему цінностей і моделей поведінки, втілених у семантичну систему національної мови.

Ю. М. Караулов виокремлює кілька рівнів менталітету як сукупності особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда, безпосередньо пов'язаних із мовою: вербально-семантичний, що виражає ступінь володіння мовною семантикою; лінгвокогнітивний, який полягає в індивідуалізації мовної системи в аспекті вибіркової пізнавальної активності конкретної особистості, цей рівень відтворює особливості індивідуального знання про світ і ціннісної орієнтації в ньому, і вищий рівень – мотиваційно-прагматичний, що підпорядковує собі всю мовну діяльність особистості, оскільки пов'язаний із мотивацією, настановами й метою діяльності особистості [3, с. 37–58; див. також: 2; 5].

Ми розглянемо рівень системи цінностей (аксіологічний, ціннісний) менталітету, який значною мірою проявляється у фраземах української мови, що з давніх-давен були вмістищем духу людини – її звичаїв, традицій, вірувань. У фразеологічних одиницях української мови відтворена, зокрема, зовнішність людини, її характер, її вчинки, її поведінка. Стійкі одиниці зазвичай мають оцінний характер, позитивні чи негативні конотації.

Культурні конотації являють собою особливий спосіб представлення цінностей у менталітеті. Часто конотація не наявна безпосередньо в лексичному значенні мовної одиниці, її буття в мові асоціативне й імпліцитне. Джерелом формування конотацій є не об'єктивно притаманна конкретній речі чи людині особливість чи ознака, а колективне уявлення про неї конкретного етносу, зокрема й українського. Слідом за В. А. Масловою, розрізняємо два типи представлення конотативної інформації у мові: 1) образно-метафоричний тип, коли конотативні смисли виникають за асоціацією на базі зовнішньої чи функціональної схожості або схожості вражень; 2) символьний, чи міфолого-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

символьний тип, коли прототипова властивість часто не мотивується реальною властивістю речі, а приписується їй у культурі, виходячи з міфологічних чи інших уявлень. Компоненти з символьним значенням також зумовлюють зміст культурної конотації [5, с. 54].

Із ключовим словом, наприклад, *ХЛІБ* зафіксовано у СФУМ понад 140 усталених висловів, які відображають широку палітру особливостей народної духовної культури українського народу, зокрема: *водити хліб-сіль* – «бути з ким-небудь у дружніх стосунках, товаришувати», *дати хліб у руки* – «допомогти кому-небудь здобути засоби для існування», *ласкавий (проханий, прошений) хліб* – «милостиня», *обміняти хліб святий* – «дати або дістати згоду на шлюб; домовитися про одруження», *дурно хліб їсти* – «не приносити ніякої користі», *їсти сухий хліб* – «жити в нестатках, бідності, в нужді», *їсти чужий хліб* – «бути на чиємусь утриманні», *відривати шматок хліба від рота* – «1. Відмовляти собі у найнеобхіднішому, заради кого-, чого-небудь; 2. Позбавляти кого-небудь найнеобхіднішого, забираючи його собі», *ділитися останнім шматком хліба* – виявляти співчуття, доброту, людяність у ставленні до когось», *як тиждень хліба не їв* – «1. Дуже повільно, мляво; 2. Тихо, неголосно», *і хлібом не годуй, а…* – «уживається для вираження чиєї-небудь пристрасті до чогось» [СФУМ]. Переважна більшість фразем із ключовим словом *хліб* мають аналогічне або близьке значення в інших слов'янських мовах, що засвідчує спорідненість наших духовних культур. У досліджуваному матеріалі зафіксовано фраземи як із позитивною, так і з негативною конотацією.

Чумацький Шлях – один із символів національної історії та культури. За словником – це срібносяйне скупчення зірок, що навпіл перетинає нічний небосхил. Окрім цієї назви, побутували ще й такі: *Зоряна Дорога, Солом'яна Дорога, Дорога Молокова, Чумацька Дорога, Дорога в Єрусалим, Сріблиста Дорога, Туманна Дорога, Дорога Овець, Варта Ночі, Тещина Дорога, Дорожні Зірки, Небесна Тріщина, Зорі Дівочі.* Та все ж найпоширенішим є сполучення *Чумацький Шлях.* Дослідники пов'язують її з чумаками, торгівцями XV–XIX ст., які були головними експортерами-імпортерами солі в Україні, їхній шлях був довгим і небезпечним, политим солоним потом і кров'ю. Вночі вони орієнтувалися саме за цим сузір'ям. Отже, Чумацький Шлях символізував не-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

легкі життєві дороги, своєрідний орієнтир у пітьмі, хаосі. Нині Чумацький Шлях усимволізовує велич і трагізм української історії, національної духовної культури: *Упаду я зорею, мій вічний народе, на трагічний і довгий Чумацький твій Шлях* (В. Симоненко) [див.: 7, с. 332–333].

Слово *шабля* з часів козацтва вживається на позначення відваги, сміливості, мужності, завзяття: *береженого Бог береже, а козака шабля стереже; блиснем шаблями, як сонце в хмарі.* Слово нерідко набуває сентиментально-пісенних конотацій (*шабля* начебто замінює козакові родину, матір, стає найпершим другом): *шабля й люлька – вся родина, сивий коник – то мій брат.* Зменшено-пестливі форми (*шабелька, шабеленька, шабелечка*) засвідчують ставлення високої шани, любові до цієї найулюбленішої серед козаків зброї: із-під боку *шабеленьку витягає.* Основні компоненти символічного смислу – «відвага», «сміливість», «мужність», «завзяття», «щось дуже рідне», «близьке, дороге», «дружба», «побратимство» [див.: 4, с. 281–282].

Простежимо, як світ цінностей відтворено у фраземах української мови зі стрижневим словом *кров*: *аж кров кинулася в лице* – «хто-небудь раптово почервонів» [1, с. 314], *кров кипить у скронях* – «хто-небудь перебуває у стані сильного збентеження, гніву, обурення» [1, с. 315], *кров заграла* – «хто-небудь почуває приплив сили, енергії» [1, с. 314], *кров заговорила* – «у кого-небудь виявляються натура, звички, характер, погляди і т. ін., притаманні комусь» [1, с. 315], *ввійти в плоть і кров* – «1. Стати невід'ємною частиною, основною рисою чи властивістю кого-, чого-небудь. 2. Стати значним або необхідним для когось» [1, с. 142], *кров з молоком* – «здоровий, рожевовидний, рум'яний» [1, с. 315], *ані кровинки* – «щонебудь дуже бліде, переважно про обличчя» [1, с. 430], *до останньої краплі крові* – «боротися до кінця життя» [1, с. 310], *облити серце кров'ю* – «багато витерпіти горя, натерпітися, настраждатися» [1, с. 453], *змити кров'ю* – «власним життям або тяжким пораненням спокутувати щось» [1, с. 267], *хоч кров з носа* – «незважаючи ні на що, ні на які обставини, за будь-яких умов» [1, с. 315]. Ще з язичницьких часів кров сприймалася в українців як невід'ємний атрибут жертвоприношення, звичайно на позначення примирення. У «Старому Заповіті» кров виступає як жива істота, уособлення правди, спокути. Кров убитого не дає змоги землі родити, віддавати свою силу. Усвідомлення *крові* як компонента жертви відтворюється у ритуа-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

лі причащання до Христових мук через пиття церковного вина. Це традиційне для християн сприйняття *крові* засвоєне українцями, які теж убачають у ній символ мучеництва. Поряд із цим смислом у слові-символі *кров* зберігається найдавніший зміст, пов'язаний із давнім поняттям кровної помсти за завдану кривду (*кров за кров*). Водночас, читаємо у Т. Шевченка: «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте, і *вражою злою кров'ю волю окропіте*» [див.: 4, с. 99–100]. Отже, фраземи з ключовим словом *кров* відображають найважливіші етапи в житті людини: народження, смерть, жертва, війна, а також зовнішній вигляд, фізичний та психологічний стан, добро й зло. У фраземах української мови виокремлюємо такі основні символьні ціннісні смисли: *жертва, спокута, помста, примирення, фізичний, емоційний стан.*

Чотири броди – символ тернистого шляху життя кожної людини; гідного людського віку; людських знань, досвіду; норм моралі; невідомого, часто небезпечного життєвого вибору; історії і долі українського народу. За тлумачним словником *брід* – «мілке місце ріки або озера, зручне для переходу або для переїзду». Поетичний образ чотирьох бродів знаходимо у народних піснях, прислів'ях, наприклад: *не спитавши броду, не лізь у воду*. Брід у незнайомій життєвій ситуації – воді – є останньою надією на порятунок. У романі М. Стельмаха «Чотири броди» слово *брід* стає символом, а саме: блакитний як досвіт, – *брід дитинства*, потім наче сон – хмільний *брід кохання*, далі – *безмірної роботи й турботи*, а зрештою – *онуків і прощання* [7, с. 329–330].

Калина – символ вогню, сонця, неперервності життя, роду українців; України, батьківщини; дівочої чистоти й краси; вічної любові, кохання, вірності; гармонії життя та природи; материнства; плодючості; символ нескореності та стійкості; українського козацтва; незрадливої світлої пам'яті; єдності нації; потягу до своїх традицій, звичаїв. *Без верби й калини нема України* – каже народна мудрість. Одним із найважливіших символьних значень *калини* було «чиста дівоча врода» (А *дівчина, як калина*, личком рум'яная). Символізувала вона й вірне, довічне кохання – та й *зацвіла калиночка* дрібненько, аби в парі прожили добренько. В Україні колись святим було материнське побажання: Будь, доню, і ти *червоною та здоровою калиною*, незайманою та чистою до вінця! *Ламати калину* – означало виходити заміж, любити. *Червона калина* – символ України: пор. *край калиновий*; *колисала*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

калина [4, с. 182]; А ми тую *червону калину* та й підіймемо. А ми нашу *славну Україну* та й розвеселимо! Філософським є символічний образ *калинового мосту.* Міст – це життя, що з'єднує два береги: молодість і старість (ширше – народження і смерть). Перший берег уже за спиною (на… мості), попереду другий берег, і зворотного шляху немає. У філософському підтексті образу є поцінування життя у хвилину розквіту й ностальгія за тим, що минає [7, с. 141–142]. *Калина хитається* – «дівчина сумує»; *калина чорніє* – «чиєсь горе»; *зламати калину* – крім значення, поданого вище, – «покинути кохану»; *посадити калину на могилі* – «висловити жаль за загиблим». Отож серед опоетизованих назв рослин-символів, що стали ключовими словами стійких висловів, в українців перше місце відведене *калині.* Червоний колір калини відображає красу, біле цвітіння – невинність [4, с. 180–181].

Неперевершеною майстерністю відтворення чеснот рідної матері за допомогою стійких висловів відзначені, зокрема, поетичні рядки Б. Олійника: «Ти від лютої зими *затуляла нас крильми*, *прихилялася теплим леготом*, *задивлялася білим лебедем*, дивом-казкою за віконечком, сива ластівко, сиве сонечко» [4, с. 372–373]. Тут ідеться про всепереможну материнську жертовну любов, яка не має меж, яка оповиває нас із народження і протягом усього життя, бо навіть після відходу матері в інші світи її любов зігріває наші душі, освітлює нам шлях у майбутнє. Визначний український майстер художнього слова знайшов ті особливі, неповторні мовні засоби, якими відтворив найсвятіші почуття матері до своєї дитини.

В українців *вишиванка* – символ здоров'я, краси, щасливої долі, родової пам'яті, порядності, чесності, любові, святковості; оберіг. Тому не дивно, що народ витворив низку цікавих стійких одиниць, пов'язаних із вишитою сорочкою. За традицією, дівчина, готуючи придане, мала вишити своєму нареченому сорочку: *шовком шила, шовком шила, золотом рубила. Та для того козаченька, що вірно любила*. Сорочка (особливо чоловіча) була символом кохання, вірності, невірності. У давньому замовлянні сказано*: Якою білою є сорочка на тілі, таким щоб і чоловік до жінки був,* звідки видно, що *білий – милий*. Вислів *випрати сорочку* має кілька значень: 1. Ой коби я була знала, що я твоя буду, *випрала би-м сорочечку* від чорного бруду – «покохала б за умови обов'язкового майбутнього заміжжя»; 2. У чумацьких піснях –

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

«полюбити чумака, навіть якщо він одружений». Характерно, що не завжди чумак погоджується на любовні стосунки з випадковими жінками, не дозволяє будь-кому *прати сорочку*, хоч вона й не біла, бо *сьома неділя.* У такий спосіб чумак зберігає вірність коханій дівчині, до якої має повернутися [7, с. 47–48].

Цікавим є образні вислови, пов'язані з назвами їжі українців. В Україні говорили, що *Різдво гарне ковбасою, а Великдень – крашанкою.* Український народ є надзвичайно гостинним: *пошли, Боже, гостя, то й хазяїну добре*; *гість – на щастя*; *клади перед людей хліб на столі, будеш у людей на чолі*. Кожна господиня мала справою честі нагодувати й напоїти гостей так, щоб вони були задоволеними. При цьому годилося припрошувати до кожної справи: *прошу покірно*; *чим багаті, тим і раді*. Подібні мовні формули спостерігаємо також і в інших слов'янських мовах. Поважали гостей, які любили й уміли добре поїсти, і зневажали тих, котрі їли мало й погано, – *такий з нього їдець, як горобець*; *як хто їсть, так і робить* [7, с. 137–138].

Ворона – символ провісника горя, страждань, смерті, похорону, загибелі, пророцтва, нечистої і зловісної пташки, породженої чортом, кровопролиття, насилля та війни, емблема дурості й глупоти, марнославства й хвалькуватості, роззявства й лінивості. У народних уявленнях ворона – нечиста й зловісна пташка, породжена чортом: *вороні де не літать, то на смітник сідать*; *куди б ворона не літала, завжди на гній сяде*; *кому над головою ворона кряче, той має щастя собаче.* Ворону пов'язують із кровопроливтям, насиллям та війною. Про це йдеться у прислів'ї *ворона за сім миль стерво чує.* В українській народній традиції *чорний ворон* символізує смерть: Ой *кряче ворон*, негодоньку чує, щось козакові серденько віщує. Часто символ ворона-птаха, що поїдає мертвих, повязаний із образом убитого козака: далеко від нього мати, батько й мила дівчина, тільки ворон справляє над ним страшні поминки: По дівчиноньці отець-мати плаче, а по козакові *чорний ворон кряче.* Прикметно, що постійний компонент *чорний* не передає прямого номінативного навантаження (адже ворони чорні), а підкреслює зловісність, страхітливість образу – *чорний* у значенні «злий, низький, підступний» [4, с. 213–214]. Ворона – комічний символ дурості та глупоти: *ворона за море літає, та дурна вертається*; *ворона за море літала, а все вороною вертала*; *навпростець тільки ворони літають*; *в голові тільки вороняче гніздо має*; *хай чоловік*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

як ворона, а все ж жінці оборона. Вона міняє своє пір'я на біле й хоче стати непомітною серед голубів, однак голуби проганяють її. Після цього зграя ворон також не приймає її. Одягнута в пір'я лебедів чи павичів, ворона була висміяна й общипана, і це стало нині афоризмом – *від ворон одстала, до пав не пристала*. Глупота ворони поєднується з її хвалькуватістю та марнославством. Вона розхвалює орлу своїх дітей і просить їх не їсти, а той у відповідь з'їдає саме бридких вороненят. Ворона охоча до лестощів: схоплений нею рак розхвалює її, і спокушена пташка розкриває рот, втрачаючи здобич. Тому в народі вживається вислів: *не розкривай рот, наче ворона*; *нащо вороні великі розговори, коли вона знає своє кра* – про обмежену людину. Про людину, яка щось забула чи не помітила, кажуть: *проґавив нагоду*, *зловив ґаву*. Подібні сюжети є і в інших слов'янських народів [7, с. 60–61].

Лисиця в народному уявленні – символ хитрощів, обману, лицемірства: *хитрий, як лисиця*; *у вічі лис, а за очі як біс*; *старого лиса важко зловити*; *лисом підшитий*; *лисом підшитий, псом підбитий* – «такий хитрий, лукавий, як лис»; *лисом витися* – «упадати біля кого-небудь, тобто виявляти свою хитру, підступну вдачу» [4, с. 231–232].

Розглянемо, які конотативні смисли закладені у фраземах української мови з ключовим словом *заєць*: *як зайцеві бубон* – «зовсім не потрібний» [1, с. 46], *ганятися за двома зайцями* – «братися за кілька справ одночасно» [1, с. 146], *далеко куцому до зайця* – «велика різниця між ким-небудь; дуже далеко, недоступно» [1, с. 187, 321], *сипати зайцям солі на хвіст* – «1. Марно погрожувати, обіцяти заподіяти кому-небудь неприємне; 2. Мріяти про щось нереальне» [1, с. 647], *зайчики в голові стрибають* – «хто-небудь легковажний, безтурботний або дурний, недоумкуватий» [1, с. 244], *заяча душа* – «боязка, полохлива людина». Вживається для вираження незадоволення, роздратування з приводу чого-небудь [1, с. 228], *із заячий хвіст* – «дуже мало» [1, с. 744], *на заячий скік* – «дуже мало» [1, с. 656], *не з заячого пуху* – «небоязкий, хоробрий, сміливий» [1, с. 588]. У таких фраземах спостерігаємо схожість вражень про цього сірого невеликого звірка, його властивостей, що вмотивовано накладаються на особливості стану, поведінки, зокрема, й українця, який образними засобами мови зумів відтворити певні свої негативні риси: *безтурботність, легковажність, недоумкуватість, непотрібність* тощо. Заєць у всіх народів став символом боягузтва. Ця думка знаходить

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

відображення у таких українських прислів'ях, приповідках: *тремтить, як заєць*; *такий відважний, як заєць*; *полохливий заєць і пеньока боїться*; *заєць спить, та очей не жмурить*; *заєць від куща, а жаба від зайця тікає*. Заєць символізує вогонь, і мотивація тут пов'язана зі швидкістю переміщення тварини (кажуть: *біжить заєць, як вогонь*) та особливостями його зору (вважають, що *косі очі в зайця – причина пожежі*). Вогняна символіка зайця виявляється у повір'ях: *Якщо на подвір'я або в село забіг заєць – буде пожежа* [7, с. 117–118].

Підсумовуючи, зазначимо, що фраземи української мови ввібрали в себе весь віковий досвід життя народу. В усталених висловах відтворені найрізноманітніші прояви буття українського етносу. Проаналізований матеріал дає підстави зробити висновок про те, що в мовних одиницях наявні національно-культурні конотації, які є своєрідним способом утілення світу духовних цінностей у мовному менталітеті. На ґрунті національно-мовної картини світу, сформованої, зокрема, і за допомогою фразем, утверджується образно-поняттєва структура українського етнокультурного простору.

---

1. *Білоноженко В. М.* Словник фразеологізмів української мови (СФУМ) / В. М. Білоноженко та ін. – Київ : Наукова думка, 2003. – 1104 с. (Словники України).

2. *Добровольский Д. О.* Национально-культурная специфика во фразеологии // Вопросы языкознания. – 1998. – № 6. – С. 48–57.

3. *Караулов Ю. Н.* Русский язык и языковая личность. – Москва : Наука, 1987. – 264 с.

4. *Кононенко В. І.* Символи української мови : монографія. – 2-ге вид., допов. і перероб. – Київ ; Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2013. – 440 с.

5. *Маслова В. А.* Лингвокультурология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – Москва : Академия, 2001. – 208 с.

6. *Пальчевська О. С.* Фразеологічні одиниці у системі культурних кодів // Материалы Международной научной конференции «Славянская фразеология в синхронии и диахронии» (Гомель, 28–29 ноября 2011 г.). : сб. науч. статей / Минстерство образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины / редкол.: В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2011 г. – Вып. 1. – С. 141–144.

7. Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка, В. В. Куйбіди. – 3-тє вид. – Київ : Міленіум, 2005. – 352 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Тетяна Коць

(Київ)

МОВНО-НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ У ЗМК ДОБИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ЗЛАМУ

У статті висвітлено теоретичні питання мовної свідомості у зв'язку з динамікою суспільних цінностей. Суспільна мовна свідомість – змінна категорія, що утримує зв'язок з лінгвокультурною свідомістю, але на ній постійно позначаються мовна політика держави, політична ідеологія, ціннісні орієнтири позамовного світу. Розглянуто оцінні парадигми *народу* та *влади-* ядерних понять ЗМК доби цивілізаційного зламу.

The theoretical issues of linguistic consciousness in the connection with the social values dynamics are described in the article. Social language consciousness is a variable category, connected with the linguistic and cultural consciousness, but it is affected constantly with the state language policy, political ideology, value orientation points of the extra-linguistic world. The estimated paradigms of the *people* and the *power* as the main concepts of the mass media of the civilizational change epoch are considered.

Поняття мовної свідомості ввійшло в лінгвістичний обіг у 60-ті роки XX ст. у зв'язку з поглибленням проблеми внутрішньої форми слова, вивченням мовної картини світу на матеріалі усної народної творчості. Лінгвісти часто ототожнюють мовну свідомість з мовною картиною світу, стратегією і тактикою мовної поведінки і зазначають, що вона реалізується в мовній поведінці і визначається комунікативною ситуацією, мовним, культурним, соціальним статусом особистості [1, с. 8].

У вітчизняному мовознавстві утвердилася думка, що мовна свідомість – це «один з видів свідомості, що є механізмом управління мовною діяльністю, який формує, зберігає та перетворює мовні знаки, правила їх поєднання і вживання, а також ставлення людини до мови та її елементів; у ширшому розумінні – сукуп-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ність образів свідомості, матеріалізованих мовними знаками». Цим терміном дослідники зазвичай називають вербалізовані лексичними засобами національної мови результати ментальної діяльності. У ширшому розумінні мовна свідомість охоплює психічні механізми, що забезпечують процес мовної діяльності людини [4, с. 15].

Одиницями свідомості є концепти, які передаються в мові різними способами: словом, словосполученням, висловлюванням, між якими часто неможливо визначити межу і диференціювати за структурними ознаками. Мовна свідомість має структуру асоціативно вербального тезауруса: слів; морфемних елементів слів і утворених на їхній основі граматичних та логічних категорій; граматичних та текстотвірних форм; функціонування інтенційно-мотивувального механізму. Є два різновиди вербальних виявів мовної свідомості: а) пов'язаний з формуванням сталого механізму функціональних структур асоціативно-вербальних тезаурусів, виробленого ядра мереж, слів, граматичних і логічних категорій; б) пов'язаний з динамічними, насамперед оцінними, процесами у вербальних мережах, словесних структурах, інтенційних виявах.

У межах мовної свідомості (родового поняття) диференціюємо видові поняття – національно-мовну і суспільну мовні свідомості. На основі національно-мовної свідомості у період державотворення формується суспільна мовна свідомість, джерелом вивчення якої є публіцистичний стиль, який, з одного боку, – відбиває динаміку цінностей суспільства, є синхронним виразником мовної свідомості певних колективів, ідеологічних течій, а з іншого, – дієвим інструментом впливу на мовну суспільну свідомість [2, с. 12]. Суспільна мовна свідомість динамічна, вона утримує зв'язок з лінгвокультурною свідомістю, але на ній постійно позначаються мовна політика держави, політична ідеологія, ціннісні орієнтири позамовного світу.

Публіцистичний стиль в аспекті аксіології можна розглядати як сукупність апеляцій до колективних культурних, тобто ментальних одиниць, які об'єднують ціннісний, поняттєвий і образний елементи. ЗМК, змінюючи формат порушуваних у публіцистичних текстах різноманітних тем, наповнюючи зміст позитивною або негативною оцінкою, формують загальну, масову мовну культуру нашого суспільства. Між ЗМК, що створюють

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

розгалужене інформаційне поле, і мовною свідомістю українця є причинно-наслідкові зв'язки.

Інновації сучасних періодичних видань були продиктовані розширенням функціональних меж української мови у зв'язку з наданням їй статусу державної, а процеси демократизації сприяли активізації розвитку мовної системи шляхом експериментів. Намагання повернути в ужиток забуті слова, мовні звороти, морфологічні форми і водночас необхідність номінації нових реалій доби, які потребують нових форм вираження, максимальне, не завжди виправдане залучення іншомовних одиниць, які потребували адаптації до внутрішньо системних законів мови, явище гіперизму, яке виявляється в поширенні відмінних від російської мови словотвірних, морфологічних форм, стало, з одного боку, – виявом динаміки мови, а з другого, – причиною розхитування літературного стандарту. Реактивуючи деякі поширені у мові 10–20-х років XX ст. варіанти мовних одиниць, ЗМК повертають до життя частину самобутньої лексики, яка стає за короткий проміжок часу невід'ємним елементом літературного словника.

Вибір мовних засобів ЗМК залежить від зміни ціннісних орієнтирів суспільства. Сучасні періодичні видання демонструють вживання великої кількості негативнооцінних мовних засобів, що в проекції на історію публіцистичного стилю можна також вважати інновацією. Розширюються синонімічні ряди традиційних імпліцитних експресивних мовних одиниць.

Стильова норма періодичних видань завжди допускала вживання розмовних одиниць, але в різні періоди історії літературної мови різними були межі їхнього залучення. У 60–80-ті роки XX ст. у ЗМК вживали розмовні слова на зразок: *гордий, ніжний, правдивий, дотепний*, *звичайнісінький, свіженький, балаканина, виганяти, підправляти, позичити, приживатися* тощо [3, с. 234]. Сфера їхнього функціонування обмежувалася переважно жанрами фейлетону та нарису. З погляду сучасників, майже всі вони сприймаються як нейтральні одиниці. У сучасних ЗМК поширені інші експресивно виразні і переважно негативнооцінні розмовні одиниці, які визначають тональність контексту і якими рясніють також інформативні жанри, напр.: *просувати закони, проковтнути анексію Криму, зажерлива, ненаситна Москва, продажні тушки*, *отетерілі мами*, *втовкти в голови росіянам*, напр.: *Важко уявити, як* ***отетеріли*** *новоспечені матусі, випадково натрапивши в Інтер-*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

неті на фотознімки своїх щойно народжених немовлят на руках у медсестер Дніпропетровського пологового будинку № 7, розташованому в самісінькому центрі міста (Україна молода, 13.12.2012); *Наші дипломати мають* ***втовкти в голови*** *росіянам, що їхня влада скоїла історичний злочин* (Країна, 17.04.2014).

Щоб приховати негативне оцінне значення деяких слів, журналісти вдаються до поширення іншомовної лексики. Це вже стало традиційним способом заміни закріпленого у свідомості широкого загалу негативного сприймання явища на позитивне. У 70-х роках ХХ ст. М. М. Пилинський писав, що витіснення з ужитку іменників назв особи за родом діяльності *каютна, номерна* словом *стюардеса* було причиною збільшення в рази кількості вступників на цю спеціальність.

Інновацією кінця ХХ ст. (у широкому розумінні цього терміна) у контексті історії публіцистичного стилю є максимально можливе поширення реалістично-песимістичних настроїв суспільства, що виявляється у вживанні функціонально і структурно різноманітних негативнооцінних мовних одиниць.

Оцінна парадигма традиційного ядерного поняття мови публіцистичного стилю *народ* змінна і залежить від ідейно-культурних цінностей відповідної епохи. Відродження української державності у кінці ХХ ст. стає визначальним фактором в оцінці поняття *народ*. Відбувається переоцінка знівельованої у 30–80-х роках ХХ ст. ідеї національного розвитку, формування національно-мовної свідомості народу. Оцінна парадигма *народу* будується на запереченні, негативному сприйнятті радянського минулого, наслідків імперської політики СРСР, що позначилася на створенні морально, національно, фізично слабкої особистості. Мова преси демонструє вживання експресивних експліцитно негативнооцінних епітетів до слова *народ*: *багатостраждальний, заляканий, понівечений, пригнічений, забитий, затоптаний, зрусифікований, обкрадений, зайвий, суржиковий, краплений, мічений, безсилий, безликий*, напр.: *Ми сміємося по-ірландському, і плачемо по-німецькому. Ми мовчимо по-німецьки і розмовляємо по-англійському. Ми* ***суржикові люди****. Ми* ***краплені люди****. Ми* ***мічені люди*** (ЛУ, 7.02.2013); *Для того, щоб перейти на світлу сторону історії, Путіну пропонують припинити агресію і злочинну політику щодо* ***багатостраждального****, століттями* ***залякуваного****,* ***приниженого*** *українського народу,*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

який не хоче війни з російським народом (УМ, 24.06.2014). Зауважимо, що поняття *народ* в усі попередні періоди історії літературної мови мало позитивну конотацію, яку передавали переважно означення з інтелектуальної сфери мовомислення.

Традиційні негативнооцінні синонімічні ряди розширюються завдяки експресивним новотворам. На зламі століть у вжиток входить неологізм *поскрибований*, який наповнює традиційний ряд *знищений – замучений – покалічений* новою негативно виразною оцінкою *українського народу,* що поширюється на весь контекст: *Немалу силу і владність ... мали історичні ілюзії, самоомани. Моральна вина, моральний докір почуває майже кожен з нас, хто жив і творив у ті десятиліття* [за культу особи]. *Вони і в ставленні до нашого* ***поскрибованого*** *народу, який не захистили* (Ю. Мушкетик, ЛУ, 24.09.2012). Засобом увиразнення негативної оцінки явищ суспільного життя стають експресивні неологізми *безглиб, нижчосортний*, які поповнюють традиційні синонімічні ряди, напр.: *прірва – яма – безглиб, нікчемний – низький – меншовартісний – нижчосортний.* Негативну оцінку посилюють неузгоджені означення з семантикою «приреченості», напр.: *Наш народ разом з державою котиться* ***у безглиб безнадії, мороку, суцільної темряви****. В Україні немає лідера, який би вивів нас на поверхню* (Сільські вісті, 20.01.2009*); Свідомість нашого* ***нижчосортного суспільства****, яку створювали десятиліттями, законсервувалась на рівні* ***безнадійності, апатії, страху*** (День, 04.09.2008).

Негативнооцінні синонімічні ряди розширюються завдяки залученню іншомовних слів, напр.: *манкурт* «людина яка втратила історичну пам'ять, моральні духовні цінності й орієнтири» розширює синонімічний ряд: *виродок, покруч, перевертень, яничар* та ін., напр.: *В Україні склалася парадоксальна ситуація: замість об'єднувати ці речі, навпаки, роз'єднують, бо немає спільного погляду на історію, немає однієї мови і немає однієї церкви. Серед нас дуже багато* ***манкуртів*** *і* ***перевертнів*** (УМ, 12.09. 2004).

Загальну негативну оцінку явищ життя доповнюють авторські і загальновживані неологізми *кандидувати, розпинатель, наличка*, пор.: *балотуватися – кандидувати, гнобитель – розпинатель, ярлик – наличка,* напр.: *У листах до Ю. Шевельова О. Забужко виступає не тільки розліплювачем* ***наличок****, а ще й санітаром українських мас-медіа* (ЛУ, 11.10.2012); *В Одесі* ***розпинательці*** *України Катерині ІІ «отгрохали» пам'ятник і, як*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

зіницю ока, охороняють, щоб не впав… (ЛУ, 18.10.2012). Моральні якості народу в умовах переоцінки цінностей передає синонімічний ряд *неповага – неприязнь – ненависть*, який поповнився неологізмом *негація,* напр.: *Нашій державі, нашому народу ніякі завдання не до снаги – наша свідомість сповнена* ***неповагою*** *до історії, культури,* ***ненавистю*** *до ближніх, суцільною* ***негацією*** (Вінничина, 26.03.2005).

Розширення негативнооцінної парадигми *народу* в кінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. відбувається також внаслідок утворення нових експресивних негативноцінних прикметникових та іменникових синонімічних рядів: *знедуховлений – обездуховлений – пустодухий, знеосіблення – деперсоналізація,* напр.*: Російському шовінізмові відводиться... особлива роль у нівеляції і* ***знеосібленні*** *українців* (ЛУ, 17.06.2012); *«Гранословці»* [сучасники письменницького конкурсу «Гранослов»] *не зупиняються на констатації екзистенціальної проблематики, не перетворюються на пасивних споглядальників нівеляції самооцінної особистості в зародку, що активно відбувалося в процесі запрограмованої* ***деперсоналізації*** *народу* (КіЖ, 27.04.2013).

Про розростання оцінної шкали сучасного мовця свідчить тенденція творення ступенів порівняння відносних прикметників, що не властиво українській мові: *військовий – військовіший*, *обкрадений – обкраденіший*, напр.: ***Обкраденішого*** *народу немає ніде в світі* (Літературна Україна, 8.05.2015). Позитивну оцінку невиразно й експліцитно передають морфологічні форми *мирний – мирніший, християнський – християнніший*, напр.: *Нам потрібний чітко розроблений план побудови* ***мирнішого*** *і* ***християннішого*** *народу, згуртованої української нації* (Україна молода, 8.04.2014).

Збільшення частотовживання позитивнооцінних засобів у зв'язку з процесами суспільної свідомості під час революції гідності демонстрували ЗМК 2014 року, напр.: поняття *народ, люди, нація*, набули позитивної конотації у словосполученнях з словами *непереборний, сильний, цілеспрямований, інтелектуальний, європейський, успішний, єдиний, об'єднаний, нездоланний, культурний, піднесений*: *Люди великого внутрішнього потенціалу,* ***нездоланні****,* ***успішні****,* ***об'єднані*** *в нову спільноту,* ***сильні*** *духом,* ***впевнені*** *в своїх силах – це ознака нової, сучасної і майбутньої України* (Літературна Україна, 10.04.2014). У мові публіцистичного стилю як синоніми функціонують позитивнооцінні епітети до слів *народ, нація,*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

суспільство: *одухотворений – одуховлений, напр.*: *Наша нація,* ***одухотворена*** *вірою в добро і справедливість, здолає всі труднощі і незгоди, досягне єдності і розквіту* (УМ, 06.09.2012).

Оцінка явищ духовного життя народу часто знаходить вираження у поляризації значень слів, зокрема чітко вираженої і вже усталеної у свідомості людей негативної семантики поняття *політика* і позитивно окресленої в усі періоди історії літературної мови культурної сфери життя суспільства, напр..: *Сучасні кобзарі з намулу часу, ідеології, політики та імітації вимивають золоті піщинки правдивого кобзарства* (СП, 22–28.08.2013).

Виразно негативно оцінюваним є також центральний образ сучасних ЗМК – *влада*. Часто вживаними у мові преси є синоніми на позначення влади: *політичні аферисти, перебіжчики, зрадники, тушки, кровопивці, українофоби, антинародники* (цей синонімічний ряд продовжує і часто вживане словосполучення *п'ята колона*), які характеризують українських політиків: *Я кажу: Ідіть на Майдан і поясніть людям, чому поруч зі мною стоять* ***політичні аферисти****, які ще вчора були нашими ворогами…* (Країна, 18.10.2012); *Почалося засідання зі штовханини, опозиціонери дружно виштовхали із зали перших «****тушок****» цього скликання – батька й сина Табалових* (Україна молода, 13.12.2012); ***П'ята колона*** *підступно нищила армію, духовні цінності народу, вбивала Україну протягом усіх років незалежності* (Країна, 17.04.2014). Виразну негативну оцінку передають *епітети олігархічна, кланово-олігархічна, бандитська, антиукраїнська, корумпована, перевтомлена, деструктивна, зденаціоналізована*, напр.*: Я за віком мав би вже сидіти на пенсії, але нині державою керують* ***антиукраїнські сили, кланово-олігархічна влада****, яка дбає лише про власні інтереси* (Літературна Україна,07.02.2013); *І партія регіонів, і «Батьківщина» – за* ***олігархічну модель влади****, адміністративну економіку, ручне управління й* ***авторитарний режим*** (Країна, 18.10.2012).

У мові сучасних періодичних видань вживаються слова, утворені від власне українських основ різних частин мови за допомогою різних способів словотвору; вони активно поповнюють уже наявні, утворюють нові синонімічні ряди і відбивають негативну оцінку явищ політичного життя країни: *безлад – бедлам – хаос: У нашому політичному* ***бедламі*** *не так просто встановити діагноз хвороби, особливо, коли людина з мандатом* (Літературна Україна, 23.08.2000); *Наше місто й далі заростає отим мовним*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

бур'яном, в ньому панує мовний ***безлад*** *– це не лише вияв неграмотності деяких керівників і торговельників, а й спосіб приниження нас, українців, на нашій рідній землі, у рідному місті* (Слово Просвіти, 18–24.10.1999).

Негативнооцінну семантику містять розмовні одиниці і поширюють її на весь контекст: *Сьогодні ж в опозиції маємо* ***хлюпіків****, які багато говорять і мало роблять* (Країна, 18.10.2012).

Первісна образність, що є основою метафори в оцінці влади, від активного вживання часто стирається, зневиразнюється та збуджує в уяві читача нові асоціації: *Чи є надійна гавань в буремному морі українських політиків?* (Вечірній Київ, 13.12.2012); *Кабмін Тимошенко став урядом меншості, що постійно балансує над прірвою* (Україна молода, 04.12.2012); *Третьою групою полювання на українську історичну правду стали яскраві персоналії українських політиків різних історичних періодів, проте з однаковим україноцентричним, героїчним чи знаковим змістом…* (Літературна Україна, 21.02.2013).

Досліджуючи динаміку оцінних структур у діахронії, виявляємо різку зміну семантики суспільно-політичної лексики. У кінці XIX – на початку XX ст. поняття – *політичний, ідейний* мали виразну позитивнооцінну семантику і відповідали значенням слів «моральний», «розумний», «добрий», пор.: *Добре людині, коли в неї зійшло зерно розуму, доброї волі, поваги до себе, і є в його добрий Бог. Про такого чоловіка ми кажемо, що він політичний, ідейний* (Маяк, 02.01.1912).

Журналісти сучасних ЗМК знаходять вдалі **порівняння**, які розкривають зміст поняття *влада* саме в цей період історичного розвитку країни: *Влада – це підліток, який постійно шукає і розширює межі своєї безвідповідальності. А суспільство, подібно до дорослого, ці межі встановлює і контролює всередині* (Слово Просвіти, 22–28.08.2013).

Імпліцитну негативну оцінку *політиків* містить концептуальна метафора, яка ґрунтується на світорозумінні та нормах суспільної поведінки, а тому стає найдосконалішим знаряддям маніпуляції в просторі ЗМІ, напр.: *Згущені ріки українських політиків або про приховані складники улюблених ласощів малюків* (Україна молода, 13.12.2012); *«Божественна» стратегія державних чиновників вигрілась на сонечку і активно допомагає конфесійній афері з «прихватизації» пам'ятки національно-*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

го значення – Старокиївської гори та руїн Десятинної церкви (Україна молода, 04.12.2012). Метафоричні конструкції показують, як світоглядні засади журналіста, а отже й сучасної людини передають переважно не образи реалій доби, а специфічний досвід особистісного, інтуїтивного осягнення світу.

Серед незначної кількості позитивнооцінних назв державних і громадських діячів помітне функціонування реактивованих синонімічних одиниць, у значенні яких підкреслюється і виділяється якась певна характерна риса чи ознака позначуваного словом явища сучасної України: *добродій – добродійник – доброчинець – благочинецъ*, напр.: *Наш народ, наша держава потребує духовного відродження, повернення історичної спадщини минулого, повної переоцінки життєвих і культурних цінностей. Нам ще багато потрібно відкрити і осмислити. Без фінансового сприяння* ***добродійників*** *тут не обійтися* (Слово, 18–24.10.2012); Увесь *список* ***доброчинців*** *всіх трьох програм* [міжнародного благодійного фонду Михайла Грушевського] *вже опубліковано в першому томі повного зібрання творів Михайла Грушевського* (Літературна Україна, 17.08.2000); *Нас продовжують грабувати, ми не можемо влаштуватися на роботу, а* ***благодійники тим часом*** *створюють додаткові робочі місця, платять мільйонні податки, займаються утриманням кількох дитячих будинків* (Україна молода, 05.07.1998).

Мова публіцистичного стилю утримує у своїх структурах світобачення, мовну картину світу, що репрезентують певний період розвитку суспільства. Через мову періодичних видань відбувається живе надходження певних систем поглядів, цінностей однієї людини, цілого колективу, політичної партії, формуючи свідомість широкого загалу.

---

1. *Гнатюк Л. П.* Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції : монографія / Л. П. Гнатюк – Київ, 2010. – 478 с.

2. *Никитина С. Е.* Устная народная культура и языковое сознание / С. Е. Никитина. – Москва, 1993. – 342 с.

3. *Пилинський М. М.* Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. – Київ : Наукова думка. – 288 с.

4. *Ушакова Т. В.* Понятие языкового сознания и структура речемыслительной деятельности / Т. В. Ушакова // Языковое сознание: теоретические и прикладные аспекты : Сб. научных трудов под ред. Н. В. Уфимцевой. – Москва ; Барнаул, 2004. – С. 6–17.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Лілія Андрієнко

(Київ)

ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ ВІТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У XXI СТОЛІТТІ

У статті розглянуто подієвий ряд законодавчих та громадських ініціатив, які мали вплив на стан української мови в останньому двадцятиріччі нашого століття. Здійснено спробу ретроспективно відтворити соціально-політичне й культурне тло українського суспільства цього періоду, з'ясувати механізми самозбереження української мови у складних політичних умовах початку XXI ст.

A number of legislative and social initiatives which have had an impact on the Ukrainian language state during the last two decades is considered in the article. An attempt to reproduce retrospectively social, political and cultural background of Ukrainian society during this period, to reveal the ways of the Ukrainian language self-preservation in difficult political situation of the early XXIst century is made.

Українська мова належить до найрозвинутіших та найпоширеніших мов світу. Вона є рідною для 81 % мешканців України, більшість з яких становлять етнічні українці. Нею розмовляють також українці, які проживають поза межами основного етнічного масиву, зокрема в Словаччині, Румунії, Канаді, США, Австралії, Італії та інших країнах. Загальна кількість носіїв української мови у світі становить близько 45 млн. людей [12, с. 716–718; 4, с. 36].

Тисячолітня історія вживання української мови в різних сферах громадського й культурного життя, її розвинена лексична, граматична та деривaційна системи, потужне культурне підґрунтя, яке завжди живилося з багатющих фольклорних та народнорозмовних джерел і базувалося на неперервності розвитку матеріальної культури, на жаль, не стали запорукою її «безпро-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

блемного» розвитку. На всіх відтинках історії українству як монолітній цілісності *етнос-територія-культура-мова-держава-нація* доводилося виборювати своє екзистенційне право – бути і вільно розвиватися.

Однак посилене акцентування на трагічних подіях української історії, численні рефлексії щодо «нещасливої долі», «тернистого шляху» української мови утвердили в суспільстві думку про те, що українці та їхня українська мова існують не *завдяки*, а *всупереч*… Емоційне тлумачення певних фактів мовної історії, зводить їх до проблем постравматичної пам'яті, тим самим звужуючи об'єктивний і неупереджений підхід до українознавчих студій, зокрема, і в галузі мовознавства.

У цьому контексті важливо пам'ятати, що мова – це не лише «надбання», «жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування» [8, с. 100], але й майбутнє української нації.

Для того, аби об'єктивно оцінити вітальний потенціал української мови, важливо виробити системний підхід, який дає можливість збалансувати територіальні особливості, часові (історичні) розриви, культурну та соціальну різнорідність мовної ситуації в Україні, врахувати психологічні фактори, які впливають на мовну свідомість та мовну стійкість мовців, формують мовний престиж та мовну моду, і, зрештою, з'ясувати, як саме все це відображається у самій структурі мови.

На ці та інші питання, власне, і мають відповісти віталістичні студії, що як напрям виокремилися з теорії контактної лінгвістики, викладеній у праці У. Вайнраха «Мовні контакти» [3]. Американський лінгвіст одним із перших звернув увагу на необхідність залучення широкого психологічного та соціокультурного контексту для розуміння проблем мовних контактів та пов'язаних з ними дивергентних та конвергентних явищ. Ці напрацювання знайшли свій подальший розвиток у теоретичних та прикладних дослідженнях білінгвізму й мовної інтерференції, теорії мовних конфліктів, мовного зсуву, вивчення проблем життєздатності мов і под.

У такий спосіб було осмислено розуміння важливості *зовнішніх* та *внутрішніх* факторів, які впливають на існування, функціонування й розвиток мови.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

До зовнішніх належать ті, які сформувалися в силу об'єктивних причин, а саме: історичний та географічний. У цьому контексті об'єктом вивчення є мовна ситуація на певних часових зрізах, до і після контактів мови з іншими мовами; при цьому визначається ступінь поширення мови чи, навпаки, її ізоляції. Важливим є врахування ситуації на мовному порубіжжі внаслідок зміни кордонів держави або ж культурної, релігійної чи політичної експансії сусідніх держав. Для наступного чинника, демографічного, визначальними є кількісні показники. Тут враховується чисельність групи, змішані й незмішані шлюби, народжуваність, етнокультурна, конфесійна, мовна строкатість суспільства загалом. Соціально-структурний беремо до уваги для оцінки соціально-економічного рівня мовної спільноти, її представництва в органах влади й бізнесу. З ним тісно пов'язаний інституційний, що виявляється в діяльності таких репрезентантів влади, як церква, школа, засоби масової інформації.

Внутрішні чинники, власне лінгвістичні, корелюють з такими показниками, як наявність та розвинутість літературної мови; стабільність мовної норми; наявність і повнота функціональних стилів; стійкість мови проти іншомовних впливів.

Усебічний аналіз кожного із зазначених аспектів заслуговує на окреме дослідження. У статті ми зосередимо увагу лише на деяких важливих моментах, які дадуть можливість означити коло заторкнутих питань.

По-перше, мовна ситуація в Україні, сучасний стан української мови хоч і мають свої особливості, але не є унікальними. Адже не всі мови, які нині є успішними, завжди мали сприятливі умови для розвитку; є чимало прикладів, як мовні спільноти задля збереження мови й своєї етнічної та національної ідентичності долали зовнішні перешкоди, випрацьовуючи при цьому систему захисту мови, поступово набуваючи досвіду мовного будівництва [1; 2].

По-друге, як показує історія, а як відомо, historia est magistra vitae, у різноманітних напружених ситуаціях нерідко спрацьовує система противаг. Події та явища, інспіровані зовні й спрямовані на деструкцію, знищення, усунення мови, держави, нації, несподівано приводили в дію креативні механізми виживання, давали імпульс до пошуку нових шляхів та способів самозбереження.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Яскравим прикладом може послужити мовна ситуація в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Розділена між Російською та Австро-Угорською імперіями, Україна підлягала різним законодавствам та різним мовно-культурним впливам. Ю. Шевельов цю ситуацію описує так: «Приблизно 85 % українців, що жили на території, яка належала до Росії, перебували в найгіршому становищі; коло 13 % у Східній Галичині й Буковині, приєднаній до Австрії втішалися набагато кращими умовами, решта 2 %, на Закарпатті, жили в обставинах, ближчих до обставин на підросійській Україні» [13, с. 32]. Давалося взнаки й те, що українці належали переважно до нижчих соціальних прошарків суспільства, не обіймали важливих посад в уряді та адміністрації. Здавалося б, за такої ситуації української мови не повинно було б залишитися ніде, крім глибоко провінційних містечок та віддалених сільських куточків.

Під «кращими умовами», які мали українці в підавстрійській Україні, розуміють певні гарантії в культурно-освітній сфері, що їх надавала конституція Австрії 1867 року. Зокрема, у положенні про освіту зазначалося: «Усі народності держави, що належать до різних рас, рівноправні: кожна має непорушне право зберігати й плекати свою національність і свою мову. Держава визнає за всіма мовами, вживаними в монархії, рівні права на вживання в школах, на виконання державних функцій і на різні акти громадського життя» [цит. за: 13, с. 39].

Попри те, що багато із задекларованого в конституції у реальному житті доводилося виборювати значними зусиллями, все ж ліберальна політика Австро-Угорщини давала для україномовців чимало можливостей, якими скористалася також українська інтелігенція зі Сходу України. Приміром, активний розвиток преси стимулював творчі пошуки у сфері публіцистичного стилю та інших різновидів публічного мовлення; провадилася робота над кодифікацією мови, творилися нові слова й терміни; велися дискусії довкола мовних питань.

Цей історичний факт є повчальним з погляду того, як представники національно свідомої еліти, об'єднані спільним прагненням, єдиною метою, скористалися щонайменшими можливостями для того, аби українська мова могла стати повнофункціональною, поверталася до шкіл та університетів. Важливо, що цей чин мав у майбутньому свої наслідки для формування

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

концептуальних засад кодифікації мови, випрацювання в подальшому консенсусного погляду на проблеми мовного будівництва тощо.

Отже, зовнішні фактори є надзвичайно важливими і безпосередньо впливають на кількісні та якісні характеристики мовної ситуації. Коли йдеться про українські історичні реалії, то не можемо оминути увагою трагічні події, які призвели до великих втрат: територіальних (окупація сходу України та анексія Криму у XXI ст., зміни політично-адміністративного устрою українських земель у 20–30-х та 40–х роках XX ст.), демографічних (червоний терор, голодомор, дві світові війни, масові депортації), культурних (національна політика СРСР, спрямована на асиміляцію, нівеляцію національних цінностей), – і так далі, углиб історії. Усе це спричинило до низки незворотних змін у гуманітарній сфері: деформації культурно-ментального середовища, нав'язування утилітарного розуміння значення мови для людини й суспільства і, нарешті, до знецінення мови, що нині вербалізувалося в гаслах на кшталт «какая разница, на каком языке», «головне, щоб людина хороша була», «и так поймут», «російськомовні патріоти» і под.

Наприклад, у дослідженні Олега Медведєва «Мовний баланс України» наведено дані щодо ставлення громадян до мовної проблеми. Як стверджує аналітик, 52,1 % опитаних віднесли мовне питання до «неактуальних і взагалі неіснуючих». З них 26,2 % вважають, що «мовне питання взагалі не актуальне, кожен і без того говорить тією мовою, якою хоче»; ще 25,9 % вважають, що «мовної проблеми взагалі не існує, все це спекуляція політиків». 20,4 % громадян вважають, що «мовне питання потребує свого вирішення, але з цим можна почекати», і так само 20,4 % стверджують, що «мовне питання – це невідкладна проблема, яка потребує негайного вирішення» [7]. Нагадаємо, що опитування проводилося з 7 по 25 грудня 2006 року громадською організацією «Українське демократичне коло» (Сергій Стукало) та «Юкрейніан соціолоджі сервіс» (Олександр Вишняк).

З цього часу минуло 12 років, які, на нашу думку, доцільно розглянути за такими періодами: 2006–2010, 2010–2014 та 2014–2018 роки. Протягом цього часу проводилися й інші опитування, щорічні моніторинги та аналітичні дослідження становища української мови, які мовою цифр, графіків та діаграм відобрази-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ли настрої українців, викликані зовнішніми суспільно-політичними змінами, висвітлюючи в такий спосіб різноманітні аспекти мовного життя України [5; 6; 10; 11].

Порівняння цих даних дає важливий матеріал для розмислів про те, яке місце в системі ціннісних пріоритетів мешканців України на кожному із зазначених часових відрізків посідало мовне питання, і яке місце на цій шкалі цінностей належить державній мові, чи змінилася наша мовна свідомість, і якщо змінилася, то як, і, нарешті, чи спрацювала в ситуаціях, що навряд чи можна назвати сприятливими, система опірності української мови зовнішнім обставинам.

Відділ мов України Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні впродовж 2008–2012 років проводив соціолінгвістичне анкетування мовців різних вікових та соціальних груп, які територіально представили місто Київ (66,3 %), а також Київську (19,5 %), Житомирську (2,8 %) та Чернігівську (2,1 %) області. Мешканці інших областей були репрезентовані менш чисельно (разом 9,3 %).

У цьому опитуванні ми ставили перед собою завдання з'ясувати, як відбувається мовне самовизначення респондентів, які очікування щодо власного соціального статусу вони пов'язують з мовою, зокрема державною, як ці очікування можуть вплинути на їхній подальший мовний вибір при наступному переписі населення та ін. Наприклад, 2012 року було опитано 416 респондентів, які переважно виявляли зацікавленість мовними проблемами, охоче коментували свої відповіді, ділилися «мовним» досвідом, тобто зовсім не належали до тих 52,1 %, хто відніс мовне питання до «неактуальних і взагалі неіснуючих». На пам'ять приходить розповідь одного військовослужбовця, який повернувся як пенсіонер у рідну Україну після довгих років служби в різних куточках Радянського Союзу. За словами респондента, першим відразу після повернення перейшов на українську мову його син-студент, сам батько – після Помаранчевої революції, а дружина після президентських виборів 2010 року, коли президентом став Віктор Янукович. Ініціатива й зусилля членів однієї родини, кожен із яких мав власну мотивацію, що, можливо й непомітні в масштабах країни, є одним із найнадійніших чинників збереження мови. Індивідуальний вибір (чи то як громадянський вчинок, чи як регресія, тоб-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

то повернення до мови, до національних традиції) забезпечує відтворюваність мови, її генераційну тяглість. А це є найважливішим показником життєздатності мови.

До слова, 29,8 % респондентів написали, що їхні діти краще за них володіють українською мовою, 70,7 % бажають, щоб їхні діти отримували освіту в українській школі. Із усіх опитаних, хто міг брати участь у переписі населення 2001 року (а це особи після 30 років, які складають понад 84 % респондентів), 18 % відповіли, що не пам'ятають, яку мову назвали рідною, а 16,3 % назвали рідною російську. Але з них 26 % повідомили, що в наступному переписі зазначать рідною мовою українську.

Щодо другого періоду 2010–2014 років, то тут «знаковими» були щонайменше дві події: згадувані вже Президентські вибори 2010 року й прихід до влади Партії регіонів, що означало зміну геополітичного вектора України з європейського на євроазійський, чи то б пак, проросійський. До прикладу, у «Програмі діяльності Кабінету Міністрів на 2006–2011 роки» було взято курс на визнання російської мови другою державною. Зокрема, у розділі гуманітарної політики зазначалося, що уряд спрямує свою діяльність на «послідовне відстоювання свободи у виборі мови спілкування та навчання, визнання російської мови другою державною мовою в Україні».

Цей час (2010–2014 рр.) запам'ятався суспільству експансією російськомовного інформаційного продукту, ігноруванням державної мови в адміністративно-управлінській та освітній сферах (зокрема скасування 2 лютого 2010 року постанови Кабінету Міністрів про мовний режим у закладах освіти), політичними спекуляціями довкола положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин задля зміцнення позицій російської мови, прийняттям скандального закону Ківалова-Колесниченка «Про засади державної мовної політики» (№ 5029-VI 2012 р.).

Рівень інституційної підтримки державної мови почав стрімко знижуватися. Це, своєю чергою, запустило в дію механізми, за яких при виборі мови спілкування відбувається розбалансування між індивідуальним та колективним. Зазвичай така ситуація характеризується психологічною напругою, відкритими конфліктами на ґрунті мовного непорозуміння як з боку захисників української мови, так і з боку її ненависників. Згідно з даними Центру дослідження суспільства, у травні та червні 2012 року

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

значно зросла кількість протестів в Україні, а за період з 30 червня по 6 липня 2012 року встановлено абсолютний рекорд за кількістю акцій – приблизно 20 на день, 2/3 акцій цього періоду стосувалися мовних питань [9].

При цьому лояльно налаштована до української мови, але інертніша частина суспільства, намагаючись відшукати зону комфорту, стає пасивною. А це і є той загал, який істотно впливає на мовне тло України: у державних установах, у сфері послуг, в інформаційно-медійному полі, у мовному ландшафті, у маскультурі.

І хоча такий стан речей ще не означає, що українська мова стає загроженою, однак сигналізує про тенденції мовного зсуву, тобто такої ситуації, за якої мовна спільнота відмовляється від колишньої мови і повністю переходить на іншу. Сумний досвід білоруської мови в сусідній Білорусі, де мова титульної нації змагається за життя з другою, потужнішою державною мовою, російською, є повчальним.

І, нарешті, відрізок від 2014, активної фази Революції гідності, до наших днів 2018 року. Це непростий час переоцінки цінностей, пробудження нації від летаргійного сну байдужості, усвідомлення важливості мови як фактора національної безпеки, нарівні з такими, як державний кордон, армія, фінансово-економічна стабільність тощо. Називати нинішню ситуацію «мовним ренесансом», мабуть, ще зарано, говорити про помітне зростання рівня мовної свідомості громадян України – теж. І хоч на мовному фронті є перемоги (28 лютого 2018 року Конституційний суд України визнав неконституційним закон «Про засади державної мовної політики», 19 січня 2017 року зареєстрованого у Верховній Раді України, а 20 березня 2018 року включено до порядку денного законопроект № 5670 «Про державну мову», напрацьований робочою групою під керівництвом професора Володимира Василенка; 2017 року було прийнято закони про мовні квоти на телебаченні та в ефірі радіостанцій, яким передбачено поступове збільшення частки передач українською мовою, і, нарешті, Президент Петро Порошенко підписав указ *Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України)* – попри все це низка питань залишається невирішеною. Зокрема, за яким мовним законом Україна живе зараз? Як узгодити

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

загальноукраїнські інтереси з інтересами національних спільнот у сфері освіти й культури, як зробити мовний менеджмент України не декларативним, а ефективним? Чи загрожує щось сьогодні українській мові? І як уникнути цих загроз?

Про ефективність мовного менеджменту можна буде говорити лише тоді, коли буде створена надійна юридично-правова база, яка забезпечуватиме якнайширше функціонування української мови на всій території України. Те, що сприятиме піднесенню соціального престижу державної мови, впливатиме на переформатування соціально-культурного контексту, у якому головним меседжем буде такий: за сильною мовою – потужна держава. Водночас ми розуміємо, що жодні закони, директиви, ініціативи згори не дадуть бажаного результату, аж ніяк не вплинуть на відродження мови, якщо нею (мовою) не розмовлятимуть громадяни України. Адже мова живе лише у свідомості людини, у її вустах, повсякчас супроводжує її інтелектуальну, пізнавальну і виробничу діяльність. Тільки відповідальне ставлення до мови як цінності й повсякдення мовна практика, яка, за О. О. Потебнею, є творчим процесом (мовотворчістю), стане точкою сили нашої мови.

---

1. *Ажнюк Б. М.* Уроки двомовності: Ірландія / Б. М. Ажнюк // Державність української мови і мовний досвід світу. – Київ, 2000. – С. 13–20.

2. *Ажнюк Б. М.* Уроки двомовності: Фінляндія / Б. М. Ажнюк // Державність української мови і мовний досвід світу. – Київ, 2000. – С. 20–26.

3. *Вайнрайх У.* Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования / У. Вайнрайх; пер. с англ. и коммент. Ю. А. Жлуктенко. – Київ, 1979. – 263 с.

4. *Євтух В. Б., Трощинський В. П.* Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: деякі аспекти системного бачення її розвитку / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський // Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – Київ, 2004. – С. 36–46.

5. *Залізняк Г. М., Масенко Л. Т.* Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній і прийдешній / Г. М. Залізняк, Л. Т. Масенко. – Києво-Могилянська академія, 2001. – 92 с.

6. Мовна політика та мовна ситуація в Україні : аналіз і рекомендації / за ред. Юліане Бестерс-Дільґер. – 2-ге вид. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2010. – 363 с.

7. Мовний баланс України / упоряд. О. Медведєв // Сучасність. – 2007. – № 9. – С. 69–89.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

8. Найдорожчий скарб. Слово про рідну мову. Поезії. Вислови / упоряд. І. В. Лучук. – Київ, 1990. – 390 с.

9. Прийняття закону про мови спричинило максимальну кількість протестів за останні три роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://maidan.org.ua/2012/07/pryjnyattya-zakonu-pro-movy-sprychynylo-maksymalnu-kilkist-protestiv-za-ostanni-try-roky/.

10. Становище української мови в Україні в 2011 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://texty.org.ua/pg/article/devrand/read/33472/Monitoryng_stanu_ukrajinskoji_movy_INFOGRAFIKA.

11. Становище української мови в Україні в 2016 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://argumentua.com/stati/stanovishche-ukra-nsko-movi-v-ukra-n-u-2016-rots-dosl-dzhennya.

12. Українська мова : енциклопедія. – Київ: Українська енциклопедія, 2004. – 824 с.

13. *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого стліття (1900–1941). Стан і статус / пер. з англ. Оксани Соловей // *Юрій Шевельов*. Вибрані праці : у 2 кн. – Кн. І. Мовознавство / упоряд. Л. Масенко. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2008.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Людмила Кравченко

(Київ)

АНТРОПОНІМИ В МОВНОМУ ЛАНДШАФТІ КИЄВА: ТОПОНІМІЧНІ ЗМІНИ 2014–2018 РОКІВ

Статтю присвячено 177 назвам вулиць, алей та площ міста Києва, перейменованим упродовж 2014–2018 років унаслідок процесу декомунізації.

Лексичною базою значної кількості перейменованих урбанонімів стали антропоніми (64 %). Решта у своїй основі має апелятивну лексику (14 %), топоніми (16 %) та інші оніми (6 %). Деяким перейменованим урбанонімам повернули їхні історичні назви (14 %), а частина отримала нові назви з урахуванням географічного та просторового розташування вулиці (12 %). Найбільшу кількість урбанонімів присвячено видатним діячам української культури, науки, мистецтва, національним героям, представникам інших національностей, які мали стосунок до розбудови державності України та до її столиці (63 %).

The article is dedicated to 177 names of streets, alleys and squares of Kyiv, renamed during 2014–2018 as a result of the decommunization process.

The anthroponyms (64 %) have become the lexical base of a significant number of renamed urbanonyms. The lexical base of the other urbanonyms is comprised of common lexis (14 %), toponyms (16 %) and other onyms (6 %). Some renamed urbanonyms have received their historical names (14 %), the part of them has got new names, taking into account the geographical and spatial location of the street (12 %). And the largest number of urbanonyms is devoted to the prominent figures of Ukrainian culture, science, art, national heroes, representatives of other nationalities, concerning to the development of the Ukrainian statehood and its capital (63 %).

Мовний ландшафт, на який уперше звернули увагу закордонні вчені Р. Ландрі та Р. Бурі [11], дедалі частіше стає об'єктом вивчення в соціолінгвістиці, коли намагаються визначити статус тієї чи тієї мови в суспільстві [9], а також проаналізувати мовну політику держави [1, с. 274–275]. Однак в аспекті національ-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ної безпеки країни мовний ландшафт ще не розглядали, хоча його цілком правомірно можна зарахувати до вже аналізованої «м'якої сили» впливу на думки людей, яка спонукає громадян до певної поведінки через формування в них певного способу мислення та світобачення [12, с. 4–5]. Адже до мовного ландшафту належить мова дорожніх транспарантів, рекламних білбордів, топонімів, вивісок магазинів, знаків на урядових будівлях тощо, які виконують дві основні функції – інформаційну та символічну [11, с. 26]. До цього варто додати, що мовний ландшафт не тільки одночасно відображає й формує особливості мовної спільноти [1, с. 273], а й впливає на світогляд і поведінку громадян. Особливо це стосується відантропонімних назв вулиць, які почасти формують рівень національної та культурної інтеграції суспільства, оскільки, увіковічнюючи імена відомих людей, виконують меморативну функцію, створюючи феномен колективної пам'яті.

Роль топонімів різних класів на формування смаків суспільства була чітко контрольована за часів СРСР. У цей період новостворені вулиці та міста отримували назви за єдиним зразком, який мав пропагувати ідеали комунізму, увіковічнювати його ідеологів та творців. У такий же спосіб масово перейменовувалися давні топоніми. Дослідниця мови радянського тоталітаризму – Лариса Масенко – зазначає, що внаслідок численних перейменувань історичних назв проспектів, вулиць і провулків на назви за псевдонімами та прізвищами радянських вождів і функціонерів, таких як Ленін, Калінін, Кіров, Ворошилов, Куйбишев, Орджинікідзе, Жданов, Свердлов та інших, сформувався одноманітний топонімічний ландшафт міст і сіл на всій території велетенської держави [6, с. 205].

Після розпаду СРСР саме такі назви почали замінювати першою чергою. У країнах колишнього соціалістичного табору та в західній частині України цей процес перейменування проходив доволі успішно, однак на решті території нашої держави він тривав доволі довго. І лише останніми роками почалися активні зміни в онімному просторі України, передусім у мовному ландшафті міст та сіл. Викликані вони політико-економічною трансформацією суспільства: насамперед необхідністю перейменувань низки міст, сіл та вулиць відповідно до закону про декомунізацію, який набув чинності 2015 року.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Матеріалом нашого дослідження стали **177** назв вулиць, провулків і площ міста Києва, перейменованих протягом 2014–2018 років. Матеріал добирався з офіційного сайту Київської міської державної адміністрації [*]. Особливу увагу було зосереджено на відантропонімних урбанонімах.

Якщо раніше предметом нашого зацікавлення були ергоніми міста Києва [3, с. 263–266], то зараз – урбаноніми столиці. Тема є актуальною, оскільки мовний ландшафт, невід'ємною частиною якого виступають урбаноніми, є не тільки потужним знаряддям формування мовних смаків і мовної свідомості населення, але й, відображаючи сьогочасну мовну картину суспільного життя, є соціокультурним обличчям країни. Особливо важливим є мовний ландшафт у столиці, яка повинна бути взірцем національної культури для усієї України [3, с. 268]. Світоглядні пріоритети киян можуть розкрити лексична база урбанонімів та ономасіологічний аспект їхнього аналізу.

Лексична база перейменованих урбанонімів

Лексичною базою перейменованих урбанонімів міста Києва стали оніми та апелятиви. Значна кількість перейменованих урбанонімів має в основі антропоніми, а це **114** назв вулиць, провулків і площ, що становлять **64** % від усіх перейменованих онімів. Частина з них мають у складі антропонім чи антропоніми в поєднанні із апелятивом (**16** онімів, що становлять **9 %** від усіх перейменувань). Незначна кількість топонімів, зокрема ойконімів, гідронімів, мікротопонімів, стала лексичною базою **29** перейменованих урбанонімів (**16 %**), в основах **10** (**6 %** від усіх перейменованих назв) – відображені інші оніми. Зрештою лексичною базою **24 (14 %)** перейменованих урбанонімів міста Києва стала загальновживана лексика. Кількісне та відсоткове співвідношення всіх груп урбанонімів подано в таблиці 1 і проаналізовано нижче.

[*] Перейменування вулиць [Електронний ресурс]. – Офіційний портал Києва. Київська міська рада. – Режим доступу : https://kyivcity.gov.ua/mistobuduvannia_ta_zemelni_dilianky/pereimenuvannia_vulyts.html (дата звернення 17.07.2018).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Таблиця 1

Лексична база перейменованих урбанонімів

№ п/п	Групи лексики	Кількість	%	Приклади
1.	Антропоніми	98	55 %	*вул. Антоновича, пров. Алли Горської, вул. Юрія Клена*
2.	Апелятив + антропонім / антропоніми	16	9%	*вул. Архітектора Кобелева, вул. Братів Зерових*
3.	Топоніми (гідроніми, ойконіми, мікротопоніми)	29	16%	*вул. Чурилівська* (історична місцевість Чурилівщина), *вул. Баришівська* (населений пункт Баришівка), *шосе Дніпровське* (річка Дніпро)
4.	Інші оніми	10	6%	*вул. Січових Стрільців* (ергонім), *вул. Вифлеємська* (біблієтопонім), *вул. Кирилівська* (еклезіонім)
5.	Апелятиви	24	14%	*вул. Заплавна, пров. Лозовий, вул. Провіантська*
Разом		177	100%	

І. Антропоніми в лексичній базі перейменованих урбанонімів посідають перше місце. Таких урбанонімів **98** (це **55 %** від усіх перейменувань). Майже всі вони мають форму родового відмінка, оскільки саме така форма вказує на належність об'єкта особі, а в урбанонімікон притаманна меморативним онімам (вулиця *кого?*). Серед проаналізованих урбанонімів цього типу виокремлюємо кілька моделей.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

1. Урбаноніми, в основах яких є імена та прізвища, найчисленніші. Переважно вони містять імена та прізвища видатних осіб, які в той або той період історії відіграли велику роль у розвитку культури й науки України, у створенні іміджу держави, а також іменування тих людей, які безпосередньо мали стосунок до території міста. Наприклад: *вул. Павла Чубинського* (автор слів Гімну України, відомий вчений-етнограф, поет і журналіст, юрист, активний діяч українського національного руху на Правобережній Україні XIX ст.); *пров. Алли Горської* (українська художниця й відомий діяч правозахисного руху 60-х років XX ст. в Україні); *вул. Нестайка Всеволода* (український дитячий письменник); *пров. Євгена Гуцала* (український письменник).

2. Урбаноніми, в основах яких є лише прізвища. Таких урбанонімів мало. Здебільшого вони присвячені особам, що жили в XIX ст. Передусім вони вказують на колишніх власників будинків, наприклад: *вул. Болсуновська* (назва утворена від прізвища домовласників Болсунових); *пров. Бутишев* (за прізвищем домовласника Бутишева). Як бачимо, ці оніми мають форму присвійних прикметників, або ж форму множини родового відмінка: *пров. Рататюків* (за прізвищем домовласників).

Інколи урбаноніми можуть вказувати й на колишніх мешканців – відомих людей, які жили на цій вулиці, наприклад: *вул. Антоновича* (вулиця названа на честь українського історика, археолога, етнографа XIX ст. Володимира Антоновича).

3. Урбаноніми, лексичною базою яких є псевдоніми. Ці назви виконують меморативну функцію. Вулиці називали так, коли людина була відома за псевдонімом більше, ніж за ім'ям, наприклад: *вул. Юрія Клена* (відомий український поет, перекладач, літературний критик, його справжнє ім'я – Освальд Бурґгардт); *вул. Януша Корчака* (польський лікар, педагог, письменник, публіцист, громадський діяч єврейського походження, офіцер російської та польської армій, загинув у німецькому таборі смерті 1942 року разом зі своїми вихованцями, його справжнє ім'я – Генрик Ґольдшмідт); *вул. Василя Вишиваного* (український військовий діяч, політик, дипломат, поет, австрійський ерцгерцог династії Габсбургів, полковник Легіону Українських Січових Стрільців, був відомий в Україні під ім'ям *Василь Вишиваний*, яке йому дали українські вояки під час Першої світової війни, його справжнє ім'я – Вільгельм Франц фон Габсбург-Лотрінґен).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

4. Урбанонім, в основі якого лежить ім'я та ім'я по батькові (патронім), зафіксований лише один: *вул. Анни Ярославни* (Анна Ярославна, або Анна Київська, жила в XI ст., дочка Великого князя Київського Ярослава Мудрого, стала дружиною французького короля Генріха I і королевою Франції, в історії відома як прабабця майже 30 французьких королів).

II. Апелятив + антропонім / антропоніми. Друга група перейменованих урбанонімів за своєю структурою та значенням наближається до першої, однак їх лише **16** (**9 %** від усіх перейменованих урбанонімів). Ці назви також репрезентують відомих людей. Серед них також можна виокремити кілька моделей.

1. Апелятивна характеристика особи + прізвище. Ці урбаноніми мають у своїй структурі загальну назву, яка уточнює звання чи професію людини, наприклад: *вул. Інженера Бородіна* (вулиця названа на честь Олександра Бородіна, російського інженера й вченого XIX ст. в галузі залізничного транспорту, керівника Київсько-Брестської та Південно-Західних залізниць); *вул. Академіка Оппокова* (вулиця названа на честь українського вченого-гідролога Євгена Оппокова, одного з основоположників гідрології в Україні, директора науково-дослідного інституту водного господарства, який керував гідрологічними дослідженнями під час будівництва ДніпроГЕС і брав участь у роботі комісії з електрифікації України; 1937 року В. Оппоков репресований, оскільки він був троюрідним братом відомого українського історика й політичного діяча Михайла Грушевського); *вул. Архітектора Кобелева* (Олександр Кобелев – київський архітектор кінця XIX – початку XX ст., його споруди: будівля Національного банку України, будівля Київського політехнічного інституту та багато інших, керував будівництвом міського театру).

2. Апелятив + прізвище у формі множини. Інші загальні назви (апелятиви) у складі урбанонімів, зокрема лексеми *сім'я*, *родина* тощо, вказують на колективні антропоніми, які містять інформацію про відомих колишніх мешканців вулиці, наприклад: *вул. Родини Рудинських* (Михайло Рудинський – педагог, музейний діяч, археолог, який виявив і вивчав «Кам'яну Могилу»; його сестра, Євгенія Рудинська, відома як музейний працівник, історик, літературознавець, мистецтвознавець, перекладач); *вул. Сім'ї Ханенків* (Ханенки – це козацько-старшинський рід діячів Гетьманщини, згодом культурних діячів XIX – XX ст.); *вул. Братів Зерових*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

(два брати Михайло й Микола – українські поети, перекладачі, зазнали репресій; третій брат – Дмитро – відомий український ботанік).

3. Апелятив + ім'я + прізвище. До цього типу урбанонімів зараховуємо й оніми, що складаються з трьох компонентів: апелятива, імені та прізвища. Зазвичай вони позначають релігійних діячів, наприклад: *вул. Митрополита Андрея Шептицького* (він значно розбудував греко-католицьку церкву як в Україні, так і за кордоном); *вул. Патріарха Мстислава Скрипника*.

ІІІ. Топоніми в лексичній базі урбанонімів посідають друге місце. Серед усіх перейменованих назв вулиць їх **29 (16 %** від усіх перейменувань). Лексичною базою цих урбанонімів стали топоніми різних розрядів, наприклад: *вул. Радосинська* (історична місцевість Радосинь); *вул. Чурилівська* (історична місцевість Чурилівщина); *пл. Дарницька* (історична місцевість Дарниця) та ін. Усі вони є однокомпонентними відтопонімними прикметниками у формі називного відмінка жіночого роду, окрім декількох, що мають форму чоловічого роду, бо позначають провулки та проспекти: *пров. Хрестовий*; *просп. Голосіївський*. Декілька урбанонімів є двокомпонентними: *вул. Пирогівський шлях* (від історичної місцевості Пирогів); *вул. Кучмин Яр*, *пров. Кучмин Яр* (історична місцевість Кучмин Яр, колишнє селище, назва якого походить від прізвища першопоселенця Григорія Кучми).

Топоніми, відображені в назвах вулиць, так чи інакше були дотичними до внутрішньоміських об'єктів. Лексичною базою таких урбанонімів стали:

1) ойконіми: *вул. Баришівська* (вулиця виникла в середині ХХ ст., походить від назви населеного пункту, що розташований неподалік від Києва), *пров. Віто-Литовський* (назва Віто-Литовський утворена від історичної назви колишнього села Віта Литовська, відомого з 1602 року);

2) гідроніми: *вул. Йорданська* (урбанонім походить від назви Йорданського озера, поряд з яким прокладена вулиця); *вул. Маричанська* (походить від назви річки Маричанка, що протікала територією Голосієва), *шосе Дніпровське* (шосе розташоване біля річки Дніпро);

3) мікротопоніми, здебільшого історичні: *вул. Забайківська* (походить від назви історичної місцевості Забайків'я), *вул. Пріорська* (походить від назви історичної місцевості Пріорка), *пл. Оболонська*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

(походить від давньої назви місцевості Оболонь); а також сучасні: *пров. Осінній* (цю назву протягом останніх десятиліть використовують місцеві жителі як напівофіційну назву провулку), *пл. Деміївська* (площа виникла в XIX ст., мала офіційну назву Базарна й неофіційну розмовну назву Деміївська).

IV. Інші оніми також слугували лексичною базою перейменованим урбанонімам. Таких назв **10** (**6 %** від усіх перейменувань). Наприклад: *пл. Либідська* (назва походить від назви станції метро «Либідська»), *вул. Вифлеємська* (у назві відтворений біблієтопонім – назва міста Вифлеєм; це сакралізоване місце народження Ісуса Христа, яке, як і решта фольклорних біблієтопонімів, пов'язане з найбільш культурно важливими подіями християнського віровчення, опоетизованими в уснопоетичній творчості українського народу [2, с. 258]. Тому й назва вулиці має чіткий зв'язок з християнськими символами), *вул. Кирилівська* (цю назву вулиця отримала ще 1869 року від назви Кирилівського монастиря, до якого вона прямує; в основі урбаноніма лежить еклезіонім – власна назва місця проведення обряду або поклоніння в будь-якій релігії [2, с. 252]), *вул. Січових Стрільців* (назва походить від ергоніма Січові Стрільці, її дали на честь військових підрозділів Наддніпрянської армії Української Народної Республіки).

V. **Апелятиви.** Урбанонімів, лексичною базою яких стали апелятиви, є **24** (це **14 %** від усіх перейменувань), наприклад: *вул. Заплавна*, *пров. Лозовий*, *вул. Провіантська* (вулиця виникла в другій половині XIX ст., назва походить від розташованих на ній продовольчих складів).

Мотиви та принципи номінації в урбаноніміконі

Аналіз мотивів і принципів перейменувань, якими керувалися кияни, показав, що частина перейменованих урбанонімів отримала свої колишні назви (**25** онімів, **14 %** усіх перейменувань). Саме таким шляхом пішли і в Болгарії, повертаючи колишні назви вулицям Софії [10, с. 242–243]. Частина внутрішньоміських об'єктів отримала нові назви із врахуванням географічного та просторового розташування вулиці (**21** урбанонім, відповідно **12 %**), деякі вулиці репрезентують вид діяльності їхніх мешканців у минулому й сьогодні (**14** урбанонімів, відповідно **8 %**), а деякі віддзеркалюють світоглядні позиції та естетичні уподобання мешканців (**5** урбанонімів, відповідно **3 %**).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Однак найбільша кількість урбанонімів присвячена видатним діячам української культури, науки, мистецтва, представникам інших національностей, які мали стосунок до розбудови державності України та до її столиці, а отже, виконує меморативну функцію й водночас формує колективну пам'ять, яка, за Л. Рослицькою, є частиною «м'якої сили» національної безпеки країни [12, с. 16]. Цих урбанонімів **112,** що становить **63 %.** Така картина є типовою для міст, оскільки в процесі номінації тут передусім діє меморативний принцип для увіковічення пам'яті про героїв, збереження історії і для виховання молодого покоління. У селах же бачимо абсолютно протилежне співвідношення мотивів номінації. Там майже половина перейменованих вулиць була названа за орієнтаційно-просторовим та фізико-географічним критеріями номінації, тоді як лише 15 % вулиць названі на честь видатних людей [4, с. 186].

Щодо мотивів номінації, то чітко можемо виокремити такі.

1. Повернення історичної назви – 25 (14 %): *вул. Загородня* (вулиця виникла в першій половині XIX ст. під такою ж назвою, оскільки вона пролягала за містом (рос. *за го́родом*); це була остання вулиця з боку міста); *Вознесенський узвіз* (вулиця виникла на давньому шляху від Подолу до Києва, отримала цю назву в XVIII ст. від Вознесенської церкви, розташованої на ньому); *пров. Микільський* (під цією назвою відомий з кінця XIX ст., походить від назви Свято-Микільського монастиря, який знаходився на Печерську в XV ст.); *вул. Преображенська*; *пл. Петропавлівська*; *вул. Гладківська*.

Більшість урбанонімів цієї групи тісно переплітаються із урбанонімами наступної групи, які підпорядковуються орієнтаційно-просторовому (вказують на значення вулиці, на об'єкти громадського, суспільного, виробничого значення) та фізико-географічному (вказують на рельєф, екосистему, позначають природні й штучні території) принципам номінації. Варто зазначити, що ці критерії були одними з найпродуктивніших в українській топонімії дорадянського періоду, а відновлення назв за ними є найоптимальнішими шляхами для відродження автентичної топонімної системи України, що не створює причин для виникнення протиріч та конфліктів у суспільстві [5, с. 30–31].

2. Географічне та просторове розташування вулиці – 21 (12 %): *вул. Парково-Сирецька* (від назви місцевості Сирець і

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

парку, розташованому біля цієї вулиці); *вул. Бульварно-Кудрявська* (вулиця виникла у XIX ст., з'єднала Бульварну вулицю (нині бульвар Тараса Шевченка) з передмістям Кудрявцем).

3. Вид діяльності мешканців у минулому й сьогодні – 14 (8%): *вул. Ділова* (вулиця виникла у XIX ст. як Ділова, назва походить від Артилерійського ділового двору); *вул. Млинна*; *пров. Хлібний*.

За пропозицією мешканців Дарницького району назви частини перейменованих вулиць у Бортничах походять від лісового бджільництва, яке було колись основним видом діяльності (промислом) місцевих жителів. Так у Києві виникли медові вулиці: *вул. Вуликова*, *вул. Медоносна*, *вул. Нектарна*, *вул. Пасічна*, *пров. Бджолиний*, *пров. Прополісний*, *пров. Вересковий*, *пров. Гречаний*, *пров. Акаційєвий*, *вул. Хвойна*, *пров. Запашний*, *пров. Солодкий*.

4. Естетичний та світоглядний критерії – 5 (3 %). Ці урбаноніми відображають морально-етичні цінності та світоглядні переконання киян: *пров. Радісний*; *пров. Щасливий*; *просп. Соборності*.

5. Увіковічнення пам'яті видатних осіб, що зробили вагомий внесок у розбудову української державності та Києва. Таких перейменувань в урбаноніміконі Києва найбільше – **112** (**63 %** від усіх перейменованих онімів). Вони містять передусім імена та прізвища відомих митців: композиторів, співаків, акторів, режисерів, художників, скульпторів, архітекторів, поетів, письменників, музейних працівників, винахідників, науковців здебільшого XIX і XX ст. Наприклад: *вул. Ковніра Степана* (названа на честь українського архітектора XVII ст., майстра українського бароко), *вул. Параджанова Сергія*; *пров. Параджанова Сергія* (вірменський і український кінорежисер, знімав фільм «Тіні забутих предків»); *вул. Миколайчука Івана* (український кіноактор, кінорежисер, сценарист, грав роль молодого Тараса Шевченка у фільмі «Сон» та Івана Палійчука у фільмі «Тіні забутих предків»); *вул. Мірошниченко Євгенії* (відома радянська та українська оперна співачка, лауреат Міжнародного конкурсу вокалістів у Франції 1958 року); *вул. Лукаша Миколи* (український перекладач, мовознавець, знав 20 мов, з яких вільно перекладав) та ін.

Ми проаналізували всі урбаноніми, що відтворюють персоналії, і виокремили кілька груп, кількісне та відсоткове співвідношення яких подано в таблиці 2.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Таблиця 2

Меморативні назви

№№ п/п	**Назва підгрупи урбанонімів**	**Кількість**	**%**
1	Урбаноніми, що уславлюють культурних діячів та науковців	71	64 %
2	Урбаноніми, що уславлюють представників спорту	3	2%
3	Урбаноніми, що уславлюють релігійних діячів	6	5%
4	Урбаноніми, що уславлюють військових діячів	23	21%
5	Урбаноніми, що уславлюють політичних і державних діячів	9	8%
	Разом	**112**	**100%**

1. Урбаноніми, що уславлюють культурних діячів та науковців. Таких урбанонімів дві третини (**71** онім, **64 %**).

А. Вони увіковічнюють не лише **відомих українців**, що прославили Україну своїми відкриттями та здобутками в різних галузях науки та виробництва: *вул. Максимовича Михайла* (вулиця названа на честь Михайла Максимовича, українського науковця XIX ст., першого ректора університету святого Володимира); *вул. Прокоповича Петра* (український бджоляр, основоположник раціонального рамкового бджільництва, його винаходи мали велике значення для розвитку світового бджільництва). Варто зауважити, що багато вулиць названо на честь репресованих українців або тих, хто зазнав переслідувань за радянської влади: *вул. Бойчука Михайла* (український художник, маляр-монументаліст, засновник самобутньої школи українського мистецтва «бойчукізм»); *вул. Євгена Сверстюка*, *вул. Світличного Івана*, *вул. Хоткевича Гната*, *вул. Василя Марченка*, *вул. Драй-Хмари Михайла*, *вул. Академіка Єфремова* (вони відомі українські письменники, літературознавці, мовознавці).

Б. Також назви вулиць увіковічнюють і **представників української діаспори**: *вул. Курінного Петра* (один із організаторів

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Української вільної академії наук у Німеччині, досліджував пам'ятки трипільської культури та давньоруські пам'ятки Києва); *вул. Шевельова Юрія* (український славіст-мовознавець, професор Гарвардського й Колумбійського університетів, автор низки фундаментальних мовознавчих праць); *вул. Маланюка Євгена* (український письменник і науковець, належав до Празької школи); *вул. Архипенка Олександра* (український та американський скульптор і художник, один із основоположників кубізму в скульптурі).

В. Деякі вулиці названі **на честь іноземців**, які прославляли Україну або зробили значний внесок у розбудову її державності: *вул. Гійома де Боплана* (французький інженер і військовий картограф XVII ст., на території України він будував численні замки, створив перший варіант генеральної карти України 1639 р.); *вул. Квітки Цісик* (американська співачка українського походження); *вул. Джеймса Мейса* (історик, дослідник Голодомору в Україні, саме завдяки його працям світ дізнався про Голодомор в Україні).

До групи урбанонімів, що увіковічнюють культурних діячів і науковців, близькі за мотивом номінації урбаноніми таких двох малочисельних груп:

2. Урбаноніми, що уславлюють представників спорту **– 3 (2 %)**: *пров. Шахліна Бориса* (український спортсмен-гімнаст, абсолютний чемпіон Європи 1955 року і світу – 1958 року, семиразовий олімпійський чемпіон); *просп. Валерія Лобановського* (видатний український футболіст і тренер); *вул. Ігоря Турчина* (український гандбольний тренер, 1976 року визнаний кращим тренером світу).

3. Урбаноніми, що уславлюють релігійних діячів **– 6 (5 %)**: *вул. Патріарха Володимира Романюка* (виступав за створення незалежної Української Православної Церкви з центром у Києві); *вул. Отця Анатолія Жураковського* (священник-новомученик, духовний письменник); *вул. Іоанна Павла II* (названа на честь Папи Римського, який 2001 року приїжджав в Україну з офіційним візитом); *вул. Митрополита Володимира Сабодана*; *вул. Патріарха Мстислава Скрипника*.

4. Урбаноніми, що уславлюють військових діячів, є лише п'ятою частиною всіх урбанонімів-персоналій **– 23 (21 %)**. Вони увіковічнюють вояків, що боролися за незалежність України в

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

різні часи. Це і козацькі ватажки та гетьмани: *вул. Богуна Івана* (козацький полководець XVII ст.); *вул. Калнишевського Петра* (останній кошовий отаман Запорозької Січі); *вул. Петра Дорошенка* (гетьман Війська Запорозького XVII ст.). Це і герої визвольних змагань першої половини XX ст.: *пров. Сухенка Василя*, *вул. Безручка Марка*, *пров. Петріва Всеволода*, *вул. Михайла Омеляновича-Павленка* (вони є визначними українськими діячами та вояками армії УНР); *пров. Кука Василя* (був головнокомандувачем УПА з 1950 року після загибелі Р. Шухевича); *вул. Олексія Береста* (Герой України, лейтенант Червоної Армії, разом з М. Єгоровим та М. Кантарією встановив Прапор Перемоги на даху німецького Рейхстагу о 21:50 30 квітня 1945 р.). Це і сучасні захисники, які загинули на Донеччині, захищаючи Україну від військової агресії Росії: *пров. Лужевського Руслана*, *вул. Харченка Євгена*, *вул. Брановицького Ігоря*, *вул. Цедіка Антона*, *вул. Поправки Юрія*, *вул. Тороповського Георгія* (йому було лише 17 років).

5. Урбаноніми, що уславлюють політичних і державних діячів, становлять незначну частину – **9** (**8 %**). До того ж, ці люди часто були не тільки політиками й громадськими діячами, а ще й представниками культури та науки. Наприклад: *вул. Чупринки Григорія* (український поет, політик); *вул. Августина Волошина* (український політичний, культурний і релігійний діяч, греко-католицький священик, емігрував і поселився у Празі, де працював в Українському вільному університеті професором педагогіки, деканом, ректором); *вул. В'ячеслава Липинського* (видатний історик, політик і дипломат, філософ і публіцист); *вул. Винниченка Володимира* (український політичний та державний діяч, а також письменник і художник); *вул. Анатолія Лупиноса* (український політичний та громадський діяч, поет); *просп. Степана Бандери* (український політичний діяч; прізвище *Бандера* стало одним із символів українського національно-визвольного руху XX ст., саме тому вважаємо, що тут задіяна прецедентна мотивація, для якої характерний вибір мотиваторів зі сфери прецедентних феноменів – складників концептуальної системи, позначення та зміст яких добре відомі представникам певної етнокультурної спільноти [8, с. 177]). На честь чеського політика та громадського діяча, нагородженого Орденом князя Ярослава Мудрого за те, що він був послідов-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ним захисником незалежності України та її вільного вибору, кияни назвали *бульв. Вацлава Гавела*.

Як бачимо, незначна кількість урбанонімів цієї групи свідчить про відхід від ідеологічно-пропагандистської системи в українському топоніміконі. Це підтверджує думку інших дослідників ономастикону пострадянської України про деідеологізацію культурної сфери й водночас посилення глобалізаційних процесів передусім в ергоніміконі та антропоніміконі, тоді як в українській пострадянській топонімії та урбанонімії глобалізаційні впливи не виявлені [7, с. 11–12], що й засвідчує аналізований нами матеріал.

Таким чином, аналіз перейменованих урбанонімів міста Києва показав, що лексичною базою більшості перейменованих онімів стали антропоніми, зокрема імена та прізвища відомих українських культурних та наукових діячів. До того ж, кількість мілітаризованих назв значно зменшилася, а ідеологізовані урбаноніми майже зовсім зникли. Провідним мотивом номінації в перейменуваннях стало іменування вулиць на честь відомих українців та іноземців, які зробили значний внесок у розбудову української держави та своїми успіхами й надбаннями прославили Україну у світі.

---

1. *Белей Л.* Присутність мови у мовному ландшафті як індикатор забезпечення мовних прав // Мовні права в сучасному світі. – Ужгород, 2014. – С.272–277.

2. *Колесник Н. С.* Онімія української народної пісні : монографія. – Чернівці : Технодрук, 2017. – 368 с.

3. *Кравченко Л. О.* Проблеми нових номінацій як наслідок мовної політики та мовної ситуації України // Ukrajinistika – minulost, přítomnost a budoucnost III : jazyk = Ukrajinistyka – mynule, sučane, majbutnje III : mova / editoři: Halyna Myronova, Oxana Čmeliková (Gazdošová), Petr Kalina, Krystyna Kuznietsova, Ihor Shysterov. – Brno : Jan Sojnek – Galium, 2015. – С. 263–270.

4. *Кравченко Л., Романюк Ю.* Перейменування вулиць і провулків у Романівському районі Житомирської області // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство – Тернопіль, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2017. – Вип. 1 (27). – С. 184–189.

5. *Лучик В.* Принципи й критерії номінації та відновлення історичних назв у топонімії України / В. Лучик // Українська мова. – 2009. – № 4. – С. 28–33.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

6. *Масенко Л.* Мова радянського тоталітаризму. – Київ : Кліо, 2017. – 240 с.

7. *Нуждак Л. В.* Український ономастикон посттоталітарної доби крізь призму еколінгвістики : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л. В. Нуждак. – Львів, 2011. – 17 с.

8. *Селіванова О. О.* Ергонімікон міста Черкаси: когнітивний аспект // Записки з ономастики = Opera in onomastica : збірник наукових праць / редкол.: О. Ю. Карпенко (відп. ред.). – Одеса : Астропринт, 2011. – Вип. 14. – С. 171–179.

9. *Тищенко-Монастирська О.* Статус мови і мовний ландшафт (на матеріалі кримськотатарської мови) // Мовні права в сучасному світі. – Ужгород, 2014. – С. 261–271.

10. *Vlahova-Angelova M.* Street-name changes in the city of Sofia in the 20th century / Maja Vlahova-Angelova // Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistic (Polyslav). – München : Verlag Otto Sagner, 2008. – Band 11. – С. 239–244.

11. *Landry R., Bourhis R.* Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: an empirical study // Journal of Language and Social Psychology. – 1997. – № 16: 1. – P. 23–49.

12. *Roslycky L.* Language, psychological war, national security // Мова і суспільство. – 2015. – Вип. 6. – С. 3–22.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Граматика XXI століття: зміна лінгвонаукових парадигм

Анатолій Загнітко

(Вінниця)

РІВНЕВО-СТУПЕНЕВА І ФУНКЦІЙНО-ПОЗИЦІЙНА ТИПОЛОГІЯ ГРАМАТИЗАЦІЇ В СУЧАСНОМУ РЕЧЕННІ

У статті схарактеризовано основні поняття теорії граматизації та встановлено визначальні напрями еволюції лінгвістичних поглядів на граматизацію, витлумачено диференційні ознаки категорійно-рівневої граматизації з простеженням закономірностей початкової (←часткової), напівповної та повної граматизації. З'ясовано тенденції реалізації граматизації на лексичному, морфологічному, синтаксичному рівнях, водночас наголошено на тому, що в граматизації чітко виявлюваними є: функційність (позиційна → лінійна → синтагмальна), еквівалентність, аналоговість, цілісність того чи того утворення. Основними ступенями граматизації є: 1) часткова втрата семантичної достатності лексеми у відповідній синтагматичній моделі; 2) перетворення лексеми в напівповнозначну; 3) набуття статусу неповнозначності. Первинним виявом граматизації є зміна нормативно-системного контексту й витворення вторинного значущого контексту з посиленням абстрактного характеру лексичної семантики граматизованої лексеми та формування цілісних словосполученнях з нею у відповідних внутрішньореченнєвих позиціях.

The basic concepts of the grammatization theory are described in the article. The determinant trends of the evolution of linguistic views on grammatization are established, the differential features of categorial-level grammatization with the consideration of the regularities of the initial (← partial), semi-complete and complete grammatization are interpreted. The grammatization realization tendencies on the lexical, morphological, syntactic levels are revealed. At the same time, it is emphasized that the functionality (positional → linear → syntagmatic one), equivalence, analogy, integrity of different formations are clearly identified in grammatization. The main stages of grammatization are: 1) partial loss of the semantic suffiiciency in the corresponding syntagmatic model; 2) transformation of the lexeme into half-valued; 3) acquiring the status of incompleteness. The change in the normative-system context and the reproduction of a secondary meaningful context with the intensification of the abstract nature of the lexical

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

semantics of grammatical lexeme and the formation of integral phrases with it in the corresponding intra-sentence positions are considered as the primary manifestation of grammatization.

У сучасній лінгвістиці теорія граматизації має опертям індоєвропейське порівняльно-історичне мовознавство й типологію мов [27, p. 45–51], що умотивовано загальним напрацюванням теорії аглютинації у зв'язку з концепцією мовних стадій [2, с. 28–41; 17, S. 124–145; 19, S. 31–45; 18, S. 181–191; 9, с. 17, 23–31; 3, с. 3–5; 4, с. 7–9; ін.]. Термін *граматизація / граматикалізація* (франц. *grammaticalisation*) уперше запропонував А. Мейє, аналізуючи процеси постання граматичних форм і диференціюючи 1) виникнення нових форм за аналогією з уже наявними; 2) перехід самостійного слова в граматичний елемент, тобто «набуття граматичного статусу словом, що було до цього автономним [27, p. 384–400]. На позначення такого процесу, окремих етапів А. Мейє використовує термін *граматизація* [27, p. 385]. Формування методик дослідження граматизації актуальним стало в порівняльно-історичній та функційно-комунікативній лінгвопарадигмах [див.: 16, p. 84–100; 2, с. 101–121; 5, с. 18–23; 4, с. 3–12; 7, с. 3–21; 24, p. 55–71; 3, с. 3–13], особливо в німецькій мовознавчій традиції другої половини XX ст. (пор. терміни *Grammatikalisierung, grammatikalisering*) та почасти у вітчизняній лінгвістиці. Одним з перших дефінував граматизацію як «розширення сфери вживання морфеми за переходу від лексичного до граматичного або від менш граматичного до більш граматичного статусу, наприклад, від словотвірного форманта до словозмінного» Є. Курилович як противагу лексикалізації [24, p. 69]. Е. Бенвеніст, досліджуючи формування допоміжних дієслів, розглядає питання *мутацій* граматичних категорій, що своєю ємністю охоплює і граматизацію [16]. На сьогодні в теорії граматизації та в її прикладному вимірі знаково актуальними є ціла низка питань, пов'язаних із простеженням витворення синсемантичного простору лексеми, визначенням силового поля категорій як реалізаторів інтенції граматизації лексеми, що й мотивує актуальність дослідження.

Метою студіювання є встановлення категорійно-рівневого простору граматизації з визначенням особливостей співвідношення синсемантичних та автосемантичних потенціалів лексеми. Поставлена мета актуалізує необхідність розв'язання низки

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

завдань, з-поміж яких значущими є: 1) простеження еволюції лінгвістичних поглядів на граматизацію; 2) встановлення типологійних основних одиниць у граматизаційних процесах в одній та різних мовах; 3) розкриття особливостей витворення синсемантичного простору лексеми та набуття нею граматизаційних ознак на різних ярусах мовної системи. Новизна дослідження полягає в теоретичному з'ясуванні закономірностей рівневої граматизації з визначенням її зв'язку з функційним навантаженням окремих морфологічних і синтаксичних категорій. Теоретичне значення аналізу ґрунтовано встановленням диференційних і кваліфікаційних ознак граматизованих конструкцій та визначенням закономірностей внутрішньолексемних видозмін, зумовлених витворенням синсемантичного простору лексеми. Практичне спрямування студіювання мотивоване можливістю використання його напрацювань і результатів у розробленні спеціальних курсів із теорії граматизації та кореспондуванні встановлених ознак граматизації у створення лінгвокомп'ютерних баз даних граматизованих лексем і конструкцій.

Т. Гівон власним афоризмом обґрунтував концепцію граматизації: «Сьогоднішня морфологія – це вчорашній синтаксис» [20, p. 413], характеризуючи та диференціюючи поряд із граматизацією *синтаксизацію* (syntactization) і *морфологізацію* (morphologization). Етапними в опрацюванні теорії граматизації постали погляди Х. Лемана [26], який дефінував поняття граматизації та деграматизації. З дослідженням Х. Лемана перекликається студіювання Б. Хайне і М. Рей [22], де скваліфіковано універсальні типи мовних змін у процесах граматизації як «еволюції, коли мовні одиниці втрачають семантичну складність, прагматичну значущість, синтаксичну свободу» [22, p. 15].

Особливим є підхід до розгляду граматизації Пола Хоппера та Елізабет Траугот, які простежують взаємозв'язок граматизації та лексикалізації з послідовним визначенням декількох основних принципів граматизації [23]. Джон Байбі та Естен Даль визначили основні формальні й семантичні властивості граматичних показників – «грамів» (англ. *gram*).

У сучасній лінгвістиці актуальним є питання граматизації з простеженням етапних можливостей у структурі лексеми втрачати власну автосемантичність, що засвідчує її поступовий рух до синсемантичності: *Колядники* ***ходили*** *від хати до хати із жар-*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

тами та сміхом (М. Стельмах) ↔ ***Ходила*** *Марія учителем своїм рідним селом уже місяць* (Сільські вісті. – 2012. – 14.01). У двох випадках вживання дієслівної лексеми *ходити* наявні істотні відмінності, простежувані в особливостях насамперед синтаксичної сполучуваності. У реченні ***Ходила*** *Марія учителем своїм рідним селом уже місяць* дієслівна лексема *ходити* зберігає свою локативну семантику – конкретно просторовий вимір з диференціюванням вихідного (*від хати*) та кінцевого (*до хати*) пунктів руху. Водночас структурний компонент у другому реченні *учителем* у валентно позиційному прогнозуванні дієслова *ходити* є вторинним, постаючи носієм окремого номінативно-пропозитивного плану (→ *була учителем*). У семантичній ємності лексеми *ходити* легко встановити всю сукупність значень за актуальними в нормативно-системній практиці словниками: 1) ‘ступаючи ногами, переміщатися, змінювати місце в просторі (переважно в різних напрямках) протягом певного часу (про людину або тварин); протилежне с т о я т и»’ (СУМ, 11, с. 105): ***Ходили*** *школярі до етнографічного музею з великим бажанням* (Урядовий кур’єр. – 2009. – 17.01). Для цього значення характерні відтінки: а)ˆмати здатність, бути спроможним переміщатися, ступаючи ногами’: *Вже третю добу сіє на полонині дрібний мачкатий дощик… Вівці ледве* ***ходили****, важкі, повні водою, як губка* (М. Коцюбинський); *Сто два роки бабусі моїй, і вона вже й* ***ходить*** *не може* (В. Сосюра); б) ‘переміщатися на милицях, з палицею, з чиє-небудь допомогою і т. ін.’: *Тепер мені ліпше, і я знов можу* ***ходити*** *сама з палкою, а то вже було так, що мене водили, мало не носили* (Леся Українка); в) ‘*по чому, чим, через що*. Користуватися для проходу, переходу тощо(дорогою, стежкою і т. ін.)‘: (Відьма:) *Через яр* ***ходила*** *Та воду носила* (Т. Шевченко); *Коли б хто балакливий* ***ходив*** *тими глухими, нелюдними шляшками, то б розказував, як частенько він стрічав молодицю з дівчинкою невеличкою* (Марко Вовчок); г) ‘пересуватися кроками, певним чином, у якийсь спосіб, мати якусь ходу’: *Хоч* ***ходить*** *кінь на чотирьох ногах, Та й той не раз спіткнеться* (Л. Глібов); *Хіба ж воно гарно, як дівка <…>* ***ходить****, неначе ступа просо товче* (І. Нечуй-Левицький); *Спритно він пірнає та як довго, затримавши дух, по-краб’ячому* ***ходить*** *просто по дну* (О. Гончар); ґ) ‘вештатися , тинятися без діла’: *Вже матушка наготувала снідання, порозсилала людей на роботу,* ***ходила****, нудилась без роботи, двічі молилась Богу, а панотці все спочивали* (І. Нечуй-Левицький);

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

д) ‘добиратися, йти до якогось місця протягом певного часу, переміщаючись ногами’: *Тож, певно, оглянемо виноградники ще в с. Улу-Узені, верстов 12–15 звідси.* ***Ходити*** *далеко буде дуже, а що ж зробиш* (М. Коцюбинський); е) ‘гуляти, прогулюватися, проводити час, блукаючи десь’: ‑ *Ой у полі могила, Там удова* ***ходила****, Там* ***ходила-гуляла****, Трути-зілля шукала* (Т. Шевченко); є) ‘*перен.* Проводити час, дружити, водитися з ким-небудь’: ‑ *Оце тобі так! – вирвалося у Левка. ‑ Тут чого не передумаєш, а вона ще й з благородними* ***ходить*** (М. Стельмах); ж) ‘маршировати, карбуючи крок’: *На плацу розставили їх (некрутів) невеличкими купками, приставили до кожної по старшому та й давай учити: як* ***ходити****, стояти* (Панас Мирний); з) ‘рухатися в танці, танцювати’: *Невесело одначе* ***ходила*** *вона в кадрилі: її думки літали коло Бонковського* (І. Нечуй-Левицький) ‑ таких відтінків загалом 18, із яких лише один містить у лівобічній частині ремарку *перен.* ‘проводити час, дружити, водитися з ким-небудь’: *Я часто бував тут ще хлопчиком,* ***ходив з друзями****, а ще недавно водив сюди гостей з-за кордону* (Korespondent. – 2002. – №_2). У їхній реалізації домінування стрижневого компонента семантики дієслова є відносним, оскільки значущими постають: 1) ‘перебувати в стані переміщення’ (відтінки (а), (в)); 2) ‘перебувати в стані переміщення за допомогою чогось’ (відтінок (б)); 3) ‘перебувати в стані незайнятості’ (відтінки (е), (є)); 4) ‘перебувати в стані тримання кроку, танцю’ (відтінки (ж), (з)). Зміщення в лексичній семантиці дієслова *ходити* зумовлені розширенням постлексемної сполучуваності, що відбувається внаслідок заповнення контактно дієслівної позиції лексемами без значення просторового виміру, пор.: ***ходити*** *в танці* (→ *водити танець* ↔ *танцювати*), ***ходити*** *чітким кроком* (→ *тримати чіткий крок* ↔ *крокувати*).

Подібне спостережувано і в іншому значенні дієслова *ходити*: 2) ‘*на що*, а також *з інфінітивом.* Вирушати куди-небудь, до когось з певною метою’ (СУМ, 11, с. 105): *Вчора* ***ходив*** *Денис до матері послухати розповідь про її страждання в не такі уже й далекі роки війни* (В. Дрозд); ‘*по що, за чим.* Іти кудись з тим, щоб дістати, привезти, принести і т. ін. *кого-, що-небудь*’ (СУМ, 11, с. 105): *Добре вранці по гриби* ***ходити****, щоб відразу їх знайти* (А. Яна); або ж ‘*по що, за чим.* Іти кудись з тим, щоб дістати, привезти і т. ін. кого-, що-небудь’ (СУМ, 11, с. 105): *Щасливому по гриби* ***ходити****, а нещасному по лісу бродити* (Нар. тв.); (Го-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

строхвостий:) *Отут треба постояти, підождати, чи не побачу Оленки. Сюдою дівчата* ***ходять*** *по воду, сюди виходять пісень послухати* (І. Нечуй-Левицький); *Уляну на смерть забила глина, за котрою вона* ***ходила*** *перед великоднем* (М. Коцюбинський) та ін. Із 15 +наявних відтінків другого значення у 5 можна спостерігати вкраплення граматизації; що охоплюють семантику: а) ‘постійно бути біля кого-небудь, залицяючись, домагаючись взаємності або настирливо добиватися чогось від нього’ (СУМ, 11, с. 105): *Вона любила хлопців і була б рада, щоб вони* ***ходили*** *за нею чередою* (М. Коцюбинський); б) ‘бути присутнім на якомусь святі, брати участь у гулянці’ (СУМ, 11, с. 105): *«А як батько образився, ‑ як не пустить більш по весіллях* ***ходити*** *– де тоді Якова побачиш?»* (Марко Вовчок); в) ‘бувати де-небудь, виконуючи якусь роботу, займаючись чимсь’ (СУМ, 11, с. 105): *Я ще* ***не хожу*** [ходжу] *на службу, а сподіваюся, що до 15 може вже буду ходити* (Панас Мирний); *Він часом три або чотири дні поспіль* ***не ходив*** *на роботу і вертався додому п’яненький* (І. Нечуй-Левицький); *«Ей, вже хоч там як, а на той рік і я піду на поле. Вже ж тоді я буду більша. Ярина торік вже* ***ходила****»* (Леся Українка); г) ‘вирушати куди-небудь з метою найнятися на роботу, заробити грошей’ (СУМ, 11, с. 105): *Усе так само* ***ходила*** *удова на поденщину, та усе менша їй плата була* (Марко Вовчок); *Він був убогий собі сирота, усе* ***ходив*** *по наймах, у чумаках да в чабанах, дак не доводилось йому косити* (Ганна Барвінок); *Робила ж* [Маруся] *як проклята – по домах* ***ходила*** *прати* (А. Головко); *Не буде ні проклятих глитаїв Огієнків, ні панських прикажчиків, до яких мати* ***ходить*** *в’язати за шостого снопа* (О. Гончар); ґ) ‘зі сл. в і й н а, б і й, а т а к а, п о х і д, рейд, військо і т. ін. Брати участь у військових діях’ (СУМ, 11, с. 105): *Часто* ***у розвідку ходили****. А танкова розвідка – майже завжди бій* (Микита Чернявський).

Загалом у сучасній лінгвістиці (англістиці, германістиці, русистиці, україністиці та інших) усталився термін *граматизація* (англ. *grammaticalization*, поряд і *grammaticization*, і *grammatization* [25, p. 256]), яку слід розуміти як процес. Останній спричинює ослаблення лексичного (предметного) значення одного з компонентів словосполучення з послідовним перетворенням з лексично значущого в напівслужбове та службове слово, у якому повністю домінує граматичне значення (пор.: [3, с. 24]). Початковий етап граматизації простежувано на перетворенні певних приді-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

єслівних (постдієслівних / задієслівних) компонентів у допоміжні (так звані аналітичні синтаксичні морфеми: *йти наперекір* → *йти наперекір долі* – нім. *dem Schicksal* ***widerstehen*** (рос. *противиться судьбе*); *Kannst dem Schicksal* ***widerstehen****, / Aber manchmal gibt es Schläge; / Will's nicht aus dem Wege gehen, / Ei, so geh' du aus dem Wege!* (Johann Wolfgang von Coethe), пор. також бездієслівний вислів *наперекір долі* – нім. *dem Schicksal zum Trotz*; пор. також нім.: *ein solches Verhalten liefe seinen eigenen Interessen* ***zuwider*** 'Таке відношення йшло б наперекір (всупереч) його власним зацікавленням'; *Das läuft den Vorschriften* ***zuwider*** 'Це йде всупереч приписам'; *перебувати зовні* (***Зовні*** *вона червоною глиною помазала деревини, а на стиках – синькою, і її убога оселя своїм вікном-шибкою веселіше глянула на світ* (Олег Чорногуз)) → *знаходитися зовні буднику* (*Білий кінь бігав* ***зовні*** *стайні, намагаючись перестрибнути через огорожу* (Володимир Дрозд)) – нім. (за межами будинку) – ***draußen*** *sein* (зовні, на вулиці) → *знаходитися зовні буднику*: ***außerhalb*** *eines Raumes, Gebäudes*, пор. також різні випадки перехідності між службовими та повнозначними словами, зумовлені різними ступенями граматизації, на зразок: *у селі – навколо села – посеред села; серед весни – протягом весни – всередині весни*; пор. також нім. *im Dorf – um das Dorf herum – mitten im Dorf*; *mitten im Frühling / im Frühling* (укр. *весною*) – *im Laufe des Frühlings / während des Frühlings – mitten im Frühling.*

У граматизації чітко простежуваними є: функційність (позиційна → лінійна → синтагмальна), еквівалентність (*у стан, у статусі, у стіни, у стилі, у такт*: *Й за місяць* ***у стан*** *до Богдана Гатила прибули нові посли: сенатор Теодосій та багатий ктитор Теодул* (І. Білик), *Микола розслаблено вихляв* ***у такт*** *кінській ступі, поки не заплющив очі* (Р. Андріяшик)); аналоговість (*зусиллями, протягом не менше ніж ↔ не менше ніж протягом, турботами за*: *Прорив було зупинено* ***зусиллями*** *одного чи двох людей* (О. Авраменко, В. Авраменко); *Довічна пенсія з установленим періодом – щомісячна виплата, яка здійснюється протягом життя пенсіонера, але* ***не менше ніж протягом*** *десяти років із дня її призначення* (І. Ярошенко. Право); *Ніколи він не думав, що ця завжди мовчазна й несмілива дівчина, весь світ якої, здавалося, обмежувався* ***турботами про*** *долю батька, може отак міркувати* (Д. Бузько)), цілісність (*Трудно було подумати, що* ***хто-небудь з них*** *стежить за будинком* (М. Білкун*); Ось і людина, до праці охоча, Тішиться в полі* ***від ранку***

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

до ночі (В. Багірова)) того чи того утворення. Основними ступенями граматизації, наприклад, в українській та німецькій мовах є: 1) часткова втрата семантичної достатності лексеми у відповідній синтагматичній моделі, пор.: *називатися старшим*, *керувати аспірантами* (*Останній урок у суботу офіційно* ***називався уроком*** *виховання, але школярі між собою називали його не інакше, як «розбір польотів»* (О. Авраменко, В. Авраменко) – нім. *Doktoranden betreuen*, *командувати полком* – нім. *ein Bataillon/Regiment befehligen* і под.; 2) перетворення лексеми в напівповнозначну: *робити модель, робити малюнок* (*Після описання кожного дива я найтоншими рисами* ***робив малюнок*** (Ю. Литвин)) – нім. (залежно від того, що саме за модель: модель судна – *bauen*, ляльку Барбі – *basteln*, *anfertigen* – виготовляти і т. ін.), *робити обшук* (*Раптово брязнув засув, увійшов той самий, що* ***робив обшук*** *і привів сюди* (І. Пільгук)) – нім. *Akk. durchsuchen*, *робити спробу* (*Кожного разу, коли я* ***робив спробу*** *щось запитати чи випручатися, Сашко різко бив себе пальцем по губах* (В. Багірова)) – нім. *einen Versuch machen / unternehmen = versuchen, etw. zu machen* та ін.; 3) набуття статусу неповнозначності: *мати надію* (*Польща майже не існувала і, завдяки тому, напівзруйнована Україна нарешті хоч тепер* ***мала надію*** *скільки років відпочити* (А. Кащенко)) – нім. *auf Akk. hoffen*, *мати мрію* – нім. *von Dat. träumen*, *мати відчуття* – нім. *ein Gefühl haben* тощо. До цього можна також додати одне зі значень дієслівної лексеми *ходити* – сьоме (СУМ, 11, с. 105). За твердженням В. Жирмунського, «зазвичай граматизації підлягають слова, яким властиве більш широке (загальне) значення»: це дієслова «широкої семантики» на зразок ‘мати’ (‘володіти’) і ‘починати’ (‘ставати’), і далі «дієслова спокою та руху», модальні дієслова, особові займенники, вказівні та неозначені займенники, «прислівники місця та інші обставинні слова» [3, с. 25]. Граматизація постає не одномоментною, для її реалізації необхідними є відповідні ступені семантичних зрушень у слові.

Лексикалізація не є зворотним процесом щодо граматизації. Перша зумовлює «об’єднання групи слів із розвитком нового значення цілого (граматичного або лексичного), відмінного від значення суми його частин», тому лексикалізація словосполучення – це «перетворення групи слів у більш-менш стійку фразеологічну єдність, що становить у смисловому плані фразеологічний еквівалент» [3, с. 25].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Питання граматизації в українській та німецькій мовах належить не до суто синхронної площини, у розрізі якої складно встановити не лише основні закономірності видозміни тих чи тих конструкцій, а й простежити набуття ними відповідної регулярності. Дослідження граматизації має опертям «процесуальний підхід» (В. Жирмунський), оскільки в цьому разі легко встановити етапність граматизації, встановлюючи на конкретних фактах поступовість редукування автосемантичності (пор. аналіз дієслівної лексеми *ходити*). Початковим виявом граматизації є нерегулярність синтагмальної позиції в синтаксисі на зразок *робити обшук*, *робити стрибок* – нім. *einen Sprung machen*, *робити вправи* – нім. *Übungen machen*, *робити подвиг* – нім. *eine Heldentat begehen / vollbringen* (офіційно-ділове, високе – рос. *свершить*) / *eine Heldentat machen* (більш розм.); (пор. *робити стіл* – *einen Tisch bauen* (*Einen Tisch* selber *bauen* (www.bau-anleitungen.com/bauanleitung-tisch-einen-tisch-selber-bauen) / *anfertigen* (виготовляти) – *Tisch nach Maß anfertigen / herstellen* (виробляти) (*Ich wollte mir schon seit einiger Zeit einen kaufen, aber da ich ja jetzt das Bastelfieber habe, könnte ich doch selber einen Tisch herstellen* (*www.woodworker.de*) / *einen Puppentisch basteln* (змайструвати)) (пор.: (СУМ, 8 (1977), с. 583; Словарь 3 (1996), с. 25–26)). Для лексеми на кшталт *робити* істотним є синтагмальний плеоназм *робити роботу*, позначаючи спільно з останньою (1) ‘*займатися якою-небудь справою, діяльністю*’; пор., також нім. *seine Arbeit machen*. До лексеми *робити* прилягають лексеми *працювати* (СУМ, 8 (1977), с. 521–522; Словарь, 3 (1996), с. 402) і *трудитися*, пор. нім. *machen*, *tun*, *arbeiten*. Значення (1) у більшості синтагмальних виявів засвідчує один з перших етапів граматизації – відносну нерозкладність та можливість функційної заміни одним словом: *робив ревізію → ревізував*; *робив уступку → уступав*; *робила перев’язку → перев’язувала*; *відхід робили → відходили*. У подібних випадках нормативно неможлива заміна дієслова *робити* будь-яким із його синонімів (*працювати, трудитися*), що засвідчує регулярну обмежувальну сполучуваність аналізованої дієслівної лексеми. Водночас подібна ознака засвідчує більшу давність конструкцій з дієсловом *робити* та його усталену сполучуваність із поступовим розмиванням власної семантичної достатності (перший (семантичний) ступінь граматизації із чітко простежуваною регулярністю на синтаксичному рівні).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

У низці фіксованих сполук української мови функційна заміна синонімами, де стрижневе слово продукує синонім – похідне дієслово, неприпустима, що мотивовано відносною втратою лексичного значення дієслівним елементом *робити* та перенесенням основного значення на другий компонент усталеної сполуки, пор.: *робити візит* (*візити*) → **візитувати*; *робить коліно* → **колінувати*; *робили своє діло* → **ділувати*; *робила сцену* → **сценувала*. Функційно-позиційна граматизація мотивована внутрішньореченнєвими видозмінами, до яких належать і зміна синтаксичної позиції, і заповнення відповідної синтаксичної позиції неспеціалізованими формами, і перетворення в словоспосполученнєвотвірному синтаксичному зв'язку і под. [6, с. 21–28]. Зміна синтаксичної позиції лексеми пов'язана з тенденціями її заповнення вторинним неспеціалізованим елементом, пор., наприклад: *Вона була гладенько зачесана, на груди* ***спадала зміюкою*** *товстелезна руса коса* (О. Бердник), ***Дорога праворуч****, без сумніву, вела до берега* (М. Дяченко, с. Діченко), *Віковий* ***дуб біля повороту алеї*** *у Ботанічному саду недавно скинув торішнє листя* (В. Нестайко) → *спадало* (як?) *зміюкою*; *дорога* (яка? – присубстантивна позиція; куди? – генетична придієслівна позиція) *праворуч*; *дуб* (який? і де?) *біля повороту алеї*. Перетворення у словоспосполученнєвотвірному синтаксичному зв'язку, а також реченнєвотвірних синтаксичних зв'язках зумовлена ситуативномовленнєвими завданнями: ***Завтра нарада*** *у проректора по науці* (В. Нестайко); ***Собор*** *увесь* ***в огнях*** (М. Івченко).

Синонімічне дієслово *працювати* в українській та німецькій мовах має регулярний вияв сполучуваності з іменниками – найменуваннями професій, що в цій моделі набуває синсемантичного статусу (семантичний + лексичний рівні граматизації): *працювати лікарем* (пор. нім. *Wenn Sie in Deutschland als Arzt / Ärztin tätig sein wollen, Wenn Sie nur für einen begrenzten Zeitraum in Deutschland als Arzt / Ärztin arbeiten wollen, können Sie eine befristete Berufserlaubnis beantragen*), *працювати викладачем*, *працювати стельмахом* (= *лікарювати, викладати, стельмахувати*). Менш поширені в такій моделі дієслова *робити* й *трудитися*, що здебільшого мотивовано їхньою стилістичною специфікацією.

Висновки та перспективи подальшого опрацювання проблеми категорійно-рівневої граматизації мотивовані значущістю процесів граматизації в сучасних мовах, витворенням новітніх

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

синсемантичних просторів автосемантичних лексем. Знаковими є дієслівні лексеми горизонтального та вертикального переміщення, з-поміж яких першим властивий більший потенціал граматизації в українській та німецькій мовах. Особливості й закономірності граматизації простежувані в її основних ступенях (частковий / напівповний / повний) та на відповідних рівнях (семантичному, лексико-семантичному, синтаксичному, морфологічному). Граматизація належить до процесуальних явищ, аналіз яких слід здійснювати на тривалому історичному зрізі, а її результати легко встановлювати на матеріалі різносистемних мов. Одним з перспективних прикладних напрямів студіювання проблем граматизації постає створення цілісної лінгвокомп'ютерної бази даних із чітким тегуванням її полів, що відбиватимуть характерологійні виміри контекстного діагностування синсемантичного простору дієслівних лексем вторинного абстрагування.

1. *Блумфилд Л.* Язык / Л. Блумфилд. – Москва : Прогресс, 1968. – 608 с.

2. *Гумбольдт В. фон.* Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – Москва : Прогресс, 1984. – 400 с.

3. *Загнітко А. П.* Семантико-граматичне енергетичне ядро дієслівності / А. П. Загнітко // Мовознавство : наук.-теор. журнал. – 2014. – № 5. – С. 3–13.

4. *Загнітко А. П.* Сучасні закономірності граматизації: структурно-ступеневі та функційно-ярусні реалізації / А. П. Загнітко // Мовознавство : наук.-теор. журнал. – 2014. – № 6. – С. 3–12.

5. *Загнітко А. П.* Сучасні закономірності граматизації: структурно-ступеневі та функційно-ярусні реалізації / А. П. Загнітко // Мовознавство : наук.-теор. журнал. – 2014. – № 6. – С. 3–12.

6. *Загнітко А.* Теорія речення: рівнево-категорійний вимір / А. П. Загнітко // Граматичні студії : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т ; наук. ред. А. П. Загнітко. – Вінниця : Нілан-ЛТД, 2015. – С. 21–28.

7. *Жирмунский В. М.* О границах слова / В. М. Жирмунский // Вопросы языкознания : научн.-теор. журнал. – 1961. – № 3. – С. 3–21.

8. *Майсак Т. А.* Типология грамматикализации конструкций с глаголами движения и глаголами позиции / Т. А. Майсак. – Москва : Языки славянских культур, 2005. – 480 с.

9. *Пауль Г.* Принципы истории языка / Г. Пауль. – Москва : Изд-во иностранной литературы, 1960. – 501 с.

10. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко : в 4 т. – Т. 3: О–П. – Київ : Наукова думка, 1996. – 516 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

11. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко : в 4 т. – Т. 4: Р–Я. – Київ : Наукова думка, 1997. – 616 с.

12. Словник української мови : в 11 т. – Київ : Наукова думка, 1976. – Т. VII. – 723 с.

13. Словник української мови : в 11 т. – Київ : Наукова думка, 1977. – Т. VIII. – 927 с.

14. *Юрченко В. С.* Простое предложение в современном русском языке : Двусоставное именное, односоставное глагольное, односоставное именное / В. С. Юрченко. – Изд. 2-е, стереотип. – Москва : КомКНига, 2005. – 280 с.

15. *Юрченко В. С.* Философия языка и философия языкознания: Лингвофилософские очерки / отв. ред. Э. П. Калькалова ; вступ. ст. Э. П. Калькаловой и О. Б. Сиротининой / В. С. Юрченко. – Изд. 2-е, стереотип. – Москва : КомКНига, 2005. – 368 с.

16. *Benveniste E.* Mutations of linguisticcategories / É. Benveniste // Directions for historicallingustics. – Austin ; London : University of Texas Press, 1968. – P. 83–94.

17. *Bopp F.* Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litthauischen, Gothischen und Deutschen / F. Bopp. – Berlin, 1833. – T. 1–3. – 732 S.

18. *Delbrück B.* Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen / B. Delbrück. - 6. Aufl. Breitkopf und Haertel, Leipzig 1919. – 416 S. – (Reprint im Georg Olms Verlag, Hildesheim 1976).

19. *Gabelentz G. fon.* Die sprachwissenschaft; ihre aufgaben, methoden und bisherigen ergebnisse / G. fon Gabelentz. – Leipzig : C.H. Tauchnitz, 1901. – 492 S.

20. *Givón T.* Historical syntax and synchronic morphology: an archaeologist's feld trip / T. Givón // Chicago Linguistic Society: Papers from the 7th regional meeting (April 16–18, 1971). – Chicago, 1971. – Pp. 409–428.

21. *Givón T.* On understanding grammar / T. Givón. – New York : Academic Press, 1979. – 379 pp.

22. *Heine B.* Grammaticalization and reanalysis in African languages / B. Heine, M. Reh. – Hamburg : Helmut Buske, 1984. – 221 pp.

23. *Hopper P. J.* Grammaticalization / P. J. Hopper, E. C. Traugon. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993. – 298 pp.

24. *Kurylowicz J.* The evolution of grammatical categories / J. Kurylowicz // Diogenes. – 1965. – 51. – Pp. 55–71.

25. *Lass R.* Historical linguistics and languagechange / R. Lass. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 354 pp.

26. *Lehmann Ch.* Thoughts on grammaticalization: a programmatic sketch / C. Lehmann. – Cologne : Universität zu Köln, Institut für Sprachwissenschaft, 1982. – 307 S.

27. *Meillet A.* L'evolution des forms grammaticales / A. Meillet // Scientia. – 1912. – 12 (26). – Pp. 384–400.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Людмила Попович

(Белград, Сербія)

ЕВІДЕНЦІЙНІ ОБЕРТОНИ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ ТА КОНСТРУКЦІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ *

На прикладі аналізу складнопідрядних речень з дієсловами сприйняття та сполучниками ***що*** і ***як***, виду дієслів із семою нетривіального спостерігача, конструкцій мати + інфінітив тощо розглянуто, як деякі засоби української мови паралельно зі своїм безпосереднім граматичним навантаженням містять інформацію про походження повідомлення.

By way of example of the analysis of complex subordinated sentences with the verbs of perception and the conjunctions **that (shcho)** and **as (yak)**, the aspect of the verbs with the semantics of the observer, the constructions maty (to have) + infinitive, etc. it is considered that some means of the Ukrainian language contain both the direct grammatical content and the data on the information origin.

Евіденційність та епістемічна модальність

Евіденційність як семантична категорія, що охоплює стратегії та операції мовного кодування інформації про джерело повідомлення тісно пов'язана з епістемічною модальністю. Під останньою, своєю чергою, мається на увазі семантична категорія, що охоплює граматичні, лексичні та прозодійні засоби вираження ступеня вірогідності пропозиції висловлення, сформульованого певним мовцем у процесі спілкування. Неоднозначність взаємовідношень між епістемічною модальністю та евіденційністю дослідники розглядають у різних аспектах [13, с. 26].

* Дослідження виконано в рамках проекту 178021, за підтримки Міністерства науки, освіти та технологічного розвитку Республіки Сербія.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Спостереження про те, що евіденційність на семантичному плані переплітається з епістемічною модальністю, передусім, належить Ф. Пальмеру, який розглядає евіденційність як конкретний випадок вияву епістемічної модальності [18, с. 51].

Інші дослідники розглядають евіденційність та епістемічність як дві рівноправні взаємопов'язані категорії [5, с. 180] або ж погоджуються, що епістемічні імпульси наявні в евіденційних показниках лиш частково, у тих випадках, коли йдеться про ставлення мовця до повідомлення, на джерело походження якого вказують інші маркери [8].

Якщо прийняти думку, що евіденційні показники необхідно розглядати окремо від епістемічних та, за можливості, розмежовувати їх, виникає питання про засоби вираження евіденційності у слов'янських мовах. Загалом, слов'янські мови, за винятком балканських – болгарської та македонської, належать до мов із лексично вираженою евіденційністю. Щодо болгарської та македонської, то в них вже давно звернено увагу на граматичну категорію **переповідності,** що виражена формами особливого дієслівного способу або способів [2; 16; 14; 7; 17]. У кінці минулого століття цю категорію зіставляли з відповідними лексичними показниками в інших слов'янських та неслов'янських мовах у межах семантичної категорії **імперцептивності** [11]. Лексичні показники імперцептивності досліджувано і в українській мові, зокрема, у зіставленні з сербською [19] та польською й англійською [12].

Евіденційність та граматичні значення

Людина може будувати своє повідомлення виходячи з власного досвіду, спираючись на безпосередні спостереження чи опосередковані симптоми, або ж користується спостереженнями та логічними висновками інших. Часто мовець передає інформацію з чужих слів, не ставлячи питання про її істинність. На кожен окремий випадок передачі інформації мова розвинула свої специфічні засоби. Засвідченість, але й незасвідченість, тобто особиста пережитість чи непережитість мовцем ситуації, про яку він повідомляє, має граматичний вираз у багатьох мовах світу. Як аргументовано показала у своєму типологічному дослідженні Олександра Айхенвальд [1, с. 23–66], у різних мовах світу існують різні види опозицій, побудовані на протиставленні граматичних та лексичних показників

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

евіденційності. В одних мовах морфологічним показникам **безпосередньої евіденційності**, тобто особистої засвідченості мовцем ситуації, протистоїть опосередкована евіденційність, заснована на факторі незасвідченості, без специфічних граматичних показників. В інших мовах морфологічно вираженій опосередкованій евіденційності, так званій **переповідності**, протистоять інші види евіденційності без певних граматичних показників. Ще в інших – є окремі морфологічні показники **інференційної евіденційності**, що заснована на логічних висновках, зроблених виходячи з наявних посередніх симптомів ситуації. Вони, своєю чергою, можуть поєднуватися в мові з лексичними мовними засобами вираження безпосередньої та переповідної евіденційності.

Безперечно, що категорія евіденційності, як і інші граматичні категорії, спирається на відповідну поняттєву категорію. Ступінь її граматикалізованості в різних мовах не збігається, але чіткий поділ між ними на основі евіденційних показників неможливий. Швидше йдеться про розмиту категорію, у якій може бути наявне морфологічне ядро, але його існування не повинно вважатися обов'язковою передумовою існування в тій чи тій мові неспеціалізованих евіденційних показників, що виявляють себе у відповідних контекстах. Таким чином, схиляємось до думки, що коли в граматичних формах наявні **евіденційні обертони**, вони можуть реалізувати відповідне значення паралельно зі своїм основним граматичним навантаженням. Евіденційна функція для таких форм вторинна, але ігнорувати її немає сенсу, оскільки йдеться про окремий вид граматикалізації – поступовий та тривалий процес у самому граматичному ядрі мови, коли наявні в мові граматичні форми та конструкції розвивають додаткові граматичні значення.

В українській мові евіденційність виявляє себе переважно лексичними засобами [1] [21, с. 372–392], проте можна спостерегти й евіденційні обертони на граматичному рівні, зокрема, у складнопідрядних реченнях із дієсловами сприйняття та підрядними з'ясувальними, у яких вибір певного підрядного сполучника у поєднанні з видовими показниками дієслова-присудка сигналізує про відповідне евіденційне значення. Евіденційно марковані й дієслова доконаного виду зі значенням тяглості та простягання, а конструкцію *мати* + інфінітив можна вважати частково граматикалізованою евіденційною формою. У подальшому викладі розглянемо евіденційне навантаження зазначених засобів.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Складнопідрядне з'ясувальне з дієсловами сприйняття як показник евіденційності в українській мові

***Verba sentiendi* + фактивний сполучник *як* – нульова евіденційність.** Передача інформації про те, що безпосередньо спостерігається або було спостережено мовцем, належить до показників так званої безпосередньої або нульової евіденційності. У болгарській та македонській мовах із такою метою вживають синтетичні форми минулого часу – аорист та імперфект. Однак інформацію про те, що мовець безпосередньо спостерігає або спостерігав за ситуацією, про яку він повідомляє, можна передати й за допомогою окремих синтаксичних конструкцій. Зокрема, до таких належать складнопідрядні речення, у яких у функції присудка головної частини вжито дієслово із семантичної групи *verba sentiendi* у формі 1 ос. одн., якому підпорядкована підрядна з'ясувальна частина. Якщо при цьому дієслові вжити фактивний сполучник (сполучне слово) ЯК, речення обов'язково передаватиме евіденційне значення засвідченості ситуації самим мовцем:

(1) Я *дивлюся,* **як** *падають* зорі.

(2) *Бачу,* **як** Іван *преходить* через вулицю.

(3) *Чую,* **як** хтось *заходить* до квартири.

(4) *Слухаю,* **як** Марта *грає.*

Відповідне евіденційне значення можна передати й у минулому часі за наявності особового займенника *я* при дієслівній формі та сполучника **як** після дієслів *verba sentiendi*:

(5) Я *бачив*, **як** *треммтів* у її пальцях вогник на кінчику сірника. (Ю. Мушкетик)

(6) Я знову повернувся лицем до дзеркала, друзі, й *побачив,* **як** там, у дзеркалі, відбитий мій двійник *шкіриться* й *підморгує* мені. (Ю. Андрухович)

Нульову евіденційність в українській мові виражають і конструкції з наказовим способом дієслів сприйняття у функції присудка головної частини та сполучником *як*. Такі конструкції, зокрема, вказують на те, що не тільки мовець, але й другий учасник комунікативної ситуації є свідками події, про яку йдеться у повідомленні, пор.:

(7) *Послухай,* **як** пташки *співають*.

(8) *Дивись,* **як** осінній лист *кружляє.*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Звертає на себе увагу недоконаний вид дієслова-присудка підрядної частини, що зумовлено потребою передачі інформації про ситуацію, яка розгортається перед очима оповідача та його співрозмовника в момент повідомлення, або необхідністю представити її такою в минулому. Ознаку безпосереднього динамічного сприймання ситуації можна пов'язати із засвідченістю повідомлюваного, оскільки особливість сполучного слова *як* полягає у тому, що його вживають у реченнях, якими змальовують безпосередній стан об'єкта спостереження або засвідчують активність цього об'єкта. При цьому мовець передає свій особистий чуттєвий досвід, що дає йому можливість при такому «безпосередньому транслюванні» відбити щонайменшу деталь ситуації, а це, своєю чергою, зумовлює поступовість або розгорнутість її змалювання.

***Бачити* + нефактивний сполучник *що* – інференційна евіденційність.** *Verba sentiendi* у поєднанні з нефактивним сполучником *що* передають в українській мові евіденційні значення, відмінні від тих, які виражають, поєднуючись зі сполучником *як*. Зокрема, дієслово *бачити*, приєднуючи підрядну частину зі сполучником *що* виражає логічний висновок, зроблений на основі досвіду та знань мовця. Таку конструкцію вживають для вираження інференційної евіденційності. Скажімо, у болгарській та македонській мовах із цією метою використовують особливу дієслівну форму – так званий конклюзив [17, с. 131–133]. Дієслово *бачити* у формі 1 ос. одн., поєднуючись зі сполучником *що*, вказує на опосередковане походження інформації і тим самим втрачає свою перцептивну семантику, переходячи з класу дієслів сприйняття у нефактивні, тобто такі, що імплікують усі можливі епістемічні оцінки пропозиції, окрім її істинності або неістинності:

(9) *Бачу*, **що** ворог ви нашій владі, прихований до пори ворог (Ю. Андрухович)

У наведеному прикладі дієслово *бачу* трактуємо як «роблю висновок виходячи з сукупності своїх знань та спостережень», тобто «констатую», а не «спостерігаю». Переведення дієслова *бачити* в регістр нефактивних сприяє його наближенню за семантикою до *verba cogitandi*, оскільки *бачити, що* «розуміти, констатувати» та *бачити, як* «сприймати за допомогою органу зору» – це фактично різні дієслова, але йдеться, ймовірніше, не про відмінність у значенні, а про різну евіденційну навантаженість, і виявляє цю різницю саме сполучник.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

***Чути* + нефактивний сполучник *що* – переповідна та інференційна евіденційність.** Дієслово *чути* у формі 1 ос. одн., у поєднанні з нефактивним сполучником *що*, який приєднує підрядне з'ясувальне, в українській мові вживають на позначення переповідної евіденційності. У таких реченнях завжди йдеться про невизначене джерело інформації, а реалізується відповідне евіденційне навантаження при обов'язковій некореферентності ситуацій, про які йдеться в головній та підрядній частинах, тобто суб'єкти головної та підрядної частин референційно не збігаються:

(10) *Я чула*, **що** ти одружився.

У наведеному прикладі (10) мовець передає інформацію, почерпнуту з неозначеного джерела. Дієслово *чути* вжито в минулому часі, що цілком логічно, оскільки у випадку переповідної евіденційності йдеться про передачу інформації, заснованої на попередньо сприйнятому мовцем повідомленні, що й обумовлює таксисне вживання дієслова *чути* в часовій формі, яка вказує на передування акту сприйняття інформації самій комунікативній ситуації. При вказівці на повторюваність ситуації сприйняття інформації з неозначеного джерела або при експресивному вживанні теперішнього історичного у такому повідомленні можна використати й форму теперішнього часу, пор.:

(11) І коли *я чую*, **що** у нас немає еліти, що поганий менталітет, що люди убогі духом і позбавлені гідності, я думаю <...>. (Л. Костенко)

(12) *Чую*, **що** багато істерії навколо нашої співпраці з Міжнародним валютним фондом. (Web. 1 Nov. 2017)

У прикладі (11) *коли я чую*, *що* трактуємо «щоразу, коли мені кажуть», а в наступному прикладі (12) конструкція *чую, що...* вказує на інформацію з невизначеного джерела. Заміна прототипічного лексичного показника переповідної модальності – дієслова мовлення у формі 3 ос. мн. (*кажуть, говорять, подейкують* тощо), яке вказує на невизначене джерело інформації, дієсловом сприйняття у формі 1 ос. одн. має за мету тематично наголосити початок фрази та перенести фокус на мовця, який передає інформацію від першої особи, одночасно описуючи її походження з чужих слів.

Поєднуючись зі сполучником *що,* дієслово *чути* у формі 1. ос. одн. теперішнього часу в реченні однозначно вказує на інференційну евіденційність. Таке навантаження настільки вагоме в семантиці даної форми, що дієслово *чути* при відповідній

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

дистрибуції описує не слухове сприйняття, а відчуття або передчуття. *Чути* у цьому випадку значить «відчувати» або «передчувати», тобто здогадуватися виходячи з неартикульованих симптомів, переважно ендофоричних за походженням. Таким чином, *чую, що...* у значенні «відчуваю / передчуваю, що» має таке ж евіденційне навантаження, як і *бачу, що...*, з тією різницею, що у випадку дієслова *чути* («відчувати») здогад засновано на ендофоричних показниках, до яких можна віднести серцебиття, відчуття холоду, нудоту, підсвідомість тощо:

(13) Далі прокинулась і *чую*, **що** все мені противне, все гидке: і чоловік, і панщина, й життя моє безщасне… (М. Коцюбинський)

У деяких випадках джерелом здогаду може бути й інформація, почерпнута органом слуху, але невизначена, непевна, така що дає підставу для роздумів:

(14) А позад мене усе шамотаються пани, усе шамотаються, і вже *чую*, **що** щось, мабуть, про мене *гомонять*, бо раз у раз: «Смотри! Смотри!» (Б. Грінченко)

Коли ж ідеться про інференційне навантаження конструкції *бачу, що...*, вона заснована на зоровому спостереженні за об'єктом, про який робиться відповідний висновок:

(15) Не віриш мені? *Бачу*, **що** *не віриш.* (Н. Забіла)

У всіх наведених прикладах (1–15) з'ясувальне речення та сполучник, що входить до його складу, виступають у ролі синтаксичних показників різних типів евіденційних значень в українській мові. Як показала О. Айхенвальд, спираючись на дослідження численних мовознавців, відповідні сполучники виконують подібну роль у багатьох мовах світу [1, с. 120–124]. А. Барентсен, зі свого боку, на прикладі російської мови довів, що вибір між сполучниками *что* та *как* при дієсловах сприйняття впливає на евіденційну стратегію мовця (хоча самого терміну евіденційність автор не вживає) [4, с. 24]. Подібну ситуацію спостерігаємо у сербській та чеській мовах [20]. Це дає підстави вважати, що йдеться про надзвичайно поширене, якщо й не універсальне, явище. О. Айхенвальд зауважує, що вживання найчастотнішого, а тим самим і немаркованого, компліментизера у складнопідрядних з'ясувальних із дієсловами сприйняття у функції присудка головної частини (для англійської мови це сполучник *that*) призводить до нівелювання перцептивної семантики цих дієслів,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

тоді як менш частотні сполучники (в англійській мові *how*) або номіналізації конденсованої підрядної частини свідчать про наявність евіденційних обертонів [1, с. 122–123].

Викладений аналіз показує, що йдеться не стільки про частотність вживання сполучників, скільки про їхню фактивність (сполучник *як*) та нефактивність (у випадку сполучника *що*), при цьому важливу роль відіграють аспектуальні показники дієслів-присудків у головній та підрядній частинах. Скажімо, дієслово сприйняття доконаного виду *побачити* у поєднанні зі сполучником *що* вказує не тільки на інференційну модальність, але й на те, що інформація, про яку йдеться у повідомленні виявилась несподіваною для самого мовця, тобто речення з відповідним розкладом видо-часових форм (16–17) виражає інференційне значення разом із адміративним.

(16) Більше того, я *побачив*, **що** цей світ *тримається* на ненависті. (Ю. Андрухович)

(17) На відео постфактум я *побачив*, **що** я *біг* дуже яскравою мішенню. (Web. 1 Oct. 2017)

Коли йдеться про вид дієслів *чути / почути*, які у формі 1 ос. одн. приєднують підрядне з'ясувальне зі сполучником *що*, його вибір теж впливає на тип евіденційного значення, оскільки переповідність послідовно передається при дієслові недоконаного виду (18–19), тоді як дієслово доконаного виду в аналогічному контексті вказує або на безпосередню засвідченість ситуації (20), або на інференційну евіденційність (21):

(18) До речі, я *чув*, **що** у вас зараз якийсь рукопис у видавництві *лежить*. (Ю. Андрухович)

(19) Я *чув*, **що** мати *померла*, і Павло, і сестри. (В. Бамбула)

(20) На секунду відвернувшись від екрану, я *почув*, **що** пан Маломуж *розповідає*, що немає держави, немає уряду, країна поділена на ворогуючі клани. (І. Лосєв)

(21) Я тут! – крикнув Іван і *почув* раптом, **що** його *тягне* безодня. (М. Коцюбинський)

Евіденційне навантаження доконаного виду дієслів зі значенням простягання та тяглості

Ю. Д. Апресян на прикладі російських дієслів, що описують об'єкти з погляду їхнього простягання та тяглості, напр. *дохо-*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

дить – дойти, кончаться – кончиться, начинаться – начаться, обрываться – оборваться, поворачивать – повернуть, проходить – пройти тощо [3, с. 290–291], переконливо довів, що дієслово недоконаного виду вживають, коли особа, що повідомляє про ситуацію, дислокована з місця події. Доконаний же вид свідчить про те, що мовець ототожнює себе з особою, яка безпосередньо спостерігає за простяганням об'єкта та передає про нього інформацію. З погляду евіденційності доконаний вид дієслів відповідної семантики можна вважати показником засвідченості повідомлення, напр.:

(22) Дорога *повертала* в ліс.

(23) Дорога *повернула* в ліс.

У другому прикладі (23) ситуацію відтворено у тримірній системі наративного простору, який поділяють на простір мовця, референтний та денотативний простір [6, с. 49] так, ніби денотативний простір (дорога) та референтний простір (простір спостерігача) збігаються, що створює ефект пережитості мовцем повідомлюваного. Такого ефекту досягнуто за допомогою дієслів доконаного виду, а спрямований він на читача, який завдяки подібній манері розповіді сам стає свідком події. Дослідники Московської семантичної школи вважають, що такі дієслова містять сему «нетривіального спостерігача». У межах теорії евіденційності цю рису окремих дієслів доконаного виду можна визначити як конфірмативність, тобто асимільованість свідомістю мовця події, про яку повідомляє, до тієї міри, що він видає її за безпосередньо спостережену [7, с. 185].

Наявність конфірмативного значення в українських дієсловах зі значенням простягання об'єкта ілюструють такі приклади:

(24) Віддаленим і тихим місцем була долина Латориці, яку довкола *обступали* гори, покриті дрімучими лісами. Тут, на одному мальовничому пагорбі, збудувавши дев'ять дерев'яних будинків, поселилися опришки. (Web. 15 Sep. 2017)

(25) А біля нього на висоті 920 метрів над рівнем моря лежить гірська перлина Карпат – туристичний комплекс «Буковель». З усіх сторін його *обступили гори*... (Web. 15 Sep. 2017)

Приклади (24–25) відрізняються не лише змістом, але й евіденційними показниками, оскільки тільки в другому прикладі (25) існує маркер засвідченості – дієслово доконаного виду *обступили*, яке передає безпосереднє сприйняття мовцем описуваного. Недоконаний вид відповідного дієслова *обступали* (24)

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

свідчить про дислокованість мовця-спостерігача із простору описуваної ситуації, що підтверджено й на рівні змісту, оскільки йдеться про опис з історичної перспективи. Імпліковане значення засвідченості ситуації в прикладі з дієсловом доконаного виду (25) використано з рекламною метою. Йдеться про фоторепортаж із метою реклами туристичного комплексу, тому інформацію подано так, ніби автор черпає її з власного досвіду. Такий опис, безперечно, засновано на конфірмативній евіденційності, яка є сталою ознакою дискурсу реклами.

Отже, доконаний вид дієслів зі значенням простягання та тяглості виступає як маркер засвідченості у наративному дискурсі української мови, при евіденційній невідміченості дієслів відповідної семантики недоконаного виду.

Ренаративне евіденційне значення конструкції *мати* + інфінітив

Неіндикативні способи та модальні слова і конструкції в багатьох мовах світу розвивають значення, які можна представити як їх додаткове евіденційне навантаження [1, с. 106–111, 147–151]. Евіденційність, зокрема, пов'язано з уживанням таких дієслівних способів як конклюзив, ренаратив, дубітатив у болгарській мові [17, с. 130–158], гіпотетичний або ренаративний кондиціонал у французькій [10, с. 259–263] тощо. У літературі вже описано, як саме модальні дієслова, такі як: німецькі *dürfen, sollen, wollen* [9, с. 246–250], французькі *devoir* та *povoir* [10. с. 278–286] або модалізовані конструкції, такі як, скажімо, сербська *мора да* [21, с. 364–367] виражають евіденційні значення.

В українській мові евіденційне значення можна виразити конструкцією з дієсловом *мати,* що набуває модального значення, поєднуючись із інфінітивом повнозначного дієслова. Залежно від контексту, така конструкція може реалізувати різні значення у межах деонтичної модальності. Переважно ця конструкція виражає модальну оцінку обов'язковості, необхідності майбутньої дії, яку описує інфінітив, що в деонтичному відношенні прирівнює *мати* до дієслова *муситu* та модальних предикативів *треба, необхідно, слід*:

(26) Я їх *маю вчити*? – відповідає. – І в них є свій розум, ге свій. (О. Кобилянська)

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

(27) В Посольстві якої країни я *маю подавати* заяву на отримання візи? (Web. 15 Sep. 2017)

Конструкція *мати* + інфінітив у наративному дискурсі може мати й евіденційне навантаження, зокрема вказувати на переповідність (28–29):

(28) Стефа *мала казати*, що вона не піде на весілля. (Розм.)

(29) Він *мав* її *зачепити*, а вона образилася. (Розм.)

Із поданих прикладів (28–29) стає зрозумілим, що мовець не був безпосереднім свідком подій, про які повідомляє. Такі конструкції, поширені в розмовній мові, свідчать про поступову граматикалізацію українського модального дієслова *мати* у напрямку евіденційності. На затвердження такої граматикалізації в мові впливатимуть численні фактори – як внутрішньомовні (конкурентнозданість із лексичними засобами – частками *мов, мовляв, десь, ніби, буцім* тощо), так і зовнішні (напр., наполягання мовознавців на ненормативності конструкції).

Висновки. Підсумовуючи огляд евіденційних обертонів граматичних форм та конструкцій в українській мові, можемо зробити висновок про те, що вони проходять шлях граматикалізації, виявляючись у певних дискурсивних контекстах, змінюючи свою семантику (дієслова сприйняття, які в поєднанні зі сполучником ЩО переходять у розряд нефактивних) та свою морфосинтаксичну парадигму (у випадку модального дієслова *мати*, що найбільше з усіх розглянутих засобів просунулося на шляху граматикалізації евіденційності). Роль цих засобів у вираженні інформації про джерело повідомлення не можна недооцінювати, зводячи евіденційність в українській мові виключно до лексичних показників.

[1] Лексичні засоби евіденційності в українській мові вперше систематично описано в монографії «Контрастивна граматика української та сербської мов. Таксис та евіденційність», де їх зіставлено з відповідними сербськими засобами [21, с. 372–392].

1. *Aikhenvald A. Y.* Evidentiality. – Oxford : Oxford University Press, 2004.

2. *Andreychin L.* Osnovna Bъlgarska Gramatika (The Curriculum of the Bulgarian Grammar). - Sofiya, 1944.

3. *Apresyan Y. D.* Deiksis v Leksike i Grammatike i Naivnaya Model' Mira (Deixis in Lexicon and Grammar, and a Naive Model of the World) // Semiotika

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

i Informatika (Semiotics and Information). - Opera selecta 35. – Moskva : Yazyki russkoy kul'tury, Russkiye slovari, 1997. – P. 272–298.

4. *Barentsen A.* Shifting Points of Orientation in Modern Russian. Tense Selection in 'Reported Perception' // Reported Speech: Forms and Functions of the Verb. / ed. by Janssen, and van der Wurff. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 1996.

5. *Bybee J, Perkins R., Pagliuca W.* The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World. – Chicago : University of Chicago Press, 1994.

6. *Ehrich V.* Da and the System of Spacial Deixis in German // Here and There, Cross-Linguistic Studies on Deixis and Demonstration / ed. by J. Weissenborn and W. Klein. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 1982. – P. 43–63.

7. *Friedman V.* Evidentiality in the Balkans: Bulgarian, Macedonian and Albanian // Evidentiality: the Linguistic Coding of Epistemology / ed. by W. L. Chafe and J. Nichols. - Norwood, New Jersey : Ablex, 1986. - P. 168–187.

8. *de Haan F.* Evidentiality and Epistemic Modality: Setting Boundaries // Southwest Journal of Linguistcs. – 1999. – 18. - P. 83–101.

9. *Hanzen B.* Evidentsial'nost' v Nemetskom Yazyke. (Evidentiality in German) // Evidencial'nost' v Yazykakh Evropy i Azii. (Sbornik Statey Pamyati Natalii Andreyevny Kozintsevoy) (Evidententiality in the Languages of Europe and Asia. (Collection of Articles in Memory of Natalia Andreevna Kozintseva)) / ed. by V. S. Khrakovski. - Sankt-Peterburg : Nauka, 2007. – P. 241–252.

10. *Kordi E. E.* Kategoriya Evidentsial'nosti vo Francuskom yazyke (Category of Evidentiality in French) // Evidencial'nost' v Yazykakh Evropy i Azii. (Sbornik Statey Pamyati Natalii Andreyevny Kozintsevoy) (Evidententiality in the Languages of Europe and Asia. (Collection of Articles in Memory of Natalia Andreevna Kozintseva)) / ed. by V. S. Khrakovski. - Sankt-Peterburg : Nauka, 2007. – P. 253–291.

11. *Koseska-Toszewa V., Mindak J.* O Dwóch Kategoriach Modalnych w Języku Buigarskim, Polskim i Serbo-Chorwackim (About Two Modal Categories in Bulgarian, Polish and Serbo-Croatian) // Studia konfrontatywne polsko-poiudniowo-słowiańske (Polish-South-Slavic Confrontative Studies). - Wrocław, 1984. - P. 75–102.

12. *Koseska-Toszewa V., Kotsyba N.* What is Imperceptive Modality? // Cognitive Studies. – 8 (2008). – P. 139–157.

13. *Kozintseva N.* Kosvennyi istochnik informacii v vyskazyvanii (na materiale russkogo yazyka). (Indirect Source of Information in the Statement (on the Material of the Russian Language) // Evidencial'nost' v Yazykakh Evropy i Azii. (Sbornik Statey Pamyati Natalii Andreyevny Kozintsevoy) (Evidententiality in the Languages of Europe and Asia. (Collection of Articles in Memory of Natalia Andreevna Kozintseva)) / ed. by V. S. Khrakovski. - Sankt-Peterburg : Nauka, 2007. – P. 85–107.

14. *Kutsarov I.* Preiskazvaneto v Bъlgarskiya Ezik. (The Inferential Mood in the Bulgarian Language). – Sofija : Narodna prosveta, 1984.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

15. *Makartsev M.* Evidecial'nost' v Prostranstve Balkanskogo Teksta. (Evidentiality in the Space of Balkan Text). – Moskva ; Sankt-Peterburg : Institut slavyanovedeniya RAN; Nestor-Istoriya. - 2014.

16. *Maslov Y.* Ocherk Bolgarskoy Grammatiki (A Sketch of the Bulgarian Grammar*).* – Moskva : Izd-vo literatury na in. yazykakh, 1956.

17. *Nitsolova R.* Modalizovannaya Evidencial'naya Sistema Bolgarskogo Yazyka (Modalized Evidential System of the Bulgarian Language // Evidencial'nost' v Yazykakh Evropy i Azii. (Sbornik Statey Pamyati Natalii Andreyevny Kozintsevoy) (Evidententiality in the Languages of Europe and Asia. (Collection of Articles in Memory of Natalia Andreevna Kozintseva)) / ed. by V. S. Khrakovski. - Sankt-Peterburg : Nauka, 2007. – P. 107–196.

18. *Palmer F.* Mood and Modality. – Cambridge : Cambridge University Press, 1986.

19. *Popović L.* Imperceptivnost u Epistolarnom Diskursu Ukrajinskog i Srpskog Jezika (Imperceptivity in the Epistolary Discourse of Ukrainian and Serbian) // Konfrontativna jezička istraživanja (Confrontative Linguistic Studies). - Novi Sad : Filozofski fakultet, 1996. – P. 213–218.

20. *Popović L.* Valentni Taksis i Evidencijalnost u Slovenskim Jezicima (Valence Taxis and Evidentiality in Slavic Languages) // Savremeni Tokovi u Lingvistиkim Istraživanjima. (Current Trends in Lingustic Studies) / ed. by V. Polovina and J. Vučo. – Edicija : Filološka istraživanja danas 3. - Beograd : Filološki fakultet, 2013. - P. 109–126. Print.

21. *Popović L.* Kontrastivna Gramatika Srpskog i Ukrajinskog Jezika. Taksis i Evidencijalnost (Contrastive Grammar of Serbian and Ukrainian Language. Taxis and Evidentiality). – Beograd : SANU, 2014.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Олег Шинкарук

(Париж, Франція)

ТЕОРІЯ ВИДУ ДІЄСЛОВА У СВІТЛІ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

У статті пропонується комплексний підхід до опису функціонування виду дієслова у видо-часових та видо-способових формах, що базується на надбаннях сучасної французької лінгвістики, а саме: з одного боку, на теорії енонсіативних операцій А. Кюльйолі, а з іншого, – на когнітивній семантиці (обчислювально-когнітивній моделі часу й виду Л. Гослена). Крім того, підхід характеризується прагненням поєднати суто теоретичний та практичний (тобто педагогічний) складники: адже добре відомо, що під час вивчення української мови іноземні студенти зазнають неабияких труднощів щодо правильного вживання видових форм.

A complex approach to describe the verbal aspect functioning in temporal and mood forms, which is based on the achievements of modern French linguistics is suggested in the article. It includes namely: on the one hand, the theory of enunciative operations of A. Culioli, and on the other hand – the cognitive semantics (L. Gosselin's computational-cognitive model of tense and aspect). In addition, the approach is characterized by the desire to combine purely theoretical and practical (i. e. pedagogical) components. However, it is well known that when studying the Ukrainian language, foreign students are confronted with considerable difficulties when it comes to the correct choice of the aspect forms.

1. Фундаментальними у теорії енонсіативних операцій А. Кюльйолі є такі поняття:

1) будь-який акт мовної продукції (те, що з синтаксичного погляду називається реченням) кваліфікується як *висловлення* (фр. *énoncé*) [4, с. 68];

2) суб'єкт, що продукує висловлення називається *мовцем* (*énonciateur*) [4, с. 68];

3) мовець завжди продукує висловлення на адресу *співмовця* (*coénonciateur*) [4, с. 38]. Співмовець не являє собою просто-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

го слухача. Навпаки, ця позиція також є центральною нарівні з мовцем, який конструює висловлення з урахуванням того, що знає чи думає співмовець з приводу ситуації, яка спричинює певне висловлення. «Мовець» та «співмовець» не відсилають прямо до індивідуумів у позамовній дійсності, а становлять абстрактні джерела мовленнєвих локалізацій. Як ми побачимо далі, позиція «співмовець» відіграє ключову роль у виборі мовцем доконаного чи недоконаного виду;

4) *момент мовлення* (*moment d'énonciation*) – момент, у який висловлення було зроблено [4, с. 122]. Він становить центральну точку часової локалізації, стосовно якої визначаються часові відношення з усіма іншими моментами: передування або минулий час, одночасність або теперішній час, слідування або майбутній час;

5) і нарешті: мовець, співмовець та момент мовлення, виступаючи абстрактними координатами, разом становлять *енонсіативну ситуацію*, або *ситуацію мовлення* (*situation d'énonciation*) [4, с. 183]. Тобто підсумовуючи: Хто звертається? До кого? І коли?

2. Л. Гослен запропонував для опису французької системи дієслова принципи семантичного композиційного не атомістичного (цілісного) обчислення: «У когнітивному плані йдеться про те, щоб взяти до уваги той факт, що розуміння висловлень не обмежується лише **ідентифікацією** елементів та їхніх значень (сприйманих як когнітивні сутності, що зберігаються в пам'яті), які нібито приєднуються одне до одного (за допомогою простих правил семантичного складання), а вимагає також реалізації **складних інтерпретаційних процесів побудови значення**» [3, с. 23–24].

Згідно з цим підходом, ми вважаємо, що видо-часове / видо-способове значення висловлення *не передається виключно одним лише дієслівним предикатом; інші фактори, що належать до різних мовних планів мають братися до уваги*. Отже, виокремлюються такі складники обчислення загального видо-часового / видо-способового значення висловлення: *морфологічна* (способи (дійсний, наказовий, гіпотетичний (умовне, спонукальне та бажальне значення)), часи (передминулий, минулий, теперішній, майбутній), форми інфінітиву), *синтаксична* (наявність чи відсутність прямого додатка, обставин (чи

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

підрядних речень) часу й місця, показників повторюваності дії, заперечної частки *не*), *семантична* (семантичні типи дії (моментальна, тривала, реверсивна, роди дієслівної дії), дієслова руху), *енонсіативна* (міра причетності мовця та співмовця до ситуації, що її представляє висловлення з аналізованою дієслівною формою та всі елементи, що сприяють конструюванню висловлення), *текстуальна* (тип тексту (розповідь / розмова), комунікативне членування (тема / рема), часові зв'язки з іншими діями (послідовність, одночасність, передування, каузальність)).

3. Щоб уникнути різного роду термінологічних та понятєвих непорозумінь і плутанини, термін *вид* вживатиметься тут виключно щодо відповідної граматичної категорії українського дієслова: недоконаний вид (далі НВ) та доконаний вид (далі ДВ). А все, що пов'язано з виділенням різних моментів перебігу дії, об'єднуватиметься під рубрикою *аспектуальність*. Тобто аспектуальність є універсальною категорією, яка використовується при описі дієслівних систем різних мов. На сьогодні більшість аспектологів (принаймні, французьких, але не тільки) дійшли консенсусу щодо аспектуальних значень, що дозволяють описувати ці дієслівні системи. Їх три:

• значення *незавершеності* (у якийсь точний часовий момент дія є на стадії свого розвитку; тут маємо частковий погляд на дію): *Вчора о сьомій вечора* (або *Коли він прийшов,*) *Олена* ***готувала*** *вечерю* (виражено НВ);

• *перфективне* значення (актуальна релевантність результату минулої дії стосовно певної часової точки відліку): – *Оленко, вечеря готова? – Так, я* ***приготувала*** *вареники з сиром* (виражено ДВ);

• *аористичне* значення (дія представлена у своїй цілісності; маємо глобальний погляд на дію): *За вечерею Олена* ***з'їла*** *5 вареників*; *На вечерю Олена* ***їла*** *вареники* (може бути виражено ДВ та НВ).

4. У граматиках української мови зазвичай пропонуються такі визначення протиставленості між ДВ та НВ:

• ДВ позначає обмежену граничним виявом (або внутрішньою межею), цілісну, повністю реалізовану, результативну дію;

• НВ позначає не обмежену граничним виявом, нецілісну, не повністю реалізовану, нерезультативну дію.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Як приклади подаються або просто відповідні інфінітиви дієслів, або речення з дієсловами у минулому чи теперішньому часі.

Як бачимо, всі ці формулювання відсилають до позамовної дійсності. Це дуже важлива констатація: згідно з цими визначеннями, види дієслова прямо відображають дійсність.

У чому ж принципові відмінності від традиційних трактувань пропонованого тут підходу до опису функціонування видів? Їх три.

По-перше, видова протиставленість у нашому розумінні відображає **погляд мовця** на подію, виражений дієсловом. Це можна проілюструвати такими прикладами. Уявімо, що групі другокурсників університету, де навчається студентка А, викладач Б дав завдання письмово перекласти текст газетної статті з французької мови на українську на наступне заняття, що має бути, скажімо, у понеділок 16 жовтня. У неділю 15 жовтня студентка сіла перекладати текст, скажімо, о 18-ій годині і закінчила о 20-ій. Тобто зафіксуємо собі, що *результату* у цій ситуації *було досягнуто*. Отже це є позамовний контекст, за допомогою якого буде проілюстровано функціонування видового протиставлення на прикладі видової пари *перекладати статтю* / *перекласти статтю*. На базі цієї позамовної дійсності можливі кілька типів комунікаційних ситуацій.

Комунікаційна ситуація № 1. Час і місце: заняття з перекладу в понеділок 16 жовтня. Мовець: викладач Б, співмовець: студентка А. Питання викладача: – *Ви* ***переклали*** *статтю?* Відповідь студентки (тут вже мовцем є вона, а співмовцем – викладач): – *Так,* ***переклала***. Вживання НВ *ви перекладали, я перекладала* тут абсолютно неможливе.

ДВ має тут *перфективне* значення: увага мовця фокалізується на актуальній релевантності результату дії (на тому, *що* ми маємо *зараз* і *тут*), а не на її перебігу в минулому (*що* відбувалося *вчора ввечері*); тобто *точка відліку* збігається з *моментом мовлення*, а не з *моментом дії*, таким чином, точка відліку є *синхронною*, а не *ретроспективною*. Тобто: Що ми маємо наразі? Статтю перекладено. І немає жодного значення, коли її було перекладено, вчора, три дні чи тиждень тому. Стосовно моменту мовлення актуалізується теперішній результативний стан минулої дії.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Комунікаційна ситуація № 2. Час: вечір понеділка 16 жовтня. Студентці А телефонує її подруга В: Питання подруги: – *Що ти* ***робила*** *вчора ввечері?* Відповідь студентки (тобто відповідь мовця співмовцеві): –***Перекладала*** *статтю*. Тепер уже ДВ *перекладала статтю* тут неможливий, хоча, нагадаємо, йдеться все про ту ж ***результативну*** дію у позамовній дійсності. Це *аористичне* значення НВ (глобальний погляд на дію) можна кваліфікувати як *рід заняття*: напередодні мало місце заняття перекладом статті, а не скажімо, переглядом фільму, прослуховуванням музики і т. д. Отже, подія одна й та сама, дія ***результативна***, а вид вибрано ***недоконаний***. Точка відліку (точніше було б говорити про *інтервал відліку*) є *ретроспективною*, а не *синхронною*, вона збігається тут з *моментом дії*, а не з *моментом мовлення*, увага мовця фокалізується на вчорашньому вечері, а отже на *перебігу дії*, на її *процесі*, а не на *результаті*. Імпліцитне питання у ситуації № 1: Що ми маємо наразі?, а в ситуації № 2: Що відбувалося вчора ввечері?

Отже, залежно від співмовця, мовець, щоб представити ***одну і ту ж подію*** *(а саме* ***результативну*** *дію)*, що мала місце в позамовній дійсності, вибирає в першому випадку, де співмовцем є викладач, ДВ, а у другому, – де співмовець – подруга, – НВ.

Комунікаційна ситуація № 3. Час і місце: під час перерви у занятті з перекладу в понеділок 16 жовтня до аудиторії заходить студент 3-го курсу Г (мовець), знайомий зі студенткою А (співмовець). Цей студент бачить оригінал газетної статті, що лежить на столі перед студенткою А і каже: – *А я також* ***перекладав*** *цю статтю минулого року. Ще пам'ятаю, отримав дуже гарну оцінку*. Варіант *переклав* тут виключено. Чому? НВ має тут *аористичне* значення (йдеться про *цілісну* дію): *результату було досягнуто*, але, на відміну від другокурсниці А, третьокурсник Г не мав завдання, а значить, *зобов'язання* зробити переклад статті на понеділок 16 жовтня. Саме тому він уникає ДВ і вибирає НВ. Точка відліку є *ретроспективною*, вона збігається з *моментом дії*, увага мовця повністю фокалізується на минулому.

Отже, ми розглянули три типові комунікаційні ситуації, що представляють *результативну* дію. Тим не менше, у двох з них має обов'язково вживатися *НВ*. Це свідчить про те, що вид не відображає прямо позамовну дійсність, бо тоді б в усіх трьох ситуаціях мав би фігурувати лише *ДВ*. Отже, вибір виду залежить від

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

погляду мовця на подію у зв'язку з *типом комунікаційної ситуації*: увага привертається або до *наявного результату*, який таким чином знаходиться на *передньому* плані, або до самого *процесу*, *перебігу дії*, і результат відходить на *задній* план.

Отже, реальне вживання видових форм у мові ставить під сумнів визначення виду, подані в граматиках. Прості масово вживані щодня приклади входять у повне протиріччя з визначеннями НВ як представника не обмеженої граничним виявом, нецілісної, не повністю реалізованої, нерезультативної дії, наприклад:

Минулого тижня я ***їздив*** *до Львова,*
Вибачте, а де ви ***купували*** *троянди?*
Надійко, це ти ***готувала*** *рибу? Дай мені рецепт* і т. д.

Всі ці приклади недвозначно представляють результативну дію.

Тому друга принципова відмінність пропонованого підходу полягає у такому подвійному визначенні видів дієслова:

• з *семантичного* погляду ***ДВ*** вказує на ***подолання кінцевої межі дії***, тоді як ***НВ*** *не містить вказання щодо цього*; отже, йдеться про *привативну* опозицію, один з членів – *ДВ* – має певну ознаку, він є *сильним* членом опозиції; а НВ нічого про це не говорить, отже він є *слабким* членом опозиції; це означає, що НВ може представляти як дії з подоланою кінцевою межею, так і дії, де на момент індексації точкою відліку кінцеву межу не було подолано;

• з *когнітивного* погляду ***ДВ*** вказує на ***зміну ситуацій***, тобто ***перехід від Ситуації 1*** (статтю не перекладено) ***до Ситуації 2*** (статтю перекладено), тоді як ***НВ*** вказує на ***одну*** *ситуацію* (мав місце процес перекладу статті; чітка і недвозначна вказівка на досягнення чи ні результату не входить до компетенції НВ).

І нарешті третя відмінність полягає в окремому описі з окремим набором параметрів функціонування виду в минулому часі, у майбутньому часі, в імперативі та в інфінітиві (гіпотетичний спосіб функціонує подібно до минулого часу та інфінітиву).

5. У посібниках з виду дієслова у слов'янських мовах можна часто натрапити на думку, що в майбутньому часі види функціонують абсолютно так само, як у минулому; мовляв, ідеться про повну симетрію: просто минула дія відбулася до моменту мовлення, а майбутня відбудеться після. Проте це зовсім не

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

так. Якщо минулі дії дійсно відбулися *у дійсності*, і можна повністю простежити їхній зв'язок з іншими минулими діями, то дії, локалізовані в майбутньому, є просто *проекцією* мовця, його твердженням, що такі дії відбудуться. З погляду модальності це дві абсолютно різні речі, і це не може не впливати на функціонування виду. До речі, це підтверджується статистикою: якщо в минулому часі пропорція між вживанням ДВ та НВ становить приблизно половина на половину, то вже в майбутньому на ДВ припадає близько 85 %, тоді як на НВ – лише близько 15 %. І це дуже логічно: коли мовець каже, що щось зробить, то він природно має на меті результат дії, а не сам процес, наприклад:

*Я **куплю** собі новий мобільний телефон,*
*Завтра ми **підемо** до зоопарку* і т. д.

Отже, на відміну від минулого часу, майбутній час є формою, що має велике модальне навантаження. Звідси й велика палітра (набагато більша, ніж у минулого часу) різноманітних значень. У майбутньому часі можна виокремити 3 групи значень залежно від того, чи наголошується: на самій дії (значення з *аспектуальною* домінантою), на зв'язку дії з зовнішнім чи внутрішнім її часом (значення з *часовою* домінантою), чи на ставленні мовця до дії (значення з *модальною* домінантою). Усі ці значення підпадають під загальне визначення видів, подане вище.

Значення з *аспектуальною* домінантою:

• ДВ: *перфективне* (*Ти до 17-го липня статтю **напишеш**?*), *аористичне проекційне* (проекція мовця у майбутнє), що поділяється на *волевиявлення* (*Я **куплю** собі новий мобільний телефон*; = хочу купити) та *зобов'язання* (*–Щось так кави захотілося! – Зараз **зварю***; = зобов'язуюсь зварити);

• НВ: значення *незавершеної дії* (*Завтра в цей же час я вже **буду сидіти** в літаку. Ти що, забув, що завтра я лечу до Парижа?*) і такі *аористичні* значення: *відмова від фокалізації на результаті* (*– Ти до п'ятниці роман прочитаєш? – **Читатиму**, але не знаю, чи закінчу*), *процесивне події* (*Де ви **зустрічатимете** Новий рік? У неділю по телевізору **будуть показувати** фінал чемпіонату світу з футболу*).

Значення з *часовою* домінантою (всі *аористичні*):

• ДВ: *моментальне* (*Завтра **встанемо** о 5-ій ранку*), значення *терміну дії* (*Я **прочитаю** роман за 3 дні*);

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

• НВ: *означена тривалість* дії (*Я **читатиму** роман <u>3 дні</u>, Він **працюватиме** в Києві <u>3 місяці</u>*), *неозначена тривалість* дії (*<u>З серпня</u> він **буде жити** в Києві*), *рід заняття* (*<u>В неділю вранці</u> я **готуватиму** святковий обід*), *приступ до дії* (дія, що має початися безпосередньо після моменту мовлення) (*Виключай телевізор, зараз **будемо обідати***; = час обідати).

Значення з *модальною* домінантою (всі *аористичні*):

• ДВ: *наказове* (*По дорозі додому **купиш** хліба*; = прошу / наказую купити хліба), *прохання на дозвіл* (*А <u>можна</u>, я **включу** телевізор?* = дозвольте мені включити телевізор), *пропозиція* (***Повечеряємо** сьогодні в ресторані італійської кухні?* = пропоную повечеряти сьогодні в ресторані італійської кухні), *пророкувальне*, що розподіляється на *ймовірне* (*Не переживай, вона **повернеться** наступного тижня*; = я впевнений / сподіваюсь, що вона повернеться наступного тижня), *можливе* (*Мені здається, що цю посаду **займе** Петренко*; = може зайняти Петренко), *побоювання* (*Макарчику, обережно, вазу **розіб'єш!*** = боюся, що ти розіб'єш вазу);

• НВ: значення *наміру* (*А ви **купуватимете** машину?* = чи маєте ви намір купувати машину).

Передусім впадає у вічі те, що, незважаючи на низьку абсолютну частотність вживання НВ порівняно з ДВ, НВ має досить велику кількість значень. Цікаво подивитися, як ці значення розподіляються по домінантах: в аспектуальній – ДВ і НВ по 3, у часовій – у ДВ 2, а у НВ аж 4 (що вказує на велику спорідненість понять перебігу часу та процесуальності, закладеній у НВ), і нарешті у модальній – у ДВ 6, а в НВ тільки 1.

Тож розглянемо докладніше модальну домінанту. Як уже було сказано, у ній ставлення мовця до дії займає центральне місце. Різні значення ДВ поєднує те, що мовець проявляє *пряму зацікавленість* у дії, він показує *свою причетність* до ситуації, пов'язаної з дією. Роль же співмовця у модальних значеннях ДВ зведена до мінімуму. І ситуація стає дзеркально протилежною, коли йдеться про єдине модальне значення *наміру* НВ: *А ви **купуватимете** машину?* Тут вже роль мовця в ситуації є абсолютно незначною, і вся ініціатива віддається співмовцеві. НВ показує, що рішення залежить повністю від співмовця, а мовець у цій ситуації не є «активним гравцем».

Ось ще два приклади, де видове протиставлення є прямо пов'язаним з описаними вище статусами мовця та співмовця:

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Зіграєш** з нами в футбол?* і ***Будеш грати** з нами в футбол?* На перший погляд може здатися, що між цими висловленнями зрештою немає великої різниці, і вони є синонімічними. Постараємося показати, що це не так. Як і вказувалося раніше, центральну роль тут відіграють почуття мовця та ієрархія його стосунків зі співмовцем. Кажучи «Зіграєш*** з нами в футбол?» (у ДВ), тобто з фокалізацією на результат, мовець повстає *активним* учасником ситуації, що *проявляє ініціативу* та інформує співмовця про своє *бажання*: «Я хочу, щоб ти зіграв з нами в футбол». Тут маємо справу з *пропозицією*. А пропозицію робить той, хто природно в тому зацікавлений. Натомість вибір «***Будеш грати*** з нами в футбол?» сигналізує про позиціювання мовця як *неактивного* та соціально підлеглого відносно співмовця, він віддає ініціативу в руки співмовця, саме за яким буде останнє слово і якому належить уся повнота рішення, тобто «Роби, як хочеш ти».

Отже, як видно, і як уже зазначалося вище, позиція співмовця (активна, сильніша / неактивна, слабкіша) є центральною при виборі виду мовцем. Тільки якщо в минулому часі центральним питанням було: «До кого я звертаюся?», то у майбутньому: «Як я позиціоную себе стосовно співмовця з погляду наших взаємних стосунків та бажань?».

6. Те ж саме можна констатувати при виборі виду в імперативі. Його специфіка полягає у тому, що мовець вимагає, чи просить, чи пропонує, щоб співмовець виконав дію. Отож, роль останнього продовжує залишатися детермінуючою. Отже, два приклади:

а) Господар відчиняє двері гостям: – ***Заходьте, заходьте!*** (*Зайдіть* тут неможливе).

б) Секретарка директора заводу телефонує одному робітникові: – *Іване Петровичу,* ***зайдіть*** *до директора!* (а тут неможливе *заходьте*).

Вибір виду в імперативі, як вже стало ясно, відрізняється від двох попередніх випадків, і ключ до його розуміння полягає у протиставленні *рематичного* та *тематичного* звернення. Тобто цей вибір залежить від того, чи, з погляду мовця, звернення є *новим*, *несподіваним* для співмовця, так би мовити «впавшим з неба», сформульованим не виходячи ні з чого попереднього, тож *рематичним* і отже вираженим *ДВ*. Або ж звернення не є *несподіваним*, а навпаки *очікуваним*, *відомим*, і співмовець лише чекає, так би мовити, «зеленого світла світлофора», спонукання,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

щоб виконати вказану у зверненні дію, і ця дія повинна бути вираженою *НВ*.

Уся гама значень видів в імперативі підкорюється цій дихотомії *рема / тема*. Щодо *рематичного* ДВ можна виокремити лише 2 значення: *наказу* (*Дорогою додому* ***купи*** *хліба!*) / *прохання* (*Дорогою додому* ***купи****, будь ласка, хліба!*) та *поради* (*– Не знаю, що подарувати Сашкові на день народження. – А ти* ***купи*** *йому гарну краватку!*). Тоді як *тематичний* НВ має 4 значення: *приступу до дії* (*Вже сьома!* ***Вставай*** *швиденько!*), *продовження дії* (***Читайте*** *далі!*), *дозволу на дію* (*– Можна, я включу телевізор? –* ***Включай*** *звичайно!*) і *процесивне обставинне* (*Наталочко,* ***неси*** *тарілки акуратно, дивись не розбий!* ***Ідіть*** *через парк, буде швидше!*).

У жодному з цих випадків один вид не може бути замінений на інший, що, до речі, ставить під сумнів досить поширену думку, що один з видів є, мовляв, більш «ввічливим» за інший.

По-перше, якби це було правдою, то мовець міг би вибирати між більш категоричною, агресивнішою формою та більш м'якою, ввічливішою. Але ж насправді це зовсім не так, і мовець, залежно від типу комунікаційної ситуації, взагалі не має вибору щодо видової форми.

По-друге, при опитуванні носії мови спонтанно вказують на форму НВ ***Сідайте!*** як більш «ввічливу» стосовно форми ДВ ***Сядьте!*** І навпаки форма ДВ ***Відчиніть****, поліція!* є, мовляв, «ввічливішою» за форму НВ ***Відчиняйте****, поліція!* Насправді розгадка криється в уже зазначеному протиставленні між ремою і темою: коли людина приходить, скажімо, на прийом до державної установи, вона, згідно з культурними традиціями у суспільстві, природно чекає на запрошення ***Сідайте!****,* що таким чином є тематичним; співмовець сам бажає виконати цю дію і просто чекає на сигнал «зеленого світла». Тому-то форма НВ і відчувається носіями як ввічливіша. У другому ж випадку, до того як жильцям постукають у двері і скажуть відчинити, вони, природно, цього не очікують, і отже йдеться про рематичну дію і з погляду етикету має бути вжито ДВ, що і відчувається як більш ввічлива форма. Якщо ж у цій самій ситуації замінити ***Відчиніть!*** на ***Відчиняйте!****,* то остання форма дійсно звучить брутальніше, бо є порушенням етикету: перша стадія – рема, ДВ; друга стадія – тема, НВ (НВ інтерпретується як вияв неповаги до жильців).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Отже, і в імперативі центральна роль позиції «співмовець» у виборі мовцем виду впадає у вічі, і головним питанням є «Що відомо співмовцеві про дію, названу імперативом?»

За браком місця ми не маємо змоги розглянути тут функціонування видів при запереченні у всіх наведених вище формах і можемо лише зазначити, що воно має свою специфіку й абсолютно не є дзеркальним відображенням вибору видів у ствердджувальних реченнях. Також тут не було розглянуто інфінітив, який, з огляду на багатство палітри його значень, цілком заслуговує на окрему статтю.

І на завершення хотілося б знову повернутися до цієї величезної проблеми, що її створює і визначення, і сам термін «недоконаний» вид. Якщо повністю взяти до уваги реальне функціонування виду дієслів в українській мові, то, як нам здається, набагато вдалішими були б терміни *детермінований* або *означений* (замість доконаний) та *недетермінований* або *неозначений* (замість недоконаний) вид.

---

1. *Culioli A.* Quelques considérations sur la formalisation de la notion d'aspect // L'Enseignement du russe. / Paris : Institut d'Études slaves, 1980. – N.°27. – P. 65–75.

2. *Culioli A.*, *Paillard D.* À propos de l'alternance imperfectif / perfectif dans les énoncés impératifs // Revue des Études slaves. / T. LIX. – Fasc. 3. – Paris : Institut d'Études slaves, 1987. – P. 527–534.

3. *Gosselin L.* Sémantique de la temporalité en français. Un modèle calculatoire et cognitif de temps et de l'aspect. – Louvain-la-Neuve : Duculot, 1996. – 291 p.

4. *Groussier M.-L.*, *Rivière C.* Les mots de la linguistique. Lexique de linguistique énonciative. – Paris : Ophrys, 1996. – 219 p.

5. *Paillard D.* Aspect et modalité. À propos de l'alternance perfectif / imperfectif dans les énoncés modaux // Revue des Études slaves. – T. LX. – Fasc. 1. – Paris : Institut d'Études slaves, 1988. – P. 65–76.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Наталія Кондратенко

(Одеса)

УКРАЇНСЬКЕ ПОЛІТИЧНЕ МОВЛЕННЯ: ДИНАМІКА І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЕКСПРЕСИВНОГО СИНТАКСИСУ

Статтю присвячено дослідженню двох тенденцій експресивного синтаксису, представлених у сучасному українському політичному мовленні – синтаксичній надмірності й синтаксичній компресії. Доведено, що синтаксична надмірність ґрунтується на прийомах повтору і фігурах синтаксичного паралелізму та характеризується перенасиченням тексту однотипними або тотожними вербальними елементами. Синтаксична компресія передбачає членування, фрагментацію текстових фрагментів з наданням переваги коротким неускладненим реченням. Дослідження виконано на матеріалі аналізу промов українських політиків за 2009–2018 роки.

The article is dedicated to the investigation of two tendencies of expressive syntax, presented in modern Ukrainian political speech – syntactic redundancy and syntactical compression. It is proved that syntactic redundancy is based on the repetition techniques and figures of syntactic parallelism and it is characterized by the text glut with the verbal elements of the same type or identical ones. Syntactic compression provides for the division, fragmentation of the text fragments with the dominance of short uncomplicated sentences. The research is based on the analysis of the Ukrainian politicians speeches for 2009–2018.

Ceterum censeo Carthaginem esse delendam.
Катон Старший

Актуальність дослідження. Проблеми політичної лінгвістики, активно обговорювані в зарубіжній лінгвістиці, постали в центрі уваги україністів лише останніми десятиліттями. Проте українська політична комунікація розвивається швидкими темпами, а вітчизняні політики демонструють різноступеневе

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

оволодіння мовленнєвими технологіями, подекуди використовуючи прийоми вербального впливу, серед яких особливе місце належить синтаксичним. Синтаксис політичних текстів слугує своєрідним «каркасом», стрижнем, що організує та утримує лексико-морфологічні засоби вираження думок політиків-мовців у цілісності та єдності. Зважаючи на це, впливова сила політичних текстів передусім реалізується через експресивний синтаксис, увиразнений комплексом прийомів, поширених в українському політичному дискурсі. Залучення цього комплексу посилює вербальний уплив на реципієнтів і дає змогу досягти потрібного результату під час спілкування політичного суб'єкта з аудиторією, тому потребує ґрунтовного наукового висвітлення.

Ступінь розроблення проблеми в мовознавстві. У зарубіжному мовознавстві політичне мовлення досліджено на різних рівнях (Е. Будаєв, Т. ван Дейк, Р. Водак, Е. Лассан, А. Чудінов, О. Шейгал та ін.), зокрема й на синтаксичному (Т. Балихіна, М. Каштанова, М. Нетьосіна та ін.). Дослідження українського політичного дискурсу здебільшого представлені лінгвопрагматичними науковими розвідками (О. Билінська, Л. Славова, Л. Стрій та ін.), лінгвокогнітивними (А. Баранов, Н. Гайдук, Х. Дацишин, Н. Петлюченко, Я. Яремко та ін.) і лінгвостилістичними (В. Петренко, Л. Нагорна та ін.), проте вербальний вплив у політичній комунікації здебільшого вивчено на рівні реалізації лексичних мовних засобів (Н. Кутуза, Т. Ковалевська, А. Ковалевська та ін.). Утім, питання вивчення експресивного синтаксису політичного мовлення в українському мовознавстві мають фрагментарний характер [4].

Мета наукової розвідки – виявити і простежити реалізацію в українському політичному мовленні синтаксичних прийомів і фігур як виявів синтаксичної експресії та засобів вербального маніпулювання.

Об'єкт дослідження – український політичний дискурс, **предмет** – експресивний синтаксис в українському політичному мовленні. Матеріалом для аналізу слугували промови українських політиків П. Порошенка, Ю. Тимошенко, А. Яценюка, Л. Кучми, В. Ющенка та ін.

Викладення основного матеріалу дослідження. З античних часів прийоми експресивного синтаксису як потужні засоби увиразнення мовлення й упливу на аудиторію використовували-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ся політиками-ораторами, зокрема стилістична фігура періоду і різновиди синтаксичних повторів слугували композиційними й змістовими центрами політичних промов. Приміром, відомий давньоримський політичний діяч Марк Порцій Катон Старший (II ст. до н. е.), автор численних публічних промов, насамперед відомий тим, що кожний свій виступ незалежно від його змісту й мети закінчував фразою «Карфаген має бути зруйнований!». Таке повторення висловлення виконувало сугестивну функцію, а синтаксична одиниця виступала маркером вербального впливу та посилювало «горизонт очікування» реципієнтів. З античних часів прийоми експресивного синтаксису розвинулися й вживаються в комплексі з іншими засоби мовної експресії, що і засвідчує аналіз сучасної української політичної комунікації.

На нашу думку, український політичний дискурс демонструє дві яскраво виражені тенденції у використанні засобів експресивного синтаксису – по-перше, – це синтаксична надмірність, спричинена актуалізацією синтаксичних повторів; по-друге, – синтаксична компресія, викликана використанням прийомів фрагментації, сегментації, парцеляції, еліпсису тощо. Розглянемо обидві тенденції.

Синтаксична надмірність належить до загальних тенденцій сучасного текстотворення і полягає в семантико-синтаксичному розгалуженні тексту і нашаруванні гомогенних і гетерогенних синтаксичних одиниць, характеризуючись «наявністю в тексті ускладнених конструкцій, багатокомпонентних предикативних одиниць, нагромадженням сурядних і підрядних синтаксичних рядів, тобто тяжінням до створення структурно нечленованого, цілісного текстового утворення з невираженими межами» [5, с. 210]. Незважаючи на те, що синтаксична надмірність здебільшого представлена в художньому дискурсі, сучасна політична комунікація демонструє активне вживання тих прийомів, що уналежнюємо до цієї тенденції. Напр., висловлення: ***Ми зберегли*** *країну,* ***дали відсіч*** *Росії,* ***створили нову армію, забезпечили енергетичну незалежність, виплачували*** *всі пенсії та заробітні платні,* ***накопичили*** *фінанси,* ***не допустили*** *економічного колапсу,* ***спростили*** *державні сервіси та умови для бізнесу,* ***передали*** *фінанси з центру на місцевий рівень,* ***створили*** *нову Національну поліцію і* ***підписали*** *та виконуємо довгоочікувану Угоду з Європейським Союзом* (А. Яценюк, 2016) містить низку однорідних при-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

судків, утворюючи наддовге просте речення з елементами лексичних і синтаксичних повторів, нагромадженням однотипних синтаксичних конструкцій, що є виявом синтаксичного паралелізму. Н. Гуйванюк наголошує на комунікативній сутності паралелізму, що є висловленням, побудованим «за конструктивним принципом симетрії і повтору» [1, с. 447]. Такий спосіб текстотворення є частотним у промовах політичних лідерів, оскільки дає змогу створити специфічний ритмічний малюнок через «нанизування» однотипних синтаксичних конструкцій і повторення подібних лексичних елементів.

Вважаємо, що основним засобом утворення синтаксичної надмірності є синтаксичний повтор, що набуває різноманітних форм – від лексико-граматичного дублювання як цілісної мовної одиниці або окремих структурних компонентів до фігур періодичного мовлення, побудованих на синтаксичному паралелізмі, напр.: *Армія – **боронить нашу** землю. Мова – **боронить наше** серце. Віра – **боронить нашу** душу* (П. Порошенко, 2018). У цьому разі лексико-граматичні повтори виконують текстотвірну функцію, слугуючи композиційним центром тексту і, «нанизуючи» компоненти висловлення, зосереджують увагу реципієнтів на предикативному ядрі. Варіативні компоненти синтаксичних конструкцій мають однакові граматичні характеристики, а спільна синтаксична будова вказує на відповідний ритм вимови і внутрішню стрункість тексту.

Синтаксичні повтори мають характер дублювання окремих структурних компонентів, навіть предикативних частин, напр.: ***Вам потрібно бути настільки сильними**, щоб не розчаровувати ні нинішнє, ні прийдешнє покоління**. Вам потрібно бути настільки сильними**, щоб ніхто через десять, двадцять, тридцять років не сказав, що ви **мали можливості, мали права, мали в руках усі інструменти** для того, щоб захистити Україну, але не захистили* (Ю. Тимошенко, 2009). Анафоричне повторення, поєднане із синтаксичним паралелізмом, представленим у рядах сурядних об'єктних поширювачів, створює ефект семантичного нагромадження, хоч семантичного ускладнення тут не спостерігаємо. Експресія політичного мовлення реалізована завдяки одночасному використанню синтаксичних повторів різних видів. Це зумовлено домінуванням сугестивної функції в політичному дискурсі, оскільки для нього характерна «значна повторюваність

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

певного «малюнка» тексту в його динамічному розвитку, що виявляється майже на всіх рівнях мови» [7, с. 286].

В аналізованому матеріалі серед різновидів синтаксичних повторів представлено насамперед синтаксичну анафору, напр.: ***Жодного*** *неконституційного втручання в роботу Уряду.* ***Жодного*** *тиску для відновлення корупційних практик.* ***Жодної*** *зупинки реформ* (А. Яценюк, 2016), що передбачає повторення одного ініціального компонента висловлення або ініціального комплексу. Різновидами синтаксичних повторів вважаємо полісиндетон, напр.: ***І*** *в університетських аудиторіях, і на домашніх кухнях, і в соціальних мережах все ще сперечаються, отримали ми незалежність чи завоювали?* (П. Порошенко, 2016); анадіплозіс, напр.: *Хочу запевнити вас, що ми не боїмося цієї відповідальності, не втратимо шанс,* ***який вибороли. Саме вибороли*** *– український народ заплатив високу ціну за високе і горде право називатися європейським народом* (П. Порошенко, 2014); колову композицію, напр.: ***Хліб*** *– наша душа, наше українське серце. Це наш головний скарб. Наша справжня ідеологія – це* ***хліб*** (Ю. Тимошенко, 2009). У цих випадках повторювані елементи виконують текстотвірну функцію: місце розташування й утворювана синтаксикостилістична фігура слугують конструктивним центром промови і є умовою її композиційної симетрії.

Поширення у політичному мовленні фігур експресивного синтаксису передусім має на меті вплив на реципієнтів, які, не усвідомлюючи специфіки синтаксичної організації тексту, реагують на ритміку і повторення однотипних структурних елементів. З огляду на це цілком виправданим є віддання переваги суміжним повторам, основними виявами яких є анадіплозіс, напр.: *Для мене відповідь абсолютно очевидна: звичайно ж,* ***вибороли. Вибороли*** *інтелектом,* ***вибороли*** *потом,* ***вибороли*** *кров'ю* (П. Порошенко, 2016), і синтаксична анафора, напр.: *Автокефалія –* ***це питання*** *нашої незалежності.* ***Це – питання*** *нашої національної безпеки.* ***Це – питання*** *всієї світової геополітики* (П. Порошенко, 2018). Суміжні повтори легше сприймаються реципієнтами через близьке або контактне розташування, а багаторазове повторення однакових елементів висловлення сприяє запам'ятовуванню й актуалізує магічну функцію мови, що передбачає «створення чи формування позамовної дійсності мовними засобами» [6, с. 332]. Повторення певних вербальних елементів було поширено ще в

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ритуальній комунікації під час первісних обрядів з мовленнєвими компонентами, їх частотне використання не лише увиразнювало мовлення, а й слугувало одним із засобів впливу – навіть допомагало вводити реципієнтів у трансовий стан. Ця властивість повторів, зокрема ініціальних і суміжних, активно використовується в сучасному політичному мовленні.

Яскравим виявом синтаксичного повтору також вважаємо нагромадження сурядних рядів, що сприяє реалізації синтаксико-стилістичного прийому ампліфікації, напр.: *Ми запланували роботи на наступних автошляхах:* ***Дніпропетровськ-Миколаїв, Одеса-Рені, Стрий-Чернівці, траси Київ-Харків-Довжанський, Київ-Одеса, Київ-Чернігів-Нові Яриловичі.*** *Продовжаться відновлювальні роботи на трасах* ***Львів-Радехів-Луцьк, Львів-Самбір-Ужгород, Житомир-Чернівці*** (А. Яценюк, 2016). Ця синтаксична фігура отримала назву «прийому списку» [2, с. 147] або «каталогових рядів» і полягає у перенасиченні тексту в межах однієї синтаксичної конструкції (висловлення) поширеними або непоширеними рядами сурядних форм – як головних, так і другорядних. Подібні розлогі переліки-списки характерні здебільшого для сучасної художньої літератури, проте останнім часом стають і виразною рисою політичного мовлення. Мовці-політики, використовуючи каталогові ряди, посилюють вплив на реципієнтів, актуалізуючи ефект масштабності подій або явищ, поданих у вигляді сурядних рядів. Прийом каталогізації в політичному дискурсі часто поєднується із синтаксичним паралелізмом, напр.: ***Хто створював*** *фундаментальні інститути української державності –* ***армію, національну валюту, органи влади і місцевого самоврядування, законодавчу, правоохоронну і судову системи. Хто працював*** *над прийняттям української Конституції тисяча дев'ятсот дев'яносто шостого року і втілював її в життя* (Л. Кучма, 2004). У наведеному прикладі обидві синтаксичні конструкцій побудовані за однаковими структурними схемами, мають анафоричні елементи, однаковий порядок слів й однакові граматичні форми предикатів, що вказує на синтаксичний паралелізм. Проте в першому реченні наявний прийом каталогізації, що об'єднує низку об'єктних поширювачів із залежними компонентами. Зазначимо, що прийом списку використовується за умови наявності відкритих сурядних рядів, оскільки вони передбачають подальше розширення і доповнення іншими ком-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

понентами. Зважаючи на це, прийом каталогізації здебільшого представлений у межах другорядних членів речення, прислівних поширювачів, напр.: *Крізь зиму, крізь роки, крізь тисячоліття летить на санях до України вічне Різдво* ***як надія, як блага вість, як народження Бога*** (В. Ющенко, 2009); *Я буду говорити, але це я говорю* ***не для цього суду, і не для цих прокурорів****, які не представляють* ***ні закон, не конституцію, не справедливість.*** <...> *Тому говорити я зараз буду* ***для українського суспільства, для українських громадян, для демократичної світової спільноти*** (Ю. Тимошенко, 2011). Тут фіксуємо наявність у політичному мовленні різних груп каталогових рядів, що об'єднують різні за семантикою прислівні поширювачі.

Отже, синтаксична надмірність реалізована в політичному дискурсі завдяки використанню синтаксичних повторів і ґрунтується на синтаксичному паралелізмі, що переважно представлені в тексті разом, із поєднанням з іншими синтаксико-стилістичними фігурами. І це дозволяє говорити про багатошаровість синтаксичної надмірності, що нагадує «мотрійку»: у межах кожної синтаксичної одиниці представлена відповідна фігура експресивного синтаксису, що складається з інших подібних фігур, кожна з яких спирається на повторення вербальних елементів, напр.: *Хотів би також подякувати усім, з* ***ким довелося працювати*** *протягом останнього років:* ***і вірним соратникам, і тим, з ким*** *політика поступово розлучила по різні сторони «барикад», і* ***тим, для кого*** *критика влади й опозиційність завжди були принципом* (Л. Кучма, 2005); *Вони представляють сьогодні людей,* ***які випадково дорвались до влади, які сприймають країну****, як ЗАТ, яке приносить їм великі, нечесні ставки,* ***вони представлять*** *їх,* ***вони не представляють*** *конституцію, і* ***не представляють*** *Україну...* (Ю. Тимошенко, 2011). В останньому прикладі, крім синтаксичних повторів і синтаксичного паралелізму на рівні однакових за будовою і тотожних частково на рівні лексичного наповнення вербальних компонентів, має місце й антитеза предикативного характеру. Протиставлення здійснено через логічні відношення суперечності, тому воно ґрунтується на протиставленні лексично тотожних елементів, і це сприяє посиленню ефекту семантичної надмірності тексту.

До виявів синтаксичної надмірності уналежнюємо й комплекси риторичних запитань, напр.:. *Чи змогли би ми скористатися*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

тим шансом, який випав на межі вісімдесятих-дев'яностих, якби першою особою в УРСР на той час був хтось інший, а не Леонід Кравчук? Якби в той час не було Народного Руху, Народної Ради? Якби не енергія та наполегливість В'ячеслава Чорновола? (П. Порошенко, 2016). Саме комплекси риторичних запитань, а не поодинокі питання риторичного характеру, вказують на семантичну надмірність, оскільки вони активізують реципієнта, але не потребують відповіді: відповідь уже закладена в таких висловленнях. Адресат відчуває стимулювальний потенціал питальної конструкції, посилений його багаторазовим вживанням, проте неможливість дати відповідь залишає його в активному стані сприйняття подальшої інформації. У такий спосіб мовець активізує увагу адресатів і змушує їх слухати й реагувати на сказане.

Друга тенденція сучасного політичного дискурсу – синтаксична компресія – представлена меншою мірою. На противагу попередній вона передбачає усування зайвих елементів синтаксичних конструкцій, «подрібнення» й фрагментацію тексту, елімінацію структурних компонентів тощо, що об'єднано прагненням наголосити на семантично або комунікативно вагомих фрагментах тексту. На думку А. Загнітка, «процес розчленування й виокремлення семантично й інформаційно значущих частин можна, очевидно, вважати загальномовною тенденцією» [3, с. 462].

Найпоширенішим способом синтаксичної компресії вважаємо прийом парцеляції, мета якого – мовленнєва актуалізація семантично або прагматично навантаженого компонента висловлення або тексту. Зважаючи на це, парцельованими частинами переважно стають або другорядні члени речення, напр.: *Народ своє вагоме слова сказав.* ***Під час революційних подій. Під час спротиву агресії. Під час виборів*** (П. Порошенко, 2014); або підрядні частини складних речень, напр.: *Очевидно, нам треба пройти ще довгу дорогу, щоб у злагоді, у благодаті вирішити цю проблему. Але в мене немає сумніву: ми це пройдемо.* ***Бо ми йдемо правильною дорогою*** (В. Ющенко, 2009); *Я прагну миру і добʼюся єдності України.* ***Тому розпочинаю свою роботу з пропозиції мирного плану*** (П. Порошенко, 2014). У політичному дискурсі переважає парцелювання підрядної частини здебільшого обставинної семантики: актуалізовано причину чи наслідок дій політика-мовця або обґрунтування його промови. Саме цей ком-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

понент з позиції мовця є семантично значущим, тому потребує виокремлення – структурно, пунктуаційно та інтонаційно.

Одним із виявів синтаксичної компресії вважаємо й домінування простих елементарних речень з мінімумом поширювачів і відокремлень, напр.: *Повноважень і рішучості не забракне. Я не хочу війни. Я не прагну помсти* (П. Порошенко, 2014); *Для успіху у нас є все. Багатства нашої землі невичерпні. Таланти наших співвітчизників шанує увесь світ. Працею і волею ми досягнемо всього!* (В. Ющенко, 2005). Наявні поширювачі мають обов'язковий характер і зумовлені інформативною функцією тексту, але вони створюють ефект стислого, лаконічного тексту з мінімізацією стилістичних фігур, напр.: *Популізм не є боротьбою на захист держави. Це – боротьба за владу* (А. Яценюк, 2015); *Ми йдемо крок за кроком. За нами – конкретні справи* (В. Ющенко, 2009). Утім, саме показова відсутність стилістичних фігур та демонстративна стисліть тексту сприяє актуалізації його експресивного потенціалу. Відповідна пунктуація посилює ефект сприйняття тексту як фрагментованого, «рваного», що позбавлений стилістичної орнаменталіки, але містить потужні маркери впливу через згортання змісту, його концентрацію у невеликих за обсягом текстових фрагментах. Виокремлення паузами в усному мовленні та репрезентація висловлень як окремих актуалізованих частин однієї синтаксичної конструкції дає можливість політикам впливати на аудиторію у кілька кроків, наголошуючи на кожній думці, «препаруючи» її для адресатів, напр.: *Чомусь у нас цей день має другорядний до інших державних свят характер. А дарма. Адже 16 липня 1990 року – це не «день якоїсь заяви». Це – день постави нової політичної нації на мапі сучасної Європи* (Ю. Тимошенко, 2018). Такий спосіб подання тексту ґрунтується на природному сприйнятті інформації людиною у розчленованому вигляді. Проте за нашими спостереженнями синтаксична компресія має меншу репрезентованість у політичному мовленні порівняно із синтаксичною надмірністю.

Для сучасного політичного мовлення характерно й поєднання в межах одного тексту різних за обсягом і сугестивним потенціалом фрагментів: почергово подають висловлення і з синтаксичною надмірністю, і з синтаксичною компресією, напр.: *Життя йде вперед. І в нашій країні, в наших сім'ях все більше і більше народжується дітей. І це є життя. Це – ми. Ці добрі події*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

є нашим життям. Про ці речі треба говорити щодня. <...> Сьогодні, думаючи про рік наступний і майбутні роки, я звертаюся до нової української людини, яка народжується у непростих випробуваннях і, можливо, неспокої. Нічого не бійся. Йди впевнено вперед. Ти переможеш (В. Ющенко, 2010). Тут фіксуємо не лише звичайне чергування коротких і довгих речень, а й почергове подання синтаксичних конструкцій надмірного і скомпресованого типів, що посилює експресію тексту. Саме такий тип текстотворення, на нашу думку, є продуктивним у сучасному українському політичному дискурсі, що містить фрагментовані елементи, які утворюють синтаксично паралельні ланцюги, напр.: ***Я хочу*** *трошки дати інформацію про те, як виникла ця* ***газова криза. Я не хочу*** *вам говорити, що* ***газова криза*** *– це в такій системі залежності унікальне явище.* ***Газова криза*** *була кожен рік.* ***Я хочу*** *зараз просто чітко систематизувати, щоб ми з вами почули хоча б один раз всю історію питання* (Ю. Тимошенко, 2011). Наведений приклад ілюструє поєднання в межах одного текстового фрагмента таких фігур експресивного синтаксису, як синтаксичної анафори, лексико-синтаксичного повтору, антитези і речень неускладненої будови. Стрижневим принципом текстотворення все ж таки слугує синтаксична надмірність – паралелізм і повтори, а додатковим – прийоми компресії – сегментація і парцеляція, напр.: *Для того, щоб захистити Україну, ми повинні створити дійсно народний* ***фронт****, який зможе зупинити агресора.* ***Фронт, який зможе знищити*** *в Україні корупцію, п'яту колону.* ***Фронт, який зможе підняти*** *країну та вивести її на рівень провідних європейських країн. Саме такі завдання ми ставимо перед собою* (О. Турчинов, 2014). У цьому прикладі представлено елементи періодичного мовлення, що розчленованого на фрагменти, зручні для сприйняття реципієнтами. Такий тип побудови політичних промов і є характерним для сучасного українського політичного дискурсу. На нашу думку, побудова тексту з урахуванням обох тенденцій експресивного синтаксису є найбільш продуктивною.

Висновки і перспективи дослідження. Сучасний український політичний дискурс демонструє домінування двох тенденцій експресивного синтаксису – синтаксичну надмірність і синтаксичну компресію. Перша ґрунтується на прийомах повтору і фігурах синтаксичного паралелізму та характеризується перенасиченням тек-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

сту однотипними або тотожними вербальними елементами; друга тенденція передбачає членування текстових фрагментів з наданням переваги коротким неускладненим реченням. Продуктивним типом текстотворення в політичному мовленні є поєднання обох тенденцій, що виражається в почерговому використанні прийомів різних типів. Перспективи дослідження полягають у розробленні алгоритму використання фігур експресивного синтаксису з метою посилення впливового потенціалу політичних текстів.

1. *Гуйванюк Н. В.* Слово – Речення – Текст : Вибрані праці. – Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2009. – 664 с.

2. *Дегтярьова І. О.* Стилістичний потенціал української постмодерністської прози : дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». – Київ, 2009. – 280 с.

3. *Загнітко А. П.* Теоретична граматика української мови. Синтаксис. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.

4. *Кондратенко Н. В.* Макросинтаксис українського політичного мовлення // Слов'янський збірник : [зб. наук. праць]. – 2016. – Вип. 20. – С. 219–231.

5. *Кондратенко Н. В.* Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 328 с.

6. *Форгіль О. С.* Магічна функція мови: концепції інтерпретації // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». – 2014. – Вип. 44. – С. 329–332.

7. *Черепанова И.* Заговор народа. Как создать сильный политический текст. – Москва : КСП+, 2002. – 462 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Ніна Горголюк

(Київ)

КАТЕГОРІЯ МОДАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ АНТРОПОЦЕНТРИЧНОЇ ПАРАДИГМИ

У статті описано особливості розпрацювання категорії модальності в контексті антропоцентричної парадигми, закцентовано на «штучності» мовоцентричного (системоцентричного) потрактування модальності; визначено перспективи антропоцентричного, зокрема когнітивного підходу, дослідження категорії модальності, який знімає суперечності диференціації традиційно виокремлюваних об'єктивної і суб'єктивної модальностей, накреслює перспективи встановлення кореляції модальності та інших модусних категорій.

The peculiarities of the modality category development in the context of anthropocentric paradigm are described in the article. The *artificiality* of lingual (system-centered) interpretation of modality is emphasized. The prospects of anthropocentric approach (a cognitive one in particular) of the modality category investigation are defined. It removes the differentiation contradictions of traditionally distinguished objective and subjective modalities, outlines the prospects to establish the correlation between modality and other modi categories.

Тенденція до розпрацювання антропоцентричної теорії мови увиразнилася наприкінці XX – поч. XXI ст., хоча принцип антропоцентризму був одним із інтегрувальних складників і прагматичної наукової парадигми (т. зв. «третьої парадигми», або «філософії егоцентричних слів»), яка почала формуватися від 60–70-х років XX ст. Утім, елементи антропоцентризму можна віднайти вже в Аристотеля, який розвиває, зокрема, і концепцію мови як спілкування між учасниками мовленнєвої діяльності, де усвідомлення дискурсу ґрунтується на запитаннях «Хто говорить?», «Кому?», «З якою метою» [1]. Згодом антропоцентричним підходом послуговуються і в граматиці та

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

логіці Пор-Рояля – у розпрацюванні оприявнення суб'єкта в дискурсі [1] [2; 3].

Увиразнення антропоцентричний напрям набув у лінгвістичних працях В. фон Гумбольдта, за яким ***мова*** – «світ, що лежить між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини» [13, с. 304]; «мова повинна сприйняти подвійну природу світу й людини, щоб передати їх взаємодію або поглинути у своїй власній знову створеній стихії сутність їх обох, реальність суб'єкта і об'єкта, зберігаючи тільки їхню ідеальну форму» [13, с. 305].

На ролі суб'єкта у відображенні дійсності наголошував О. О. Потебня: «Слово утворюється із суб'єктивного сприйняття і є відбитком не самого предмета, а його віддзеркалення в душі» [20, с. 32]. На цю особливість звертав увагу і Ш. Баллі: «Ми постійно домішуємо його [власне Я] до дійсності, яка не відображається, а ***переломлюється в нас*** [виділення наше. – *Н. Г.*], тобто зазнає спотворення, причина якого в самій природі нашого Я» [6, с. 23].

«Людина в мові» – назва розділу відомої праці Е. Бенвеніста [7], який писав: «Мова відтворює дійсність. Це треба розуміти цілком буквально: ***дійсність створюється знову за допомогою мови*** [виділення наше. – *Н. Г.*]. Своїм мовленням мовець воскресає подію і свій зв'язаний з нею досвід» [7, II, с. 27]. Обґрунтовуючи тезу про мову як найбільш економний взірець символізації, учений зазначає: «Уявімо скільки праці потребувало би відображення «створення світу» в живописних, скульптурних чи інших образах і порівняємо це з тим, як ця сама історія, утілена в розповіді, у ланцюжкові звуків голосу, які зникають щойно вимовлені й сприйняті, але кожна душа захоплюється ними, а покоління повторюють їх, і *щоразу, коли слово розгортає цю подію, світ постає знову* [виділення наше. – *Н. Г.*]. Жодна сила не зрівняється з цією…» [7, II, с. 30–31].

Навіть такий фрагментарний екскурс в історію «людини в мові» утверджує в думці, висловленій П. Серіо, що парадигми мають свою історію і вона «не обов'язково односкерована і лінійна» [21]; це засвідчує і становлення антропоцентричної парадигми, яку сьогодні називають суперпарадигмою.

Розвиток антропоцентричної теорії мови зумовлює потребу на нових концептуальних чи методологічних засадах осмислити-ревізувати ті лінгвістичні категорії, які, здавалося б, докладно

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

розпрацьовані й описані, адже є об'єктом активного вивчення впродовж багатьох десятиріч, оскільки мовоцентричний (системоцентричний) підхід до аналізу мовних явищ, що сформувався ще на рубежі XIX–XX ст., який задекларував мову як майже незалежну від нас систему [2], залишає чимало дискусійних питань, зокрема в розпрацюванні однієї з базових синтаксичних категорій – *модальності*.

Як категорійну одиницю модальність кваліфікують порізному: це семантична категорія (зі змішаним лексико-граматичним типом) В. В. Виноградов), функціонально-семантична (О. В. Бондарко, В. М. Ткачук, В. Д. Шинкарук), функціонально-прагматична (А. Г. Баранов), комунікативна (М. Є. Петров, Т. Б. Алісова), реченнєва категорія суб'єктивного семантико-синтаксичного спрямування (І. Р. Вихованець), текстова категорія (І. Р. Гальперін) та ін. Утім, панівним у розпрацюванні категорії модальності досі залишається мовоцентричний підхід, який не враховує, що співвіднесеність «об'єктивної дійсності» зі «змістом речення» зумовлює наявність третього обов'язкового складника – мовця, а модальність належить до егоцентричних мовних категорій. У контексті традиційного підходу витлумачення модальності передбачає диференціацію за ознакою об'єктивність / суб'єктивність; центральне семантичне значення категорії модальності *реальність / ірреальність* витлумачено через терміни, які не мають однозначного потрактування ні в лінгвістиці, ні у філософії; «центральністю» семантики *реальність / ірреальність* маркована лише об'єктивна модальність, що надає статусу факультативності суб'єктивній модальності.

Потреба докладного вивчення лінгвістичної категорії модальності постала через проблему розпрацювання теорії речення, усвідомлення граматичної природи цієї синтаксичної одиниці. Однією з визначальних ознак речення послугувала ознака співвіднесення змісту речення з дійсністю, яку в більшості праць позначали як *предикативність*. Зокрема за В. В. Виноградовим «значення і призначення загальної категорії предикативності, яка формує речення, у відношенні змісту речення до дійсності» [11, с. 267], а «відношення повідомлення, яке є в реченні, до дійсності – це і є насамперед модальні відношення» [11, с. 268]. Диференційна ознака речення – відношення повідомлюваного до дійсності є визначальною в сучасній дефініції терміна *преди-*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

кативність: «предикативність – комплексна синтаксична категорія, яка виражає відношення повідомлюваного до дійсності і формує речення як комунікативну одиницю. Комплексність предикативності полягає у тому, що це єдність двох синтаксичних категорій: категорії часу, актуалізаційної за своєю природою, і категорії модальності, що вказує на інтерпретоване мовцем відношення змісту речення до дійсності» [12, с. 482]. Статус центральної, ядерної підкатегорії предикативності та основної семантичної ланки її вираження надано модальності у праці М. В. Мірченка [17, с. 204].

В українському мовознавстві спроби розмежувати категорії предикативності й модальності спостерігаємо від 60-х років XX ст. О. С. Мельничук вказував на невдале використання терміна *предикативність* для позначення синтаксичного відношення речення до позначуваного ним моменту дійсності [16, с. 48]. Учений зазначає, що вживання цього терміна зумовлює «неприпустиме змішування відношення відомого також під назвою «співвіднесеність основного змісту речення з дійсністю» зі смисловим відношенням між суб'єктом і предикатом думки і формальним відношенням між підметом і присудком речення» [16, с. 48]. Визначаючи загальну синтаксичну структуру слов'янського речення як складну єдність синтаксичних відношень – зовнішньосинтаксичних і внутрішньосинтаксичних, – модальні й часові відношення О. С. Мельничук зараховує до зовнішньосинтаксичних [16, с. 50], водночас наголошує на обов'язковості модального відношення для кожного речення [16, с. 48–49].

На тлі сучасних теоретичних засад функційно-категорійної граматики української мови модальність потрактовано як міжрівневу комунікативно спрямовану *надкатегорію*, яка вказує на стосунок змісту речення до дійсності з погляду мовця, має комплексний, багатоаспектний вияв, структурована трьома різновидами *категорій* – лексико-граматичною, морфологічною, синтаксичною [3] (Н. М. Костусяк [14, с. 291]). Закцентовано на ірреальному вимірі модальності; морфологічна модальність має чотириграмемний вияв – умовна, наказова, спонукальна, бажальна; синтаксична модальність репрезентована триграмемним виявом – умовна, спонукальна, бажальна [14, с. 300–329].

У *Матеріалах для проекту корпусного опису російської граматики* (2016) модальність витлумачено як поняттєву катего-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

рію, що характеризує: а) ставлення мовця до змісту висловлення (значення, які виражають ставлення мовця до того, що він повідомляє, – тобто ***психологічна чи ментальна установка мовця***, напр., бажальність, гіпотетичність, сумнів та ін. (*так звана* [виділення наше. – *Н. Г.*] «суб'єктивна модальність»), а ***також значення можливості й необхідності***, які приєднуються до зони суб'єктивної модальності, або б) статус позначеної в ньому ситуації щодо відношення до реального світу (***протиставлення за ознакою реальність – ірреальність*** (*так звана* [виділення наше. – *Н. Г.*] «об'єктивна модальність»), або в) іллокутивну силу, тобто комунікативну мету мовця (у традиційній термінології це «*тип речень за метою висловлювання*»): розповідні, питальні і спонукальні [18]. За традицією суб'єктивну модальність схарактеризовано як не обов'язкову (хоч і названо граматичною, оскільки вона має синтаксичні рефлекси); на відміну від «АГ – 80», за якою всі модальні значення, виражені за допомогою способу дієслова, належать до об'єктивної модальності, оптативне значення кваліфіковано як суб'єктивна модальність, а імператив – як іллокутивна). Об'єктивна і суб'єктивна модальність відрізняються і засобами вираження: протиставлення в межах об'єктивної модальності виражається тільки категорією способу дієслова, а суб'єктивна модальність найчастіше – спеціальними операторами установки (дієсловом, предикативом, вставним словом, часткою) чи конструкцією (напр., інфінітивною), а також бажальним способом. Об'єктивну й іллокутивну модальності визначено як граматично обов'язкові («граматична означає обов'язкова»). Відповідно іллокутивна модальність може бути нульовою (напр., у синтаксично підрядній пропозиції), а суб'єктивна – «просто відсутньою, а не нульовою», що підкреслює статус суб'єктивної модальності як факультативної [18].

Важливими для усвідомлення сутності категорії модальності, визначення її диференційних ознак уважаємо зауваги Ш. Баллі та В. В. Виноградова щодо: 1) функції (властивості) модальності «оживлювати» речення, пор.: модальність – *душа речення* [5, с. 44]; категорії особи, часу, модальності надають реченню значення основного засобу спілкування, перетворюючи будівельний матеріал мови на *живе, дієве мовлення* [виділення наше. – *Н. Г.*] [11, с. 268]; 2) ролі суб'єкта мовлення у формуванні модальності, пор.: «у конкретному реченні значення особи, часу, модальності

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

встановлюються з погляду мовця (суб'єкта мовлення) [11]; модальність утворюється переважно в результаті активної операції суб'єкта мовлення [5, с. 44]. Ш. Баллі, кваліфікуючи речення як найпростішу можливу форму повідомлення думки, встановлює чітку відмінність між уявленням, сприйнятим почуттями, пам'яттю або уявою і психічною операцією суб'єкта мислення («люди або думають, що йде дощ, або цього не думають, або в цьому сумніваються; радіють, що йде дощ, або шкодують про це; хочуть, щоб ішов дощ, або цього не хочуть») [5, с. 43–44]. Модус Ш. Баллі визначає як головну частину, без якої не може бути речення, а саме: вираження модальності, або корелятивної операції суб'єкта мислення [5, с. 44].

Осмислення категорії модальності в контексті сучасної когнітивно-дискурсивної парадигми, зокрема когнітивної науки, яка витоками сягає психологічного напряму і в центрі якої – людина мисляча, головна дійова особа у світі й мові [15], накреслює перспективи розв'язання низки дискусійних питань, зокрема визначення категорійного статусу модальності, її диференційних ознак. Інтерпретаційний характер мовного мислення, коли людина не «відображає» у своїх словах навколишнє, а подає його крізь призму свого сприйняття, під певним кутом – основна теза когнітивної лінгвістики. Пор., Густав Шпет у праці «Свідомість і її власник (замітки)», опублікованій 1916 року, зауважив, що «насправді», тобто психологічно, кожне таке судження [«земля обертається навколо сонця» і под.] супроводжується *implicite* деякою уявною надбавкою: «*я бачу, що ..., я чув, знайшов, впевнений, сумніваюся, радий*» та ін. Тобто йдеться або про т. зв. модальність або просто про «моє» ставлення до чогось, що констатується безвідносно до мене, у чому *я*, *імрек*, до спеціального питання про моє ставлення до цього, просто «не беру участі» [22].

Когнітивний підхід до аналізу категорії модальності, запропонований В. М. Бріциним, на відміну від мовоцентричного підходу, за яким суб'єктивно-модальні показники є модальною модифікацією основної (об'єктивної) модальності, «нашаровуються на речення», модальну семантику визначає як вихідну для мовця; «інформація, закладена в пропозиції простого речення або в підрядній з'ясувальній частині, виступає змістом тієї чи іншої модальної дії» [8, с. 110]. Модальність, за визначенням ученого, виражає способи ментально-чуттєвого відбиття дійсності або її

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ментально-чуттєвого моделювання [9, с. 79]. Категорія модальності характеризує «спосіб створення ментально-чуттєвої картини світу і відповідно до цього типу – відношення цієї картини світу, вираженої в диктальній частині, до дійсності. Запропонований підхід спирається на розгляд двох семантичних частин у характеристиці речення: лівої, що описує ментально-чуттєву основу його формування, і правої, яка випливає з особливостей когнітивних характеристик лівої і встановлює тип відношення диктуму до дійсності» [10, с. 138]. Відповідно за способами ментально-чуттєвого відбиття дійсності мовцем або її ментально-чуттєвого моделювання виокремлюють три типи модальності [9, с. 83]: доцентровий (схематично: ***модальна інформація*** (*Я бачу, чую, знаю, пам'ятаю, вважаю, припускаю, вірю* тощо), ***що це*** (предикативно оформлена інформація про зміст ментального прояву мовця) ***є***), напр.: *Дівчина босоніж стояла на чорній латці скопаного городу, тримала в руках заступа* (Є. Гуцало) – *Я бачу, що* [текст]. – *Те місце було дуже добре для купання* (І. С. Нечуй-Левицький) – *Я знаю / вважаю, що* [текст]; відцентровий (схематично: ***модальна інформація*** (*Я вимагаю, прошу, наказую* тощо), ***щоб це*** (предикативно оформлена інформація про зміст ментального прояву мовця) ***було***), напр.: – *Ат! Одчепись од мене…* (І. Нечуй-Левицький) – *Я прошу, щоб* [текст]; – *Зараз мені вставай і розкладай вогонь!* (Богдан Лепкий) – *Я наказую, щоб* [текст]; доцентрово-відцентровий (репрезентований питальними конструкціями), напр.: – *А кого ти будеш оце сватать?* (І. Нечуй-Левицький) – ***Я знаю, що*** *ти будеш когось сватати, але не знаю кого* (доцентровий тип модальності) і ***Я хочу, щоб*** *ти мені сказав кого* свататимеш (відцентровий тип модальності).

Когнітивний підхід у витлумаченні категорії модальності вможливлює накреслення ліній її відмежування від категорії предикативності, а також визначає кореляцію цих категорій, знімає суперечності в потрактуванні традиційно виокремлюваних об'єктивної та суб'єктивної модальності, опозиції реальність / ірреальність [див.: 8; 9; 10]; накреслює перспективи встановлення кореляції модальності та інших егоцентричних категорій.

Продемонструємо останню тезу на прикладі кореляції категорій модальності й оцінки. Сьогодні задекларовано розмаїття поглядів, зокрема й полярних, на взаємодію згаданих категорій. Основні з них: категорії модальності (суб'єктивної) й оцінки –

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

різні (суміжні) категорії (Т. В. Маркелова, О. В. Падучева та ін.); оцінку вважають сутністю суб'єктивної модальності (І. Р. Вихованець, М. В. Ляпон, Н. Ю. Шведова та ін.); оцінку потрактовують як один із видів суб'єктивної модальності (Н. Д. Арутюнова, О. М. Вольф, В. Д. Шинкарук та ін.); указують на частковий зв'язок оцінки із семантикою модальності (О. В. Бондарко).

Можливість експлікації модальних значень через трансформування вихідних речень у складні речення із *що-* та *щоб-* підрядними з'ясувальними (напр., *Треба нам тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, а де лисиця* (П. Куліш) – ***Я знаю, що*** *треба нам тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, а де лисиця; Їдьмо за мною на той бік…* (П. Куліш) – ***Я хочу, щоб*** *ти поїхав за мною на той бік*) вможливлює висновок про те, що модальність схематично перебуває в крайній лівобічній проекції щодо всієї реченнєвої конструкції. Водночас наголошуємо, що модальність уналежнено до зовнішньосинтаксичних відношень, вона спроектована на все речення-висловлення.

Оскільки оцінка «(зазвичай за параметром *добре / погано*) входить частіше в семантику окремих слів» (О. В. Падучева [18]), а одним із актуалізаторів модального значення є предикат, проаналізуємо особливості кореляції модальності й оцінки на прикладі конструкцій із оцінними лексемами в ролі предиката. У позиції предиката оцінні лексеми можуть прогнозувати експлікацію того чи того типу ментально-чуттєвої сфери мовця, що увиразнює тісний зв'язок аналізованих категорій. Ці зауваги яскраво демонструють предикати, які репрезентують постійну і приписувану ознаки: пор., (1) *Урбан* ***був лисий****, як пророк Єлисей…* (П. Загребельний) і (2) – *Яка ж вона* ***вродлива****, Яка вона* ***прекрасна****, Наче зіронька ясна!..* (Марійка Підгірянка). Предикат у реченні (1), що виражає постійну ознаку, експлікує модальність ***Я бачу, що*** *Урбан лисий* (через перцептивний предикат модусу); натомість предикати ***вродлива***, ***прекрасна*** в реченні (2) демонструють наявність приписуваної ознаки і відповідно зумовлюють модальність ***Я вважаю, що*** *вона вродлива, прекрасна* через ментальний предикат. Приписувана ознака експлікує модальність переважно через ментальні предикати *вважаю*, *припускаю*, *думаю* та ін., пор.: – *Хіба не бачиш, що* ***вона пуста?*** *Через те її кавалери й не тримаються… – Нє,* ***вона хароша****, – сказав Ковальчук. – То-їсть,* ***я думаю****, шо* ***вона хороша****. – А* ***вона й нехо-***

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

***роша**, – м'яко мовив Сухар. – Через те й не тримається біля неї ніхто* (В. Шевчук).

Складними для розмежування модальності й оцінки є випадки, коли лексеми із загальнооцінним значенням виступають у функції «модального оператора, у царину дії якого входить пропозиція» [4, с. 200]: ***Добре**, учителю, що ти небокраї підняв нам людського стремління…* (М. Вінграновський); ***Добре**, що коти – живучий народ* (В. Нестайко). Визначення модальності як крайньої лівобічної проекції в реченнєвій конструкції вможливлює розмежування модальності й оцінки і в таких висловленнях. Приписувана ознака ***добре*** (як аксіологічний висновок) експлікує модальність через модусний ментальний предикат: **Х вважає, що** це (описувана ситуація, яку мовець кваліфікує за шкалою цінностей) **є**, напр., **Х вважає, що** *добре, що коти – живучий народ*. Порівняємо особливості кореляції модальності й оцінки в конструкціях з експліцитною модальністю: ***Я вважаю**, **це** дуже **добре.** Вона займається культурою – галуззю, яка у наших країнах досі на задвірках* (https://www.radiosvoboda.org); *– **По-моєму**, то **це** зовсім **не погано**. – А **по-моєму**, то навіть **гарно**, що дівчина проворна, – сказав Роман, – хіба ж воно **гарно**, як дівка стоїть, мов пень, а ходить, неначе ступа просо товче* (І. Нечуй-Левицький). Модальне значення експліковане через реченнєву конструкцію *я вважаю,* вставне слово *по-моєму*, а лексеми (*добре, не погано*, *гарно*) кваліфікують об'єкт / ситуацію загалом. Тож лінгвістичні категорії модальності й оцінки тісно взаємодіють, однак це різні егоцентричні категорії.

Отже, розпрацювання лінгвістичної категорії модальності в контексті антропоцентричного підходу увиразнює суб'єктивний характер модальності, а відповідно знімає суперечності диференціації за критерієм об'єктивність / суб'єктивність, за значенням реальність / ірреальність, уможливлює встановлення кореляції модальності з іншими, зокрема й егоцентричними категоріями, накреслює перспективи її повного опису.

[1] Зокрема, у розділі VIII «Про речення, складні з погляду ствердження чи заперечення, і про один тип таких речень, що їх філософи називають модальними реченнями» наведено міркування про особливості декодування змісту речень, напр., «Такі речення іноді бувають двозначними і можуть бути ви-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

тлумачені по-різному залежно від того, хто їх висловлює. Припустімо, я говорю: *Усі філософи переконують нас, що предмети, які мають вагу, самі падають униз*. Якщо я маю намір вказати на те, що предмети, які мають вагу, самі падають униз, перша частина цього речення буде всього лише додатковою, її призначення тільки для підсилення твердження, висловленого в другій частині. Але якщо я навпаки маю намір просто навести думку філософів, а сам її не поділяю, тоді перша частина буде головним реченням, а друга – тільки частиною атрибута. Адже я буду стверджувати не те, що предмети, які мають вагу, падають самі по собі, а тільки те, що в цьому переконані всі філософи. І неважко помітити, що ці два тлумачення настільки різні, що перетворюють одне речення на два різних, які мають зовсім інше значення» [3, с. 129–130]. Див. також [21].

[2] Цікаво, що в чернеткових записах до «Курсу загальної лінгвістики» Ф. де Соссюра зазначено: «Об'єкт лінгвістики – це мовленнєва діяльність або в її різноманітних виявах, або у вигляді загальних законів, які можуть бути виведені лише з її особливих форм» [2, с. 56].

[3] Терміном *модальність* охоплено дві граматичні величини: 1) модальність як надкатегорію, план змісту якої має найвищий вияв абстрактності і якій властиві своєрідні форми вираження та внутрішнє спеціалізоване структурування; 2) модальність як категорію, тобто складник надкатегорії модальності з менш абстрактним категорійним значенням та своєрідними формальними показниками, а також сукупністю грамем – підпорядкованих, ієрархічно нижчих мовних одиниць (Н. М. Костусяк [14, с. 289]).

1. *Аристотель*. Поэтика. Риторика : сборник. – Санкт-Петербург : Азбука, 2000. – 447 с.

2. *Арно А., Лансло Кл.* Грамматика общая и рациональная Пор-Рояля / общ. ред. и вступ. ст. Ю. С. Степанова. – Москва : Прогресс, 1998. – 273 с.

3. *Арно А., Николь П.* Логика, или Искусство мыслить. – Москва : Наука, 1991. – 417 с.

4. *Арутюнова Н. Д.* Язык и мир человека. – Москва : Языки русской культуры, 1999. – I–XV. – 896 с.

5. *Балли Ш.* Общая лингвистика и вопросы французского языка. – Москва : Иностранная литература, 1955. – 416 с.

6. *Балли Ш.* Французская стилистика. – Москва : Изд. иностр. лит., 1961. – 394 с.

7. *Бенвенист Э.* Общая лингвистика. – Москва : Едиториал УРСС, 2002. – 448 с.

8. *Бріцин В. М.* Модальна граматика дискурсу як один із напрямків семантико-синтаксичних досліджень // Мовознавство : науково-теоретичний журнал. – 2006. – № 2–3. – С. 101–110.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

9. *Бріцин В. М.* Модальність і предикативність: лінії розмежування і протиставлення // Мовознавство : науково-теоретичний журнал. – 2015. – № 2. – С. 77–85.

10. *Бріцин В. М., Мозгунов В. В.* Когнітивні аспекти теорії модальності // Мовознавство : науково-теоретичний журнал. – 2013. – № 2–3. – С. 128–148.

11. *Виноградов В. В.* Основные вопросы синтаксиса предложения (На материале русского языка) // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – Москва : Наука, 1975. – С. 53–87.

12. *Вихованець І. Р.* Модальність // Українська мова : енциклопедія. – Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 338–339.

13. *Гумбольдт В. фон.* Избранные труды по языкознанию. – Москва : Прогресс, 2000. – 400 с.

14. *Костусяк Н. М.* Структура міжрівневих категорій сучасної української мови. – Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2012. – 452 с.

15. *Маслова В. А.* Учение И. А. Бодуэна де Куртенэ о природе языка и его сущности // Филология и культура. Philology and culture. – 2015. – № 2 (40). – С. 76–79.

16. *Мельничук О. С.* Розвиток структури слов'янського речення. – Київ : Наукова думка, 1966. – 324 с.

17. *Мірченко М. В.* Структура синтаксичних категорій. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 340 с.

18. *Падучева Е. В.* Модальность. Материалы для проекта корпусного описания русской грамматики (http://rusgram.ru). На правах рукописи / Е. В. Падучева. – Москва, 2016.

19. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. Т. 4. Глагол. Местоимение. Числительное. Предлог. – Ленинград : Изд-во Академии Наук СССР, 1941. – 320 с.

20. *Потебня А. А.* Собрание трудов. Мысль и язык. – Москва : Лабиринт, 1999. – 269 с.

21. *Серио П.* В поисках четвертой парадигмы // Философия языка, в границах и вне границ. – Харьков : ОКО, 1993. – С. 37–52.

22. *Шпет Г.* Сознание и его собственник (заметки) [Электронный ресурс] // Георгию Ивановичу Челпанову от участников его семинариев в Киеве и Москве 1891–1916. Статьи по философии и психологии. – Москва, 1916. – С. 156–210. – Режим доступа : http://psylib.org.ua/books/ shpet01/.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Мілена Іванович

(Белград, Сербія)

ПЕРШИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК ІЗ ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ СЕРБСЬКИХ СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ

У статті представлено перший навчальний посібник із граматики української мови, який вийшов друком 2017 року і є взагалі першим навчальним посібником з української мови в Сербії. Описано й проаналізовано функції та зміст підручника, принципи укладання, принципи опису граматики української мови, види завдань і вправ тощо.

The first textbook on the Ukrainian language grammar and the first textbook in the Ukrainian language in general in Serbia, which has been published in 2017, is presented in the article. The textbook functions and content, the main principles of textbook compiling, the principles of the Ukrainian language grammar description, types of tasks and exercises, etc. are described and analyzed.

На філологічному факультеті Белградського університету українську мову з 1991 року вивчали як другу слов'янську мову, а з 2002 року її було введено як окрему спеціальність. Невелика кількість підручників з української мови як іноземної (причому наявні підручники здебільшого не розраховані на студентів-філологів) викликала потребу розробити власну концепцію організації і презентації навчального матеріалу. Результатом багаторічного досвіду викладання саме української граматики на початковому та інших рівнях навчання став посібник «Вивчаємо українську мову. Сучасна українська мова 1 і 2. Основи граматики з практикумом», який вийшов із друку восени 2017 року. Посібник, спрямований на засвоєння основ граматики української мови (а саме прийменниково-відмінкової системи та системи дієслівних часів), призначений для сербсько-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

мовних студентів філологічних спеціальностей, які починають вивчати українську мову, він є частиною навчально-методичного комплексу «Вивчаємо українську мову». Друга частина, авторами якої є колишні лектори української мови Леся Петровська і Юлія Драгойлович, спрямована на засвоєння основного лексичного фонду і формування комунікативних компетенцій, має вийти друком наступного року, хоча фактично вже застосовується в навчанні.

Багато років українська мова викладалася в межах одного курсу, який охоплював теоретичні лекції і практичні заняття. Після запровадження болонської системи українська мова вивчається вже в межах двох дисциплін –«Українська мова» і «Сучасна українська мова». Курс «Українська мова» –теоретичний, мовні факти презентуються поступово, рівнями, від фонологічного – на першому курсі – до синтаксичного – на четвертому. Курс «Сучасна українська мова» – практичний, передбачає заняття з граматики, правопису і розмовні вправи, а мовні факти презентуються комплексно, відповідно до Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти (CEFR) – від рівнів А1–А2 на першому курсі до рівня С1 – на четвертому.

Отже, граматика викладається і вивчається в межах обох дисциплін, але з різною метою і з різних позицій. Метою курсу «Українська мова» є набуття систематизованих теоретичних знань про кожний рівень мови, а також навичок контрастивного дослідження української і сербської мов. Курс «Сучасна українська мова» має на меті розвиток мовленнєвої і комунікативної компетенції, застосування набутих теоретичних знань. Обидва курси передбачають подання граматичного матеріалу, як із системно-категоріальних, так і з функціональних позицій, але дисципліна «Українська мова» зорієнтована передусім на перший підхід, а «Сучасна українська мова» – на другий.

Програма базового курсу «Сучасної української мови» охоплює основні граматичні форми і структури, з одного боку, та лексику, якою в певних комунікативних ситуаціях «заповнюються» ці структури, – з другого. Обираючи граматичний матеріал до підручника базового рівня, ми спиралися на рекомендації «Навчальних мінімумів з української та російської мов для іноземців» Н. Зайченко і С. Воробйової з 1995 року [3], а потім – і на стандарти Міністерства освіти України від 2014 року [4; 5].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Основний принцип організації навчального матеріалу в посібнику – функціональний. Такий принцип об'єднує два підходи: семасіологічний (від форми до змісту) й ономасіологічний (від змісту до форми). Зважаючи на це, на першому етапі вивчення української мови студенти ознайомлюються з граматичними формами та їхніми основними функціями. Ідеться про горизонтальний принцип подачі відмінків, коли подаються форми і деякі значення одного відмінка, які закріплюються на матеріалі різних частин мови, і лише потім вводиться наступний відмінок [1, с. 101]. На другому етапі засвоєні форми закріплюються як засоби вираження певних комплексів значень (місця, напрямку, часу тощо) разом з іншими засобами (наприклад, прислівниками). Таким чином, студенти набувають не лише граматичної, але й семантичної компетенції.

У межах курсу «Сучасна українська мова» і відповідного посібника граматика є не самоціллю, а засобом формування практичних мовленнєвих навичок й умінь. Тому теоретичні пояснення в підручнику зведено до мінімуму та подано схематично, у вигляді таблиць. Подаються основні, але не всі правила утворення і вживання граматичних форм, а граматичний матеріал вводиться в такий спосіб, щоб його можна було відразу застосувати в мовленні. Різні елементи мови (фонетичні, лексичні, морфологічні, синтаксичні) виступають у мовленні разом [1, с. 98], тому в посібнику наявна й інформація про вимову певних звукових сполучень у закінченнях (наприклад, у закінченнях третьої особи однини і множини зворотних дієслів), а також – про різні чергування (наприклад, *рука – руці, любити – люблю, люблять, брати – беру, береш*). Граматичні конструкції і їхнє лексичне наповнення у прикладах і вправах відповідають тим темам, які студенти проходять на практичних заняттях із лекторами, тобто темам, представленим у другій частині навчально-методичного комплексу «Вивчаємо українську мову». При цьому дотримуємося принципу «одного ускладнення»: новий граматичний матеріал засвоюється на знайомому лексичному матеріалі. Лише після закріплення цього матеріалу через систему вправ лексичний фонд поповнюється новими одиницями (наприклад, дієсловами з відповідним керуванням), уживання яких у конкретних граматичних конструкціях далі засвоюється новою групою вправ. Лексико-морфологічний матеріал подається на синтаксичній

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

основі – у словосполученнях, реченнях, діалогах, мовленнєвих зразках, автентичних мовленнєвих ситуаціях.

Посібник призначено для носіїв сербської мови. Тому під час його розробки ми спиралися на результати контрастивних досліджень української і сербської мов. Це, з одного боку, дозволило послідовно застосовувати один з основних методичних принципів – «від легшого до важчого»: граматичний матеріал організовується за ступенем складності, тобто спочатку подаються мовні одиниці-аналоги, схожі в українській і рідній мові студентів за своєю формою та / або функціонуванням, щоб досягти позитивного трансферу. З другого боку, щоб уникнути інтерференції або принаймні зменшити негативний вплив рідної мови, постійно звертається увага на відмінності. При цьому, оскільки аналогії легко помітити, вони в підручнику наявні імпліцитно, тоді як відмінності подані експліцитно і відповідним чином візуально виділені.

Посібник має 199 сторінок і складається із 17 уроків. У його першій частині, як ми вже сказали, подано окремі відмінки в такому порядку: називний, місцевий, орудний, давальний, родовий, знахідний. Визначаючи порядок подачі відмінків, ми керувалися кількома критеріями, зокрема складністю засвоєння. До прикладу, місцевий відмінок, незважаючи на його периферійність [2, с. 81], подано відразу після називного, оскільки більшість іменників усіх трьох родів в однині має однакове закінчення; форми ж родового відмінка набагато важче засвоюються сербськими студентами, тому цей відмінок, незважаючи на його напівцентральний статус в українській мові [2, с. 70], подано передостаннім. Другий критерій – зв'язок з комунікативними темами (називний: *Мене звати Тарас; Я студент; Ми студенти*; місцевий: *Я живу в Белграді; Я навчаюся на філологічному факультеті*; орудний: *Я розмовляю українською мовою; Я займаюся спортом; Я цікавлюсь сучасною українською музикою*; давальний: *Мені подобаються українські художні фільми; Мені двадцять років* тощо).

Відмінкові закінчення подаються на прикладах чотирнадцяти іменників, які слугують зразками для відмінювання інших іменників: *брат, батько, товариш, хлопець, край, село, плече, поле, заняття, сестра, душа, пісня, аудиторія, ніч*. Іменники IV відміни не подаються на цьому етапі, зважаючи на обмежену кіль-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

кість і специфічні форми. Паралельно з іменниками подаються відмінкові форми прикметників, а також особових, присвійних і – частково – вказівних займенників. Закінчення представлені в таблицях, під якими за потреби додаються пояснення і коментарі. Таблиці супроводжуються вправами, у яких імпліцитно засвоюються деякі з відмінкових значень, тоді як іншим функціям (насамперед тим, за якими відрізняються українська і сербська мови) присвячені окремі вправи. Матеріал розташовано концентрично: уявлення про кожне граматичне явище поступово поглиблюється і розширюється [1, с. 99]. Представлені ті форми, які можна утворити на підставі найзагальніших граматичних правил, а менш частотні або нерегулярні форми подаються виключно на прикладі слів, що входять до лексичного мінімуму (наприклад, форми множини іменників *людина, дитина, друг, око, плече, гість, гроші*; форми дієслів *жити, хотіти, пити, підняти, іти, лягти*; суплетивні форми вищого ступеня порівняння прикметників тощо).

З дієслівних форм вивчаються теперішній, минулий і майбутній часи. У межах кожної дієвідміни представлені деякі дієслівні класи. Спочатку подано дієслова, у яких не відбуваються чергування, або ті, у яких чергування відбуваються і в українській, і в сербській мові (наприклад, *писати – пишу, пишеш; мазати – мажу, мажеш*). Інші ж чергування подаються в окремому уроці у другій частині посібника. Перша частина посібника, спрямована від форми до змісту, закінчується уроком, присвяченим формам ступенювання якісних прикметників (а також прислівників).

Друга частина посібника передбачає спрямованість організації граматичного матеріалу від змісту до засобів його вираження й охоплює просторові та часові відношення, способи вираження об'єкта, на який спрямовано дію, адресата дії, а також деякі безособові конструкції. Проілюструємо спосіб подачі матеріалу на прикладі значеннєвого комплексу просторових відношень. Спочатку надаються коментарі щодо відмінностей між семантикою місця і напрямку, пояснюється, що один і той самий прийменник може вживатися з різними відмінками, залежно від того, чи у відповідній конструкції виражається місце розташування якогось об'єкта (*знаходитися в університеті, на факультеті, перед будинком, за будинком, між будинками, над ліжком, під ліжком*), чи напрямок руху (*іти в університет, на факультет, вийти пе-*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ред будинок, зайти за будинок, між будинки, повісити над ліжко, сховати під ліжко). Звертається увага на відмінності у вживанні прийменників *в (у)* та *на* в українській і сербській мовах (*на університету – в університеті, у пошти – на пошті*). Потім указується на відмінності у вираженні орієнтира адлативного й аблативного руху, тобто вживання прийменників *з, від, з-під, з-над, з-за*, а також на відмінності у вживанні прийменниково-відмінкових конструкцій, залежно від того, істота чи неістота виступає орієнтиром (*іти в театр (до театру)* та *іти до брата*, *бути в театрі* та *бути у брата*, *повернутися з театру* та *повернутися від брата*). Крім зазначених конструкцій, подаються конструкції з прийменниками *по* (тут повторюються правила вживання закінчень місцевого відмінка однини іменників чоловічого і середнього роду), *біля, коло, мимо*. У межах нової лексики, пов'язаної з граматичною темою, вводяться основні дієслова руху *іти / ходити, їхати / їздити*, а також дієслова каузації руху і перебування в просторі *ставити / поставити, стояти, класти / покласти, лежати, вішати / повісити, висіти*. Зрештою імпліцитно подаються й інші засоби вираження просторових відношень, зокрема займенникові прислівники – питальні *куди, де, звідки* і вказівні *туди, сюди, там, тут, звідти, звідси*, а також прислівники місця *далеко, близько, вгору, вгорі, вниз, внизу, додому, вдома* тощо.

Як ми вже зазначали, теоретичні пояснення в цьому посібнику зведено до мінімуму, представлено в таблицях, інколи з коментарями. Більша частина уроків складається з різного роду вправ – від некомунікативних, зосереджених лише на формі (визначити рід іменника, утворити задану форму), репродуктивно-комунікативних (відповісти на запитання, закінчити речення словом або словосполученням у відповідній формі, трансформувати словосполучення або речення, скласти діалоги за зразком тощо) до продуктивно-комунікативних (скласти діалог, повідомити якийсь факт, описати певну ситуацію, написати записку і подібне). Кожен з уроків, перший включно, обов'язково містить вправи на переклад із сербської на українську мову. Перекладні вправи здебільшого подаються в кінці уроку, оскільки вони є важливою продуктивною формою закріплення і повторення навчального матеріалу.

Контрольну функцію в кожному уроці здійснюють спеціальні вправи, призначені для самостійної роботи. І в кінці посібника

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

подано контрольні вправи. Студенти можуть самі визначити рівень набутих знань і вмінь, перевіривши свої відповіді за допомогою ключів, які є окремою частиною підручника. Посібник закінчується граматичними таблицями, у яких систематизовано весь навчальний матеріал: відмінювання іменників, прикметників, особових, присвійних і вказівних займенників; форми теперішнього, минулого і майбутнього часів; список кількісних і порядкових числівників.

Хотілося би ще звернути увагу на лінгвокраїнознавчий аспект посібника. Інформацію цього типу, надзвичайно важливу в ширшому контексті засвоєння іноземної мови, також включено в посібник, але не у вигляді окремих навчальних одиниць, текстів або коментарів, а ненав'язливо, у прикладах і вправах із першого до останнього уроків. Репродуктивні вправи часто подані на прикладі прислів'їв, у яких використовуються топоніми, згадуються видатні українські діячі культури й історії, важливі дати, а в комунікативних вправах з діалогами часто трапляються реалії повсякденного життя. Докладніші пояснення, зрозуміло, може надати викладач на занятті.

---

1. *Балыхина Т. М.* Методика преподавания русского языка как неродного (нового) : учебное пособие для преподавателей и студентов. – Москва : Издательство Российского университета дружбы народов, 2007. – 185 с.

2. *Вихованець І. Р., Городенська К. Г.* Теоретична морфологія української мови : академ. граматика української мови / за ред. І. Р. Вихованця. – Київ : Пульсари, 2004. – 400 с.

3. *Зайченко Н. Ф., Воробйова С. А.* Навчальні мінімуми з української і російської мов для іноземців. – Київ : Інститут системних досліджень освіти, 1995. – 200 с.

4. *Ніколаєва Н. С., Бондарєва Н. О., Дем'янюк А. А., Шевченко М. В., Овдіюк В. В., Якубовська М. Ю.* Стандарт з української мови як іноземної. Початковий рівень (А 1) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://old.mon.gov.ua/ua/activity/education/1410876247 /.

5. *Ніколаєва Н. С., Бондарєва Н. О., Дем'янюк А. А., Шевченко М. В., Овдіюк В. В., Якубовська М. Ю.* Стандарт з української мови як іноземної. Базовий рівень (А 2) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://old.mon.gov.ua/ua/activity/education/1410876247 /.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Галина Кочерга

(Черкаси)

КОГНІТИВНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ВІДІМЕННИХ ДІЄСЛІВ У ФОРМУВАННІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВНОЇ КОНЦЕПТОСФЕРИ XIV–XVII СТОЛІТЬ

У статті проаналізовано механізм когнітивної та ономасіологічної природи номінативних підсистем східнослов'янських мов XIV–XVII ст. Висвітлено одну з найважливіших сторін національно-мовної картини світу кожного з народів, спільне та специфічне у процесах інтеріоризації дійсності, відображення референтів у ментальності та позначення їх у мовній системі. Тому об'єктом дослідження повинні бути не тільки знаки мов, а й сприймання мовцями загальних властивостей та функцій референтів. Мотиваційний механізм таких найменувань зумовлений установленням сталої конекції у структурі знань про позначуване між предикатом та терміном різної аргументної функції.

The mechanism of the cognitive and onomasiological nature of the nominative subsystems of the East Slavic languages of the XIV–XVII centuries is analyzed in the article. One of the most important aspects of the national-language picture of the world of each of the peoples, common and specific features in the processes of reality interiorization, the referents reflection in the mentality and their designation in the language system are also described. Therefore, not only the signs of languages, but also the speakers perception of the general properties and functions of the referents should be considered as the object of the research. The motivational mechanism of such names is determined by the establishment of a permanent connection in the knowledge structure on the sign between the predicate and the term of a different argument function.

Когнітивно-ономасіологічне дослідження номінативних одиниць, на відміну від словотворчих розвідок, спрямоване не стільки на вияв внутрішньомовної мотивованості та похідності найменувань, установлення їхньої морфемної структури та фор-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

мальних засобів творення, скільки на аналіз зв'язку формальної й семантичної структур слів з певними мисленнєвими моделями, знаннями та їхніми численними реляціями у свідомості носіїв мови, що інтеріоризує об'єкт або явище навколишнього світу чи внутрішній рефлексивний досвід. Когнітивна ономасіологія ґрунтується на доробку дериватології, але й словотвір «шукає шляхи експансії в ономасіологію та теорію номінації, а на їх основі в інші галузі знань» [21, с. 14], зокрема, останнім часом виник новий плідний підхід до словотворення як одного з видів людської діяльності [10]. Словотвір розглядається в двохаспектній опозитивності системно-структурного функціональному та семасіологічного ономасіологічному.

Перша опозиція аспектів дериватології, з погляду науковців, є протиставленням дослідження системних зв'язків і відношень словотворчого мовного рівня, з одного боку, та аналізу процесів породження похідних слів, «укладання в мовну оболонку нової інформації, що раніше не мала найменування» [31, с. 4; 9, с. 10], з іншого. Крім того, функціональний аспект словотвору спрямований на аналіз номінативної організації тексту, дискурсу, вибору номінативної одиниці в текстовому макрознаку [23, с. 11].

Опозиція семасіологічного та ономасіологічного аспектів дериватології виявляється, по-перше, у протилежності процедур аналізу похідних слів: від афікса до кореня та від кореня до афікса, тобто від форми до значення і навпаки [3; 24]; по-друге, залежно від напрямку породження / сприймання слова з позицій адресанта (позамовний зміст → мовна форма / мовна система → мовлення – ономасіологічний) та адресата (мовлення → мовна система / мовна форма → позамовний зміст – семасіологічний) [7, с. 108]; по-третє, відповідно до опозитивності таксономії мовної номінативної системи її використанню в мовленні, тобто функціонуванню [37, с. 13; 9, с. 101]. Але розгляд цих опозицій у словотворі не здійснюється окремо від ономасіології та теорії номінації й іноді випливає з усталених у загальній лінгвістичній метатеорії протиставлень семасіологічного та ономасіологічного підходів.

У традиційній теорії номінації семасіологічний, внутрішньоструктурний підхід представляє аналіз слова у зв'язку з іншими одиницями мови в лінійному ряді або в парадигмальних групах [1, с. 10] на підставі механізму семантичного поширення знаків,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

надбання ними певного семантичного обсягу [32, с. 19]. Ономасіологічний же підхід названо номінативно-репрезентативним, він апелює до встановлення орієнтації мовної одиниці на ментально опосередкований зв'язок зі світом дійсності, до визначення слова як засобу позначення позамовного світу, відображеного в людській свідомості.

Отже, ці два підходи перебувають в єдності, що спричинена тісним зв'язком мови та свідомості, пізнавальною діяльністю людини щодо дійсності, тому й виходять за межі лінгвістичної семантики, до якої їх залучила традиційна лінгвістична теорія. Ономасіологічний та семасіологічний підходи є дослідницькими орієнтирами: перший підхід спрямований на лінгвістичне та екстралінгвальне пояснення номінативної структури слова, словосполучення, тексту, другий – на аналіз фіксованості такою структурою певного значення (значень) і можливої значущості в мовленні [21, с. 19].

Ономасіологія як самостійна галузь мовознавства остаточно сформувалася на початку XX століття (О. Цаунер, Г. Шухардт та його школа «слів і речей», В. Матезіус, Й. Вахек, Ф. Данеш та ін.), хоча перші паростки її виокремлення спостерігалися ще наприкінці XIX ст. у працях М. М. Покровського, що був виразником ідей психологічного напряму в лінгвістиці, розробленого В. Гумбольдтом та О.Потебнею. Взагалі, як відмічає О. Селіванова, «незважаючи на більш ніж столітнє існування ономасіологічного підходу, а потім й ономасіології, її можна б було назвати найдавнішою галуззю мовознавства. Ще не навчившись читати та писати, людина іменувала навколишній світ, себе і собі подібних у цьому світі, тобто реалізовувала власну номінативну здатність, створювала ономасіологічні «технології» [21, с. 10]. Прадавні витоки ономасіології можна охарактеризувати як конгломеративні, що поєднувалися з пошуками філософської природи речей та слів, аналізом їхнього семіотичного зв'язку, логічної будови та співвідношення з формами існування речей.

Сьогодні ономасіологія, що з середини 60-х років диференціювалася подібно до словотвору на два напрямки: семантико-структурний та функціональний, – тяжіє до когнітивної науки. Когнітивна ономасіологія є інтегративною галуззю лінгвістики, «її завдання полягають у виявленні когнітивно-ономасіологічного механізму породження найменувань, поясненні зв'язку

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ономасіологічної структури зі структурами знань про об'єкт номінації, в аналізі мотивації номінативних одиниць як когнітивно-ономасіологічного феномена, у створенні її нової типологізації, у когнітивному обґрунтуванні тексту / дискурсу як номінативної одиниці, в описі особливостей його ономасіологічної організації з когнітивних позицій» [21, с. 27].

Методологічною основою цієї галузі мовознавства є функціональна загальнонаукова методологія. Головним її принципом є вивчення «поведінки системи» [16, с. 14–17], тобто дослідження об'єкта в його взаємодії з середовищем, в дії, функціонуванні. Функціональна методологія спрямовує лінгвістику в бік аналізу комунікативно-діяльнісної сфери мови та мовних явищ. Причому такий аналіз мови не може існувати без дослідження її носіїв як мовних особистостей у сукупності їхнього мислення, психіки, внутрішнього стану тощо, а оскільки мова – це надбання нації, етносу, то її вивчення проектується в національну картину світу, етнічну свідомість, національну культуру, звичаї, традиції, міфи. «Мова вплетена в повсякденне життя людей з їхніми емоціями, амбіціями, бажаннями, радощами і смутком, надіями і розчаруваннями, вона наскрізь комунікативна, а отже, діалогічна; її структури сформовані цим діалогізмом» [2, с. 3]. Тому функціональне нерозривно пов'язане з когнітивним. Сама функція у мовній діяльності визначається як «частина людської психіки, проміжна ланка, відношення між психо-мисленнєвою та предметно-комунікативною діяльністю людини» [15, с. 4–5].

Когнітивна наука, що вивчає зв'язки мови з пізнавальними процесами, з усіма засобами отримання, обробки, фіксації, зберігання і т. ін. інформації про світ в їхній кореляції з мовними формами [13, с. 12], тим самим є діяльнісно-комунікативною, хоча деякі лінгвісти звинувачують когнітивізм в апріорності, логіцизмі, інтуїтивізмі [17, с. 19 – 42; 15, с. 6]. Американський лінгвіст А. Ченкі підкреслює співзвучність когнітивізму та функціоналізму: «найчастіше концепції обох сторін доповнюють одна одну: головний фокус функціоналізму спрямований на взаємодію комунікативних чинників, які впливають на структуру мови, а когнітивісти зосереджуються на чинниках мисленнєвої діяльності» [28].

Отже, когнітивна ономасіологія має й функціональну спрямованість: номінативні одиниці мови та їхня організація в тексті / дискурсі розглядаються як результат психоментальної здатності

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

етносу до мовної інтеріоризації світу, як засіб різних видів діяльності людини. Номінативна підсистема мови еволюціонує задля потреб людини і служить її функціональним потребам. Закріплення за найменуваннями певних значень, динаміка цих значень, семантичні переноси та трансформації в мовленні також є діяльнісною потребою людини, показником концептуальних реляцій та їхньої зміни в етносвідомості носіїв мови. Когнітивно-ономасіологічний опис вторинного позначення дає змогу поглибити уявлення про сутність речей, прослідкувати пізнавальні операції асоціювання у загальнолюдському та етнічному мисленні, визначити обсяг поняття та структуру концепту, виявити вплив на номінативні процеси культурних і міфологічних чинників, колективного позасвідомого [21, с. 28].

З метою пізнання мовної номінативної технології, її опосередкованості різними когнітивними, психічними та функціонально-діяльнісними чинниками потрібно встановити мовний механізм матеріалізації значення, смислу [9, с. 106], тобто механізм номінації. Реконструкція номінативного процесу в лінгвістиці, зокрема у словотворчих концепціях, відбувалася на підставі двох напрямів. Перший виходить з суто лінгвістичних засад, постулюючи як вихідний компонент номінації лексичне значення одиниць, якому надається певна матеріальна знакова форма. Другий напрям розглядає позамовний зміст як вихідний компонент процесу найменування. Такий зміст вилучається з мислення [25, с. 42], з ідеального [33, с. 64], з особистісних смислів, які через внутрішнє мовлення, слово співвідносяться з системними значеннями, а потім із зовнішнім словом [12, с. 60].

Але все ж висловлюється спільна думка, що джерелом породження слова з його мовним значенням є психологічна діяльність людини. Ця думка ґрунтується на фазово-ступеневій теорії Л. Виготського, його ланцюзі «думка – значення – слово» і демонструє «синтетичний підхід до мови, намагання цілісного бачення мови разом з її внутрішнім психічним аспектом» [9, с. 101]. Зважаючи на це, в дослідженнях номінативних процесів слід ураховувати як перший, так і другий напрями залежно від тих умов, за яких утворюються похідні, мотивовані найменування, оскільки одні значення набувають нову, не наявну в мові форму на підставі позамовного змісту позначуваного, інші значення матеріалізуються в готових знаках, які вже мають певну

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

семантику. Саме тому механізм номінації варто аналізувати як з позицій зв'язку з інтеріоризованим об'єктом, так і в проекції на мовну семантику знаків, яка сприяє вторинному позначенню. Безперечно, процеси вторинного позначення потребують когнітивного та функціонального висвітлення, тому що, по-перше, це когнітивна операція, за допомогою якої ми розуміємо і сприймаємо один тип об'єктів у термінах об'єктів іншого типу [35, с. 5; 36, с. 122; 29, с. 70], по-друге, вторинна матеріалізація значень детермінована функціональними можливостями мови та текстово-дискурсивними ознаками: контекстом, концептом, авторським задумом, інтенцією тощо.

У сучасній когнітивній ономасіології розроблено метамодель номінації з урахуванням наведених напрямів та чинників [21, с. 82–108]. Цю модель названо моделлю породження відповідно до наявних у психолінгвістиці моделей породження мовлення. О. Кубрякова зазначала: «Поняття породження мовлення, що виникло спочатку у трансформаційній граматиці і мало радше метафоричний зміст, дуже швидко виходить за межі генеративної, породжувальної граматики і підхоплюється дослідниками, які далекі від цього напряму» [27, с. 4].

Модель О. Селіванової містить п'ять етапів номінативного процесу. Перший етап – аперцепції (психонетичний) – починається з мотиву – появи «неясного бажання» [6, с. 163], «головної збуджувальної» сили психічної діяльності» [8, с. 58], що зумовлює сенсомоторне сприймання на основі виділення об'єкта з ряду інших. Далі створюється індивідуальний чуттєвий образ, на підставі якого та з огляду на установку [26] формується уявлення про об'єкт. Уявлення, на відміну від сприймання, більш узагальнене, найближче до поняття, є найвищою формою аперцепції. Воно має «перехідний характер від індивідуального до загального, від немисленнєвого до мисленнєвого» [21, с. 93]. На етапі уявлення закладається підґрунтя внутрішньої форми слова як способу поєднання думки зі звуком, як образу імені, згідно з концепціями В. Гумбольдта, Г. Штейнталя, О. Потебні, Г. Габеленца та ін.

Цей етап стосовно відіменникових дієслів розглядається починаючи з мотиву – позначити певний процес, які сприймається в сукупності сенсо-моторних відчуттів предметного світу: зорових, слухових тощо, – тобто з огляду на ті супутні субстанції, які супроводжують цей процес. Таким чином, у свідомості номі-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

наторів утворюється уявлення про те, що позначуваний процес асоціюється з певними субстанційними компонентами.

Другий етап номінативного процесу – інтеріоризація (довербально-когнітивний) – має власне мисленнєвий характер, тобто на підставі уявлення формується поняття, а далі шляхом його розширення, уточнення та поглиблення у довготривалій пам'яті номінаторів утворюється концепт. На цьому етапі відбувається певна вербалізація знань про позначуване, оскільки «пізнання – це також формування різних суджень, які в сукупності формують базу для розвитку поняття» [21, с. 98].

Поняття про процеси, позначені відіменниковими дієсловами, збігаються з певними словотворчими класами, ономасіологічними категоріями. Так, розглядаючи ономасіологічну категорію відіменникових дієслів, І. Вихованець підкреслює інструментальну функцію кореневих морфем певного класу похідних дієслів: «похідне дієслово *боронувати* сформувалося на основі іменника *борона* в інструментальній функції, вираженій орудним відмінком, і дієслівного предиката *розпушувати*. Іменниковий корінь у похідному дієслові акцентує увагу на знарядді, за допомогою якого виконується дія, а суфіксальна дієслівна морфема виражає дію, передає динамічну процесуальну ознаку» [4, с. 116]. Отже, у випадку такої дієслівної номінації утворюється загальне поняття про процес, що зумовлений інструментом. Л. Погиба, характеризуючи синтаксичне поле відіменникових дієслів спільної дії, виявляє зв'язки таких назв з твірними іменниками збірної кількості: *купчитися, юрбитися, кущитися* тощо [18, с. 77]. Ці дієслова створено на основі поняття процесу, пов'язаного зі збірною кількістю суб'єктів.

Третій етап внутрішнього програмування (превербальний) є перехідною ланкою між інтеріоризацією та формуванням ономасіологічної структури найменувань. Його кінцева мета – творення мотиваційної бази, яка є власне внутрішньою формою слова. У моделях породження мовлення Московської психологічної школи цей етап є обов'язковим, він ґрунтується на теорії внутрішнього слова Л. Виготського [6, с. 163]. Автори колективної монографії «Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи» під внутрішнім програмуванням мовлення розуміють «етап підготовки думки до об'єктивації, етап початку мовлен-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

нєвої діяльності, пов'язаний з пошуком схеми майбутнього висловлювання та його мовного типу» [27, с. 15].

У номінативному процесі внутрішнє програмування є етапом формування мотиваційної бази, яка може бути синтактикоподібною згідно з теорією синтаксичної природи деривації (*Він був учителем – Він учителював. Покривати асфальтом, бетоном – асфальтувати, бетонувати* [5, с. 116]) або формуватися на підставі метафоричного, образного асоціювання з іншими концептами (*наїжачитися, залебедіти, вулканитися, мавпувати, маковіти* тощо) відповідно до дефініційно-асоціативної теорії слова Е. Шубіна, Н. Троїцької, досліджень асоціативної мотивації Р. Гжегорчикової, Я. Пузиніної, О. Земської, Селівановоїта ін.

Творення відіменникових дієслів на етапі внутрішнього програмування передбачає, таким чином, формування схеми майбутньої ономасіологічної структури. Ця схема є частково вербалізованою, так само як внутрішнє мовлення, що характеризується «спрощеним синтаксисом, мінімальною синтаксичною розчленованістю…» і містить «не стільки слова, скільки натяки на них» [20, с. 82]. Внутрішнє програмування здійснюється шляхом висвітлення певних реляцій концепту як інформаційної структури, що відображає знання і досвід людини та являє собою «оперативну змістову одиницю пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку, всієї картини світу, відображеної у людській психіці» [21].

Висвітлення є одним з понять конекціонізму як другого етапу розвитку когнітивної науки. Конекціонізм представляє «опис мисленнєвої діяльності людини через конекції нейронної мережі мозку, яка утворює пакети інформації досимволічних одиниць; під час репрезентації й обробки знань активізується певна низка таких субсимволів та гасяться інші» [21, с. 88]. У процесі творення відіменникових дієслів висвітлюється або фрагмент істинних знань про позначуване, вербалізований у прямих значеннях слів (сфера пропозиції), або асоціативних знань (сфера асоціатів, образів). Наступним, системно завершальним етапом номінації є селекція (вербально-номінативний етап), шляхом якої остаточно формується ономасіологічна структура слова. Згідно із загальним тлумаченням ономасіологічної структури як сукупності ономасіологічного базиса та ознаки, селекція містить

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

кілька рівнів: 1) вибір ономасіологічної ознаки – експліцитного мотиватора з мотиваційної бази; 2) одночасну імплікацію інших компонентів бази; 3) вибір ономасіологічної категорії і базиса, граматикалізацію; 4) формальну операцію поєднання базиса й ознаки, що може супроводжуватися чергуваннями морфем, скороченням, усіченням основи; 5) семантизацію» [21, с. 106–107].

Ономасіологічна структура відіменникових дієслів формується шляхом селекції з мотиваційної бази ономасіологічної ознаки – мотиватора, що когнітивно є матеріалізованим знаком субстанції, яка належить до диктуму пропозиції або до асоціатів, з ним пов'язаних. Ономасіологічний базис відіменникових дієслів – це показник процесуальності, імплікований у мотиваційній базі і вербалізований у вигляді формантів, афіксів. І. Вихованець пояснює творення ономасіологічної структури відіменникових дієслів на синтаксичній основі, як редукцію вихідної дієслівно-іменникової сполуки та трансформацію дієслова в суфіксальну морфему предикатної природи, а орудного відмінка – у кореневу іменникову морфему. «Похідні дієслова членуються на дві чітко відмежовані частини: лексичну, репрезентовану вихідним іменником, і граматичну, представлену дієслівним суфіксом, який вказує на дієслівний характер слова, а отже, на семантику дії і пов'язані з нею типові формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції» [4]. У разі селекції мотиватора-асоціата неможливо встановити вихідну синтаксичну конструкцію, процеси асоціювання треба пояснювати наближенням, убудованістю, інтеграцією різних концептуальних сфер або різних компонентів цих сфер: *змійтися* – «1) звиватися, тягнутися, стелитися хвилястою, звивистою лінією; витися, крутитися, в'юнитися; 2) прихоплюватися, непомітно з'являтися і зникати (про посмішку і т. ін.)»; селекція мотиватора-асоціата відбувається на підставі зв'язку різних концептуальних сфер (ЛАНДШАФТ, ЛЮДИНА) з концептом ЗМІЯ (подібно до *афішувати* – «виставляти щонебудь напоказ, привертати загальну увагу»; *пасинкувати* – «обривати на рослинах зайві паростки, щоб вони не обтяжували та не псували доброго зростання» тощо).

Рівень семантизації відображає пов'язування знака, концепту зі значенням як одиницею лексичної підсистеми мови, що знаходиться з концептуальним змістом у відношенні гомоморфізму. Гомоморфізм – це однобічне співвідношення, подібне до відпо-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

відності географічної мапи місцевості: «все, що змодельовано на географічній мапі, можна знайти на місцевості, але не все, що є на місцевості, відображене на мапі» [14, с. 9].

Останнім етапом номінативного процесу є парадигмізація та синтагмізація (системно-функціональний етап), оскільки «знак відливається у власну чеканну форму, стає знаком тільки тоді, коли виходить із системи мови до мовлення» [11, с. 208]. Парадигмізація – це набуття найменуванням словозміни, словотворчого потенціалу, лексичних парадигмальнихзв'язків.

У процесі синтагмізації знак може набувати нових відтінків значення або нової семантики. Дослідження відіменникових дієслів у цьому плані передбачає когнітивне обґрунтування семасіологічно та ономасіологічно зумовленої полісемії [22, с. 1–13], тобто вияв нових реляцій у концептуальній сфері, що спричиняють гасіння диференційних сем або інтегральної семи та появу потенційних сем у структурі значення: *розкрилювати* – «1) широко розгортати (крила); 2) широко розводити, розкидати в боки що-небудь, ніби крила» [НТСУМ, 4, 48].

Отже, в когнітивно-ономасіологічному аспекті механізм творення відіменникових дієслів є вербальним і граматикалізованим позначенням предикатної позиції концепту на підставі селекції одного із субстанційних компонентів пропозиції або його асоціата, висвітлених у певній когнітивній структурі ситуації шляхом внутрішнього програмування з огляду на структуру свідомості носіїв мови. Наскрізною ланкою номінативного процесу є мотивація.

Наскрізний характер мотивації у процесі породження номінативної одиниці зумовлює потребу встановлення загальних принципів когнітивно-ономасіологічного аналізу найменувань. Когнітивно-ономасіологічний аналіз передбачає два етапи: інтерпретацію ономасіологічної структури та моделювання структури знань про позначуване. Мотивацію і напрям похідності у словотворенні можна з'ясувати, вивчивши концепцію О. Потебні, у якій дослідник намагався наблизитись до еволюції елементів людської думки у дослідженні історії частин мови. «Слово на початку розвитку думки, – писав він, – ще не має для думки значення якості і може бути тільки вказівкою на чуттєвий образ, у якому не має ні дії, ні якості, ні предмета, взятих окремо, але все це у неподільній єдності… Утворення дієслова, імені та ін.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Є вже такий розклад і видозміна чуттєвого образу, які передбачають інші, простіші явища, які йдуть за створенням слова» [19].

У своєму дослідженні ми послуговуємося МПК, розробленим О. Селівановою. Такий підхід дає змогу поглибити уявлення про закономірності відтворення в мові східнослов'янських пам'яток етнічної свідомості, специфіку інтеріоризації етносами світу дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду. Дослідження мотивації номінативних одиниць у писемних східнослов'янських пам'ятках XIV–XVII ст. в когнітивно-ономасіологічному аспекті спрямоване на встановлення зв'язку між ономасіологічною структурою слова та концептуальною структурою знань, на підставі якої здійснюється внутрішнє програмування мотиваційної бази та селекції мотиватора найменування. Наприклад: **Заматерети** дзеясл. Састарыцца. дочка фаноуилова… заматеріла в о днехъ своих (Чэцця, 138) [ГСБМ, 10, с. 285]; **Жировати** дзеясл. 1. Пасвіцца, харчавацца. «къ кон поки в лѣсѣ з^{s} дикими бестіами жирүэтъ, в^{s} людской владзы небываетъ (Мак., 215) [ГСБМ, 10, с. 33]; 2. // перан. Жыць, знаходзіцца (у достатку). Сама теж ласка в^{s} дш̃и жирүетъ (Мак., 333) [ГСБМ, 10, с. 33]; **Жителствовати** дзеясл. Пражываць. Который везваньѧ, стоговыгнанѧ, допанасвоего, завшесѧ сподѣваетъ, и добре на привитаню его пописати сѧхотѧчи, со страхомъ, и трепетомъ житіѧ свого времѧ жител^{s}ствүетъ (Карп., 10) [ГСБМ, 10, с. 33]; **Жолдовати** дзеясл. Служыць. Хто теды и межи нами братіе естъ нечисть и есть Сотником^{s} многими зл**о**стьми опанованым^{s}, а за марн**о**стѧми свѣта сего оугонѧючисѧ жолдꙋ̈етъ Цесарови вѣка сего: мовити мает^{s} нее стемъ годен Гꙋ̃, абы сполдахъмойвшол (Каліс, II, 20 б) [ГСБМ, 10]; **Забороновати** дзеясл. Апрацаваць глубу бараной. На бочку жита дякла взорати и засѣяти и забороновати (АСД, III, 1560) [ГСБМ, 10, с. 92]; **Завархолитися** дзеясл. Пачаць сварыцца, спрачацца. Бурду и з ваду панъ Новицкий съ паномъ Борковъскимъ межы собою зачали и зъ собою завархолилися (АВК, XVIII, 284, 1625) [ГСБМ, 10, с. 106]; **Завихритися** дзеясл. зв. Абурыцца, усхваляваццца, узбунтавацца. на день его здивилисѧ послѣдни а первуй завихрилис: то чіюж си соутъ сопочиванѧ кривдного и сее ест мѣсто не вѣдꙋ̈щаго бг̃а (Зб. 262, 19б) [ГСБМ, 10, с. 129]; **Ґенеалоґовати, кгенеалокговати** дієсл. недок. виводити родовід: С котрых сѧ, Цный Григорїй Кгєнєалокгоует?: И вєдлꙋ̈г отъ ных в^{s} лавѣ

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

сѧ добрый найдоує(т) (Львів, 1615 Лям. Жел. 7) [СУЛМ, 7]; **Голубѣти** дієсл. недок. (мати голубий колір) голубіти: голꙋ̀бѣю соцesco (Уж. 1645, 60 зв.) [СУЛМ, 7, с. 11]; **Гомонити** дієсл. недок. (розмовляти тихо, приглушено) гомоніти: мовˢлю, гꙋ̀чꙋ̀ (1596 ЛЗ 57) [СУЛМ, 7, с. 14]; **Горловати** дієсл. недок. (важко, без відпочинку працювати) гарувати, алє отъ бѣда! Нє хочєм датъ дїавол кажє(т) тобі працовати, горловати али в сє зара(з) справвоуєш? (поч. XVII Хрон. 114 зв.–115) [СУЛМ, 7, с. 32]; **Горшити** дієсл. недок. (cmn. gorszyc) (кого) Подавати поганий приклад, діал. згіршувати: Пржто(ж) радоватисѧ в каран(ю) достою(т) лѣпшє, ани(ж)ли горбити (Острог, 1587 См. Кл, 12); в школах там же будучих млод з розного стану люди й наукою блудною горбити и заражати… допустил? (Люблін. 1644 Арх ЮЗР 1/VI. 795) [СУЛМ, 7, с.41]; **Господствовати, господьствовати** дієсл. недок. Панувати, правити: простыи люде… хотят притерпѣти великую досаду и смерть дѣля Христа Бога, чом Бог меть господьствовати и правда его на нас прiйдет (XVI ст. НЄ 105) [СУЛМ, 7, с. 54]; **Громадити** дієсл. нелок. 1. (збирати, складати що-небудь докупи) громадити: aggero громадити (I пол. XVII ст. Сем. 18) [СУЛМ, 7, с. 94]; **ЗАМУСОРИТИ**. Замусорить. Отъ самаго Царяграда и Чернаго моря по всему Бѣлому морю не сыщешь нигдѣ ни единаго мѣста чистаго, гдѣ мы ѣхали, новездѣ засорено и замусорено бѣлымъ камнемъ. Арс. Сух. Проскинитарий, 25. 1653 г. [СРЯ, Вып. 5, с. 245].; **ЗАНОЧЕВАТИ**. Заночевать. И он Ивашко с ними пошол вмѣсте и заночевали за Москвою рекою на берегу у Николы Заятцкого в Лесном ряду. (Подложн. пис., 373. 1634 г.) [СРЯ, Вып. 5, с. 252]; **ЗАОРЛИТИ.** 1. Поставить государственное клеймо в виде орла. Торговымъ всякимъ людемъ соль мѣрили в указную кад‹ь›, какову они заорляимъ дали. (Астрах. а., № 1148, сст. 106. 1629 г.); 2. Отметить что-л. владельческим клеймом, знаком. Меренъ гнѣдъ… Меренъ сѣръ... И тѣ выше писанныя лошади заорлены. (Д. Шакловит. I, 526. 1689 г.) [СРЯ, Вып. 5, с. 253]; **ЗАПѢНИТИСЯ**. **Запѣнився**, в знач. нареч. С пеной у рта от бешенства. В тож время услыша шелоскотъ и сапание по лѣсу, понеже кабанъ устрашенъ и раздраженъ видя ихъ толь мало, бежа на нихъ запѣнився. (Мелюзина, 88. XVII в.) [СРЯ, Вып. 5, с. 261]; **ЗЕМЛЕДѢЛАТИ**. Возделывать, обрабатывать землю. Изиде господинъ на поле земледѣлати. (Сл. Евф. О мил.,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

46. XVI в.) [СРЯ, Вып. 5, с. 373]; **ЗЕЛЕНѢТИ**. Зеленеть. Откуду зеленѣеть смарагдово е͡ство на всякое время, а не на веснѣ тъкмо. (Шестодвев Г. Пизида, 44. XV в.) [СРЯ, Вып. 5, с. 369]; **ЗВѢРОВАТИ**. Охотиться иазверей. Ездил де брат его Менгузазверовать и съехался де с Алеевыми татары. (Гр. Сиб. Милл. II, 181. 1603 г.) [СРЯ, Вып. 5, с. 351]; **ЗАЧЕЛЮСТИТИ**. Ударить по лицу. О уранившихъ же и зачелюстившихъ Хр͡ста Исаия пр͡оркъ, аки от лица Хр͡стова, тако рече. (Скрижаль, III, 217. 1656 г.) [СРЯ, Вып. 5, с. 338]. Відіменні дієслова поєднують у своїй ономасіологічній структурі когнітивні ознаки іменних частин мови, що є протиставленими в граматичному відношенні, і маніфестують дію на підставі її кореляції з певною субстанцією. Застосування когнітивно-ономасіологічного механізму відіменних дієслів у формуванні східнослов'янської мовної концептосфери XIV–XVII ст. концептуалізує лінгвопсихоментальну операцію ономасіологічної структури дієслівності на підставі вибору мотиватора зі структури знань про позначуване, представлену ментально-психонетичним комплексом, кваліфікованим різними психічними функціональними модулями людської свідомості.

1. Аспекты семантических исследований / отв. ред. Н. Д. Арутюнова, А. А. Уфимцева. – Москва : Наука, 1980. – 357 с.

2. *Бацевич Ф. С.* Передмова // *Космеда Т. А.* Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики. – Львів : Видавництво ЛНУ, 2000. – С. 3–5.

3. *Винокур Г. О.* Избранные работы по русскому языку. – Москва : Наука, 1959. – 492 с.

4. *Вихованець І. Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови. – Київ : Наукова думка, 1992. – 222 с.

5. *Вихованець І. Р.*, *Городенська К. Г.*, *Русанівський В. М.* Семантико-синтаксична структура речення. – Київ : Наукова думка, 1983. – 219 с.

6. *Выготский Л. С.* Мышление и речь // *Выготский Л. С.* Собрание починений : в 8 т. – Москва : Педагогика, 1982. – Т. 2. – С. 5–361.

7. *Даниленко В. П.* Ономасиологическое направление в истории грамматики // Вопросы языкознания. – 1988. – № 3. – С. 108–131.

8. *Дубров А. Г.*, *Пушкин В. Н.* Парапсихология и современное естествознание. – Москва : Сов.-амер. предпр. Соваминко, 1990. – 170 с.

9. *Жаналина Л. К.* Сопоставительное словообразование русского и казахского языков. – Алма-Ата : Респ. изд. кабинет КАО, 1998. – 154 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

10. *Земская Е. А.* Словообразование как деятельность. – Москва : Наука, 1992.

11. *Караулов Ю. Н.* Русский язык и языковая личность. – Москва : Наука,1987. – 263 с.

12. *Кубрякова Е. С.* Номинативный аспект речевой деятельности. – Москва : Наука, 1986. – 158 с.

13. *Кубрякова Е. С.* Части речи с когнитивной точки зрения. – Москва : Институт языкознания РАН, 1997. – 331 с.

14. *Леонтьев А. А.* Основы психолингвистики. – Москва : Смысл, 1999. – 287 с.

15. *Лещак О. В.* Методологические основы функционального исследования языковой деятельности: дис.. … д-ра филол. наук. – Краснодар, 1997. – 35 с.

16. *Марков Ю. Г.* Функциональный подход в современном научном познании. – Новосибирск : Наука, 1982. – 255 с.

16. *Паршин П. Б.* Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2. – С. 19–42.

18. *Погиба Л. Г.* Семантичне поле відіменникових дієслів спільної дії в сучасній українській мові // Питання граматичної будови української мови: Зб. наук. праць. – Київ : Вид-во КДПІ, 1979. – С. 75–87.

19. *Потебня А. А.* Теоретическая поэтика / А. А. Потебня // [сост. вступ. ст., коммент. А. Б. Муратова]. – Москва : Высшая школа, 1990. – 344 с.

20. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / отв. ред. Б. А. Серебренников. – Москва : Наука, 1988. – 216 с.

21. *Селиванова Е. А.* Когнитивная ономасиология (монография) / Е. А. Селиванова. – Киев : Издательство украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.

22. *Селиванова Е. А.* Когнитивно-ономасиологический фактор полисемии производной лексики // Вісник Черкаського ун-ту. Серія «Філол. науки». – Черкаси, 2001. – Вип. 25. – С. 3–10.

23. *Селіванова О. О.* Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – Київ : Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.

24. *Смирницкий А. И.* К вопросу о слове. Проблема тождества слова // Труды ин-та языкозн. АН СССР, 1954. – Т. 4. – С. 3–49.

25. *Торопцев И. С.* Словопроизводственная модель. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1986. – 147 с.

26. Узнадзе Д. Н. Психолингвистические исследования. – Москва : Гос. издат., 1966.

27. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи / отв. ред. Е. С. Кубрякова. – Москва : Наука, 1991. – 240 с.

27. *Ченки А.* Семантика в когнитивной лингвистике // Фундаментальные направления в современной американской лингвистике. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1997. – С. 340–369.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

29. *Ченки А.* Современные когнитивные подходы к семантике: сходства и различия в теориях и целях // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2. – С. 68–78.

30. *Шубин Э. П., Троицкая Н. Б.* Дефиниционно-ассоциативная теория внутренней структуры слова (английский язык). – Калинин : Изд-во КГПИ, 1971. – 75 с.

31. *Щерба Л. В.* Языковая система и речевая деятельность. – Ленинград : Наука, 1974. – 428 с.

32. Языковая номинация. Общиевопросы / отв. ред. Б. А. Серебренников. – Москва : Наука, 1977. – 354 с.

33. *Янценецкая М. Н.* Семантические вопросы теории словообразования. – Томск : Изд-во Алтайского ун-та, 1979. – 237 с.

34. *Grzegorczykowa R.* O dzialaniach zamierzonych i mimowolnych // Word ar physicians for an ailing Mind: Sagner Slavistische sammlung. – M*ü*nchen. – Band 17. – 1991.

35. *Lakoff G., Johnson M.* Metaphors We Live By. – Chicago : CUP, 1980. – 242 p.

36. *Lipka L.* An Outline of English Lexicology. – T*ü*bingen : Univ. Press., 1990. – 122 p.

37. *Mathesius V.* Nove proudy a smery v jazykovednem // Z klasickeho obdobi Prazske Školy 1925–1945. – Praha, 1972.

38. *Puzynina I.* O pojęciu synchronicznej pochodnosci deriwatow // Problemy współczesnego slowotworstwa a dydaktyka universytecka. – Warszawa, 1972. – S. 17.

Список скорочень

ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 1–12 / Акадэмия навук Беларускай ССР. Інстытут мовознаўства імя Якуба Коласа. – Минск : Навукаі тэхника, 1982–1992.

СУЛМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 1–12 / Національна Академія Наук України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996–2002.

СРЯ – Словарь русского языка XI–XVII вв. – Вып. 1–13 / Академия Наук СССР. Институт русского языка. – Москва : Наука, 1974. – 1985.

НТСУМ – Новий тлумачний словник української мови: в 4 т. / Укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – Київ : Аконіт, 1999. – Т. 1–4.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Ольга Заневич

(Львів)

ВЛАСНЕ ЗВОРОТНІ ДІЄСЛОВА: СТАТУС, ОСОБЛИВОСТІ, КОНЦЕПЦІЇ

У статті репрезентовано класифікації зворотних дієслів та терміни на позначення відповідних груп цих лексем в українських граматичних працях XX – початку XXI ст. Розглянуто особливості тлумачення власне зворотних дієслів із погляду перехідності / неперехідності в граматичній традиції XX – початку XXI ст.

The classifications of properly reflexive verbs and the terms to designate the corresponding groups of these lexemes in the Ukrainian grammatical works of the XX – early XXIst centuries are represented in the article. The peculiarities of the interpretation of properly reflexive verbs from the point of view of transition / intransition in the grammatical tradition of the XX – early XXI centuries are considered.

У сучасних українських мовознавчих студіях переважає думка, що загальне значення, яке властиве всім дієслівним утворенням із словотвірно-граматичною функцією постфікса *-ся* – це зосередженість, замкнутість дії на суб'єктові, що виступає носієм предикативної ознаки. Словотвірно-граматична роль афікса *-ся* виявляється у тому, що в «дієсловах на -ся на значення неперехідності нашаровуються нові лексичні значення, тобто утворюється нова лексема» [13, с. 9; див. ще: 14, с. 233; 1, с. 201]. Пропонована розвідка є частиною до створення комплексного дослідження, оскільки вже опубліковано низку розвідок із цього аспекту [див.: 5; 6], які доповнюють цілісну картину розуміння власне зворотних дієслів в українській мові загалом та в українській мові XVI–XVII ст. зокрема.

Зауважмо, що кінець XIX – перша половина XX ст. для українського мовознавства був періодом пошуку відповідних термі-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

нів на позначення такого типу дієслів. Зокрема, у граматиках [1] фіксуємо терміни ***рефлексійні дієслова*** (Є. Тимченко (1907) [20]), ***вертальні дієслова*** (І. Нечуй-Левицький (1913) [14]), ***зворотне дієслово*** (В. Сімович (1919) [19], М. Левицький (1923) [8], М. Угрин-Безгрішний й А. Лотоцький (1937) [21]). Натомість у лінгвістичних працях ІІ половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. вже закріпився термін ***зворотне дієслово***, однак досі немає однозначного поділу цих дієслів за семантикою. Також не знаходимо одностайності серед мовознавців і щодо того, які зворотні дієслова слід зараховувати до кожної з виокремлених груп і які терміни слід вживати на їх позначення. Отже, лінгвісти виокремили:

1) **власне зворотні дієслова** (*взуватися, одягатися, голитися*) (Б. Кулик (1948), М. Жовтобрюх (1972), М. Леонова (1983), К. Городенська (2004), І. Ющук (2004, 2008), Н. Марчук (2005), М. Плющ (2005, 2010), І. Фаріон (2009), О. Микитюк (2010));

2) **взаємно-зворотні дієслова** (*цілуватися, обніматися*) (Б. Кулик (1948), М. Жовтобрюх (1972), М. Леонова (1983), К. Городенська (2004), І. Ющук (2004, 2008), М. Плющ (2005, 2010), Н. Марчук (2005), І. Фаріон (2009), О. Микитюк (2010));

3) **загально-зворотні** (*веселитися, дивуватися*) (М. Жовтобрюх (1972), М. Леонова (1983), К. Городенська (2004), І. Ющук (2004, 2008), М. Плющ (2005, 2010), Н. Марчук (2005), І. Фаріон (2009), О. Микитюк (2010));

4) **непрямо зворотні** (*запасатися, готуватися*) (М. Жовтобрюх (1972), М. Леонова (1983), К. Городенська (2004), І. Ющук (2004, 2008), М. Плющ (2005, 2010), Н. Марчук (2005), І. Фаріон (2009), О. Микитюк (2010)).

Варто зазначити, що частину зворотних дієслів трактують як **пасивно-якісні** (М. Жовтобрюх (1972) [3], М. Плющ (2005, 2010) [16; 17], О. Микитюк (2010) [12]), або як **пасивно-безоб'єктні** (Б. Кулик (1948) [7]), напр.: *папір рветься, лоза гнеться, скло б'ється, стіл розсувається*. Як **безоб'єктно-зворотні** (К. Городенська (2004) [1], І. Ющук (2004, 2008) [24; 25], Н. Марчук (2005) [11], І. Фаріон (2009) [22]), або як **активно-безоб'єктні** (Б. Кулик (1948) [7], М. Жовтобрюх (1972) [3], М. Леонова (1983) [9], М. Плющ (2005) [16] тлумачать також дієслова у словосполученнях типу *курка несеться*, *собака кусається, кішка дряпається*.

Мовознавці не змогли дійти згоди і щодо ще однієї групи зворотних дієслів. Трактовані як **зворотно-пасивні** (М. Жовто-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

брюх (1972) [3], О. Микитюк (2010) [12]), або як **безособові** (М. Леонова (1983) [9]) або як «**інші дієслова з афіксом -ся**» (Б. Кулик (1948) [7]) фіксуємо у словосполученнях типу *мені пригадується, йому добре працюється, не спиться йому*.

Однак варто зазначити, що зі всіх виокремлених груп лише у власне зворотних дієсловах давній займенник **СѦ** не втратив свого значення. Отож, мета запропонованої розвідки – окреслити особливості трактування власне зворотних дієслів (до уваги взято граматичні праці різного типу та характеру XX – початку XXI ст. – академічні граматики та підручники для вищих навчальних закладів, гімназій і шкіл). Дослідження аналізованих дієслів передбачає розгляд таких двох аспектів:

1) визначення терміна «власне зворотне дієслово» у граматиках XX – початку XXI ст.;

2) трактування власне зворотних дієслів із погляду перехідності / неперехідності та стану у граматиках указаного періоду.

У сучасних лінгвістичних працях окреслено основні синтаксичні ознаки, які відрізняють власне зворотні дієслова від інших зворотних:

1) суб'єкт збігається з прямим об'єктом й означає істоту;

2) непрямий об'єкт (переважно в орудному відмінку без прийменника) означає конкретний предмет;

3) можливе сполучення дієслова із займ. *сам*, який підкреслює тотожність суб'єкта-діяча і прямого об'єкта;

4) наявність відповідних перехідних дієслів без постфікса *-ся*;

5) семантико-граматична відповідність (хоч і не абсолютна) власне зворотних дієслів сполученням відповідного незворотного дієслова із займенником *себе* [23, с. 477; 13, с. 11].

На думку українських мовознавців, власне зворотні дієслова позначають:

1) (конкретну) дію:

• об'єктом якої є сама «дійова особа» – суб'єкт дії [7, с. 174];

• яка поширюється на «дійову особу» (чи якусь іншу живу істоту), що є прямим об'єктом власної дії [3, с. 332];

• що її виконує суб'єкт, який одночасно є й об'єктом дії [1, с. 201];

• суб'єктом і об'єктом якої виступає та сама особа [16, с. 233; 17, с. 125];

2) (конкретну) дію:

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

• скеровану на діяча [9, с. 179];

• яка спрямовується на самого діяча, змінюючи його фізичні або духовні характеристики [13, с. 9];

• спрямовану на самого її носія [24, с. 375; 25, с. 375; 22, с. 246];

• виконавцем якої є дійова особа, на яку ця дія й поширюється [10, с. 176; 11, с. 216];

• яка, виходячи від особи, спрямована на неї [12, с. 311];

3) збіг об'єкта і суб'єкта дії [2, с. 372]. Як різновид у цій групі, А. П. Грищенко та Л. І. Мацько виокремлюють т. зв. побічно-зворотні дієслова (*братися, триматися, чіплятися (за руки, дерево), тертися, ударитися (об дерево)*) [див. також: 5, с. 378].

Неоднозначним залишається питання графічного оформлення терміна «власне зворотне дієслово». У лінгвістичних працях другої половини XX – початку XXI ст. фіксуємо написання:

• через дефіс – **«власне-зворотні»** (Б. Кулик (1948), М. Жовтобрюх (1972), К. Городенська (2004), І. Ющук (2004), Н. Марчук (2005), О. Микитюк (2010));

• окремо – **«власне зворотні»** (М. Леонова (1983), М. Плющ (2005), І. Ющук (2008), І. Фаріон (2009)).

Ще один аспект, на який варто звернути увагу, – це трактування власне зворотних дієслів із погляду категорії стану та перехідності / неперехідності. Зауважмо, що в граматиках першої половини XX ст. власне зворотні дієслова репрезентовано як дієслова ***зворотного стану*** (І. Нечуй-Левицький, В. Сімович, М. Левицький). Натомість лінгвісти другої половини XX – початку XXI ст. ці лексеми трактують як дієслова ***активного стану*** (М. Леонова (1983), М. Русанівський (1993), Н. Марчук (2001), К. Городенська (2004), Л. Алексієнко (2013) та ін.) або розглядають у межах ***зворотно-середнього стану*** (Жовтобрюх (1972), М. Плющ (2005), О. Микитюк (2010) та ін.

На підставі опрацьованих українських та зарубіжних граматичних праць XX – початку XXI ст. можна виокремити такі основні концепції трактування власне зворотних дієслів. Зокрема ці дієслова тлумачать як:

• *перехідні* (В. Сімович (1919); М. Левицький (1923); О. Панейко (1950));

• *перехідні зворотні* (Стаміровська (1955));

• *неперехідні* (Угрин-Безгрішний, Лотоцький (1937); М. Леонова (1983); Русанівський (1993); Н. Марчук (2001); К. Городенська (2004); М. Плющ (2005); Л. Алексієнко (2013));

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

• *відсуб'єктні зворотні дієслова інкорпорованого об'єкта* (Н. Янко-Триницька (1962));

• *двоаргументні дієслова «усіченого» типу* (А. Загнітко (1996)).

1. *Власне зворотні дієслова як перехідні.* У цьому випадку йдеться про семантичний характер перехідності власне зворотних дієслів. Як зазначив В. Сімович у «Граматиці української мови» (1919): «Буває й так, що дієслово перехідне, але ж дійство звертається на того, хто його виконує, наприклад: *мию ся, голить ся*. Це дієслова зворотні. Їх пізнати по тому, що вони мають при собі зворотний займенник *ся*. Коли дійство не звертається на предмет, що роботу виконує, а на інший предмет, то цього *ся* немає, наприклад: *мию (руки), голить (бороду)*. То так зворотні дієслова – це перехідні дієслова, тільки що предметом, на який дійство переходить, являється той, що роботу виконує» [19, с. 241–242].

На цю особливість власне зворотних дієслів звернули увагу також М. Левицький (1923) та О. Панейко (1950). Зокрема, мовознавці у своїх працях стверджували, що це – перехідні дієслова, особливістю яких є те, що виконавець дії і той, на кого дія переходить, збігаються [8, с. 102; 15, с. 121]. Натомість І. Нечуй-Левицький на цьому не акцентував, а лише вказував на тотожність займенника *себе* та постфікса *-ся*, наводячи відповідні приклади: *діти вмиваються, мати зачісується* і *діти вмивають себе, мати зачісує себе* [14, с. 64].

Зауважмо, що в польському мовознавстві 50–60-х років XX ст. також була поширеною теорія про семантичний характер категорії перехідності: З. Стаміровська на конкретних прикладах виокремила «перехідні звичайні», «перехідні зворотні», «перехідні взаємні», «перехідні пасивні» дієслова [27, с. 248–249].

2. *Власне зворотні дієслова як неперехідні.* У значній частині граматичних праць XX ст. вказано, що «всі дієслова з постфіксом *-ся* належать до неперехідних: *боятися, битися, сміятися* та ін. У багатьох випадках морфема *-ся* виступає як засіб нейтралізації перехідності: *нести* (перех.) – *нестися* (неперех.), *калічити* (перех.) – *калічитися* (неперех.)» [18, с. 233; див. також: 21, с. 41–42; 3, с. 351; 1, с. 201]. Зауважмо, що, на думку М. Леонової, «об'єкт дії в активній конструкції може виражатися займенником себе: *Я одягаю себе*. У таких випадках суб'єкт і об'єкт семантично збігаються. Словосполучення дієслова з займенником себе грамати-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

калізується в однозначну з ним форму дієслова з афіксом *-ся*, що втратила перехідність: *одягати себе – одягатися*» [9, с. 178–179].

3. *Власне зворотні дієслова як відсуб'єктні зворотні дієслова інкорпорованого об'єкта.* У 60-х роках ХХ ст. значною мірою руйнує традиційний погляд на зворотні дієслова Н. А. Янко-Триницька у праці «Возвратные глаголы в современном русском языке» (1962). Дослідниця не заперечує, що «постфікс *-ся* походить від знахідного відмінка зворотного займенника, проте зворотні дієслова в сучасній мові ніколи повністю не рівні за значенням твірному незворотному дієслову+ зворотний займенник *себе*, напр.: *сердитися ≠ сердити себе, почуватися ≠ почувати себе*» [26, с. 53]. Однак мовознавець зазначає, що, справді, «серед зворотних дієслів є невелика кількість таких, які синонімічні незворотному дієслову із додатком *себе*, але тільки синонімічні, повної ж рівнозначності здебільшого не буває» [26, с. 55].

Н. Янко-Триницька припускає, що власне зворотними дієсловами можна би було назвати такі зворотні дієслова, у яких *-ся* синонімічне *себе* (про тотожність вона не говорить), тобто словотвірне значення яких опирається на словосполучення, що складається із перехідного дієслова і додатка *себе*. Відповідно аналізовані зворотні дієслова Н. Янко-Триницька кваліфікує як «відсуб'єктні зворотні дієслова інкорпорованого об'єкта» [26, с. 182].

4. *Власне зворотні дієслова як двоаргументні дієслова «усіченого» типу.* Наприкінці ХХ ст. у лінгвістиці утвердився функціональний підхід до аналізу речення, і, відповідно, власне зворотні дієслова почали трактувати як «двоаргументні дієслова "усіченого типу", які з глибинного боку дорівнюють іншим двовалентним дієсловам, у яких позиція другого актанта матеріально виражена (формант *-ся*, форма акузатива)» [4, с. 286]. На думку А. Загнітка, «формальна двовалентність, семантична одновалентність (дія спрямована на її виконувача) – рефлексивна, яка закладена в самій семантичній структурі дієслів» [4, с. 286]. Тобто це дієслова на позначення зміни зовнішності суб'єкта, набуття ним якісно нових навичок, ознак (*фарбуватися, маскуватися, учитися, тренуватися*), які є всі підстави зарахувати до двоаргументних дієслів «усіченого» типу, їхній другий актант міститься в самій структурі дієслова, його показником виступає елемент *-ся* (*Я фарбуюся → Я фарбую себе; Микола миється → Микола миє себе*)» [4, с. 286].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Отже, природа власне зворотних дієслів і на сьогодні залишається до кінця не вивченою. Це особливі з семантичного погляду дієслова, які потребують докладного аналізу в сучасних граматичних студіях. Адже попри всі наявні тлумачення та концепції, досі не була врахована семантика перехідних дієслів, зокрема дієслів фізичної дії, від яких творяться відповідні зворотні дієслова. Відповідно, на нашу думку, власне зворотні дієслова – це дієслова, які є неперехідними граматично (постфікс *-ся* нейтралізує перехідність та унеможливлює наявність об'єкта дії) та перехідними семантично (об'єкт дії закладений у семантиці дієслова, оскільки постфікс *-ся* є рівнозначний / синонімічний зворотному займеннику *себе*).

[1] Повний список граматик див.: *Заневич О.* Українська мова XVI–XVII ст.: дієслово. Семантика, перехідність, об'єкт. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. – С. 249–259.

1. *Городенська К.* Зворотні дієслова // Українська мова. Енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 2004. – С. 201.

2. *Грищенко А. П., Мацько Л. І.* Дієслово // Сучасна українська літературна мова: підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – 3-тє вид., доп. – Київ : Вища школа, 2002. – С. 360–398.

3. *Жовтобрюх М.А.* Дієслово // Курс сучасної української літературної мови: підручник для ф-тів мови і л-ри пед. ін-тів / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – Київ : Вища школа, 1972. – Ч. І. – С. 320–370.

4. *Загнітко А. П.* Теоретична граматика української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.

5. *Заневич О.* Відсуб'єктні зворотні дієслова деструктивної семантики в українській мові XVI–XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2017. – Вип. 64. – Ч. І. – С. 378–384.

6. *Заневич О.* Відсуб'єктні зворотні дієслова із загальним значенням 'задовольняти побутові потреби' в українській мові XVI–XVII ст. // Наукові праці. Серія «Філологія. Мовознавство» ЧДУ ім. П. Могили. – Миколаїв, 2016. – С. 46–50.

7. *Кулик Б.* Курс сучасної української мови. – Київ : Радянська школа, 1948. – 331 с.

8. *Левицький М.* Українська граматика для самонавчання. – Лейпциг ; Катеринослав : Українське видавництво, 1923. – 197 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

9. *Леонова М.* Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – Київ : Вища школа, 1983. – 264 с.

10. *Марчук Н. Й.* Дієслово // Сучасна українська мова : підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко ; за ред. О. Д. Пономарева. – 2-ге вид., перероб. – Київ : Либідь, 2001. – С. 169–193.

11. *Марчук Н. Й.* Дієслово // Сучасна українська мова : підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко; за ред. О. Д. Пономарева. – 3-тє вид., перероб. – Київ : Либідь, 2005. – С. 208–237.

12. *Микитюк О.* Сучасна українська мова: самобутність, система, норма : навч. посібник. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2010. – 440 с.

13. *Михайлик Р. П.* Семантико-граматична структура дієслів на *-ся* в сучасній українській мові : автореф. дис. … канд. філолог. наук. – Київ, 1995. – 19 с.

14. *Нечуй-Левицький І.* Граматика українського язика. – Ч. І. Етимологія : для двох нижчих класів гімназій та для двохкласних і трьохкласних народних шкіл. – Київ : Друкарня Другої артілі, 1913. – 164 с.

15. *Панейко О.* Граматика української мови. – Авґсбурґ, 1950. – 236 с.

16. *Плющ М. Я.* Граматика української мови : у 2 ч. – Ч. 1: Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – Київ : Вища школа, 2005. – 286 с.

17. *Плющ М. Я.* Дієслово // Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис : підручник / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева. – Київ : Знання, 2010. – С. 113–140.

18. *Русанівський В.* Дієслово // Граматика української мови. Морфологія : підручник / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – Київ : Либідь, 1993. – С. 157–242.

19. *Сімович В.* Граматика української мови: Для самонавчання та в допомогу шкільній науці. – Київ ; Лейпциг : Українська накладня, 1919. – 584 с.

20. *Тимченко Е.* Українська граматика : у 2 ч. – Ч. І. – Київ : Друкарня Т-ва Н. А. Гирич, 1907. – 179 с.

21. *Угрин-Безгрішний М., Лотоцький А.* Коротка граматика української літературної мови. – Рогатин ; Львів : Сині дзвіночки, 1937. – 109 с.

22. *Фаріон І.* Мовна норма: знищення, пошук, віднова (Науково-навчальне видання). – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 336 с. + компакт-диск.

23. *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка. – Ленинград, 1941. – 620 с.

24. *Ющук І. П.* Українська мова : підручник. – Київ : Либідь, 2004. – 640 с.

25. *Ющук І. П.* Українська мова : підручник. – 4-те вид. – Київ : Либідь, 2008. – 640 с.

26. *Янко-Триницкая Н. А.* Возвратные глаголы в современном русском языке. – Москва : Изд-во АН СССР, 1962. – 247 с.

27. *Stamirowska Z.* O wpływie przechodniości i nieprzechodniości czasownika na jego znaczenie indywidualne // Język polski. – Kraków : Krakowska drukarnia naukowa, 1955. – R. XXXV. – S. 247–267.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Українська лексикографія та термінологія: досвід, проблеми і шляхи їх вирішення

І засідання

Віктор Бріцин

(Київ)

СЛОВНИКОВА СПАДЩИНА «ЗОЛОТОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ» УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ І СУЧАСНІСТЬ

У статті показано значення української лексикографії періоду 20-х – початку 30-х років для сучасного мовного розвитку, зазначено перевидані словники того часу.

The significance of Ukrainian lexicography of the period of the 1920s – the beginning of the 1930s for the present-day linguistic development is shown in the article. The republished dictionaries of that time are mentioned.

Активні процеси в розвитку української мови останнього часу зумовлюють необхідність такої ж активної праці, спрямованої на опис сучасних мовних явищ. Тільки поєднання мовної діяльності й постійної фіксації результатів цієї діяльності є основою успішного розвитку мови. Адже ще О. Потебня наголошував, що мова – це діяльність і результат діяльності. Закріплення у словниках результатів мовної діяльності відбиває узагальнені спостереження над мовним розвитком, а отже передбачає постійне звернення не тільки до фактів сьогочасних, але й фактів історично віддаленіших. Сама лексикографічна праця зорієнтована на послідовне використання попередніх лексикографічних описів. Отже, як і мовна діяльність, робота лексикографа спирається на попередній досвід. Щоправда, цей досвід не інтуїтивний, а ментально оформлений.

На жаль, розвиток української лексикографії відбувався не за традиційними канонами наступності. Свідченням цього є те, що значний лексикографічний доробок періоду 20-х – по-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

чатку 30-х років, який справедливо дістав назву «золоте десятиліття» українського відродження, фактично був відкинутий. І хоча зараз досягнення того славетного часу є визнаними, доводиться констатувати, що практичні здобутки і теоретичні вихідні засади, відбиті у словниках зазначеного часу, ще не стали об'єктом докладного вивчення. Ми тільки починаємо осмислювати, як позначилася ця спадщина на сучасній лексикографії, які перспективи входження в мовну діяльність представленої тут лексики. Тому можна тільки вітати перші монографічні дослідження лексикографічної справи 20-х років. Зокрема, згадаю дисертацію Юлії Поздрань «"Російсько-український словник" за редакцією А. Кримського та С. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті» (Київ, 2017). Дуже багато публікацій з аналізом термінологічних словників 20-х – початку 30-х років здійснили термінологи. Хочеться вірити, що аналогічні праці ще попереду. І число їх може бути досить значним, оскільки проаналізувати випадає надзвичайно великий масив словників. За підрахунками В. Кубайчука, упродовж 1921–1933 років було опубліковано або ж створено більше 200 словників [2]. Насправді ж це тільки невелика частка того, що видавалося в Україні, адже крім великих і середніх за розміром праць силами окремих установ і навчальних закладів було надруковано дуже багато суто практичних лексикографічних матеріалів.

Більшість цих словників продовжують перебувати у темряві забуття. І лише деяким з них пощастило бути оцифрованими і представленими в ресурсах Інтернету. Такий стан справ означав, що лексикографічні напрацювання «золотого десятиліття» українського відродження були приреченими на те, щоб залишатися лише фактом історії. Адже якщо представлена там лексика не потрапить у сферу мовної діяльності сьогодення, вона не буде відбита й сучасними словниками, у кращому випадку вони подадуть її як застарілу.

Надання сучасному користувачеві результатів мовної діяльності, мовних пошуків і мовної нормалізації 20-х – початку 30-х років має багатовимірний освітній, культурний і науковий ефект. Адже повернені для широкого вжитку словники містять не тільки відомості про лексику й фразеологію української мови. У них відбита та закарбована у словах історія мови, культури, соціального розвитку, вони містять багатий матеріал про напрями

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

нормалізації мовної системи, її стилістичні ресурси, спонукають до роздумів про сучасне буття мови, і, врешті, виступають джерелом її розвитку.

Цими основними цілями керувався невеличкий колектив редакційної ради серії «Словникова спадщина України», який утворився наприкінці 2016 року. Він об'єднав учених Інституту мовознавства НАН України, Інституту української мови НАН України, а також представників громадських і приватних організацій України. Зупинюся на зробленому і поділюся інформацією про найближчі видання серії.

За неповні два роки вдалося повернути з вимушеного майже столітнього забуття два великі і знаменні багатотомні словники. По-перше, це «Російсько-український словник» за редакцією академіків Агатангела Кримського й Сергія Єфремова [6–11]. Він посідає особливе місце в українській лексикографії. Його унікальність, нев'януча свіжість і багатство очевидні. Ці риси виділяли працю на тлі солідних попередніх словників, насамперед «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка, вони залишилися актуальними й сьогодні, коли вітчизняна мовознавча наука заслужено пишається низкою багатотомних академічних лексикографічних описів української мови, найбільшим і найповнішим із яких є «Словник української мови» в одинадцяти томах. Та, на жаль, Словник за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова, який Іван Огієнко оцінив як «найцінніший словник, що має в нас епохове значення» [2, с. 75], а академік Юрій Шевельов вважав «одним з монументальних пам'ятників українського культурного відродження 20-х років» [17, с. 32] з політичних мотивів залишався маловідомим для українського користувача. Він не перевидавався, мало того, «Російсько-український словник», який почав виходити з 1924 року, як і його творці, зазнав репресій: його 4-й том, повністю підготовлений до друку, було знищено.

У чому ж полягає секрет молодості й привабливості навіть для сьогодення цієї праці? Відповідь на це запитання може бути дуже розлогою. Але, мабуть, найважливішою причиною вражаючого магнетизму й значущості для нашого часу і прийдешніх поколінь «Російсько-українського словника» за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова є те, що в ньому віддзеркалилася закоханість у рідну мову його творців,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

імена яких є символами українського національного розквіту й високої духовності.

Очолили роботу над словником один із засновників української академії наук, її неодмінний секретар, директор Інституту української ділової мови академік Агатангел Кримський – учений-енциклопедист, поліглот, всесвітньо відомий дослідник Сходу, письменник і перекладач, а також академік Сергій Єфремов – віце-президент ВУАН, блискучий літературознавець. Разом з ними словник редагували видатний український мовознавець, член Харківської правописної комісії Всеволод Ганцов, визначний український мовознавець, укладач першого орфографічного словника української мови Григорій Голоскевич, українська письменниця, перекладачка, педагог Марія Грінченко, літературознавець і мовознавець Андрій Ніковський. Пізніше до упорядкування словника приєдналися мовознавці Володимир Ярошенко та Михайло Калинович.

Концептуальна спрямованість на відбиття в словнику всього багатства української мови зумовила принципи добору мовного матеріалу, опрацьованого в словнику. Його картотека, яка становила майже 400 тисяч карток українського слововживання і вчетверо перевищувала картотеку «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка, була сформована не тільки на основі книжних стилів, до неї залучено також великі масиви усної розмовної мови. Джерельне багатство фактичного матеріалу, використаного під час укладання словника, зумовило й принципи побудови перекладної частини: у словнику російське слово здебільшого перекладається не одним українським словом, а синонімічним рядом. Академік Ю. Шевельов зазначає: «Автори надали словникові характеру синонімічного словника. Проти російського слова вони подавали спершу український відповідник, а далі більш-менш повно українську синоніміку цього відповідника. Фактично вони дали, особливо в другому і третьому томі, український синонімічний словник, тільки що впровідне слово було російське» [17, с. 33]. Особливістю словника було й те, що в ньому «проявлялися, часом змагавшися, дві тенденції – одна народницька, наставлена на ідеалізацію всього етнографічно-селянського, друга – більш інтелігентська, почасти європеїзаторська» [17, с. 33]. Тому одиниці, які становили синонімічний ряд, часто належали до різних функціональних сфер української

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

мови, а отже, крім усталених у літературній мові одиниць, віднаходимо в словнику слова та їхні форми, притаманні діалектному, розмовно-побутовому мовленню: *а́вгуст – а́вгуст, се́рпень; апре́ль – кві́тень, цві́тень; авро́ра – авро́ра, світова́ зоря, ра́нішня зоря́, зірни́ця; аксесуа́р – аксесуа́р, приченда́л; астролябия – астролябія, верца́дло; афи́ша – афі́ша, опо́вістка; аерона́втика – аерона́втика, повітроплава́; а́рия – а́рія, спі́ванка.* Укладачі словника зазвичай не здійснюють стильового маркування членів синонімічних рядів, залишаючи пошук найточнішого відповідника ситуації спілкування користувачеві.

Про синонімічне багатство перекладної частини «Російсько-українського словника» свідчить його порівняння з подальшими словниками. Наприклад, як зазначають дослідники цієї лексикографічної праці, «у словах на літеру "В" Академічний словник до одного слова російського реєстру синонімічний ряд подає у 3591 випадку, тоді як одне слово – у 615 випадках. Для порівняння: Російсько-український словник (Київ, 1948 р.), навпаки, 3131 російське слово перекладає одним українським, а синонімічний ряд подає тільки для 820 слів. Крім того, в Академічному словникові жодного разу не використано калькування як способу перекладу російського слова, тоді як у словникові 1948 року в українській частині скальковано 497 слів»[3, с. 41; 1, с. 87–93].

Зіставлення засвідчує, що склад синонімічних рядів, зафіксованих у «Російсько-українському словнику» і в сучасних словниках, часто не збігається. Наприклад, слово *абсолю́тный* тут перекладено як *абсолю́тний; безумо́вний, беззгля́дний*, тоді як у пізніших працях маємо *абсолю́тний, цілкови́тий, по́вний* [5, с. 2]. Безперечно, такі відмінності не можуть бути лише ілюстрацією шляхів розвитку української мови, вони є також джерелом нових знань про її виражальні можливості. Особливий інтерес становлять відповідники іншомовних запозичень, утворені на власному ґрунті, які відсутні в сучасних словниках: *абстра́ктний – одволі́клий, авія́тор – літу́н, автобіогра́фія – саможиттє́пис; авто́граф – власно́пис, акліматизува́ти – принатурюва́ти.* Часто питомі термінологічні позначення відрізняє прозорість внутрішньої форми, яскрава образність, як, наприклад, це ілюструє переклад термінологічного словосполучення *агглютинативные языки.* Для української мови тут пропонується два позначення: *аглютинативні мови* и *наліпні мови*.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

«Російсько-український словник» за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова містить у собі величезні скарби стійких словосполучень, які для сучасного користувача розкривають нові горизонти виражальних можливостей української мови. Наведемо лише декілька прикладів: *дарова́ть амни́стию – взя́ти чиї́сь прови́ни в непа́м'ять; тут тебе́ и ами́нь – тут тобі́ й гак (край, капу́т); приводи́ть аргуме́нты – подава́ти, аргуме́нти, ста́вити резо́ни; аттеста́т зре́лости – атеста́т достиглости, матура́* тощо.

Словник за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова важливий і для розуміння початкових етапів нормування української мови, зокрема особливостей адаптації іншомовних запозичень. На сторінках словника знаходимо одиниці, які за фонетичними, структурними ознаками та правописом не завжди відповідають сучасним нормам. Одним із прикладів таких відхилень може бути написання слів, запозичених з німецької мови, на позначення осіб, які проходять процедуру для здобуття певної кваліфікації, стану (*Diplomand, Examinand, Habilitand, Kurand, Konfirmand*). У «Російсько-українському словнику» за редакцією Агатангела Кримського їх відтворено з суфіксом *-анд,* наприклад *докторанд* (нім. *Doktorand*), тоді як у сучасній українській мові це слово має суфікс *-ант.*

Процеси засвоєння іншомовної лексики знайшли відображення також в акцентуації слів. Відмінності в наголошуванні найчастіше зумовлені різним баченням ролі мови-джерела запозичення й мови-посередниці у визначенні акцентуації. Наприклад, наголошування *а́лгебра,* засвідчене в «Російсько-українському словнику» за редакцією Агатангела Кримського, відбиває процес запозичення з латинської мови через посередництво польської; натомість форма *а́лгебра* вказує на посередництво німецької мови, що в українській мові з'явилася пізніше під впливом російської мови. Причина фіксації у словнику наголошування *анони́м* пов'язана з тим, що це слово походить від гр. ανώνυμος «безіменний», а тому укладачі словника вважали правильним відбити первинний наголос і в похідних. Аналогічні причини, пов'язані з намаганням зберегти первинні наголоси, предста́влені в мові-джерелі, знаходимо і в інших прикладах: *архієпіско́пія, архіма́ндрія* тощо.

У словнику спостерігаємо чітку тенденцію до максимально точного відтворення на письмі вихідної форми запозиченого

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

слова або ж поширеної слов'янської традиції його передавання. Наприклад, слово *азáрт* перекладено як *газáрд,* що відбиває широко поширену слов'янську традицію відтворення запозичення з німецької мови *Hasárd*, похідного від французького *hazard* (пор. польське *hazard,* чеське, словацьке, верхньолужицьке *hazard,* болгарське *хазáрт, азáрт,* македонське *хазáрд,* сербське *хáзард,* словенське *hazárd,* старе російське *газáрд).* Ті ж міркування, очевидно, зумовили переклад слова *áрфа* як *гáрфа* (пор. німецьке *Hárfe*, польське, чеське, словацьке, верхньолужицьке, словенське *harfa*, македонське, сербське *харфа*), а *акварéль* як *акварéля* (пор. італійське *acquarelle*, польське *akwarela*, чеське *akvarel, akvarela*). *Аккомпанемéнт* укладачі словника передають як *акомпаньямéнт* (пор. італійське *accompagnamento*), *алебáрда* як *галябáрда* (пор. французьке *hallebarde,* яке стало джерелом запозичення через польську і російську мови), *алфавúт* як *альфабéт* (пор. грецьке ἀλφάβητο), *амвóн* як *амбона* (пор. грецьке ἀμβον, поява форми жіночого роду зумовлена, очевидно, впливом питомого синоніма *казáльниця*); *анáлиз* як *аналíза* (пор. польське, верхньолужицьке *analiza*, чеське, словацьке *analýza*, болгарське *анáлиза*, македонське, сербське *анализа*, словенське *analíza*, французьке *analyze*). Слово *анекдóт* відповідно до більш поширеної слов'янської і європейської традиції відтворено як *анекдóта* (пор. польське *anegdota,* чеське, словацьке, верхньолужицьке *anekdota*, македонське, сербське *анегдота*, словенське *anekdota,* французьке *anecdote* від грецького ἀνέκδοτα).

Подаючи варіантні форми запозичених слів, наприклад, *актéр* і *актóр, актé[о]рський, актé[о]рувáти*, укладачі намагалися відбити різні шляхи входження слова в українську мову, зокрема той факт, що запозичення з латинської мови могло відбуватися за посередництва і польської (лат. *aktor*), і французької мови через російську (фр. *akter*). Ця ж настанова – максимальна увага до мови-джерела – зумовила, наприклад, відтворення грецької літери θ як т, а іноді як хв, хт: *акáтист* (пор. грецьке ἀκάθιστος), *анáтема* (пор. грецьке ἀνάθεμα), *анáхтема, анáхтемський*, *апотеóза, аритметика, мітолóгія, Етіóпія.*

У галузі словотвору впадає в око наявність у «Російсько-українському словнику» пригаслих у своїй активності словотвірних афіксів. Зокрема, бачимо ширші, ніж це демонструє сучасна мовна практика, можливості використання префікса *за-* для творення

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

дієслів доконаного виду і похідних від них форм: *заабонува́ти, заабонова́ний, заапелюва́ти, заасингува́ти, заатакований, заатестова́ний*. При творенні прикметників більшої ваги надано суфіксові *-ов(ий), -ов(ий): авангардо́вий, азбуко́вий, азо́товий, анаграмо́вий, помаранчовий, атмосферо́вий*. Спостерігаємо уникання суфікса *-ік* в іменниках чоловічого роду, натомість послідовно застосовано суфікс *-ик* (*акаде́мик* (але *академі́ст, акаде́мія*)).

Готуючи до перевидання «Російсько-український словник» за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова, редакційна колегія чітко усвідомлювала, що ця лексикографічна праця не може розглядатися лише як пам'ятка історії лінгвістичної думки, вона за своїм змістом цілком сучасна і прислужиться ще не одному поколінню шанувальників українського слова. Тому він відтворений максимально точно, аж до збереження шрифту і особливостей набору. Єдиний виняток полягав лише у фіксації за допомогою зірочки (*) окремих помічених друкарських недоглядів. Для допомоги ж користувачеві в адаптації словникового матеріалу до сучасних правописних норм було вирішено підготувати необхідні коментарі і включити їх до окремого довідкового тому.

Інше надзвичайно цікаве багатотомне видання, яке перевидали Інститут мовознавства й Інститут української мови, це «Словник української мови» Бориса Грінченка за редакцією академіка Сергія Єфремова та Андрія Ніковського [13–15].

Безпосередньою підставою для появи у 1927–1928 роках цієї лексикографічної праці стало замовлення від видавництва «Горно» «виготувати доповнений словник Б. Грінченка з тим, щоб додатки складали приблизно 10 % проти основного матеріалу та щоб основний Грінченків матеріал, як і характер його оброблення, зостався незачеплений» [13]. Упорядники встигли випустити лише 3 томи цього словника, які охоплювали лексику на літери А–Н. Адже в липні 1929 року С. Єфремов був заарештований за звинуваченням в організації та керівництві СВУ й засуджений у квітні 1930 року до 10-річного ув'язнення з суворою ізоляцією. Така ж доля спіткала й А. В. Ніковського, якому за аналогічним звинуваченням було винесено смертний вирок, замінений пізніше на вісім років ув'язнення.

Зазначений словник цікавий насамперед лексичним багатством, цікавим поєднанням питомої розмовної і діалектної лек-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

сики з лексикою, що відбивала процеси входження в українську мову різноманітних наукових термінів, нових соціальних, економічних понять.

Крім зазначених багатотомних словників вийшла друком і така перлина українського словникарства, як «Словник ділової мови. Термінологія та фразеологія (проєкт)», створений М. Дорошенком, М. Станиславським та В. Страшкевичем [12]. Ця лексикографічна праця була видана Інститутом української наукової мови Української академії наук у 1930 році накладом 5 тисяч примірників. Вона була підготовлена як «проект нормативного словника, цілком придатний до ділових стосунків і діловодства, складений на основі суто-народньої мови і позбавлений специфічного – селянського, міського чи якогось місцевого (льокалізми) забарвлення» [12, с. 6]. Однак політичні реалії того часу перешкодили будь-яким обговоренням, і це видання фактично потрапило до числа заборонених. Словник, укладений М. Дорошенком, М. Станиславським та В. Страшкевичем, можна назвати вершиною тогочасного лексикографічного опрацювання сфери ділового спілкування. На час його появи, якщо не враховувати численних невеличких словничків періоду визвольних змагань, було укладено більше двох десятків діловодних словників: близько десяти – впродовж перших пореволюційних років і близько дванадцяти – у роки українізації [16, с. 56]. Наукова ґрунтовність «Словника ділової мови. Термінологія та фразеологія» зробила його помітним явищем в історії української лексикографії, тому, незважаючи на довгі роки репресій, закладені в ньому принципи представлення лексики зі сфери ділового спілкування знайшли втілення в багатьох сучасних словниках офіційно-ділової лексики. Цілком відповідними сьогоденню стали підходи до окреслення меж лексичного матеріалу, а також способів його представлення і нормативної кваліфікації.

На завершальній стадії сьогодні перебуває робота з перевидання «Українсько-російського словника» Андрія Ніковського. Цей словник, випущений 1926 року посідає помітне місце в лексикографічній спадщині «золотого десятиліття» українського національно-культурного відродження. Реєстрова частина словника, відбиваючи зв'язки з реєстром Словника Бориса Грінченка, демонструє прагнення повно включити нову, актуальну для того

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

часу лексику. Всього таких доданих слів було близько 10 тисяч. Андрій Ніковський і його помічники широко залучили записи, здійсненні академіком Агатангелом Кримським на Звенигородщині, – близько 5 тисяч слів. Джерелами поповнення реєстру стали художні твори Івана Франка, Леся Мартовича, Марка Черемшини, Богдана Лепкого, Ореста Левицького, Степана Васильченка, а також матеріали газети «Пролетарська Правда», у якій мовним редактором був відомий мовознавець, фахівець у галузі стилістики й культури української мови Микола Гладкий, різноманітні етнографічні збірки, а також матеріали термінологічних словників того часу. За широтою й багатством реєстру словник Андрія Ніковського був помітним кроком уперед не тільки порівняно з дореволюційним словникарством, він випереджав і сучасні йому лексикографічні праці.

Формулюючи вихідні принципи побудови Словника, Андрій Ніковський чітко визначає, що ця праця належить власне до перекладних словників, призначенням яких є наведення лексичних паралелей, а не тлумачення реєстрових слів. У цьому плані він вбачає подібність створеного ним «Українсько-російського словника» до фундаментальної праці «Російсько-український словник» за редакцією Агатангела Кримського і Сергія Єфремова, у роботі над яким він також брав безпосередню участь. Зазначена особливість цього словника, що зумовила його цілковиту оригінальність для свого часу, робить його етапним явищем у розвитку перекладної вітчизняної лексикографії.

Отже, можна констатувати, що за незначний час вдалося перевидати найважливіші загальномовні словники 20-х – початку 30-х років, однак це лише початок великого за своїми задумами проекту, спрямованого на активізацію мовної діяльності, збагачення виражальних засобів української мови.

---

1. *Дячук Т.* Значення Академічного словника в становленні української лексикографії // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах : зб. наук. праць. – Київ : Інформ.-аналіт. агентство, 2007. – Вип. 14. – С. 87–93.

2. *Кубайчук В.* Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови. – Київ : К.І.С., 2004. – 168 с.

3. *Масенко Л. Т.* Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2004. – 163 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

4. *Огієнко І.* (*Митрополит Іларіон*). Історія української літературної мови / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. – Київ : Наша культура і наука, 2001. – 440 с.

5. Російсько-український словник. Т. 1. А–М. – Київ : Наукова думка, 1968. – XXIV, 700 с.

6. Російсько-український словник : у 4 т. Т. 1. А–Ж / ред.: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова ; голов. ред.: акад. А. Кримський. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. – 12, XIV, 290 с. – Репринт з видання 1924 р. – (Серія «Словникова спадщина України»).

7. Російсько-український словник : у 4 т. Т. 2. З–Н. Вип. 3. Намыл – Нять / упоряд.-ред.: М. Калинович, В. Ярошенко ; голов. ред.: акад. А. Кримський. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – С. 729–1056. – Репринт з видання 1933 р. – (Серія «Словникова спадщина України»).

8. Російсько-український словник : у 4 т. Т. 2. З–Н. Вип. 1. З–К / ред.: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, М. Калинович, А. Ніковський, В. Ярошенко ; голов. ред.: акад. А. Кримський. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – 4, VII, 392 с. – Репринт з видання 1929 р. – (Серія «Словникова спадщина України»).

9. Російсько-український словник : у 4 т. Т. 2. З–Н. Вип. 2. Л – Намыкивать / упоряд.-ред.: М. Калинович, В. Ярошенко ; голов. ред.: акад. А. Кримський. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – IV, С. 393–744. – Репринт з видання 1929 р. – (Серія «Словникова спадщина України»).

10. Російсько-український словник : у 4 т. Т. 3. О–П. Вип. 1. О – Поле / упоряд.-ред.: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, А. Ніковський ; голов. ред.: акад. С. Єфремов. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – 5, III, 336 с. – Репринт з видання 1927 р. – (Серія «Словникова спадщина України»).

11. Російсько-український словник : у 4 т. Т. 3. О–П. Вип. 2. Поле – Пячение / упоряд.-ред.: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, А. Ніковський ; голов. ред.: акад. С. Єфремов. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – 4, II, С. 337–654. – Репринт з видання 1928 р. – (Серія «Словникова спадщина України»).

12. Словник ділової мови. Термінологія та фразеологія / М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. – XVI, 248 с. – Репринт з видання 1930 р. – (Серія «Словникова спадщина України»).

13. Словник української мови : у 3 т. Т. 1. А–Ґ / ред.: акад. С. Єфремов, А. Ніковський ; упоряд.: Б. Грінченко. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – 8, XLIV, 428 с. – Репринт з видання 1927 р. – (Серія «Словникова спадщина України»).

14. Словник української мови : у 3 т. Т. 2. Д–Й / ред.: акад. С. Єфремов, А. Ніковський ; упоряд.: Б. Грінченко. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – 2, XXIV, 440 с. – Репринт з видання 1927 р. – (Серія «Словникова спадщина України»).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

15. Словник української мови : у 3 т. Т. 3. К–Н / ред.: акад. С. Єфремов, А. Ніковський ; упоряд.: Б. Грінченко. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – XX, 479 с. – Репринт з видання 1928 р. – (Серія «Словникова спадщина України»).

16. *Усатюк О.* З історії формування джерельної бази словників української ділової мови початку XX ст. // Наукові записки Києво-Могилянської академії. Філологічні науки. – 2010. – № 1 (111). – С. 56–60.

17. *Шевельов Ю.* Портрети українських мовознавців. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2002. – 131 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Валентина Критська, Юлія Романюк

(Київ)

«ГРАМАТИЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. СЛОВОЗМІНА»: ПРИНЦИПИ УКЛАДАННЯ ТА МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ

У статті подано короткий опис електронної версії «Граматичного словника української літературної мови. Словозміна». Цей словник є у вільному доступі в мережі Інтернет. Показано також можливості використання Комп'ютерної бази даних «Словозміна української мови» для лінгвістичних досліджень.

A brief description of the electronic version of the *Grammar Dictionary of the Ukrainian Literary Language. Word Change* is presented in the article. This dictionary is freely available in the Internet. The use possibilities of the computer database named *Word Change of the Ukrainian language* for linguistic investigations are also shown.

2011 року вийшов друком перший в україністиці «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» (далі – ГС) – реєстр приблизно 140 тис. слів в орфографічній формі [8]. 2014 року став загальнодоступним онлайновий граматичний словник словозміни української мови (спільна розробка колективу співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови та Лабораторії комп'ютерної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка). Словник укладений за матеріалами Комп'ютерної бази даних «Словозміна української мови» (далі – БДС), яка розроблялася впродовж 2001–2005 років у названому відділі (до 2011 р. у складі Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України). БДС розміщена в середовищі СУБД Ms Access, а елек-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

тронна версія ГС – на Лінгвістичному порталі Mova.info. База даних представляє стан словозміни української мови на період кінця ХХ – початку ХХІ ст.

У розпорядженні авторів для створення БДС були численні лексикографічні джерела, граматики та наукова література [1–5; 9; 10; 12–14], зокрема відомий граматичний словник російської мови А. Залізняка [7] (четверте видання якого вийшло 2003 р.), опис системної кодифікації словозмінних парадигм для українсько-угорського словника [15]. Автори спиралися і на власний досвід опрацювання словозмінної інформації у тексті [9] (на створену раніше комп'ютерну програму редагування української орфографії РУТА, включену до програмного забезпечення Майкрософт Офіс 1999 року та програми російсько-українського та українсько-російського перекладу текстів ПЛАЙ і російсько-українського словника УЛИСС (Пролінг)).

Підсистема словозміни мови, як і інші її підсистеми, є прихованою від мовця і дослідника мови. Проектуючи базу даних «Словозміна української мови», ми мали на меті якомога докладніше представити структурні особливості системи словозміни української мови в експліцитній і водночас максимально компактній формі. Це надало би змогу отримати різноаспектну інформацію, необхідну для нових теоретичних досліджень системи словозміни, а також для підготовки комп'ютерних програм різного спрямування.

Завдяки суцільному словозмінному аналізу лексики ГС подає кількісні показники словозмінних парадигм української мови.

Іменник має **689** типів відмінювання, що включають характеристики зміни флексій (220), наголосу (115) та морфонологічних чергувань в основі слова (128).

Прикметник має 25 парадигм: флексійних наборів – 10, схем наголошування – 5, замін в основі – 6.

Дієслово має 280 парадигм: флексійних наборів – 37, схем наголошування – 33, а замін в основі – 73.

Частотні характеристики парадигм у ГС представлені у Додатку 3 до словника. Найчастотнішими є такі парадигми.

Іменникові парадигми:

Чоловічого роду для слів на зразок **рапс, рекорд** і **вигляд** – неістоти, флексія -**у** в род. одн. (7 О **6429**) та **плакат, поет, штатив, ромб, серб** флексія -**а** у род. одн. (1 О **6262**).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Середнього роду для слів на зразок **сказання, датування** (23 О Z5 **8802).**

Жіночого роду **5427** – це слова з парадигмою 1О РЕ1: **брівка, сестричка**;

Прикметник: **великий, красивий 32445** 1 О.

Дієслово: **9421** 7 ОО1 – найбільше дієслів зі словозміною як у **ховатися, відбуватися, здоровіти, грубіти**

Унікальні парадигми становлять **337** одиниць: множинні іменники 22 + жіночий рід 75 + чоловічий рід 149 + середній рід 42 + прикметник 6 + дієслово 43 = **337.** Це, наприклад, слова **човен, шов, тиждень, небо, масло, зморшка, панчоха, мощі, дрібний, вороний, вижати, виплисти, стяти.**

Покажемо фрагмент Додатку 3 до ГС (Парадигми іменників жіночого роду):

Код парадигми	Абсолютна частота
1 О РЕ1	5427
2 О И1	4755
1 О	3662
5 О	3320
3 О	1681
1 О Р	717
1 ОФ РЕ1	283
1 О Ш	242

Парадигми іменника мають 3 підпарадигми. До традиційних введено ще обмежене число, у якому представлені форми іменників, що вживаються з числами. Наприклад, ми говоримо: «Дві стін**и**» з наголосом на флексію, проте наз. мн. – «ст**і**ни», з наголосом на основу.

Крім того, у місц. відм. показано словоформи з різними закінченнями залежно від прийменника: **на** стол**і** – **по** стол**у**.

Щодо форм кличного відмінка, то вони подаються до всіх іменників, а не тільки для іменників на позначення осіб.

На приклади їхнього активного вживання натрапляємо як у мові фольклору, так і в мові художньої літератури: *повій, вітре*;

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

не рости, кропе; *скрипко моя дубовая*; *не шуми, луже, зелений байраче*; Леся Українка: *мріє, не зрадь*; О. Олесь: *Наша мово*; А. Малишко: *Веселко моя золота*; В. Симоненко: *Ой, біжи, біжи, досадо*; О. Ольжич: *О Націє, дужа і вічна*; І. Калинець: *хрещатицький узвозе*.

Потенційно можливі форми подаються до всіх реєстрових змінюваних слів, зокрема форми множини, вживання яких унаслідок семантичних зсувів можливе, особливо в поезії. Леся Українка: «*Він пережив три вічності в три ночі*», Б. Лепкий: «*Збіжжя стелилися чудові*», Б.-І. Антонич: «*Вдягаєм в правди стислі й вперті...*», М. Бажан: «*Одчаїв темних, мрій таємних…*», В. Симоненко: «*Мільярди вір зариті у чорнозем, мільярди щасть розвіяні у прах*», С. Вакарчук: «*Асфальтами розбитими, Кудись несе лінива течія*», Ю. Андрухович: «*В оселі тиш…*», «*Зогиджених екзотик…*»; а також «*Економіки 12 країн Євросоюзу визнані нестабільними*», «*В МСФЗ виникли різні практики визнання доходу…*», «*Знизивши ризики роботи з паливом, ми зможемо скоротити час підготовки до пусків…*».

Інтернет-версія відрізняється від друкованої за кількома параметрами. По-перше, спрощено подавання інформації щодо варіантів словозміни слів. Склад реєстрових слів за рахунок повторів лексем в окремих словникових статтях розширено. Визначено шаблони для запитів користувача та відповідей на запити.

До прикладу, покажемо запит парадигми слова **незграба** та відповідь:

ГРАМАТИЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Пошук слова: незграба [Знайти] Про словник

Слово	Частина мови	Флексія суфікс	Код парадигми	Примітка
незгра́ба	іменник жіночого роду, істота	-а	1 0	
незгра́ба	іменник чоловічого роду, істота	-а	22 0	

*Натисніть на інформацію у словнику "Код парадигми"

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Код парадигми		1 О
Число	Відм.	**ко́бза актри́са**
одн.	Н	ко́бз-а
	Р	ко́бз-и
	Д	ко́бз-і
	З	ко́бз-у
	О	ко́бз-ою
	М	ко́бз-і
	К	ко́бз-о
мн.	Н	ко́бз-и
	Р	ко́бз-0
	Д	ко́бз-ам
	З	ко́бз-и
	Зі	актри́с-0
	О	ко́бз-ами
	М	ко́бз-ах
	К	ко́бз-и
обм.	Н	ко́бз-и
	Р	ко́бз-0
	З	ко́бз-и

По-друге, як видно з прикладу, символьна інформація щодо частини мови тут представлена вербально. Код парадигми є активним (підкреслений), натиснувши на нього отримаємо зразок для (діє)відмінювання слів з таким кодом.

Ще один приклад (з дієсловом):

ГРАМАТИЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Пошук слова: веліти [Знайти] Про словник

Слово	Частина мови	Флексія суфікс	Код парадигми	Примітка
веліти	двовидове дієслово	-и-	14 ОФ2 U1	

*Натисніть на інформацію у стовпчику "Код парадигми"

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Код парадигми			14 ОФ2 U1
Спосіб	ЧАС, ВИД	Грам. форма	**гомоні́ти, габубоні́ти**
		інф.	гомоні́-ти
дійсн.	теп./ майб.	1 одн.	гомон-ю́
		2 одн.	гомон-и́ш
		3 одн.	гомон-и́ть
		1 мн.	гомон-и́мо́
		2 мн.	гомон-и́те́
		3 мн.	гомон-я́ть
	мин.	ч.	гомоні́-в
		ж.	гомоні́-ла
		с.	гомоні́-ло
		мн.	гомоні́-ли
наказ.		2 одн.	гомон-и́
		1 мн.	гомон-і́мо
		2 мн.	гомон-і́ть

Наведемо приклад слова з відсиланням до таблиць займенника:

ГРАМАТИЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Пошук слова: він [Знайти] Про словник

Слово	Частина мови	Флексія суфікс	Код парадигми	Примітка
він	займенниковий іменник		Табл. 30	(Табл. 30)

*) Натисніть на інформацію у стовпчику "Код парадигми"

Відм.	**він**
Н	він
Р	його́
Р	(від) нь**о́**го
Д	йому́
З	його́
З	(про) нь**о́**го
О	ним
М	(на) нь**о́**му
М	(на) ньо́м

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Незмінювані слова в інтернет-версії отримують код парадигми 000:

ГРАМАТИЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Пошук слова рандеву Знайти Про словник

Слово	Частина мови	Флексія суфікс	Код парадигми	Примітка
рандеву́	іменник середнього роду, неістота		0 0 0	

*Натисніть на інформацію у стовпчику "Код парадигми"

Код парадигми			000
Число	Відм.	Прийм.	галіфе́
одн.	Н		галіфе́
	Р		галіфе́
	Д		галіфе́
	Д		галіфе́
	З		галіфе́
	Зі		галіфе́
	О		галіфе́
	М1	у/в, на, при, по(час)	галіфе́
	М1		галіфе́
	М2	по	галіфе́
	К		галіфе́
мн.	Н		галіфе́
	Р		галіфе́
	Д		галіфе́
	З		галіфе́
	Зі		галіфе́
	О		галіфе́
	М		галіфе́
	К		галіфе́
обм.	Н		галіфе́
	Р		галіфе́
	З		галіфе́

Було проведено ряд досліджень з використанням БДС авторами цієї доповіді. Їх можна віднести до кількох груп. По-перше, це різноаспектні дослідження самої системи української словозміни, змодельованої у БДС. По-друге, використання БДС як еталону при вивченні динаміки розвитку українського лексикону і

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

його граматичного ладу. По-третє, пошук можливостей автоматизації аналізу словозміни.

Дослідження В. Критської [7] стосувалося адаптації нових слів до словозміни української мови. Нові слова, що входять до лексикону української мови, пристосовуються до системи словозмінних парадигм. У разі нетиповості їхньої структури порівняно з українськими словами відбуваються певні перетворення структури. Наприклад, група запозичень з англійської мови з **шн / жн** кіцівками: ***ф'южн, форшмейшн, фешн.*** Спочатку вони вживаються як незмінювані іменники, далі починають утворювати окремі відмінкові форми. Потім їхня структура починає змінюватися шляхом вставляння голосних (**е** або **и**) у позицію між **ш / ж** та **н** для усунення скупчення приголосних, а отже, більшої милозвучності й уподібнювання цих слів за двобуквеними кінцівками до відомих в українській мові і наявних у ГС слів (*обжин, джин, ужин* та *крендешин, аршин*).

Витоки ***ф'южена****. І не чекайте сюжету чи* ***екшину****. …продовжити славні традиції незалежних рок-****сейшенів*** *80–90-х рр.* (*Також на* ***продакшені*** *заявили, що вони готуються знімати другий сезон програми*).

Поступово формується за окремими формами «гіпотетична парадигма» для цієї групи слів:

Запозичені раніше з інших мов ці слова (з тим самим чи подібним значенням) були транскрибовані іншими способами: *фузія* (франц.), *акція* (лат.), *сесія* (лат.), *продукція* (лат.).

Натомість, Ю. Романюк [11] представила структурування дієслівної системи словозміни на ядерну та периферійну частини, спираючись на теорію А. Білецького про систему-несистему як співвідношення абсолютного ладу – абсолютного безладу і з проміжною зоною відносного ладу й відносного безладу між ними [2].

Для цього була підрахована кількість дієслів, що належать до кожного з 280 словозмінних класів дієслів у БДС на масиві 35 тис. дієслів. Клас дієслів – це сукупність дієслів з тим самим типом словозмінної парадигми (тобто враховані чинники продуктивності / непродуктивності та активності / пасивності (неактивності) цих класів).

За абсолютною частотою дієслівні класи були розподілені на три частини: ядро – перехідну зону – периферію.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Співвідношення ядра і периферії системи за встановленою В. Перебийніс закономірністю визначається відповідно як 75 % та 25 % складу системи [10].

Ядро становлять регулярні, активно відтворювані й поповнювані класи, вони представляють у системі «абсолютний лад». Периферія системи – це малочастотні класи дієслів, зокрема унікальні дієслова: вони демонструють «абсолютний безлад» у системі, межу між системою та несистемною. Перехідна зона, залежно від її тяжіння до ядра чи до периферії, характеризується як «відносний лад» або «відносний безлад» (оточення ядра чи оточення периферії). Класи перехідної зони демонструють певну активізацію або пасивізацію. Таким чином, структура системи дієслівної словозміни, яка змодельована за кількісними показниками продуктивності класів, має чотири ланки. За кількісними параметрами вони розподіляються так:

Ядро (класи дієслів з кількістю 350 одиниць і більше – їх 12, напр., *гнути, мазнути* – 790 дієслів).

Периферія (класи з чисельністю від 9 до 1 дієслова, напр., *винести* – 7 дієслів, *стятися* – 2 дієслова).

Перехідна зона (класи з кількістю дієслів від 349 до 10): **оточення ядра** (класи з кількістю від 349 до 100 дієслів, напр., *каламутити, обюрократити* – 108 дієслів); **оточення периферії** (класи від 99 до 10 дієслів, напр., *креслити, обмаслити* – 24 дієслова).

Розподіл словозмінних класів дієслів за кількістю ілюструє дію закону семіотичної переваги у словозмінній системі дієслів, а саме: 3 класи реєстру БДС охоплюють 51,2 % усіх дієслів. Стабільність ядра підтверджують і нові дієслова, здебільшого утворювані за продуктивними зразками словозмінних класів. Продуктивність (висока, середня, мала) і непродуктивність виявлені в конкретних кількісних показниках і доведені наявністю новотворів та позасловникової авторської лексики, тобто продуктами мовної практики. Отже, модель виділення класів дієслів, реалізована у БДС, має не тільки пояснювальну (описову), а й прогнозувальну силу.

Короткий виклад деяких проведених досліджень з використанням словникової бази даних «Словозміна української мови» дозволяє прогнозувати великі перспективи залучення цієї бази до вирішення нових лінгвістичних завдань. Глибше вивчення

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

інформаційних можливостей самої БДС може дати змогу визначити і нові напрямки лінгвістичних досліджень і втілення їх в аспектні граматичні словники, зокрема навчальні, зорієнтовані як на українську, так і на іншомовну аудиторію.

1. *Алексієнко Л. А.*, *Козленко І. В.* Граматичний словник українських дієслів. – Т. 1 (А–О). – Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 1998. – 443 с.

2. *Белецкий А. А.* Система и несистема в естественном языке / А. А. Белецкий // Структурная и математическая лингвистика. – Київ : Вища школа, 1974. – Вып. 2. – С. 20–31.

3. *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – Київ : Пульсари, 2004. – 398 с.

4. *Жовтобрюх М. А.*, *Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. – Ч. І. – Вид. 4-те. – Київ : Вища школа, 1972. – 450 с.

5. Закономерности структурной организации научно-реферативного текста / под ред. В. И. Перебейнос. – Киев : Наукова думка, 1982. – 322 с.

6. *Зализняк А. А.* Грамматический словарь русского языка. Словоизменение. – Москва : Русский язык, 1977. – 880 с.

7. *Критська В. І.* «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» в теорії і практиці сучасного мовознавства // Українська мова. – 2013. – № 1. – С. 3–19.

8. *Критська В. І.*, *Недозим Т. І.*, *Орлова Л. В.*, *Пуздирєва Т. К.*, *Романюк Ю. В.* Граматичний словник української літературної мови. Словозміна / відп. ред. Н. Ф. Клименко. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – 760 с.

9. Морфологический анализ научного текста на ЭВМ / [под ред. Т. А. Грязнухиной]. – Киев : Наукова думка, 1989. – 264 с.

10. *Перебийніс В. С.* Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. – Київ : Наукова думка, 1970. – 272 с.

11. *Романюк Ю. В.* Словозмінні класи дієслів у сучасній українській мові // Українська мова. – 2017. – № 2. – С. 75–83.

12. *Русанівський В. М.* Структура українського дієслова. – Київ : Наукова думка, 1971. – 315 с.

13. Структурна граматика сучасної української літературної мови. Проспект / за ред. В. С. Перебийніс. – Київ : Наукова думка, 1972. – 99 с.

14. Структурні рівні мови і методи їх дослідження / відп. ред. В. С. Перебийніс. – Київ : Наукова думка, 1972. – 162 с.

15. *Тараненко О. О.* Словозміна української мови. – Nyiregyhaza, 2003. – 199 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Зінаїда Козирєва

(Київ)

«УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕКСИКОН КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XXI СТ.: СЛОВНИК-ІНДЕКС» – УНІВЕРСАЛЬНИЙ ІНТЕГРАЛЬНИЙ ТЕЗАУРУС

У статті представлено Словник-індекс як багатоджерельну та багатофункціональну інтегральну систему. Окреслено особливості формування словникової статті, порядок подання омонімів та їх тлумачення, розглянуто питання подання варіантів у межах однієї чи окремих словникових статей. Наголошено, що Словник-індекс як відкрита лексикографічна система є потужною базою для розвитку сучасної інтегральної лексикографії.

The Ukrainian Lexicon of the late XVIIIth – early XXIst century: Index Dictionary is presented in the article as a multisourced and multifunctional integral system. The dictionary entry forming peculiarities, the sequence of homonyms presentation and their interpretation are described, the issue of the variants offering within one or separate dictionary entries is considered. It is emphasized, that the Index Dictionary is an open lexicographical system and a strong base for the development of the modern integral lexicography.

1. «Український лексикон» – багатоджерельна та багатофункціональна інтегральна система. За повномасштабністю й різноаспектністю лексикографованого матеріалу, зібраного й упорядкованого в академічному словнику-індексі «Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.» (далі – УЛ) науковцями відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, це джерело не має аналогів. У ньому інтегровано реєстри 18 авторитетних словників й відтворено історію утвердження кожного слова в системі мови. Тут кожен рядок – детальна історія лексикографічного опрацювання слів визначними вітчизняними й зарубіжними словникарями. УЛ –

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

нормативно-довідкове видання, у якому відображено напрями лексикографічної кодифікації словникового складу мови. Основу Словника-індексу становить реєстр тлумачного Словника української мови в 11 томах (1970–1980). Нижня межа лексикографічного відтворення історії слів української мови кінця XVIII – початку XXI ст. – Словник української мови П.Білецького-Носенка, укладений на початку XIX ст. Лексичний склад сучасної української мови відтворений в УЛ Українським орфографічним словником (за ред. В. Скляренка). Інноваційна лексика представлена словником нових слів та значень Л. Туровської та Л. Василькової. Запозичення відбиті словником іншомовних слів О. Мельничука. Новітня іншомовна лексика представлена Сучасним словником іншомовних слів, укладеним О. Скопненком та Т. Цимбалюк-Скопненко. Вагоме місце посідають перекладні та тлумачно-перекладні словники, зокрема Словарь української мови Б. Грінченка, Українсько-англійський словник К. Андрусишина і Я. Кретт, Малорусько-німецький словник З. Кузелі та Я. Рудницького та ін. Залучено матеріали енциклопедичних словників (список джерел див. у кінці роботи).

2. Структурна організація УЛ. За структурою словник універсальний: містить інформацію про лексичні та акцентуаційні властивості слова, його частиномовну належність, наявність варіантів та дублетів тощо. Кожен словник в УЛ має відповідне позначення (індекс) як маркер хронологічної фіксації слова і механізм визначення ядра мови, групи найдавнішої та нової й актуалізованої лексики. УЛ містить основні параметри системних відношень слів та їхніх значень (частиномовні, синонімічні, варіативні, деривaційні тощо). В УЛ є інформація про час першої лексикографічної фіксації слів, наявність варіантів (правописних чи акцентуаційних), унаочнено шляхи запозичення та асиміляції іншомовної лексики, окреслено динаміку мови та мовних норм тощо. Інтегральний характер словника-індексу засвідчують інтегральні особливості його вокабулярію та системне опрацювання лексикографічних параметрів його складників. Усі слова в УЛ мають граматичні та стилістичні маркери, позначено їхні наголошування, відображено всі відтінки графічної варіативності лексичних одиниць. Перелік слів із відмінним наголошуванням (*ма́ркетинг – маркети́нг – ма́ркети́нг, ха́йвей – хайве́й – ха́йве́й*) та написанням (*ін-фоліо й ін фоліо*) у різних лексикографічних джерелах засвідчує динамічний стан сучасної мовної системи.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Вертикально упорядкована система варіантів у формі додаткових рядків під реєстровим словом кожної словникової статті відтворює асимілятивну історію лексичних одиниць упродовж віків. Представлена у такий спосіб об'єктивна систематизована картина тривалого конкурування варіантів проливає світло на динамічні процеси, що відбуваються в мові, та механізми утвердження її норм. Пор., наприклад, складний історичний процес семантичної зміни слів, а саме: а) звуження значення – *книш* у БН вжито в прямому (калач, пиріг) і переносному (простодушна людина) значенні; у Гр додано ще два значення – верхня частина шапки і різновид вишивки; у СУМ лексема *книш* зберегла лише кулінарне значення.; б) розширення значення – французьке corset у БН і Гр виступає у значенні тісного верхнього жіночого одягу, у СУМ з'являються значення «широкий пружистий пояс для стягування талії» та «твердий бандаж, що носять при захворюванні або викривленні стовпа»; *кабінет* у словниках П. Білецького-Носенка і Б. Грінченка має по одному, але різному значенню: «письмовий стіл» і «кімната в приміщенні» відповідно. У СУМ зафіксовано обидва значення.

Маркери *при* та *при і окр.* зв'язують компоненти словотвірних рядів у структурі УЛ і засвідчують деривaційні властивості слів. Використаний упорядниками перекладних словників УНС і УНС метод гніздового розташування слів уможливлює детальне моделювання деривaційних відношень шляхом зіставлення відповідних словотвірних гнізд цих джерел. В УНС, наприклад, при слові *люес* не засвідчено похідних, а УАС подає таких два (*люетик, люечний*). І навпаки – слово *каботаж* має в УНС три похідні лексеми (*каботажний, каботажник, каботажничати*), а в УАС – одну (*каботажний*). Подаємо стислий фрагмент розташованих за абеткою слів в УЛ, супроводжуваних низкою індексів та структурними і функціональними маркерами:

ка́верза *ім. ж.* СУМ (*розм.*) Орф ОЕ БН Ж Гр Гол УНС УАС УРС (*тс*)

ка́верзити *дієсл. недок.* БН

ка́верзитися *дієсл. недок.* БН

ка́верзний *прикм.* СУМ Орф ОЕ УНС УАС УРС

вищ. ст. каверзніший Орф-9

ка́верзник *ім. ч.* СУМ (*розм.*) Орф ОЕ Ж Гр Гол УНС (*при* ка́верза) УАС (*тс*) УРС (*розм.*)

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ка́верзниця *ім. ж.* СУМ (*розм.*) Орф ОЕ Ж (*при* ка́верзник) Гр УНС (*при* ка́верза) УАС (*тс*) УРС (*розм.*)

ка́верзність *ім. ж.* СУМ (*розм.*) Орф ОЕ УРС (*тс*)

ка́верзно *присл.* СУМ (*розм.*) Орф-9 УРС (*тс*)

каверзува́ння *ім. с.* УАС (*при* каверза)

каверзува́ти *дієсл. недок.* СУМ (*розм.*) Орф ОЕ Гр (*при* коверзувати *і окр.*) Гол УНС (*при* ка́верза) УАС (*тс*) УРС (*розм.*)

каверзя́кати *дієсл. недок.* Гр УАС (*при* ка́верза)

3. УЛ – найповніший сучасний тезаурус. Як найбільш повний за кількістю охоплених джерел і введених до реєстру слів УЛ – надійний спосіб збереження всіх лексичних скарбів мови, зафіксованих у багатьох лексикографічних працях, а також засіб для їх ґрунтовного системного опрацювання [1, с. VI]. Є всі підстави відтворений в УЛ сукупний досвід давніх і сучасних лексикографів вважати скарбницею української духовності й культури. Українська лексика кінця XVII – початку XXI ст., зібрана й упорядкована в новому академічному словнику-індексі, є безцінним загальнонаціональним надбанням [2, с. 123].

Закономірності розвитку лексичного складу мови за частинами мови можна простежити за матеріалами УЛ на літеру І у поданій нижче таблиці.

Лексеми	БН	Гр	СУМ	Орф-75	Орф-94	Орф-9	СІС	ССІС	НСЗ
Ім.	21	95	536	528	611	915	186	171	52
Прикм.	6	36	212	261	577	522	21	30	9
Числ.	0	0	0	0	0	0	0	0	6
Займ.	0	4	2	0	0	0	0	0	0
Дієсл.	17	18	136	39	30	60	3	3	0
Дієприкм.	1	0	23	15	8	15	0	2	0
Дієприсл.	0	0	2	3	1	2	0	0	0
Присл.	7	16	65	6	16	33	0	0	0
Прийм.	4	3	6	0	3	6	0	0	0
Спол.	3	1	3	0	0	0	0	0	0

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Част.	0	0	3	0	0	0	1	1	0
Виг.	0	7	4	0	0	0	0	0	0
Разом	59	180	992	846	1046	1553	211	207	67

Зі сторінок УЛ виразно окреслюються проблеми відбиття полісемії та омонімії, спеціалізації / детермінологізації слова, звуження / розширення його значення. Зіставлення реєстрів словників УЛ, де український лексикон та його джерельна база відображені якнайповніше, уможливлює визначення ядра лексики та її периферію, що гарантує об'єктивність формування реєстрів сучасних словників.

За свідченням дослідників, особливо інтенсивно розвивається нині українська інтегральна лексикографія, зокрема та її ланка, яка зосереджена на інтегруванні лексичних одиниць мови, давніх і нових за часом створення [3, с. 87]. Порівнюючи реєстри різних словників, маємо змогу простежувати шляхи розвитку частин мови і поняттєвих груп. Стабільну частину українського лексикону, його нормативну основу – базу для українського правопису й основу дослідження ядра мови – представлено спільним реєстром орфографічних словників різного часу створення (Орф-75, Орф-94, Орф-9). Нові словники репрезентують лексичну групу, сформовану активними глобалізаційними процесами оновлення лексичного складу мови та творення інтернаціонального термінологічного фонду. Український неолексикон демонструє високу здатність мовної системи до адаптування запозичень та появи гібридних утворень. Основою вивчення динамічних змін у мові є матеріали давніх словників (БН, Ж, Гр, Я). Вони дають змогу відтворити пасивний фонд мови. Серед забутих слів багато українських відповідників до іншомовних слів: *амвон – казальниця, астроном – небесник, атом – неділиця, газон – муравник, демократія – людовлада, еполети – наплеча, етнографія – народовіданє, народопись, інструкція – настав, колібрі – медосисок, комунія – причастя, конґруентний – пристойний, конкуренція – набивок, контанґенс – дотичка, консонант – приголосівка, контакт – дотичка, космологічний – світознавчий, космологія – світознавство, меню – стравоспис, процент – відсоток, фільм* [німий] *– німовик, республіканець – народоправець, манжети – нараквиці, но-*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

менклактура – назовня, процент – відсоток, циркуль – колорис, шори – наочники. Розлогі синонімічні ряди Словника-індексу детально відтворюють динаміку розвитку українського лексикону й української лексикографічної думки: *обжаловник – оскаржувач, налигач – воловід, напильник – дерець, направня – майстерня, чутня – сторожа, клеветня – дзвініця, небодряп – небосяг – хмарочос, небосклін – небозвід – небосхил.* Антропоцентричну зорієнтованість української лексикографії виявляємо у фонді давньої лексики на позначення людини, де засвідчено багато традиційних емоційно-оцінних слів. Дотепні і щирі, інколи гострі і дошкульні давні емоційно-оцінні назви людей засвідчують образне мислення й енергетичний потенціал українців. У словнику Д. Яворницького велику незграбну жінку найменовано *гилякою* і *гепою*, а розпусна жінка має назву *гейда*. *Гаваза* – це неохайна людина, *гидот* – мерзотник, *гамаза* – набридливий чоловік, *гайтар* – волоцюга, *колос* «худорлява людина», *ключка* «стара баба» (Я). Велику кількість подібних слів бачимо у словнику П. Білецького-Носенка, пор.: *кивайло, кліпко, книшохап, кивуха* «кокетка» (БН), *курохват* «базарний злодій» (БН), *головогриза* «буркотун» (БН). Такі назви нерідко представлені широкими деривaційними рядами, наприклад: *лежень (лежинь, лежінь), лежебокий, лежебок, лежебока, лежнюга, лежнюха, лежняка, лежун, лежух*.

Зібрана й упорядкована в єдиній лексикографічній системі УЛ давня і нова лексика – невичерпне джерело дослідження історії слів на різних рівнях мовної системи.

4. УЛ – основа повномасштабного відтворення історії розвитку українського лексикону як джерела духовності. Найважливішим завданням словника є повномасштабне відтворення історії розвитку українського лексикону як джерела духовності й культурних традицій народу. Системне дослідження народно-розмовного фонду мови набуває нині особливої актуальності. Як засвідчують матеріали УЛ, переважна більшість розмовних слів представлена давніми словниками. Серед них чимало назв на позначення занять людей: *грибарь* – збирач грибів, *гусій* – пастух гусей. Із давніх словників дізнаємося про мотиваційну основу багатьох слів – питомих і запозичених. На позначення отруйного гриба зафіксовано назву *гадяр*. У словнику Д. Яворницького знаходимо також народні назви явищ природи, побутових реалій, страв та хвороб. *Бездожжа* – це засушлива погода, *безодня* – трясовина, *безпашия* – час, коли не орють землю, *жень* –

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

жниво, *березовиця* – напій із березового соку та цукру, *гнилець* – цинга, *гноєкровья* – зараження крові. Чимало тут і абстрактних назв із різних сфер суспільного життя: *гнучкість, гольтіпацтво, гречкосійство, гуситство*. Пор. назви: *книгозбірня* і *книгохранка* «бібліотека», *кожух-пані* «власний багатий кожух», *кашник* «підліток, який харчується кашею». Сумарні реєстри давніх і сучасних джерел УЛ (СУМ, Орф-75, Орф-94, Орф-9, ОЕ, БН, Ж, Гр, УНС, УАС, УРС) дають змогу визначити лексичне ядро мови, одиничні індекси висвітлюють групи пасивної лексики та групи слів інноваційного фонду відповідно. За матеріалами УЛ маємо змогу виявляти як пасивізовану, так і актуалізовану лексику. Таким чином, комплексне дослідження структурних, функціональних і хронологічних складників УЛ розкриває традиції й нові тенденції розвитку української мови.

5. УЛ – надійне джерело активного дослідження лексикографічної спадщини. Для розв'язання важливих класифікаційних і нормотворчих завдань, що постають перед сучасними лексикографами, дослідники мають бути забезпечені об'єктивними даними щодо словникового складу мови, тенденцій його розвитку та лексикографічного опрацювання [4, с. 18]. Це завдання покликаний виконувати УЛ, який детально відтворює динаміку розвитку українського лексикону й української лексикографії. Представлена в УЛ систематизована давня лексика має етнокультурне і нормотворче значення. Співвідношення давнього, нового та пасивного фонду лексики можна визначити шляхом зіставлення реєстрів давніх і сучасних словників, представлених в УЛ. Словник-індекс повертає сучасному читачеві передусім шар пасивної лексики, зафіксованої давніми словниками, що мають в УЛ лише один індекс: *лапко* «крадій», *лоба* «віл з великим лобом», *лихованка* «кокетка», *лихован* «коханець», *калавурня* «в'язниця», *вітровал* «бурелом», *вітряк* «відхоже місце», *вічноблуд* «вічний мандрівник», *водоверть* «вир», *волобуй* «великий сильний чоловік», *кужіль* «худий чоловік», *вовківняк* «той, хто живе в ямі» та ін. За давніми тлумачними словниками (П. Білецького-Носенка, Є. Желехівського, Б. Грінченка, Д. Яворницького) групуємо лексику на позначення емоційно-оцінних назв людини (*гасуха* «напосидюча жінка», *гладиш* «товста неповоротка людина», *глушак* «глуха людина», *головодур* «брехун», *гологуз* «базштанько», *гомзило* «напосидючий чоловік», *губошльоп* «губата людина»), давніх назв страв та продуктів харчування (*гладуши* «яйця», *груля* «картопля», *горохвяник* «гороховий пиріг»), назв побутових речей

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

та посуду (*гаманило* «гаманець», *барандійка* «посуд із білої жерсті»), назв довкілля (*гнилуха* «річка, затягнута болотяними рослинами», *голосніг* «безсніжна зима», *голотеча* «земля, вкрита тонким шаром льоду»), назв податків (*горнове* «внесок в гончарний цех»), назв тварин та птахів (*гнідаш, гнідко* «гнідий кінь», *гніздарь* «молодий птах», *гострохвостка* «качка»), а також назв, що засвідчують соціальне розшарування суспільства (*голопузівка* «село чи куток, де проживають бідняки», *гольтіпацтво* «біднота, обідранці») тощо.

Прозора внутрішня семантика давньої, забутої лексики, яка була важлива для попередніх поколінь і сьогодні в систематизованому вигляді постала на сторінках УЛ, уможливлює реконструкцію традицій, звичаїв та світобачення українців минулих епох. Представлене у зведеному вокабулярії УЛ українське народне світовідчуття, а також інновації, дібрані з творів сучасних письменників і неологічних словників, відкривають нові можливості актуального дослідження традиційних і нових способів концептуалізації світу українцями.

6. УЛ – міцне підґрунтя для типологічного дослідження мови. «Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.: словник-індекс» – надійне підґрунтя для типологічного дослідження мови. З'ясувати семантичні зміни у мові та визначити найбільш стійку лексику можна, порівнявши реєстри традиційних і нових тлумачних словників. Наприклад, спільним лексичним фондом словників СУМ, Орф, ОЕ, БН, Ж, Гр, Гол, УНС, УАС, об'єднаних літерою К, є 219 слів, серед яких іменників – 164, прикметників – 20, дієслів – 30, прислівників – 5, а саме:

іменники: *кабиця, каблучка, каверза, кавун, кав'яр, каганець, кажан, казан, казанок, казка, кайдани, каламар, калганівка, каліка, каліцтво, калюжа, камінь, камінець, каменюка, канчук, капелюх, капкан, каплиця, каплун, капшук, кара, карбованець, кармазин, карта, картопля, каса, качечка, квіт, квочка, кефаль, кий, кирея, кирка, киса, кисіль, кислиця, кит, китиця, кишеня, кишка, ківш, килим, кияка, киянин, кіготь, кіл, кімната, кінець, кінчик, кінь, кість, кіт, кішка, кладка, кладовище, клапоть, клепка, клешня, клобук, клопіт, клоччя, клуня, ключка, ключ, кляштор, кмет(ь), книш, кнур, кобеняк, коваль, коваленко, ковальчук, ковальство, ковбаня, ковдра, коворот, кожух, кожушок, коза, козак, козачка, козацтво, коливо, коліно, колиска, коло, колода, колодка, коломазь, коломийка, колька, коляда, колядка, комин, комір, комора, компанія, конвалія, коник,*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

коняка, конятина, копа, копаниця, копанка, копець, копил, копистка, корець, коробка, коровай, корогва, корсет, коса, косар, кохання, кошара, кошт, кравецтво, кравець, країна, крамар, крам, крячок, крашанка, крейда, кресало, кривда, кривулька, крига, криниця, кріт, кришталь, кроква, круг, круча, кужіль, кузня, купіль, кукурудза, куліш, кульбаба, кульша, кунтуш, купервас, курка, курча, кутя, кухоль, кучма, кушир, кушнір, кушнірство, кущ;

прикметники: *кальний, кахельний, квітчастий, кволий, кирпатий, клечальний, клятий, ковальський, козацький, козачий, колишній, коростявий, коштовний, кощавий, кравецький, кращий, кривий, кутній, кучерявий;*

дієслова: *кадити, казати, казитися, калатати, калічити, калять, каменувати, карбувати, касувати, кахикати, квапитися, квоктати, кволити, кепкувати, кивати, кишіти, класти, клацати, ковзатися, козакувати, коїти, колядувати, коритися, крапати, кресати, кривдити, крити, крутити, кувати, купувати;*

прислівники: *кально, коли, колись, крадькома, краще.*

7. УЛ – потужний чинник розвитку сучасної інтегральної лексикографії. УЛ – відкрита лексикографічна система. Його структура уможливлює наступне розширення лексичного реєстру не тільки новими індексами словників, а й авторськими новотворами. Розбудова нової джерельної бази разом із семантичним (тлумачення) та ілюстративним (паспортизована цитата) наповненням кожної лексеми відкриває можливості вивчення історії поняттєвих груп, синонімічних та варіативних рядів і словотвірних моделей. Матеріалами УЛ висвітлено динаміку надлишкових форм слів. Показником відходу лексичних одиниць до пасивного фонду є наявність лише одного (рідше декількох) індексу біля реєстрової одиниці. У кількісному вимірі такі форми становлять значну частину лексичного складу УЛ. Зберегти їх вкрай важливо для аналізу закономірностей розвитку мови попередніх епох та прогнозування подальших змін. Матеріалами УЛ докладно засвідчено процес асимілювання складних слів, творення нової лексики, зокрема на базі інтернаціональних терміноелементів (*гео-, еко-, міо-, мега-, нано-, нео-* та ін.), та гібридних утворень. Будь-який довільно обраний фрагмент словника-індексу може слугувати ілюстрацією динамічних змін у мовній системі. Наприклад, реєстровий блок із основою *гео-* представлений складними словами, засвідченими СУМ (*геоботанік, геомагнетизм, геодезист*) і новими на-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

звами з Орф-9 (*геоекологія, геоенергетика, геоморфогенез*), а також написанням у давніших словниках *ґео-* як з літерою *ґ* (*ґео* – УНС, *ґеоґрафія, ґеометрія* – Ж) так і паралельним вживання *г* і *ґ* (*ґео-, геохемія* – УАС) тощо.

Багатство української мови, опрацьоване видатними словникарями кількох епох і об'єднане в реєстрі академічного УЛ, задовольнить шанувальників рідного слова і культурних надбань народу. Водночас він становить базу наступної лексикографічної роботи, а саме:

1. Ґрунтовний реєстр лексичного багатства мови, зібраний в УЛ, є тією основою, на якій співробітники відділу здійснюють дослідження авторських лексиконів письменників XX–XXI ст., виявляючи особливості їхнього індивідуального словотворення та художньо-образного відтворення дійсності.

2. Розглядаючи УЛ як проекцію на майбутню лексикографічну розбудову, його укладачі наголошують на важливості і перспективності системного опрацювання лексикографічних параметрів у єдиній інтегральній системі, де б кожне слово та його ЛСВ були увиразнені функціональними характеристиками (вживанням слова в образних та порівняльних зворотах, фразеологічних одиницях).

3. Нова інтегральна лексикографічна система, поєднавши реєстр лексичного складу мови XVIII – початку XXI ст. з текстово-ілюстративним фондом, уможливить для кожного письменника мати в ній власний індекс.

Таким чином, підсумовуючи результати багатовікової творчості народу, УЛ започатковує подальші дослідження розвитку мовної системи.

---

1. *Гриценко П. Ю.* Передмова // Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст. : словник-індекс : у 3 т. Т. 1. А–Й. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – С. III–XXXII.

2. *Сніжко Н. В.* Системний підхід до вивчення динаміки лексичного складу української мови кінця XVIII – початку XXI ст. // Українська мова. – 2013. – № 3 (47). – С. 110–127.

3. *Сніжко Н. В.* Структурна, функціональна та хронологічна параметризація лексики у зведеному тезаурусі й електронній картотеці // Українська мова. – № 4. – 2016. – С. 87–102.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

4. *Тараненко О. О.* Новий словник української мови: Концепція і принципи укладання словника. – Київ ; Кам'янець-Подільський, 1996. – 172 с.

Джерела фактичного матеріалу

БН – *Білецький-Носенко П. П.* Словник української мови. – Київ, 1966.

Гол – *Голоскевич Г.* Правописний словник. – Київ, 1930.

Гр – Словарь української мови : в 4 т. / упорядував з додатком власного матеріалу Б. Д. Грінченка. – Київ, 1907–1909.

Ж – *Желеховский Є., Недільский С.* Малоруско-нїмецкий словар : в 2 т. – Львів, 1886.

НСЗ – Нові слова та значення / уклад. Л. В. Туровська, Л. М. Василькова. – Київ, 2008.

ОЕ – Орфоепічний словник української мови : в 2 т. / уклад. М. М. Пещак, В. М. Русанівський, Н. М. Сологуб, В. В. Чумак, Г. М. Ярун. – Київ, 2001.

Орф-75 – Орфографічний словник української мови / уклад. С. І. Головащук, Т. В. Зайцева. І. С. Назарова, М. М. Пещак, В. М. Русанівський. – Київ, 1975.

Орф-94 – Орфографічний словник української мови / уклад. С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. – Київ, 1994.

Орф–2009 – Український орфографічний словник / уклад. В. В. Чумак, І. В. Шевченко, Л. Л. Шевченко, Г. М. Ярун. – Київ, 2009.

СІС – Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – Київ, 1986.

ССІС – Сучасний словник іншомовних слів / уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – Київ, 2006.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. – Київ, 1970–1980.

УАС – Українсько-англійський словник / уклад. К. Андрусишин і Я. Кретт. – Саскатун (Канада), 1990.

УНС – Українсько-німецький словник / уклад. З. Кузеля і Я. Рудницький. – Лейпциг, 1943.

УРЕ – Українська радянська енциклопедія : в 12 т. – Київ, 1977–1985.

УРЕС – Український радянський енциклопедичний словник : у 3 т. – Київ, 1986–1987.

УРС – Українсько-російський словник : в 6 т. – Київ, 1953–1963.

Я – Яворницький Д. І. Словник української мови. – Катеринослав, 1920. – Т. І (А–К).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Галина Вокальчук, Євгеній Вокальчук

(Рівне)

ОСНОВНІ ВЕКТОРИ НАУКОВОГО ПОШУКУ В ЦАРИНІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКОЇ НЕОГРАФІЇ
(з досвіду роботи неологів Рівненщини)

Описано результати роботи структурного підрозділу кафедри української мови Рівненського державного гуманітарного університету – неографічної лабораторії «NEOLEX-Рівне» та лексикографічної лабораторії «Острозький неограф» Національного університету «Острозька академія» за 2010–2018 роки. Окреслено перспективи подальших неографічних студій.

The work results of the structural subdivision of the Ukrainian Language Department of Rivne State Humanitarian University – Neographic Laboratory *NEOLEX-Rivne* and Lexicographic Laboratory *Ostroh Neograph* of *Ostroh Academy* National University during 2010–2018 are described. The prospects of further neographic studies are planned.

Активізація наприкінці XX – на початку XXI ст. різнопланових студій неологічної лексики у вітчизняному й закордонному мовознавстві окреслила нові привабливі перспективи досліджень у царині молодої лінгвістичної науки – неології. Мета пропонованої статті – схарактеризувати основні вектори наукового пошуку неологів Рівненщини, проаналізувати їхні здобутки та визначити напрями подальших досліджень.

Із 90-х років минулого сторіччя на кафедрі української мови Рівненського державного гуманітарного університету (далі РДГУ) розпочалась активна неолого-неографічна робота. За підтримки завідувача кафедри української мови професора К. Шульжука (1940–2010) до навчальних планів факультету української філології було введено спецкурс «Еволюція одиниць оказіональної номінації в українській поезії XX сторіччя» (викла-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

дач – доцент Г. М. Вокальчук). У той період розвитку української письменницької лексикографії словники авторської неолексики були представлені поодинокими зразками, через що систематизація специфічних номінативних одиниць, якими рясніла поезія ХХ сторіччя, опрацювання теоретичних засад їхнього лексикографування були актуальними завданнями нашого словництва. Майже десятирічна активна співпраця зі студентами – вдячними слухачами спецкурсу й невтомними помічниками у збиранні, систематизації та лексикографуванні авторських лексичних новотворів (АЛН) – дала свої плоди: понад 6300 новотворів, засвідчених у поетичних текстах близько 400 авторів, зафіксовано в першому у слов'янській лексикографії зведеному словникові авторської неологічної лексики, що побачив світ 2004 року (далі – КСАН-04) [КСАН-04].

Згодом виникла ідея реалізації на Рівненщині тривалого лексикографічного проекту «Українська індивідуально-авторська неографія», який активно підтримали провідні науковці України: д. філол. наук, проф., академік Академії наук вищої школи України, завкафедри української мови РДГУ К. Шульжук, член-кореспондент НАН України, д. філол. наук, проф., заввідділу стилістики та культури мови (тепер – відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики) Інституту української НАН України С. Єрмоленко, д. психол. наук, проф., академік Міжнародної слов'янської академії наук та Академії наук вищої школи України, ректор Національного університету «Острозька академія» (далі – НаУОА), Герой України І. Пасічник, канд. іст. наук, проф., член-кореспондент Академії педагогічних і соціальних наук, член-кореспондент Міжнародної слов'янської академії, ректор РДГУ Р. Постоловський. У межах проекту окреслився ряд конкретних завдань подальшого наукового дослідження, зокрема: 1) виявити найпродуктивніших у царині індивідуально-авторської номінації поетів; 2) проаналізувати словотворчість провідних поетів та літературних угруповань як характерні фрагменти мовно-номінативного простору української поезії ХХ ст.; 3) дослідити принципи лексикографічного опису АЛН у словниках мови письменників та загальних неологічних словниках; 4) обґрунтувати типологію словників АЛН й окреслити перспективи неографічних проектів; 5) укласти й опублікувати словники АЛН провідних українських поетів ХХ–ХХІ ст. та ін.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Реалізувати такі завдання (хоча б частково) можна було тільки внаслідок консолідації зусиль багатьох однодумців. Відтак постала потреба у створенні колективу, який цілеспрямовано працював би у визначеному напрямі. Тож 2007 року на кафедрі української філології НаУОА створено науковий гурток «Українська індивідуально-авторська неографія» і започатковано видання однойменної лексикографічної серії збірників наукових праць. 2009 року гурток отримав статус першої на Рівненщині неографічної лабораторії – «Лексикографічна лабораторія «Острозький неограф» НаУОА», одним із основних завдань якої стало формування емпіричної бази для подальшого укладання загального словника АЛН в українській поезії XIX–XXI сторіч. 26 листопада цього ж року між НаУОА та Інститутом української мови НАН України укладено угоду терміном на три роки про наукову співпрацю в галузі неолого-неографічних досліджень, проведенні спільних науково-теоретичних і науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів із актуальних проблем лексикології, неології, неографії, лінгво- й ідіостилістики [6, с. 9].

2010 року на кафедрі української мови імені проф. К. Ф. Шульжука РДГУ розпочалася робота над комплексною науковою темою «Українська індивідуально-авторська неологія». У вересні цього ж року створено другу на Рівненщині неографічну лабораторію – «NEOLEX-Рівне» (структурний підрозділ кафедри української мови РДГУ). Діяльність обох лабораторій має на меті широке залучення до наукової діяльності в царині неології обдарованого студентства, магістрантів, аспірантів, молодих учених РДГУ, НаУОА та інших закладів вищої освіти України й зарубіжжя. У грудні цього ж року підписано реалізаційну Угоду про наукову співпрацю в царині неолого-неографічних досліджень кафедри української мови РДГУ з кафедрою славістики (секцією україністики) Університету імені Ф. Палацького в Оломоуці (Чеська Республіка). Співпраця з чеськими колегами триває й досі.

Отже, з кінця минулого сторіччя й дотепер науково-дослідницька робота неологів Рівненщини здійснювалася і триває у цілком визначених напрямах. Схарактеризуємо основні з них.

1. Створення й систематичне поповнення електронного ресурсу загального «Словника авторських неолексем в українській поезії XIX–XXI сторіч». Основою загального (зведеного)

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

словника АЛН став згаданий вище КСАН. У межах комплексної наукової теми кафедри української мови РДГУ під керівництвом проф. Г. Вокальчук захищено дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук викладачами кафедри Н. Адах (2009), Н. Гаврилюк (2010), аспіранткою О. Семенюк (Кирилюк) (2016), випускниками НаУОА В. Максимчуком (2014), О. Радько (2017). Працюють над дисертаціями з неології аспіранти О. Ліпкевич (Тимочко), Т. Власюк, І. В. Метелюк. Усі аспіранти до захисту дисертацій опублікували монографії, навчально-методичні посібники, статті, у яких представлено словники АЛН у поезії ХХ ст. Електронні версії цих словників суттєво поповнили ресурс загального «Словника авторських неолексем в українській поезії XIX–XXI сторіч», який щороку збагачується напрацюваннями членів лабораторій. На сьогодні ресурс словника перевищує 18000 одиниць, його активно використовують аспіранти, магістранти, студенти, які виконують наукові роботи з неології.

2. Укладання й публікація персональних словників неологічної лексики поетів XIX–XXI сторіч. 2006 року здійснено спробу системного аналізу одиниць авторської лексичної номінації, зафіксованих у поетичному доробку футуристів 20–30-х років ХХ ст., передусім їхнього лідера Михайля Семенка (до реєстру КСАН-04 увійшла лише частина з його плідного доробку – понад 450 АЛН). Це уможливило представлення АЛН у мовно-номінативному просторі української поезії загалом (і футуристичної зокрема) як цілісної системи з семантичними особливостями її складників та специфікою способів оказіональної номінації. Опублікований словник АЛН М. Семенка дав поштовх до подальших неографічних проектів рівнян [СЕМЕНКО-06].

У 2007 році побачила світ праця Н. Адах «Авторські лексичні новотвори Василя Барки (семантико-деривaційний та лексикографічний аспекти)» [БАРКА-07], у якій представлено словник АЛН у поезії діаспорного автора, що нараховує близько 1300 одиниць. Дослідниця аргументовано довела, що пальму першості з-поміж поетів-словотворців ХХ ст. тримає саме В. Барка, а не, як досі вважалося, Павло Тичина: у словнику його новотворів, опублікованому 1971 року, представлено 637 АЛН, зафіксованих не лише в поетичних текстах [КОЛЕСНИК-71]. Згодом магістрантка НаУОА О. Кирилюк опублікувала онов-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

лений «Словник авторських лексичних новотворів Павла Тичини» (за ред. С. Єрмоленко, Г. Вокальчук), де описала майже 1100 АЛН поета [ПТ-11].

Опубліковані словники авторської неологічної лексики Ліни Костенко [КСАН-Кост-10], М. Вінграновського [КСАН-Вінгр-10], Т. Севернюк (понад 170 АЛН) [5], І. Павлюка (близько 1300 АЛН) [11] та інших поетів сучасності.

Електронний ресурс неографічних лабораторій Рівненщини поповнили персональні словники АЛН, укладені студентами за редакцією викладачів кафедри української мови РДГУ. Зокрема це – словники неолексем Б.-І. Антонича, І. Калинця (їх укладач О. Федорчук на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт із української мови, літератури та методики їх викладання посіла 3-тє місце з науковою розвідкою «Авторські лексичні новотвори в поезії Б.-І. Антонича та І. Калинця», виконаною під керівництвом доц. Н. Гаврилюк (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012 р.); словник АЛН А. Мойсієнка (понад 320 одиниць (рукопис); укладач М. Мельник посіла 2-ге місце у Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт із української мови, літератури та методики їх викладання за дослідження «Авторські лексичні новотвори в поезії Анатолія Мойсієнка» (науковий керівник – доц. Н. Адах; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014 р.); словник АЛН В. Поліщука (укладач О. Гайдук за дослідження «Неологія Валер'яна Поліщука» (науковий керівник – проф. Г. М. Вокальчук) виборола 1-е місце у Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт із української мови, літератури та методики їх викладання (Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2015 р.).

Не залишилася поза увагою рівненських неологів і словотворчість класиків української літератури. До 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка Інститут української мови НАН України видав колективну монографію «Територія мови Тараса Шевченка» за ред. С. Єрмоленко (Київ, 2016), де запропоновано нове прочитання шевченкових текстів, проаналізовано основні лінгвокультурні орієнтири творчості Кобзаря. У монографії вміщено також інформацію про неологію Кобзаря [3], здійснено спробу лексикографічної інтерпретації новотворів Т. Шевченка [ШЕВЧЕНКО-16]. Перші спроби опису неології поета оприлюднені в

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

навчально-методичних посібниках із курсу сучасної української літературної мови (на матеріалі творів Т. Шевченка), над створенням яких працював авторський колектив у складі кафедри української мови РДГУ та житомирських колег [15; 16].

Триває робота над формуванням реєстрів АЛН Івана Франка, Лесі Українки, Ю. Федьковича, П. Грабовського.

3. Укладання й публікація словників неолексем у поезії авторів певних літературних угруповань XX–XXI сторіч. Спеціальному аналізові й лексикографічному описові підлягали АЛН, засвідчені в поезії представників літературних угруповань XX–XXI ст. Н. Гаврилюк 2009 року опублікувала працю про словотворчість київських неокласиків, де представила загальний (близько 800 одиниць) і персональні словники неологічної лексики Юрія Клена (описано близько 240 АЛН), М. Рильського (понад 220 АЛН), М. Зерова (близько 210 АЛН), М. Драй-Хмари (понад 80 АЛН), П. Филиповича (близько 40 АЛН) [КНС-09].

Аспірантка кафедри української мови РДГУ О. Тимочко (Ліпкевич) запропонувала лексикографічну інтерпретацію АЛН т. зв. «поганської групи» – загальний (нараховує близько 1700 одиниць) і персональні словники неологічної лексики В. Стуса (1120 АЛН), І. Калинця (близько 330 АЛН), І. Світличного (близько 200 АЛН), Г. Чубая (50 АЛН) [ДИСИД-10].

Новотвори поетів «Молодої Музи» стали об'єктом неографічного опису в праці аспірантки кафедри української мови РДГУ Т. С. Власюк [2].

Лексикографічну інтерпретацію АЛН поетів Нью-Йоркської групи здійснила 2013 року студентка РДГУ О. Мартинюк, виборовши 1-е місце у Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт із української мови, літератури та методики їх викладання (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, березень 2013 р.) за дослідження «Словотворчість поетів Нью-Йоркської групи» (науковий керівник – проф. Г. Вокальчук).

Під керівництвом Н. В. Гаврилюк студенти РДГУ дослідили словотворчість поетів українських літературних шкіл та груп 60–90-х років XX ст., поетів «Празької школи» й уклали зведені словники АЛН (2014 р.).

4. Укладання й публікація локальних словників авторських неолексем у сучасній українській поезії. Чи не першими у ві-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

тчизняному мовознавстві рівняни почали працювати над укладанням локальних словників поетичної неолексики. Зокрема, іще будучи студентом 3-го курсу НаУОА, В. Максимчук уклав «Короткий словник авторських лексичних новотворів поетів Рівненщини», де описав понад 1500 одиниць [РІВНЕ-08]. 2015 року побачила світ його монографія «Словотворчість сучасних поетів Рівненщини» [9]. Ґрунтовний аналіз АЛН дав дослідникові змогу з'ясувати вплив інтра- й екстралінгвальних чинників на конструювання АЛН як специфічних репрезентантів локальної мовно-поетичної картини світу, схарактеризувати роль словотворчості рівненських авторів в еволюції авторської номінації в українській поезії ХХ ст. До реєстру словника увійшло понад 5200 АЛН.

Згодом здійснено спроби укладання АЛН поетів Буковини [10], Волині (укладач О. Кушко, за ред. Н. Адах; рукопис), Харківщини (укладач Н. Бунько, за ред. Н. Гаврилюк; рукопис).

5. Укладання й публікація тематичних словників неолексем на матеріалі сучасної української поезії. Рівненські неологи здійснили ряд спроб щодо укладання тематичних словників авторської неолексики. 2011 року опубліковано колективну монографію «Неологічні назви осіб у сучасних слов'янських мовах» [14]. У праці вміщено короткий словник авторських назв осіб в українській поезії ХХ–ХХІ ст. (понад 1050 АЛН) [НО-11].

Електронний ресурс неографічних лабораторій поповнився напрацюваннями до інших тематичних словників на матеріалі української поезії ХХ–ХХІ ст.: інновацій із семою «вітер» [7], авторських найменувань емоцій і почуттів [12], авторських флоролексем (укладач О. Вдович; рукопис); фаунонімів (укладач М. Калюта; рукопис); явищ природи (укладач Боровець О.; рукопис; усі – за ред. Г. Вокальчук) тощо.

6. Укладання й публікація словників поетичних неолексем одного лексико-граматичного класу (на матеріалі української поезії ХХ–ХХІ ст.). Уперше у вітчизняному мовознавстві здійснено лексикографічний опис прикметникових АЛН, засвідчених у поезії ХХ–ХХІ сторіч, схарактеризовано особливості АЛН як специфічних репрезентантів національної мовно-поетичної картини світу. До реєстру словника ввійшло понад 5100 одиниць [ПРИКМ-17].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Зважаючи на те, що велика кількість АЛН у поезії XIX–XXI ст. утворена за аналогією до фольклорних поетичних найменувань (зазвичай складених), дослідники усвідомили потребу створення хоча б короткого словника народнопісенних юкстапозитів – із метою фільтрації реєстрів персональних словників авторської неолексики. Згодом із цим завданням успішно впоралася аспірантка кафедри української мови РДГУ О. Кирилюк, уклавши словник на понад 3000 одиниць [ЮКСТ-15]. Скрупульозна робота над таким лексикографічним джерелом, розпочата 2013 року, наразі завершується: словник готується до друку.

8. Студентська неолого-неографічна робота. Активне залучення студентської молоді до науково-пошукової роботи в неографічних лабораторіях РДГУ та НаУОА дає позитивні результати, про що свідчать зокрема вище згадані факти перемог майбутніх філологів у Всеукраїнських конкурсах студентських наукових робіт із української мови, літератури та методики їх викладання. Окрім того, впродовж 2007–2018 років успішно захищені десятки бакалаврських, дипломних і магістерських робіт із неології.

Згідно з планом спільної наукової діяльності РДГУ та Університету імені Ф. Палацького в Оломоуці (Чеська Республіка) 17–18 жовтня 2011 року в Університеті імені Ф. Палацького відбувся Міжнародний семінар молодих славістів «Актуальні явища в сучасних слов'янських мовах та літературах», який організувала кафедра славістики філософського факультету за активної підтримки й сприяння кафедри української мови РДГУ. У складі делегації з Рівненщини були представники неографічних лабораторій «NEOLEX-Рівне» РДГУ та «Острозький неограф» НаУОА. Учасники секції «Проблеми лексичної та фразеологічної неології» обговорили питання індивідуально-авторської номінації та неографії [13].

2013 року на базі РДГУ проведено науково-практичний семінар молодих неологів «Актуальні проблеми сучасної неографії» [1], на якому учасники проаналізували труднощі лексикографічного опису неологічної лексики, заслухали доповіді про сучасні напрями неологічних студій. Детальний аналіз студентської наукової роботи подано у статтях Г. Вокальчук, В. Максимчука, Є. Вокальчука [4; 6].

9. Популяризація неолого-неографічних досліджень. Із 2004 року неологи Рівненщини опублікували 7 монографій,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

9 посібників, низку словників авторської неолексики, 8 випусків серійного видання «Українська індивідуально-авторська неографія», захистили 1 докторську і 6 кандидатських дисертацій. До навчальних планів РДГУ введені нормативні дисципліни «Мовотворчість українських поетів XIX–XXI ст.», «Теорія і практика сучасної лексикографії», «Актуальні проблеми сучасної неології» для магістрантів та аспірантів. Члени лабораторій, у тому числі студенти й аспіранти, регулярно публікують наукові розвідки у збірникові наукових праць «Лінгвістичні студії молодих дослідників» кафедри української мови РДГУ. Із 2011 по 2018 роки опубліковано 9 випусків, у кожному з них є спеціальний розділ «Індивідуально-авторська неологія та неографія». Тільки впродовж 2011–2015 років у збірнику опубліковано 83 статті з неології (із них 45 студентських і 9 аспірантських). Упродовж 2007–2015 років члени лабораторії «Острозький неограф» опублікували понад 100 статей [6, с. 11]. Загалом у різних наукових виданнях України й закордоння (Канада, Польща, Росія, Словаччина, Чехія), з-поміж яких – збірники, що входять до наукометричних баз РИНЦ, CEJSH, DOAJ, CSA, неологи Рівненщини опублікували близько 400 статей.

Популяризації здобутків у царині авторської неографії сприяв створений 2007 року веб-сайт «Неолог–XXI», що успішно функціював в українському Інтернет-просторі кілька років поспіль. На жаль, через фінансові проблеми сайт припинив своє існування, однак над його «реанімацією» наразі працюють члени лабораторії «NEOLEX-Рівне».

Основні результати роботи неологів Рівненщини оприлюднені на засіданнях ініційованого кафедрою української мови РДГУ і проведеного 2013 року Всеукраїнського наукового семінару «Актуальні проблеми української неографії» (співорганізатори – НаУОА, Університет імені Ф. Палацького в Оломоуці (Чеська Республіка), Рівненський будинок учених). У семінарі взяли участь понад 40 науковців. Після завершення роботи учасники семінару прийняли ухвалу: 1. Продовжити видання словників авторської неологічної лексики в українській поезії XX–XXI ст. 2. Практикувати обговорення питань сучасної неографії на науково-практичних семінарах. 3. Розширити матеріал неографічних досліджень. Обрати предметом лексикографічного опису: 1) мову фольклору; 2) мову української ху-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

дожньої прози та мову сучасних ЗМІ; 3) дитячу мову; 4) мову сучасного студентства [8].

Здобутки рівнян та острожан у царині індивідуально-авторської неології та неографії регулярно презентувалися на наукових зібраннях різного рівня, насамперед: 1) Пленум Наукової координаційної ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» НАН України «Українська лексикографія початку XXI століття: стан, проблеми, перспективи» (14–17 вересня 2011 р., м. Сімферополь, Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського; доповідь проф. Г. Вокальчук «Сучасна українська індивідуально-авторська неографія»); 2) Пленум Наукової ради «Українська мова» НАН України «Українська лексикографія та лексикологія: проблеми, завдання» (10–11 листопада 2011 р., Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя; доповідь проф. Г. Вокальчук «Сучасна українська авторська неографія» [17, с. 99]); 3) ІІ Всеукраїнський лінгвістичний форум молодих учених (м. Київ, Інститут української мови НАН України, 24–26 квітня 2012 р.; співорганізатор – лабораторія «NEOLEX-Рівне»; майстер-клас проф. Г. Вокальчук «Теорія і практика індивідуально-авторської неографії») та ін.

Отже, внаслідок реалізації на Рівненщині лексикографічного проекту «Українська індивідуально-авторська неографія» частково реалізовано спробу системного поліфункційного аналізу багатовимірного мовного явища – авторських неолексем як репрезентантів мовної свідомості креативної особистості – представника українськомовного соціуму. Одержані результати сприяють розвиткові теорії неології, ідіостилістики, лінгвокультурології, письменницької лексикографії, зокрема індивідуально-авторської неографії. Наслідком подальшої дослідницької роботи стане введення в науковий обіг нових результатів аналізу мовотворчості письменників XIX–XXI ст.

---

1. Актуальні проблеми сучасної неографії : Програма науково-практичного семінару молодих неологів (Рівне, 21 лютого 2013 р.) / Рівненський держ. гуманітарний університет, Університет імені Ф. Палацького в Оломоуці (Чеська Республіка). – Острог : Вид-во НаУОА, 2013. – 12 с.

2. *Власюк Т.* Авторські новотвори поетів «Молодої Музи»: лексико-семантичний і лексикографічний аспекти / Т. Власюк // Лінгвістичні студії молодих дослідників : зб. наук. пр. – Рівне : РДГУ, 2018. – Вип. 8. – С. 124–126.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

3. *Вокальчук Г. М.* Неологія Тараса Шевченка: лексикографічна інтерпретація / Г. М. Вокальчук // Територія мови Тараса Шевченка : монографія / [С. Я. Єрмоленко, Г. М. Вокальчук, А. Ю. Ганжа, Л. П. Гнатюк, Г. М. Сюта]; за ред. С. Я. Єрмоленко. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. – С. 212–289; 328–331.

4. *Вокальчук Г. М., Вокальчук Є. Л.* Свята і будні рівненського «Неолексу» / Г. М. Вокальчук, Є. Л. Вокальчук // *Вокальчук Г. М., Радько О. Г.* Індивідуально-авторські прикметники в поетичному дискурсі ХХ–ХХІ сторіч (лексикографічний аспект) : монографія / Г. М.Вокальчук, О. Г. Радько. – Луцьк : Терен, 2017. – С. 4–14. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 8).

5. *Вокальчук Г., Дячок К., Вокальчук Є., Дишлевук С.* Матеріали до «Словника авторських лексичних новотворів у сучасній українській поезії» : Неологія Тамари Севернюк / Г. Вокальчук, К. Дячок, Є. Вокальчук та ін. // Лінгвістичні студії молодих дослідників : зб. наук. пр. – Рівне : РДГУ, 2018. – Вип. 8. – С. 127–134.

6. *Вокальчук Г. М., Максимчук В. В.* Лексикографічна лабораторія «Острозький неограф»: історія, здобутки, перспективи / Г. М. Вокальчук, В. В. Максимчук // Словотворчість сучасних поетів Рівненщини : монографія / В. В. Максимчук ; за ред. Г. М. Вокальчук. – Острог : Вид-во НаУОА, 2015. – С. 8–26. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 7).

7. *Вокальчук Є., Мисюкевич Л.* Матеріали до «Тематичного словника авторських лексичних новотворів у сучасній українській поезії»: інновації з семою «вітер» / Є. Вокальчук, Л. Мисюкевич // Лінгвістичні студії молодих дослідників : зб. наук. пр. – Рівне : РДГУ, 2018. – Вип. 8. – С. 135–140.

8. *Вокальчук Є., Степанова О., Кирилюк О.* Всеукраїнський семінар «Актуальні проблеми української неографії» (21–22 лютого 2013 р., РДГУ, м. Рівне) / Є. Вокальчук // Українська мова. – 2013. – № 3 (47). – С. 128–134.

9. *Максимчук В. В.* Словотворчість сучасних поетів Рівненщини : монографія / В. В. Максимчук ; за ред. Г. М. Вокальчук. – Острог : Вид-во НаУОА, 2015. – 386 с. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 7).

10. *Максимчук В., Тимчук А.* Лексико-семантичні особливості новотворів сучасних поетів Буковини / В. Максимчук, А. Тимчук // Лінгвістичні студії молодих дослідників : зб. наук. пр. – Рівне : РДГУ, 2018. – Вип. 8. – С. 151–154.

11. *Максимчук Г.* Лексикографічне представлення авторських новотворів Ігоря Павлюка / Г. Максимчук // Лінгвістичні студії молодих дослідників : зб. наук. пр. – Рівне : РДГУ, 2018. – Вип. 8. – С. 155–158.

12. *Метелюк І.* Особливості словникового представлення авторських новотворів із семами «емоція», «почуття» в українській поезії ХХ–ХХІ сторіч / І. Метелюк // Лінгвістичні студії молодих дослідників : зб. наук. пр. учасників VI Міжнар. наук. читань «Лінгвістичні студії молодих дослідників» пам'яті

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

проф. К. Ф. Шульжука (Рівне, 25 травня 2016 р.). – Рівне : РДГУ. – Вип. 7. – 2016. – С. 134–140.

13. Міжнародний семінар молодих славістів «Актуальні явища в сучасних слов'янських мовах і літературах» (Університет імені Ф. Палацького в Оломоуці (Чеська Республіка), Рівненський державний гуманітарний університет; Оломоуць, 17–18 жовтня 2011 р.) / Н. В. Гаврилюк // Лінгвістичні студії молодих дослідників : зб. наук. пр. учасників ІІ Міжнар. наук. читань «Лінгвістичні студії молодих дослідників», присвячених пам'яті проф. К. Ф. Шульжука (Рівне, РДГУ, 16–17 лютого 2012 р.). – Рівне ; Острог : Вид-во НаУОА. – Вип. 2. – 2012. – С. 221–223.

14. Неологічні назви осіб у сучасних слов'янських мовах : монографія / [Г. М. Вокальчук, А. М. Архангельська, О. А. Стишов, Ю. П. Маслова, В. В. Максимчук] ; відп. ред. Г. М. Вокальчук [Рівненський державний гуманітарний університет; Університет ім. Ф. Палацького в Оломоуці (Чеська Республіка)]. – Рівне ; Оломоуць : Вид-во НаУОА, 2011. – 356 с. (Лексикограф. серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 6).

15. Сучасна українська літературна мова : збірник вправ і завдань на матеріалі творів Т. Г. Шевченка; відп. ред. Г. М. Вокальчук, В. М. Мойсієнко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 298 с.

16. Сучасна українська літературна мова: Вправи. Завдання. За творами Т. Г. Шевченка : навч. посіб. / [Н. А. Адах, Г. М. Вокальчук, Є. Л. Вокальчук та ін.] ; за ред. Г. М. Вокальчук, В. М. Мойсієнка. – Київ : Академія, 2016. – 224 с. (Серія «Альма-матер»).

17. *Яценко Н. О.* Пленум наукової ради «Українська мова» «Українська лексикографія та лексикологія: проблеми, завдання» / Н. О. Яценко // Українська мова. – 2011. – № 4. – С. 96–106.

Список лексикографічних джерел і їх умовні позначення

БАРКА-07: Адах Н. А. Словник авторських лексичних новотворів Василя Барки // Адах Н. А. Авторські лексичні новотвори Василя Барки (семантико-деривaційний та лексикографічний аспекти) / Н. А. Адах ; за ред. Г. М. Вокальчук. – Рівне : Видавництво Олега Зеня, 2007. – С. 52–131.

ДИСИД-10: Тимочко О. Словник авторських лексичних новотворів поетів-дисидентів 60–70-х років ХХ століття (на матеріалі поезії В. Стуса, І. Калинця, І. Світличного та Г. Чубая) / Ольга Тимочко // Словотворчість шістдесятників. Василь Стус. Ігор Калинець. Іван Світличний. Григорій Чубай : збірник наук. праць / [відп. ред. Г. М. Вокальчук]. – Острог : Острозька академія, 2010. – С. 158–181. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 4).

КНС-09: Гаврилюк Н. В. Словник авторських лексичних новотворів київських неокласиків / Н. В. Гаврилюк // Київські неокласики: словотворчість / Н. В. Гаврилюк ; відп. ред. Г. М. Вокальчук. – Острог : Острозька академія,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

2009. – С. 60–135. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 2).

КОЛЕСНИК-71: Колесник Г. М. «З'являються нові слова у мові» / Г. М. Колесник // Тичина П. Квітни, мово наша рідна! – Київ, 1971. – С. 96–200.

КСАН-04: Вокальчук Г. М. Короткий словник авторських неологізмів в українській поезії ХХ століття / Г. М. Вокальчук // Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) : за ред. А. П. Грищенка. – Рівне : РДГУ, 2004. – С. 94–526).

КСАН-Вінгр-10: Вокальчук Г. М. Короткий словник авторських лексичних новотворів Миколи Вінграновського / Г. М. Вокальчук, А. І. Браун // Словотворчість шістдесятників. Ліна Костенко. Микола Вінграновський : зб. наук. пр. / [відп. ред. Г. М. Вокальчук]. – Острог : Острозька академія, 2010. – С. 121–138. (Лексикограф. серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 3).

КСАН-Кост-10: Цапук І. В. Короткий словник авторських лексичних новотворів Ліни Костенко / І. В. Цапук // Словотворчість шістдесятників. Ліна Костенко. Микола Вінграновський : зб. наук. пр. / [відп. ред. Г. М. Вокальчук]. – Острог : Острозька академія, 2010. – С. 106–121. (Лексикограф. серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 3).

НО-11: Вокальчук Г. М. Короткий словник індивідуально-авторських назв осіб в українській поезії ХХ–ХХІ століття / Г. М. Вокальчук, В. В. Максимчук // Неологічні назви осіб у сучасних слов'янських мовах : монографія / [Г. М. Вокальчук, А. М. Архангельська, О. А. Стишов та ін. ; відп. ред. Г. М. Вокальчук]. – Рівне ; Оломоуць : Острозька академія, 2011. – С. 262–349. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 6).

ПРИКМ-17: Вокальчук Г. М., Радько О. Г. Словник індивідуально-авторських прикметників в українській поезії ХХ–ХХІ сторіч / Г. М. Вокальчук, О. Г. Радько // Вокальчук Г. М., Радько О. Г. Індивідуально-авторські прикметники в поетичному дискурсі ХХ–ХХІ сторіч (лексикографічний аспект) : монографія. – Луцьк : Терен, 2017. – С. 41–386. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 8).

ПТ–11: Кирилюк О. В. Словник авторських лексичних новотворів Павла Тичини / Ольга Кирилюк ; за ред. С. Я. Єрмоленко, Г. М. Вокальчук // Мовотворчість Павла Тичини у дзеркалі третього тисячоліття : збірник наук. праць / [відп. ред. Г. М. Вокальчук]. – Острог : Острозька академія, 2011. – С. 181–263. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 5).

РІВНЕ-08: Максимчук В. В. Короткий словник авторських лексичних новотворів поетів Рівненщини / В. В. Максимчук // Проблеми й перспективи авторської лексикографії. «Регіональний» словник поетичних неолексем (Рівненщина) / [відп. ред. Г. М. Вокальчук]. –2-ге вид., випр. і доп. – Острог : Острозька академія, 2008. – С. 65–179. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 1).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

СЕМЕНКО-06: Вокальчук Г. М. Словник лексичних новотворів Михайля Семенка / Г. М. Вокальчук // Вокальчук Г. М. «Я – беззразковості поет» (словотворчість Михайля Семенка) : монографія / Г. М. Вокальчук. – Рівне : Перспектива, 2006. – С. 141–176.

ШЕВЧЕНКО-16: Вокальчук Г. М. Словник лексичних новотворів Т. Шевченка (містить 159 одиниць) / Г. М. Вокальчук // Територія мови Тараса Шевченка : монографія / [С. Я. Єрмоленко, Г. М. Вокальчук, А. Ю. Ганжа, Л. П. Гнатюк, Г. М. Сюта]; за ред. С. Я. Єрмоленко. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. – С. 259–288; 328–331.

ЮКСТ-15: Кирилюк О. В. Короткий словник юкстапозитів у народнопісенних текстах (понад 3000 одиниць) ; за ред. Г. М. Вокальчук / О. В. Кирилюк. – Рівне, 2015. (Рукопис).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Наталія Хобзей

(Львів)

ЕТНОНІМИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАРІЧЧЯ В ДІАЛЕКТНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Розвідка є фрагментом дослідження про репрезентацію етнонімів у діалектних словниках південно-західного наріччя української мови. У статті проаналізовано такі лексикографічні праці: «Лексикон львівський: поважно і на жарт» Н. Хобзей, К. Сімович, Т. Ястремької, Г. Дидик-Меуш, «Галицько-руські народні приповідки» І. Франка, «Слова з Болехова» Ю. Гнатишака. Увагу акцентовано на назвах юдеїв: жид, жидівка, жидівський тощо, пареміях і фразеологізмах з етнонімами.

The article is a fragment of the study on the representation of ethnonyms in the dialectal dictionaries of the South-Western dialect of the Ukrainian language. The analysis primarily involves lexicographic works *Lviv Lexicon: Seriously and in Jest* by N. Khobzei, K. Simovych, T. Yastremska, H. Dydyk-Meush, *Galician-Ruthenian Folk Sayings* by I. Franko, *Words from Bolekhiv* by Yu. Hnatyshak (with the co-authorship of the lexicographers N. Khobzei, O. Simovych, T. Yastremska). Attention is focused on the Jews names: *zhyd, zhydivka, zhydivskyi,* etc, proverbs and phraseological units with ethnonyms.

Етноніми є свідченням не тільки історичним, а й мовним. Вони вказують на ті процеси, які відбуваються в царині пізнання іншомовних слів, на те, наскільки їх приймають і розуміють мовці, на адаптацію на новому мовленнєвому ґрунті, що передбачає, зокрема, залучення чужого слова у власні деривaційні процеси. Дослідження такого типу лексики є неможливим без врахування історичних фактів про переміщення груп осіб у географічній площині. Виявлення та врахування таких «шляхів», зокрема професійних, є важливим чинником у прочитанні ізоглос лексичного явища; водночас мовні факти стають додатковим свідченням показників напрямку переміщення носіїв діалектів. Однак визначити шляхи

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

запозичень було й досі залишається одним з найскладніших завдань, особливо для багатокультурного, а отже, і багатомовного середовища, члени якого до того ж часто подорожували. Наприклад, про історію давнього Личакова (один з районів м. Львова) читаємо: «Глинянська дорога була дуже жвавим гостинцем. Особливо оживлявся цей шлях, коли зі Львова вибирався т. зв. караван, великий купецький табір до Туреччини. Караван складався не раз з кількадесяти возів. Великих возів на таку подорож доставляли фахові фірмани, що удержували по кількадесят коней. Такі підприємці були люди заможні, відомі чесністю, розумні й досвідчені, що знали добре звичаї й мови східних країн. Плачено їм від ваги товару. Вони везли транспорти до Константинополя і назад. На чолі каравану старшим "караван-башею" був звичайно вірменин, бо вірмени мали найбільше зносин із Туреччиною» [10, с. 93].

Простежити шляхи запозичень у мовленні львів'ян стає особливо важко, адже носії кількох мовленнєвих середовищ упродовж віків жили в одному місті, а осердя ареалів поширення їхніх мов локалізувалися на вулицях і дільницях, де оселилася та чи інша громада. Одне з особливих становищ у місті займала юдейська громада, у довоєнному Львові говорили: «Polskie ulice, żydowskie kamienicy». Відповідно, запозичення лексики відбувалося за безпосередніх контактів [1].

Появу юдейського населення у Львові, як і в інших населених пунктах Галичини, Олекса Горбач пов'язував з їхнім переміщенням у XIV ст. з Німеччини на схід. «Окрім мертвої мови богослужбових та теологічно-філософських книг – єврейської, – писав дослідник у книзі "Арґо в Україні", – принесли вони зі собою з Німеччини середньовисоконімецьку мову як розговірну, яка, очевидно, просякла лексичними елементами, запозиченими зі староєврейської мови тори й талмуду. У Німеччині ця єврейсько-новожидівська мовна мішанина стала від XIV ст. одним із головних джерел "ротвель" – арґо волокит, обманців та злодіїв. Із тим світом зустрілося жидівство як купці крадених речей» [5, с. 343]. Щоправда, історики стверджують, ніби «історія львівських юдеїв сягає середини XII ст., тобто часу заснування міста Львова. Однак не виключено, що замешкували вони ще попереднє, передльвівське поселення. Взагалі, найдавніші відомості про юдеїв Галицько-Володимирської Руси відомі від XI ст., зокрема, юдеї Перемишля згадуються під роком 1085. Хоча згідно

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

з юдейськими джерелами, ще в IX ст. юдейські купці доставляли цілі каравани краму з піренейських країн у руські, тобто, ймовірно, у північну Галичину. Ці давні юдеї на терени українських земель міґрували і з Західної Європи – юдеї-талмудисти, і зі Сходу – юдеї-біблеїсти (караїми), нащадки хозарів, які у VIII ст. прийняли юдаїзм. У княжі часи вони займалися гендлярством, ремісництвом та землеробством, а їхнє життя регулювалося княжими привілеями. <…> Коли князь Лев переніс столицю з Галича до Львова, то поруч з русинами оселив в місті також вірменів, татарів, сарацинів, караїмів і юдеїв» [2, с. 11].

Про давність контактів зі слов'янами загалом та з українцями зокрема свідчать і мовні факти: як стверджують учені-етимологи, ще в дописемний період у слов'янські мови запозичено з італійської назву *жид* (укр., рос., болг. *жид*, бр. *жыд*, п. *Żyd*, ч., члц., вл, слн. *Žid*, нл. *žyd*); італійське *giudeo* 'єврей' походить від лат. *Jūdaeus* 'іудей, єврей', яке зводиться до гебр. iˀūdī, утвореного від особового імені гебр. Iˀūdā (загальне значення 'славлений, хвалений'); давнє *žū- (<giu)* у слов'янських мовах закономірно перейшло в *žy-* [7, II, с. 196–197].

Значна кількість запозичень пов'язана з назвами львівських юдеїв. Для українців-галичан, зрештою, як і для західних слов'ян, нейтральний етнонім *жид* був емоційно немаркованим, а відповідно й похідні *жидівка, жидівський* указували на національну належність особи. Нейтральне вживання слів демонструє також мемуарна література, процитую лише один з уривків: «Ми приїхали до Житомира ще перед вечором, і я пішов до міста з двома членами групи. На одній площі до нас підійшла молода мати з дитиною, сказала, як звичайно, "Здраствуйте" й почала плакати, що буде з євреями, як буде вільна українська держава. Я відповів їй, що у нас кожний громадянин буде мати рівні права без огляду, чи він українець, чи жид. Вона образилася й просила, щоб я не називав її жидівкою, а лише єврейкою. Я з цим стрінувся перший раз в моєму житті й сказав, що в нас в Західній Україні жид образиться, коли йому сказати "єврей"» [8, с. 352]. Сучасні діалектні словники також фіксують такі назви як нейтрально марковані етноніми, наприклад: *жид, жи́дка, жиду́вка, жиду́вський* [21, с. 84]; *жид, жидівка* [4, с. 182, 183]. Про нейтральність у сучасному мовленні свідчать і цитати-ілюстрації з лексикографічної праці про болехівську говірку: «Жидів брали, вікопали могилу,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

а тото близько коло хати. Тай небішка цьоці йшла в Міську раду, би шос робили, бо то смрід дуже було. То так бухкотіло, знаєш. Засипали, а кілько то стогніт був, йойкіт був. Вбив не вбив, тай пішло там у яму. Їх перед тим розбирали – всьо лаші. Дека́трі жиди на шматкє дерли. Раз я ішла через місток, там коло свої хати, і найшла-м щеку зубів золотих. Як я сі того напудила, гет утікала! То страшно було (ЗА)» [4, с. 182]; «Я тобі розповім, як тото було. Ми жили ше з татом у Болехові. Ми мали кватиру, на Шевскі вулици ми жили, як Мудрицка. Ну, тай прийшлосі, мене жидівка просила, аби я йшла запалити в суботу. А я пішла запалити, а жидівка мені дала цукєрків, а я несу мачусі цукєркі. Мачуха сказала татови, то як тато мене став бити: "Ти, жидівко, я тобі!" Раз нам попало, шо вже акція йде. А жиди мали тоти червоні опаскі, і чуєш, і мене жидівка взєла за руку, і я йду з жидами. А тутка, як міська рада, то їх там були заганєли. Там загорда, там загороджéно було, там всєх жидів заганєли. Тато мій ішов тов вулицев, а коло цьоткі Іркі, ми вже пройшли цьотку Ірену, а тато мій дес ішов, ввидів мене. Матінко! Сі напудив, прилетів, мене за руку вхо́пив. Але я дістала! Та я йшла в колоні, а тато мене відобрав. Боже, як мене дома бив! Страшне́! Йой, дитинко, як си нагадаю, то розпука була. Та були би мене застрілили, так, як жидів. Був би не тато, тато мене забрав (ЗА)» [4, с. 183].

У говірках південно-західного наріччя семантична структура слів розширилася й вони набули додаткових значень:

жид 'чорнильна пляма у зошиті' [11, с. 213]; 'жук-рогач' [18, с. 116]; 'пропуск в оранці' [3, с. 70]; 'пропуск під час косіння' (*наробúти жидíв, закопáти жúда*) [18, с. 116]; 'назва гри при покійникові' [3, с. 70] (також *жид-купец* 'тс.' [25, с. 173]); 'скупа, хитра людина' [15]; 'дійова особа вертепу' [4, с. 182];

жúдик 'горобець' [11, с. 213; 23, І, с. 251; 18, с. 116; 15]; 'птах, який перед дощем квилить' [18, с. 116]; 'чорнильна пляма у зошиті' [11, с. 213]; 'кишеньковий ніж із дерев'яною ручкою' [11, с. 213; 20, с. 44; 24, с. 160]; 'комаха, яка завдає шкоди соняшнику' [23, с. 114]; 'кульбаба звичайна' [12, с. 277];

жúди 'череда' [3, с. 70];

жúдики 'череда' [23, с. 114], *жúдикі* 'тс.' [3, с. 70; 16, с. 69]; 'насіння череди' [16, с. 69];

жúдикі 'насіння череди (*Bidens tripartita*)' [4, с. 182]; *жидíвська зозýля* 'одуд' [18, с. 116];

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

жидівські ву́ші ‘реп’яхи’ [18, с. 116].

Про нейтральне значення слів *жид, жидівка*, які в мовленні ще й сьогодні вживає пересічний носій південно-західних говорів, свідчать й вислови: *має жидівську го́лову, з жидівською голово́ю* ‘дуже розумний’; *ну ти й жид, але ти жид* – коли із захопленням подивляють хитру людину, яка зуміла легко викрутитися з безнадійної ситуації [11, с. 213–214]; *любі́мося, як бра́ття, раху́ймося, як жи́ди*; *му́дрий, як жид*. Також були старі галицькі переписи *каляре́па по-жидівськи, жидівські цибуляники, ри́ба по-жидівськи* [11, с. 213–214] тощо. Однак стосунки між сусідами не завжди були ідилічними, коли господині зауважували тільки кулінарні здібності одна одної, помічали й інше, що знову ж таки знайшло відображення у фраземах: *жидівський ре́йвах* ‘безладна метушня, біганина, галас, крик’, ‘розгардіяш’ [11, с. 213, 490]; *як жидівська фа́нда* ‘дуже ледача людина’ [11, с. 214]; *жидівські ді́ти* ‘брудні, неохайні, занедбані діти’ [11, с. 213]; *то таки́й жид з пи́ском* ‘той, хто любить сваритися’ [11, с. 213]; *як жи́дові з но́са ка́пає* ‘про безперервність, нескінченність’ [11, с. 213]; *жидівські ді́ти не ми́лі* ‘про людину у стані відчаю’ [11, с. 214]; *тото́ би, напе́вно, сі жидівска шко́ла завалила* ‘про щось неймовірне’ та ін. Тих паремійних одиниць, які вказують на «інакшість», відмінність сусідів від українського християнського світу, у говірках південно-західного наріччя значно більше: *А був ти в жида за кума?* (Нагуєвичі) [6, II, с. 141]; *Боїш сі, гий жид сьвяченої води* (Жидачів) [6, II, с. 142]; *Бо́їш сі мене, як жид солонини* (Нагуєвичі) [6, II, с. 142]; *Жида сидячи у яму кладуть, аби ся лиш схопив, як на суд прийде ся йти* (Тухля) [6, II, с. 142] тощо.

Виявляємо в пареміях і стереотипні уявлення:

– «важливість зовнішньої атрибутики – пейси»: *Жида за пейса як возьмеш, то вже го маєш в руках* (Коломия) [6, II, с. 143]; *Жид без пейсів уже трефний* (Коломия) [6, II, с. 144] тощо;

– «патинки без зап’яток»: *Жид найтвердший у пјити, хлоп у груди, а Німець у ср…* «жид ходить у патинках без зап’ятків, отже з голими п’ятками, мужик з розкритими грудьми, а Німець у фраку з розрізом іззаду» (Нагуєвичі) [6, II, с. 146]; *Жид ніколи не змерзне в п’яти, пан у вуха, а хлоп у груди* «Бо жид ходить узимі в патинках, пан у шапці без завіс, а мужик у розхристаній сорочці» (Нагуєвичі) [6, II, с. 146] тощо;

– «вроджені розумові здібності»: *Жид знає тото у перед, що ти у два або й три роки зміркуєш* (Тухля) [6, II, с. 145]; *Оби який*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

хрисьцянин, то й жидови ни пара (Тухля) [6, II, с. 149]; *У жида розум перенний, а у хрисьцянина занний* (Тухля) [6, II, с. 150]; *Хтівши жида ошукати треба жидівську голову мати* (Опака) [6, II, с. 151] тощо;

– «галасливість»: *Два жиди, а дві невісті зроблять ярмарок у місті* [6, II, с. 143]; *Ще би єден жид, а був би ярмарок* (Жидачів) [6, II, с. 151] тощо;

– «постійна схильність до обману, неправди для власної користі»: *Аби Жид був з неба, вірити му не треба* [6, II, с. 141]; *Де сі жид замішьиє, там добра не буде* (Нагуєвичі) [6, II, с. 143]: *Жида на п'єцу виховай, а йому не вір* (Комарно) [6, II, с. 143]; *Жид бреше, аж на нім пейса горут* (Ясениця Сільна) [6, II, с. 143]; *Жид десіть христіян ошукає, а Вірменин ще десіть жидів* [6, II, с. 143] тощо;

– «непоступливість у вирішенні справ»: *Жидове не пропаде* (Нагуєвичі) [6, II, с. 146]; *Жид свого не дарує* (Нагуєвичі) [6, II, с. 147] тощо.

Однак дві останні характеристики не завадили створенню паремій, які спираються на позитивні риси етносу: *Борше з жидом на конець вийду, як з тобов* (Завадів) [6, II, с. 142]; *Волів бим з жидом знайти, ніж з тобов* (Дрогобич) [6, II, с. 142]; *Ліпше з жидом украсти, як з хлопом здибати* (Будзанів) [6, II, с. 148]; *Ліпший жид, як жидівський Іванко* (Пістинь) [6, II, с. 148] тощо.

Над жидами кепкують, посміюються, їх навіть висміюють: *Бий жиде Мошка* «сьміються, коли два жиди зчепляться до бійки» (Нагуєвичі) [6, II, с. 142]; *Жиде, ходи, купи собі шкіру з рабіна* «дразнять жидівського перекупня, що ходить від хати до хати» [6, II, с. 144]; *Жидів, жидів повний віз, меже жиди дідько вліз* «кричать селянські діти за жидівською фірманкою, що звичайно буває густо навантажена пасажерами» [6, II, с. 145], однак галичани відзначають і те, що почуття гумору в жидів різне, тому й постала приповідка: *Жидові жиртувати, як коровам їхати* (Жидачів) [6, II, с. 146].

Зазначимо також, що єврей віщує християнинові удачу, коли перейде дорогу: *Жид добрий на перехід* (Дрогобич) [6, II, с. 144]; *Жид на перехід найліпший* (Нагуєвичі) [6, II, с. 144], а також коли насниться йому: *Жиди ми сі снили, щістьи буду мати* (Дрогобич) [6, II, с. 145]; *Як сі жид снит, якесь щістє буде* (Нагуєвичі) [6, II, с. 152].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

У говірках південно-західного наріччя зафіксовано значну кількість фразеологізмів і приповідок, у яких трапляється слово *жид* та спільнокореневі з ним лексеми, однак тільки один раз натрапляємо на слово *єврейський* у «Приповідках» І. Франка: *То єврейский жид* «запеклий, завзятий жид» (Жидачів) [6, II, с. 150].

Описуючи вживання лексем «іудей», «єврей» і «сіоніст» в Інтернеті, Г. Прохоров зауважив: «Перед нами розгалуження, і внаслідок вибору між двома гранями світу ми потрапляємо на одну або другу координатну вісь. У цьому плані "єврей" – лексема нейтральна, бо вона розташована в "нульовій точці" на осі координат: вирізняє особистість за детермінантою "чужий", але не характеризує індивідуума» [19, с. 495]. Власне, у дорадянському часовому континуумі в мовному просторі говірок південно-західного наріччя лексема *жид* також перебувала в «нульовій точці», вона, зрештою, і досі залишається нейтральною в говірковому мовленні, про що додатково може свідчити і брак фразеологізмів та приказок з лексемою *єврей*.

Значної кількості паремій уже не вживають, що було спричинене різними позамовними чинниками. Серед повоєнних трагедій – зруйнований галицький жидівський світ. Зрештою, цей віками сформований економічно-культурний устрій захитався ще до 1941 року, коли разом з українцями із Західної України було депортовано тисячі біженців. Євген Наконечний у книзі «"Шоа" у Львові» писав: «Скоро містом поповзли чутки, що не лише біженців, але всіх заможних людей, так званих буржуїв, вивозитимуть в Сибір. Домовласниця нашого будинку, "буржуйка" Веста Вейсман, скаржилася моїй матері, що вона тепер втратила спокій, стала погано спати зі страху перед вивезенням. Зрештою, тоді багато львів'ян втратило спокій, бо кампанія вивезень і арештів наростала. Відтоді ціле місто охопив жах, бо ніхто, дійсно ніхто, не був певний, що найближчої ночі не прийде і його черга… Серед біднішої частини євреїв Львова до війни переважали робітники дрібних кустарних підприємств, а також ремісники, шевці, капелюшники, ювеліри, оптики. Майже 80 % кравців, 70 % перукарів у Галичині були євреї. Звичайним традиційним заняттям більшості євреїв була торгівля – стаціонарна, гуртова, роздрібна. Статистика каже, що майже вся торгівля в Галичині була в єврейських руках. У 1921 році євреї складали 74,1 % усіх зайнятих в торгівлі. Львівські крамниці, що, як правило, належали євреям, радвлада відбирала без жодної компенсації» [14, с. 38–39].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Після німецької окупації цей багатий, з глибокими традиційними устоями, а водночас галасливий та специфічний у зовнішньому вияві світ, який віками вростав у галицькі мури, усякими правдами й неправдами роблячи їх своєю власністю, пішов у гетто та не повернувся. «На Ринку у Львові сумирні жиди… – Вже нема! Вже нема! Втихли. Пішли. Не були» [17, с. 99]. Навіть ті, хто вижив, кого змогли переховати в гітлерівське лихоліття знайомі чи сусіди, розчинилися в тих тисячах людей, які почали приїжджати до міста від 1944 року. Вони вже були іншими, їм не підходили ті назви, що у дружбі чи незгоді придумували їм сусіди – поляки та українці: *бібер, англік з Коломиї, гаман, ганделес, гебес, клапцюх, кудлай, мехідрис, мойше, мошко, парх, пархач, пейсаль, пейсач, цвайнос, цебух (цибух), цибуляж, шмайґалес (шмайдалес)* та ін. У Східній Галичині *жидів* не стало – «Втихли. Пішли. Не були» – їх змінили радянські *євреї*, які часто й боялися визнавати себе такими. У мовленні сучасного Львова всі названі синоніми втрачені, що, очевидно, зумовлене винищенням галицького єврейства в часи Другої світової війни. Більшість із згаданих є запозиченнями.

Деякі з них безпосередньо пов'язані з основною діяльністю євреїв – торгівлею: *ґа́ндалес* льв. вул. 'скуповувач і перепродувач старих речей по домах', *гандале́ска* льв. шк. 'торгівельна школа'; навіть базар, який розміщувався в довоєнному Львові за оперним театром, отримав назву *Гандале́си.* Олекса Горбач пов'язував ці назви із *handeln* 'торгувати', натомість із *soher* 'торговець', *sāhar* 'тинятися, мандрувати країною' [5, с. 354] пов'язані *ша́хра́й* 'той, хто обманює, ошукує', *шахра́йка* 'заздалегідь підготована написана відповідь на контрольні чи екзаменаційні питання', *шахруватися* 'обманом проходити куди-небудь', *шахєр-махєр* 'обман; недозволена законом махінація' [5, с. 366]. Із поняттям махінації та обману пов'язані й інші запозичення, зокрема *яндрус* 'вуличник, хлопець із вулиці', *яндруска* 'вуличниця, дівчина із вулиці' (*jānāh* 'обдурити, обшахрувати') [5, с. 355].

Є і такі назви, що пов'язані з історичними постатями, серед іншого –поширене у Львові *ґєрод-баба* 'люта жінка' асоціюється з прізвищем короля часів Христа – *Herodes*, чия лють стала загальнознаною в народі. Ще до одного євангелійного сюжету апелює назва *арумате́я* 'товариство допомоги вбогим, безробітним', 'кухня для вбогих', 'похорон для беззасібних'; *Arimatea* – назва місцевості в Євангелії, де сказано – *Йосип з*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Арумателї. З уваги на милосердний вчинок Йосипа (він зайнявся тілом Ісуса Христа після його смерті), назву його родинного містечка прийняла харитативна львівська установа, що влаштовувала для беззасібних похорони своїм коштом, утримувала їдальні для вбогих тощо.

На єврейські вірування натякають зафіксовані у Львові вирази: *збúти як гамана* ‘сильно побити’; *товктúся як гáман* ‘бути непосидючим, неспокійним’; *день гамана* ‘свято 8 Березня’; *гаманові вуха* – про різновид єврейського печива, а також *вúрвало го на гáмана* – про людину, яка безслідно зникла. Олекса Горбач так коментує останню назву: «Наша народна традиція в’яже свято Гамана із осінньою “горобиною ніччю”, коли чорт міркою “пересипає” всіх наплоджених за літо горобців і вміє розповісти, що жиди сходяться тому разом, що поодинці їх легше опівночі може “вирвати чорт”, а так, купою, то важче чортові до них приступити» [5, с. 353–354].

Зазначу, що Гаман – історичний персонаж, ворог євреїв. На честь перемоги Мардохая над ним євреї святкують Пурім, однією з особливостей якого є те, що всі мають прийти до синагоги.

Деякі назви пов’язані з конкретними реаліями, яких у сучасному Львові вже давно немає, а отже, сучасні мовці навіть не змогли б їх ідентифікувати. До таких назв належить слово *балагула*, що в мовленні львів’ян мало кілька значень: ‘віз із критою будкою (власниками такого транспортного засобу були євреї)’, ‘візник, фірман-єврей’, ‘людина, яка не зважає на усталені звичаї і любить забавлятися’ [11, с. 61–62]. Перше з наведених значень мало також слово *балаґýльниця* [11, с. 62]. У «Лексиконі львівському» до слова *балагула* у першому значенні наведено ілюстрацію зі спогадів Василя Нагірного: «Після ферій 1866 р. поїхав я до Львова, щоби вписатися до четвертої кляси реальної школи, їзда зі Стрия, як у тих часах водилося зі всіх інших міст до Львова, відбувалася жидівськими будками, т. зв. “балаґулами”. “Будка” – це був доволі довгий і широкий віз, критий полотняною будою. В цій будці було звичайно чотири ряди місць з фірманським возом. Пасажирів принимано, скільки зголосилося, без огляду на те, чи буде там для всіх подостатком місця чи ні. “Пашойники”, як пасажирів звано, мусіли самі собі шукати місця в будці. Запрягали до будки все три сухі шкапи з дзвінками» [13, с. 67].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Етимологи вважать українську назву запозиченням з ідиш; ід. *balagole* ‘візник’ походить від гебр. *baal* ‘господар’ і *agalath* ‘підвода’ [7, I, с. 123]; порівняймо: *ba'al-aghala* ‘власник возу’ [5, с. 348].

Серед відомих у мовленні львів'ян запозичень – *ба́хур (ба́хор)* ‘дитина, нечемна дитина’, *бахо́ри, бахурня* ‘діти’ (гебр. *bāxūr* ‘молодий чоловік; юнак’ (первісно вишуканий, красивий, ід. *Bacher* ‘юнак; учитель’ [7, I, с. 153])); *байзель* ‘безлад’ (*bajith* ‘хата’ [5, с. 349]); *біхи* ‘книжки’ (*bīx, bicha* ‘книга’ [5, с. 349]); *ці́мис* ‘щось дуже добре’ (*cimes* ‘їжа, яку споживають у п'ятницю ввечері (варені овочі, ярина)’ [5, с. 349]); *фіси* ‘ноги’ (*fus* ‘нога’ [5, с. 351]); *лаха дерти, лахати, лахуватися* ‘насміхатися, кепкувати’ (*laxn* ‘сіятися’ [5, с. 359]); *койди́м* ‘верховода’ (*godhem* ‘вперед’ [5, с. 363]); *нашлюґати* ‘набити’ (*šlāgen* ‘бити’ [5, с. 367]); *тре́фний* ‘нечистий’ (*trēphah* ‘заборонена їжа’, ‘зранена тварина’ [5, с. 369]) тощо.

Проте варто зазначити, що більшість лексики, яка запозичена з мовлення сусідів-євреїв і була в активному вжитку довоєнного Львова, у радянський час почала занепадати, адже не залишилося тієї традиційної жидівської культури Львова. Отже, зменшився і цей пласт лексики, що перебуває у вжитку пересічного носія південно-західних говорів.

[1] Про контакти єврейського і слов'янського світів див., зокрема, працю О. Бєлової та В. Петрухіна «“Еврейский миф” в славянской культуре» [1].

1. *Белова О. В., Петрухин В. Я.* «Еврейский миф» в славянской культуре. – Иерусалим ; Москва, 2008.

2. *Бойко О.* Синагоги Львова. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2008. – 204 с. + карта.

3. Гуцульські говірки : короткий словник / уклад. Г. Гузар, Я. Закревська (відп. ред.), У. Єдлінська, В. Зеленчук, Н. Хобзей. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1997. – 232 с.

4. *Ігнатишак Ю.* Слова з Болехова / співлексикографи: О. Сімович, Н. Хобзей (відп. ред.), Т. Ястремська. – Львів, 2017. – (Серія «Діалектологічна скриня»).

5. *Горбач О.* Арґо в Україні. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2006. – 688 с. – (Серія «Діалектологічна скриня»).

6. Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – 2-ге вид. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – Т. II : Діти – П'ять. – 818 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

7. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – Київ : Наукова думка, 1982. – Т. І : А–Г. – 362 с.

8. *Климишин М.* В поході до волі. Спогади. – Торонто, 1975. – Т. 1.

9. *Кобів Ю.* Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – Київ : Наукова думка, 2004. – 800 с.

10. *Крип'якевич І.* Історичні проходи по Львові. – Львів : Каменяр, 1991. – 167 с.

11. *Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г.* Лексикон львівський: поважно і на жарт. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2009. – 672 с.

12. *Мельник М.* Українська номенклятура висших ростин // Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів : НТШ, 1922. – Т. XXII. – 356 с.

13. *Нагірний В.* З моїх споминів // Нагірні, Леви: історія родини. – Львів, 2000. – С. 55–110.

14. *Наконечний Є.* «Шоа» у Львові. – Львів : Піраміда, 2006.

15. Наддністрянський говір : короткий словник [машинопис]. – Унів : Святоуспенська унівська лавра. – Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

16. *Неґрич М.* Скарби гуцульського говору: Березови. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2008. – 224 с. – (Серія «Діалектологічна скриня»).

17. *Бабай [Нижанківський Б.].* Каруселя віршів. – [Б. м.], 1976. – 239 с.

18. *Шило Г.* Наддністрянський реґіональний словник. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 228 с. – (Серія «Діалектологічна скриня»).

19. *Прохоров Г.* Лексемы «иудей», «еврей» и «сионист» в ультраправом Интернете (постановка вопроса) // Свой или чужой? Евреи и славяне глазами друг друга. Сборник статей / отв. ред. О. Белова. – Москва, 2003. – С. 492–504.

20. *Горбач О.* Північно-наддністрянська говірка й діялектний словник с. Романів Львівської области // Відбитка з «Наукових записок» Українського технічно-господарського інституту. – Т. VII (X), 1965. – Мюнхен, 1965. – 104 с.

21. *Сабадош І.* Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.

22. *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок. – Київ : Наукова думка, 1984. – Ч. І : А–Н. – 496 с.

23. Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

24. *Горбач О.* Говірки й словник діялектної лексики Теребовельщини // Відбитки з «Наукових записок» Українського технічно-господарського інституту. – Т. XIX (1969) ; Т. XX (1970). – Мюнхен, 1971. – 196 с.

25. *Шекерик-Доників П.* Рік у віруваннях гуцулів. Вибрані твори. – Верховина, 2009. – 352 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Олена Юсікова

(Київ)

ЛЕКСЕМА *ГОЛОВА* В ГОВІРКАХ ЗАКАРПАТТЯ: ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена проблемам лексикографічного опрацювання діалектної лексики. Увага звернена на формування словникової статті реєстрового слова в діалектному словнику. Проаналізовано функціонування номена *голова* в говірках Закарпаття. Виокремлені рівні представлення семантики лексеми при її лексикографічному опрацюванні.

The article is dedicated to the problems of lexicographical description of the dialectal vocabulary. Attention is paid to the formation of the dictionary entry of the register word in the dialectal dictionary. The functioning of the word *head* in the dialects of Transcarpathia is analyzed. The levels of presentation of the semantics of the lexeme in its lexicographical description are distinguished.

Формування реєстрової статті в діалектному словнику, незважаючи на значну кількість виданих діалектних словників диференційного типу [2; 3; 5; 8; 10; 11; 13; 14; 18; 19], залишається ще не достатньо проаналізованою проблемою, як у теоретичному, так і в практичному аспектах. Сучасна українська діалектна лексикографія надзвичайно різноманітна. Як зазначає Н. Хобзей, це роботи, різні за поставленими завданнями, за типом і за обсягом [16; 17]. На особливу увагу заслуговують теоретичні праці українських діалектологів, де піднімалися питання реєстрів діалектних словників [4; 9]. Працюючи над упорядкуванням матеріалів з українських говірок Закарпаття, що були зібрані в середині минулого століття М. Грицаком [7], можемо зробити висновок, що **номінативне поле діалектної лексеми, незалежно від типу словника, потребує повноти представлення його структури**, бо загалом є неповторним явищем для окремої діалектної системи, кожного говору чи групи говорів. Лексема в діалектному

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

словнику – виразник значень, що є найбільш наближеними до позамовного світу представлених нею об'єктів. Реєстрове слово і відповідна словникова стаття – це відображення не лише певного лексичного значення, а й вербалізація узагальнених позамовних ситуацій. Слово в діалектній мові розкриває семантику певного локусу. В українському мовознавстві на матеріалі літературної мови досліджувалося питання функціонування слів і синтаксичних блоків слів та семантичної сутності їхніх компонентів, питання розмежування понять синсемантичності і багатозначності [12]. Важливе значення має питальник, зорієнтований на певну семантичну матрицю [6]. Інтегральним методом є використання картотек, створених за різними джерелами. Картотека передусім дає можливість систематизувати зібраний матеріал, передбачає постійну роботу з текстами.

Предметом нашого аналізу є лексема *голова* як реєстрова одиниця діалектного словника. Матеріал уможливив аналіз функціонування номена *голова* на тлі діалектного ландшафту Закарпаття загалом. Лексема *голова* і локальна назва *голов* зафіксовані у наративах, прикладах із народної творчості, зокрема приказках, прислів'ях, що є виразниками пронесеної крізь віки народної мудрості. І лише через такі **тексти** можна осягнути семантику аналізованої лексеми. Для лексикографічного опрацювання номена *голова* нами обрано шлях від опису значень, що реалізовані в межах лексеми, до аналітичного вираження семантики в межах словосполучень, до переносних значень слова в межах пропозиції, у межах стійких сполучень слів, фразеологізмів зі словом *голова*. Щодо виділення фразеологічних одиниць, то Н. Абабілова зазначає, що їхню граматично-функціональну класифікацію на семантико-граматичні розряди пропонували, зокрема, Я. Баран, А. Левицький та А. Пайдзінська [1, с. 23–24]. Науковці виокремлювали такі фразеологізми як субстантивні, ад'єктивні, дієслівні, адвербіальні та вигукові. Основним критерієм розподілу фразеологічних одиниць на семантико-граматичні розряди є їхня синтаксична роль у реченні, зумовлена специфікою фразеологічного значення та наявністю чи відсутністю формотворчої парадигми. Основними критеріями класифікації фразеологічних одиниць за семантичним принципом можна вважати повне або часткове переосмислення фразеологічної одиниці, зв'язане значення

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

одного з її компонентів, рівень семантичної цілісності, семантична ускладненість або семантична чи синтаксична сполучуваність тощо [1, с. 23].

Актуальною залишається проблема дослідження багатозначної лексеми в межах діалектної мови, виокремлення рівнів представлення семантики слова і лексикографічного його опрацювання. Значення лексеми в кожному конкретному випадку повністю зрозуміле лише з контексту. Для відтворення семантики в переважній більшості виокремлених значень застосовано описовий метод. Основними значеннями лексеми *голова* є: 1. Частина тіла людини, тварини. 2. Керівник, начальник. 3. Власник чогось. Лексема має у говірках Закарпаття ще два значення: 4. Верхня, округла частина чогось. 5. Верхня частина пагінця, корінця. У лексеми *голов* друге і третє значення відсутні, але є шосте значення: *голов* «головний убір». Багатоаспектні нюанси розумового і чуттєвого світу людини пов'язані з об'єктом «голова». Розгалуження діалектної семантики в межах стійких словосполучень і фразеологізмів з компонентом **голова** слід розглядати за двома напрямами: **за домінуванням предикатної семантики** і за **домінуванням атрибутивної семантики**, тобто **градація буде представлена за семантико- синтаксичною функцією в реченні й у тексті**. Отже, при лексикографічному опрацюванні матеріалу слід зберегти принцип **семантико-синтаксичної функції фразеологізму**. Фразеологізм передусім є одиницею висловлення, синтаксичною одиницею, і тому в межах словникової статті фразеологізми можуть бути згруповані за функціонально-синтаксичним принципом. Послідовність розміщення таких фразеологізмів у словниковій статті, отже, залежить від семантики фразеологічної синтаксеми загалом. У фразеологізмах з домінуванням предикатної семантики головним компонентом є дієслово. Дієслово передбачає **на семантико-синтаксичному рівні мови валентну пов'язаність головного і залежного компонентів метонімічного чи метафоризованого змісту**. До цієї групи належать стійкі словосполучення, які своєю чергою можуть бути згруповані за тематичним принципом. Семантика фразеологічної єдності сформована переосмисленням, метафоризацією окремих її компонентів, наприклад, **клопота́ти голов**, **да́ти біду́ на голо́в**

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

«завдавати комусь клопоту, класти на когось відповідальність»: *Дали́ сте ми́ бі́ду на го́лов*; *Ни клопота́й ми го́лов*; *Моро́чи собі́ го́лов з ти́ми д'і́т'ми*. У «Словнику української мови» (далі – СУМ) простежуємо словосполучення з близькою семантикою: **морочити го́лову**; **брати на свою голову** «докучати комусь, турбувати, завдавати клопоту» (паралелі у СУМі – **ламати і сушити голову** «т. с.») [15, с. 109]. Паралелі в СУМі мають і словосполучення: **сушити**, **мохо́чити го́лов** «журитися за чимось». Послідовно мають паралелі в СУМі фразеологізми: **приклони́ти голо́в** «мати пристанище» (у СУМі – **прихилити голову** «т. с.» [15, с. 109]), наприклад: *Ни ма́йу де го́лов приклони́ти*; **спусти́ти го́лов** «зажуритися, відступити» (у СУМі – **вішати голову** «т. с.» [15, с. 109]), наприклад: *Він ду́же висо́ко ніс го́лов, а тепе́р' уже́ май спусти́в*; **підня́ти голов** «стати самовпевненим» (у СУМі – **підводити голову** «т. с.» [15, с. 109]), наприклад: *Уни́ сид'і́ли ти́хо, доки́ йіх пересл'і́дували, а́ тепе́р' знов підн'а́ли го́лови*; **набити в голов**, **набити біди в го́лову** «про багато непотрібних знань» (у СУМІ – **забивати собі голову** «т. с.» [15, с. 109]): *Набу́ти вс'а́койі біди́ в го́лову*; **прийти в голов** «додуматися, здогадатися про щось»: *Йому́ в го́лоў прийшло́ та пушо́ў лаза́ми*; *Шо тому́ таке́ прийшло́ в го́лов*; *Ни прийшло́ му в го́лов, аби́ вз'ав шос' йі́сти*; **не виходить з голови**, **не сходить з голови** «часто згадувати, думати про те саме»: *Ни схо́дит ми́ з голові́, йак він міг таке́ зробу́ти*; **взяти на свою го́лов**, **брати собі в голов**, **имити до голови** «думати про когось, про щось», «сприймати, зосереджуватися на чомусь» (паралелі у СУМі – **у голову взяти** «т .с.» [15, с. 109]): *Имила́ ми с'а д'і́вка до голови́*; *Так во́зму на свого́ го́лов чоловіка*; **йти в свойу го́лов** (паралелі у СУМі – **у голову взяти**, у СУМі також антонім – **не в голові** [15, с. 109]); **крути́ти голово́в** «щось не любити, не сприймати, виражати досаду»: *Ива́нови шос' ду́же с'а ни л'у́бит, бо все кру́тит голово́в*; **имитися за голов** «виказувати розчарування і здивування» (у СУМі – **братися за голову** «т. с.» [15, с. 109]): *Йак йем уви́діла, та си йем с'а заго́лов имила́*; **крутиться в голові** «намагатися щось пригадати»: *Кру́ти ми с'а в голові́*; **вилетіти з голови** «щось забути»: *Ві́летіло ми з голови́*; **ви́бити з голови**, **ни** (є) **в голові** «щось відкидати, не думати про щось» (паралелі у СУМі – **викинути з голови** [15, с. 109]): *Ві́бий собі́ пусте́ з голови́*; *Міні́ ни в голові́ тво́йі фі́глі*; **става́ти на голові** «втрачати

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

сором, нав'язуватись, не стримуючи себе» (паралелі у СУМі – **вилазити на голову** «т. с.» [15, с. 109]): *на голові собі стайут*; **махати головов** «не погоджуватися з чимось»; **віскочило з голови**, **війшло з голови** «забути про щось»; (казати) **з головим** «говорити по пам'яті»: *Казамти мо з головим*; **упасти на голов** «втратити розум» (паралелі у СУМі – **голову втрачати**, **губити** «т. с.» [15, с. 109]): *Агей йем шче на голов ни впала, абим с'а за дурн'а від:ала*; **покласти голов**, **класти голов** «бути впевненим, ручатися за когось»: *Покласти своїу голов*; *Йа голов кладу, ж ни буде так, йак кажу*; **наложити головов**, **покласти голову** «загинути»: *Хто на ниправду божит, головов наложит*; **вімбити собім пустем з головим** «взятися за розум»: *Вібий собі пусте з глови*. Для фразеологізму **тягнути розум з голови** «вивідувати таємницю» у СУМі паралелей не засвідчено. Не простежуємо відповідників у літературній мові щодо стійких словосполучень: **честувати голов** «звертати увагу», наприклад, *Честуйу вас тай вашу сиву голов*. Відмінну локальну семантику мають фразеологізми: **прийти у свою голов** «прийти до тями», наприклад, *Аби с прийшов у своїу голов*; **зайти**, **йти у голов** «обов'язково щось зробити», наприклад, *зайшов Иван у голов з тим хлібом*; *Казав управиміл, котрі са ни писали, аби йшли в своїу голови*; **битися в голов** «картати себе за щось», наприклад, *Биўс'а в голов, шо м так ни зробив, йак ми л'уде казали*; **хитати головов** «підтакувати», наприклад, *Дурному ход' кажи га, ход' вегов, а він усе хитайе головов*; **держатися голови** «пам'ятати», наприклад, *Читайу та читайу, айбо н'іч ми с'а ни держит голови*; **провалити голов** «побити когось по голові», наприклад, *Ни біда, шо би били, коби голов ни провалили*; **впасти на голов**, **ударити лихом по голов** «втратити розум», наприклад, *Йа шче н впав на голов, аби м таке робив*; **бити в голов** «чадіти», наприклад, *Ни затикайе скоро ціўку, о бйе в голов*; (давати) **голову за голову**, **голов за голов** «убитого за убитого», наприклад, *Она хот'іла голову за голову* (Чрн); **бити головов у камінь** «вчинити самогубство», наприклад, *Амін' – бий головов у камін'*; **плювати на голов**, **класти на голов** «знущатися з когось», наприклад, *Ти ни дайс'а, най ти ни пл'уйе кожда біда на голов*; **гнати розум з пяти у голов** «намагатися все зрозуміти», наприклад, *Треба розум гнати з пйати у голов*; **братися до голови**, **сігати за головов** «зчиняти бійку», наприклад, *Він*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

таки́й паску́дний, шо йак са на́пйе, та ко́ждо́му с'а бере́ до голови́; «посягати на життя»: *Ні́где тот шча́ст'а ни ма́йе, котри́й дру́гому за голово́в сі́гайе*. У структурі окремих синтаксичних одиниць зв'язок між метафоризованою, метонімічною семантикою окремих компонентів і фразеологічною одиницею загалом слабкий або втрачений, хоча семантико-синтаксична валентна пов'язаність у структурі стійкого словосполучення збережена, наприклад, **носи́ти криса́ню на голові́** «бути володарем справи»: *Тот таки́й, шо ни но́сит крисан'у на голові́*; (дава́ти) **го́лов за воло́сє** «давати більше за менше»: *Уже́ так повело́с'а, шо го́лов дава́й за воло́с'а*; **ло́мити голо́в** «гратися»: *Ни бу́ло кому́ с тим голо́ў ло́мити*; **би́ти голово́в** «пустувати»: *Най бйе ту́ди ма́ло голово́в*; **заткну́ти голово́в** «швидко заснути»: *Набі́галас' дити́на, та лиш заткну́ла голово́в*; **в'яза́тися** (**йаза́тис'е**) **голови́** «насилу одружуватися»: *Ой кува́ла зозу́л'а, кува́ла-кува́ла, та йа ти с'а голови́ сама́ м йаза́ла*; **чіха́тися в голо́в** «зганяти на комусь досаду»: *Ни поду́мав та лиши́в робо́ту, а тепе́р' с'а чіха́йе в го́лов*; **заби́ти ба́ки в голо́в**, **заби́ти звізд у го́лов** «завдати комусь журби, спонукати замислитися»: *Забив ми ба́ки в го́лов*; *Заби́в ми звізд у го́лов*; **піха́ти сіль на голові́** «мучити когось»: *А жби ми сіл' піха́ли на голові́ та йако́с*.

Окрему підгрупу становлять стійкі словосполучення **з предикатними компонентами станової семантики** і валентним семантико-синтаксичним зв'язком, наприклад: **ма́ти го́лов** «бути відповідальним, розумним» (паралелі в СУМі – **мати в голові** «т. с.» [15, с. 109]); (не є) **в голові́** «не думати про щось, не цікавитися чимось»: *Подиви́ц'с'а ў вікно́ ват' куди́, н'ічо́ му ни в голові́* (Бб); *А до́ма ми не в голові́ ні жі́нка, ні ді́ти* (Яс); **ма́ти го́лов на пле́чах** «бути на своєму місці, правильно мислити»: *Тре́ба ма́ти го́лов на пле́чах*. На Закарпатті фразеологізм **ма́ти голо́в** ще означає «осмілитися»: *А йаку́ ти ма́ла го́лов ити́ с'уди́? А йаку́ ти ма́ла го́лов ити́ с'уди́? Абис ни мав оту́ го́лов каза́ти рода́м*; (хтось є) **уби́тий у голо́в** «дурний»: *В'ін таки́й й ма́ло, уби́тий у го́лов*; **ма́ти легку́ го́лов** «мати ясний розум». Фразеологізм **мати в голові**, що в літературній мові має семантику «щось пам'ятати», на Закарпатті функціонує з негативною семантикою «бути на підпитку» як семантичний локалізм: *Пусти́ло му мо́ву, бо́ мав ма́ло в голові́*; (бути) **горі́ голово́в** «з гарним настроєм»: *До́ки шче старійа́ горі́ голово́в, та до́бре* (НВр).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

У частині контекстів фразеологізм з номеном ***голова*** може не лише позначати єдине метафоризоване поняття, а і функціонує в ролі двоскладної або односкладної основи речення. До розглянутої семантико-синтаксичної групи можна віднести: а) одиниці з метафоризованим компонентом дієвої чи процесуальної семантики, наприклад, **голова́ трішчи́ть**, **голова́ пу́кає** «голова переповнена думками»: *Тіл'ко с с'а ўс'а́кого наслу́хала, шо аж ми голова́ трішчи́т'*; **схне голова́** «мати клопіт про щось»: *Мін'і́ тим ни схне голова́*; **тым голова́ не схне́** «не думати про щось, не перейматися»: *Тым ме"н'і́ голова́ не схне́*; б) одиниці з метафоризованим компонентом станової семантики, наприклад, (мати) **фіґлі́ в голові́** «думати про дурниці»: *Тобі́лиш фіґлі́ в голові́*; (є) **біда́ в голові́** «про стан веселої, безжурної людини»: *Йе́му́ шче біда́ в голові́, а ми ле́две жийе́мо*; (мати) **ма́сло на голові́** «про людину, яка має за собою гріхи»: *У ко́го ма́сло на голові́, най ни йде на со́нце*; (є) **супокі́ голові́** «без турбот»: *Спокі́й голові́ в лі́ті, з мали́ми дривц'а́тами перебу́де*.

За семантико-синтаксичною функцією в межах групи фразеологізмів із **домінуванням атрибутивної семантики** можливе виокремлення ад'єктивних й адвербіальних фразеологічних одиниць. Такі стійкі словосполучення виступають у синтаксичній функції окремого члена речення або пропозиції загалом, наприклад, **дурна́ голова́**, **пуста́ голова́** «про нерозсудливу, нерозумну людину»: *Йак голова́ дурна́, та й нога́м біда́*; *Дурна́ голова́ дайе́ нога́м зна́ти* (ВБ, Грб, Зч, Пст); *Ой у не́го ду́же пуста́ голова́*; **тямна́ голова́** «про кмітливу, розумну людину»: *Т'амна́ ми́ голова́*; **ста́рша голова́** «старший родич»: *Шче за сев коро́вков піде́ й глова́ ста́рша с хати́*; *Мін'і́ лиж жал', шо ста́рші го́лови повмира́ли*; **тяшка́ голова́** «нездоровий стан людини»: *Така́ ми голова́ т'ашка́* (Ст); **ка́мінь голова́** «міцна голова»: *Йой ше й гримит, йой, аби́ така́ голова́ ду́жа, йак ка́мін'. Ка́мін'-голова́* (Бб).

Фразеологізми з адвербіальною семантикою на семантико-синтаксичному рівні є придієслівними атрибутивними синтаксемами. У таких фразеологічних одиницях носій інтегральної семи – ключове слово ***голова*** – перебуває у семантико-синтаксичній залежній позиції придієслівного атрибутива, **валентно з ним не пов'язаного**, наприклад, (щось зробити, щось сталося) **на го́лов**, **на го́лову**, **на мою́ го́лову** «завдаючи комусь клопоту»: *Ли́шила дітий на мо́йу го́лов*; *Васи́л'у, Васи́л'у, мати́ т'а роди́ла, на*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

мойу го́лову, же бым т'а л'уби́ла (Гс) (паралелі в СУМі – **на свою́ голову** «собі на шкоду» [15, с. 109]); (щось робити) **без голи́в**, **без голови́** «недбало, безвідповідально, не думаючи»: *Ишо́в без голови́* (Дв, Пш); *Ро́бите без голи́в* (Клр); (убра́тися) **з ніг до голови́** (одягтися) «повністю» (паралелі у СУМі – **одягнути́ся з ніг до голови** «т .с.» [15, с. 109]); (щось роби́ти) **через го́лов** «не радячись з кимось»: *Він усе́ ро́бит че́рез мо́йу го́лов*; **з дурно́в голо́в** «без розуму»: *З дурно́в голо́в но́ги не спочи́нут'* (Пш); **за дурною головою** «при нерозсудливості і безвідповідальності когось»: *За дурно́йу голово́йу ни ма́йут но́ги споко́йу* (Луг); *За дурно́в голово́в но́ги бідо́в* (у СУМі простежуємо антонімічне значення: (робити щось) **з головою** «з розумом» [15, с. 109]). Лексичним локалізмом є адвербіатив **шо́ голова́** «обов'язково»: *Каза́в кум, аби́с прийшо́в шо голова́ в село́*.

До окремого розряду стійких словосполучень можна віднести вигукові, наприклад: **бі́дна голо́вко**, **бі́дна моя́ голо́вко** «вигук занепокоєння, турботи, розчарування»: *Бі́дна голо́вко, йа с'а тим май зажури́в*.

Отже, при визначенні номінативного поля досліджуваної діалектної лексеми на особливу увагу заслуговує звернення до діалектних наративів. Проаналізована нами лексема як реєстрова одиниця діалектного словника має бути представлена послідовно на окремих рівнях семантичної визначеності: 1) у межах семантики лексеми як окремого номена; 2) у межах двох класів фразеологізмів – динамічної й атрибутивної семантики. У межах першого класу розглядаємо підгрупи з предикатними компонентами дії, процесу чи стану, а також стійкі словосполучення, співвідносні з пропозицією загалом. У межах другого класу розглядаємо ад'єктивні й адвербіальні фразеологізми, виокремлюємо клас вигукових фразеологічних одиниць.

1. *Абабілова Н. М.* Класифікація фразеологічних одиниць у вітчизняних та зарубіжних лінгвістичних дослідженнях / Н. М. Абабілова // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Збірник наукових праць. – Вип. 44. – С. 23–25. – (Серія «Філологічна»).

2. *Аркушин Г. Л.* Словник західнополіських говірок : у 2 т. [Текст] / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1. – 354 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

3. *Горбач О.* Південно-буковинська гуцульська говірка і діялектний словник села Бродина, повіту Радівці (Румунія) / О. Горбач // Матеріяли до української діялектології. – Мюнхен : Український вільний університет, 1997. – Вип. 4. – 113 с.

4. *Гриценко П. Ю.* Відкриваючи словник… / П. Ю. Гриценко // Словник буковинських говірок / [за ред. Н. В. Гуйванюк]. – Чернівці : Рута, 2005. – С. 3–4.

5. Гуцульські говірки. Короткий словник [Текст] / [відп. ред. Я. В. Закревська]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 232 с.

6. *Дзендзелівський Й. О.* Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови / Й. О. Дзендзелівський. – Київ : Наукова думка, 1984. – 308 с.

7. Картотека матеріалів українських говірок Закарпатської області М. А. Грицака. – Зберігається в Інституті української мови НАНУ.

8. *Лисенко П. С.* Словник поліських говорів [Текст] / П. С. Лисенко. – Київ : Наукова думка, 1974. – 260 с.

9. *Мартинова Г. І.* Специфіка реєстру й тлумачення лексем у словнику середньонаддніпрянських говірок / Г. І. Мартинова // Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія / [відп. ред. І. С. Гнатюк, ред.: К. Г. Городенська, П. Ю. Гриценко, С. Я. Єрмоленко та ін.]. – Київ : КММ, 2012. – 488 с. : потр. – (Серія «Не все сплива рікою часу…»).

10. *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок : у 2 т. [Текст] / М. Й. Онишкевич. – Київ : Наукова думка, 1984. – Т. 1. – 496 с.

11. *Піпаш Ю. О.* Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород : Ужгород. націон. ун-т, 2005. – 266 с.

12. *Прокопенко І. М.* Синтаксичні функції синсемантичних дієслів : автореф. дис. ... канд. філол. наук / І. М. Прокопенко. – Київ, 2005. – 18 с.

13. *Сабадош І. В.* Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / І. В. Сабадош. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.

14. Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н. В. Гуйванюк]. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

15. Словник української мови : у 11 т. – Т. 2 / [ред. Н. С. Васильєва, М. М. Друченко, В. П. Плачинда, Н. І. Шарапова]. – Київ : Наукова думка, 1971. – 800 с.

16. *Хобзей Н. В.* Діалектна лексикографія сьогодні / Н. В. Хобзей // Українське мовознавство. – 2008. – Вип. 38. – С. 254–256.

17. *Хобзей Н. В.* Сучасне українське діалектне словництво / Н. В. Хобзей // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2006. – Вип. 15. – С. 819–826.

18. *Чабаненко В. А.* Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4 т. [Текст] / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : Запорізький держ. ун-т, 1992. – Т. 2. – 372 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

19. *Шило Г. Ф.* Наддністрянський регіональний словник / Г. Ф. Шило. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 288 с.

Список скорочень населених пунктів

Мукачівський р-н: Бб – Бобовище; Клр – Ключарки; Пст – Пістрялово;

Рахівський р-н: Яс – Ясиня;

Великоберезнянський р-н: ВБ – м. Великий Березний; Луг – Луг (нині – Волосянка); Гс – Гусний;

Іршавський р-н: Грб – Горбок; Зч – Заріччя; Дв – Довге;

Виноградівський р-н: Чрн – Черна;

Хустський р-н: Ст – Стеблівка;

Воловецький р-н: Пш – Пашківці; НВр – Нижні Ворота.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Олена Холодьон

(Київ)

ВАРІЮВАННЯ СЕМАНТИКИ ДІАЛЕКТНОЇ ДІЄСЛІВНОЇ ЛЕКСИКИ

У статті порушено проблему варіювання, зокрема варіювання семантики діалектних дієслів. На прикладі східнополіських дієслів *іти / ходити* автор окреслює особливості діалектного семантичного варіювання. Проаналізовано не лише вільні семи дієслів, а й зв'язані, виражені номінативними одиницями різної структури. Встановлено, що дослідження варіювання семантики дієслів у діалектній мові актуалізує з'ясування чинників варіювання, їхньої комбінаторики. У говірках загальна семема варіюється семантичними конкретизаторами, що виявляють деталізацію дії та характеристику руху щодо його суб'єкта, способу й напрямку дії. Окремими чинниками варіювання є конотація та обрядова семантика.

The problem of variation, in particular the variation of dialectal verbs semantics is risen in the article. By way of example of Eastern Polissian dialectal verbs *ity/ khodyty* (to go) the authoress is describing the peculiarities of dialectal semantic variation. Both free and bounded semes of verbs expressed by nominative units of different structures are analyzed. It is ascertained that the study of the verb semantics variation in the dialectal language actualizes the revelation of variation factors, their combinatorics. In the dialects the general sememe varies by semantic concretizators, showing the action detailing and the characteristics of motion in relation to its subject, method and direction of action. Connotation and ritual semantics are referred to separate factors of variation.

Проблема варіювання віддавна перебуває в полі зору дослідників. Загальнотеоретичні аспекти варіювання, питання лексичного й семантичного варіювання порушено у працях лінгвістів: О. Смирницького, О. Ахманової, В. Звегінцева, Е. Косеріу, У. Вайнрайха, К. Горбачевича, М. Карп'юк, В. Солнцева, О. Селіверстової, Н. Шведової, В. Ярцевої, А. Чудінова, В. Русанівського, Г. Волкера та ін.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Варіювання кваліфікують як універсальну, фундаментальну властивість мовної системи [12, с. 80; 4, с. 67], яка побудована в такий спосіб, що кожна її одиниця функціонує у вигляді одного зі своїх варіантів, специфіка якого визначена рівнем, до якого вона належить. Науковці зазначають, що рухаючись «у напрямку від нижчих рівнів мови до вищих збільшується архітектонічна складність мовних одиниць, ускладнюються їхні парадигматичні та синтагматичні відношення, зростає ступінь їхнього варіювання» [6, с. 49]. Тому найскладнішим об'єктом лінгвістичного аналізу є вивчення варіювання семантики лексеми, зокрема діалектної [12, с. 81; 3, с. 87].

В українській діалектології дієслівну лексику здебільшого аналізували принагідно (Й. Дзендзелівський, М. Никончук, П. Гриценко, В. Куриленко, В. Конобродська, Л. Дорошенко, Є. Турчин та ін.), часто поряд з іменними частинами мови в межах різних тематичних і лексико-семантичних груп лексики (далі – ТГЛ й ЛСГ).

Зазначимо, що в окремих розвідках проблеми функціонування експресивно-оцінних діалектних дієслів (В. Лєснова, К. Глуховцева, О. Юсікова), словотвору (Ю. Юсип-Якимович), сполучуваності (К. Глуховцева, Л. Білик), етимології (Г. Ковач), семантичної структури та семантичного варіювання (П. Гриценко, Н. Хобзей, В. Лєснова, Т. Мироненко) були в полі зору науковців.

Фрагментарність, безсистемність вивчення діалектної дієслівної лексики та семантики зумовлює актуальність запропонованої розвідки. Мета статті – проаналізувати особливості варіювання семантики діалектної дієслівної лексики. В основі дослідження – зібрані за спеціальною програмою матеріали та записи зв'язного діалектного мовлення в говірках Чернігівської та Сумської областей.

Оскільки дієслово посідає особливе місце в діалектній картині світу, його мовне значення – складний феномен, є «ніби концентрованим вираженням цілої ситуації» [11, с. 10], семантика дієслова не елементарна, а комплексна. Лексичні варіанти з погляду семантики містять ті семеми, які складаються із сем, що позначають певний різновид наявної в об'єктивній дійсності ознаки. Серед них є такі, що характеризують суб'єкт, об'єкт, адресат дії, спосіб, середовище, час виконання дії, інтенсивність вияву ознаки [8, с. 43], тобто «семантичне варіювання дієслів об-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

межене типовими значеннями, детермінованими колом реальних різновидів самої позначуваної ситуації» [5, с. 84].

Для окреслення семантичних варіантів дієслів важливим є з'ясування репертуару лексем (номінативних одиниць) у межах різних ЛСГ, семантичних відношень і процесів на рівні окремих номенів як частини лексико-семантичної системи діалектної мови, факторів постання компонентів значення у семантичній структурі лексеми. Характеристика дієслова в межах ЛСГ дає можливість установити контексти, виокремлені на основі відношення слова до інших членів цієї цілості, й виявити семантичні трансформації, коли на позначення сегмента дійсності в різних говірках може бути використана та сама лексема з неоднаковим семантичним обсягом. Такий підхід дав змогу створити наддіалектну інваріантну модель семантики «опорних» дієслів і визначити їхню амплітуду коливання [10, с. 36]; модель робить усі семи паритетними між собою, оскільки про полісемію, природу відношень між значеннями у структурі багатозначного слова в діалектології можна говорити лише на підставі однієї говірки [2, с. 153]. Зауважимо, що діалектна картина світу містить систему понять, що відображає специфічне освоєння світу діалектоносіями за принципом «шпилів»: відображенню піддається не світ загалом, а лише його «шпилі», тобто ті його складники, які для мовця є найважливішими, найбільш релевантними [7, с. 111], тому ЛСГ діалектних дієслів специфічні, що детерміновано онтологією позначуваних об'єктів та особливостями їх сприйняття діалектоносіями.

На прикладі дієслів *іти / ходити* спробуємо з'ясувати особливості діалектного семантичного варіювання. До аналізу залучено не лише вільні семи лексеми, а й зв'язані, виражені номінативними одиницями різної структури, оскільки «варіювання – це характеристика способу існування і функціонування одиниць мови в синхронії» [9, с. 31–32], «семантичні зміщення характерні для фразеологічних одиниць та є регулярним способом формування варіантів» [1, с. 84].

Для всіх дієслів руху (ДО 'рух людини твердою поверхнею') семантичним інваріантом є 'ступаючи ногами, пересуватися, змінюючи місце в просторі'; семема представлена у говірках назвами: *хоˈдит*', *іˈти* [1] (Блк, Вр, Врт, Гж, Гл, Дд, Др, Дрг, Жк, Івн, Кл, Лт, Мк, Мт, Пк, Пч, Рт, СД, Сл, Сп, Спс, Ств, Тв, Тл,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Ус, Яд), *ха'дит'*, *і'ти* (Авд, Бл, Вл, Гд, Гр, Дг, Дм, Жд, Зм, Кпт, Крб, Крп, Кс, Кч, Мкш, Об, Од, Ос, Пр, СГ, Сд, Смс, Сх, Уш, Фс, Чн, ЧР, Шп, Яц), *ха'д'іт'*, *і'т'і* (Вв, Зр, Ів, Кв, Клс, Кр, Лс, Мл, Смл, Смч, СР, Ст, Уб, Хр, Чрн, Шл). Спостережено, що на це основне значення, варіюючи його, накладаються семи, що іменують суб'єкта, спосіб й напрямок дії, і далі, всередині них, семи, що вже диференціюють суб'єкта, спосіб й напрямок дії. Актуалізація відповідного актанта ситуації провокує зміну репрезентантів.

Семантичний конкретизатор 'суб'єкт пересування' передає спрямованість дієслівної семантики на характеристику особи дії:

1) 'починати ходити (про перші кроки дитини)': *у'же 'ходит'* (Гж, Дрг, Кл, Мк, Мт, Пр, Уш), *у'же 'ход'е* (Вв, Ів, Мл), *у'же па'шоў* (Кпт, Крп, СГ, Уш), *у'же по'шоў* (Жк), *паш'ло у'же* (Гр, Жд, Пр, Смс), *у'же пош'ло* (Гж, Гл, Дд, Яд), *у'же но'гами 'ходит'* (Кл), *по'чаў хо'дит'* (Кл), *'начало ха'дит'* (Ос, Сд, Сх), *нач'і'найе ха'д'іт'* (Шп), *'перший раз паш'ло* (Сд); сема має нейтральну або позитивну конотацію;

2) 'пересування п'яної людини ногами': *'йел'е-'йел'е паї'шоў* (Гр, Жд, Од, Сх, Уш), *'йел'е-'йел'е їд'ет'* (Вв), *не'руцўна 'ходит'* (Дм), *і'т'і 'в'інтам* (Зр), *і'д'е в'ін'том* (Смч), *і'д'е з'іг'загам* (Смч), *і'де вал'нойу* (Крп, Пр), *'ходит' у роз'валку* (Др, Яд), *по'шоў у роз'нос* (Рт), *і'де і 'к'ідайе нау'хаб* (Смс), *'ходит' на ўс'і ча'тири с'торани* (СГ), *і'д'от' / 'ног'і ў раз'к'ідку* (Кл), *і'де два 'шага ўпе'р'од / шаг на'зад* (Кс):

[Інф.]: – *і 'видно шо п'йаниї / бач і'де вал'нойу //* (Пр);

[Інф.]: – *п'йаниї 'ходит' на ўс'і ча'тири с'торани //*

[Екс.]: – Це як?

[Інф.]: – *і'де-і'де та'д'і ту'ди пахи'лиўс' / та'д'і пра'б'іг с'у'ди пахи'лиўс' / тут і'де-і'де на'зад / да'ваї упер'йод / на ўс'і с'торани 'може / та'д'і пале'т'іў / у'паў //* (СГ).

Сема 'пересування п'яної людини ногами' у східнополіських говірках зазнає подальшої конкретизації внаслідок інтенсивності вияву оп'яніння – сема 'пересування дуже п'яної людини ногами': *па за'бору їде* (Лт):

[Інф.]: – *'йел'е 'л'ізе / 'йел'е 'сунец:а / па за'бору їде / отако-'о ру'ками* [показує руками] / *'держиц:а і 'сунец:а // 'часто і 'густо та'ке //* (Лт) та зміни положення в просторі п'яної людини – 'падати (про п'яного)': *'потиц' і'де* (Гж):

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

[Інф.]: – *і'де п'йаний і 'потиц' і'де // о'то так йак 'тики не ўпа'де / у 'потиц' / споти'кайец':а / упа'де ўс'тане шче їде // 'кажут' / о-о по'шоў 'потиц' //* (Гж).

Семи 'пересування п'яної людини ногами', 'пересування дуже п'яної людини ногами', 'падати (про п'яного)' мають негативну конотацію.

3) 'пересування гладкої людини': *'ходит' йак 'утка* (Дг, Дм, Жк, Крп, Кс, Кч, Ос, Пк, Пр, СД, Сд, Спс, Сх, Яд), *і'д'ет' йак 'утка* (Вв, Мл, Шп), *йак 'куºтва і'де* (Кпт), *йак 'утачка і'де* (Пр), *ха'д'іт' у раз'л'от* (Смл), *і'де спохва'л'а* (Спс), *похва'л'а і'де* (Гл);

4) 'пересування худої людини': *'ходит' йак т'ін'* (Ус), *і'де 'наче та'ранка* (Сд, Смс), *паш'ла йак с'в'ічка* (Кс), *і'де 'наче Каш'чеї Бес'мертниї* (Жд), *і'д'е кас'т'ам'і тарах'т'іт'* (Мл), *паш'ла ад'ни 'кос'т'і тарах'т'ат'* (Мл), *і'д'е аж 'кос'т'і тарах'т'ат'* (Мл), *йак ш'ч'іпка і'де* (Смч), *ст'рун:о 'ходит'* (Др), *пош'ла 'н'ежно так* (Др), *і'де йак йенчу'кове йеї'цо 'в'ітер дмух'не і ва'но 'лопне* (Бл):

[Інф. 1]: – *і'де йак йенчу'кове йеї'цо 'в'ітер дмух'не і ва'но 'лопне // а шо це за йенчу'кове йеї'це перевес'ти йа не сма'гу // ну 'може ва'но о'то 'висахла //*

[Інф. 2]: – *йенчу'кове? //*

[Інф. 1]: – *е'ге // аж п'тички та'кийе йе //*

[Інф. 2]: – *йен'чучки / ну о'то па-на'роднаму //*

[Екс.]: – А шо це за птичка така?

[Інф. 1]: – *ну п'тичка 'йенчук //*

[Інф. 2]: – *ка'жут' на йе'йе п'лиска // та'ка 'с'ірен'ка з 'доўгим х'востикам // та'ка 'ма-а-ахан'ка-'ма-ахан'ка //* (Бл).

Семантичний конкретизатор 'спосіб пересування' представлений семами:

1) 'пересуватися кроками, ходити пішки': *хо'дит' 'п'ішки* (Блк, Вр, Врт, Гж, Гл, Дд, Др, Дрг, Жк, Івн, Кл, Лт, Мк, Мт, Пк, Пч, Рт, СД, Сл, Сп, Спс, Ств, Тв, Тл, Ус, Яд), *ха'дит' 'п'ішки* (Авд, Бл, Вл, Гд, Гр, Дг, Дм, Жд, Зм, Кпт, Крб, Крп, Кс, Кч, Мкш, Об, Од, Ос, Пр, СГ, Сд, Смс, Сх, Уш, Фс, Чн, ЧР, Шп, Яц), *хо'дит' 'п'ієшки* (Жк), *ха'дит' 'п'ієшк'і* (Жд), *п'йішки 'ходит'* (Спс), *п'йішки ха'дит'* (Блк), *'пишки хо'дит'* (Дрг), *'п'ешк'і їд'ет'* (Вв, Лс, Мл), *і'т'і 'п'ешк'і* (Кр, Шл), *пеш'ком ха'дит'* (Кпт, Кч), *ха'дит' пиш'ком* (Пр), *ха'дит' п'еша'ком* (Яц), *'п'ешим ха'д'іт'* (Ів);

2) 'ходити навшпиньки': *ха'дит' на на'сочках* (Авд, Бл, Дг, Дм, Кс, Ос, Смс, Сх, Уш, Фс), *хо'дит' на 'ципочках* (Блк, Гж, Гл,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Дд, Дрг, Жк, Івн, Кл, Пч, Рт, Спс, Ств, Тл), *ха*ˈ*дит’ на* ˈ*ципачках* (Гр, Зм, Зр, Кл, Кч, Пр, Сд, Смс, СР, ЧР, Шп), *хо*ˈ*дит’ наў*ˈ*ц’іпочки* (Врт, Пк), *хо*ˈ*дит’ наў*ˈ*дибки* (Гл), *і*ˈ*ти наўз*ˈ*дибушки* (Др, Мк), *і*ˈ*ти наз*ˈ*дибц’і* (Кпт), *і*ˈ*ти на з*ˈ*дибачках* (Кпт), ˈ*ходит’ на* ˈ*дз’ібачках* (Жд), *хо*ˈ*дит’ на* ˈ*дибках* (Яд), *хо*ˈ*дит’ на* ˈ*дибочках* (Яд), *хо*ˈ*дит’ наўз*ˈ*дибц’ах* (Од), *хо*ˈ*дит’ на* ˈ*дибц’ах* (Од), *ха*ˈ*д’іт’ на* ˈ*цибачках* (Мл), *ха*ˈ*д’іт’ на* ˈ*пал’цах* (Вв), *ха*ˈ*д’іт’ на* ˈ*пал’чиках* (Вв, Ів), *хо*ˈ*дит’ на* ˈ*пучечках* (Спс);

3) ‘ходити повільно’: ˈ*тихо і*ˈ*ти* (Дг, Дм, Кс, Ос, Уш, Фс), *і*ˈ*ти па-ти*ˈ*хен’ку* (Дг, Пр), *і*ˈ*т’і* ˈ*т’іха* (Вв, Зр), *па-ма*ˈ*лен’ку ха*ˈ*дит’* (Бл), *по-*ˈ*малу і*ˈ*ти* (Врт, Гл, Дрг, Спс), *і*ˈ*д’е па-*ˈ*малу* (Смл), ˈ*йел’е і*ˈ*т’і* (СР), *і*ˈ*ти к*ˈ*воло* (Мк), *ў*ˈ*йало і*ˈ*де* (Ств), *і*ˈ*де по*ˈ*вол’і* (Гж), *ха*ˈ*дит’ па-*ˈ*малу* (Кч, Смс), *ха*ˈ*дит’* ˈ*шагам па-*ˈ*малу* (Смс), ˈ*совам і*ˈ*т’і* (Кл), *і*ˈ*ти* ˈ*нехат’а* (Уш, Фс), *і*ˈ*ти ў раз*ˈ*вал(ач)ку* (Дм, Кс, Сд, Фс), *і*ˈ*ти з на*ˈ*г’і* ˈ*на нагу* (Дг), *і*ˈ*де йак чере*ˈ*паха* (Ос), *паш*ˈ*ли* ˈ*наче спл’ат’* (Крп), *і*ˈ*де* ˈ*наче п*ˈ*лавам пли*ˈ*ве* (Кс), *і*ˈ*ти і спат’* (Гр). Сема деталізована семами:

а) ‘ходити повільно з ціпком’: *і*ˈ*д’е* ˈ*наче гу*ˈ*с’ачим* ˈ*шагам* (Зр), *і*ˈ*д’е т’уп-т’уп* (Зр);

б) ‘ходити, тягнучи ногу’: *па*ˈ*шоў гу*ˈ*л’аї-на*ˈ*га* (Дм):

[Інф.]: – *буў у нас му*ˈ*жик а*ˈ*дин / шо* ˈ*ногу т’уиг / дак* ˈ*його драз*ˈ*нили Гу*ˈ*л’аї-на*ˈ*га // т’агне* ˈ*ногу / дак ад*ˈ*на на*ˈ*га* ˈ*наче не ра*ˈ*боча / гу*ˈ*л’айе / дак то*ˈ*го вид*ˈ*но і прадра*ˈ*чили // у йо*ˈ*го на*ˈ*га не зги*ˈ*налас’ ў ка*ˈ*л’ін’і / а т’уиг // і йак дру*ˈ*гиї хтос’ і*ˈ*де так / шо* ˈ*ногу* ˈ*т’агне / дак* ˈ*кажут’ / о*ˈ*то па*ˈ*шоў гу*ˈ*л’аї-на*ˈ*га //*;

4) ‘ходити швидко’: ˈ*бистро* ˈ*ходит’* (Др), ˈ*б’істра* ˈ*ход’е* (Шп), ˈ*ходит’ б’іст*ˈ*рен:а* (СГ), *бе*ˈ*гом і*ˈ*де* (Дг, СГ, Ств), *па*ˈ*шоў* ˈ*бодро* (Крп), *по*ˈ*шоў* ˈ*наче скоро*ˈ*ход* (Др), *і*ˈ*де йак скара*ˈ*ход* (ЧР);

5) ‘ходити прямо’: *ст*ˈ*роїна і*ˈ*ти* (Сд), *і*ˈ*т’і ст*ˈ*роїн’ен’ечка* (Зр), *ст*ˈ*рунко і*ˈ*де* (СД), *і*ˈ*де* ˈ*наче ар*ˈ*шин прокоўт*ˈ*нула* (Врт, Гж, Мк), *і*ˈ*де йак стру*ˈ*на* (Кл, Рт, Тл), *йак стру*ˈ*на і*ˈ*д’ет’* (Мл), *паш*ˈ*ла йак стру*ˈ*н’а* (Кпт), *і*ˈ*де йак стре*ˈ*ла* (Ств), ˈ*ходит’* ˈ*наче с*ˈ*татуйа* (Уш), *і*ˈ*д’ет’ йак у*ˈ*копана* (Мл), ˈ*ходит’* ˈ*наче іс*ˈ*тукан* (СР), *і*ˈ*де п*ˈ*р’амо йак сал*ˈ*дат* (Од), *і*ˈ*де йак с’*ˈ*в’ічка* (Врт), *ха*ˈ*дит’ йак ста*ˈ*кан на гала*ˈ*в’і* (Уш), *і*ˈ*де йак* ˈ*пише і ста*ˈ*кан на галав*ˈ*йі пране*ˈ*се* (Крп), *і*ˈ*де хот’ ста*ˈ*кан пас*ˈ*таў / не хи*ˈ*тайец:а* (Кч). Здебільшого пряму ходу оцінюють нейтрально або позитивно:

[Інф.]: – *і*ˈ*де йак ар*ˈ*шин проковт*ˈ*нуў // так* ˈ*риўно-*ˈ*риўно / і*ˈ*де спо*ˈ*коїно /* ˈ*кажут’ по*ˈ*шоў* ˈ*наче ар*ˈ*шин прокоўт*ˈ*нуў // на голо*ˈ*в’і*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

хот' ста|кан пос|таў і во|да не рози|л':ец':а // ота|ка хо|да йес'т' у л'у|деї // та|кий по|вил'ний со|б'і їде // ст|роїний / |риўний і|де |гарний / |наче ар|шин прокоўт|нуў //

[Екс.]: – Це погано?

[Інф.]: – *непо|гано //* (Гж);

[Екс.]: – Шо робить людина, кали ходить прямо?

[Інф.]: – *і|д'ет' йак у|копана // а|бо |кажут' йак стру|на паш|ла //*

[Екс.]: – А це харашо, кали людина, як струна, іде?

[Інф.]: – *да / кра|с'іва //* (Мл).

Негативна конотація з'являється, коли актуалізується супровідна сема 'чванитися': |*горда і|де аж зада|йец:а* (Сд).

6) 'ходити плавно': *п|лаўно і|ти* (Дг), *і|де аж |пише* (ЧР), *і|ти йак |пава* (Дм, Лт, Рт, Ств, Сх, Тл, Уш, Фс, Шп), *і|т'і йак |пава* (СР), *і|де йак |павачка* (Кч), *і|де |наче |пава пли|ве* (Сд), *і|де йак |пише* (Лт);

7) 'ходити, гучно ступаючи': |*ходит' ва|йен:им |шагом* (Смс), *і|де йак ка|н'ака* (Кпт), *і|де |наче кон' па ас|вал'ту* (СГ), |*ходит' йак кавал'е|рист* (Смс);

8) 'ходити, тихо ступаючи': *спа|коїн'ен'ка і|д'е* (Мл), *т'і|хон'ечка і|д'е* (Зр);

9) 'ходити, високо піднімаючи ноги': *їд'ет' йак |цапл'а* (Шп), |*ходит' йак с|путаний |путам* (Бл), *йак |бусел і|де да |ног'і пади|майе* (Дг);

10) 'ходити дрібними кроками (про чоловіка)': *чут' і|д'ет'* (Шп), *і|де йак |д'евочка* (Дрг), *і|де йак |женич'іна* (Дрг);

11) 'ходити широкими кроками': *і|де йак |бусел* (Од), (про чоловіка) *і|д'от йак сал|дат* (Др);

12) 'іти, зігнувшись': *і|де йак су|чок* (Крп), (про молоду людину) *і|де і г|рошеї шу|кайе* (Крп); сема має негативну конотацію;

13) 'іти добре, гарно': *і|де |наче тан|ц'уйе* (Кч); сема має позитивну конотацію;

14) 'ходити, шукаючи горілку': *йак с'в'ат без у|ма |ходит'* (Мк); сема має негативну конотацію.

Семантичний конкретизатор 'напрямок пересування' передає просторові відношення дієслівної семантики:

1) 'ходити сюди-туди перед очима': *с'у|ди-ту|ди |ходит'* (Яд), |*ходиш йак |майатник* (Кпт);

2) 'іти кудись далеко': *і|д'е да|л'ека* (СР), *і|д'іт' да|л'ока* (Шп), *га|ласв'іта іти* (Мт);

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

3) ‘іти на роботу’ варіюється конотацією:

а) негативна – *іш|ла йак на |катаргу* (Дг), *с п’е|чал’:у / з |н’енав’ісц’:у їд’ет’* (Мл);

б) позитивна – *|радасна їд’ет’* (Мл);

4) ‘слідувати за кимось, спостерігаючи’: *і|де |надзирк’і* (Кс).

У говірках зафіксовано обрядову семантичну спеціалізацію ‘ходити на випікання короваю’ – один з передвесільних звичаїв: *на |шишки ха|дит’* (Крп):

[Інф.]: – *дак ка|лис’ / о|це ж йак с|вад’ба дак / у п|йатниц’у / начи|найут’ у|же кара|ваї ме|сит’ пек|ти там |шишки |їісти ва|рит’ // у|же ж т|реба га|товит’ бо ї |л’уди |будут’ дак т|реба га|товиц:а // а на |шишки ха|дили ўс’і хто у нас у|с’ім се|лом ха|дили //*

[Екс.]: – А шо таке «шишки»?

[Інф.]: – *кара|ваї // кара|ваї пек|ли / |місет’ і пе|чут’ кара|ваї // а |перед тим йак пек|ти кара|ваї / п’іч |топиц:а / д|ружки / д|ружки |л’іпет’ |шишки з |того ж |самого |т’іста / і |перед аг|н’ом / п’іч |топиц:а |перед |полумйам нази|вайец:а / |перед |полумйам пе|чут’ |шишки // ну та|киї хл’іб ну |шишечки |л’іпет’ де |бил’ши де |меншийе // і це с|кики л’у|деї при|ходит’ / о|це у нас нази|валос’ |шишки // |кажут’ |пидем на |шишки на с|ваїбу |пидем / на |шишки // су|с’іди / |вобшчем хто |хоче тої і їде // і у|с’ім да|вали // |через те шо / у|же ж ка|лис’ же те|пер же му|зика / а ка|лис’ же гар|мошка / |бубен гар|мошка // г|райе там |тан’ц’і і |шишки |л’іпет’ // д|ружки |л’іпет’ спе|вайут’ / а там у|же ж / хто там |кала |печи ста|йіт’ пе|че і разда|йут’ у|с’ім |л’уд’ам // о|це та|ке у нас бу|ло // а те|пер у|же ж ц’о|го не|ма //* (Крп).

Таким чином, дослідження варіювання семантики дієслів у діалектній мові актуалізує з’ясування чинників варіювання, їхньої комбінаторики. Помічено, що варіювання як відношення між інваріантом і його варіантами відіграє структурну, організаційну роль. У говірках загальна семема дієслів *іти / ходити* варіюється семантичними конкретизаторами, що виявляють деталізацію дії та характеристику руху щодо його суб’єкта, способу й напрямку дії. Окремими чинниками варіювання є конотація та обрядова семантика.

Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні семантичного варіювання інших діалектних дієслів не лише східнополіських говірок, а й усього українського діалек-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

тного континууму, оскільки це дасть інформацію про особливості діалектної картини світу, виявить її семантичну матрицю.

[1] Ілюстративний матеріал узято з текстів-оповідей носіїв говірок і подано в тих граматичних формах, як вони зафіксовані.

1. *Гак В. Г.* Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания / В. Г. Гак // Семантическая структура слова: психолингвистические исследования / отв. ред. А. А. Леонтьев. – Москва : Наука, 1971. – С. 78–96.

2. *Гриценко П. Ю.* Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – Київ : Наукова думка, 1990. – 272 с.

3. *Гриценко П. Ю.* Моделювання системи діалектної лексики / П. Ю. Гриценко. – Київ : Наукова думка, 1984. – 228 с.

4. *Клепикова Г. П.* К проблеме изучения лексико-семантической вариативности в гомогенном и гетерогенном диалектном континууме (карпато-балканский ареал) / Г. П. Клепикова // Славянское и балканское языкознание. Проблемы диалектологии. Категория посессивности. – 1986. – Вып. 10. – С. 67–84.

5. *Кузнецова Э. В.* Части речи и лексико-семантические группы слов / Э. В. Кузнецова // Вопросы языкознания. – 1975. – № 5. – С. 78–86.

6. *Макаев Э. А.* Понятие давления системы и иерархия языковых единиц / Э. А. Макаев // Вопросы языкознания. – 1962. – № 5. – С. 47–52.

7. *Почепцов О. Г.* Языковая ментальность: способ представления мира / О. Г. Почепцов // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6. – С. 110–122.

8. *Русанівський В. М.* Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – Київ : Наукова думка, 1988. – 240 с.

9. *Солнцев В. М.* Вариативность как общее свойство языковой системы / В. М. Солнцев // Вопросы языкознания. – 1984. – № 2. – С. 31–42.

10. *Толстой Н. И.* Из опытов типологического исследования славянского словарного состава / Н. И. Толстой // Вопросы языкознания. – 1963. – № 1. – С. 29–45.

11. *Шмелев Д. Н.* Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке / Д. Н. Шмелев. – Москва : Наука, 1976. – 152 с.

12. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – Москва : Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.

Список скорочень назв обстежених населених пунктів

Авд – с. Авдіївка, Сосницький р-н, Чернігівська обл.;

Бл – с. Блистова, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл.;

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Блк – с. Билка, Коропський р-н, Чернігівська обл. (до 2016 р. – с. Червоне (Чв));
Вв – с. Вовна, Шосткинський р-н, Сумська обл.;
Вл – с. Вільне, Коропський р-н, Чернігівська обл.;
Вр – с. Вороніж, Шосткинський р-н, Сумська обл.;
Врт – с. Вертіївка, Ніжинський р-н, Чернігівська обл.;
Гд – с. Городище, Коропський р-н, Чернігівська обл.;
Гж – с. Гужівка, Ічнянський р-н, Чернігівська обл.;
Гл – с. Головеньки, Борзнянський р-н, Чернігівська обл.;
Гр – с. Гірськ, Щорський р-н, Чернігівська обл.;
Дг – с. Дягова, Менський р-н, Чернігівська обл.;
Дд – с. Дідівці, Прилуцький р-н, Чернігівська обл.;
Дм – с. Домошлин, Корюківський р-н, Чернігівська обл.;
Др – с. Дрімайлівка, Куликівський р-н, Чернігівська обл.;
Дрг – с. Дорогинка, Ічнянський р-н, Чернігівська обл.;
Жд – с. Жадове, Семенівський р-н, Чернігівська обл.;
Жк – с. Жуківка, Куликівський р-н, Чернігівська обл.;
Зм – с. Змітнів, Сосницький р-н, Чернігівська обл.;
Зр – с. Заріччя, Щорський р-н, Чернігівська обл.;
Ів – с. Івот, Шосткинський р-н, Сумська обл.;
Івн – с. Іваниця, Ічнянський р-н, Чернігівська обл.;
Кв – с. Кувечичі, Чернігівський р-н, Чернігівська обл.;
Кл – с. Калинівка, Чернігівський р-н, Чернігівська обл.;
Клс – с. Клюси, Щорський р-н, Чернігівська обл.;
Кпт – с. Кіпті, Козелецький р-н, Чернігівська обл.;
Кр – с. Кренидівка, Середино-Будський р-н, Сумська обл.;
Крб – с. Кербутівка, Борзнянський р-н, Чернігівська обл.;
Крп – с. Карпилівка, Козелецький р-н, Чернігівська обл.;
Кс – с. Киселівка, Менський р-н, Чернігівська обл.;
Кч – с. Кучинівка, Щорський р-н, Чернігівська обл.;
Лс – с. Лісне, Середино-Будський р-н, Сумська обл.;
Лт – с. Литвиновичі, Кролевецький р-н, Сумська обл.;
Мк – с. Макіївка, Носівський р-н, Чернігівська обл.;
Мкш – с. Макошино, Менський р-н, Чернігівська обл.;
Мл – хутір Молчаново, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл.;
Мт – с. Мутин, Кролевецький р-н, Сумська обл.;
Об – с. Обмачів, Бахмацький р-н, Чернігівська обл.;
Од – с. Одинці, Козелецький р-н, Чернігівська обл.;
Ос – с. Осьмаки, Менський р-н, Чернігівська обл.;
Пк – с. Покровське, Менський р-н, Чернігівська обл.;
Пр – с. Перемога, Глухівський р-н, Сумська обл.;
Пч – хутір Пручаї, Прилуцький р-н, Чернігівська обл.;
Рт – с. Реутинці, Кролевецький р-н, Сумська обл.;

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

СГ – с. Святі Гори, Менський р-н, Чернігівська обл. (до 2016 р. – с. Червоні Гори (ЧГ));
СД – с. Салтикова Дівиця, Куликівський р-н, Чернігівська обл.;
Сд – с. Сядрине, Корюківський р-н, Чернігівська обл.;
Сл – с. Слоут, Глухівський р-н, Сумська обл.;
Смл – с. Смолигівка, Ріпкинський р-н, Чернігівська обл.;
Смс – с. Самсонівка, Корюківський р-н, Чернігівська обл.;
Смч – с. Смичин, Городнянський р-н, Чернігівська обл.;
Сп – с. Спаське, Сосницький р-н, Чернігівська обл.;
Спс – с. Спаське, Кролевецький р-н, Сумська обл. (до 2016 р. – с. Ленінське (Лн));
СР – с. Стара Рудня, Щорський р-н, Чернігівська обл.;
Ст – с. Степне, Ямпільський р-н, Сумська обл.;
Ств – с. Ставиське, Козелецький р-н, Чернігівська обл.;
Сх – с. Сахутівка, Корюківський р-н, Чернігівська обл.;
Тв – с. Товкачівка, Прилуцький р-н, Чернігівська обл.;
Тл – с. Тулиголове, Кролевецький р-н, Сумська обл.;
Уб – с. Убіжичі, Ріпкинський р-н, Чернігівська обл.;
Ус – с. Усок, Ямпільський р-н, Сумська обл.;
Уш – с. Ушня, Менський р-н, Чернігівська обл.;
Фс – с. Феськівка, Менський р-н, Чернігівська обл.;
Хр – с. Хоробичі, Городнянський р-н, Чернігівська обл.;
Чн – с. Чорнотичі, Сосницький р-н, Чернігівська обл.;
ЧР – с. Чорний Ріг, Семенівський р-н, Чернігівська обл.;
Чрн – с. Чернацьке, Середино-Будський р-н, Сумська обл.;
Шл – с. Шалигіне, Глухівський р-н, Сумська обл.;
Шп – с. Шептаки, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл.;
Яд – с. Ядути, Борзнянський р-н, Чернігівська обл.;
Яц – с. Яцине, Путивльський р-н, Сумська обл.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Ганна Ситар

(Вінниця)

СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ (на матеріалі українського національного лінгвістичного корпусу)

У дослідженні здійснено статистичний аналіз українських фразеологізмів за допомогою обчислення показника асоціації mutual information.

Отримані результати обчислень доводять, що всі обстежені одиниці мають високий ступінь (від 9,94 до 72,9) невипадковості поєднання словоформ, що є кількісним підтвердженням стійкості їхнього зв'язку.

A statistical analysis of Ukrainian phraseological units through the calculation of the mutual information association index.

The obtained results of calculations prove that all investigated units have a high degree of non-random combination of word forms (from 9.94 to 72.9) which is a quantitative confirmation of the stability of their connection.

Сучасні лінгвісти визначають корпусозорієнтованість як необхідну й обов'язкову умову здійснення мовознавчого дослідження. Статистичний аналіз фразеологічних і фразеологізованих одиниць, виконаний на матеріалі репрезентативного корпусу текстів, є актуальним завданням лінгвістичної статистики, оскільки за допомогою математичних методів і прийомів покликаний підтвердити або спростувати зарахування певної мовної одиниці до класу стійких.

Пропонована стаття продовжує цикл досліджень, присвячених статистичному аналізу різних типів стійких одиниць: лексичних (традиційних) фразеологізмів; синтаксичних фразеологізмів (фразеологізованих речень); прислів'їв і приказок; окремих прецедентних феноменів [1–4 та ін.].

Статистичний аналіз здійснено за даними Українського національного лінгвістичного корпусу, створеного колективом Україн-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ського мовно-інформаційного фонду НАН України і розміщеного за адресою: http://unlc.icybcluster.org.ua/virt_unlc/. Вибір цього корпусу зумовлено не тільки значним розміром корпусу, але й можливістю отримати кількісні дані, потрібні для дослідження, для одиниць із будь-якою (два і більше) кількістю компонентів. Пошуковий апарат інших доступних корпусів текстів української мови такої можливості для багаточленних одиниць не надає.

Мета дослідження - встановити ступінь невипадковості поєднання компонентів у складі лексичних (традиційних) фразеологізмів. Такі одиниці зафіксовано в лексикографічних працях, тому їхній статус як стійких не викликає сумнівів. Водночас зіставлення кількісних даних, отриманих для традиційних фразеологізмів і для інших типів стійких сполучень, дає змогу з'ясувати місце останніх у системі мовних одиниць, кваліфікувати їх як фразеологічні або фразеологізовані на підставі не тільки подібності до вже зафіксованих у словниках або інтуїції дослідника, але й отриманих статистичних даних.

Гіпотези дослідження:

1. Фразеологізми мають високий ступінь невипадковості поєднання компонентів, що є кількісним підтвердженням їхньої кваліфікації як стійких одиниць.

2. Ступінь невипадковості поєднання компонентів фразеологізму залежить від їхньої кількості.

Матеріал дослідження – 60 фразеологізмів із різною кількістю компонентів, різного походження і граматичного статусу, дібраних із авторитетного академічного «Словника фразеологізмів української мови» (укладачі - В. Білоноженко, І. Гнатюк, В. Дятчук, Н. Неровня, Т. Федоренко, 2003) [5]. Серед них є 18 двокомпонентних одиниць, 19 – трикомпонентних, 14 – чотирикомпонентних, 6 –п'ятикомпонентних і 3 - шестикомпонентні одиниці.

Для визначення ступеня невипадковості (зв'язаності, залежності) поєднання компонентів у складі фразеологізму використано коефіцієнти (індекси), які у статистиці прийнято позначати термінами «association measures» і «measures of association» (український частковий відповідник – «показник асоціації»).

За Кембриджським словником статистики Брайана Еверітта, «Показники асоціації – числові індекси, що обчислюють силу статистичної залежності двох або більше кваліативних змінних» [8, p. 241]. Відповідно термін «асоціація» у статистиці кваліфіковано

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

як «загальний термін, використовуваний для опису відношення між двома змінними. <…> є синонімічним до кореляції» [8, p. 20].

Із понад 60 показників асоціації, використовуваних у сучасній статистиці (докладно про це див. [9; 11 та ін.]), для мети нашого дослідження обрано індекс *mutual information* (з англійської - взаємна, спільна, повна інформація).

Показник асоціації *mutual information* (або MI-score, Pointwisemutualinf., скорочено MI) – індекс, який відбиває ступінь невипадковості певної послідовності подій, у нашому випадку – словоформ у тексті.

Поняття *mutual information* запропонував американський учений італійського походження Роберт Маріо Фано у праці з теорії інформації «Transmission of Information: A Statistical Theory of Communications» («Передача інформації: статистична теорія комунікацій») [10]. До лінгвістичного обігу формулу для обчислення MI ввели американські дослідники Кеннет Ворд Чарч і Патрік Генкс [7].

Обчислення для двокомпонентних конструкцій (біграм) здійснюють за формулою (1):

$$\mathrm{MI}\,(x,y) = log_2 \frac{f(x,y) \times N}{f(x) \times f(y)}, \quad (1)$$

де *MI* – коефіцієнт mutual information;

x – перша лексична одиниця;

y - друга лексична одиниця;

f(x, y) – абсолютна частота вживання біграми *xy* в корпусі (з урахуванням порядку одиниць усередині біграми);

f(x) – абсолютна частота *x* в корпусі;

f(y) – абсолютна частота *y* в корпусі;

N – загальна кількість слововживань у корпусі;

$\log_2$ – логарифм числа за основою 2.

Наведемо приклад обчислення. Для фразеологізму *пекти раків* з Українського національного лінгвістичного корпусу (далі УНЛК) було отримано такі дані: абсолютна частота конструкції *пекти раків* – 20, абсолютна частота словоформи *пекти* – 460, абсолютна частота словоформи *раків* – 241. Обсяг корпусу на момент виконання обчислень (березень 2018 р.) становив 189 200 000 слововживань.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Підставивши ці дані до формули (1), отримуємо:

$$\text{MI (пекти раків)} = log_2 \frac{20 \times 189200000}{460 \times 241} \approx 15{,}06$$

Розрахунки ступеня невипадковості для фразеологічної одиниці *обоє рябоє* здійснювано так: до формули MI введено відповідні абсолютні частоти вживання (сполучення *обоє рябоє* – 45, *обоє* – 1584, *рябоє* – 53) та обсяг корпусу:

$$\text{MI (обоє рябоє)} = log_2 \frac{45 \times 189200000}{1584 \times 53} \approx 16{,}63$$

Загальна формула обчислення MI для конструкцій із будь-якою кількістю компонентів має вигляд (2) (за [6, с. 586]):

(2)

$$\text{MI} = log_2 \frac{f(c_1, c_2, ..., c_i) \times N^{(i-1)}}{f(c_1) \times f(c_2) \times ... \times f(c_i)},$$

де MI – коефіцієнт mutual information;
i – це кількість компонентів конструкції;
c_1 – перша лексична одиниця;
c_2 – друга лексична одиниця;
c_i – *i*-а лексична одиниця;
$f(c_1,c_2,\ldots c_i)$ – абсолютна частота вживання конструкції $c_1, c_2, \ldots, c_i$ в корпусі (з урахуванням порядку одиниць усередині конструкції);
$f(c_1)$ – абсолютна частота c_1 в корпусі;
$f(c_2)$ – абсолютна частота c_2 в корпусі;
$f(c_i)$ – абсолютна частота c_i в корпусі;
N – загальна кількість слововживань у корпусі;
$\log_2$ – логарифм числа за основою 2.

Наприклад, для обчислення показника асоціації MI фразеологізму *як муха в окропі* з УНЛК одержано такі абсолютні частоти: *як муха в окропі* – 40, *як* – 6274, *муха* – 765, *в* – 6333, *окропі* – 143. Відповідно

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

$$\text{MI (як муха в окропі)} = log_2 \frac{40 \times (189200000)^3}{6274 \times 765 \times 6333 \times 143} \approx 45{,}82$$

Отримані з УНЛК частотні дані і результати обчислень ступеня невипадковості компонентів у складі лексичних фразеологізмів для дво-, три-, чотири-, п'яти- і шестикомпонентних одиниць наведено в таблицях 1 – 5 відповідно.

Таблиця 1

Показники асоціації MI для двокомпонентних лексичних фразеологізмів за даними УНЛК

№ з/п	Фразеологізм	Абсолютна частота вживання фразеологізму	Абсолютна частота вживання словоформ-компонентів фразеологізму	Показник асоціації MI
1	2	3	4	5
1	*Блудний син*	77	*блудний 135* *син 2696*	15,29
2	*Відвести душу*	29	*відвести 747* *душу 2688*	11,42
3	*Відкритим текстом*	39	*відкритим 1114* *текстом 840*	12,94
4	*Горшки побили*	8	*горшки 256* *побили 664*	13,12
5	*Дала гарбуза*	3	*дала 2366* *гарбуза 244*	9,94
6	*Золоте правило*	51	*золоте 962* *правило 2567*	11,93
7	*Легка рука*	31	*легка 1098* *рука 2186*	11,25
8	*Накинув оком*	45	*накинув 588* *оком 1848*	12,94
9	*Наріжний камінь*	119	*наріжний 167* *камінь 1939*	16,09
10	*Обоє рябоє*	45	*обоє 1584* *рябоє 53*	16,63

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

11	*Пекти раків*	20	*пекти 460 раків 241*	15,06
12	*Підкорила серце*	5	*підкорила 106 серце 3047*	11,52
13	*Світ зав'язався* [1]	0	-	-
14	*Серце крається*	44	*серце 3047 крається93*	14,84
15	*Сізіфова праця*	14	*сізіфова 21 праця 2145*	
16	*Тепле місце*	51	*тепле 971 місце 4314*	11,17
17	*Терпець увірвався*	38	*терпець 571 увірвався 424*	14,86
18	*Тирса сиплеться*	3	*тирса 165 сиплеться 306*	13,46

Таблиця 2

Показники асоціації МІ длятрикомпонентних лексичних фразеологізмів за даними УНЛК

№ з/п	Фразеологізм	Абсолютна частота вживання фразеологізму	Абсолютна частота вживання словоформ-компонентів фразеологізму	Показник асоціації МІ
1	2	3	4	5
1	*Горобцям дулі давати*	3	*горобцям 45 дулі 189 давати 2108*	32,48
2	*З іншого міста*	28	*з 6304 іншого 3831 міста 395*	26,65
3	*З одного міста*	23	*з 6304 одного 4996 міста 395*	25,98
4	*За царя Гороха*	28	*за 6253 царя 1292 Гороха 65*	30,83
5	*Калачем не заманиш*	8	*калачем 53 не 6308 заманиш 32*	34,64

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

6	*Кишки грають марш*	2	*кишки 486* *грають 1230* *марш 734*	27,28
7	*На швидку руку*	47	*на 6331* *швидку 661* *руку 2868*	27,06
8	*На всі сто*	189	*на 6331* *всі 5121* *сто 2631*	26,24
9	*Народився в сорочці*	14	*народився 1897* *в 6333* *сорочці 1023*	25,28
10	*Небо в клітинку*	2	*небо 2666* *в 6333* *клітинку 193*	24,39
11	*Під гарячу руку*	110	*під 5636* *гарячу 888* *руку 2868*	28,03
12	*Посипати голову попелом*	18	*посипати 142* *голову 3194* *попелом 560*	31,24
13	*Притча во язицех*	8	*притча 277* *во 2150* *язицех 50*	33,16
14	*Сам на сам*	541	*сам 4306* *на 6331*	27,30
15	*Сам собі пан*	50	*сам 4306* *собі 4555* *пан 2056*	25,40
16	*Світ за очі*	501	*світ 3941* *за 6253* *очі 3381*	27,68
17	*Сидіти в печінках*	3	*сиділа 1536* *в 6333* *печінках 135*	26,29
18	*Скакати в гречку*	6	*скакати 224* *в 6333* *гречку 365*	28,63
19	*Ускочити в халепу*	9	*ускочити 83* *в 6333* *халепу 477*	30,26

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Таблиця 3

Показники асоціації МІ длячотирикомпонентних лексичних фразеологізмів за даними УНЛК

№ з/п	Фразеологізм	Абсолютна частота вживання фразеологізму	Абсолютна частота вживання словоформ-компонентів фразеологізму	Показник асоціації МІ
1	2	3	4	5
1	*Виведу на чисту воду*	13	*виведу 170* *на 6331* *чисту 1092* *воду 2878*	44,57
2	*Іоворить сам за себе*	33	*говорить 2742* *сам 6253* *за 4306* *себе 4869*	39,18
3	*І вашим, і нашим*	18	*і 6189* *вашим 1171* *нашим 2096*	40,24
4	*І нашим, і вашим*	27	*і 6189* *нашим 2096* *вашим 1171*	40,82
5	*І так і сяк*	136	*і 6189* *так 6074* *сяк 471*	42,93
6	*Між Сціллою і Харібдою*	6	*між 5263* *Сціллою 21* *і 6189* *Харібдою 19*	51,47
7	*На всі сто відсотків*	70	*на 6331* *всі 5121* *сто 2631* *відсотків 1276*	41,99
8	*Не від світу цього*	65	*не 6308* *від 5877* *світу 3840* *цього 5273*	39,09
9	*Не сходило з уст*	7	*не 6308* *сходило 418* *з 6304* *уст 1193*	41,12

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

10	*Ні сват, ні брат*	9	*ні 4468* *сват 206* *брат 2106*	42,68
11	*Полуда з очей спала*	5	*полуда 162* *з 6304* *очей 2644* *спала 1286*	43,15
12	*Хіба ж тобі повилазило?*	1	*хіба 3031* *ж 5582* *тобі 3177* *повилазило 101*	40,18
13	*Шукати вітра в полі*	3	*шукати 2898* *вітра 229* *в 6333* *полі 2610*	40,75
14	*Як муха в окропі*	40	*як 6274* *муха 765* *в 6333* *окропі 143*	45,82

Таблиця 4

Показники асоціації МІ для п'ятикомпонентних лексичних фразеологізмів за даними УНЛК

№ з/п	Фразеологізм	Абсолютна частота вживання фразеологізму	Абсолютна частота вживання словоформ-компонентів фразеологізму	Показник асоціації МІ
1	2	3	4	5
1	*Аж штукатурка зі стелі сиплеться*	0	-	-
2	*Вискочив, як Пилип з конопель*	12	*вискочив 1048* *як 6274* *Пилип 348* *з 6304* *конопель 302*	61,61
3	*З вареної крашанки курча висидить*	2	*з 6304* *вареної 161* *крашанки 112* *курча 270* *висидить 36*	70,97

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

4	*І за вуха не відтягнеш*	5	*і 6189 за 6253 вуха 2067 не 6308 відтягнеш 26*	58,76
5	*І кроку не могти ступити*	0	-	-
6	*Мрійна поволока спала з очей*	0	-	-

Таблиця 5

Показники асоціації MI для шестикомпонентних лексичних фразеологізмів за даними УНЛК

№ з/п	Лексичний фразеологізм	Абсолютна частота вживання фразеологізму	Абсолютна частота вживання словоформ-компонентів фразеологізму	Показник асоціації MI
1	2	3	4	5
1	*І за вуха не відтяг би*	0	-	-
2	*Ні в тин, ні в ворота*	25	*ні 4468 в 6333 тин 525 ворота 1634*	72,9
3	*Хоч з мосту та в воду*	22	*хоч 4166 з 6304 мосту 933 та 6216 в 6333 воду 2878*	70,7

Контрольна величина, починаючи від якої вважаємо зв'язок слів невипадковим, залежить від показників абсолютної частоти конструкції, від абсолютної частоти її окремих складників і від обсягу корпусу. Для УНЛК, обсяг якого в березні 2018 року становив 189 200 000 слововживань, ця контрольна величина становить 7,56 (детально процедуру виведення контрольної величини викладено у праці [3, с. 310-311]):

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

$log_2189 = 7{,}56377 \approx 7{,}56$

Відповідно отримані кількісні дані можна кваліфікувати як такі, що доводять невипадковість (зв'язаність, залежність) компонентів конструкції, оскільки вони перевищують контрольну величину.

Висновки. Отже, виконані обчислення та одержані результати дають змогу зробити такі висновки.

1. Усі обстежені фразеологізми мають високий ступінь невипадковості поєднання словоформ (від 9,94 до 72,9), що є кількісним підтвердженням стійкості поєднання компонентів у складі цих одиниць.

2. Установлено статистично вірогідний зв'язок між кількістю словоформ у межах конструкції і величиною показника МІ: що більша кількість словоформ у складі фразеологізму, то вищий коефіцієнт МІ:

• для двокомпонентних фразеологізмів МІ перебуває в межах від 9,94 (*дала гарбуза*) до 16,63 (*обоє рябоє*);

• для трикомпонентних – від 24,39 (*небо в клітинку*) до 34,64 (*калачем не заманиш*);

• для чотирикомпонентних – від 39,09 (*не від світу цього*) до 51,47 (*між Сціллою і Харібдою*);

• для п'ятикомпонентних – від 58,76 (*і за вуха не відтягнеш*) до 70,97 (*з вареної крашанки курча висидить*);

• для шестикомпонентних – від 70,7 (*хоч з мосту та в воду*) до 72,9 (*ні в тин, ні в ворота*).

3. Цілком прогнозовано високі індекси МІ в межах відповідних груп за кількістю компонентів мають фразеологізми, до складу яких входять архаїзми (наприклад, *притча во язицех*) або запозичена лексика, зокрема власні назви (наприклад, *між Сціллою і Харібдою*) або їхні похідні (наприклад, *Сізіфова праця*).

Перспективи дослідження полягають у залученні обчислення показників асоціації, зокрема коефіцієнта mutual information, до створення комп'ютерної програми визначення фразеологічних і фразеологізованих одиниць у тексті.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

[1] У випадку можливої, але не зафіксованої в УНЛК конструкції (абсолютна частота 0), частоти окремих компонентів не наводимо через те, що обчислення MI не має смислу, оскільки логарифма 0 не існує. Обчислення показників асоціації для таких конструкцій не здійснювали, тому у відповідній графі таблиці стоїть знак «-».

1. *Сытар Г.* Статистичні критерії аналізу синтаксичних фразеологізмів. Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – Вінниця : ДонНУ, 2015. – № 1–2. – С. 245-256.

2. *Сытар Г*. Статистичний аналіз фразеологізованих речень: показник асоціації *mutual information* // Українське мовознавство. – Вип. 1 (46). – Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2016. – С. 103-125.

3. *Сытар Г. В.* Синтаксичні фразеологізми в розрізі конструкційної граматики : монографія: [наук. і відп. ред. А. П. Загнітко]. – Вінниця : ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2017. – 458 с.

4. *Сытар Г*. Статистичний аналіз прислів'їв і приказок: показник асоціації *mutualinformation* (на матеріалі Українського національного лінгвістичного корпусу) // Лінгвістичні студії / Linguistic Studies. – 2018. – Вип. 35. - Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса. - С. 170-177.

5. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко]. – Київ : Наукова думка, 2003. – 787 с.

6. *Ягунова Е. В., Пивоварова Л. М.* От коллокаций к конструкциям. ACTALINGUISTICAPETROPOLITANA // Труды Института лингвистических исследований РАН. - Т. X. - Ч. 2. Русский язык: грамматика конструкций и лексико-семантические подходы / ред. тома С. С. Сай, М. А. Овсянникова, С. А. Оскольская. – Санкт-Петербург : Наука, 2014. - С. 568–617.

7. *Church K., Hanks P*. Word Association Norms, Mutual Information, and Lexicography // Computational Linguistics. – № 16 (1). - 1990.- P. 22–29.

8. *Everitt B. S.* The Cambridge Dictionary of Statistics. - 2nd edition. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. - 410 p.

9. *Evert S.* The Statistics of Word Cooccurrences: Word Pairs and Collocations. URL : PhD dissertation, IMS, University of Stuttgart, 2004 (Published in 2005). – 353 p. Free PDF available from http://purl.org/stefan.evert/PUB/Evert2004phd.pdf. (Last access: 18.03.2018).

10. *Fano Robert M*. Transmission of Information: A Statistical Theory of Communications. - New York : The Technology Press, M.I.T., and John Wiley & Sons, Inc., 1961. - 389 p.

11. *Pecina P.* Lexical Association Measures // Collocation Extraction. – Volume 4 of Studies in Computational and Theoretical Linguistics. – Prague : Institute of Formal and Applied Linguistics, 2009. - 143 p.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Галина Радкевич

(Київ)

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ СЛОВНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ДЖЕРЕЛО ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті проаналізовано фразеологічні словники української мови, визначено можливості їх використання в етнолінгвістиці, окреслено основні засади подальшого розвитку української фразеографії.

The article is dedicated to phraseological dictionaries of Ukrainian discussing possibilities of their use in ethnolinguistic research and establishing basic principles of further development of Ukrainian phraseology.

Поглиблене вивчення фразеології української мови неможливе без усебічного аналізу системи фразеологічних одиниць, які входять до її складу, а також залучення даних і дослідницького апарату суміжних лінгвістичних галузей, таких, як етнолінгвістика, психолінгвістика, соціолінгвістика.

Цілісність і системність у дослідженні мовних одиниць є невід'ємним складником їхнього успішного «розкодування» та можливістю подальшого доцільного використання в процесі мовної комунікації. Саме фразеологічне багатство будь-якої мови якнайкраще підходить для подібних експериментів і дає змогу відкривати нові горизонти у вивченні лінгвістики. Це, зокрема, зумовило широке використання даних фразеології в етнолінгвістиці, яка межує з етнологією, культурологією та психолінгвістикою і спрямована на з'ясування того, як у мові та мовленнєвій діяльності відображені етнічна свідомість, менталітет, національний характер, матеріальна та духовна культура народу [17, с. 148].

У зв'язку з посиленням у другій половині XX ст. антропоцентричних підходів до опису мови розпочалося інтенсивне дослі-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

дження фразеології в етнолінгвістичному, лінгвокультурологічному, психолінгвістичному та когнітивному аспектах. Питанню вивчення етнофразеології приділяли увагу відомі фразеологи: українські – А. Івченко, Л. Скрипник, В. Ужченко, Л. Коломієць, О. Левченко, Д. Ужченко, В. Жайворонок, В. Чабаненко, М. Скаб, В. Кононенко, Ф. Медведєв та ін., російські – В. Мокієнко, В. Телія, Ю. Гвоздарьов, І. Подюков, білоруські – А. Аксамитов, В. Коваль, І. Лепешев, В. Маслова.

В. Жайворонок відстоює позицію, за якою «національнокультурні особливості мовної системи виразно виявляються і на фразеологічному рівні. Фразеологія – це та сфера мовної діяльності, де, з одного боку, в мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, а з другого, – чітко простежується вплив мови на формування його менталітету. Проблему етнолінгвістичного вивчення фразеологічного матеріалу будь-якої мови слід аналізувати в руслі взаємозв'язку понять "мова – культура – етнос"» [6, с. 33].

Схоже твердження бачимо також у працях В. Телії, яка наголошує на тому, що фразеологізми можуть виконувати роль еталонів, стереотипів культурно-національного світобачення або вказувати на їхній символічний характер і виступати як мовні експоненти культурних знаків. Фразеологічні одиниці збудовано на основі контрасту між сформованим прототипним уявленням про норму і станом речей насправді. Загалом фразеологізми як знаки ситуацій, взаємодії об'єктів спричиняють активізацію різноманітних ментальних репрезентацій.

Будь-яке дослідження базується на достатній кількості зібраного й у певний спосіб систематизованого матеріалу. І тут важко переоцінити словники, зокрема фразеологічні. «Важливим для фразеологізмів є інтерпретація фразеологічного значення, відбір матеріалу (ступінь семантичної цілісності, літературні і діалектні фразеологічні одиниці, призначення словників), принципи тлумачення, пошуки оптимальних дефініцій (вони повинні бути точними, чіткими й лаконічними, відповідати правилам визначення поняття у формальній логіці), розміщення матеріалу (за опорним словом чи за алфавітом першого компонента), експлікація культурної семантики фразеологізмів, виправдувальні цитати. При розподілі фразеологічних одиниць за частинами мови слід враховувати такі граматичні й семантичні особливості фразеологічних

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

одиниць, як спосіб вираження граматично опорного компонента, синтаксичну функцію у реченні, її здатність передавати оцінне значення». Для показу динаміки фразеологічних одиниць необхідні опис і характеристика їх у відносно обмежені періоди функціонування мови, тобто фразеологічні словники певної епохи.

Як показує аналіз, українська фразеографія має давні традиції і вагомі здобутки. До найдавніших пареміологічних зібрань, у яких об'єктом опису є і ФО, належить українсько-російський словник **«Фразы, пословицы и приговорки малороссийские»,** доданий до «Граматики малороссійскаго наречия» О. Павловського (1818 р.). Упорядник в алфавітному порядку подав стійкі вислови української мови, переклавши їх російською, а подекуди подавши навіть тлумачення. О. Павловський першим звернув увагу на явище синонімії у сфері фразеології. Формуючи синонімічні ряди стійких зворотів в українській мові, він обмежився при перекладі їх російською мовою словом чи словосполученням, сталим виразом чи реченням, що тлумачить значення цілого ряду, а не окремого стійкого звороту. Майже за 150 років П. Горецький назве цей невеличкий розділ «першою цінною спробою збирання і публікації фразеологічного матеріалу української мови» [4, с. 46].

Серед лексикографічних праць першої половини XX ст., у яких найповніше описано фразеологічний склад української мови, слід назвати **«Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка (1907–1909).** Свого часу словник отримав високу оцінку з боку наукової громадськості і не втратив наукового значення і понині. Л. Г. Скрипник із приводу словника Б. Д. Грінченка зазначала: «Перше, що впадає в око при розгляді фразеології цього українсько-російського словника, – значно вища, ніж у попередніх лексикографічних працях, наукова (зведена до певної системи) організація матеріалу, а це свідчить про добру обізнаність Б. Грінченка з лінгвістичною природою фразеологічних одиниць, про знання методики їх опрацювання в лексикографічній спадщині української та інших мов» [18, с. 245].

Першим фразеологічним словником, що побачив світ в Україні, був словник перекладного типу – «**Фразеологічний словник англійської мови з українськими відповідниками» К. Баранцева** [27], у якому нараховувалося близько 7 тис. сталих висловів (ФО, прислів'їв, приказок тощо). Над удосконаленням словника

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

вчений продовжував працювати і після виходу його у світ, а підсумком копіткої двадцятирічної праці став згодом опублікований «**Англо-український фразеологічнний словник»,** який і досі залишається єдиним словником подібного типу в Україні. Він уміщує не лише матеріал раніше виданого ним словника, але є новим як за кількістю стійких зворотів, так і за способом їх подання. Словник охоплює близько 30 тис. ФО, прислів'їв, приказок, крилатих висловів, є не тільки перекладним, а й має вже деякі риси словника тлумачного типу. Матеріал у ньому розташований за алфавітним принципом – реєстрові одиниці подаються за абеткою без урахування артиклів, формальної ознаки інфінітива, присвійних і особових займенників, які виступають змінними компонентами стійкого звороту. Старанна розробка словникових статей, різноманітні граматичні й стилістичні характеристики, варіантні й синонімічні форми, українські відповідники та ілюстрації англійською мовою. Крім того, його автор намагається супроводжувати ФО англійської мови історико-етимологічними коментарями [19, с. 88–91].

Протягом двадцяти років на сторінках харківського часопису «Прапор» І. Вирган і М. Пилинська друкували «**Російсько-український фразеологічний словник**», в основу реєстру якого поклали не лише російські ФО, зафіксовані в «Словаре современного русского литературного языка» у 17-ти томах, а згодом й у «Фразеологическом словаре русского языка» за редакцією О. Молоткова, але й найпоширеніші російські прислів'я, приказки, крилаті вислови. У словнику в алфавітному порядку подається спільний компонент, тобто ключове слово вислову, а нижче – всі можливі стійкі звороти, у тому числі і ФО, з українськими відповідниками, іноді з синонімами, стилістичною характеристикою. Укладачі словника І. Вирган і М. Пилинська, його редактор М. Наконечний прагнули показати багатство виражальних засобів української мови, були прибічниками ідеї відтворення духу, а не букви мовної одиниці. Майже за тридцять років ця праця таки опублікована окремим виданням, але під назвою «**Російсько-український словник сталих виразів»** [3].

На початку 60-х років XX ст. побачив світ ще один перекладний словник – «**Фразеологічний словник німецької мови» Л. Осовецької** та **К. Сільвестрової** [14], реєстр якого охоплює близько 15 тис. стійких зворотів, перекладених українською мо-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

вою. Укладачі зауважують у передмові, що не всі вислови мають тотожний переклад, а тому іноді розкривається лише зміст звороту, але цього замало для відтворення стилістичних характеристик оригіналу.

У другій половині 60-х років XX ст. відбувається становлення двох нових напрямів в українській фразеографічній практиці: 1) створення праць навчально-методичного характеру; 2) укладання тлумачних фразеологічних словників. Обидва напрями в україністиці започаткувала **Н. Батюк,** уклавши невеликий за обсягом (близько 1100 фразеологізмів) «**Фразеологічний словник»** [1], що, як уважає сама авторка, мав слугувати вчителеві довідником, бо в ньому подається тлумачення найбільш влучних і поширених ФО, зафіксованих у художніх творах, які вивчаються у середній школі. Словник включає насамперед фразеологію творів тих письменників, що вивчаються в школі, – І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Л. Глібова, П. Гулака-Артемовського. Ретельний відбір найуживаніших реєстрових одиниць, доступний лінгвістичний апарат, оптимальний коментар, що розкриває зміст і слововжиток фразеологізму, зробили словник своєрідним фразеологічним бестселером. Переважна більшість наведених висловів різної структури *(Аж за вухами лящить, баки забивати, без ножа різати, виводити на чисту воду, де козам роги правлять, до нових віників*) використовується в літературі досить часто. Фразеологізми розміщені в алфавітному порядку – за першим словом-компонентом. Цитати – ілюстрації (якщо їх декілька) наводяться у хронологічному порядку. Однакові за змістом вислови з компонентами – синонімами чи компонентами однієї тематичної групи об'єднуються в одну статтю: *Зуби замовляти (заговорювати), копійка водиться (волочиться), кричати на живіт (на пуп), драти горло (рот).*

Найпомітнішою фразеографічною працею кінця 60-х років XX ст. є, безперечно, «**Словник українських ідіом» Г. Удовиченка** [21], реєстр якого налічує понад 2 тис. ФО. Це найповніше зібрання фразеологічного складу української мови на той час. Автор подає граматичну, семантичну і стилістичну характеристики реєстрових ФО. Словник має широку ілюстративну частину, яка розкриває функціонування ФО у текстах, що належать до різних функціональних стилів літературної мови, характеризує варі-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

антні, синонімічні, антонімічні, полісемічні можливості фразеологічного складу української мови.

Початок 70-х років XX ст. характеризується не лише зростанням кількості фразеографічних зібрань, а й удосконаленням засад їх створення, появою нових типів словників. 1971 року виходить друком «**Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник» І. Олійника** та **М. Сидоренка** [26], у якому в алфавітному порядку подається 7 тис. українських та 6,5 тис. російських ФО з найуживанішими лексико-граматичними варіантами, указівкою на функціонально-стилістичне та емоційно-оцінне значення. Укладачі словника використали численні лексикографічні та фразеографічні джерела не лише української й російської мов, а й англійської, болгарської, польської, збірки прислів'їв і приказок, крилатих слів. Незважаючи на окремі недогляди (надмірність уживання діалектних і рідковживаних відповідників, іноді неточність російських відповідників тощо), словник тривалий час був єдиним довідковим виданням із фразеографії в Україні [12, с. 90–93]. Не випадково за сім років зі змінами, уточненнями й доповненнями цей словник було перевидано.

У 80-ті роки XX ст. побачили світ ще дві фразеографічні праці перекладного типу «**Німецько-український фразеологічний словник»** у двох томах **В. І. Гаврися** й **О. П. Пророченко** [13] та «**Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь» В. Лавера** й **І. Зиканя** [20]. «Німецько-український фразеологічний словник» В. І. Гаврися й О. П. Пророченко містить понад 30 тис. стійких висловів німецької мови, у тому числі ФО, і досі залишаючись найповнішим зібранням фразеологічного матеріалу німецької мови. Кожна стаття словника містить численні ремарки, які характеризують значення, конотацію і структуру стійкого вислову. Словник дає змогу користувачеві одержати відомості про багатозначність і синонімію ФО, історію їх виникнення, сферу вживання тощо. Більшість словникових статей супроводжується ілюстративним матеріалом, узятим із художніх творів німецьких, австрійських і швейцарських письменників [10, с. 74–75].

«**Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь» В Лавера** й **І. Зиканя,** який вийшов понад чверть століття тому, містить близько 4 тис. найуживаніших російських стійких висловів, у тому числі і ФО, з українськими й угорськими від-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

повідниками. У словникових статтях подається граматико-стилістична характеристика стійких висловів, а російські одиниці супроводжуються ще й ілюстративним матеріалом.

У 1984 році виходить двотомний «**Фразеологічний словник української мови» Г. Удовиченка**, у якому налічується близько 7,5 тисяч фразеологізмів [22]. Як слушно зауважують у своїх рецензіях на цю працю В. Мокієнко і Л. Симоненко, – «це поки що найповніший фразеологічний словник східнослов'янської фразеології» [11, с. 67–68], «який на даному етапі лексикографії є одним із найповніших зібрань багатств української фразеології, засвідченої у творах художньої літератури від І. Котляревського до наших днів» [17, с. 76–77]. У цьому словнику стаття представляє гніздо фразеологічних одиниць, їхніх форм, контекстів – реєстровий вислів, синоніми, варіанти, ілюстрації, покликання на вже проаналізовані звороти. Наприклад, під реєстровим фразеологізмом *Бучу збити «закричати, залементувати»* міститься 17 фразеологічних зворотів. Тут не тільки лексичні варіанти ФО – *Бучу підняти, забити бучу*, їхні граматичні форми – *Бучу здіймати, зняти, бучу зчиняти, зчинити, збивати, збити бучу, але й синоніми – Бурла бити, зводити колотнечу, зчинити Гвалт, зчинити хай, зчинити шарварок, наробити галасу, наробити крику* та ін.

У 80-х роках XX ст. вийшов у світ «**Словник фразеологічних синонімів» М. Коломійця і Є. Регушевського** [9], у якому подано понад 300 рядів фразеологічних синонімів – ФО, тотожних чи близьких між собою за значенням. Словник подає коментарі семантико-стилістичного і граматичного характеру як до синонімічного ряду ФО загалом, так і, за потребою, до окремих ФО, що входять у цей ряд, досить повно характеризує явище варіантності у фразеологічній системі української мови, ілюструє реальне функціонування ФО в українській мові.

Своєрідним продовженням цієї праці став **«Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник» І. Олійника** та **М. Сидоренка** [26], що вийшов 1991 року і перевиданий у Харкові 1997 року. Близько 6 тис. найуживаніших в українській мові ФО з їхніми російськими відповідниками налічує реєстр першої частини словника і стільки ж приблизно – другої, російської, частини з українськими відповідниками. Іноді до ФО подаються синоніми, ремарки, що вка-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

зують на граматичні особливості, стилістичні характеристики, сферу поширення, частоту вживання. Порівняно з попереднім виданням укладачі істотно доопрацювали реєстр словника [24, с. 421].

У 90-х роках XX ст. В. Ужченко зробив першу спробу систематизувати діалектну фразеологію української мови в окремому словнику [25, с. 28], який згодом витримав кілька видань у кінці XX – на початку XXI ст.

Великий **академічний «Фразеологічний словник української мови» у 2-х книгах (1993),** виданий під егідою Національної академії наук, становить нині одне з найавторитетніших зібрань сучасної фразеології. До нього включені активно вживані загальномовні фразеологізми, кожен із фразеологізмів отримав семантичну, граматичну й стилістичну характеристики, які надають словнику сучасної української літературної мови нормативності. Словникова стаття складається: 1) із заголовного фразеологізму (у найтиповішій формі разом із варіантами); 2) граматичної характеристики; 3) стилістичної характеристики; 4) семантичної характеристики (з показом, де це можливо, синонімічних і антонімічних зв'язків певного фразеологізму з іншими); 5) ілюстративного матеріалу. Тільки незначна частина фразеологізмів тут тлумачиться одним словом, інші – шляхом розгорнутого опису.

У 1994 році в Україні з'явилася перша фразеографічна праця, побудована за тематико-ідеографічним принципом – «**Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь: Эмоции человека» Ю. Прадіда** [15]. Слід відзначити, що цей словник належить до словників комбінованого типу, бо є не лише ідеографічним, а й перекладним і тлумачним. У словнику представлено 414 українських і 339 російських ФО, об'єднаних у 13 тематичних розрядів. Він містить характеристику як тематичного розряду, так і його кожної ФО з тлумаченням і багатим ілюстративним матеріалом, який відбиває її функціонування в українській і російській мовах. Слід додати, що при написанні словника враховувалися досягнення сучасної психологічної науки в галузі емоцій людини.

Однотомний тлумачний «Фразеологічний словник української мови» (1998) В. Ужченка та **Д. Ужченка** містить близько 2500 найуживаніших виразів сучасної української літературної мови й призначений насамперед для учнів, учителів, а також для

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

широкого кола читачів. Таким колом адресатів зумовлені й певні обмеження в доборі фразеологізмів і їхній розробці: фіксуються тільки найуживаніші варіанти й значення, серед стрижневих слів не розрізняються омоніми, подається лише одна цитата – ілюстрація, до мінімуму зведена довідкова частина. Укладачі відмовилися від алфавітного принципу подачі фразеологізмів, а обрали гніздовий спосіб з елементами структурно-граматичного. Фразеологізми групуються навколо стрижневого (заголовного, опорного) слова-компонента, яким звичайно виступає іменник. У середині гнізда фразеологізми подаються за алфавітом.

У ролі стрижневого слова вживається перший іменник фразеологізму в найтиповішій формі. Якщо іменника немає, то заголовним виступає повнозначне слово іншої частини мови в такому порядку: прикметник, дієслово, займенник, числівник, прислівник. Якщо в складі фразеологізму немає повнозначних частин мови, то стрижневим виступає перше службове слово, наприклад, ***за***: *за і проти.*

Уже в XXI ст. з'явилася оригінальна фразеографічна праця **В. Калашника** і **Ж. Колоїз «Словник фразеологічних антонімів української мови»** [7, с. 37] у якій подається характеристика як структурно однотипних, так і структурно різнотипних конструкцій, які диференціюються протилежною семантикою, але є знаками однієї логічної сутності, тобто власне фразеологічної антонімії. У словникових статтях не лише тлумачиться значення фразеологічних антонімів, а й подаються синоніми до них. У 2000 і 2002 роках вийшли друком третє і четверте видання «Фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу» В. і Д. Ужченків. Останнє, п'яте видання [25] постало як виправлене й доповнене. Реєстр словника – 4727 зворотів на позначення понять, пов'язаних із побутом, видами господарської діяльності, звичаями, віруваннями, обрядами сіл і міст Донбасу. Статті подаються за алфавітом стрижневих компонентів і одночасно за стрижневим принципом.

На початку цього століття з'явилися ще три праці перекладного типу – «Українсько-французький і французько-український фразеологічний словник» М. Венгренівської [2].

У 2000 році у видавництві «Прапор» у Харкові вийшов **«Російсько-український словник сталих виразів»,** який відбив журнальну версію **«Російсько-українського фразеологічного**

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

словника» І. Виргана та **М. Пилинської** за ред. **М. Наконечного**. Зміна назви, як сказано в анотації, була зумовлена тим, що в журналі було включено не тільки власне «російські фразеологізми», а й «типові синтаксичні сполуки і їхні українські відповідники». Додамо – ще й слова-відповідники: *Давать, делать авансы* (перен.). – *Давати (подавати) надію, давати обіцянку; обіцяти; обіцятися*. Робота включає не тільки вживані еквіваленти *От Адама;начиная с Адама. – Від Адама; Від Адама (від початку світу) починаючи (почавши)*, а й рідкісні вже відповідники: (нар.) *від батькового батька починаючи (почавши)*. Укладачі добирають пареміологічні вирази: *Бабьи сказки. – Дурниці; нісенітниці*; (образи.) *Рябої кобили сон.* Пр. *Брех стара на покуті!* Пр. *Тоді то було, як баба була дівкою.* Пр. *Коцюба кудкудакала, помело яйце знесло.* Пр. *Чи ти, чоловіче, сон рябої кобили розказуєш, чи дороги питаєш?* Коцюбинський. Автори керувалися настановою показати багатство саме народних українських відповідників. Не виключено, що це було й певною реакцією на зросійщення вербалізмів, калькування, як розуміли за радянських часів ортодоксальну суть перекладу (добору відповідників). Адже М. Наконечний (очевидно, як і укладачі-співавтори) був прибічником відтворювати дух, а не букву знака. Про названий принцип свідчить порядок розташування відповідників української (правої) частини статті, у якій структурно-образні еквіваленти відсунуті в кінець (стоять не на першому місці), пор.: *Без пяти минут професор* (шутл.). – *Ось-ось (от-от) буде (стане) професором; мало-мало не професор; без п'яти (без п'ятьох) хвилин професор; Он не от мира сего* (книжн. устар.). – *Він людина не сьогосвітня (не з сього світу); він не від світу сього.* За потреби окремі фразеологізми ілюструються добірними прикладами: *Млечный Путь* (астрон.). – *Чумацький Шлях, Чумацька (Небесна, Зоряна) Дорога*; (книжн.) *Молочний Шлях. Уночі, як Чумацький Шлях сріблисту куряву простеле, Вийди на Дніпро!* Тичина.

Словник – багате джерело контрактивної фразеології. Надто широкі ряди українських відповідників – вдалий матеріал для різнорівневих мовних зіставлень за принципом «ФО – слово»: *Давать, дать потачку кому. – Потурати (попускати) кому; давати, дати потур (попуск, лок. потолю) кому*; стилістичних студій, коли добираються українські відповідники різного експресивно-емоційного забарвлення й стилістичного (стильового)

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

плану: *Предстоит дорога кому. – Має їхати хто; чекає дорога кого; кладеться дорога кому;* (Іноді образи, поет.) *мандрівочка пахне кому;* різнобічних зіставлень, широких культурознавчих спостережень у єдності «мова – культура»: *Сидеть как рак на мели* (Разг.). *– Як рак на мілині (на піску, на рінні) сидіти; бути як па льоду (на слизькому); зостатися на кошу; Врет как сивый мерин (Вульг.). – Бреше як рудий (як рябий) собака; бреше як собака (як пес, як рябко); бреше як собака на висівки.* Укладачі по суті підготували базу для великого синонімічного словника фразеологізмів, пор. добірку до поняття «бути близьким до смерті»: *Стояти над гробом; на далекій (на великій) путі стояти; на вмерті бути; час не довгий чий; до гробу недалеко кому; не довго вже гуляти по світі кому; не довго вже ряст топтати кому;* (Образи, ірон.) *три чисниці (півчверті) до віку (до смерті) кому; на тонку пряде хто*; (істор.) *сидіти на санях.*

Уже в XXI ст. з'явилася оригінальна фразеографічна праця **В. Калашника** і **Ж. Колоїз «Словник фразеологічних антонімів української мови»** [7, с. 37], у якій подається характеристика як структурно однотипних, так і структурно різнотипних конструкцій, які диференціюються протилежною семантикою, але є знаками однієї логічної сутності, тобто власне фразеологічної антонімії.

Інтенсивне дослідження в галузі фразеології створило сприятливі передумови для розвитку фразеологічного складу за рахунок фразеологічної деривації на основі наявних у мові ФО. Уперше у вітчизняному мовознавстві створити словник, у якому описувалися подібні процеси, вдалося **С. Денисенко**, яка уклала **«Німецько-українсько-російський словник-довідник...»** [5]. Він містить 400 вихідних стійких зворотів німецької мови, поданих в алфавітному порядку їхніх стрижневих компонентів, і 1240 дериватів. Словникова стаття складається з двох частин. У першій – наводяться дані про походження вислову, підтверджені, як мінімум, двома джерелами, у другій – похідні звороти під порядковим номером для наочного уявлення про їхні фразеотворчі джерела [8, с. 86–88].

Оригінальною у своєму роді є фразеографічна праця, створена **О. Скопненком** і **Т. Цимбалюк**, – **«Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник»** [29, с. 47]. Це перша в історії вітчизняної фразеографії спроба якнайповніше описати ін-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

дивідуально-авторські переклади ФО та інших стійких зворотів (понад 6 тис. одиниць) у мові художніх творів англійської, французької, італійської, іспанської та інших європейських літератур, а ширше – передати світобачення інших народів, виражене засобами рідної мови. Це надскладне завдання, а тому не випадково для з'ясування цього феномену обрано творчість М. Лукаша, ім'я якого стало символом вершинних здобутків української школи художнього перекладу у другій половині XX ст.

Як бачимо, українська фразеографія за півстолітній період досягла помітних успіхів у своєму розвиткові. До найактуальніших питань подальшого розвитку фразеографії зокрема, належать такі: а) удосконалення схем тлумачення значення ФО, що належать до різних граматичних розрядів; б) удосконалення методики укладання фразеологічних словників різних типів; в) розширення реєстру наявних фразеографічних праць; г) створення нових типів фразеологічних словників наукового і навчально-методичного спрямування та ін.

---

1. *Батюк Н. О.* Фразеологічний словник. – Київ, 1966. – 235 с.

2. *Венгренівська М. А.* Українсько-французький і французько-український фразеологічний словник. – Харків, 2001. – 276 с.

3. *Вирган І., Пилинська М.* Російсько-український словник сталих виразів / за ред. М. Ф. Наконечного. – Харків, 2000. – 864 с.

4. *Горецький П. Й.* Історія української лексикографії. – Київ, 1963.

5. *Денисенко С. Н.* Німецько-українсько-російський словник-довідник (Словник-довідник із фразеологічної деривації на основі існуючої фразеології німецької мови з перекладом прикладів на українську та російську мови). – Вінниця, 2005. – 277 с.

6. *Жайворонок В. В.* Українська етнолінгвістика. – Київ : Довіра, 2007. – 262 с.

7. *Калашник В. С., Колоїз Ж. В.* Словник фразеологічних антонімів української мови. – Київ, 2001. – 284 с.

8. *Кияк Т.* [Рец.] *Денисенко С. Н.* Німецько-українсько-російський словник-довідник... // Мовознавство. – 2008. – № 6. – С. 86–88.

9. *Коломієць М. П., Регушевський Є. С.* Словник фразеологічних синонімів. – Київ, 1988. – 200 с.

10. *Левицький В.* [Рец.] Німецько-український фразеологічний словник : у 2 т. / уклад. В. І. Гаврись, О. П. Пророченко // Мовознавство. – 1982. – № 3. – С. 74–75.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

11. *Мокієнко В. М.* [Рец.] Фразеологічний словник української мови / за ред. Г. М. Удовиченко // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 6.– С. 67–68.

12. *Москаленко Н. А.* [Рец.] Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко // Українська мова і література в школі. – 1971. – № 11. – С. 90–93.

13. Німецько-український фразеологічний словник : у 2 т. / уклад. В. І. Гаврись, О. П. Пророченко. – Київ, 1981.

14. *Осовецька Л. С.*, *Сільвестрова К. М.* Фразеологічний словник німецької мови. – Київ, 1964. – 715 с.

15. *Прадид Ю. Ф.* Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь. – Симферополь, 1994. – 252 с.

16. *Селіванова О.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава ; Київ : Довкілля, 2006. – 716 с.

17. *Симоненко Л.* Скарбниця народної мудрості. [Рец.] Фразеологічний словник української мови / за ред. Г. М. Удовиченко : у 2 т. // Мовознавство. – 1985. – № 6. – С. 76–77.

18. *Скрипник Л. Г.* Фразеологія української мови. – Київ, 1973.

19. *Скнар В.* [Рец.] Англо-український фразеологічний словник / уклад. К. Т. Баранцев // Мовознавство. – 1972. – № 1. – С. 88–91.

20. Русско-украинско-венгкрский фразеологический словарь / уклад. В. І. Лавер, І. В. Зикань. – Київ ; Ужгород, 1985. – 371 с.

21. *Удовиченко Г. М.* Словник українських ідіом. – Київ, 1968. – 463 с.

22. *Удовиченко Г. М.* Фразеологічний словник української мови : у 2 т. – Київ, 1984.

23. *Ужченко В.*, *Ужченко Д.* Фразеологічний словник української мови. – Київ : Освіта, 1998. – 224 с.

24. *Ужченко В. Д.*, *Ужченко Д. В.* Фразеологія сучасної української мови. – Київ, 2007.

25. *Ужченко В. Д.* Матеріали до фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ, 1993. – 112 с. ; 2005. – 351 с.

26. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – Київ, 1971. – 447 с. ; 1991. – 400 с.

27. Фразеологічний словник англійської мови з українськими відповідниками / уклад. К. Т. Баранцев. – Київ, 1956.

28. Фразеологічний словник української мови. Великий тлумачний словник сучасної української мови : в 2 кн. – Київ : Наукова думка, 1993.

29. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : словник-довідник / уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – Київ, 2003. – 735 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Єлизавета Барань

(Берегово / Ніредьгаза, Угорщина)

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКОЇ ТА УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Традиційно вважається, що українсько-угорська словникова справа бере свій початок від другої половини XIX ст. Основою для подальших лексикографічних праць став «Русько-мадярский словарь» Л. Чопея. Значення словника важливе як із позиції українсько-угорських міжмовних контактів, так і для української діалектології.

It is considered traditionally that the Hungarian-Ukrainian lexicography has been started in the second half of the XIX century. *Ruthenian-Hungarian Dictionary* by Csopey László has become the basis for the further lexicographical works. The dictionary significance is important both in terms of the Hungarian-Ukrainian interlingual contacts and for the Ukrainian dialectology.

Традиційно вважається, що українсько-угорська словникова справа бере свій початок від другої половини XIX ст. з появою «Русько-мадярського словаря» [1] Ласлова Чопея (1856–1934) [2]. Словник був високо оцінений Угорською королівською академією наук: автор отримав премію Фекешгазія [3]. Словниковий реєстр нараховує 20 тисяч слів і відображає лексичний склад добре відомих укладачеві закарпатських східнослов'янських говорів. При укладанні словника автор поставив перед собою мету: 1) зібрати якомога більше руських слів (тобто лексем місцевої говірки української мови); 2) ввести до словникового реєстру найуживаніші церковнослов'янізми, 3) зібрати російські слова [VIII], більшість яких пізніше було вилучено у зв'язку з появою «Русско-мадьярского словаря» Олександра Митрака [10].

Враховуючи вимоги оголошеного Угорською королівською академією наук конкурсу, Ласлов Чопей мав на меті укласти

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

русько-мадярський словник, що охопить лексику руської мови, якою розмовляють на території Угорщини, з урахуванням лексем та виразів, запозичених з угорської мови [VIII]. У передмові до словника Л. Чопей подає, зокрема, інформацію про статус руської мови [4]. Наголошує на тому, що «руська є окремою мовою, а не наріччям російської [X]. Він має на меті довести, що «руська мова має такі ж права, як і інші самостійні мови, як будь-яка слов'янська мова» [XI]. У своїх аргументах Л. Чопей спирається на лінгвістичні праці Франца Міклошича, Августа Шлейхера, Франциска Маліновського, Петра Лавровського, Володимира Даля, Михайла Максимовича, Олександра Потебні та Павла Житецького. Покликання на праці відомих мовознавців Чопей доповнює історичними фактами, що стверджують самостійність українського народу та його мови, а також поясненням назви *русин* та *руснак,* які на певних територіях використовуються для самоназви українців [XIII–XXIII]. Окрему частину передмови присвячено опису особливостей руської мови у зіставленні зі старослов'янською та російською, звернено увагу на фонетичні та морфологічні відмінності аналізованих мов [XXV–XXXII]. Після цього представлено систему відмінювання іменних частин мови та дієвідмінювання дієслів. У кінці передмови автор зізнається, що руською почав користуватися з 1881 року з метою створення підручників для учнів народних шкіл зрозумілою школярам мовою [XLIV].

Наведені вище факти дають можливість дійти висновку, що Ласлов Чопей, проживаючи далеко від україномовної території, у кінці XIX ст. наголошував на самостійності української мови, відстоював право на її розвиток і функціонування. Свої твердження аргументував даними мовознавства та історії. Тому лексикографічна праця Ласлова Чопея є важливою для визначення статусу української мови в часи, коли вона була заборонена, не допущена до офіційного вжитку, принижена панівною владою.

Закарпатські говори Л. Чопей відносить до гірського червоноруського наріччя української мови. Частину реєстрових слів дослідник зібрав сам, однак і черпав матеріал із таких джерел: «Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси» Я. Головацького, «Нѣмецко-руский словарь» Омеляна Патрицького, граматика Ф. Міклошича, М. Лучкая, О. Огоновського М. Осадці, «Малорусскія народныя преданія и разсказы» М. Драгоманова, а також ви-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

користовував матеріали підручників для народних шкіл. У словниковій статті вказується приналежність реєстрових слів до певних частин мови, у випадку іменників та займенників наведена і категорія граматичного роду. Зрідка до прикметників та прислівників подаються форми ступенів порівняння.

У словнику знаходимо і загальновживані українські слова, однак значну їхню частину становлять закарпатські діалектизми, серед яких є лексеми, запозичені з інших мов. Угорські запозичення автор здебільшого виділяє курсивом: *алдомаш* «могорич» < *áldomás* [3] [5], *арань* «золото» < *arany* [4], *аршовь* «заступ» < *ásó, ásókapa* [5], *баговь* «жувальний тютюн» < *bagó* [6], *байловати* «возитися» < *bajlódni* [7], *бантовати* «бити» < *bántani, bántalmazni* [8], *бировати* «могти» < *bírni, tehetni* [12], *бизовати* «довіряти» < *bízik, megbíz* [12], *галиба* «клопіт» < *galiba* [63], *дялазловати* «ганьбити» < *gyaláz* [86], *ердемловати* «заслуговувати» < *érdemel, kiérdemel* [89], *кергетловати* «гнатися (за ким-небудь)» < *kerget* [147], *навновати* «надокучати» < *ráun, megun* [196], *пергельовати* «підсмажувати» < *pergel, pörköl* [251], *ругати* «копкати» < *rúg* [352], *сертесийель* «порозкидано» < *szerteszéjjel, szerteszét* [361], *тамедловати(ся)* «нападати» < *támad, neki támaszkodik* [390], *чуфшагь* «ганьба» < *csúfság*. Однак Чопей деколи помилково відносить певні слова до запозичень з угорської мови, очевидно, спираючись на фонетичну близькість цих лексем в обох мовах, наприклад: *бабрати* «вовтузитися» (уг. *babrál*), *боднарь* «бондар» (уг. *bodnár*). Серед реєстрових слів є гунґаризми, які Чопей не виділив курсивом, отже не зараховував їх до угорських запозичень (сюди відносимо і ті, які ввійшли до мови реципієнта за посередництва угорської мови): *бокоръ* < *szálfatutaj* «пліт» [16], *валовъ* < *vályú, діал. váló*[u] «корито» [25], *варешь* < *város* «місто» [25], *гатарь* < *határ* «межа» [51], *живань* < *zsivány* «розбишака» [92], *кабат* < *kabát* «пальто» [140]; *канна, канта* < *kanna,* діал. *kanta* «бідон» [143], *капура* < *кари* «ворота» [143], *парна* < *párna* «подушка» [248], *пасуля* < уг. діал. *paszuly, Phaseolus* «квасоля» [248]), *турня* < *torony* «вежа» [399], *церуза* < *ceruza* «олівець» [422] та ін.

Петро Лизанець у своєму аналізі [9, с. 49–52] статті Чопея «Magyar szók a rutén nyelvben» (Угорські слова в рутенській мові) [16] та «Русько-мадярського словаря» [2] класифікує угорські запозичення за такими трьома етимологічними групами:

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

1. Слова угорського походження: *аршов* < *ásó* «рискаль», *бановати* < *bán* «сумувати», *вареш* < *város* «місто», *легінь* < *legény* «парубок», *рamoma* < *rántotta* «яєчня», *чивдирь* < *csődör* «жеребець».

2. Слова неугорського походження, які ввійшли в українські говори Закарпаття через посередництво угорської мови: *гунцут* < *huncut* «бешкетник, шахрай», *довган* < *dohány* «тютюн», *лада* < *láda* «ящик», *ланц* < *lánc* «ланцюг».

3. Слова, які помилково віднесені Л. Чопеєм до гунґаризмів: *кестеман* < *kendő,* діал. *keszkenő* «хустина», *наврек* < *(mind) örök(re)* «назавжди», *Сигот* (назва міста) < *Sziget, чекан* < *csákány* «кирка». Цей перелік Петро Лизанець доповнює словами *бендюх* < *bendő* «пузо», *берь* < *bürü* «місток», *вѣко* < *véka* «міра місткості», *виган* < *viganó* «спідниця», *гандра* < *rongy, handra* «лахміття» і т. д. [9, с. 50]. Деякі етимологічні припущення Петра Лизанця можна вважати дискусійними.

Загальновідомо, що іменник *виган* < *viganó* «спідниця» є гунґаризмом [8, т. 1, с. 390] так само, як і прислівник *наврек* < *(mind) örök(re)* «назавжди», пор. *na orek* [17, с. 75] та назва міста *Сигот* < угорське *sziget* «острів», угорська назва *Sziget.* Походження іменника *бендюх* < *bendő* «пузо» неясне, однак згідно з даними ЕСУМ [8, т. 1, с. 166–167] укр. діал. *бендюх* є найближчим до угорського *bendő* та литовського *penderis*. Припускаємо, що завдяки географічній близькості носіїв обох мов, укр. діал. *бендюх* походить від угорського *bendő*; Лизанець виводить з угорського відповідника [18, с. 50]. Неясна етимологія і слова *кестеман* < *kendő,* діал. *keszkenő* «хустина», можливо, виводиться із тюркського *testemēl,* зіставляється також з угорським *keszkenő* < *kézkenő* [8, т. 2, с. 426]. До кінця не з'ясовано походження слова *чекан* < *csákány* «кирка»: слово відоме у багатьох слов'янських мовах, може бути тюркського або ж угорського походження [19, т. 1, с. 1469].

Георгій Геровський [7, с. 74] різко критикує словник Чопея, зазначаючи, що автор невдало об'єднав слова підкарпаторуської говірки, які зібрав сам, із галицизмами та полонізмами, взятими із «Німецько-українського словника» О. Патрицького [1867], а також зі словами російської літературної мови. Останніх, тобто російських, на думку Геровського, особливо багато, що свідчить про те, що Чопей укладав свій словник на основі готового слов-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ника російської мови. До підкарпатських Геровський відносить слова, які, на його думку, взяті Чопеєм із словника Патрицького, називаючи їх галицькими полонізмами (для обґрунтування своєї позиції наводить чотири приклади). Із таким твердженням Г. Геровського важко погодитися.

Іван Сабадош [13, с. 254] вказує на деякі вади словника Чопея: у реєстрових словах не позначений наголос, мало словникових статей з прикладами-ілюстраціями, бракує покликань на джерела матеріалу, бідною є фразеологія, українські слова пишуться за етимологічним принципом. Ярослав Галас у статті «Характеристика української лексики «Русько-мадярського словаря» Ласлова Чопея [5, с. 55–59] мав на меті представити та проаналізувати українську лексику словника. Найціннішою автор вважає закарпатську діалектну лексику, однак серед аналізованих ним слів знаходимо і приклади запозичень, а також фразеологізмів. Сергій Панько [12, с. LXV] підкреслює неабияку історичну роль словника, яка полягає у тому, що автор його, покликаючись на М. Костомарова, чи не вперше в Угорщині недвозначно вказує на істотну різницю між російською та руською мовами. Відомий угорський славіст, україніст Іштван Удварі позитивно оцінив діяльність Ласлова Чопея, вважаючи його словник «значним надбанням свого часу» [14, с. 469]. Про діалектологічну цінність «Русько-мадярського словаря» вели мову Шандор Мокань, [11, с. 58], Іштван Удварі [14, с. 469–470] та Іван Сабадош [13, с. 253].

Вважаємо словник цінною лексикографічною працею, а його автора – основоположником українсько-угорської лексикографії. Доробок Л. Чопея і сьогодні може стати у пригоді лексикологам, діалектологам, історикам мови, а також дослідникам міжмовних та міждіалектних контактів, а результати, здобуті дослідником, створюють основу для нових наукових розробок.

«Глаголниця. Сбирка всѣхъ глаголовъ пудкарпатсько-русинського языка» Антонія Годинки – рукописна праця, яка до моменту видання Іштваном Удварі зберігалася в одному чорновому та одному чистовому варіанті рукописного відділу Академії наук Угорщини. Це двомовний «русинсько-мадярськый» словник дієслів. На чистовому варіанті рукопису поданий рік – 1922. У словнику 7500 дієслів та 600 дієслівних форм.

Матеріал до словника укладач збирав під час польових досліджень, фіксуючи дієслова із прислів'їв, приказок, пісень, коля-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

док, а також із писемних джерел, серед яких є церковні, офіційні та юридичні тексти [3, с. 25]. Опрацьованих пам'яток, за його підрахунками, близько трьохсот. Церковні книги є особливо цінними, адже священики пояснення Євангелія подавали зрозумілою для народу мовою.

Структура словникових статей така: дієслово у формі інфінітива, у дужках форми першої та другої особи однини теперішнього часу, рідше форми минулого часу чоловічого роду або другої особи наказового способу; у деяких словах указано наголос; угорський відповідник – у неозначеній формі (у сучасних словниках дієслова угорської мови подаються у формі третьої особи однини); при деяких запозичених словах подається мова-джерело та синонімічні пари дієслів; до окремих заголовних слів подано ілюстрації з писемних пам'яток. До прикладу: *бѣнтет/ова́ти (-ую) – büntetni:* Выдкудъ не приійдетъ борзо *бѣнтетовати* грѣшныхъ (З Нягівськихъ повчань на Євангеліє) (С. 17); *дока/зати (-жу, -жешъ, -завъ, -жъ і -жи) – kimutatni, beigazolni, bebizonyítani* (С. 76); *излѣзá/ти (-ю, -шъ) – lemászkálni, lemászogatni, leleszállani* (з воза – szekérről), *излѣзовати (-ую) = излѣзá/ти, зри,* тобто *дивись злѣзовати, излѣзти (-у, -ешъ, -ъ, -ь) lemászni, leszállani:* Затхее, *излѣзь* долу (З Нягівськихъ повчань на Євангеліє); *розсушá/ти (-ю, -шъ) szét-, felszárítgatni, aszalgatni, -ся* lassan széjjalszáradni, розсуш/сти (-у, -ишъ) széjjel-, szét-, egészen megszárítani, agyonszárítani, megaszalni, *-ся* agyonszáratni, megaszni, aszalódni, розсеш/овати (-ую) див. *розсушá/ти.* Іштван Удварі у статті «Magyar eredetű igék Hodinka Antal Ruszin–magyar igetárában» [Дієслова угорського походження в Русинсько-мадярському словнику] [20, с. 77–81] представив понад шістдесят дієслів угорського походження із словника Антонія Годинки, зокрема *байловати < bajlódik, vesződik, kínlódik, бизовати < rábíz valakire valamit, вадасловати, вадасити < vadászik, изиленкедувати < elenged, мянтовати < ment, фантазловати < ábrándozik < ábrándozik, képzeleg.*

1928 року в Ужгороді вийшов друком «Мадярсько-руський словарь» за редакцією Емиліана Бокшая, Юліана Ревая та Михайла Бращайка. Свого часу цей словник став новаторською лексикографічною працею. У вступі, написаному угорською та українською мовами, укладачі, покликаючись на «Русько-мадярський словарь» Ласлова Чопея, наголошують на тому, що

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

руська[6] (малоруська-українська) мова є самостійною літературною мовою. Доказом цього служить і те, що «малоруський народ створив окрему від російської багату літературу» [1, с. 1].

Необхідність створення сучасного двомовного словника із залученням офіційно-ділових термінів виникла ще тоді, коли українська мова в Угорщині отримала статус офіційної на всіх рівнях суспільного життя. Мета праці – подати угорським словам «якнайточніше українське значення» (у передмові). Укладачі першою чергою залучали місцеві лексеми, які доповнювали словами та виразами, взятими із «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка. До роботи над укладанням словника залучили Емиліяна Фотула та професора Кирила Феделеша. Михайло Бращайко доповнив реєстр юридичною термінологією та місцевою лексикою. Цінні доповнення додав професор Андрій Ворон.

У передмові читач може докладно ознайомитися зі структурою словникової статті. Укладачі зазначили, що у правописі подекуди спостерігаються незначні відхилення, причиною яких була зміна правописних норм у період укладання словника [1, с. 2]. У зв'язку з цим у деяких словах зберігся церковнослов'янський голосний єри, до прикладу: *acél gyár – сталевый завод, acél szürke – сталево-сѣрый* [1], *afelett – над тым* [3], *aggódó – зажуреный, дбайливый, дбалый* [3] і т. д.

У складі реєстрових слів та деяких пояснень є русизми: *tárgyeset – падеж винительный, birtokos eset – падеж родительный, nőnet – женський род* (у списку скорочень), при реєстровому слові *aggódik* форма наказового способу *ne aggódj – не беспокойся* [3] (укр. *не хвилюйся*), *diadal – побѣда* [74] (укр. *перемога).* У перекладній частині словника знаходимо регіоналізми, серед них запозичення з угорської мови: *babos – цяткастый* [27], *banya – босорканя* [30], *barack – бороскова* [30], *galiba – галиба* [146], *jó fajta – доброѣ файты* [193], *haszon – хосен* а *пожиток, корысть, hasznot hozó – хосенный* та *корыстный*, *haszon nélküli – безхосенный* [163], *kabát – кабат* та *сурдут, пальто* [197], *kicsi – мацѣцкий, малый, маленький* [215], *korbács – кербач* [232], *táska – ташка* [438].

Серед реєстрових слів є і топоніми та антропоніми: *Ausztria – Австрія, Ázsia – Азія, Balti tenger – Балтийске море, Bártfa – Бардіово, Bátyu – Батьєво; Bálint – Валентин, György – Юрій* та пест-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

лива форма *Юрко*, *Júlia – Юла, Юліанна* та пестлива форма *Юлка*, *Katalin – Катерина* та пестливі форми *Ката, Катря*. Важливо й те, що в словнику вміщені і складні слова та словосполучення, для прикладу, із словом *állam* подано близько тридцяти сполучень: *államalkotó – державнотворчий; államcsin – державный замах; államellenes – противдержавный; államférfi – державный муж; állam forma – форма державы; államhitel – державный кредит; államjog – державне право; államkincstár – державна скарбниця; államvizsga – державный испыт* [11–12]; *hivatal – уряд, служба, посада; hivatalt visel – вести уряд, займати уряд; hivatalnok – урядник; hivatalos lap – урядова газета, hivataloskodik – урядовати, робити службу; hivatalos óra – урядова година; hivatalos titok – урядова тайна* [173].

Ярослав Галас наголошує на цінності словника, адже «праця Е. Бокшая, Ю. Ревая та М. Бращайка – перший мадярсько-руський (український) словник», водночас виокремлюючи закарпатські діалектизми, які поділяє на дві групи: діалектизми, поширені майже на всій території краю, та ті, що вживаються у якомусь одному або декількох районах Закарпаття [4, с. 87–89]. До вад словника Галас відносить відсутність наголосу та джерел [4, с. 90].

Вважаємо, що «Мадярсько-руський словарь» укладений на високому науковому рівні свого часу. Правописні та лексичні похибки пояснюються браком на той час відповідних правописних норм та унормованих форм літературної мови. Викладене вище переконує: укладачі словника намагалися якнайповніше представити лексичний склад української мови, за твердженням Я. Галаса [6, с. 10–11], поява словника «частково задовільняла дефіцит наукової літератури в школі та сприяла утвердженню української мови в офіційному стилі».

На основі цього можемо зробити висновок: українсько-угорська та угорсько-українська лексикографія має більш ніж стоп'ятдесятирічне минуле. «Русько-мадярським словарем» Ласлов Чопей заклав основи українсько-угорської словникової справи. «Глаголниця. Сбирка всѣхъ глаголовъ пудкарпатско-русинського языка» Антонія Годинки – це цінна лексикографічна праця, у якій представлено понад 7500 дієслів тогочасної української мови. Укладачі «Мадярсько-руського словаря» намагалися якнайповніше представити лексичний склад української мови середини 20-х років XX ст.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

[1] *Чопей Л.* Русько-мадярський словарь. – Будапешт, 1883.

[2] Про життя і діяльність науковця див.: *Аттила Холлош.* Жизнь и труды Ласло Чопея. – Ньиредьхаза ; Веспрем, 2004.

[3] 18 травня 1848 року адвокат токайського панського володіння Мігай Фекешгазі у своєму заповіті написав, що частину спадщини передасть Угорському королівському міністерству з метою створення Фонду для підтримки популяризації угорської мови.

[4] Руська мова в розумінні Чопея – це українська мова.

[5] Тут і далі цифра в дужках після ілюстрацій вказує номер сторінки.

[6] Під словами *руська, малоруська-українська* укладачі розуміли українську мову.

1. *Boksay E., Révay G., Brascsajkó M.* Magyar –ruszin szótár : мадярсько-руський словар / выдана Педаґ. Т-ва Пôдкарпатскоѣ Руси. –Ужгород, 1928. – 516 с.

2. *Hodinka A.* Ruszin–magyar igetár. Русинсько-мадярськый словарь глаголув. Глаголниця. Сбирка всѣхъ глаголовъ пудкарпатсько-русинського языка / собравъ, упоряд. и передсловіе написавъ Тоный Романувъ. – Ужгородъ, 1922. – 436 с.

3. *Csopey L.* Rutén–magyar szótár. = *Чопей Л.* Русько мадярский словарь. – Budapest. 1883. – 447 с.

4. *Галас Я.* «Мадярсько-руський словарь» Е. Бокшая, Ю. Ревая та М. Бращайка – перший угорсько-український словник // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Вип. 1. – 1999. – С. 87–90.

5. *Галас Я.* Характеристика української лексики «Русько-мадярського словаря» Ласлова Чопея // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Вип. 2. – Ужгород, 2000. – С. 55–59.

6. *Галас Я.* Із історії української лексикографії на Закарпатті (XIX – перша половина XX ст.) : автореф. дис. … канд. філол. наук. – Ужгород, 2001. – 19 с.

7. *Геровский Г. Ю.* Язык Подкарпатской Руси. – Москва, 1995. – 90 с.

8. ЕСУМ = Етимологічний словник української мови : у 7 т. / за ред. О. С. Мельничук. – Т. 1–5. – Київ, 1982–2006.

9. *Лизанець П. М.* З історії вивчення угорських запозичень у говорах Закарпаття (На матеріалах праць Л. Чопея) // Тезисы докладов и сообщения к Всесоюзной конференции по вопросам финно-угорского языкознания. – Ужгород, 1963. – С. 49–52.

10. *Митрак А.* Русско-мадьярскій словарь. – Унгваръ, 1881.

11. *Мокань А. А.* Из истории исследования венгерских заимствований в закарпатских украинских диалектах (О статье и словаре Л. Чопея) // Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия филологических наук. – Вып. 71 (№ 335). – Ленинград, 1969. – С. 49–60.

12. *Панько С.* Русько-мадярські і мадярсько-руські словники до 1945 року // Udvari István (до видання підготував з переднім словом) Hodinka

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Antal: Ruszin–magyar igetár. Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1991. – С. 62–69.

13. *Сабадош І.* Розвиток лексикографії на Закарпатті в загальноукраїнському контексті // Другий міжнародний конгрес україністів. Мовознавство. – Львів, 1993. – С. 252–256.

14. *Удвари И.* Памяти Ласло Чопеи // Studia Slavica 37 (1991–1992). – С. 467–473.

15. *Холлош А.* Жизнь и труды Ласло Чопея. – Ньиредьхаза ; Веспрем, 2004. – 109 с.

16. *Csopey L.* Magyar szók a rutén nyelvben // Nyelvtudományi Közlemények 16 (1881). – С. 270–294.

17. *Dezső L.* A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszavai. Nyelvtudományi Értekezések 128 sz. Budapest, 1989. – 90 c.

18. *Lizanec P.* Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok (A kárpбtontúli ukrán nyelvjárások anyagai alapján). Egyetemi jegyzet. Uzshorod : USZSZK Felső- és Szakközépoktatásügyi Minisztériuma, Uzshorodi Állami Egyetem, 1970. – 249 c.

19. *TESz = Benkő L.* (főszerk.) (1967–1984). A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–4. – Akadémiai Kiadó, Budapest.

20. *Udvari I.* Magyar eredetú igék Hodinka Antal Ruszin–magyar igetárában // Magyar Nyelv 89 (1993). – С. 77–81.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Тетяна Ястремська

(Львів)

СИСТЕМА ДЕРИВАТІВ У КОНТЕКСТІ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

У статті представлено нове бачення аналізу системи дериватів у форматі епідигматичного діалектного словника, який міститиме інформацію про словотвірну похідність, мотивацію та семантику дериватів. Джерельною базою дослідження слугують тексти-записи говіркового мовлення, регіональні атласи, діалектні словники й унікальні картотеки словників, етнографічні матеріали.

A new vision of the analysis of the derivatives system in the form of the epidigmatic dialectal dictionary, containing the information on the word building, motivation and semantics of derivatives is presented in the article. The texts-records of dialectal speech, regional linguistic atlases, dialectal dictionaries and unique dictionaries card indexes, ethnographic materials are used as a sources for the research.

Діалектне мовлення – унікальне, воно фіксує те, що виходить за межі правил і норм літературної мови. Окрім цього, воно інформує дослідника про культуру та традиції, побут та особливості світосприйняття, просторову картину світу носіїв говору.

Одним з найменш вивчених напрямів дослідження діалектних явищ є словотвір, незважаючи на активізацію наукових зацікавлень у цій царині. Однак наявні студії не відображають «гніздового словотворення», аналізу діалектного матеріалу у форматі словотвірного гнізда (далі – СГ). Саме СГ як сукупність спільнокореневих слів, як система дериватів, що, на мою думку, є ідеальною схемою подачі дериватів, дає змогу розробити схеми лексикографічної репрезентації слів різних частин мови, забезпечити повноту лексикографічного представлення дериватів у словнику, уникнути неповноти та неточностей під час лексикографічного опрацювання.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Словотвірний словник уже зайняв свою нішу серед словників різних типів, а саме: «Українсько-російський словотворчий словник» Зінаїди Сікорської (Сікорська) подає словотвірні пари слів української мови та їхні відповідники в російській мові; «Кореневий гніздовий словник української мови» Євгенії Карпіловської (Карпіловська) містить словотвірні, кореневі та мішані (словотвірно-кореневі) гнізда слів із вершинами – омографічними коренями; створений з дидактичною метою «Шкільний словотвірний словник сучасної української мови» авторства Ніни Клименко, Євгенії Карпіловської та Лариси Кислюк (ШССУМ) фіксує деривати 127 гнізд, демонструє ступінчастий характер словотворення і послідовність формування словотвірних пар слів. Словотвірні пари відображають послідовне мотивування одного слова іншим [ШССУМ, с. 6]. Деякі праці пов'язані з новотворами в сучасній українській мові [ЛСІС 2012–2013; ЛСІС 2014].

У зарубіжній лінгвістиці словотвірна лексикографія пропонує увазі читачів різні типи словників, серед яких можна виокремити кілька груп залежно від аспекту, що домінує в подачі дериватів, зокрема:

– морфемний [RDD; Потиха та ін.];

– словотвірний [SKMS; Тихонов; ШССРЯ; ССБМ; ШССБМ та ін.];

– семантичний [SGSWJO; Ефремова 1996; Ефремова 2000; Ширшов та ін.];

– історико-словотвірний – словник, відомий у форматі інтернет-проекту «Русский древослов» [2], мета якого – «в ідеалі відображати і діахронійні відношення словотворення, й історичні обставини появи того чи іншого слова» [2] та ін.

На відміну від загальномовних словників, зазначу, що саме діалектні матеріали компонують і вповні виформовують картину світу українців, демонструють панораму уявлень про явища часу і простору, про матеріальну та духовну культуру носіїв мови.

У цьому контексті варто згадати «Мотиваційний діалектний словник», укладений за редакцією Ольги Блінової на матеріалі середньообських говорів російської мови (МДС), мета якого – репрезентувати мотивовані слова говору, виявляючи мотиваційні зв'язки з іншими словами, що розкриває один з найважливіших аспектів словотворення – мотивацію [див. також: 6; 7, с. 17–20].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Уявлення про системність лексики (а СГ – це система дериватів) конкретизує підхід до лексичних одиниць як до таких, семантику яких традиційно визначають парадигматичні і синтагматичні зв'язки, що виявляються в контексті. Однак не можна залишити поза увагою «третій вимір» лексики, третій вид системних відношень – епідигматичних [3, с. 276; 4, с. 60], що існують у площині і смислових асоціацій (семантична мотивація), і словотвірних уподібнень (словотвірна мотивація) [5, с. 221], які формують одну «вісь» значення слова – «глибинну» – як доповнення до «вертикальної» (парадигматична) і «горизонтальної» (синтагматична) [див.: 4, с. 69].

Простежити шляхи і способи творення слів, виявити семантичні зв'язки між дериватами, глибинні механізми формування та особливості семантики, що виявляє світогляд діалектоносіїв, дасть змогу «**Епідигматичний діалектний словник**» (далі – ЕДС), у якому запропоновано комплексний підхід до представлення діалектних явищ – аналіз мотивації, деривації та семантики дериватів.

Джерельну базу словника формують діалектні матеріали – тексти-записи говіркового мовлення української мови, діалектні словники та унікальні картотеки «Словника гуцульських говірок» та «Словника говірок Закарпатської обл.» Миколи Грицака, діалектні тексти, регіональні лінгвістичні атласи, етнографічні й діалектні матеріали від XIX ст. і дотепер (Володимир Шухевич, Антін Онищук, Іван Верхратський та ін.)

Корпус Словника формують деривати базових слів *верх*, *гора*, *низ*, *діл*, *спід*, які репрезентують базову просторову опозицію «верх – низ», слугують для опису орієнтації об'єкта у просторі та формують систему координат мовної картини світу.

Мета ЕДС – структурно-семантичний аналіз СГ із вершинами *верх, гора, низ, діл, спід* у діалектах української мови, що дасть змогу вербалізувати семантичну опозицію «верх – низ» на підставі комплексного аналізу мотиваційних, деривaційних і семантичних особливостей дериватів.

Як приклад лексикографічного моделювання пропоную у цій статті прислівники статичної локації, які вказують на місце і утворені за моделлю *в/у + Loc*.

Реєстрові слова уніфіковано в написанні (разом із префіксом *в-*) і подано за абеткою відповідно до ступенів деривації (зразок подання реєстрових слів див.: таблицю 1).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Таблиця 1

I	**вверху́**	*(ўвер'ʲ)ху)*	*adv*
ступінь деривації	реєстрове слово	фонетичні варіанти	частина мови

Структура словникової статті містить три блоки, які подано в таблиці:

▪ – **деривaційний** – вказано спосіб творення: для дериватів морфологічного способу подано в дужках афікс, відтак морфонологічні зміни в межах основи й на морфемному шві і словотвірну пару в напрямку від твірного до похідного; для неморфологічного способу – модель творення (для адвербіативів);

▲ – **мотиваційний**, який містить здебільшого три пункти: ЛМ – лексичний мотиватор і його значення; МЗ – мотиваційний зв'язок – напрямок мотивації, який фактично збігається з напрямком словотвірної похідності, дає змогу виявити закономірності номінації (наприклад: частина об'єкта > місце, місце > спосіб); у цьому пункті зазначено також перехід стилістично нейтрального слова в емоційно марковане (демінутив чи аугментатив); СМ – структурний мотиватор (якщо виявлено) – дериват з аналогійною семантичною і формальною структурою. Відзначу деяку умовність щодо цілісної структури СГ, яка, однак, не завжди зумовлена об'єктивними чинниками – не всі деривати виявлено та й чимало джерел ще очікують на опрацювання; зауважу, що для визначення лексичного мотиватора слова домінує семантика кореневої морфеми (базового слова), а для відповідних значень структурного мотиватора – семантика афіксальної морфеми;

• – **семантичний** – подано назву семантичного субкомплексу [1] базового слова, відтак – в основній частині словникової статті – значення деривата, у трикутних дужках – дієслова, з якими поєднується прислівник, після двокрапки наведено мовну ілюстрацію [2] (якщо є), джерело фіксації, населений пункт (Верхній Ясенів) або ширшу локалізацію (Гуц.).

Для визначення словотвірних і мотиваційних особливостей дериватів основною є семантика, тому залежно від семантики словотвірний і мотиваційний блоки можуть відрізнятися в межах того самого слова (пор., наприклад, **I внизу́ [1], I всподу́ [1]**).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

І вверхý *(ўвер'ˈхy, в верхý, уверхý, у верьху) adv*

▪ адвербіалізація (**в** + *Loc*)
▲ ЛМ: *верх* ‘верхня частина об’єкта’; МЗ: частина об’єкта > місце; СМ: *внизý, всподý*
• ‘верхня частина об’єкта’

1) ‘у верхній частині рослини – дерева; у верховітті’ <*бути*>: *А в поли, в поли в три йивори, / Гей дай Боже! / Тонкі, високі, в корінь глибокі, / В корінь глибокі, в* ***верху*** *листяті* (Верхній Ясенів) [Шух., IV, с. 98]; *Буде ясеник отакий загрубий, як целїндер* [«скло до лямпи»] ***у верьху****, а то браў леґінь тай ножем на штири боки понатинає кору, так поравашує* [Он_О, с. 161];

2) ‘у верхній частині елементів будівлі’ <*складати, збігатися*>: *На «колúбу» ставлять* [...] *остpуб, який імшать добре, аби у «хату» не віяло; верх остpуба кладуть кізли так, аби вони усї збігли ся* ***у верху*** *до купи* (Гуц.) [Шух., II, с. 174];

3) ‘у верхній частині копиці’ <*складати*>: *Зберемо возів сімсот обозів, / Ой повеземо на тихий Дунай, /* [...] *Там їх <в’язанок пшениці> складемо в споду широко, / В споду широко, в* ***верху*** *високо. / Чим завершимо? Сивим соколом!* (Тюдів) [Шух., IV, с. 97];

4) ‘на горі, на вершині гори; високо в горах; у гірській місцевості’ <*рости*>: *Навкругú був л'іс* [...], *а* ***в верху*** *на Та́рници росли́ дес по од'н'і смерéц'і та й же́репий* [Піпаш, с. 251]; *Розкинені гуцульскі хати* [...] *по «кєчерах» (горах* ***у верху*** *гладких, а в долині залїсених)* (Гуц.) [Шух., I, с. 73]; *Ўни*^{e} *пок*|*лали* |*хату ў Білобе*|*резц'і ў се*|*л'і ... тиї те*|*пер там жи*^{i}|*йут. А* ***ўвер'ˈхy*** *... ні*^{u}*х*|*то ні*^{u} *си*^{i}|*ди*^{e}*т, ли*^{i}*ш* |*хоґ'і ту*|*да* |*с'іно ро*|*би*^{e}*ти*^{i} [СГРЯ, с. 145]; *Скажуть тобі, що газда з котрим хочеш бесідувати, сидить «****в верху****», то итимеш до него трохи чи не цілу днину* [Верхр_СЮ, с. I];

5) ‘у верхній течії річки’ <*бути*> [Кміт, с. 24; Он., I, с. 87].

ІІ вверхý *(ввер'хý) adv*

▪ лексико-семантичний
▲ ЛМ: *вверху* ‘у верхній частині; вгорі, вверху’; МЗ: місце > спосіб; СМ: *внизý*
• ‘верхня частина об’єкта’

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

1) ‘піднявши вгору <*держати*>: *Ви́тко бу́ло, мене́ де́ржит на коне́ц, на сами́й зад. А йа вже ни в’іде́ржував так довго держ'и́ти руку* ***ввер'ху*** [Піпаш, с. 257].

II ввершку́ [1] (*у вершку*) *adv*

▪ суфіксація *(-к-)*; х/ш; вверху → вверш-к(у)
▲ ЛМ: *вверху* ‘у верхній частині об’єкта’; МЗ: нейтральне слово > демінутив; СМ: –
• ‘верхня частина об’єкта’

1) ‘у верхній частині рослини – дерева; у верховітті’ <*бути, рости*>: *У «бу́тинах» – лїсах призначених на зруби, рубають старе дерево, що має лише* ***у вершку*** *сучє, а понизше воно гладке* (Гуц.) [Шух., II, с. 173]; *Зросли йі с’а брыва, гі туршкы* [‘смерека’] ***у вершку*** (Тишів) [КГ];

2) ‘у верхній частині будівлі’ <*бути*>: *Кізли укривають драницями або лубє, а верх сего смерековим сучєм з фоєю, лишаючи лише* ***у вершку*** *«прозі́р» для проходу диму* (Гуц.) [Шух., II, с. 174].

III ввершку́ [2] (*у вершку*) *preap*

▪ препозитивація
▲ ЛМ: *ввершку*[1]*;* СМ: –
• ‘верхня частина об’єкта’

1) ‘у верхній частині будівлі’ <*бути*>: *Дим з ватри іде «прозірем»* ***у вершку*** *колиби* (Гуц.) [Шух., II, с. 175].

II ввершечку́ (*в вершьичку́*) *adv*

▪ суфіксація *(-ечк-)*; х/ш; вверху → вверш-ечк(у)
▲ ЛМ: *вверху* ‘у верхній частині об’єкта’; МЗ: нейтральне слово > демінутив; СМ: –
• ‘верхня частина об’єкта’

1) ‘у верхній частині рослини’ <*бути*>: *Розкладають прядиво на мокрій лавици і скочують єго на кужівцї до купи у долинї грубше а* ***в вершьичку́*** *тонше* (Гуц.) [Шух., II, с. 148].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

І внизу́ [1] *(у низу́, и пɪzи́, унизу́, ўни|зу) adv*

▪ адвербіалізація (**в** + *Loc*)
▲ ЛМ: *низ* ‘нижня частина об’єкта’; МЗ: частина об’єкта > місце; СМ: *вверху́, всподу́*
• ‘нижня частина об’єкта’

1) ‘у нижній частині будівлі’ <*бути*>: *Хлǫ́рс’і и nas tam na ро̨д’ї и cérkvɪ, а д’ївчáта* ***и пɪzи́*** [Торунь, с. 142, 219];

2) ‘у нижній частині пристосування’ <*надточити*>: *Я взьив, тай мав коло себе ніж, тай утьив <курмей* [‘мотузка’]*> д’горі, надточив* ***у низу***, *тай злїз* (Верхній Ясенів) [Шух., V, с. 152];

3) ‘у нижній частині посудини’ <*бути*>: *«Коновця»* [...] ***внизу*** *ширша, горою звужується* (Жукотин) [Коб., с. 30]; *Навк|руг |цего |кіл’е <у кошниці* [‘високий кошик з дашком для зберігання кукурудзи’]*> і пли|ли з луго|вин’е пліт //* ***ўни|зу*** *ро|били д|верці* (Банилів) [БГТ, с. 120];

4) ‘у низинній місцевості; у низині’ <*висипати, ставити*>: ***Внизу́*** *йа за́вше висипáйу розори* [‘рівчак між грядками’] [СЗГ, II, с. 126]; *Копи́цу поставили* ***в низу́****, то годе́нок* [‘нижнє сіно в копиці’] *гет’ замо́к* [СЗГ, II, с. 8];

5) ‘нижче щодо іншого об’єкта’ <*бути, гудіти*>: ***Унизу́*** *гуд'íў гук* [‘водоспад’]*, ге́йби збира́лас'е бу́р'а* (Вербовець) [КСГГ]; *Та йа го там* ***ўнизу́*** *ўз'е́ў* (Пасічна) [КСГГ];

▲ ЛМ: *низ* ‘виворіт’; МЗ: частина об’єкта > місце; СМ: *вверху́, всподу́*
• ‘поверхня’

6) ‘із внутрішнього, зворотного боку; із вивороту; спідсподу’ <*бути*>: *Сорочка має стан, рукави,* ***внизу*** *підтичка* (Волошкове) [БГС, с. 517].

ІІ внизу́ [2] *preap*

▪ препозитивація
▲ ЛМ: *внизу́* [1]; СМ: *всподу́* [2]
• ‘нижня частина об’єкта’

1) ‘у нижній частині елемента будівлі’ <*бути*>: *Пу|р’і* [‘поріг’] ***вни|зу*** *во|р’ім, шу|би |кури не |л’ізли до сто|долы* (Бенюнин) [Шило, с. 221];

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

2) ‘у нижній частині пристосування’ <*бути*>: ***Внизу́*** *люшні є жиліско таке, то на вось накладаєси, воно у нас називаєси лійка* (Долиняни) [БГС, с. 261].

І всподу́ [1] *(всподу́, ў споду́, у споду́) adv*

▪ адвербіалізація (**в** + *Loc*)
▲ ЛМ: *спід* ‘нижня частина об’єкта’; МЗ: частина об’єкта > місце; СМ: *вверху́, внизу́*
• ‘нижня частина об’єкта’

1) ‘у нижній частині (елементів) будівлі’ <*бути*>: *Обрубина і піддашє стають вугляно-чорні, висша часть побою темно-вишнева, а* ***у споду*** *при стелинї яснїща* (Гуц.) [Шух., I, с. 96]; *Між одвірки* ***у споду*** *кладе стельмах «поріг»* (Гуц.) [Шух., I, с. 93];

2) ‘у нижній частині пристосування’ <*бути*>: *«Гончáрська піч» = «горн» подовгаста, 3 т. довга, 1 ½ т. широка і так само висока;* ***у споду*** *вона плоска, а горою круглава* (Гуц.) [Шух., II, с. 263]; ***У споду*** *била* [‘елемент мосяжницького інструмента’] *закладають відповідний «писачóк»* (Гуц.) [Шух., II, с. 277]; *То шо шукáла, найшлá аш* ***усподу́*** *у скри́н'і* (Голови, Курильчук) [КСГГ]; *«Поверхни́к», що може обертати ся в «обичáйці» при помочи остро* ***у споду*** *закованого і в «каганéц» поверхника вложеного «погóнача»* (Гуц.) [Шух., II, с. 146]; *Улій має у горі віко а* ***у споду*** *дно* (Космач) [Шух., V, с. 235]; *На тій трійці бачимо на плоскорізьблених хрестах перші проби фіґуральної різьби;* [...] ***у споду*** *звисають «дармови́си», а поверх хрестів уміщені «лійки» на сьвічки* (Гуц.) [Шух., II, с. 299]; *«Ступа походю́ча», зложена з колоди видовбаної у горі ширше а* ***в споду*** *вузше* (Гуц.) [Шух., I, с. 104];

3) ‘у нижній частині посудини’ <*бути*>: *В пні <ступи> є діра 30 ст. глибока, у* ***споду*** *півкулиста* (Жукотин) [Коб., с. 30]; *«Вали́ло», велика бочка* ***у споду*** *вузша, в горі зубчаста з дїрами* (Гуц.) [Шух., I, с. 114].

4) ‘у нижній частині копиці’ <*складати*>: *Зберемо возів сімсот обозів, / Ой повеземо на тихий Дунай, /* [...] *Там їх <в’язанок пшениці> складемо* ***в споду*** *широко, /* ***В споду*** *широко, в верху високо. / Чим завершимо? Сивим соколом!* (Тюдів) [Шух., IV, с. 97];

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

▲ ЛМ: *спід* ‘поверхня землі’; МЗ: частина об’єкта > місце;
СМ: *вверхý, внизý*
• ‘поверхня’

5) ‘нижче від поверхні землі, під землею’ <*закопати*>: *Ці гир’кú* [‘насіння часнику’] *кладýт у ту гле[а]ну і вкрива́йут – в’ерх н'і, лиш бокú* ***ў сподý****, а це майе бу́ти гир’ки наве́рху* (Брустурів) [КСГГ]; *Камінєнка = гора. – Кажут, то там глебоко* ***у споду*** *є закопані великі гроші, а так приметані камінєм* (Черник) [Он_НЖ, с. 145].

всподý [2] *(у сподý) preap*

▪ препозитивація
▲ ЛМ: *всподý* [1]; СМ: *внизý* [2]
• ‘нижня частина об’єкта’

1) ‘у нижній частині пристосування’ <*бути*>: ***У споду*** *задних коників <кросен> є «попере́чниця», в яку задовбані «вуха»* (Гуц.) [Шух., II, с. 256].

Сподіваюся, що сформульовані основні засади і принципи словника, укладені його фрагменти підтвердять основну ідею ЕДС – виявити системні зв’язки та репрезентувати словотвірні й мотиваційні особливості дериватів семантичної опозиції «верх – низ» на діалектному матеріалі.

[1] Компоненти семантичної структури базових слів підпорядковані трьом семантичним центрам, т. зв. семантичним субкомплексам [докладно див.: 1, с. 154]. Найбільш семантично розгалуженим є перший субкомплекс ‘верхня / нижня частина об’єкта’, елементи якого об’єднано за диференційною ознакою ‘розташований угорі / унизу’ – верхня / нижня частина рослини, будівлі, копиці, пристосування (пристрої, прилади, знаряддя), посудини, тіла, одягу тощо. Значення другого субкомплексу об’єднано навколо семантичної домінанти ‘верхній / нижній край, верхня / нижня межа’, а третій – формують значення, що вказують на поверхню, – ‘верхній / нижній шар’ та ‘зовнішній / внутрішній бік’.

[2] Ілюстративний матеріал подано відповідно до написання у джерелі; у квадратних дужках у нижньому індексі подано значення (у семантичних лапках ‘ ’) або авторське пояснення (у дужках «») для маловідомих або багатозначних слів; […] вказує на перервану цитату; у трикутних дужках < > подано уточнення, фрагменти, необхідні для розуміння цитати.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

1. *Гриценко П. Ю.* Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – Київ : Наукова думка, 1990.

2. *Камчатнов А.* «Русский древослов» Историко-словообразовательный словарь русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.drevoslov.ru.

3. *Кочерган М. П.* Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – Київ : Академія, 2006. – 463 с.

4. *Шмелев Д. Н.* О третьем измерении лексики / Д. Н. Шмелев // *Шмелев Д. Н.* Избранные труды по русскому языку. – Москва, 2002. – С. 60–71.

5. *Ястремська Т.* Дослідження пастуших аґентивів у площині епідигматики / Тетяна Ястремська // Діалектологічні студії. 5 : Фонетика, морфологія, словотвір. – Львів, 2005. – С. 221–232.

6. *Ястремська Т.* Лексика пастухування гуцульського говору у форматі мотиваційного словника / Тетяна Ястремська // Gwary dziś. – Poznań, 2007. – T. IV. – S. 123–131.

7. *Ястремська Т.* Традиційне гуцульське пастухування / Тетяна Ястремська. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2008. – 424 с.

Джерела

БГС – Словник буковинських говірок / за ред. Н. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

БГТ – Буковинські говірки : хрестоматія діалектних текстів / уклад.: Н. Руснак, Н. Гуйванюк, В. Бузинська. – Чернівці, 2006.

Верхр_СЮ – *Верхратский І.* Знадоби до словаря южноруского / Іван Верхратский. – Львів, 1877. – 88 с.

Ефремова 1996 – *Ефремова Т. Ф.* Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка / Т. Ф. Ефремова. – Москва : Русский язык, 1996.

Ефремова 2000 – *Ефремова Т. Ф.* Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный : в 2 т. / Т. Ф. Ефремова. – Москва, 2000. – Т. 1. – 1210 с.

Карпіловська – *Карпіловська Є. А.* Кореневий гніздовий словник української мови / Є. А. Карпіловська. – Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2002. – 910 с.

КГ – Картотека «Словника говірок Закарпатської обл.» М. А. Грицака / Зберігається в Інституті української мови НАН України.

Кміт – *Кміт Ю.* Словник бойківського говору / о. Юрій Кміт // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1934–1939. – Ч. III–XI.

Коб. – *Кобільник В.* Матеріяльна культура села Жукотина, турчанського повіту. Ч. 1–3 / Володимир Кобільник // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1936–1937. – Рік VI–VII. – Ч. 7. – С. 16–65 ; Ч. 8. – С. 15–71 ; Ч. 9. – С. 76–115.

КСГГ – Картотека «Словника гуцульських говірок» / Зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ЛСІС 2012–2013 – *Нелюба А., Редько Є.* Лексико-словотвірні інновації. 2012–2013 : словник / заг. ред. А. Нелюби. – Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2014. – 172 с.

ЛСІС 2014 – *Нелюба А., Редько Є.* Лексико-словотвірні інновації. 2014 : словник / заг. ред. А. Нелюби. – Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2015. – 220 с.

Матіїв – *Матіїв М.* Словник говірок Центральної Бойківщини / Микола Матіїв. – Київ ; Сімферополь, 2013. – 602 с.

МДС – Мотивационный диалектный словарь (говоры Среднего Приобья) : в 2 т. / ред. О. И. Блинова. – Томск, 1982–1983.

Он. – *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – Київ : Наукова думка, 1984.

Он_НЖ – *Онищук А.* З народнього житя Гуцулів / Антін Онищук // Матеріяли до української етнольогії. – Львів, 1912. – Т. XV. – С. 90–158.

Он_О – *Онищук А.* Останки первісної культури у Гуцулів / Антін Онищук // Матеріяли до української етнольогії / за ред. В. Гнатюка. – Львів, 1912. – Т. XV. – С. 159–177.

Піпаш – *Піпаш Ю., Галас Б.* Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського р-ну Закарпатської області) / Юрій Піпаш, Борис Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.

Потиха – *Потиха З. А.* Школьный словообразовательный словарь / ред. С. Г. Бархударов. – Москва : Просвещение, 1964. – 392 с.

RDD – *Worth D. S., Kozak A. S., Johnson D. B.* Russian derivational dictionary / D. S. Worth, A. S. Kozak, D. B. Johnson. – New York ; London, 1970. – 747 p.

СГРЯ – *Астаф'єва М. М., Воронич Г. В.* Словник гуцульських говірок Річки та Яворова : у 4 кн. / Марія Астаф'єва, Ганна Воронич. – Івано-Франківськ, 2014. – Кн. 1 : А–Ж. – 515 с.

SGSWJO – Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego : w 4 t. / pod red. T. Vogelgesang (t. 1), H. Jadacka (t. 1–2), M. Skarżyński (t. 3–4). – Kraków, 2001–2004.

СЗГ – *Аркушин Г.* Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000.

Сікорська – *Сікорська З. С.* Українсько-російський словотворчий словник / З. С. Сікорська. – Київ, 1985. – 256 с.

SKMS – *Sokolová M., Ološtiak M., Ivanová M.* Slovník koreňových morfém slovenčiny / Miloslava Sokolová, Martin Ološtiak, Martina Ivanová. – Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2005. – 584 s.

ССБМ – *Бардовіч А. М.* Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, М. М. Круталевіч, А. А. Лукашец. – Мінск : Беларуская навука, 2000. – 413 с.

Тихонов – *Тихонов А. Н.* Словообразовательный словарь русского языка : в 2 т. / А. Н. Тихонов. – Москва : Русский язык, 1985.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Торунь – *Николаев С. Л., Толстая М. Н.* Словарь карпатоукраинского торуньского говора (с грамматическим очерком и образцами текстов) / С. Л. Николаев, М. Н. Толстая. – Москва, 2001. – 232 с.

Шило – *Шило Г.* Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Львів ; Нью-Йорк, 2008. – 288 с.

Ширшов – *Ширшов И. А.* Толковый словообразовательный словарь русского языка: Комплексное описание русской лексики и словообразования / И. А. Ширшов. – Москва : АСТ ; Астрель ; Русские словари, 2004. – 1022 с.

ШССБМ – *Бардовіч А. М.* Школьны словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, М. М. Круталевіч, А. А. Лукашанец. – Мінск : Аверсэв, 2006. – 512 с.

ШССРЯ – *Тихонов А. Н.* Школьный словообразовательный словарь русского языка / А. Н. Тихонов. – Москва : Просвещение, 1978. – 727 с.

ШССУМ – *Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П.* Шкільний словотвірний словник сучасної української мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – Київ : Наукова думка, 2005. – 263 с.

Шух. – *Шухевич В.* Гуцульщина / Володимир Шухевич. – Львів, 1899–1908. – Ч. I–V.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Ірина Кочан

(Львів)

АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРМІНОСИСТЕМ У XXI СТОЛІТТІ

У статті розглянуто й проаналізовано дисертації з українського термінознавства, захищені від 2000 до 2018 років за аспектами дослідження. Виявлено найпопулярніші галузеві терміносистеми, особливості їхнього опису, а також нові напрями в українському термінознавстві.

The theses on the Ukrainian Terminology, have been maintained from 2000 to 2018 according to the aspects of investigations, are considered and analyzed in the article. The most popular branch terminological systems, the peculiarities of their description and also new trends in Ukrainian Terminology are revealed.

Від 2000 року в Україні захищено понад 200 дисертацій, у яких докладно описано одну із галузевих терміносистем. Найпривабливішими для дослідників стали правнича сфера (20 дисертацій), медична галузь (18), економічна сфера (16), науково-технічна (10), лінгвістична (8), програмування і комп'ютерів (7), сакральна і мистецька (по 5), спортивна і сільськогосподарська (по 4), фізична і військова (по 3), астрономічна, видавнича, географічна, журналістики (по 2). Також у колі наукових інтересів були: авіаційна, автомобільна, адміністративно-територіальна, археологічна, архівна, будівельно-дорожна, гірнича, гідромеліоративна, городництва, громадського харчування, державного управління, екологічна, машинобудівна, металургійна, митної справи, музейництва, нафтогазової промисловості, педагогічна, садівництва, соціолінгвістики, торгівлі, хімічна, хореографічна сфери тощо.

Загалом ці роботи мають приблизно одну схему опису матеріалу, куди обов'язково входять:

1) окреслення основних етапів становлення терміносистеми;

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

2) визначення лексико-семантичних (тематичних) груп та парадигматичних процесів на рівні лексики: гіперо-гіпонімія, синонімія, антонімія, омонімія, паронімія;

3) розгляд основних способів термінотворення;

4) окреслення проблем унормування терміносистеми.

Однак кожна з робіт має різну послідовність цих частин. Наявність / брак деяких із них, вип'ячування окремих аспектів, що зазвичай відбито у темі дисертації. Слід виокремити також роботи, у яких розглядається лише одна проблема.

Увага українських лінгвістів сьогодні зосереджена на таких актуальних проблемах термінології:

• Історичний аспект: становлення та функціонування.

• Проблеми формування та розвитку фахової термінології.

• Проблеми походження, структури, словотвору, морфеміки та лінгвістичного унормування термінів фахової сфери.

• Системний аналіз термінології сучасного періоду.

• Семантичні та деривaційні особливості термінології у фахових текстах.

Історичний аспект передбачає опис основних етапів становлення науки від витоків до сьогодення. Часто ці витоки сягають стародавніх часів зародження прототермінів наукової галузі, поступового її розвитку на світовому рівні, а відтак подається докладний опис розвитку саме українських терміносистем. Дисертанти переважно зосереджують увагу на таких етапах розвитку, як а) кінець XIX – поч. XX ст., що пов'язано здебільшого із діяльністю Наукового товариства імені Т. Шевченка; б) діяльності Інституту української Наукової мови (20–30-ті рр. XX ст.); в) 50–80-ті роки – зросійщення українських терміносистем; г) 90-ті роки XX ст. до сьогодення – етап відродження. Однак така загальна схема не завжди має місце у кожній конкретній терміносистемі. Адже відомо, що «Енциклопедія кібернетики», що вийшла 1973 року, до сьогодні не має ще собі рівних, бо містила питомі українські терміни, які нерідко створювали на позначення нових понять. Історичний аспект є у назвах таких дисертацій: Янків І. Т. «Українська спортивна термінологія (історико-методологічний аналіз)» (Луцьк, 2000); Медведь О. В. «Українська граматична терміносистема (історія та сучасний стан)» (Харків, 2001); Вербенець М. Б. «Юридична термінологія української мови: історія становлення і функціонування» (Київ, 2004); Осінчук Ю. В. «Істо-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

рія богослужбово-обрядової лексики української мови» (Львів, 2008); Луньо П. Є. «Термінологія конституційного права України: історія становлення та системна організація» (Львів, 2014).

Зокрема, І. Т. Янків розпочинає історію української спортивної термінології від 1894 року, коли з'явилися перші українські спортивні товариства – «Сокіл» (1894), «Січ» (1900), «Пласт» (1911) тощо, а також у пресі, де друкували спортивні новини: «Вісті з Запорожа» (1911–1914), «Січові Вісті» (1912–1913), «Пластові Вісті» (1932–1936) та ін. У дисертації здійснено також докладний опис тодішньої методичної літератури з аналізом деяких термінів (боротьба – *дужання*, лижний спорт – *лещетарство*, баскетбол – *кошівка* та ін.).

О. В. Медведь занурилася у XII–XIV ст. і звідти веде відлік становлення граматичної термінології аж до другої половини 80-х–90-х років XX ст. Увагу зосереджено на встановленні кількісного та якісного складу термінів, доборі джерел термінного матеріалу. У дисертації М. Б. Вербенєц розроблено загальну періодизацію розвитку юридичного термінознавства в Україні, починаючи від «Руської правди» та галицько-волинських грамот. Аналогічні етапи виокремив і П. Є. Луньо, виділивши специфічні юридичні документи: «Статути Великого князівства Литовського», «Пакти й Конституції законів і вольностей Запорозького війська (Конституція Пилипа Орлика)» тощо. Ю. В. Осінчук основну увагу приділив історії досліджень сакральної лексики, а також становленню окремих богослужбово-обрядових назв.

Слід також виокремити дисертації, присвячені якомусь одному історичному періоду терміносистеми. До таких робіт належать Процик І. Р. «Українська фізична термінологія другої половини XIX – першої третини XX століття» (Львів, 2000); Дидик-Меуш Г. М. «Медична номенклатура в пам'ятках української мови XVI–XVIII ст.» (Львів, 2001); Зелінська О. Ю. «Педагогічна лексика української мови XVI–XVIII ст.» (Умань, 2002); Файчук Т. Г. «Біологічна та медична лексика у лікарських порадниках XVI–XVIII ст.» (Київ, 2004); Якимович-Чапран Д. Б. «Лексика на позначення наукових понять з мовознавства у пам'ятках української мови XVI–XVII ст.» (Львів, 2009); Яценко С. А. «Назви продуктів харчування, страв і напоїв в українській мові XIV–XVII століть» (Київ, 2009); Паночко М. М. «Розвиток української юридичної термінології в Західній Україні» (1772–1918 рр.)

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

(Івано-Франківськ, 2013); Каленюк О. М. «Розвиток української правничої термінології на західноукраїнських землях наприкінці Х1Х – початку ХХ ст.» (Київ, 2015). У цих наукових працях докладно описано матеріал конкретного історичного періоду.

У більшості робіт автори зосередили свою увагу на сучасному періоді ХХ–ХХІ ст. Це дисертації Солоіденко Г. І. «Розвиток бібліотечної термінології в Україні у другій половині ХХ століття» (Київ, 2006); Гурко О. В. «Лексика графічного дизайну в українській мові кінця ХХ – початку ХХІ століття» (Київ, 2008); Михайленко Л. Л. «Динаміка суспільно-політичної лексики української мови кінця ХХ – початку ХХІ ст. (на матеріалі мови українських засобів масової інформації)» (Київ, 2009); Трач Н. С. «Українська правнича термінологія в ХХ ст.» (Чернівці, 2009) тощо.

Слово СТАНОВЛЕННЯ домінує у роботах Литвин О. Г. «Становлення української машинобудівної термінології (Львів, 2000); Малевич Л. Д. «Становлення і розвиток української гідромеліоративної термінології» (Київ, 2000); Дячук Т. М. «Українська соціально-економічна термінологія: становлення і кодифікація» (Київ, 2003); Рисіч Ю. Й. «Становлення й розвиток *терміносистеми художнього розпису* в українській мові» (Дніпропетровськ, 2003); Нікуліної Н. В. «Становлення сучасної української термінологічної системи автомобілебудування та розвитку транспортних засобів» (Харків, 2005); Горди О. М. «Становлення та розвиток словотвірної термінології в галицьких шкільних граматиках української мови (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.)» (Львів, 2016) та у багатьох інших роботах, оскільки слово СТАНОВЛЕННЯ позначає *процес виникнення, утворення чого-небудь у сукупності характерних ознак і форм; формування когось, чогось у процесі розвитку* (СУМ. – Т. 9. – С. 649). Однак і у названих працях автори не оминали основних етапів становлення галузевих терміносистем. Приміром, автомобільна терміносистема починає свій відлік від 20–30-х років ХХ ст., а соціально-економічна терміносистема сягнула давньоруського періоду – ХІ–ХІІІ ст. Словотвірна терміносистема пов'язана з виходом галицьких граматик, і тому датується серединою ХІХ ст.

Близьким за значенням до лексеми «становлення» є і слово ФОРМУВАННЯ, що домінує у багатьох дисертаційних працях: Піддубної Н. В. «Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові» (Харків, 2000); Дмитрук М. В. «Фор-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

мування української ветеринарної лексики» (Сімферополь, 2001); Пуряєвої Н. В. «Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів)» (Київ, 2001); Булик-Верхоли С. З. «Формування і розвиток української *музичної* термінології» (Львів, 2003); Халіновської Л. А. «Українська авіаційна термінологія: формування, структура і розвиток» (Київ, 2014), Чорнобрової Ю. А. «Формування синтаксичної термінології в українському мовознавстві XIX – I пол. XX ст.» (Київ, 2017); Харчук Л. В. «Формування та системна організація української електроенергетичної терміносистеми» (Львів, 2017). Порівняймо: *формування* – дія за значенням формувати, формуватися, де одним зі значень є *організовувати, створювати що-небудь* (СУМ. – Т. 10. – С. 624). Тому у перелічених роботах акцент припадає саме на створення певної терміносистеми, тобто є синонімом до слів «становлення» та «історія».

В окремих роботах слово «формування» конкретизується, напр.: Краснопольська Н. Л. «Джерела та етапи формування української термінології менеджменту» (Київ, 2014). Часто до слова «формування» додають лексеми: «структура і розвиток» чи «функціонування».

Розглядаючи ту або ту термінологію певної галузі знань, дослідники намагаються докладно описати її системну організацію, що нерідко відбито й у назвах наукових праць пошукувачів наукового ступеня. Напр.: Любарський С. Б. «Системна організація і творення сучасної української термінології землеробства» (Київ, 2008); Задояна Л. М. «Системна організація і структура української термінології цукрового виробництва» (Харків, 2014); Фецко І. М. «Термінологія музейництва: формування, системно-структурна організація, термінотворення)» (Львів, 2015). У роботах під такою назвою науковці розглядають системну організацію як цілісну, впорядковану систему ієрархічно організованих термінів і досліджують специфіку лексико-семантичних та словотвірних явищ, притаманних їй.

Акцент на структурі та семантиці домінує у роботах Лазебної Н. В. «Структурно-семантичні і функціональні особливості комп'ютерної термінологічної лексики з образним компонентом у сучасній українській мові» (Донецьк, 2013); Медведь М. М. «Структура, семантика і функціонування термінів видавничо-поліграфічного виробництва у сучасній українській літератур-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ній мові» (Івано-Франківськ, 2014); Соломахіна А. Ф. «Структура, функціонування та розвиток астрономічної термінології в українській мові (ІІ пол. ХХ – поч. ХХІ ст.)» (Харків, 2015); Струганця Ю. Б. «Семантика, структура, функціонування футбольної лексики в українській літературній мові початку ХХІ ст.» (Івано-Франківськ, 2016).

Чимало робіт вип'ячують якусь одну конкретну проблему структурного рівня терміносистем.

На лексико-семантичному рівні: напр., Цісар Н. З. «Вторинна номінація в системі української медичної термінології» (Львів, 2009); Мартиняк О. А. «Синонімія і варіантність в українській науково-технічній термінології» (Львів, 2010); Волкова І. В. «Лексико-семантична характеристика сучасної української фізичної термінології (на матеріалі спеціалізованих видань 90-х рр. ХХ ст.)» (Харків, 2001); Михайлова Т. В. «Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології» (Харків, 2002); Кримець О. М. «Метафора і метонімія як чинники творення та розвитку української технічної термінології» (Харків, 2010); Карпець Л. А. «Український спортивний жаргон: структурно-семантичний аспект» (Харків, 2006); Щур І. І. «Українськомовний комп'ютерний сленг: формування і функціонування» (Київ, 2006).

Окремі тематичні групи термінолексики були об'єктом досліджень: Яценко Н. О. «Назви військової форми одягу в українській мові» (Київ, 2007); Голіченко Л. М. «Назви сільськогосподарських угідь і процесів їх обробітку в українській мові» (2008); Тур О. М. «Українська термінологія землеустрою та кадастру» (2008); Муляр І. В. «Формування назв меблів житлових приміщень в українській мові» (Дніпропетровськ, 2013); Старченко О. А. «Термінологія виборчого процесу і виборчих процедур (на матеріалі англійської та української мов)» (Горлівка, 2013).

На структурно-словотвірному рівні: Теглівець Ю. В. «Складені назви з семою «вода» в сучасній українській науково-технічній термінології» (Львів, 2007); Козак Л. В. «Українська електротехнічна термінологія (словотвірний аспект)» (Дніпро, 2000); Жданова Н. О. «Терміноутворювальні механізми у сфері біржової лексики» (Донецьк, 2003); *Бачкур Р. О.* «Структура словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин» (Івано-Франківськ, 2004); Сидоренко Л. М. «Суфіксальні деривати в професійній тер-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

мінології (номінативний аспект)» (Київ, 2004); Ракшанова Г. Ф. «Система деривацій них засобів сучасної *науково-технічної термінології*» (Київ, 2004).

Не обійшли молоді науковці і теми власних назв у терміносистемах: Приймак О. О. «Відономастичний словотвір у сфері термінології та номенклатури (на матеріалі кулінарної лексики)» (Харків, 2002); Курушина М. А. «Відономастичні моделі товарних знаків та номенів у сучасній українській мові» (Харків, 2007); Дзюба М. М. «Епоніми в українській науковій термінології» (Луцьк, 2011); Микульчик Р. Б. «Прізвищеві та відпрізвищеві терміни в мові української фізичної термінної системи: особливості структури та функціонування» (Львів, 2016).

У деяких дослідженнях поєднано обидва рівні – семантичний та словотвірний або структурний. Напр.: Стаховська Н. Ф. «Семантична та словотвірна структура агентивно-професійних найменувань металургійної термінолексики» (Дніпропетровськ, 2001); Ніколаєва А. О. «Структурно-семантична характеристика термінології програмування, комп'ютерних мереж та захисту інформації» (Харків, 2002); Костенко Л. М. «Лексико-семантична та словотвірна структура української термінології садівництва» (Київ, 2005).

На морфологічному рівні: Навальна М. І. «Дієслівна лексика соціально-економічної сфери» (Переяслав-Хмельницький, 2002); Білоусова О. І. «Граматична специфіка мови українського законодавства» (Дніпропетровськ, 2010); Полюга С. М. «Греко-римська традиція у становленні української граматичної термінології (на матеріалі морфології)» (Київ, 2012).

На синтаксичному рівні: Чуєшкова О. В. «Аналітичні номінації в економічній терміносистемі» (Харків, 2002).

На правописному рівні: Кім Л. А. «Терміни з незмінюваним залежним компонентом у системі засобів спеціальної номінації» (Дніпропетровськ, 2006).

На кодифікаційному рівні: Радченко О. І. «Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології» (Харків, 2000); Жирик О. А. «Стилістична транспозиція термінологічної лексики в сучасній українській мові (кодифікаційний аспект)» (Тернопіль, 2007) та ін.

Українські терміносистеми не існують ізольовано. Вони вбирають чимало іншомовних слів, пов'язаних із тією або тією на-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

уковою галуззю. Адже відомо, що кожна наука інтернаціональна за змістом і національна за формою. Тому у багатьох роботах окрема увага приділена іншомовним запозиченням в термінології. До таких належать: Боровська О. В. «Співвідношення національних та інтернаціональних термінів в українській термінології галузі фізичної культури та спорту» (Київ, 2004); Олійник А. Д. «Роль запозичень-англіцизмів у розвитку сучасної української мікроекономічної термінології» (Київ, 2002); Сергєєва Г. А. «Англомовні запозичення в українській правничій термінології» (Харків, 2002); Кобзар Н. С. «Чужомовні словотвірні елементи в українській біологічній термінології» (Харків, 2008); Ємельянова Є. «Галліцизми в сучасній українській сільськогосподарської термінології» (Харків, 2009); Скорейко-Свірська І. П. «Освоєння англомовних запозичень в українській науково-технічній термінології» (2009).

Популярним останніми роками стали зіставні (типологічні) дослідження терміносистем, що дає змогу вип'ятити національну специфіку, українські особливості: Старченко О. А. «Термінологія виборчого процесу і виборчих процедур (на матеріалі англійської та української мов)» (Горлівка, 2013); Кислухіна М. В. «Терміносистема сільськогосподарської та ґрунтової мікробіології (на матеріалі англійської, української та російської мов)» (Донецьк, 2014); Бутковська О. С. «Структурно-семаничні особливості термінів соціолінгвістики в українській, польській та англійській мовах» (Львів, 2016); Лоскутова Н. М. «Кінематографічна термінологія: структура та семантика (на матеріалі французької та української мов)» (Одеса, 2016) і багато інших.

Набувають популярності дослідження термінолексики у текстах. Це роботи Попович Наталії «Семантико-граматичні функції загальнонаукової та загальновживаної лексики у філологічному тексті» (2000); Катиш Тетяни «Особливості функціонування термінологічної лексики в мові української фантастики» (Донецьк, 2004). Або дослідження термінів у працях одного автора: Масликова Оксана. «Філологічна термінологія Михайла Грушевського» (Донецьк, 2004); Крохмальна Галина. «Терміни в ідіостилі вченого (на матеріалі філологічних праць професора Івана Денисюка» (Львів, 2016).

Знаменною ознакою цього періоду є вивчення спеціальної лексики в українських говорах і говірках. До таких наукових

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

праць належать дослідження *ентомологічої лексики західнополіських говірок* (Людмила Шуст, 2011), *лексики народної медицини і лікувальної магії у степових говірках Дніпро-Бузького межиріччя* (Олена Вікторіна, 2009), *народної виробничої термінології центральних говірок Поділля* (Ганна Краєвська, 2010), *назв хвороб у буковинських говірках* (Ольга Стрижаковська, 2011), *ботанічної лексики говірок Чорнобильської зони* (Марина Ткачук, 2011), *номінативних полей соматизмів та відсоматичних утворень в українських діалектах* (Наталія Дяченко, 2008), *назв їжі й кухонного начиння в українських Карпатських говорах* (Еріка Гоца, 2001) тощо.

Звичайно, розглянути й проаналізувати всі дисертації з термінознавства цього періоду немає змоги. Але вже побіжний огляд вказує на те, що в Україні дисертації з термінології посідають одне із чільних місць. До розгляду терміносистем дослідники підходять із різних позицій: тематичного та лексико-семантичного наповнення, структури, походження, становлення, формування, функціонування, системної організації, парадигматики та синтагматики, нормалізації та кодифікації. З одного боку, це добре, бо застосовують здебільшого подібні схеми аналізу, але з іншого, – бракує праці, яка б узагальнила всі ці дослідження (кожного напряму і кожної галузі зокрема), визначила специфіку кожного з них у мовно-структурному відношенні, лексичному, словотвірному, системному.

Навіть побіжний огляд дає підстави говорити про цілу низку ще не досліджених наукових ділянок, які чекають на своїх дослідників і популяризаторів.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Людмила Туровська

(Київ)

УКРАЇНСЬКА ТЕРМІНОГРАФІЯ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

У статті схарактеризовано основні проблеми, що постають перед укладачами сучасних термінологічних словників; проаналізовано визначальні віхи становлення української термінографії; окреслено тенденції термінографічної роботи на початку XXI ст.

The main problems with modern terminological dictionaries compiling are considered in the article. The important stages in the Ukrainian Terminography development are analyzed. The trends of terminographic work at the early XXIst century are described.

Шлях свого становлення українська термінографія почала з XIX ст. Початкові спроби дослідити теоретичні та практичні термінознавчі проблеми в Україні належать до середини XIX ст. Я. Головацький у співавторстві з Ю. Вислободським та Г. Шашкевичем створюють німецько-українську частину словника юридично-політичної термінології для слов'янських мов Австрії, що вийшла у Відні 1851 року під назвою «Juridisch-politische Terminologie für die slawischen Sprachen Österreichs. Deutsch-ruthenische Separat-Ausgabe» [21, с. 132]; 1861 року в журналі «Основа» з'явилися невеличкий словник М. Левченка, який містив два десятки слів, орієнтованих на народну мову, та його стаття «Замѣтка о русинской терминологіи». Дослідження природничої термінології почалося з невеликого словника ботанічних назв І. Гавришкевича, надрукованого в газеті «Перемишлянинъ» 1852 року. У формуванні термінологічної лексики української мови позитивну роль відіграла діяльність І. Верхратського, який орієнтувався на народно-розмовну мову [1–3]. Враховуючи брак випрацюваних критеріїв у підході до термінотворення, мовозна-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

вець уважав єдино правильним метод узагальнення наявних у народі назв, причому постійно акцентував на обережному підході до вибору терміна з ряду синонімічних. Доробок І. Верхратського на ниві термінотворення переконує, що він намагався створити українську природознавчу термінологічну систему, яка б відповідала не лише сучасному йому станові науки, а й могла розвиватися на тих засадах, які б сприяли її розвиткові й розбудові. Серед термінологів кінця XIX ст. виділяються також постаті вчених, що орієнтувалися і на власний, і на загальноєвропейський досвід, – В. Левицького («Додатки до термінольогії математичної», «Материяли до фізичної термінольогії», «Додатки до термінольогії електричної та оптичної») [17–19], І. Пулюя («Додатки до руської термінології») [23] та ін.

Тенденції розвитку української термінографії початку XX ст. були логічним продовженням термінологічної роботи, розпочатої в попередні десятиліття. Первісне нагромадження термінів різних галузей знань, нечисленні науково-теоретичні праці стали тим підґрунтям, на якому в 1920-х роках розпочалася систематична робота над упорядкуванням наукової термінології. Зростання кількості наукових праць, підручників, а звідси й збільшення потреби в унормованій науковій термінології зумовило появу публікацій з аналізом стану та тенденцій розвитку термінології [15; 35; 36].

У першій третині XX ст. основна увага науковців концентрувалася на збиранні термінів з усних і літературних джерел, подальшому створенні на цьому ґрунті національної термінології: дослідженню хімічної термінології присвятив свої праці І. Горбачевський («Уваги о термінольогії хемічній») [4; 5], чи не вперше в українському мовознавстві порушив питання впорядкування медичної термінології Я. Гординський («Кілька слів про термінольогію») [6], розробленням української географічної термінології, відштовхуючись від теорії Девіса, займався С. Рудницький («Причинки до географічної термінольогії», «Начерк географічної термінольогії») [26], теоретичне обґрунтування входження міжнародної хімічної термінології в українську мову розглядав Р. Цегельський («Про українську хемічну термінологію») [34], спробу системного упорядкування хімічної термінології здійснив А. Семенцов («До питання про українську хемічну термінольогію») [31]. Загальні вимоги

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

до українського терміна стали об'єктом уваги й О. Курило [16]. Зауважимо, що перші вітчизняні термінознавчі праці були написані не лише лінгвістами, але й професійними інженерами, що наклало особливий відбиток на розвиток вітчизняного термінознавства. Агроном-практик П. О. Сабалдир 1931 року в Харкові уклав «Практичний словник сільсько-господарської термінології», а 1933 року – «Словник сільсько-господарської термінології (Проект)» [27; 28].

Упродовж 1925–1928 років лексикографічні термінологічні розвідки проводилися Українським бібліографічним товариством в Одесі. За цей час було укладено й видано 6 термінологічних словників природничо-математичного, технічного, історичного спрямування, а також «Короткий російсько-український словник бібліотечної термінології». Однак, маючи позитивні результати в опрацюванні фахових термінологій, одеські термінологи відчували нагальну потребу в наукових, координаційних зв'язках з Інститутом української наукової мови ВУАН, оскільки з утворенням ВУАН та відкриттям цього Інституту центр термінологічної роботи переносився до Харкова і Києва. У Державному видавництві України почав роботу військовий сектор, який займався видавничою справою. Як наслідок, у 1925–1926 роках було видано 265 тис. примірників військової літератури, а у 1928–1929 роках – 645 тисяч. У Харкові 1928 року виходить «Російсько-український словник військової термінології» (упорядники Є. та О. Якубські) [24]. У цей же час побачив світ «Словник технічної термінології» К. Туркала та В. Фаворського [32], «Словник технічної номенклатури. Мануфактурні виробництва (проєкт)» Ф. Лоханька [20], «Словник природничої термінології» Х. Полонського [22] та ін.

Однак позитивні зрушення на ниві української термінологічної діяльності були короткочасними, оскільки 1930–1950-ті роки відзначилися боротьбою з «націоналістичними проявами», що спричинило нищення української наукової термінології під гаслом розкриття класової суті будь-яких наукових теорій. У загальнодержавну політику руйнування української термінології, нехтування науково-теоретичними, практичними надбаннями часів українізації органічно вплелася стаття А. Хвилі «Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті» [33], що була підставою для корекції розвитку національних терміносис-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

тем у потрібному політичному руслі та їхнього максимального наближення до російської термінології. Як наслідок, видані до 60-х років XX ст. термінологічні російсько-українські словники занадто тяжіють до калькування російських термінів. У словникових статтях відсувають на другий план або зовсім не подають українські терміни, які вже увійшли до широкого вжитку.

Процес певного відродження української термінології пов'язаний із заснуванням 1957 року Словникової комісії Академії наук УРСР, що спричинило появу низки наукових збірників, окремих праць з основних напрямків теорії і практики термінологічної роботи.

На жаль, до 90-х років XX ст. монопольне панування в науці в республіках колишнього СРСР мала російська мова, якою друкувалися майже всі наукові дослідження, підручники, розробки. Тому після утвердження незалежної України перед науковцями постало досить непросте завдання – дати українцям розуміння того, що рідна мова може так само успішно функціонувати не тільки на побутовому, але й на науковому рівні. Для вирішення цього питання довелося мати справу з певними труднощами: 1) науковці звикли користуватися російською мовою і, відповідно, російською термінологією; 2) навчальні заклади були забезпечені переважно російськомовними підручниками, науковою літературою, а наявні російсько-українські словники та підручники хибували невиправданим калькуванням російських термінів, подекуди нехтуючи нормами української мови; 3) багато термінів узагалі не мали українських еквівалентів, і кожен вживав їх на власний розсуд. З іншого боку, українська термінологія опинилася у вигідній ситуації порівняно з іншими мовами – маємо можливість врахувати досвід формування інших термінологій та уникнути їхніх помилок. Проте для подальшого успішного розвитку потрібно зважати на три чинники: досвід найпоширеніших мов розвинених країн (перш за все мов-продуцентів у кожній окремій терміносистемі); позитивну практику термінологічної школи колишнього Радянського Союзу; досвід українського термінотворення не тільки різних регіонів країни, а й діаспори.

Сучасна українська термінографія використовує теоретичні напрацювання не лише лінгвістичних дисциплін – термінології, лексикології, теоретичної лексикографії, семасіології, граматики тощо, а й інших галузевих терміносистем.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Одним з основних завдань будь-якого термінологічного словника є показ ступеня розвитку відповідної галузі знань та її термінології на час його укладання. Відродження національної термінології – це не механічне повернення до термінів, засвідчених у словниковій продукції 20-х років XX ст. Як зазначає Л. Симоненко, «неврахування мовних традицій та особливостей терміна як мовного знака призведе до небажаних наслідків» [30, с. 22]. Перш ніж упроваджувати новий термін чи відроджувати старий, потрібно проаналізувати його власне-мовні характеристики, що можуть як сприяти, так і перешкоджати нормальному функціонуванню терміна.

Із цього приводу варто відзначити, що формуючи українські терміносистеми, ми повинні орієнтуватися на власний фундамент, але одночасно пам'ятати, що творимо словники не для бібліотеки, а для сьогоднішнього широкого вжитку, де останнє слово залишається за споживачем, за фахівцем, де не останню роль відіграє традиція, орієнтована на повноцінну комунікацію, взаєморозуміння між фахівцями як однієї країни, так і на міжнародному рівні.

Як показує практика, за останні роки кількість словників, які поєднують у собі різні функції, зростає, а це, своєю чергою, ускладнює випрацювання типології термінологічних словників. До важливих та найпоширеніших у практиці укладання галузевих і вузькогалузевих словників належать класи тлумачних й перекладних термінологічних словників.

Останнім часом зросла кількість термінологічних словників, призначених для використання в автоматичних системах. До них належать: інформаційно-пошукові тезауруси, словники для автоматизованих систем керування та інші типи машинних словників.

Окрім того, термінологічні словники виконують навчальну, довідкову, систематизувальну функції, репрезентують склад, семантику термінів відповідної галузі, модель структурної організації, впливають на мовну компетенцію широких кіл фахівців, зумовлюють оновлення галузевих терміносистем [9, с. 8].

Організація відомостей у сучасному термінологічному словнику може мати різноманітну й досить складну структуру. На жаль, єдиної типології і термінології в цій сфері поки не випрацьовано. І хоча в лінгвоукраїністиці теорію класифікації

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

словників розроблено у працях відомих мовознавців Л. Щерби, Л. Паламарчука, П. Горецького, у колективних монографіях Н. Клименко, М. Пещак, Є. Карпіловської тощо, проте в термінознавстві маємо лише окремі розвідки Л. Симоненко, М. Комової, О. Іванової, О. Глоби, І. Казимирової [10; 12–14; 29–30]. Наявні термінографічні праці класифікують за різними ознаками: тематичним обсягом (поліфункціональні, багатогалузеві, галузеві, вузькогалузеві), за способом семантизації та призначенням словника (тлумачні, перекладні, тлумачно-перекладні, навчальні, інформаційні, енциклопедичні), за аспектною орієнтацією (словники термінів, номенклатурних одиниць, терміноелементів тощо), обсягом (повні, короткі, словники-мінімуми) [12, с. 88]. Найпоширенішим типом, як зазначалося, є перекладні, здебільшого двомовні (російсько-українські, українсько-англійські, меншою мірою українсько-російські та інших мов), які відіграють значну роль у перекладі наукової літератури і досить виразно відбивають зв'язок науки з життям, практичними потребами суспільства, сприяють порозумінню між носіями різних мов.

Традиційно структуру словника описують через поняття «макроструктура» і «мікроструктура», проте ці терміни використовують із різними значеннями і вони мають ряд суттєвих недоліків, що яскраво ілюструють такі авторитетні джерела: «Введение в терминографию» [8] і «Teaching and Researching Lexicography» [37].

Двомовна термінографія також має свою специфіку і гостро потребує власної термінології. Стрімке поширення електронних словників теж передбачає внесення певних змін у традиційний понятєвий апарат термінографії.

Відкритим залишається питання про межі макро- і мікроструктури. Виокремлювані дослідниками елементи макроструктури [див., напр.: 8, с. 40] нерідко заторкують і мікроструктуру. Наприклад, алфавітно-гніздовий порядок відбиває послідовність подання не лише словникових статей, але й підстатей, а питання про принципи фіксації багатозначних слів й омонімів може стосуватися також їхнього формування, а не лише розміщення відносно один одного.

Отже, щоб словник міг виконувати свої функції, його ліва частина повинна бути впорядкована – бажано способом, що забез-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

печує найшвидший і простий доступ до необхідної інформації та відповідає призначенню словника. Проте оптимальний спосіб упорядкування – це лише вимога до термінографічної продукції, але не її ознака, інакше статус багатьох сучасних словників опинився б під питанням. Як ознаку словника лінгвісти пропонують уважати упорядкованість одиниць у будь-який спосіб, який сприяє відшуковуванню потрібної інформації.

Конфлікт існує і між інформаційними потребами користувачів й особливостями сприйняття ними інформації. З одного боку, користувач чекає від словника певної повноти інформації, а з другого, – надмірний обсяг інформації ускладнює її сприймання й опрацювання. Крім того, словник змушений орієнтуватися на «середньостатистичного» користувача і типові ситуації використання, через що в одній ситуації й для одного користувача інформації може виявитися недостатньо, а в іншій ситуації і для іншого користувача – навпаки, забагато.

Значна частина опублікованих останніми роками термінографічних праць укладена за авторськими уподобаннями. Це пояснюється кількома причинами: не всі укладачі мають достатній досвід лексикографічної роботи; під час укладання словника часто ігноруються закономірності розвитку не лише мови, а й самої галузі знань, не кажучи вже про методологічну основу їх створення. Відчутні й різні тенденції в підході до укладання словників, основні з яких: беззастережне відновлення термінології 1920–1930-х років, спрямоване на заміну усталених у мові термінів, спільних з російською мовою, термінами, запозиченими з інших мов, зокрема полонізмами. Прикладом такого відновлення є «Новий російсько-український політехнічний словник» М. Зубкова [11], у передмові до якого зазначено, що наріжним каменем, на якому вибудовано українську частину словника, є повернення до національних витоків, очищення рідної мови від чужомовних нашарувань. До іншомовних (у тому числі й російських) реєстрових слів наведені українські відповідники, які, з одного боку, не відповідають позначуваним поняттям, а з другого, – не засвідчені жодним сучасним словником, наприклад, **кла́пан** (нім.) – пристосування в механізмі для прикриття отвору, через який проходить пар, рідина або газ – має український відповідник *хлипак*; **конта́ктор** (фр.) – електромагнітний апарат, призначений для дистанційного вмикання та перемикання

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

електричних ланцюгів – *дотичник*, аналогічно **нажда́к** (тюрк.) – *шмергель*; **бу́кса** (нім.) – *осяниця* та багато інших, перенесених зі словників 20-х років XX ст. без зважання на сучасну поширеність терміна.

Реанімувати медичну термінологію «золотого десятиріччя» прагнули укладачі «Російсько-українського медичного словника» [25] О. Мусій, С. Нечаїв та інші, які усталені в міжнародній медичній практиці терміни замінили «питомими» термінами на зразок: **бронхіт** – *дишниця*, *дишкозапал*; **бурсит** (*запалення слизової сумки суглоба*) – *сумковиця*, *сумкозапал*, *капшуковиця*, *капшукозапал*; **вена** – *синьожила*; **гемоглобін** – *червоний кров'яний барвень*, *кровобарвень*; **гіпертонія** – *тискозріст*, *тисконадмір*; **каверна** – *печера*, *дуплина*, *порожнина*; **катаракта** – *полуда*, *сивий морок*; **катетер** – *цівник*, *проводець*, *рурка*; **лімфаденіт** – *пасокожовниця*, *пасокожовнозапал*; **панкреатит** – *підшлунковиця*, *підшлункозапал*, *черевоолинковиця* та ін.

Другою негативною тенденцією, на наш погляд, є надмірне, неконтрольоване запозичення протягом останнього двадцятиліття іншомовних слів, навіть за наявності в мові власних термінів. На думку К. Городенської: «Українська мова, як і багато інших слов'янських мов, упродовж останніх десятиріч зазнає потужного глобалізаційного тиску, що виявляється в інтенсивному запозиченні іншомовних слів до тих терміносистем, які в умовах світової динаміки почали активно розвиватися <...> Особливо яскраво це віддзеркалює українська термінологія, яка виявилася беззахисною, безпорадною перед чужомовним тиском». Це явище стало для словникарів найскладнішою проблемою, що полягає в освоєнні нових запозичень, пристосуванні їх до різних терміносистем та правописі [7, с. 3–4]. Надмірне засилля української термінології іншомовною лексикою може призвести до втрати національної самобутності мови. Значний відсоток запозичень спостерігається в лінгвістичних працях, що, на наш погляд, з одного боку, є даниною моді, а з другого, – за іншомовними термінами ховається незнання об'єкта дослідження. Незважаючи на значну кількість виданих словників, сучасна українська термінографія має ряд невирішених проблем, що стосуються теорії термінографії: розуміння обсягу і меж спеціальної лексики, визначення її основних лексичних одиниць (термін, номен, професіоналізм); розрізнення власне

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

термінів і професіоналізмів, уведення останніх до реєстру словника, частиномовне наповнення реєстру, залучення до словників та розроблення термінів-словосполучень, відображення в ньому лексико-семантичних відношень (синонімії, полісемії, омонімії). Для вирішення цих проблем потрібно створити єдину методологічну базу та інструкцію укладання термінографічних праць.

Окреслені основні проблеми зумовлюють і появу в термінографії нових підходів до укладання фахових словників, і пошук оптимальної структури, і задоволення вимог не лише лінгвістів, а й користувачів словниковим продуктом.

1. *Верхратський І.* Матеріали до словаря зоологічного. – Львів, 1863. – 23 с.

2. *Верхратський І.* Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народної. – Львів, 1864. – Вип. 1. – 18 с.

3. *Верхратський І.* Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народної. Передмова. – Львів, 1872. – Вип. 5. – 40 с.

4. *Горбачевський І.* Уваги о термінольогії хемічній // Зб. матем.-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів, 1905. – Т. 10. – С. 7.

5. *Горбачевський І.* Уваги до хемічної термінольогії // Український медичний вістник. –1923. – Ч. І. – С. 5–14.

6. *Гординський Я.* Кілька слів про термінольогію // Записки НТШ. – Львів, 1897. – Т. 3.

7. *Городенська К. Г.* Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистеми української літературної мови // Українська термінологія і сучасність. Зб. наук. праць. – Київ : КНЕУ, 2009. – Вип. VIII. – С. 3–9.

8. *Гринев С. В.* Введение в терминографию. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : МПУ, 1995. – 161 с.

9. *Гриценко П. Ю.*, *Симоненко Л. О.* Українська термінологія і термінографія на етапі розбудови // Українська наукова термінологія. Зб. матеріалів науково-практичної конф. «Українська наукова термінологія. Стан та перспективи». – Київ : Наукова думка, 2008. – С. 5–16.

10. *Дубічинський В. В.* Лінгвістичний апарат на опис лексичних та термінологічних паралелей // Зб. Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 1993. – С. 117–124.

11. *Зубков М. Г.* Новий російсько-український політехнічний словник. – Харків : Гриф, 2005. – 952 с.

12. *Іванова О. А.* Термінологічні словники: класифікаційні ознаки // Українська мова. – 2006. – № 2. – С. 84–94.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

13. *Карпіловська Є. А.* Машинні версії традиційних словників як основа для укладання комп'ютерних словників та тезаурусів // Мовознавство. – 1996. – № 4–5. – С. 19–22.

14. *Карпіловська Є.* Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління // Українська мова. – 2004. – № 3. – С. 3–29.

15. *Козловський В. О.* Термінологічні уваги // Бібліотечний журнал. – 1926. – Ч. 6–8. – С. 17–25.

16. *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови. – Київ : Книгоспілка, 1925. – 250 с.

17. *Левицький В.* Еліптичні функції модулові. Додатки до термінольогії математичної // Записки НТШ. – Львів, 1895. – Т. 7. – Кн. 3. – С. 1–30.

18. *Левицький В.* Материяли до фізичної термінольогії. Ч. I // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. 11. – С. 1–12.

19. *Левицький В.* Материяли до фізичної термінольогії. Ч. II, III // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. 3. – Вип. 2. – С. 1–13.

20. *Лоханько Ф.* Словник технічної номенклатури. Мануфактурні виробництва (проєкт). – Київ : Державне вид-во України, 1928. – 104 с.

21. *Панько Т. І.*, *Кочан І. М.*, *Мацюк Г. П.* Українське термінознавство : підручник. – Львів : Світ, 1994. – 214 с.

22. *Полонський Х.* Словник природничої термінології. – Київ : Державне вид-во України, 1928. – 262 с.

23. *Пулюй І.* Додатки до руської термінології // Записки НТШ. – Львів, 1894. – Т. 3. – С. 24.

24. Російсько-український словник військової термінології / упоряд. Є. та О. Якубські. – Київ ; Харків : Державне вид-во України, 1928. – 216 с.

25. Російсько-український медичний словник / уклад.: Мусій О., Нечай (Нечаїв) С., Соколюк О., Гаврилюк С. – Умань, 1992. – 114 с.

26. *Рудницький С.* Причинки до географічної термінольогії. Вступ // Зб. матем.-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів, 1913. – Т. 15. – Вип. 2. – С. 1–16.

27. *Сабалдир П. О.* Практичний словник сільсько-господарської термінології. – Харків : Радянська школа, 1931. – 99 с.

28. *Сабалдир П. О.* Словник сільсько-господарської термінології. – Харків ; Київ : УРЕ, 1933. – 393 с.

29. *Симоненко Л. О.* Лінгвістичні проблеми унормування наукової термінології // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – Київ : КНЕУ, 2007. – Вип. VII. – С. 21–25.

30. *Симоненко Л. О.* Українська наукова термінологія в лексикографічному опрацюванні // Українська наукова термінологія. – Львів : Львівська політехніка, 2010. – № 3. – С. 12–22.

31. *Семенцов А.* До питання про українську хемічну термінольогію // Зб. матем.-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів, 1930. – Т. 29. – С. 6.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

32. *Туркало Т.*, *Фаворський В.* Словник технічної термінології. – Київ : Державне вид-во України, 1928. – 172 с.

33. *Хвиля А.* Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті // Більшовик України. – Харків, 1933. – № 7–8. – С. 42–56.

34. *Цегельський Р.* Про українську хемічну термінологію // Зб. матем.-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів, 1928. – Т. 27. – С. 262–267.

35. *Шаровольський І.* Німецькі запозичені слова в українській мові // Записки Київського інституту народної освіти. – Київ, 1927. – Кн. ІІ. – С. 27–44.

36. *Ясинський М. І.* Головні моменти в історії української бібліографії // Бібліотечний збірник / Всенародна б-ка України при Українській Академії наук. – Київ, 1927. – Ч. 3. – С. 8–34.

37. *Hartmann R. R. K.* Teaching and Researching Lexicography. – New York : Longman, 2001. – 211 p.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Ірина Казимирова, Юлія Чернобров
(Київ)

ІСТОРІЯ МОВОЗНАВЧОГО ТЕРМІНА: ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті наголошено на важливості вивчення історії терміна для відтворення шляхів його розвитку й прогнозування подальшої еволюції. На матеріалі граматик, словників та наукових праць представлено формальні та семантичні видозміни мовознавчого терміна. Подано модель історичного паспорта терміна, яка є узагальненням відомостей про нього і попереднім етапом укладання історичного словника лінгвістичних термінів.

The importance of the term history study in order to recreate the ways of its development and to predict further evolution is accentuated in the article. The linguistic term formal and semantic modifications are presented after the materials of grammars, dictionaries and scientific works. The model of a term historical passport is given. It is a full source of information about its evolution and an anterior stage of the historical dictionary of linguistic terms compiling.

Сьогодні ні в кого не викликає сумніву той факт, що вивчення сучасного стану лінгвістичної термінології повинне спиратися на багату лінгвістичну традицію, на узагальнення колосального досвіду представлення лінгвістичних термінів не лише в спеціальних термінологічних словниках, але й у граматиках, наукових та дидактичних текстах тощо. Вивчення історії лінгвістики покликане сприяти поглибленню знань про її терміносистему, збагаченню термінологічного словника «ретроспективою» того чи того терміна, корисне для усвідомлення складного шляху, який проходить одиниця номінації за час свого існування. Жорж Мунен, автор словника французьких лінгвістичних термінів, зауважив, що «історія лінгвістики, як і багатьох інших наук, являє собою величезне кладовище термінологічних екіпажів <…>, якими майже ніхто не їздив. На це

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

кладовище мало заходять, проте відвідування його було б вельми повчальним» [8, с. 15–16].

Вдумливе використання матеріалів давніх граматик, словників, наукових праць дає можливість дослідникові удокладнити уявлення про історію лінгвістичного терміна й увиразнити особливості номінування й семантичного розвитку того чи того поняття лінгвістики.

Проілюструємо сказане кількома прикладами.

З позицій ретроспективи відтворимо семантичну еволюцію термінів *буквар*, *азбука*, *граматика*. За сучасною термінологією *букварем* називають підручник для початкового навчання грамоти, у XVI ст. такий підручник називали *азбука* або *грамматика* (*граматика*, *граматикія*) [2, с. 104–105]. На думку В. Лук'яненко, *букварі* – це підручники трохи іншого змісту, ніж *азбуки* [5, с. 25]. Однак сучасники не робили різниці між одними й другими і називали *азбуками* також ті видання, на титульному аркуші яких було надруковано «Буквар». Я. Ісаєвич указує на те, що слово *буквар* у різних текстах мало різні значення: «алфавіт» (у «Номоканоні» 1624 р. «алфавітний покажчик» – *сочисленіє по буквару*); «вчена людина, книжник» (у «Сказанні» чорноризця Храбра); урешті – «підручник грамоти» [2, с. 105]. О. Кузьминова зазначає, що перші друковані букварі церковнослов'янської мови не мають стійкої назви: у «Букварі» 1574 року назва не збереглася – у післямові Іван Федоров називає його «*от грамматикіи мало нічто*», а *азбукою* називає один із розділів книжки. «Буквар» 1578 року у передмові названо книгою «*по-греческии, альфавита, а по-рускии, азъ-буки*»; кілька наступних букварів (виданий Л. Зизанієм у 1596 р. у Вільно, острозький 1598 р., віленські 1618, 1619 та 1621 рр.) мають назву *граматики* [3]. Термін *буквар* (*букварь*) за зразком лат. *abecedarium* увів на початку XVII ст. М. Смотрицький [1, с. 59]. О. Кузьминова підкреслює, що назва *буквар* стосовно книг для початкового навчання була засвоєна в Московській Русі під час никонівських книжних реформ: починаючи з 1657 року московські видання виходять з назвою «Букварь языка славенска», більш ранні друковані московські букварі у вихідних даних називалися *азбуками*. У другій половині XVII ст. в Московській Русіці назви були чітко диференційовані – *букварями* були друковані підручники для початково-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

го вивчення граматики, а *азбуками* – переважно рукописні [3]. М. Вашуленко та В. Німчук зазначають, що в Україні підручник для навчання письма й читання до XVII ст. називали *азбукою*, а в XVI–XVII ст. букварі виходили під назвою *граматика* (з якої утворено українську народну назву букваря – *граматка*) [1, с. 59]. Загалом з первісного букваря згодом постали три жанри – власне буквар (книга для початкового навчання), граматика і катехізис [3]. У букварях у розділи про *просодію* (*прозодію*) часто вміщували термінологічні словнички, які пояснювали назви наголосів і розділових знаків [3]. Острозький «Буквар» 1598 року названо «*книжка словенская рекше грамматика*», а на титульних аркушах віденських видань Мамоничів 1618 і 1621 років позначено: «Грамматика албо сложеніе писмена хотящимся учити словеньскаго языка молодолітным отрочатом». Пізніше Львівське братство для книжок, що значною мірою нагадували підручник Івана Федорова, вживало однаковою мірою назви *буквар* і *граматика*. В Україні *граматками* (*граматиками*) називали букварі в XVI–XVIII ст. і пізніше. П. Куліш згідно з давньою традицією назвав «Граматкою» свій відомий буквар 1857 року (друге видання 1861 р.) [7].

Матеріал граматик надає можливість розширити наші уявлення про спектр номінацій, використовуваних на позначення іменника (нагадаємо, що першою спробою укладання історичного словника лінгвістичних термінів був словник І. Огієнка (Огієнко 1908), однак залучення ширшого масиву ілюстративного матеріалу дає можливість представити повніший ряд термінів – *имѧ* (Зизаній 1596; Смотрицький 1619), *имя́ существительное* (Левицький 1918; Головацький 1849; Осадца 1876; Букв. 1871), *имя существительное* (Огоновскій 1889); *ме́ння речей* (Наські гр.; Сл. Ум.), *сущникъ* (Оупражненія… 1863; Шашкевичъ 1865; Дячан 1865), *сущник* (Верхратський 1902), *предметôвникъ* (Дячан 1865), *и́менникъ* (Партыцкій 1873; Гарайда 1941), *іменникъ* (Огоновскій 1889), *і́менник* (Охримович 1900; Руська… 1904; Залозний 1917), *и́менныкъ* (Тимченко 1897, 1899), *ім'я суще* (Кримскій 1907), *ім'я самостійне* (Кримскій 1907), *речівник* (Тимченко 1918), *йменя річеве* (Тимченко 1918), *предметник* (Вихованець 2005), *іменяк* (Вихованець 2005), *іменник* (Горецький 1929; КРСЛТ; ГОСЛТ; Єрмоленко 2001; Селіванова 2006; УМЕ 2007; УМЕМ 2011). Лексичне, орфоепічне та орфографічне варіювання свідчить про

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

пошуки граматистами найбільш вдалого терміна, про термінологічні вподобання того чи того автора, зумовлені його належністю до певної наукової школи, ідеологічними настановами, суб'єктивними чинниками тощо.

Для повного представлення історії терміна в єдності його формальних та семантичних перетворень випрацювано модель історичного паспорта терміна. Це дослідницький інструмент, який узагальнює відомості про джерело, час фіксації та регіональне поширення окремої лексеми. Систематизація таких відомостей дозволить у подальшому використати їх у словнику, який не лише розкриватиме зміст відповідного терміна, а й репрезентуватиме динаміку його форми й семантики, а також пріоритети мовознавців у виборі та використанні тих чи тих назв. Відповідно, мета укладання такого паспорта зумовлює його структурну організацію. Матеріал історичного паспорта зоновано так.

І зона – реєстровий термін. Використовуємо сучасне термінологічне позначення, засвідчене в енциклопедії «Українська мова» (УМЕ 2007).

СИНТАКСИС (УМЕ 2007, с. 615)

ІІ зона – найдавніші фіксації терміна, тобто до XIX ст., якщо це можливо встановити. Джерельною базою цього періоду є перші слов'янські граматики XVI – XVII ст.: «Граматіка словенска» Л. Зизанія (Зизаній 1596), «Грамматіки Славенския правилное Сѵнтаѓма» Мелетія Смотрицького (Смотрицький 1619), «Грамматіки, или Писменица языка Словен(ъ)скагѡ тщателемъ вкратцѣ здана в(ъ) Кремѧнци року а҃хл҃и» невідомого автора (Граматика 1638), а також «Покажчика давніх слов'янських філологічних термінів» (Покажчик 1985).

Сочиненїє (Граматика1591, с. 48 – Покажчик 1985, с. 221; Смотрицький 1619, с. 128); *сунтаѯіс / сунтаѯісъ* / (Граматика1591, с. 48 – Покажчик 1985, с. 221; Зизаній 1596, с. 71; Смотрицький 1619, с. 128); *сунтаѯи(с)* (Граматика 1638, с. 58).

Контексти вживання: «*Сунтаѯіс* єсть третіѧ часть Грамматїки / Славенски *Сочиненїє* нарицаемаѧ: яже реченіѧ ко осми слова частемъ возносимаѧ / извѣстнымъ нѣкоимъ чином оучитъ сочинѧти / и тѣмъ сокровенъ ихъ разумъ ѡ(т)кривати» (Смотрицький 1619, с. 379). «*Сунтаѯи(с)* єсть, яже оучитъ осмъ частїй слова сложнѣ съчинѧти и съве(р)ше(н)нѣ и(х) разумъ ѡбѧвлѧти» (Граматика 1638, с. 58).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ІІІ зона презентує формування номінацій, формальних та семантичних видозмін терміна в ХІХ – середині ХХ ст. Подаємо, де це можливо, контексти вживання, зафіксовані в граматиках, словниках та наукових працях зазначеного періоду. Добір матеріалу здійснюємо шляхом суцільної вибірки з мовознавчих праць. Окрім усіх зафіксованих номінацій, подаємо контексти вживання, тобто фіксуємо зміни в семантиці термінів.

Сочиненіє (Павловский 1818, с. 23); *сочиненія* (Жуківський 1848 – Возняк 1911, с. 246); *складніе* (Слугоцький 1848 – Возняк 1911, с. 188); *словосочиненіе* (Слугоцький 1848 – Возняк 1911, с. 188); *наука о реченяхъ* (Партыцкій 1873, с. 124); *скла́дня* (Партыцкій 1873, с. 124); *словосочиненье* (Дячан 1865, с. 111); *словосочиненьє* (Осадца 1876, с. 170; Смаль-Стоцький 1893, с. 132; Коцовський 1912, с. 74); *складня́* (ГТП 1917, с. 14; Левицький 1918, с. 94; СМУ 1918, с. 443; Тимченко 1918, с. 5; Залозний 1917, с. 3; Огієнко 1935, с. 4); *сінтаксіс* (Левицький 1918, с. 94); *синтакса* (Наконечний 1928, с. 237; Горецький 1929, с. 6; Каганович 1935, с. 3; Синявський 1941, с. 183; Кислиця, Шерех 1947, с. 5); *синтаксисъ* (Огієнко 1908, с. 67; Гарайда 1941, с. 103); *синтаксис* (Нечуй-Левицький 1914, с. 3; Залозний 1917, с. 3; КРСЛТ 1957, с. 156; Булаховський 1958, с. 8).

Контексти вживання: «*Словосочиненьє* учить, після яких правил слова в бесіді сочиняються, щоби виразити мисль» (Осадца 1876, с. 170); «*Синтаксисом* або *складнею* зветься частина граматики, котра розглядає стосунки слів у розмові» (Залозний 1917, с. 3); «*Синтаксис* вивчає всі види здійснюваних у мові сполучень слів у групи <…> предмет становить вивчення ознак, за якими пізнається закономірна для кожної мови сполучуваність одного з одним відповідно оформлених слів (так званих словосполучень) і *словосполучень*, із яких утворюються відносно закінчені відрізки думки – *речення*, що сполучається одне з одним у *складні речення* та ще більше смислових цілостей – *надфразних єдностей*» (Булаховський 1958, с. 8); «*Синтаксис* – учення про словосполучення і речення, тобто розділ граматики, у якому вивчаються способи об'єднання слів і їх розміщення в словосполученні і в реченні, будова речення та його складових частин, структурні типи речень, їх значення та умови вживання» (КРСЛТ 1957, с. 156).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

У IV зоні представлено сучасні терміни. Джерельна база – це праці, які фіксують кодифіковане терміновживання. Послуговуємося передусім словниками лінгвістичних термінів, серед яких «Словник лінгвістичних термінів» Д. Ганича та І. Олійника (ГОСЛТ 1985), «Українська мова: короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів» С. Єрмоленко та ін. (Єрмоленко 2001), праця «Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія» О. Селіванової (Селіванова 2006), енциклопедія «Українська мова» (УМЕ 2007), енциклопедія «Українська мова» за ред. М. Муромцева (УМЕМ 2011), 4-томний «Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни» А. Загнітка (ССЛПТ). Сучасний стан терміносистеми синтаксису позначений відносною стабільністю. Так, виокремлено термін *синтаксис* (Вихованець 1993, с. 3–6; ССЛТЕ 2006, с. 543; УМЕ 2007, с. 615 та ін.). Енциклопедія «Українська мова» містить історичні варіанти терміна *синтакса*, *складня´* (УМЕ 2007, с. 614, 628).

Контексти вживання: «*Синтаксис* (від гр. *syntaxis* – побудова, сполучення, порядок) – 1) граматична будова речень та словосполучень і способи поєднання у них слів, а також правила творення й функціонування речень і словосполучень (*синтаксис мови*); 2) розділ граматики, який вивчає граматичну будову речень і словосполучень, їхні типи, функції та особливості вживання, роль у них слова» (УМЕ 2007, с. 615); «Синтаксис – розділ мовознавства, що вивчає засоби і способи розбудови зв'язного мовлення» (СУМС 2013, с. 9); *синтаксис частин мови* (*прислівних зв'язків*, *словосполучення*), *синтаксис речення*, *актуальний синтаксис*, *синтаксис тексту* (УМЕ 2007, с. 615); *синтаксис слова*, *синтаксис словосполучення*, *синтаксис речення*, *синтаксис конструкцій, більших за речення* (Плющ 2004, с. 90); «*малий*» *синтаксис*: *синтаксис синтаксеми*, *синтаксис словосполучення*; «*великий*» *синтаксис*: *синтаксис простого речення*, *синтаксис складного речення*, *синтаксис тексту* (Гуйванюк 1999, с. 4); *синтаксис складного цілого*, *синтаксис зв'язного мовлення*, *синтаксис тексту*, *гіперсинтаксис*, *суперсинтаксис*, *макросинтаксис*, *синтаксис словосполучення*, *синтаксис речення* (ССЛТЕ 2006, с. 545); *комунікативний синтаксис*, *стилістичний синтаксис*, *синтаксис тексту*, *когнітивний синтаксис*, *семантичний синтаксис*, *генеративний синтаксис* (ССЛТЕ 2006, с. 546); *синтаксис прагматичний*, *синтаксис деривaційний* (Загнітко 2011,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

с. 619); *синтаксис експресивний* (Загнітко 2011, с. 820); *синтаксис структурний* (Загнітко 2011, с. 606); *синтаксис функціональний* (Загнітко 2011, с. 416); *синтаксис статичний*, *синтаксис частин мови*, *синтаксис аморфний*, *синтаксис глибинний*, *синтаксис дистрибутивний*, *синтаксис зіставний*, *синтаксис конструктивний*, *синтаксис логіко-граматичний*, *синтаксис номінативний*, *синтаксис синтагматичний*, *синтаксис функційний* (ССЛПТ 3, с. 277, 278).

V зона вміщує дослідницькі коментарі щодо тенденцій розвитку форми й семантики аналізованого терміна:

У другій зоні представлено *синтаксис* (*сунтаѯіс*) як складник граматики поряд з орфографією, етимологією та просодією. У перших слов'янських граматиках зафіксовано фонетичну варіантність *сунтаѯіс* / *сунтаѯісъ*; *сунтаѯіс* і *сунтаѯи(с)*. Про конкуренцію питомого й запозиченого свідчить вживання термінів *сочиненїє* і *сунтаѯіс* / *сунтаѯісъ* / *сунтаѯи(с)*. Контексти вживань ілюструють розвиток теорії синтаксичних відношень.

У третій зоні широко представлена варіантність. У джерелах XIX ст. переважають російськомовні варіанти: *сочиненіе*, *сочиненія*, *словосочиненіе*, *словосочиненье*, *словосочиненьє*, також засвідчено вплив польської мови – *складніе*, *скла́дня*. У працях першої половини XX ст. функціонують номінації грецького походження: *синтаксисъ*, *синтаксис, сінтаксіс, синтакса,* а також польського з наголосом на останньому складі: *складня́*. Отже, творення терміна супроводжував уплив російської, польської та грецької мов. З огляду на назву *синтакса* відзначимо прагнення граматистів надати грецькій номінації українського характеру та посилення інтересу до власних надбань. Історія номінацій відображає пріоритети мовознавців у виборі того чи того терміна. Контексти терміновживання показують різне розуміння природи номінованого поняття, а також розширення семантики, що призводить до зростання кількості похідних термінів. Зокрема, від терміна *синтаксис* утворено номінації на позначення напряму досліджень та підрозділу відповідно до центральної синтаксичної одиниці.

Матеріали паспортів термінів дають можливість укласти статті до історичного словника мовознавчих термінів української мови, який постане вичерпним довідником не лише з історії зазначеної термінології, а й із історії української наукової мови загалом. Подаємо зразок такої статті:

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Граматика – у старослов'янській мові, з якої термін увійшов до давньоруської, засвідчено у формі *граматикиѣ*. Походить із грецьк. *γραμματική* – «граматичне (мистецтво), учення про письмо і читання, граматика», в якому слово *γραμματική* є формою жіночого роду однини від прикметника *γραμματικός*» пов'язаний з читанням і письмом», похідного від *γράμμα*» літера» (ЕСУМ І, с. 582–583). Перша фіксація – в «Житії Феодосія Печерського»: «изволи... дати сѧ на оучениѥ бѫ̃ствьныхъ книгъ. ѥдиномоу ѡтоучитель ѩко же и створи. и въскорѣ извыче всѣ *граматикиѣ* и ѧко же всѣмъ чюдити сѧ о премудрости и разоумѣ дѣтища. и оскорѣмь ѥго оучении» [6, с. 11–12]; у Житії Костянтина (Кирила) Філософа (XV ст.) *грамотикиѣ* (СРЯ XI–XVII (4), с. 118–119]. В Україні вперше вжито в Букварі Івана Федорова (*граматикїѣ*) в 1574 році [4, с. 493–494], у другому виданні – *грамматика*. Уживався на ознаку букв алфавіту, письма, творів; у XVI ст. – підручник для початкового навчання грамоти, з нього утворено українську народну назву букваря – *граматка*. Пізніше *граматикою* називали стислі мовні та літературні коментарі до стародавніх текстів, граматичну класифікацію слів, орфографію, синоніміку, орфоепію, деякі розділи філософії та літературознавства. Мелетій Смотрицький визначав такі складники граматики: орфографія, етимологія, синтаксис і просодія, тобто правила віршування (Смотрицький 1619). У другій половині XIX ст. замість запозичення запропоновано терміни *мовниця* (Левченко 1861) та *письменниця* (Єфименко 1862), які не прищепилися в українській мові. Розуміння граматики як науки, що навчає правильно писати й правильно говорити певною мовою, тривало до другої половини XIX ст. Традиція виокремлювати в складі граматики фонетику зберігалася в мовознавстві тривалий час – від часу появи перших граматик до середини XX ст. У наш час – 1. Будова мови, тобто система морфологічних одиниць, категорій і форм, синтаксичних одиниць і категорій, словотвірних одиниць і способів словотворення. 2. Розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови (Вихованець 2007, с. 113). Сучасна граматика об'єднує дві лінгвістичні дисципліни – морфологію та синтаксис (до середини XX ст. до граматики залучали й словотвір, а празька школа виділяла в граматиці всі підсистеми мови, крім фонологічної) (Селіванова 2006, с. 101).

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

У підсумку зазначимо, що запропонований у цій статті спосіб фіксації історії терміна може бути використаний у вивченні історичної ретроспективи будь-якої галузевої терміносистеми.

1. *Вашуленко М. С.* Буквар / М. С. Вашуленко, В. В. Німчук // Українська мова. Енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін]. – [3-тє вид., зі змінами і доп.] – Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 59–60.

2. *Ісаєвич Я. Д.* Літературна спадщина Івана Федорова / Я. Д. Ісаєвич. – Львів : Вища школа; Вид-во при Львів. ун-ті, 1989. – 191 с.

3. *Кузьминова Е. А.* Буквари церковнославянского языка [Электронный ресурс] / Е. А. Кузьминова // Православная энциклопедия. – Режим доступа : http//www.pravenc.ru/text/153609.html. – Дата обращения 21.01.2015.

4. *Лесюк М.* Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині : монографія / Микола Лесюк. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. – 732 .

5. *Лукьяненко В. И.* Переиздания первопечатной Азбуки Ивана Федорова / В. И. Лукьяненко // Книгопечатание и книжные собрания в России до середины XIX века : сб. науч. тр. – Ленинград : БАН, 1979 – 171 с.

6. *Німчук В. В.* Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. / В. В. Німчук. – Київ : Наукова думка, 1985. – 222 с.

7. Перший східнослов'янський буквар [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ebk.net.ua/Book/synopsis/pershodrukar-ivan-fedorov-i-vynyknennya-drukarstva-na-ukrayini/pershyy-skhidnoslovyanskyy-bukvar.htm. – Дата звернення 26.01.2015.

8. *Mounin G.* Introduktion au probleme terminologique // Dictionare de la linguistigue. – Paris, 1974. – P. 15–16.

Список скорочень

Букв. 1971 – Букварь для шкôл народныхъ въ австрийской державѣ. – Ленинград, 1971.

Булаховський 1958 – Булаховський Л. А. Основні синтаксичні поняття в застосуванні до простого речення / Л. А. Булаховський. – Київ : Радянська школа, 1958. – 23 с.

Верхратський 1902 – Верхратський І. Про говор галицьких лемків. – Львів, 1902.

Вихованець 1993 – Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис / І. Р. Вихованець. – Київ : Либідь, 1993. – 368 с.

Вихованець 2005 – Вихованець І. Студії про українські відмінки: термінологічний аспект / І. Вихованець // Українська мова. – 2005. – № 4. – С. 3–7.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Вихованець 2007 – Вихованець І. Р. Граматика // Українська мова. Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 113–116.

ГОСЛТ – Ганич Д. С. Словник лінгвістичних термінів / Д. С. Ганич, І. С. Олійник. – Київ : Вища школа, 1985. – 360 с.

Гарайда 1941 – Гарайда І. Грамматика руського языка / І. Гарайда. – Унгварь : Выданя Подкарпатского Общества Наукъ, 1941. – 146 с.

Головацький 1849 – Головацький Я. Грамматика Руского Языка / складена Яковом Головацьким. – Львов, 1849. – 226 с.

Горецький 1929 – Горецький П. Й. Українська мова : практично-теоретичний курс / П. Й. Горецький, І. Шаля. – Київ : Книгоспілка, 1929. – 336 с.

Граматика 1638 – Hrammatiki ili pismennica jazyka slovenskaho. – Kremjanets, 1638. – Herausgegeben and eingeleitet von Olexa Horbatsch. – Frankfurt Am Main : Kubon end Sagner, Munchen, 1977. – 140 S.

Гуйванюк 1999 – Гуйванюк Н. В. Синтаксис сучасної української мови: Схеми і таблиці : навч. посібник / Н. В. Гуйванюк [та ін] ; Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 1999. – 104 с.

ГТП 1917 – Граматична термінологія і правопись, ухвалені Комісією мови при Українському т-ві шкільної освіти в Києві. – Київ : Друк. Укр. Центр. ради, 1917. – 18 (2) с.

Дячан 1865 – Дячан П. М. Методична граматика языка малоруського / П. М. Дячан. – Львів : Ставропіг. ін.-т., 1865. – 142 с.

ЕСУМ І – Етимологічний словник української мови. – Т. 1 (А–Г). – Київ : Наукова думка, 1982. – 631 с.

Єрмоленко 2001 – Єрмоленко С. Я. та ін. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. – Київ : Либідь, 2001. – 222 с.

Жуківський 1848 – Возняк 1911 – Возняк М. С. Галицькі граматики української мови першої половини XIX століття / М. С. Возняк. – Львів, 1911. – 340 с.

Загнітко 2011 – Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П Загнітко. – Донецьк : ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.

Залозний 1917 – Залозний П. Ф. Коротка граматика української мови / П. Ф. Залозний. – Ч. ІІ : Синтаксис. – Київ : Друк. 1-ої Київської Друкарської Спілки. – 1917. – 90 с.

Зизаній 1596 – Зизаній Л. Граматіка словенска / Л. Зизаній. – Вільно, 1596. – 180 с. (Факс. перевид. Київ : Наук. думка, 1980, підгот. В. В. Німчука).

Єфименко1862 – Єфименко П. По поводу замѣтки г. Левченко // Основа. – 1862. – Кн. 8.

Каганович 1935 – Каганович Н. А. Граматика української мови / Н. А. Каганович. – Київ : Радянська школа, 1935. – Ч. ІІ : Синтаксис / [упоряд. : Н. А. Каганович, Г. В. Шевельов]. – 1935. – 158 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Кислиця, Шерех 1947 – Кислиця Д. Граматика української мови : посібник для гімназії / Д. Кислиця, Ю. Шерех. – Ч. ІІ : Синтакса. – Мюнхен : Українська трибуна, 1947. – 86 с.

Коцовський 1912 – Коцовський В. І. Методична граматика руської мови для IV кляси шкіл 5- і 6-клясових / В. І. Коцовський, І. М. Огоновський. – Львів : Накладня вид-ва шкільних книжок, 1912. – 98 с.

Крымскій 1907 – Крымскій А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семінарій Приднѣпровья / А. Крымскій – Москва : Типографія Вяч. Ал. Гатцукъ, 1907. – Т. ІІ. – Вып. 1 (уроки I–V). – 144 с.

КРСЛТ 1957 – Кротевич Є. В. Словник лінгвістичних термінів / Є. В. Кротевич, Н. С. Родзевич – Київ : Вид-во АН Української РСР, 1957. – 235 с.

Левицький 1918 – Левицький М. П. Українська граматика для самонавчання / М. П. Левицький. – Ромни : Молодик, 1918. – 159 с.

Левченко 1861 – Левченко М. Замѣтки о русинской терминологіи // Основа. – 1861. – Кн. 7. – С. 180–186.

Наськi гр. – Наськi граматки // Основа. – 1862. – Кн. 1.

Нечуй-Левицький 1914 – Нечуй-Левицький І. С. Граматика української мови / І. С. Нечуй-Левицький. – Київ : Друкарня І. І. Чоколова, 1914. – Ч. ІІ. – 94 с.

Огієнко 1908 – Огієнко І. Українська граматична термінольоґія : Історичний словник української граматичної термінольоґії з передмовою про історію розвитку її / І. Огієнко. – Київ : Друкарня 1-ї Київської друк. спілки, 1908. – 79 с.

Огоновскій 1889 – Огоновскій О. Граматика руского языка для шкôлъ середнихъ / О. Огоновскій. – Львôв, 1889. – 288 с.

Осадца 1876 – Осадца М. Граматика руського языка / М. Осадца. – Львів : Ставропіг. ін-т, 1876. – 238 с.

Оупражненія… 1863 – Оупражненія граматичніи // Руска языкоучебна читанка. – Вѣдень, 1863.

Охримович 1900 – Охримович В. Про наголос в українсько-російській мові // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1900. – Кн. 1.

Павловский 1818 – Павловский А. Грамматика малороссийского наречия или Грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чисто российского языка. – Санкт-Петербург, 1818. – 114 с.

Партыцкїй 1873 – Граматика ѣзыка руского для оужитку въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ / напис. Ом. Партыцкїй. – Оу Львовѣ, 1873. – 176 с.

Плющ 2004 – Плющ М. Я. Граматика української мови в таблицях / М. Я. Плющ, Н. Г. Грипас. – Київ : Вища школа, 2004. – 167 с.

Покажчик 1985 – В. В. Німчук Покажчик давніх слов'янських філологічних термінів / В. В. Німчук // Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. / В. В. Німчук. – Київ : Наукова думка, 1985. – С. 215–222.

Руська… 1904 – Руська правопись зі словарцем. – Львів, 1904.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Селіванова 2006 – Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. – Полтава ; Київ : Довкілля, 2006. – 716 с.

Слугоцький 1848 – Возняк 1911 – Возняк М. С. Галицькі граматики української мови першої половини XIX століття / М. С. Возняк. – Львів, 1911. – 340 с.

Смаль-Стоцький 1893 – Смаль-Стоцький С. Й. Руска граматика / С. Й. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – Львів : З друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1893. – 182 с.

Смотрицький 1619 – Смотрицький М. Грамматіки Славенския правилное Сунтаґма / М. Смотрицький. – Єв'є, 1619 (тип. Веленского братства). – 492 с. (Факс. перевид. Київ : Наук. думка, 1979, підгот. В. В. Німчука).

СМУ 1918 – Дубровський В. Словник московсько-український / В. Дубровський. – Київ, 1918. – 542 с.

СРЯ XI–XVII (4) – Словарь русского языка XI–XVII вв. – Вып. 4 (Г–Д). – Москва : Наука, 1977. – 403 с.

ССЛПТ 3 – Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : [у 4 т.] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – Т. 3: П–С. – 2012. – 424 с.

СУМС 2013 – Сучасна українська мова: Синтаксис : підручник / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін. ; [за ред. А. К. Мойсієнка] ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ : Знання, 2013. – 238 с.

Тимченко 1918 – Тимченко Є. Українська граматика (для III і IV кляси шкіл середніх) / Є. Тимченко. – Київ : Криниця, 1918. – 146 с.

Тимченко 1897, 1899 – Тимченко Е. Русско-малороссійскій словарь. – Київ, 1897. – Т. I ; 1899. – Т. II.

Сл. Ум. – Уманець М., Спілка А. Словарь росийсько-український, т. I.: А–Київ, т. II: Л–П. Львів, 1893 і 1895, т. I – ст. 318, т. II – ст. 286 + IV.

УМЕ 2007 – Українська мова. Енциклопедія. – Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. – 2007. – 853 с.

УМЕМ 2011– Українська мова. Енциклопедія / за ред. І. В. Муромцева. – Київ : Майстер-клас, 2011. – 400 с.

Шашкевичъ 1865 – Шашкевичъ Г. Мала грамматика языка руского основана на подставе читанок для III и IV отряду школ головных в Царстве Аустрии употребляемых яко допомочна книга для учителев и препарандов / Г. Шашкевичъ. – В Ведни : Накладом сочинителя, 1865. – 235 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Людмила Халіновська

(Київ)

АВІАЦІЙНА ТЕРМІНОГРАФІЯ: РЕТРОСПЕКЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У дослідженні здійснено спробу опису авіаційної лексики у словниках (загальномовних та термінологічних) різних часових проміжків на тлі зародження та становлення авіаційної галузі на вітчизняних теренах.

An attempt to describe the aviation vocabulary in the dictionaries (general linguistic and terminological ones) of various time intervals in the context of the Ukrainian aviation industry origin and development is realized in the investigation.

Інтенсивний розвиток технічних, природничих і суспільних наук на початку XXI ст. в контексті прогресивного розвитку терміносистем викликав реструктуризацію термінопростору української мови, що зумовило потребу якісного опрацювання та кодифікації термінологічних одиниць, їхньої адаптації до сучасних вимог термінотворення. Активний розвиток науки й технології у сфері авіації, виклики сьогодення та військово-економічна ситуація в державі, постійне утворення і залучення нових термінів спричинюють збільшення термінологічного корпусу української авіаційної термінології, яка є системою спеціальних назв широкого кола наукових дисциплін (аеростатики, аеродинаміки, механіки, техніки та ін.), тісно пов'язаних зі стрімким поступом світової науково-технічної думки. На сучасному етапі розвитку науки й техніки Україна – серед дев'яти країн, які мають замкнутий технологічний цикл створення і виробництва авіатехніки – від проектування до запуску в серійне виробництво під своїми власними брендами – та посідає сьоме місце за виробничим потенціалом.

Формування авіації як галузі становить відносно незначний відтинок часу – приблизно сто років. На теренах України заро-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

дження нового напрямку – теорії пересування в повітряному просторі – припадає на кінець XVIII – початок XIX ст. Усе це спричинило появу понять, які потребували номінації та подальшої лексикографічної фіксації. У словниках з'являються нові терміноелементи як основа для творення похідних термінів на позначення різних понять і предметів новоствореної галузі, зокрема ***аеро***-, ***авіа***-, ***птер***-, ***страто***- та ін.

Сформувавшись, термінологічна система поступово ставала складником самої мови, її внутрішнім надбанням. Питання впорядкування термінів у сфері кожного фаху набуло особливого значення. Серед основних чинників, які обґрунтували виникнення значної кількості нових понять і термінів на їх позначення, назвемо: а) появу нових технологій, які сприяли швидкому становленню й подальшому розвитку авіації як галузі, – одночасне формування авіації цивільної (транспортні та пасажирські перевезення) і військової (участь у бойових діях); б) боротьбу за українську державність на початку XX ст. Як зазначає А. Харук, в українському війську початку XX ст. «існували нові роди зброї, покликані до життя Першою світовою війною, серед них помітне місце належало військово-повітряним силам. Військово-повітряні (авіаційні та повітроплавні) формування були наявні в структурі Українських збройних сил на всіх етапах національно-визвольної боротьби цього періоду і брали в ній посильну участь» [14, с. 2]. У цей час закладалися основи української авіаційної термінології. В українській мові з'являються невідомі до того назви: ***аеродром***, ***аеродинаміка***, ***аеросполучення***, ***аеропошта*** та ін.

На початку XX ст. співробітники Інституту української наукової мови ВУАН видали низку перекладних словників, що сприяло пришвидшенню розвитку українських галузевих термінологій. Підхід до термінотворення був різний, нерідко спостерігаємо пуристичні тенденції і, паралельно з ними, максимальну орієнтацію на запозичення, що підтверджують матеріали виданих упродовж означеного періоду словників І. Шелудька, В. Дубровського, Г. Сабалдиря, З. Пиптенка, П. і П. Терпилів тощо, у яких до іншомовних слів добиралися народні назви, наприклад: *авиационный* – ***літальний*** (***авіаційний***); *авиация* – ***літання*** (***авіація***); *аеростат* – ***летюча куля***; *самолетъ* – ***самоліт*** (***порон***); *воздухоплавание* – ***літання*** та ін.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Діяльність Інституту української наукової мови (хронологічно збігається з періодом «українізації» радянської України) справедливо називають «золотим десятиріччям» у розвитку української галузевої термінології [2]. Уперше в історії української мови термінологія розвивалася за визначеним планом, за державної підтримки. Упродовж 1921–1933 років, за даними Г. Наконечної, побачило світ близько 40 словників, що сприяло розвиткові національної науково-технічної термінології [6]. Серед найвідоміших, які містять авіаційну лексику, варто зазначити «Словник московсько-український» В. Дубровського (1918), «Словник чужих слів, що вживаються в українській мові» З. Пиптенка (1918), «Русско-украинскій словарь» Б. Степаненка (1918), «Словник російсько-український» П. і П. Терпилів (1918), «Практичний російсько-український словник для військових» (1924), «Словник технічної термінології» М. і Л. Дарморосів (1926), «Російсько-український словник для військових» С. та О. Якубських (1928) та «Російсько-український словник технічної термінології (проект)» І. Шелудька й Т. Садовського (1928), «Правописний словник та правила правопису й розділових знаків» Г. Сабалдиря (1930), «Словник технічної термінології. Мірництво (проект)» Ю. Трихвиліва та І. Зубкова (1930) та інші, більшість з них була проектами.

Якщо в зазначених вище словниках авіаційна термінологія траплялася здебільшого спорадично, то надалі кількість такої лексики збільшується переважно завдяки іншомовним словам. Наприклад, «Практичний російсько-український словник для військових» містить такі терміни: *віраж* [7, с. 22], *літун* (*пілот*, *авіатор*) [7, с. 66], *нюрв'юри* [7, с. 83], *піке* [7, с. 101], *ф'юзиляж* [7, с. 161] та низку інших. Переважна більшість наведених термінів має ремарку *ав.* (авіація), що свідчить про їхнє закріплення й уніфікацію в авіаційній терміносистемі. Динаміка збільшення кількості авіаційних термінів спостережена нами і в «Російсько-українському словнику військової термінології» С. та О. Якубських, у якому, крім зазначених вище термінів, зафіксовані й такі: *напрям льоту* [9, с. 81], *літний апарат* [9, с. 83], *фігурний політ* [9, с. 203], *штурмовий літак* [9, с. 213] тощо; до реєстрових слів подані терміни-словосполучення, наприклад: ***Вираж*** *– віраж, -жу*; ***В.*** *вертикальный – прямови́сний вира́ж* [9, с. 29], що відбивають родо-видову диференціацію термінів.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Особливої уваги заслуговує російсько-український «Словник транспортової термінології», виданий у Києві 1932 року. Відмінною рисою цієї лексикографічної праці, як зазначено в передмові, є її вузька спеціалізація. «Головний налад словника, як термінологічного, подати термінологію, але це не виключає того, що в ньому є слова загальномовні, то більше, що тяжко провести певну межу поміж терміном та загальновживаним словом. Проте, майже до всіх цих слів у дужках подано пояснення, що обґрунтовує їхнє термінологічне застосування у словнику» [11, с. VI]. Серед термінів, що позначають транспортну галузь, є й авіаційна лексика, зокрема ***аеродина́міка***, ***авіорушій***, ***пілота́ж*** [11, с. 127].

Завдяки активному розвиткові авіаційної галузі, авіаційна термінологія цього періоду активно поповнюється іншомовною та автохтонною лексикою, яку фіксують лексикографічні праці, фахова та науково-популярна література. Галузеві терміни ставали широковідомими завдяки пресі, радіо, які певною мірою відбивали процес утворення номінативних одиниць. У цей час словники вже містять не окремі (ключові) лексеми, що належать до авіаційної термінології (часто утворені стихійно і не апробовані в українській загальнотехнічній терміносистемі), а значні масиви авіаційних термінів, з чіткою дефініцією та родо-видовою диференціацією, на відміну від термінів, зафіксованих у словниках початку XX ст.

Наприкінці 30-х – на початку 40-х років XX ст. певні суспільно-політичні чинники (передвоєнна криза та Друга світова війна) призвели до скорочення, а потім і припинення лексикографічної діяльності на теренах Української РСР. Відбувся тимчасовий спад у розвитку української термінології і термінографії загалом й авіаційної зокрема. На думку Л. Масенко, «нищівних ударів зазнала школа термінознавства, яка склалась у попередній період, після фізичної розправи з мовознавцями, які встигли укласти десятки термінологічних словників, проведення 1933 року "викорінення, знищення націоналістичного коріння на мовному фронті" цілковито змінило засади творення терміносистем» [5, с. 12]. Окрема негативна роль у призупиненні подальшої термінологічної та термінографічної роботи належить «репресивним» «Термінологічним бюлетеням», серед яких: «Математичний термінологічний бюлетень» (Київ, 1934 р.), «Виробничий термінологічний бюлетень» (Київ, 1935 р.) та «Фізичний термінологіч-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ний бюлетень» (Київ, 1935 р.). Л. Масенко зазначає, що «в такий спосіб було репресовано всю термінологічну лексику, створену на україномовній базі» [5, с. 15].

Зважаючи на це, особливої уваги заслуговують словники авіаційної термінології, видані поза межами України. Як зауважує І. Ключковська, лише «симбіоз українських здобутків з материкової України та її діаспори в різних галузях створить цілісну і повну картину, ця теза стосується різних аспектів діяльності, в тому числі й науки, а мовознавства та термінотворення зокрема» [4]. На переконання дослідниці, критичний стан термінологічної справи в УРСР спричинив потребу вивчення, розроблення й опрацювання термінології в еміграції. Авторка зазначає, що головним центром із середини 30-х років XX ст. стає Берлін, зокрема словниковий відділ Українського наукового інституту, який, починаючи з 1936 року, систематично збирає й опрацьовує лексичний матеріал для великого словника української мови та видає серію лексикографічних праць, переважно перекладних: «Німецький та український військовий словник / Deutsches und ukrainisches militarischewörterbuch» (у 2 частинах; 40 000 слів) (НУВС) й «Німецький та український летунський словник / Deutsches und ukrainisches Fliegewörterbuch» (близько 20 000 слів) [3] Івана Ільницького-Занковича. На глибоке переконання автора передмови до «Німецького та українського летунського словника» Я.-Б. Рудницького, І. Ільницький-Занкович не був випадковою людиною у галузі словникарства, пройшовши технічно-лексикологічний вишкіл у мовній комісії в м. Йозефові, був «людиною військовою, обізнаною з модерною воєнною технікою та відповідною літературою з одного боку, а з другого ж боку, як пильний стежач за розвитком української літературної мови» [3, с. 3]. Я.-Б. Рудницький звертає увагу на те, що словник І. Ільницького-Занковича «не нормативний, академічний, а практично – підручна книжка для всіх, хто цікавиться військовою справою» [3, с. 6], зазначаючи, що «автор допускав у праці українізацію чужих слів». Приміром, знаходимо в нього: ***літак*** на місці *аероплана*; ***водолітак*** замість *гідропляна* чи *гідролітака*; ***летівню*** замість *ангара* [3, с. 6].

Значна кількість аналізованих термінів у словнику І. Ільницького-Занковича утворена калькуванням за допомогою автохтонних компонентів: ***водо****літак*, ***повітро****лінія*, ***багато****крил*. На

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

думку Я.-Б. Рудницького, «у висліді дістає українська лексикографія перший летунський словник такий, що його могла б нам позавидувати неодна [правопис автора. – *Л. Х.*] слов'янська, хоч би й державна нація. Коли ж узяти під увагу високий, чи краще передовий сьогодні в світі стан німецької летунської техніки, то треба радіти, що цей словник українсько-німецький та німецько-український» [3, с. 7].

Лексикографічні праці, створені у діаспорі, стали значним внеском у становлення української авіаційної термінології. Уперше було створено вузькофаховий авіаційний словник, який містив значний масив термінів, утворених на власномовному ґрунті (здебільшого вдало замінюючи запозичення). Лексикографічна (термінологічна) робота в еміграції під час воєнного періоду не припинялася, сприяючи подальшому розвитку словникарства й термінографії в Україні.

Поступовим відродженням української лексикографії характеризуються 50-ті роки XX ст. «Враховуючи гостру необхідність створення російсько-українських і українсько-російських термінологічних словників з найважливіших галузей знання, Президія Академії наук Української РСР створила спеціальну Словникову комісію під головуванням академіка АН УРСР Й. З. Штокала», – зазначено в передмові одного зі словників, що їх видала Словникова комісія [10, с. 5]. Завдання комісії полягало у визначенні основних принципів складання словників, організації авторських колективів, доборі спеціалістів-редакторів, а також у пильному контролі за їх працею й затвердженні словників до друку.

Стрімкий розвиток знань і технологій після Другої світової війни зумовив потребу в укладанні нових словників (загальномовних і галузевих), які б містили нормативну для свого часу авіаційну термінологію. У цей період видано низку словників різних типів і призначення, для яких характерні зміни лексичного наповнення, динамічні процеси в тематичних групах, наявних у досліджуваних лексикографічних працях.

Серед лексикографічних праць багатством лексичного матеріалу вирізняється «Словник української мови» в 11-ти томах – «перший в історії української лексикографії словник тлумачного типу», який охоплює великий і різноманітний щодо походження, функціонування і стилістичного використання лексико-фразео-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

логічний матеріал [12, с. VII]. Цінність словника полягає в тому, що більшість термінів (серед них й авіаційні) тлумачиться вперше, оскільки майже всі попередні лексикографічні праці були перекладними (дво- і багатомовні).

Нові мовно-ідеологічні концепції в житті українського суспільства (здобуття Україною незалежності, конституційне закріплення за українською мовою статусу державної й подальші державотворчі процеси) сприяли активізації на початку 90-х років XX ст. словникарської роботи, появі різних за обсягом, призначенням і типом лексикографічних праць. Серед них – галузевий «Російсько-український військовий словник» (1992 р., за ред. О. О. Лісної), який хоч і невеликий за обсягом (80 с.), однак містить значну кількість не засвідченої раніше авіаційної лексики. Наприкінці XX ст. спостерігаємо тенденцію до відродження термінів, що функціонували у 20–30-х роках XX ст. Наприклад, «Російсько-український словник для військовиків» А. Бурячка, М. Демського та Б. Якимовича [1], покликаний «задовольнити потреби мовленнєвої практики українських військовиків від рядовика починаючи та генералом закінчуючи. Пропонований словник охоплює основну, найуживанішу у військовій сфері лексику і стійкі словосполуки» [1, с. 5]. Лексикографічна праця містить 10 900 реєстрових слів і 20 700 стійких термінів-словосполучень. Паралельно з термінами, які мають у своєму складі міжнародні терміноелементи (*авіабаза* (*летунська база*), *авіадесант* (*летунський десант*) та ін.), наявні лексеми, утворені на власномовному ґрунті: *літаконосій*, *летунсько-технічний* тощо.

Наприкінці 90-х років XX ст. вийшов друком «Російсько-український словник з авіаційної та ракетно-космічної техніки» (далі – РУСАРКТ), у якому представлене одне з найповніших зібрань авіаційних термінів. Словник містить всі основні терміни-однослови і терміни-словосполучення (з різних підрозділів (сфер) авіації, ракетобудування і космічної техніки, а також терміни з аеродинаміки, термодинаміки та суміжних наукових галузей, які стосуються безпосередньо авіаційної та ракетно-космічної техніки). РУСАРКТ став першою наприкінці 90-х років XX ст. вузькогалузевою фаховою працею, у якій українська авіатермінологія посіла чільне місце (поруч з ракетно-космічною).

У 1997 році побачив світ тримовний словник-посібник «Російсько-українсько-англійська авіаційна термінологія» Д. Бабейчу-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ка, у якому засвідчено близько чотирьох тисяч широковживаних українських, російських й англійських термінів, використовуваних у міжнародній авіації під час обслуговування руху літальних апаратів у повітряному просторі. Посібник створений на основі «Збірника термінів ІКАО», виданого 1986 року в Монреалі; його автори намагались упорядкувати українську науково-технічну термінологію та ставили за мету закріпити чинні нормативні терміни в науковій та навчальній літературі.

Автори «Російсько-українського авіаційного словника» (1997 р., за ред. Г. Кривова) акцентують свою увагу на термінології авіабудування (розроблення, проектування, виготовлення та експлуатація виробів авіаційної і ракетної техніки). У словнику засвідчені терміни сучасних технологій загального і спеціального машинобудування та суміжних виробництв, дотичних до створення літальних апаратів.

На сучасному етапі українська авіаційна термінологія якнайповніше представлена у двотомному «Російсько-українському словнику авіаційних термінів» (РУСАТ) за загальною редакцією В. Бабака, який засвідчив близько 80 000 авіаційних термінів-однослів і термінів-словосполучень з усіх розділів теорії та практики цивільної авіації, а також із суміжних і пов'язаних з ними галузей науки й техніки. У цьому словнику вперше в українській термінографії зібрано і впорядковано в окремому галузевому двотомному виданні терміни цивільної авіації. Його автори зазначають: «Словник побудований за гніздовим принципом із урахуванням структурних особливостей терміносистеми, <…> адже лексика на позначення авіаційної техніки має свою виразну специфіку – це, як правило, багатокомпонентні, номінативні словосполучення, функціонально спеціалізовані, постійно відтворювані, із закріпленими за ними значеннями, які зрозумілі й інформативні для фахівців даної галузі» [8, с. 6]. Представлений матеріал засвідчує подальше зростання та структурування українських авіаційних термінів у фахових словниках.

У перше десятиліття XXI ст. відбувається подальше поповнення авіаційної термінології новими термінами. Авіаційні неологізми активно фіксують словники нових слів, серед яких – «Нові слова та значення. Словник» (укладачі Л. Туровська і Л. Василькова), де представлена новітня авіаційна лексика, наприклад, ***аеробус***, ***авіашоу***.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Важливе місце серед лексикографічних праць посідають тлумачні словники авіаційних термінів, наприклад, «Тлумачний словник авіаційних термінів» [13], у якому вперше подано дефініції термінів, відомості про їх наголошення, вживання, словозміну, короткі етимологічні довідки та, принагідно, тлумачення загальнонаукових і загальнотехнічних термінів, якщо вони вжиті як складники авіаційного багатокомпонентного терміна [13, с. 5]. До тлумачно-перекладних належить і «Російсько-український авіаційний військовий словник» (Київ, 2016 р., у 2 т.; укладачі М. Ватан, О. Водчиць, Ю. Добровольський та ін.; за ред. М. Кулика), який є першою тлумачно-перекладною працею у фаховій сфері військової авіації; укладачі словника намагалися заповнити лакуну, що виникла в українській авіаційній термінології – майже повна відсутність тлумачних словників у цій галузі, особливо навчальних посібників для студентів вищої школи, – спробою зібрати й упорядкувати найуживанішу та найпоширенішу авіаційну військову термінологію. Усебічне охоплення лексем, у тому числі таких, що відбивають новітні здобутки науки, дозволяє виокремити цю працю з-поміж множини перекладних галузевих словників і передбачити її цінність та затребуваність серед студентської спільноти й наукової громадськості.

Серед перекладної лексикографії на окремій сходинці перебувають словники, укладені науковцями Національного авіаційного університету, особливість яких полягає в цільовій аудиторії і призначенні – для студентів й аспірантів галузевих (авіаційних) вищих шкіл. Навчальна лексикографія представлена «Англійсько-українським словником авіаційних термінів» (Київ, 2009 р., 280 с.; уклад. Р. Гільченко), що вміщує близько 24 000 термінів і термінологічних словосполучень фахової мови авіації, а також певну кількість професіоналізмів та жаргонізмів, поширених серед фахівців цивільної й військової авіації. Джерелами фактичного матеріалу для словника були перекладні й іншомовні тлумачні політехнічні словники, збірники термінів ІКАО, словники з авіації, космонавтики, ракетобудування, електротехніки і військової справи та результати систематизації досвіду носіїв мови, професійна діяльність яких пов'язана з експлуатацією авіаційної техніки. До цієї групи відносимо і «Тематичний словник авіаційної термінології (англійська, українська, російська мови)» (Київ,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

2013 р. 716 с.; автори О. Акмалдінова, Ю. Авер'янова, Л. Будко та ін.). Оформлення термінологічного корпусу словника виконане за алфавітно-тематичним принципом, оскільки це полегшує систематизацію матеріалу, створює можливість для повторення, контролю та закріплення лексики, сприяє зручності користування словником як довідником з окремих тем.

Авіаційні терміни, представлені в аналізованих словниках, сприятимуть унормуванню національної галузевої термінології, адже одним з головних завдань сучасного лексикографа є прагнення до нормалізації термінології, узгодження нововведень з нормативними документами, послідовного усунення помилок, зумовлених неминучими елементами стихійності в період розбудови терміносистеми. І впорядковування слововживання, і побудова терміносистем – це свідомо спрямовані процеси, що є протилежністю стихійного розвитку слів. Навіть ретельно укладені словники задовольняють спеціалістів лише частково й ненадовго через необхідність частих переглядів та осучаснення словника. Для належного виконання завдань спеціальної лексикографії необхідний високий рівень координації та співробітництва. Цінність вузькоспеціальних словників у тому, що вони сконцентровані на фрагментах термінологій і дають додаткову інформацію до загальних словників.

---

1. *Бурячок А.*, *Демський М.* Російсько-український словник для військовиків / А. Бурячок, М. Демський. – Київ ; Львів : Варта, 1995. – 384 с.

2. *Вовк А.* Наукова мова і політика: 55 років української термінології в УРСР / А. Вовк // Сучасність. – 1979. – Ч. VII. – С. 88–100.

3. *Ільницький-Занкович І.* Німецький та український летунський словник = Deutsches und ukrainisches Fliegewörterbuch / І. Ільницький-Занкович. – Берлін : Вид-во Бернард і Грефе, 1939.

4. *Ключковська І.* Роль діаспори у творенні української термінології [Електронний ресурс] / Ірина Ключковська // Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою. – 2010. – 11 березня. – Режим доступу : http://www.miok.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=182%3A2010-03-11-12-09-12&catid=26%3A201003120852 43&Itemid=47.

5. *Масенко Л.* Мовна політика в УРСР: історія лінгвоциду // Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / [упоряд.: Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька; за ред. Л. Масенко]. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2005.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

6. *Наконечна Г.* Українська науково-технічна термінологія: історія і сьогодення : [монографія] / Г. Наконечна. – Львів : Кальварія, 1999. – 110 с.

7. Практичний російсько-український словник для військових. – Харків : Друкарня ВУЦВКу, 1924.

8. Російсько-український словник авіаційних термінів : у 2 т. / [за ред. В. П. Бабака]. – Київ : Техніка, 2004. – Т. І.

9. Російсько-український словник військової термінології / [упоряд. С. та О. Якубські]. – Київ : Державне видавництво України, 1928.

10. Російсько-український хімічний словник / [уклад. Є. Ф. Некряч, Ю. П. Назаренко, В. П. Чернецький]. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1959.

11. Словник транспортової термінології (проєкт) / [за ред. О. Ізюмова]. – Київ : УРЕ, 1932.

12. Словник української мови : в 11 т. / [голов. ред. І. К. Білодід (голова) та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1970. – Т. І.

13. Тлумачний словник авіаційних термінів / [уклад. Л. Ф. Верхулевська, С. С. Кіраль, М. В. Луцюк та ін. ; за заг. ред. М. С. Кулика]. – Київ : НАУ, 2007. – 100 с.

14. *Харук А.* Крила України: Військово-повітряні сили України, 1917–1920 рр. / Андрій Харук. – Київ : Темпора, 2009.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Круглий стіл «Дослідження історії української мови в науковому доробку Василя Німчука»

Петро Білоусенко

(Київ)

ДЕРИВАТОЛОГІЧНІ СТУДІЇ ВАСИЛЯ НІМЧУКА

Стаття є спробою осмислення наукової спадщини в галузі дериватології видатного українського мовознавця доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії наук України Василя Васильовича Німчука. Описано здобутки дослідника у вивченні словотворення різних частин мови на діалектному рівні. Показано надбання вченого в теорії словотворення. Проаналізовано історико-дериватологічні дослідження професора, його прагнення накреслити подальші шляхи розвитку української дериватології.

The article is an attempt to comprehend Vasyl Nimchuk scientific heritage in the field of derivatology. V. Nimchuk is an outstanding Ukrainian linguist, Doctor of Philology, Professor, Correspondent Member of the National Academy of Sciences of Ukraine. The researcher achievements in the study of the word-formation of various parts of the language on the dialectal level are described. The scientist acquirements in the word building theory are shown. The historical-derivatological studies of the professor, his aspirations to sketch the further ways of Ukrainian derivatology development are analyzed.

6 липня 2018 року виповнилося би 85 років Василеві Васильовичу Німчуку – видатному українському мовознавцеві, доктору філологічних наук, професору, членові-кореспонденту Національної академії наук України, завідувачеві Відділу історії української мови Інституту української мови НАН України. В. Німчук – учений зі світовим іменем, він є одним із найвидатніших істориків мови нашої доби, доробок якого налічує понад 500 наукових праць зі славістики, дериватології, глотогенезу української мови, історії лінгвістики, ономастики, етимології. Мав багато планів, прагнув багато що встигнути зробити, та 26 листопада

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

2017 року вчений відійшов у вічність. Настав час осмислення його наукової спадщини.

Василь Васильович розпочинав наукову діяльність в Ужгородському університеті, він став учнем відомого діалектолога й історика мови С. Бевзенка, який скерував талановитого учня займатися проблемами діалектного словотвору. Молодий дослідник завважив, що «деривaційні дані <…> є надзвичайно важливими для з'ясування генези й класифікації українських говорів» [12, с. 11]. Для виявлення словотвірних процесів, що протікали в давнину, дисертант широко залучив до аналізу ономастичний говірковий матеріал [11, с. 45–53].

Спочатку він вивчав діалектний словотвір рідного села Довге Іршавського району ще до того, як у слов'янському мовознавстві відбулося усвідомлення словотвору як окремої лінгвістичної дисципліни, як були опубліковані перші теоретичні праці зі словотвору засновника дериватологічної школи в Україні І. Ковалика. Так що Василеві Васильовичу довелося самотужки торувати шляхи до дериватологічного аналізу різних частин мови. В аспірантурі він продовжив студії з діалектного словотвору, розширивши ареал досліджень. Степан Пилипович Бевзенко піклувався про високу якість наукових творів свого учня, запорукою чого вважав розгляд словотвірної структури різних частин мови на загальнослов'янському тлі. На той час ще не побачили світ розвідки з праслов'янського словотвору польського вченого Ф. Славського, не було в Україні свого етимологічного словника, навіть російський етимологічний словник М. Фасмера з додатками О. Трубачева побачив світ значно пізніше (1964–1973). Перший випуск «Етимологічного словника слов'янських мов. Праслов'янський лексичний фонд» за редакцією О. Трубачова був опублікований 1974 року. Найдоступішним був етимологічний словник російської мови О. Преображенського (1910–1914 рр.). Зате на той час була відома праця чеського філолога-славіста В. Вондрака «Загальна слов'янська граматика», том перший якої побачив світ 1924 року [18]. Складником цієї граматики був розділ про словотвір (Stammbildungslehre). Граматика була опублікована німецькою мовою, Степан Пилипович порекомендував своєму аспірантові ознайомитися із цією працею. Василь Васильович вивчив розділ, який стосувався словотворення, пізніше радив своїм учням знайомитися із цим

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

твором, при цьому нерідко ділився власним перекладом згаданої праці.

Залюблений у материнську мову, живе мовлення земляків, В. В. Німчук найперше дослідив словотвір іменника рідного села («*Спостереження над словотвором іменника в говірці села Довге, Іршавського району (суфіксація)*», 1955), дещо пізніше він розширив територіальні межі пошуків і почав вивчати словотворення, морфологічний склад повнозначних і службових слів, творення форм прикметників, прислівників, дієслів («Ступенювання в говірках району верхньої течії р. Боржави», 1957; «Словотвір займенників у говірках району верхньої течії р. Боржави», 1958; «Із словотвору прислівників говірок району верхньої течії р. Боржави (прислівники займенникового походження)», 1958; «Із словотвору прислівників (прислівники числівникового походження) говірок району верхньої течії р. Боржави)», 1958; «Морфологічний склад прийменників у говірках верхньої течії р. Боржави», 1958; «Частки в говірках району верхньої течії р. Боржави», 1958; «Словотвір прикметників верхньонадборжавських говірок», 1962; «Словотвір сполучників у верхньонадборжавських говірках», 1962; «Суфіксальне творення дієслів, дієприкметників і дієприслівників у закарпатських верхньонадборжавських говірках», 1962). Узагальнення й систематизація лише частини великої кількості власноруч зібраного матеріалу, його теоретичне осмислення та ґрунтовний лінгвістичний аналіз дали змогу здібному юнакові 1963 року захистити кандидатську дисертацію «Словотвір іменних частин мови в закарпатських верхньонадборжавських говорах». Цей рік був плідним для дослідника, адже саме в цей час у різних збірниках з'явилися статті про словотвір прикметників, сполучників та суфіксальне творення дієслів у закарпатських верхньоборжавських говорах.

Далі він описує ступенювання у згаданих говірках. Прагнучи дати повну картину словотвірної системи рідної говірки Василь Васильович публікує 1958 року аналіз словотвірної будови прислівників займенникового та числівникового походження. Цього ж року він досліджує прийменники та частки. Дещо пізніше він перейшов до проблем діахронної та теоретичної дериватології. Саме з іменем В. Німчука тісно пов'язане широке розгортання студій над історією української мови й забезпеченням джерельної бази для її дослідження. Учений власноруч підготував

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

та видав 10 книжок в академічній серії «Пам'ятки української мови». Першу працю з цієї серії – «Лексикон…» Памви Беринди – було опубліковано на початку 60-х років XX ст. У довідкових матеріалах нині про цю подію звичайно говорять скромно: «У 1961 році словник було перевидано Інститутом мовознавства імені О. О. Потебні». Однак підготовка тексту пам'ятки та її мовно-історичний і палеографічний опис було зроблено настільки кваліфіковано, що ті, хто особисто не знав Василя Васильовича, вважали дослідника вченим похилого віку, вони не могли навіть подумати, що автору тоді ще не було й 30 років. Він і надалі опікується розширенням джерельної бази історичних досліджень, готує до видання сам давні тексти та спонукає до цього свої учнів.

В. Німчук цікавився й іншомовними запозиченнями, зокрема іменниковими суфіксами у їхній структурі, опублікував статтю про словотвір часток у згаданому говорі (1963).

Невзабарі дослідник друкує статтю про словотвір прислівників прикметникового походження в закарпатських говірках, а 1969 року – про словотвір прийменників та (1971) про словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говорах. Ґрунтовною була розвідка про українські прізвища з суфіксами -(')ук, -чук (1964), вона й на сьогодні є найповнішою працею, у якій розкрито походження форманта та його функції в українській мові. Набутий досвід із вивчення словотвірної будови різних частин мови дав змогу опублікувати йому в академічній праці «Історія української мови. Морфологія» розділи про історію прислівника, прийменника, частки, вигука [10, с. 360–449, 466–516]. Обмежений обсяг згаданої праці змусив Василя Васильовича скоротити свої розвідки. Та до останнього часу він завжди дбайливо зберігав картотеки дібраного матеріалу з історії згаданих частин мови, сподівався, що прийдуть кращі часи, буде більше вільного часу і йому вдасться здійснити давню мрію: завершити ґрунтовне дослідження прислівника, прийменника, частки, вигука з їхніми унікальними, національно-самобутніми рисами.

В. Німчук одним із перших почав розробляти проблеми лексичної дериватології, спочатку на практичному рівні – цього вимагав предмет дослідження його перших студій, – пізніше з'являться його статті, присвячені теоретичним проблемам словотвору («До питання про афіксальний словотвір», 1984 [8];

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

«Аглютинація в лексичному словотворенні», 2002 [7]). Це праці присвячені механізмам афіксального словотворення, зокрема морфонологічним явищам. У них автор дискутує із думкою, що «префікс і постфікс, на відміну від суфікса, приєднуються до цілого слова, а не до основи», стверджуючи, що «в слов'янському словотворі спостерігається ряд випадків приєднання до цілого (повного) слова не тільки префіксів та постфіксів, а й суфіксів» [Тут і далі цит. за : 7, 8]. Василь Васильович наводить приклади творення суфіксальних прикметників, мотивованих прислівниками: *внутрі – внутрішній*, *долі – долішній*, *коли – колишній, нині – нинішній*. Специфіку суфікса *-шьн-ии* автор пояснює тим, що в мові XI–XIII ст. існували прислівники із постпозитивною часткою *-сь*: *дьньсь* «сегодні», *лѣтось* «торік», *ночьсь* «минулої ночі», *зимусь* «минулої зими». Під час творення прикметників за допомогою суфікса *-ьн-ии*, на стику морфем відбулися фонетичні зміни: *дьньсь > дьньшьнъ, зимусь > зимушьнии.* Згодом за допомогою вже суфікса *-шьн-* почали творитися прикметники від будь-яких прислівників, наприклад, *окромішній, тамошній.*

Дослідник виявив, що приєднуються суфікси до цілого слова вигуків, часток, звуконаслідувань: *тото ж – тотожній*, *ах – ахати*, *ох – охати*, *няв – нявкати*, *дзень – дзенькати*, *ні – нікати*, *чого – чогокати*, *ти – тикати*. Це явище, підкреслює автор, можна спостерегти й при творенні прикметників від невідмінюваних слів:*реле – релейний, купе – купейний, кофе – кофейний.* У рідних говорах дослідник спостеріг, як від форм родового відмінка заперечного займенника *ніщо, нічого* творяться деривати типу *нічоготка, ничогутка, нічогий* «досить добрий», *нічогенький* «цілком пристойний». Василь Васильович наголошував, що існують деривати, утворені шляхом приєднання суфікса до останнього повного слова в зрощеннях: *нісенітниця*, *нізчимниця* (їсти *нізчимницю*) «їсти вхліб з водою», *нізчимний* «зварений без приправ, пісний». До цього слід додати *чоломкати* «цілувати кого-небудь при зустрічі», пор. вираз *чолом бити*»

Василь Васильович, аналізуючи ці та інші приклади, вийшов на власне розуміння аглютинативного і синтетичного способів творення слів. Явище **аглютинації** спостерігається при творенні нових одиниць від усіх незмінних частин мови і від деяких граматичних форм змінних лексем, причому деривaційні елементи приєднуються до основ, що є цілими (повними) незмінними сло-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

вами, або до цілих словоформ змінних слів. Основними засобом тут є префіксація, рідше суфіксація. Натомість спосіб творення нових лексичних одиниць, при якому афікси приєднуються до основ, що не є цілими словами – є **синтетичний**. При синтетичному способі на межі основи і форманта (морфемному шві) часто спостерігаються звукові зміни, у результаті яких твірна основа й суфікс щільно змикаються (*місто – міський*). Конфіксальне словотворення нерідко є аглютинативно-синтетичним (*труба – патрубок*).

У кожному класі повнозначних слів він виділив моносемні (однозначні) афікси типу *ість*, за допомогою якого творяться абстрактні іменники, *-ів* – присвійні прикметники, *оті-ти* – дієслова інтенсивної дії, *-цьки, -зьки*, *-ські* – прислівники способу дії. До полісемних (багатозначних) афіксів, на думку вченого, належать суфікси *-ник* – назви діячів, атрибутивні назви, назви знарядь, місця дії тощо, *-н-ий* – якісні й відносні прикметники, *-ува-ти* – різні перехідні й неперехідні дієслова. Ці та інші теоретичні набутки професора зі словотвору міцно увійшли в українську дериватологічну науку.

Особливо багато уваги учений приділяє питанням діахронної дериватології. Історико-дериватологічні етюди щедро розсипані в багатьох його працях з історичної лексикології, ономастики, зокрема в його відомій монографії «Давньоруська спадщина в лексиці української мови» (1992). У зв'язку з розробкою питань історії української мови В. В. Німчук працює над проблемами етимології: зокрема під час рецензування першого і другого томів «Етимологічного словника української мови» він, окрім додатків і уточнень до ряду статей, розробив пояснення цілої вервечки слів. А 1999 року надрукував розгорнуту студію «Походження та історія назви "Січ". Дослідник сам діє згідно зі знаменитим постулатом В. Дорошевського про те, що «етимологія певного слова може вважатися завершеною лише тоді, коли мовна мотивація певного знака повністю зрозуміла, тобто коли структура слова вкладається в один із наявних в мові словотвірних типів» [18, с. 2] та навчає своїх учнів дотримуватися цієї вимоги в етимологічних розвідках.

Василь Васильович 10 років працював директором Інституту української мови Національної академії наук України. На жаль, тоді не з його вини сталися втрати в штатному розписі інституту-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ту, які він надолужував створенням разом із провідними кафедрами україністики наукових центрів для розгортання спільних лінгвістичних студій, налагодженням співпраці як із україністичними кафедрами України, так і з деякими закордонними україністичними центрами. Завдяки цьому інститутові вдалося не лише розвинути традиційні, а й окреслити нові напрямки досліджень української мови, зокрема ті, які висуває мовленнєва практика та практика мовного будівництва в Україні. Зокрема, у Запорізькому національному університеті був створений Південноукраїнський науковий Історико-дериватологічний центр, який узгоджував свою роботу з відділом історії української мови академічного інституту. За період роботи члени Центру, до складу якого входять науковці Криворізького, Мелітопольського, Бердянського, Ялтинського педуніверситетів та Запорізького національного університету, опублікували сотні статей, шерег книг з історичного словотворення, захистили низку кандидатських дисертацій та готують докторські дослідження. У підготовці двох монографій Василь Васильович виступив співавтором.

Нинішній період вивчення словотвору характеризується виявленням нових елементів словотвірних систем і підсистем, принципів їхньої організації і взаємозв'язку, а також дослідженням цих систем. Зокрема, поряд з розумінням словотвірної системи як сукупності словотвірних типів мови у їх взаємодії, у науку міцно увійшло уявлення про словотвірну систему як сукупність словотвірних гнізд [14, с. 13; 13, с. 137], тобто взаємодії згрупованих у гнізда мотивованих слів з тотожним коренем і їхньою розстановкою відповідно до напрямків мотивації відношень [16, с. 39]. «Гніздовий» опис словотворення в українській мові лише розпочинається, він потребує попереднього створення відповідних словотвірних словників. Наявні дослідження в цьому напрямку показують перспективність пошуків [5, с. 63–64], принаймні це засвідчили «Словообразовательный словарь русского языка» у двох томах О. Тихонова [15], «Кореневий гніздовий словник української мови» Є. Карпіловської [3]. Інтенсивно ведеться вивчення словотвірних парадигм, які разом зі словотвірними ланцюжками є складниками словотвірних гнізд.

У лінгвістичній науці намітилися й інші підходи до опису словотвірних систем. Можна описувати систему взаємодії похідних

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

і твірних одиниць як частин мови [17, с. 99], способів словотворення, загальних і часткових словотвірних значень, парадигматичних і синтагматичних зв'язків між одиницями словотворення, словотвірних типів і підтипів та ін. Залежно від того, який із критеріїв (чи їхня сукупність) береться за основу, змінюється не лише характер самого опису, але і його результати, виявляються свої, специфічні закономірності і властивості системи, які залишаються в тіні при іншому обраному критерії [6, с. 17].

Однак шлях дослідження словотвірних систем і підсистем крізь призму словотвірних типів не вичерпав себе. Особливою інформативністю відзначаються факти, одержані при вивченні кожного словотвірного типу на тлі всієї словотвірної системи мови. Проте, як справедливо зауважували дослідники, словотвірні значення у деяких типах становлять складну єдність, яку можна розчленувати на простіші значення, котрі поодинці можуть виступати в інших типах як самостійні словотвірні значення [6, с. 48], ступінь конкретизації словотвірного значення безпосередньо зумовлюється тими вимогами, які висуває життя до номінативної діяльності людини [2, с. 10]. Цілком очевидно, що деривaційний аналіз вимагає показати набір реально-семантичних і експресивних функцій, кожного суфікса. Тому в багатьох працях словотвірні типи конкретизуються до рівня лексико-словотвірних за рахунок конкретизації словотвірного значення на лексико-словотвірному рівні з урахуванням тематичної класифікації лексики.

Сукупність лексико-словотвірних значень під знаком одного словотворчого форманта дає уявлення про семантичний зміст певного форманта і словотвірного типу, а, отже, дає змогу використовувати їх для порівняльного діахронного (і синхронного) аналізу.

Василь Васильович ґрунтовно орієнтувався у цих питаннях, однак прагнув завершення діахронічного дослідження словотворення різних частин мови на нинішньому етапі з погляду розуміння словотвірних систем і підсистем як сукупності словотвірних типів і підтипів у їхній взаємодії, тому ініціював підготовку проспектів дослідження деривaційної історії різних частин мови. За його участю опубліковано дві книжки: «Історія української мови. Словотвір. Частина І. Іменник» (2013) [1], «Історія української мови. Словотвір. Ч. ІІ. Прикметник» (2016) [4].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Молодому історику мови часом важко орієнтуватися у найдавніших писемних пам'ятках нашої мови. Тому Василь Васильович підготував хрестоматію з історії української мови X–XIII ст. [9], яка безсумнівно має допомогти тим мовознавцям, які вперше ступають на складну стежину вивчення минулого стану української мови, зорієнтуватися в наших найдавніших писемних пам'ятках. Він розумів, що історію словотвірних систем рідної мови будуть вивчати не лише нинішні, а й наступні покоління мовознавців, тому дбав про майбутнє української мовознавчої науки в царині синхронного й діахронного словотворення.

---

1. *Білоусенко П. І., Німчук В. В.* Історія української мови. Словотвір. – Запоріжжя ; Київ : ЗНУ. – Ч. І. Іменник (проспект). – 82 с.

2. *Варбот Ж.* Древнерусское именное словообразование: ретроспективная формальная характеристика. – Москва : Наука, 1969. – 232 с.

3. *Карпіловська Є. А.* Кореневий гніздовий словник української мови. – Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2002. – 912 с.

4. *Костич Л. М., Коца Р. О., Німчук В. В.* Історія української мови. Словотвір. Ч. ІІ. Прикметник (проспект). – Київ, 2016. – 130 с.

5. *Лесюк М. П.* Словотвірне гніздо як об'єкт дослідження словотвору // Метод. чит. «Словотвірна та семантична структура української лексики», присвячені пам'яті засновника дериватол. школи на Україні проф. Івана Ковалика: Тези доп. 15–17 травня 1991 року. – Львів, 1991. – С. 63–64.

6. *Лопатин В. В.* Русская словообразовательная морфемика – Москва : Наука, 1977. – 316 с.

7. *Німчук В. В.* Аглютинація в лексичному словотворенні // Актуальні проблеми українського словотвору – Ів.-Франківськ : Плай, 2002. – С. 7–13.

8. *Німчук В. В.* До питання про афіксальний словотвір // Мовознавство. – 1984. – № 6. – С. 26–32.

9. *Німчук В. В.* Історія української мови. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. – Житомир : «Полісся», 2015. – 350 с.

10. *Німчук В. В.* Прислівник. Прийменник. Частка. Вигуки й звуконаслідувальні слова // Історія української мови. Морфологія. – Київ : Наук. думка, 1978. – С. 413–448, 468–515.

11. *Німчук В. В.* Про необхідність вивчення топоніміки у зв'язку з народними говорами //Питання топоніміки та ономастики: Матеріали І Республ. наради з питань топоніміки та ономастики / відп. ред. К. К. Цілуйко. – Київ, 1962. – С. 45–53.

12. *Пуряєва Н. В.* Професор Василь Васильович Німчук: у напрямку adfonts // Василь Васильович Німчук : Біобібліографія до 75-річчя / НАН

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

України. Інститут української мови / упор. Ю. В. Осінчук, Н. В. Пуряєва. – Київ, 2008. – С. 3–44.

13. Русская грамматика. – Москва : Наука, 1982. – Т. 1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – 784 с.

14. Словотвір сучасної української літературної мови. – Київ : Наук. думка, 1979. – 407 с.

15. *Тихонов А. Н.* Словообразовательный словарь русского языка : 2 т. – Москва : Рус. яз., 1990.

16. *Хохлачева В. Н.* Словообразование существительных в русском языке (опыт системного исследования) : автореф. дис. … д-ра филол. наук. – Москва, 1976. – 48 с.

17. *Doroszewski W.* Kryteriaslowotworczewetymologii // Poradnikjkzykowy. – 1954. – Nr. 3. – S. 1–8.

18. *Vondrák W.* Vergleichende slavische Grammatik. Bd. 1. Lautlehre und Stammbildungslehre. – Göttingen, 1924. – XVIII. – 724 s.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Святослав Вербич

(Київ)

МОВНА ВЗАЄМОДІЯ ТА ЇЇ ВІДБИТТЯ В ОНІМІКОНІ РІЗНОЕТНІЧНИХ РЕГІОНІВ (на матеріалі назв поселень Закарпаття)

У статті проаналізовано назви поселень Українського Закарпаття, що відбивають у своїй структурі німецькі, румунські й угорські мовні риси; запропоновано структурно-семантичну характеристику цих назв, звернуто увагу на особливості їх фонетично-морфологічної адаптації на українськомовному ґрунті та перейменування.

The names of the settlements of Ukrainian Transcarpathia with German, Romanian and Hungarian linguistic features are analyzed in the article. The structural and semantic descriptions of these names are proposed, attention is paid to the features of their phonetic-morphological adaptation in Ukrainian language ground and renaming.

Сьогодні в колі мовознавців не є новою думка про те, що в середовищі населення різноетнічних регіонів відбувається мовна взаємодія, внаслідок якої в контактні мови проникають чужі елементи. Як відомо, найбільш сприйнятлива до них лексика, що становить найменш консервативний мовний рівень. Чужі слова потрапляють у мову переважно двома шляхами: 1) на основі безпосереднього спілкування представників різних етносів і 2) книжним способом (через написане слово). Лексеми, засвоєні усним шляхом, зазнають фонетично-морфологічної адаптації в мові-реципієнті і стають органічним складником мови місцевого населення. Часто на їхній базі виникають різноманітні власні назви – мікротопоніми, ороніми, зооніми та ін.

Одним із регіонів у межах України, де протягом століть перетиналися різноетнічні мовні та культурні впливи, є Закарпат-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

тя. Автохтонне українське населення цього краю в різні періоди стикалося тут із угорцями, волохами (переважно румунами) і німецькомовною людністю, що, безумовно, позначилося на його словникові, у складі якого є і мадяризми, і румунізми, і германізми, й інші чужомовні елементи. З огляду на це привертає увагу закарпатський онімікон, становлення якого відбувалося в різноетнічному просторі. На цьому неодноразово акцентували українські ономасти, зокрема К. Галас, П. Чучка, М. Сюсько, досліджуючи місцеві топоніми, антропоніми, зооніми відповідно.

У складі закарпатського онімікону особливе місце посідають ойконіми – власні назви поселень, що формувалися в різні періоди історії цього регіону і зберігають у своїх основах як питомі апелятиви й власні особові назви, так й іншомовні (неслов'янські), що переважно зазнали структурної адаптації в мові місцевих українців.

Об'єктом дослідження в пропонованій статті є ойконіми, що відбивають у своїй структурі: 1) німецькі, 2) румунські, 3) угорські мовні елементи. Предмет дослідження – структурно-семантична характеристика зазначених назв, особливості їх фонетично-морфологічної адаптації на українськомовному ґрунті та перейменування.

1. Німецькомовні риси в закарпатській ойконімії. Німецькомовні впливи на ойконімію Закарпаття пов'язані переважно з так званою німецькою колонізацією за часів австрійських імператриці Марії Терезії та імператора Йосифа II. На початку XVIII ст. уряд Австрійської монархії запрошував у цей регіон найрізноманітніших німецьких колоністів – рільників, ремісників, солекопів та ін. – освоювати цю багату на природні ресурси територію [29, с. 30; 45, с. 204]. Цей і наступний (XIX ст.) період німецької історії Закарпаття відображений в ойконімах *Шенборн Верхній* (нині – *Верхній Коропець*) і *Шенборн Нижній* (нині – *Шенборн*), *Німецька Кучава* (тепер – *Кучава*), *Німецька Мокра*, *Паушінґ* (нині – *Павшино*), *Кенігсфельд* (тепер – *Усть-Чорна*). Проте німецькомовний вплив на ойконімію Закарпаття не обмежився лише періодом XVIII ст. Деякі назви, зокрема *Берегове* (колишнє *Лампрехтсас*), *Сасове* (Виноградівського р-ну), *Тячів*, зберігають і сліди ранішої німецької колонізації, пов'язаної з переселенням у цей регіон саксонців наприкінці XI й у XII ст. [23, I, с. 650].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Ойконім *Берегове* (місто) має давню історію. Найраніша писемна згадка про нього датована 1098 роком – як *Villa Lamperti* [32, с. 107], тобто «поселення Ламперта». Цією назвою *Берегове* завдячує молодшому синові угорського короля Бейли I – принцові Лампертові, який його заснував. У пізніших джерелах *Берегове* відоме під назвою *Лампрехтсас* (варіант *Лумпрехтсас*): 1376 року – *Lumprechtzaz*, 1507 року – *Beregzaz* alias *Lumprechtzaza* [32, с. 108–109]. У складі цього ойконіма-композита – антропонім *Лампрехт* (варіант *Лумпрехт*) і етнонім *сас* «саксонець». З історії відомо, що після зруйнування поселення *Ламперта* ордою куманів у 1141 році угорський король Гейза II оселив тут саксонців. З того часу місто стало називатися *Лампрехтсас* [45, с. 203]. У деяких джерелах помилково зазначено, що саксонців запросив сюди угорський король Бейла IV, щоб відновити поселення після зруйнування його військами хана Батия в 1240–1241 рр. [8, с. 2]. Пізніша назва *Берегсас* також містить етнокомпонент *сас*.

Назва *Сасово* позначає два поселення – одне у Виноградівському р-ні, друге – у Тячівському. Згідно з історичними дослідженнями, саси-саксонці оселилися саме в першому *Сасові* [45, с. 203; 42, с. 24]. В історичних джерелах ойконім *Сасово*, що на Виноградівщині, згадано в XIII ст. [9, с. 269]. Ми оперуємо історичними словоформами з початку XVIII ст.: 1703 р. – *Szàszfalu* [45, с. 116], 1851 р. – *Szászfalu* [42, с. 24], 1919 – 38 рр. – *Sasovo* [7, с. 211]. Словотвірна структура назви *Сасово* дає підстави тлумачити її як утворення від прізвиськового антропоніма *Сас* (порівняймо, наприклад, місцеве прізвище *Сас* [43, с. 203]), оформленого присвійним суфіксом *-ов-*. Форма *Szászfalu* – складна (за будовою) назва з компонентами *Szasz-* ‹ угор. *szász* «особа, що належить до трансільванських або спіських саксонців» [43, с. 503] і *falu* «село» [52, I, с. 664].

Ойконім *Верхній Коропець* (с., Мукачівського р-ну) відомий із XIV ст. [9, с. 256]. Раніше це село називалося, очевидно, *Коропець*. Це відгідронімна назва (порівняймо ще також гідронім *Коропець* у басейні Дністра [35, с. 272]), мотивована іхтіономеном *коропець*, на реальність якого вказують лексичні паралелі – серб. і хорв. *krapac* ‘короп’ [34, X, с. 424]. Пізніша назва *Верхній Коропець* містить означальний компонент *Верхній* для розрізнення з ойконімом *Нижній Коропець* у тому ж районі. У контексті німецької історії Закарпаття цікава й інша назва цього поселення –

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Шенборн (*Schönborn*), яка закріпилася за цим населеним пунктом з 1728 року [23, II, с. 55; 45, с. 206] і пов'язана з прізвищем графа Шенборна, представника німецької аристократичної династії, який у 20-х роках XVIII ст. отримав на Закарпатті величезні земельні володіння. Назву *Шенборн* має сьогодні ще одне село в Мукачівському районі. У минулому воно було відоме під різними назвами: спершу – *Мале Село* (угор. *Kisfalu*), потім *Мале*, або *Нове*, *Село* (угор. *Kis Újfalu* [9, с. 272]), а в XIX – першій чверті XX ст. – *Alsóschönborn* і *Unterschönborn* [42, с. 58; 7, с. 111], тобто *Нижній Шенборн* у перекладі українською (порівняймо угор. *alsó* «нижній» [52, I, с. 62], нім. *únter* «т. с.» [25, с. 889]). *Нижнім Шенборном* це поселення назвали на противагу згаданому вище *Верхньому Шенборну* (*Schönborn Felső* [42, с. 45], у якому другий складник мотивований угор. *felső* «верхній» [52, I, с. 739]), або *Верхньому Коропцю*. Поселення *Нове Село* (пізніше *Нижній Шенборн*) засновано пізніше, на відміну від *Верхнього Коропця* (*Верхнього Шенборна*), а саме в XV ст. [45, с. 206].

Назва села *Німецька Кучава* (нині – с. *Кучава* Мукачівського р-ну) містить означальний компонент *Німецька*, який, попри свою апелятивну семантику, вказує не на німецьке походження цього ойконіма, а на те, що в цьому селі проживали колись німці, які оселилися тут у першій половині XVIII ст. [29, с. 30]. Власне ойконім *Кучава* давніший, відомий із XIV ст. [13, с. 436]. Генетично це слов'янська назва, на що однозначно вказує її структура: основа *Куч-* (порівняймо укр. *ку́ча* «купа», «приміщення (зокрема житлове)», а також споріднені ст.-рос. *куча* «хатина, курінь», болг. *къща* «дім», серб. *кућа* «т. с.», слвц. *kuča* «хатина» [11, 3, с. 167]) і суфікс *-ав*(*а*). Можлива й інша версія походження ойконіма *Кучава*. К. Галас припускав, що це фонетично вторинна форма від **Колчава* ‹ псл. **kъlčь* «пеньок», **kъlčiti* «корчувати» [6, с. 12–13].

Назва с. *Німецька Мокра* (у 1946–2016 роках – *Комсомольськ* Тячівського р-ну) виникла як виселок с. *Руська Мокра*, коли сюди в 1775–1776 роках прибули німецькі колоністи з Австрії [39, с. 268; 45, с. 205]. Ойконім *Руська Мокра* етимологічно прозорий. Він утворений поєднанням компонентів *Мокра* ‹ *мо́крий*(*-а*) «вологий», що, очевидно, вказував на наявність у цій місцевості водойм – стр. *Климовець*, р. *Мокрянка* [57], і *Руська* ‹ *ру́ський*(*-а*) «український».

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Заснування м. *Тячів* відносять до середини XIII ст. [13, с. 567; 23, II, с. XXIX]. На жаль, до нас не дійшла форма цього ойконіма з того часу. Перша писемна згадка про *Тячів* в угор. формі *Técső* датована 1329 роком [50, I, с. 627; 39, с. 201]. З історичних джерел довідуємося, що на початку XIV ст. тут поселилися саксонці, назвавши населений пункт *Teutschau* – укр. *Німецька Долина* [45, с. 203]. У складі цієї назви компоненти д.-нім. *teutsch* (варіант *deutsch*) «німецький» [51, с. 129] й *Au* «луг, долина» [25, с. 96]. Угорський дослідник Л. Кіш уважав ойконім *Тячів* похідним від угор. антропоніма *Técs* [50, I, с. 627]. У такому разі ця назва повинна була б мати форму **Тейчов › Тейчів*. На нашу думку, назва *Тячов* – результат структурної адаптації нім. *Teutschau* (назву *Тячів* виводив від нім. *Teutschau* і М. Бескід [див.: 5, с. 41]). Угор. форма *Técső* виникла на основі укр. *Тячов ‹ Тячев*. Зауважимо, що в закарпатських говорах угор. *ő* відповідає звукосполукам *-ев*, *-ив* [28, с. 19]. У контексті викладеного вважаємо хибною версію про походження ойконіма *Тячів* від незасвідченого антропоніма **Тяч* [20, с. 482].

Первісна назва селища *Усть-Чорна* (Тячівського р-ну) – *Königsfeld* [45, с. 205], що в перекладі українською означає *Королівське Поле* – від нім. *König* «король», *Feld* «поле» [25, с. 337]. Відомо, що тут у 1786 році оселилися німецькі колоністи, які й дали поселенню таку назву. Пізніше з'явилась угорськомовна калька цієї назви – *Királymező* [7, с. 239] ‹ угор. *kiraly* «король», *mező* «поле, нива» [52, I, с. 1334; II, с. 283]. Українська назва *Усть-Чорна* [7, с. 239] утворена поєднанням компонентів *Усть-* ‹ географічного апелятива *усть* «гирло» [11, 6, с. 49] – поселення розташоване в місцевості, де зливаються річки Брустурянка та Мокрянка [39, с. 219] – і *Чорна ‹ чóрний(-а)*, який указував на темний відтінок довколишніх лісів [39, с. 219].

Сучасна назва с. *Павшино* (Мукачівського р-ну) найменше пов'язана з німецькомовним впливом на Закарпатті, який позначився хіба що на виникненні ойконімного варіанта *Паушинґ* (нім. *Pausching*). Ойконім *Павшино* відомий із 1365 року [3, с. 78]. Це не первісна назва цього поселення, оскільки в 1410 році воно згадане як *Horosztó*. К. Галас слушно вважав, що це мадяризована форма слов'ян. *храстов ‹ храст* «хворост» [3, с. 78], порівняймо похідне діал. *хращ* «хмиз, хворост» [11, 6, с. 208]. Пізніші історичні джерела фіксують цей населений пункт під назвою *Posahaza* [53,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

с. 97], у складі якої – антропонім *Posa* – мадяризована форма укр. *Павша* (‹ *Павло* [38, с. 279]) (тут мешкала родина знаментих ковалів *Паушів* [55]) – і угор. *haza* «дім» [52, I, с. 984]. Німецькі колоністи поселилися тут після 1730 року [29, с. 30]. У 1749 році вони заснували колонію *Монтфорсорг* (*Montforczorg* [42, с. 55]) – на честь графині (згодом імператриці) Марії Терезії *Монтфорт* [55]. Проте ця назва не закріпилися, оскільки місцеве населення звикло до своєї назви *Павшино*, яку німці адаптували як *Pausching*. У складі німецького ойконіма – патронімний суфікс *-ing*, порівняймо нім. прізвище *Hertling* (‹ *Hertel* + *-ing* [47, с. 326]).

2. **Румунськомовні риси в закарпатській ойконімії.** Румунськомовні впливи на мову населення Українських Карпат загалом і Закарпаття зокрема слід пов'язувати з так званою волоською колонізацією зазначених регіонів. Це було тривале в часі переміщення пастухів-волохів із центральних районів Трансільванії на північ Карпат, що завершилося в XVII ст. в Західній Словаччині та Моравії [16, с. 25]. І. Панькевич зазначав, що закарпатські русини вперше познайомилися з румунами в XIV ст. у районах Мараморошшя, Угочі й Мукачева. Прикметно, що на Мукачівщині в 1364 році було створено навіть окреме волоське воєводство, куди входили села Доробратово, Мідяниця, Арданово, Загаття, Завидово, Коропець, Лалово, Колодне, Станово [29, с. 23]. Чеський історик З. Неєдлий, крім згаданих сіл із румунським населенням часів волоського осадництва, називав іще Апшу, Лобово, Влахово, Бедевлю, Няґово, Углю, Неґрово [24, с. 219]. Природно, що поширення румунського етномовного елементу на Закарпатті привело до мовної взаємодії румунів і місцевих українців, результати якої позначилися насамперед на словникові закарпатців – апелятивному й онімному. М. Корчинський зазначав, що ізоглоси румунізмів охоплюють майже всю Закарпатську область [17, с. 43]. З-поміж місцевої топонімної лексики найбільше румунізмів відбиває мікротопонімія. Чимало їх і серед тутешніх назв орооб'єктів – гір і пагорбів, наприклад *Ґрунь*, *Маґура*, *Менчул* [29, с. 24], мотивованих народними географічними термінами *ґрунь* «вершина гори; гірський хребет; гора, покрита лісом» [21, с. 225] ‹ румун. *grun* «пагорб, узгір'я» [48, с. 307], *магура* «висока гора» [21, с. 236] ‹ румун. *măgúra* «гора, височина, горб» [11, 3, с. 356], *ме́нчел* «полонина» [12, I, с. 434] ‹ румун. *muncel* «горб» [30, с. 115]. Румунськомовні риси відбиті й у закарпатській ойко-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

німії, що, як слушно зауважував К. Галас, також зумовлено міграціями пастухів-волохів, передусім у східній частині Закарпаття [4, с. 7]. До очевидних румунізмів належать назви поселень *Бребоя*, *Брустура* (*Брустури*), *Вишня Апша*, *Нижня Апша*, *Середня Апша*, *Мерешор*, *Подішор*, *Стримба*.

Назва с. *Бребоя* (Рахівського р-ну) має паралель у румунському топоніміконі – ойконім *Breboaie* [49, с. 400]. З погляду морфологічної характеристики це прикметник із суфіксом *-oaie* від іменника *breb* «бобер» [49, с. 400]. Отже, семантику основи закарпатського ойконіма *Бребоя* мотивувала ознака «бобровий (-а, -е)». Така семема вказує, найімовірніше, на вторинність назви поселення щодо відповідного гідроніма. Порівняймо в цьому контексті типологічно споріднені назви укр. річок і потоків *Боброва*, *Бобровий* у різних регіонах [35, с. 60].

Ойконім *Брустура* (нині – с. Лопухів Тячівського р-ну) відомий із першої половини XVII ст. (*Brusztura* – в угорській транслітерації). Така назва лишалася незмінною до 1946 року, коли це поселення перейменували на *Лопухів*. Ойконім *Брустура* утворений лексико-семантичним способом від місц. апелятива *брустур*, *брустура* «лопух» [11, 1, с. 270], запозиченого з румун. *brusture* «т. с.» [46, с. 61]. Зауважимо, що споріднені назви в межах України поширені на Івано-Франківщині – у регіоні, де також представлено багато румунських запозичень. Наприклад: ороніми *Брустура* (с. Осмолода Рожнятівського р-ну), *Брустурак* (с. Космач Косівського р-ну), *Брустурівка* (с. Бережниця Верховинського р-ну), *Брустурувата* (с. Липовиця Рожнятівського р-ну [1, с. 47]), ойконім *Брустурів* (Косівського р-ну [40, с. 154]).

У складі назв територіально суміжних поселень *Вишня Апша* (нині – *Верхнє Водяне*), *Середня Апша* (нині – *Середнє Водяне*), розташованих у Рахівському районі, а також *Нижня Апша*, що в Тячівському районі, опорний компонент *Апша*. Це румунська назва, в основі якої – апелятив *apă* «вода, річка» [46, с. 32], оформлений суфіксом *-şa*. Щодо формально споріднених дериватів порівняймо молд. *жапшэ* «гирло, озеро» [10, с. 54]. Семантика твірного апелятива однозначно вказує на відгідронімний характер ойконімів зі стрижневим складником *Апша* і дає підстави пов'язувати їх із назвою р. *Апшиця* (п. Тиси л. Дунаю; населений пункт Верхнє Водяне і Середнє Водяне Рахівського району, Діброва (нині – Нижня

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Апша) Тячівського р-ну), що первісно мала форму *Apsa* (1411 р. [35, с. 23]). Означальні компоненти *Вишня*, *Нижня* й *Середня* виникли вже в українськомовному середовищі задля диференціації формально ідентичних назв. Привертає увагу непослідовність у системі сучасного найменування цих поселень, оскільки первісну (історичну) назву відновлено (з 2003 року) [39, с. 261] лише для поселення *Нижня Апша*, тоді як назви *Вишня Апша* і *Середня Апша* й досі приховані під оболонкою сучасних ойконімів *Верхнє Водяне* й *Середнє Водяне*.

Назва с. *Мерешор* (Міжгірського р-ну) у минулому, очевидно, позначала присілок Колочави [54]. У покажчику адміністративно-територіального поділу України станом на вересень 1946 року ойконіма *Мерешор* не відзначено. Немає згадок про нього і в більш ранніх довідниках [9]. Щодо топонімних відповідників порівняймо назви урочища *Мерешірь* і пот. *Мерешір* (басейн Білої Тиси л. Тису л. Дунаю; смт Богдан Рахівського р-ну Закарпатської обл. [35, с. 360]), оронім *Меришора* (*Меришори*; с. Пасічна Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. [1, с. 320–321]). В основі наведених топонімів – апелятив румун. *merişor* «горобина, брусниця» [46, с. 288], що вказував на характер рослинності в околиці поселення.

Ойконіма *Подішор* (с., Тячівського р-ну) не знаходимо в довідниках із адміністративно-територіального устрою України до 2012 року. Опосередковано на його давність у досліджуваному регіоні вказує похідний гідронім *Подошу́рський* (л. Конюличівського л. Тур'ї л. Ужа л. Лабірця п. Бодрогу п. Тиси л. Дунаю; с. Порошкове Перечинського р-ну Закарпатської обл. [35, с. 433]) ‹ **Подошур* ‹ **Подошор* / **Подішор*. Напевно, назва поселення *Подішор* виникла в результаті трансонімізації суміжного мікротопоніма. Формальна структура цього ойконіма (суфікс *-ora* ‹ *-oara* [15, с. 120]) уможливлює його аналіз у колі румунських назв. Топонім *Подішор*, очевидно, утворений лексико-семантичним способом від апелятива **podişor*(*a*) – дериват із суфіксом *-ora* (‹ *-oara*) від апелятива *podiş* «плато, плоскогір'я» [46, с. 360].

Назва с. *Стримба* (Рахівського р-ну), очевидно, не первинна для цього поселення. На це вказує семантика твірного апелятива *стримба* «стрімка гора» [31, с. 184] ‹ румун. *strîmb* «кривий, зігнутий» [46, с. 444]. Це дає підстави припускати, що ойконім

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Стримба, напевно, вторинний щодо відповідного ороніма. Стосовно румунських паралелей порівняймо топоніми *Strîmbi*, *Strîmbul* у різних регіонах [49, с. 320].

Низка ойконімів Закарпаття, які розглядаємо в цьому розділі, постала в результаті інтерференційних процесів, що супроводжували українсько-румунську взаємодію в цьому регіоні. Структура деяких із цих назв відображає поєднання румунської суфіксації зі слов'янськими основами, інших – слов'янської суфіксації з румунськими основами. До перших належать *Кічерели* (Хустського р-ну) ‹ *кíчера* «гора», *кичера* «гора, покрита лісом, крім вершини», «стрімка гора, поросла лісом», «вершина гори» [21, с. 231] (‹ псл. **kyčera* [11, 3, с. 440]) + румун. означальний артикль *-ele* (позначає форму мн. [14, с. 186]); *Терешул* (нині – *Тарасівка* Тячівського р-ну) ‹ румун. *Tereşul*, у складі якого слов'янський (укр.) антропонім *Тереш* – розмовна форма від *Терентій* [38, с. 358] (порівняймо ще місц. прізвище *Тереш* [43, с. 549]), оформлений румун. означальним артиклем чол. р. *-ul*. Назва *Тарасівка* пізніша, виникла в результаті перейменування румун. ойконіма *Терешул* у 1946 році [41, с. 691, 950].

До другої групи ойконімів належать назви с. *Апшиця* (нині – *Водиця* Рахівського р-ну) і *Негрово* (Іршавського р-ну). Ойконім *Апшиця* відомий у писемних джерелах із другої половини XVI ст. у формі *Apsa* (*Új* і *Kis* [9, с. 245]). Це відгідронімна назва, порівняймо згаданий вище потамонім *Апшиця ‹ Апша*. Назва *Апшиця* виникла в результаті оформлення румунської основи *Apşa* слов'янським (укр.) суфіксом *-иця*. Сучасна назва *Водиця*, що закріпилася за цим поселенням з 1946 року, – результат україномовного перекладу румун. назви.

Найраніша писемна згадка про ойконім *Негрово* сягає XIII ст. – *Negrjovo* [3, с. 75]. Це утворення зі слов'янським посесивним суфіксом *-ов-* від румун. особової назви *Negru* [49, с. 171], яку сьогодні відображає закарпатське прізвище *Неґр'о* [43, с. 407].

3. **Угорськомовні риси в закарпатській ойконімії.** Українці Закарпаття впродовж багатьох століть були пов'язані з угорцями політично, економічно й культурно, що закономірно спричинило значний угорськомовний вплив на місцеве населення цього краю. Як відомо, угорські племена проникли на Закарпаття (через Верецький перевал), заселене предками українців – білими хорватами, наприкінці IX ст., рухаючись (через південноукраїн-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ські степи) зі своєї прабатьківщини між Волгою і Уралом у пошуках місць, придатних для оселення [13, с. 12]. Проте протягом X – першої половини XI ст. Закарпаття перебувало ще поза межами Угорської держави. І лише з другої половини XI ст. угорці захопили частину його території. Інші закарпатські землі ще в першій половині XIII ст. входили до Галицько-Волинського князівства [36, с. 139 – 140]. Однак угорці не припиняли своїх спроб підпорядкувати весь регіон. Це їм удалося в другій половині XIII ст. З того часу і впродовж наступних семи століть угорці панували над Закарпаттям (з кінця XVII ст. Угорське королівство разом із Закарпаттям увійшло до Габсбурзької монархії). Це, зрозуміло, позначилося на мові закарпатських українців, яка засвоїла (передусім у лексиці) багато мадяризмів. Угорськомовного впливу зазнав і місцевий ойконімікон. Низка назв закарпатських поселень виникла в тутешньому угорськомовному середовищі, адаптувавшись до фонетичної і морфологічної системи закарпатського діалекту. Проілюструємо це на конкретних прикладах.

Назва *Вилок* (смт, Виноградівського р-ну) відома з XIV ст. [9, с. 272]. Фіксації цього ойконіма в історичних джерелах указують, з одного боку, на його іншу первісну форму – *Tisza Ujlak* (1773 рік) [22], або *Ujlak* (*Tisza*) (1851 рік) [42, с. 19], а з другого – на особливості його еволюції в сучасну назву *Вилок*. Це угорська назва, в основі якої – лексикалізоване словосполучення *új lak* «нове село» [2, с. 82]. У половині XIX – на початку XX ст. цей ойконім відомий у формі *Vujlok* [54, с. 36], яка містить приставний *в-*, що з'явився на місцевому українському ґрунті. Фонетичні зміни в цій назві відбувалися в такій послідовності: *Вуйлок* › діал. *Вўлок* › *Вілок* › *Вилок* [2, с. 82].

Назва с. *Дюла* (Виноградівського р-ну) належить до давніх на терені Закарпаття, про що свідчить її перша письмова фіксація в 1396 році – *Gyula* [9, с. 252]. Ойконім мотивований угор. ім'ям *Gyula* – відповідник укр. *Юлій* (див. місц. прізвище *Дюлай* [43, с. 219]). Сучасна форма цієї назви відома з першої половини XX ст. – *Ďula* [7, с. 203]. Вона виникла в результаті фонетичної адаптації угор. *Gyula* на місцевому українському ґрунті (угор. *gy* › укр. *д'* [19, с. 44]). Зазначимо, що в період масової зміни іншомовних ойконімів у 1946 році замість назви *Дюла* закріпилася форма *Юлівці* [41, с. 690], що виникла в результаті перекладу українською мовою угор. *Gyula* і під впливом продуктивної моделі

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ойконімів із формантом *-ів-ц-і*. У 2004 році розпорядженням Закарпатської обласної ради цьому поселенню повернуто історичну назву [40, с. 672].

Ойконім *Кам'янське* (с., Іршавського р-ну) не є первісною назвою цього поселення. В історичних джерелах воно відоме як *Kövesd* (1412 р.) [9, с. 259]. Це угорська назва, утворена способом онімізації апелятива *kövesd* «кам'янистий» [52, I, с. 1435], що вказував на особливості тутешнього рельєфу. До 1946 року побутувала адаптована на місцевому українському ґрунті ойконімна форма *Кив'яжд*(*ь*) (*Kivjažd* [7, с. 77]), у якій угор. *ö* в укр. діалектному середовищі реалізувалося в звукосполуці *-ив-* / *-ев-* [19, с. 43]. Угор. *s* › укр. *ш*, яке під впливом наступного приголосного *д* одзвінчилося в *ж*. Сучасна назва *Кам'янське* з'явилася в 1946 році в результаті перекладу українською мовою угор. *Kövesd*.

Ойконім *Кідьош* (с., Берегівського р-ну) фонетично відтворює угор. *Kigyós* [9, с. 256]. Саме таку форму цієї назви фіксує перша письмова згадка в 1333 році [9, с. 256]. Формальна структура ойконіма однозначно вказує на його угорське походження. В основі назви – угор. прикметник *kigyós* «змієний» (‹ *kigyó* «змія» [52, I, с. 1297]), що вказував, напевно, на наявність змій у навколишній місцевості. До 1946 року назва цього поселення мала форму *Кидешів* [41, с. 987], що виникла в результаті фонетично-словотвірних змін у місцевому діалектному оточенні. З 1946 року за цим поселенням закріпилася назва *Зміївка* [41, с. 680], що постала в результаті українського перекладу угор. назви. Оформлена суфіксом *-ів-к-а* за аналогією до продуктивної моделі українських ойконімів. У 2001 році розпорядженням Закарпатської обласної ради поселенню повернуто історичну назву [40, с. 672].

Ойконім *Копинівці* (с., Мукачівського р-ну) в історичних джерелах відомий як *Monyoros* (1447 р. [9, с. 262]). Це неправильно записана форма від угорської назви *Mogyorós*, що співвідносна з прикметником *mogyorós* «ліщиновий» [44, с. 27]. Щодо назви *Копинівці*, то вона з'явилася лише в першій половині XX ст. [7, с. 107].

До назв закарпатських поселень із угорським етимоном належать також *Сюрте* (с., Ужгородського р-ну) ‹ угор. *szürt* «проціджений» [52, II, с. 891], *Тийглаш* (с., Ужгородського р-ну) ‹ *téglas* «цегляний» [52, II, с. 935], *Тисаашвань* (с., Ужгородського р-ну), яке до 1946 року мало назву *Ашвань* [41, с. 926] ‹ угор. *Ásvány* [42, с. 80]. Ця назва не має однозначної етимології. К. Галас пов'язував

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

її з угор. *àsvàny* «перекоп», проте в угорській мові побутує також прикметник *asványi* «мінеральний» [52, I, с. 98].

У різні періоди перебування угорців на Закарпатті спостерігаємо тенденцію до перекладу угорською мовою українських назв, особливо в XIV – XV ст. Хоча чимало місцевих українських ойконімів просто транслітеровано угорською мовою [26, с. 21]. У XIX ст. вияскравлюється інша тенденція – насильницької мадяризації закарпатського іменника, зокрема і назв поселень [26, с. 22], що було зумовлено адміністративним утвердженням угорської мови у сфері освіти й діяльності місцевих органів влади [18, с. 232].

Назву с. *Сойми* (Міжгірського р-ну) в історичних джерелах XV ст. записано у формі *Wizkez* [26, с. 21], яка мотивована угор. *vizköz* «межиріччя» [52, II, с. 1207]. Назва *Wizkez* виникла в результаті калькування питомої назви *Сойми*, що утворилася лексико-семантичним способом від географічного апелятива *соймú* «місце злиття потоків» ‹ псл. **sъjьtъ* [11, 5, с. 344]. Це село розташоване в місцевості, де річка Рипинка впадає в Ріку [27, с. 126].

Ойконім *Сторожниця* (с., Ужгородського р-ну) відомий із третьої чверті XIII ст. [37, с. 6]. Угорські джерела першої половини XIV ст. подають його як *Őr* [9, с. 264] ‹ угор. *őr* «сторож, охоронець» [52, II, с. 457]. Це дає підстави вважати, що назва *Őr* виникла в результаті неповного перекладу укр. ойконіма *Сторожниця*, в основі якого вбачаємо давню лексему **сторожниця* зі значенням *«місце для сторожів», порівняймо спільнокореневе укр. *сторóжник* «сторож» [11, 5, с. 411]. З історії відомо, що тут проживали поселенці, які охороняли спеціально відведену частину кордону поблизу Ужгородського замку [37, с. 6]. На підтвердження питомості ойконіма *Сторожниця* вказує також споріднена назва *Сторожинець* у Буковинських Карпатах ‹ *сторожинець* «сторожове укріплення» [33, с. 5].

Ойконім *Чорний Потік* (с., Іршавського р-ну) уперше засвідчений 1295 року у формі *Feketeupotok* [53, с. 102], у складі якого – препозитивний компонент *Fekete* ‹ угор. *fekete* «чорний» [52, I, с. 683], постпозитивний *potok* ‹ укр. діал. *поток*. Угор. *Feketeupotok* (*Feketepatak*) – результат перекладу місц. відгідронімного ойконіма *Чорний Потік*. Порівняймо ще назву с. *Чорна Тиса* на Рахівщині, яке в угор. джерелах відтворено як *Fekete Tisza* [42, с. 64]. Це село розташоване на березі *Чорної Тиси* [13, с. 529].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Назву *Широкий Луг* (с., Тячівського р-ну) угорськомовні джерела фіксують у формі *Széles-Lonka* [22], що в перекладі з угорської означає *Широка Лука* (порівняймо угор. *széles* «широкий» [52, II, с. 784]). Очевидно, *Широка Лука* і є первісною назвою цього поселення. На її автохтонність указує транскрибований складник *Lonka*, у якому дифтонг *-on-* відтворює слов'янський голосний *у* (‹ псл. *ǫ). Це свідчить про те, що форма *Lonka* виникла в період, коли голосний *у* місцеві українці вимовляли з носовим призвуком. Ця частина назви *Широка Лука* мотивована географічним апелятивом *лука* (‹ псл. **lǫnka*) «низовина, поросла травою» [21, с. 236].

Низка місцевих ойконімів, мотивована особовими іменами (прізвиськами) першопоселенців, утворена за продуктивною моделлю слов'янських назв поселень із присвійним суфіксом *-ов-*. Проте угорськомовні джерела подають їх у словотвірно адаптованій формі – до твірної антропонімооснови додано угор. родову назву *falva* «село», порівняймо, наприклад: ойконіми *Завидово* (с., Мукачівського р-ну) – *Zavidfalva* [42, с. 47], *Кричово* (с., Тячівського р-ну) – *Kricsfalva* [42, с. 70], *Становo* (с., Мукачівського р-ну) – *Sztánfalva* [53, с. 97] та ін.

Історико-лінгвістичний аналіз закарпатського ойконімікону уможливив виокремити в його складі дві ґрупи назв: 1) питомі, що виникли на місцевому слов'янському ґрунті й 2) іншомовні, які сформувалися в тутешньому німецько-, румунсько- та угорськомовному середовищі.

Переважна більшість закарпатських ойконімів має слов'янську етимологію. Як слушно зауважував В. Німчук, це зумовлено тим, що Закарпаття здавна було заселене східними слов'янами [26, с. 26], точніше протоукраїнцями. Серед другої, кількісно меншої, групи закарпатських ойконімів – назви, що мають німецькі, румунські й угорські етимони або ж постали в результаті інтерференційних процесів у різномовних середовищах.

Німецький слід у закарпатській ойконімії представлений назвами *Лампрехтсас* (тепер – *Берегове*), *Сасове*, *Шенборн* (*Верхній* і *Нижній*), *Паушинґ* (тепер – *Павшино*), *Кенігсфельд* (тепер – *Усть-Чорна*), *Тячів*, *Німецька Кучава* (тепер – *Кучава*) і *Німецька Мокра*, які з'явилися тут у різні періоди історії Закарпаття. Одні – у часи переселення в цей регіон саксонців, починаючи з XI ст. (*Лампрехтас*, *Сасове*, *Тячів*), інші – у часи другої хвилі німецького освоєння краю протягом XVIII–XIX ст. (*Кенігсфельд*, *Німецька Куча-*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ва і *Німецька Мокра*, *Паушинґ*, *Шенборн*). Більшість із цих назв пов'язана з конкретними німецькими лексемами – загальними і власними назвами, які зазнали фонетично-словотвірної адаптації на українському ґрунті. Деякі ойконіми, як-от *Німецька Кучава* і *Німецька Мокра*, містять атрибутивний компонент *німецький*, що сягає алоетноніма *німці*, і має власне українське походження.

З-поміж назв закарпатських поселень, на структурі яких позначився румунськомовний вплив, виокремлюємо дві групи ойконімів: 1) що виникли на базі апелятивів, які й сьогодні функціонують у румунській мові (*Апша* (*Вишня*, *Нижня* й *Середня*), *Брустура*, *Мерешор*, *Подішор*, *Стримба*); 2) що постали в результаті українсько-румунської взаємодії й містять або слов'янську основу, оформлену румунськими афіксами (*Кічерели*), або румунську основу, ускладнену слов'янськими формантами (*Апшиця*, *Негрово*). Ці назви сформувалися в період українсько-румунськомовних контактів, початки яких сягають волоської колонізації цього терену.

Найчисленнішу групу іншомовних (неслов'янських) ойконімів Закарпаття, цілком обґрунтовано, становлять угорські назви, що зумовлено тривалими мовними зв'язками українців і угорців у цьому регіоні, починаючи з другої половини XI ст. Угорські назви поселень на Закарпатті неоднорідні з погляду хронології. Деякі з них сформувалися на основі угорських апелятивів, які в місцевому українському середовищі зазнали фонетичної адаптації (*Ашвань*, *Вилок*, *Кив'яжд*(*ь*), *Тийглаш*). Проте значна частина так званих угорських ойконімів належить до вторинних. Це назви, що виникли або в результаті семантичного калькування (повного чи неповного) генетично слов'янських (українських) ойконімів (*Wizkez* (*Сойми*), *Őr* (*Сторожниця*), *Feketepatak* (*Чорний Потік*), *Széles-Lonka* (*Широкий Луг*)), або українсько-угорської інтерференції, яка виявилася в додаванні угорського номена *falva* «село» до твірної антропонімооснови генетично слов'янських (українських) ойконімів: *Zavidfalva – Завидово*, *Kricsfalva – Кричово*, *Sztánfalva – Становo* та ін.

1. *Габорак М. М.* Назви гір і полонин Івано-Франківщини. Етимологічний словник-довідник / М. М. Габорак. – Вид. 3-є, доп., переробл., уточн. – Івано-Франківськ, 2015. – 604 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

2. *Галас К. Й.* Із топоніміки Закарпаття / К. Й. Галас // Доповіді та повідомлення Ужгородського держ. ун-ту. Серія історико-філологічна. – Ужгород, 1957. – С. 81–83.

3. *Галас К. Й.* З топоніміки Закарпаття / К. Й. Галас // Наукові записки Ужгородського держ. ун-ту. – Ужгород, 1958. – Т. XXXV. Філологічний збірник (мовознавство). – С. 56–81.

4. *Галас К. И.* Топонимика Закарпатской области (названия населенных пунктов) / К. И. Галас : автореферат дис. … канд. филол. наук. – Ужгород, 1960. – 15 с.

5. *Галас К. Й.* Українська топонімія Закарпаття в лінгвістичному аспекті. Учбовий посібник / К. Й. Галас. – Ужгород, 1979. – 119 с.

6. *Галас К. Й.* Дані діалектної топонімії як засіб хронологізації мовних процесів і явищ / К. Й. Галас // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. Тези доп. і повід. XV респ. діалектологічної наради. – Житомир, 1983. – С. 12–14.

7. *Достал Я.* Підкарпатська Русь (Закарпаття періоду Чехословацької Республіки: 1919–1938 рр.). Путівник-довідник / Я. Достал ; перекл., упоряд., доповн. Ю. Фатули. – Ужгород, 2014. – 312 с., іл.

8. Древний город Берегово / сост. Л. М. Алексеенко. – Ужгород, 2010. – 17 с.

9. *Дэже Л.* Очерки по истории закарпатских говоров / Л. Дэже. – Будапешт, 1967. – 306 с.

10. *Еремия А. И.* Географические названия рассказывают / А. И. Еремия. – Кишинев, 1990. – 2-е изд., перераб. и доп. – 197 с.

11. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – Київ, 1982–2012. – Т. 1–6.

12. *Желеховський Є.*, *Недільський С.* Малорусько-німецький словар / Є. Желеховський, С. Недільський. – Львів, 1886. – Т. 1–2.

13. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Закарпатська область / голова редкол. В. І. Бєлоусов. – Київ, 1969. – 810 с.

14. *Кантемир Д.* Описание Молдавии / Д. Кантемир. – Кишинев, 1973. – 222 с.

15. *Карпенко Ю. О.* Особливості гідронімічного словотвору (на матеріалі річкових назв Чернівецької області) / Ю. О. Карпенко // Друга респ. ономастична нарада : тези. – Київ, 1962. – С. 119–121.

16. *Клепикова Г. П.* Функционирование и генезис пастушеской терминологии в славянских говорах Карпатского ареала (на украинском диалектном материале) / Г. П. Клепикова // Карпатский сборник: Труды Междунар. комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих к ним областей. – Москва, 1976. – С. 22–26.

17. *Корчинский Н. А.* Романские лексические элементы в некоторых украинских говорах Тячевского района Закарпатской области / Н. А. Корчинский // Восточнославянско-восточнороманские языковые, литературные и

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

фольклорные связи. Тезисы докл. и сообщ. межвузовской научн. конф. (11–16 октября 1966 г.). – Черновцы, 1966. – С. 42–43.

18. *Лизанец П. Н.* Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья (На материале бытовой лексики) / П. Н. Лизанец // *Лизанець П.* Наукові праці (1965–1970). – Ужгород, 2009. – Т. 3–4. – С. 226–233.

19. *Лизанець П. М.* До питання про фонетичне засвоєння деяких угорських слів в українському усному літературному мовленні та передачу їх на письмі / П. М. Лизанець // Тези доп. респ. наук. конф., присв. вивченню українського усного літературного побутового мовлення. – Київ, 1968. – С. 43–44.

20. *Лучик В. В.* Етимологічний словник топонімів України / В. В. Лучик. – Київ, 2014. – 544 с.

21. *Марусенко Т. А.* Материалы к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) / Т. А. Марусенко // Полесье: Лингвистика. Археология. Топонимика / отв. ред. Н. И. Толстой, В. В. Мартынов. – Москва, 1965. – С. 206–255.

22. Материалы для истории Угорской Руси. Часть VI. Пределы угрорусской речи в 1773 г. по официальным данным. Карты / А. Петров. – Санкт-Петербург, 1909.

23. *Мицюк О.* Нариси з соціяльно-господарської історії б. Угорської, нині Підкарпатської Руси / О. Мицюк. – Ужгород, 1936. – Т. І. – 246 с. ; Прага, 1938. – Т. ІІ. – 390 с.

24. *Неедлы З. Р.* История Закарпатской Руси до XIV столетия / З. Р. Неедлы // Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии. – Москва, 1945. – Т. ІІ. – № 4. – С. 201–220.

25. Німецько-український словник / В. М. Лещинська, О. Г. Мазний, К. М. Сільвестрова. – Київ, 1959. – 1053 с.

26. *Німчук В. В.* З історичної топонімії Закарпаття / В. В. Німчук // Питання історичної ономастики : зб. наук. праць / відп. ред. К. К. Цілуйко. – Київ, 1976. – С. 19–28.

27. *Німчук В. В.* Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – Київ, 1992. – 413 с.

28. *Німчук В.* Ще раз про «русинський язык» і збереження діалектного середовища / В. В. Німчук // Українська мова. – 2018. – № 3. – С. 15–24.

29. *Панькевич І.* Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей (З приложенням 5 діялектологічних мап). Ч. І. Звучня і морфологія / І. Панькевич. – V Praze, 1938. – 549 с.

30. *Пенюк З. Ф.* Гідронімічна система східних районів Закарпаття, її склад та походження / З. Ф. Пенюк // ІІІ Респ. ономастична (гідронімічна) конф. – Київ, 1965. – С. 112–125.

31. *Піпаш Ю., Галас Б. К.* Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського р-ну Закарпатської області) / Ю. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

32. *Поп Д., Поп И.* Путешествие по архитектурным памятникам Подкарпатской Руси / Д. Поп, И. Поп. – Ужгород, 2007. – 184 с.

33. *Речмедін А. П.* Сторожинець : Путівник укр. та рос. мовами / А. П. Речмедін. – Ужгород, 1977. – 64 с., іл.

34. Речник српскохрватского књижевног и народног језика / гл. уред. А. Белић. – Београд, 1959–1996. – Књ. I–XV.

35. Словник гідронімів України / ред. кол. А. П. Непокупний, К. К. Цілуйко, О. С. Стрижак. – Київ, 1979. – 780 с.

36. *Тиводар М.* Історичні назви Закарпатського краю / М. Тиводар // Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку / голов. ред. Г. Скрипник. – Київ, 2013. – С. 137–156.

37. *Токар М.* Сторожниця. Сторінки історії суспільного та духовного життя. Науково-популярне видання / М. Токар. – Ужгород, 1999. – 126 с., іл.

38. *Трійняк І. І.* Словник українських імен / І. І. Трійняк. – Київ, 2005. – 509 с.

39. Тячівщина: історико-краєзнавчі нариси / ред. М. В. Данилюк. – Ужгород, 2012. – 302 с.

40. Україна: Адміністративно-територіальний устрій (станом на 1 січня 2012 р.) / заг. ред. В. О. Зайчука; відп. ред. Г. П. Скопненко. – Київ, 2012. – 784 с.

41. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. Видання перше. – Київ, 1947. – 1064 с.

42. *Фийнеш Е.* Географічний словник Угорщини (Опис населених пунктів Закарпаття середини XIX ст.) / Е. Фийнеш ; перекл., упоряд. Й. Кобаль. – Ужгород, 2011. – 96 с., іл.

43. *Чучка П. П.* Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Львів, 2005. – 702 с.

44. *Шманько І.* Копинівці. Історико-краєзнавчі нариси / І. Шманько. – Ужгород, 2014. – 314 с., іл.

45. *Штефуровський С. С.* До питання німецької колонізації і німецьких діалектів на Закарпатті у XVIII–XIX ст. / С. С. Штефуровський // Наукові записки Ужгородського держ. ун-ту. Серія історична. – Ужгород, 1957. – Т. XXX. – С. 203–207.

46. Dicţionar romîn-ucrainean / red. princ. Gh. Cocotailo. – Bucureşti, 1963. – 563 p.

47. Duden Familiennamen. Herkunft und Bedeutung / Bearbeit. von Rosa und Volker Kohllheim. – Mannhelm ; Leipzig ; Wien ; Zürich, 2005. – 960 S.

48. *Gołąb Z.* Karpacki gruń / Z. Gołąb // Onomastica. – 1959. – R. V. – Z. 2. – S. 293–309.

49. *Jordan J.* Toponimia Rominească / J. Jordan. – Bucureşti : EARPR, 1963. – 581 p.

50. *Kiss L.* Földrajzi nevek etimológiai szótára / L. Kiss. – Budapest, 1997. – K. I–II.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

51. *Kluge F.* Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / F. Kluge. – Berlin ; New-York, 1975. – 915 s.

52. Magyar-orosz szótár / szerk. H. László, G. László. – Budapest, 1972. – K. I–II.

53. *Perfeckij E.* Sociálně-hospodářské poměry Podkarpatské Rusi ve století XIII–XV (s mapou Podkarpatska) / E. Perfeckij. – Bratislava, 1924. – 148 s.

54. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : kolochava.com/ua/pro-kolochavy.html.

55. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : pavshyno-rada.gov.ua/наше-село/історія/.

56. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/.

57. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Руська_Мокра.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Ірина Фаріон

(Львів)

КОРЕЛЯЦІЯ ПОНЯТЬ «ЕТНІЧНА СВІДОМІСТЬ», «МОВНА СВІДОМІСТЬ» ТА «ЕТНІЧНА МОВА» У ПРАЦЯХ ВАСИЛЯ НІМЧУКА

У статті досліджено кореляцію понять «етнічна свідомість», «мовна свідомість», «етнічна мова» та їхню еволюцію у працях видатного українського мовознавця Василя Німчука. Розкрито взаємозалежність зазначених термінів, їхню зумовленість позамовними чинниками, застосування їх у розкритті проблеми української глотогенези та лінгвоперсонології.

The correlation of the *Ethnic Consciousness*, *Linguistic Consciousness* and *Ethnic Language* notions together with their development in the works of the prominent Ukrainian linguist Vasyl Nimchuk is investigated in the article. The interdependence of the indicated terms, their specification with the extralinguistic factors and application in the revealing of Ukrainian Glottogenesis and Linguopersonology issues are described.

У визначенні окремости споріднених мов
важливою є самосвідомість їх носіїв,
усвідомлення ними своїх мов як оригінальних,
властивих тільки їм.
Василь Німчук

Василь Німчук – науковець колосального діяпазону: від мови свого с. Довге, що на Закарпатті (діялектна дериватологія та ономастика), – до українського діялекто- та глотогенезу, історії мови та мовознавства, історії правопису, джерелознавства, біблієзнавства, у центрі яких основні поняття буття та розвитку українського народу: *етнічна свідомість, мовна свідомість* та *етнічна мова*. Його доробок – яскравий приклад зведеної наукової споруди впродовж усього дослідницького життя на міцній основі

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

етномовного самопізнання. Як згадують упорядники бібліографії Василя Німчука, «*саме сім'я, рідне село стане тим єдиним місцем, куди завжди з незмінним рвінням повертався*» Василь Васильович [3, с. 5]. Саме туди Він вирушив у свою останню подорож у листопаді 2018 року…

Маємо на меті простежити використання в науковій спадщині мовознавця термінів *етнічна свідомість, мовна свідомість* та *етнічна мова*, їхнє корелювання та місце в його загальній концепції української діялекто- та глотогенези.

Корелювання понять *етнічна свідомість, мовна свідомість* та *етнічна мова* у Німчуковій спадщині важлива передусім тим, що в переважних і численних визначеннях *етносу* мало хто оперує базовою ознакою його дефініції – *етнічною свідомістю* [16, с. 114–153]. Позитивний виняток у закордонних джерелах (усупереч «Вебстерівському словнику», «Словнику американської спадщини англійської мови» та ін. [16, с. 118]) становить визначення терміна *етнічність* від Елліс Кешмор, що є упорядницею поширеного на Заході «Словника расових і етнічних відносин». На її думку, термін *етнічність* уживають до народу або нації, а також групи людей, які *свідомі* свого спільного походження та спільних інтересів [16, с. 119] Серед вітчизняних визначень поняття *етносу* складник «*самосвідомости*» посідає аж передостаннє місце: «**Етнос** – це позачасова, позатериторіяльна, позадержавна спільнота людей, об'єднаних спільними походженням (реальним або мітичним), культурою (або деякими її елементами), мовою (часто, але не завжди), історією (справжньою або вигаданою), традиціями і звичаями, *самосвідомістю* та *етнонімом* (назвою)» [16, с. 126]. Проте важливо, що одне із найсучасніших вітчизняних енциклопедичних джерел трактує вже сам термін *етнічна свідомість* як сукупність уявлень, знань, настанов, спрямувань, сприйнятих особою в процесі етнізації, накопичених з досвіду власного життя чи своєї етнічної групи про культуру, традиції, цінності, *усвідомлення себе членом етносу*, а також бачення свого народу серед інших [1, с. 41]. Отже, коренетвірну основу *етнос* тлумачимо як історичну спільність людей, об'єднаних мовою, виразно відмінною від інших культурою, власним менталітетом, *усвідомленням* єдности свого походження та культурної відмінности від інших спільностей, тобто *етнічною самосвідомістю*, вираже-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ною у самоназві (автоетнонімі) [2, с. 17–18; 1, с. 69]. Натомість термін *мовна свідомість* – це сукупність культурно і соціяльно зумовлених настанов щодо мови, які відображають колективні ціннісні орієнтації (знання, почуття, оцінки й настанови щодо мови) [19, с. 145; 16, с. 13].

Над поняттями *етнічної свідомости, мовної свідомости* та *етнічної мови* Василь Німчук розмірковує у розвідках про походження та історію української мови [6, с. 190–234; 7, с. 233–250; 8, с. 25–47; 9, с. 69–83; 12, с. 3–14; 13, с. 3–12]. Науковець слушно зауважує, що, досліджуючи **глотогенезу** (інакше природну цікавість і дослідників, і загалу до свого **«етнічного лінгвородоводу»** [14, с. 352]), «*досі мало враховуються суспільні фактори, постулати соціолінгвістики*», а на заваді тим дослідженням «*стоїть нечітке оперування термінами «етнічна мова» (точніше термін «етнічна мова» в нас використовується рідко, пор. ще «ідіоетнічна мова») та діалект (говір)*» [14, с. 359–360]. На цей термін без дефініції вперше натрапляємо в одному з досліджень Василя Німчука в контексті діялектної сфери [12, с. 4].

Досліджуючи глотогенезу, історик мови визначає н о в у м е т о д о л о г і ч н у *соціолінгвістичну засаду*, зауважуючи, що їх «*не можна зводити тільки до вивчення процесу розвитку структурних рівнів, бо ніколи не одержимо справжньої картини нашої глотогенези. Лише комплексне вивчення проблеми – історії лінгвальної системи, історії етногенези й загальної історії народу – призведе до справді обґрунтованих, об'єктивних наукових висновків*» [9, с. 81]. Окремо мовознавець наголошує на зв'язку історії мови «*з етнопсихологічними й етносоціяльними (політичними) процесами*», що можуть, до прикладу, обумовлювати «*розгалуження однієї давньої мови в кілька споріднених*» [9, с. 81; 6, с. 193]. І робить слушний висновок: «***Мова – одна з визначальних прикмет етнічної спільноти**, тому походження конкретного племени, народности, нації неможливо з'ясувати без дослідження історії формування, розвитку, функціонування їхньої мови*» [14, с. 353]. Відтак перетворення, точніше, переростання діялекту чи групи діялектів в окрему, нову мову – це соціяльний чи **соціяльно-етнічний процес**, обумовлений історичними та суспільно-політичними причинами, що призводять до відокремлення частини від цілого [6, с. 193]. **Себто діялект стає мовою, коли цього хочуть його носії.** Поетично найпоказовіше це висловив

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Іван Франко: «*Діялект? А ми його надишем / Міццю духа і огнем любови. / І нестертий слід його запишем / Самостійно між культурні мови*» (Антошкові П.).

Системно проаналізувавши основні схеми періодизації – від канонізованої радянською наукою Олексія Шахматова [13, с. 8–9; 12, с. 5] до напрацювань українських мовознавців першої половини ХХ ст. Степана Смаль-Стоцького, Євгена Тимченка, Костя Німчинова, Агатангела Кримського, Леоніда Булаховського, Петра Тимошенка, Олекси Горбача, Юрія Шевельова та ін. – історик мови запропонував власну версію періодизації як напряму дослідження генези та історії української мови. Виписуючи свою схему історії мови, професор оперує поняттями *етнічна мова*, *мовна свідомість*, що моделює *етнічну свідомість*, і навпаки [12, с. 3–4] та наголошує на понятті *регіональної етнічної свідомості* як основі творення нових народів [13, с. 6], зв'язку між *етнічною свідомістю* та *автоідентифікацією* чи *алоідентифікацією*, виокремлює «*свідомість генетичної спорідненості*», що об'єднує носіїв різних діялектних систем в етнос. Врешті наголошує на базовому тріюмвіраті, що сприяє «*виробленню єдиної етнічної свідомості*»: одна (спільна) літературно-писемна мова, одна (спільна) релігія з її священною мовою, одна держава [12, с. 4–5]. Себто до умов періодизації внесено не лише самоочевидні внутрішньоструктурні характеристики всіх мовних рівнів, а важливі «*соціяльні параметри*»: *мовна самосвідомість носіїв* мови, наявність чи брак єдиної писемности, соціяльного престижу діялектів, традиції тощо [12, с. 4].

В. Німчук чи не перший в українському мовознавстві наголошує на так званих «***регіональних етнічних свідомостях*** *окремих етносів або протоетносів (субетносів)*», «***що трактували своє мовлення як окремі мови чи щось близьке до окремих мов***». А відтак зауважує, що ці «*протоетнічні (субетнічні) свідомості за відповідних суспільних та історичних умов могли перерости (й переростали) в нові етнічні й етнічно-мовні свідомості нових народів. Регіональні етнічні свідомості в 11–12 (13) ст. існували, але їх вияви в цю епоху мало досліджені*» [14, с. 443]. Звідси його заповіт для сучасних і наступних істориків мови: «*Необхідно* ***шукати факти****, що свідчать* ***про етнічну свідомість східнослов'янського населення різних регіонів****. Важливі свідчення про це може дати вивчення поширення і значення етнонімів*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

та хоронімів у документах 11 – першої половини 13 ст., особливо назв русинъ, Русь» [14, с. 447].

Досліджуючи історію мови як розвиток усіх її структурних рівнів (фонетичного, словотвірного, лексичного, граматичного), він формулює фундаментальне корелювання цих понять, що полягають у *збіжності етнічної свідомости*та *мовної свідомости,* які і творять *етнічну мову*: «**Мовна свідомість моделює етнічну й навпаки – етнічне самоусвідомлення зумовлює самоусвідомлення своєї мови як окремої. Тому можна твердити, що конкретна етнічна мова, мова певного народу має такий самий вік, як його етнічна самосвідомість**» [14, с. 360; 12, с. 4]. У такий спосіб, заглиблюючись у найдавніші історичні пласти нашої мови, науковець доходить до дуже важливого соціолінгвістичного висновку про навзаємну зумовленість *етнічної* та *мовної самосвідомости*. Як аргумент на користь такого корелювання, мовознавець наводить семантичне поле праслов'янської лексеми *языкъ (językъ)* як поняття «мови» й «етносу» водночас [14, с. 351]. Попри більшість теперішніх політологічних визначень *етнічної свідомости* і масове нерозуміння пріоритетности мови в утвердженні нації та держави, професор наголошує на визначальності в *етнічній свідомості* саме *мови*: «*Відколи в людей* ***існує етнічна свідомість****, відтоді* ***мова, мабуть, є головною і найтиповішою ознакою****, на основі якої народи відрізняють себе один від іншого*», себто – у визначенні окремости мови вирішальною є *самосвідомість* її носіїв [14, с. 351, 359]. Відтак доречним є композитне поняття *мовно-етнічної свідомости* як неподільного цілого. Чи не вперше його використовує саме Василь Німчук, структуруючи це поняття в середині себе: «*У складі етносу певні сукупності людности в силу різних причин – внутрішніх (діялект, фольклор, побут тощо) та зовнішніх (державна належність, географічне середовище і т. д.) можуть вважати себе ближчими між собою, ніж інші складові частини етносу, ідентифікувати себе як етнічна група*» [9, с. 75]. Власне через те, що і в історичній ретроспективі, і досі в нашому лінгвосоціюмі *етнічна свідомість* та *мовна свідомість* НЕ ЗБІГАЮТЬСЯ (а це формує патологічну *гідридну свідомість* з *чужою мовою:* ніби українці, а ніби рідна мова – російська), ми маємо чергову етнічну московсько-українську війну (2014–2018) з абсолютною мовною основою і першопричиною.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Яскравим свідчення *мовно-етнічної свідомости* є сформований як самоназва **етнонім**. На думку теоретика націоналізму Ентоні Сміта, «*колективні назви мають важливе значення для етнічного і національного самовизначення, тож брак зареєстрованої в документах власної назви може свідчити про брак чуття спільної етнічної належности, вже не кажучи про національне існування*» [18, с. 58]. Наші предки аж ніяк не мали з тим проблем, позаяк їхнє, за В. Німчуком, вироблене «*чуття етнічно-політичної спільноти, принаймні в населення півдня Київської Руси*», виявлено в етнонімі *русинъ*, центром якого є Середня Наддніпрянщина та Київ [14, с. 442]. І то більше: етнонім *русинъ* (збірне *русь*) зі своєї батьківщини – Середньої Наддніпрянщини – поширилося на жителів усієї теперішньої України, а відтак було привласнене сусіднім етносом *московитами* у формі ад'єктива *русский* «російський, тобто московський». Щоб уникнути термінологічної плутанини і підміни прикметника нашої етнічної старої назви *руськыи* ад'єктивом *русский* «московський», науковець пропонує «відповідний давній етнос та його мову <…> позначати прикметником *давньосхіднослов'янський* (народ, народність, мова), а сукупність протоукраїнських говорів – *давньоруськоукраїнською мовою*»[14, с. 442; 13, с. 5]. Водночас слушною є заувага, що «етнонім *русинъ* (множина – *русь*), хороні*м Руськая земля*, *Русь* могли поширюватися як такі, що позначають мешканців держави, приналежність до держави, а не один етнос і його територію» [14, с. 446]. З огляду на це мовознавець рекомендує вивчати побутування етноніма *русинъ на теренах Росії* і водночас «*шукати факти, що свідчать про етнічну свідомість східнослов'янського населення різних регіонів», ідеться передусім про локалізацію цих фактів у документах XI – першої половини XIIIст.*» [14, с. 446–447]. Натомість «*Українці ніколи не сумнівалися в тому, що вони – нащадки русинів княжої доби, як це, наприклад, засвідчив автор полемічної «Перестороги» початку 17 ст.*» [14, с. 352].

Окремим і дуже важливим складником аналізованих понять *етнічної свідомости*, *мовної свідомости* та *етнічної мови* є ***літературна писемна мова*** – продукт хронологічно пізнішого походження, що, крім мови живого спілкування, безумовно визначає «*етнічне обличчя*» суспільства: «*своєрідність етнічному обличчю народу, оригінальність його культурі надавала українська* ***літера-***

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

***турно-писемна мова**, яка постійно поєднувала старослов'янські книжні й живі народні складники*» [6, с. 234]. Мовознавець на основі лінгвістичного аналізу різностильових пам'яток подає розлоге обґрунтування двох літературних мов часи Руси: давньоруської (чи *давньоруськоукраїнської писемно-літературної мови* XI–XIII ст.) та *старослов'янської (церковнослов'янської) давньоруськоукраїнської редакції*її зазначає, що лексика пам'яток, створених у Києві, типово південно-західноруська. Це, своєю чергою, вказує на зв'язок між літературною мовою та народними діялектами, зокрема, «*виділенні старокиївського (полянського) говору на роль основи літературної мови*» [5, с. 22, 24–26; 14, с. 448].

Втрата українцями своєї держави наступними століттями призвела до «*чи не найскомплікованішої в Європі (якщо не в усьому світі)*» мовної ситуації [11, с. 1]. Йдеться про використання різною мірою чотирьох мов: української, церковнослов'янської місцевої редакції, польської, латинської (у поодиноких випадках у другій половині XVI ст. – грецької). Проте, як зазначає професор, «*етнічне обличчя нашої культури остаточно моделювали дві мови – українська писемно-літературна та церковнослов'янська української редакції*», межі і сфери функціювання яких знову-таки «*немалою мірою формувала конфесійна ситуація в українських землях*» [11, с. 1]. Донедавна у всій соціолінгвістичній повноті цю проблематику конфесійної парадигми **в історії української літературної мови** не досліджували (якщо не брати до уваги нещодавної системної розвідки на цю тему Ірини Фаріон, науковим консультантом якої був В. Німчук). В одній із розвідок лінгвіст наголошує на соціолінгвістичних поняттях «*мовна ситуація*» і «*мовна політика*», що зумовлюють **сфери вживання літературної мови або «української етнічної мови»** [15, с. 169, 163].

Виняткова заслуга Василя Німчука у пізнанні *етнічної свідомости*, *мовної свідомости* та *етнічної мови* через дослідження персональної мовно-історичної джерельної бази. Студіюючи локальну мову пам'яток, себто її діялектну основу, В. Німчук переконливо визначав походження авторів пам'яток чи переписувачів, а отже, окреслював питомий мовно-етнічний простір, у центрі якого поставали такі відкриті та опрацьовані науковцем постаті та їхні праці: «Лексикон» Памва Беринди 1627 року (1961), «Лексис» Л. Зизанія й анонімна «Синоніма словенороська» (1964), «Лексикон словено-латинський» Є. Сла-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

винецького та А. Корецького-Сатановського (1973), «Граматику» М. Смотрицького (1979), «Граматику» Л. Зизанія» (1980). Не менш знаковими в етномовному окресленні ставали розвідки про українських мовознавців в історичній ретроспективі: про П. Білецького-Носенка, Я. Блоницького, І. Максимовича, О. Павловського, Й. Левицького, М. Лучкая, А. Волошина та ін., чим було закладено початки вивчення «середньовічної та ранньомодерної історії українського мовознавства» [3, с. 19].

Отже, корелювання понять *етнічної свідомости*, *мовної свідомости* та *етнічної мови* полягає у їхній абсолютній взаємозалежності та взаємозумовленості. Водночас неможливо розглядати ці доленосні і визначальні для нації поняття поза суспільно-політичними чинниками, що мають винятковий вплив на характер корелювання. У нашій історії навіть на сучасному етапі маємо незбіжність *етнічної* та *мовної свідомости*, що є основним гальмом у розвиткові і мови, і нації, і держави. Виняткова заслуга В. Німчука полягає в застосуванні аналізованих понять саме щодо української глотогенези. Це уможливлює реконструювати ірраціональну природу етномовних процесів далекої давнини.

Зазначені поняття є також винятковим механізмом для розкриття історичного функціювання етноніма *русь* як самоназви чи чужоназви, а також виникнення основного продукту високої *мовно-етнічної свідомости* – літературно-писемної мови. Не менш важливим є застосування понять *етнічна свідомість*, *мовна свідомість* та *етнічна мова* у розвідках про історичні постаті українського мовознавства, що стали символами питомого українського етномовного простору.

---

1. Мала енциклопедія етнодержавознавства / [відп. ред. Ю. І. Римаренко]. – Київ : Генеза, Довіра, 1996. – 942 с.

2. *Макарчук С. А.* Етнічна історія України : навч. посіб. – Київ : Знання, 2008. – 471 с.

3. Німчук Василь Васильович : біобібліографія до 75-річчя / НАН України, Інститут української мови / упоряд. Ю. В. Осінчук, Н. В. Пуряєва; автор вступ. ст. Н. В. Пуряєва. – Київ, 2008. – 128 с.

4. *Німчук В. В.* Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства // *Мелетій Смотрицький*. Граматика / [підгот. факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука]. – Київ : Наукова думка, 1979. – С. 7–110.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

5. *Німчук В. В.* Початки літературних мов Київської Русі // Мовознавство. – 1982. – № 2. – С. 21–31.

6. *Німчук В. В.* Походження й розвиток мови української народності // Українська народність. Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – Київ : Наукова думка, 1990. – С. 190–234.

7. *Німчук В. В.* Про походження українських діалектів // Україна. Наука і культура. – Київ, 1993. – Вип. 26–27. – С. 233–250.

8. *Німчук В. В.* Проблема українського діалектогенезу // Проблеми сучасної ареалогії. – Київ: Наукова думка, 1994. – С. 25–47.

9. *Німчук В. В.* Аспекти дослідження проблеми етноглотогенезу українців / В. В. Німчук // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII століть. Матеріали наукової конференції пам'яті Л. П. Жуковської. К., 1995. – Вип. 2. – С. 69–83.

10. *Німчук В.* Південні давньоруські говори – основа української мови / Василь Німчук // Історія української мови : хрестоматія / [упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко]. – Київ : Либідь, 1996. – С. 258–269.

11. *Німчук В.* Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII століть // Берестейська унія і українська культура XVII століття. – Львів : Інститут історії Церкви Львівської Богословської Академії, 1996. – С. 1–48.

12. *Німчук В. В.* Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови // Мовознавство. – 1997. – № 6. – С. 3–14.

13. *Німчук В. В.* Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови // Мовознавство. – 1998. – № 1. – С. 3–12.

14. *Німчук В. В.* Походження української мови // Етнічна та етнокультурна історія України : у 3 т. – Київ : НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, 2005. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 351–468.

15. *Німчук В.* До проблеми про об'єкт і зміст курсу «Історія української літературної мови» // Українська мова. – 2014. – № 3. – С. 161–173.

16. Основи етнодержавознавства / за ред. Ю. Римаренка. – Київ : Либідь, 1997. – С. 114–153.

17. *Селігей П.* Мовна свідомість: структура, типологія, виховання / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2012. – 118 с.

18. *Сміт Д.* Ентоні Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія ; [перекл. Роман Фещенко]. – К : К.І.С., 2004. – 168 с.

19. *Яворська Г.* Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова, культура, влада / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ, 2000. – 288 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Олег Прискока

(Київ)

СТУДІЇ НАД СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКИМИ ПАМ'ЯТКАМИ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ВАСИЛЯ НІМЧУКА

У статті висвітлено наукову спадщину Василя Німчука в галузі дослідження пам'яток старослов'янської писемності, їхніх палеографічних, мовних, текстологічних та деяких інших особливостей. Плідною є думка вченого про вивчення мовних одиниць, притаманних лише певним старослов'янським текстам.

Scientific heritage of Vasyl Nimchuk in the field of research of the monuments of the Old Slavic written language, their paleographic, linguistic, textual and some other peculiarities is described in the article. The scientist idea on the study of linguistic units peculiar for certain Old Slavic texts only is considered to be a fruitful one.

Василь Німчук був насамперед видатним дослідником української мови різних періодів її існування та різноманітних форм функціонування в українському суспільстві. Саме така проблематика переважає у величезній науковій спадщині вченого. Навіть ті його праці, що стосуються питань, пов'язаних з історією інших мов, обов'язково певним чином дотичні до дослідження історії української мови. Цей підхід здебільшого є характерним і для студій зі старослов'янської мови. Згадаємо, наприклад, його дослідження, вміщені у вступних статтях до підготовлених ним же видань праць українських філологів XVI–XVII ст. – «Лексикон славеноруський Памва Беринди» [4], «Лексис Л. Зизанія. Синоніма славеноруська» [5], «Лаврентій Зизаній. Граматика словенська» [3], «Мелетій Смотрицький. Граматика» [12], у яких об'єктом наукового розгляду є старослов'янські мовні факти, щільно перемішані з одиницями власне української мови, розглянуті з єдиною метою – висвітлити особливості виникнення та розвитку староукраїнської лексикографії чи граматики.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Проте ознайомлення з тематикою численних наукових розвідок і фундаментальних праць, залишених нашим видатним дослідником для користування своїм послідовникам і нащадкам, дає можливість помітити, що деякі з них спрямовані на з'ясування історії безпосередньо старослов'янської мови, хоча їх небагато. Якщо залишити поза увагою публікації в енциклопедичних виданнях про старослов'янську мову, кириличну та глаголичну азбуки як такі, що написані не з дослідницькою, а з інформативною метою, то всі решта за напрямом проблематики можна поділити на три групи.

До першої зараховуємо монографію «Київські глаголичні листки. Найдавніша пам'ятка слов'янської писемності» [7] і комплекс статей та доповідей, що відбивають певні складові частини цього дослідження, зокрема такі: «Київські глаголичні листки» (1983) [1, с. 62]; «Комплексне дослідження Київських глаголичних листків» (співавтори М. Находкін, Г. Зиков, 1986 р.) [1, с. 64]; «Виступи на IX Міжнародному з'їзді славістів у Києві» (1986) [1, с. 64]; «Лексика Киевских глаголических листков на фоне словарного состава древнейших памятников славянской письменности» (1988) [1, с. 66]; «Лексика Київських глаголичних листків на фоні словникового складу найдавніших слов'янських пам'яток» (1988) [1, с. 66]; «Хімічний аналіз чорнила як засіб визначення автентичності пам'ятки та її датування» (1988) [1, с. 66]; «Киевские глаголические листки: история открытия и изучения» (1989) [1, с. 67]; «Лазерные исследования Киевских глаголических листков» (1989) [1, с. 67]; «Київські глаголичні листки – найдавніша Кирило-Мефодіївська пам'ятка» (1998) [1, с. 74].

До другої групи належить колективна праця, виконана співробітниками Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні під керівництвом В. Карпової, –«Словник старослов'янської мови східнослов'янської редакції XI–XII ст. Проспект» [11]. На завершальному етапі до підготовки видання долучився В. Німчук, якому належить редакція розділу джерел та ідея про Кирило-Мефодіївську спадщину як базис словника [11, с. 43]. Тематично до цієї групи слід також віднести статтю «З історії формування давньоруської редакції старослов'янської мови (Ізборник 1076 р.)» [6].

Навіть без докладного розгляду зазначених вище студій над старослов'янськими пам'ятками можна помітити тенденцію відбору об'єкта дослідження. Ученого цікавили саме ті

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

старослов'янські пам'ятки, які залишили хоча б якийсь слід у культурному житті українського народу. Тобто і з цього погляду В. Німчук насамперед є україністом, а вже потім – славістом. Напевне, з таких міркувань учений звернув увагу на старослов'янський Супрасльський рукопис, що й вилилося в студію «Про походження Супрасльського рукопису» [9; 10]. Тому досить логічним видається розглядати її разом з працями другої групи.

Окреме місце посідає рецензія «Новий ключ до розуміння старослов'янського словника», написана спільно з автором цієї статті на працю чеських колег [8]. Вона утворює третю групу досліджень, оскільки присвячена тематиці, з одного боку, старослов'янській, нібито ніяк не співвідносній із старослов'янсько-українською проблемою, а з другого, – жанр рецензії певною мірою теж може містити дослідницький компонент і мати самостійне наукове значення.

Звичайно, найбільшої уваги заслуговує монографія «Київські глаголичні листки. Найдавніша пам'ятка слов'янської писемності». Неперечне значення книги полягає в доведенні автентичності глаголичних листків кінця X ст. Річ у тому, що деякі тогочасні вчені, зокрема С. Кульбакін, Л. Арасимович, Г. Бірнбаум, Ф. Гривець, Й. Гамм, а пізніше й Р. Цейтлін висловлювали думку про недоцільність розгляду Київських листків у складі вузького канону пам'яток старослов'янської писемності кінця X – середини XI ст. [14, с. 14–15], оскільки вважалося, що лише рукописи давньоболгарського ізводу репрезентують справжню старослов'янську мову. За таким підходом, поза межами репрезентантів старослов'янської мови залишалися Фрейзингенські уривки, Київські листки, Остромирове євангеліє тощо, які Р. Цейтлін кваліфікувала як церковнослов'янські [14, с. 14]. Суперечливість саме такої методології дослідження, що виникла в болгарських наукових колах і була підтримана Р. Цейтлін, очевидна. З цього приводу відбулася дискусія на Лексикографічному симпозіумі в Кракові 1967 року, де низка вчених виступила із запереченнями. І тоді ж виникли сумніви в давності Київських листків, які висловлювалися і раніше, а також припущення щодо їх фальсифікації В. Ганкою в середині XIX ст. Фундаментальним критичним твором щодо автентичності Київських листків стала праця австрійського академіка Й. Гамма «Київський глаго-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

личний місал» [15]. На жаль, незважаючи на спростування цих хибних ідей, доведене до наукової громадськості В. Німчуком на IX Міжнародному з'їзді славістів у Києві, і позитивне сприйняття його монографії, як болгарські академічні вчені, так і Р. Цейтлін продовжували й далі практикувати той самий підхід до класифікації старослов'янських пам'яток: маємо на увазі монографію Р. Цейтлін «Лексика давньоболгарських рукописів X–XI ст.» [13] та граматику старослов'янської мови Болгарської академії наук за редакцією члена-кореспондента професора Івана Дуріданова [2, с. 53–55]. У цих працях Київські листки не введені до реєстру джерел вивчення старослов'янської мови. Тому ще одне нагадування про здобуток В. Німчука в цій галузі не буде зайвим.

Щоб належним чином оцінити виконану Василем Васильовичем роботу, розглянемо її етапи та застосований науковий апарат. Від самого початку автор докладно розглядав усі обставини появи пам'ятки в полі зору вчених XIX ст., досліджував усі відомі архівні документи, що її стосувалися, спогади сучасників, діяльність архімандрита Антоніна тощо. Далі навів власний археографічний опис пам'ятки, виконаний на високому професійному рівні, з уживанням відповідної термінології і ретельним обстеженням її стану. Встановлення автентичності ґрунтується на хімічному аналізі барвників, детальному визначенні хімічного та атомного складу чорнил, до участі в якому були залучені співробітники лабораторій судово-технічних досліджень документів Київського НДІ судових експертиз, лабораторії радіофізичного факультету КДУ ім. Т. Г. Шевченка. Висновки, що Київські листки не містять жодних елементів палімпсеста, отримані в результаті їх фотографування в ультрафіолетовому та інфрачервоному промінні.

Філологічна частина дослідження також вражає глибиною аналізу та широтою ерудиції науковця. Як філолог і мовознавець, В. Німчук подав вичерпний опис мовних рис пам'ятки – фонетико-орфографічних, морфологічних, синтаксичних і лексичних. У кінці розвідки додано словопокажчик кириличної транслітерації Київських листків.

До філологічної частини належить нібито й встановлення змісту тексту і його джерел. Проте в цьому разі потрібні дещо інші знання, якими філологи, на жаль, майже не володіють, – знання канонічної християнської літератури, починаючи від давньої.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Цей чинник для В. Німчука теж не став перешкодою, бо він був християнином і богослов'я опановував у церкві протягом усього життя. Йому виявилося під силу оцінити висновки І. Срезневського, Й. Коларжа, В. Ягича, М. Ґрунського, К. Мольберга і дійти власних, зокрема: «Фахівці вбачають в КЛ окремі впливи чи вкраплення з візантійської літургії Іоанна Златоуста. До таких відносять і вираз "**отъ нєбытіѣ бо въ бытіє сътворілъ нъи єсі**". Проте це не означає, що переклад КЛ здійснено з грецького оригіналу. Характерно, що деякі місця КЛ, котрі не мають повних відповідників у латинських місалах, перегукуються або збігаються з окремими виразами передсмертної молитви Костянтина-Кирила у так званому моравсько-паннонському житії його» [7, с. 37]. Загальний висновок ученого такий: «Обстеження пергамену, аналіз чорнил, вивчення лінгвістичних особливостей КЛ у сукупності переконливо свідчать про те, що в розпорядженні славістів одна з найдавніших автентичних пам'яток слов'янської писемності» [7, с. 89].

Стаття «З історії формування давньоруської редакції старослов'янської мови (Ізборник 1076 р.)» [6] написана в руслі тогочасних ідей вивчення стану книжно-літературної мови Київської Русі, які поступово привели до створення видання «Словник старослов'янської мови східнослов'янської редакції...». Автор статті зазначив: «Оскільки старослов'янська мова була прийнята на Русі як знаряддя нової релігії, в X–XI ст. сюди потрапляла велика кількість готових перекладів із грецької мови, здійснених на південнослов'янських землях. Старослов'янська та давньоруська писемна мови активно взаємодіють. Відбувається процес формування східнослов'янської редакції старослов'янської мови» [6, с. 17]. В. Німчук поставив за мету дослідження живомовного східнослов'янського компонента, головним чином, лексичних вкраплень, в одному з найвідоміших кодексів XI ст. – Ізборнику 1076 року.

У тексті пам'ятки проаналізоване вживання лексичних одиниць **медъ** із семантикою «хмільний напій», прикметника **медвьныи**, дієслова **охабитисѧ**. Оскільки пам'яток XI–XIII ст., із якими б можна було порівнювати матеріали, поєднані в Ізборнику 1076 року, дуже мало, то досліджуваний кодекс було зіставлено з пізнішими текстами, що зберегли архаїчну лексику, зокрема, Острозькою Біблією 1581 року.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

В. Німчук дійшов такого висновку: порівняльне вивчення Ізборника 1076 року і його старовинних джерел з усією очевидністю показало, що з часу появи на Русі старослов'янських текстів вони редагувалися й пристосовувалися до місцевої мовної практики, до потреб життя. Редагування старослов'янських текстів давньоруськими книжниками свідчить про високий рівень вітчизняної філологічної культури в XI ст., про творче освоєння світових духовних надбань, перекладених старослов'янською мовою. Таким чином, усе промовляє на користь того, що Ізборник 1076 року – це результат праці давньоруського книжника чи групи книжників, а не механічна копія готового тексту.

У статті «Про походження Супрасльського рукопису», надрукована у двох числах журналу «Мовознавство» [9; 10], висвітлено дослідження мовних рис пам'ятки, яку вчені одностайно відносять до пам'яток старослов'янської мови вузького канону. Знову ж таки інтерес Василя Васильовича до неї зумовлений наявністю мовних фактів, які свідчать про її зв'язок з писемно-літературним процесом Київської Русі.

Аргументуючи актуальність дослідження, В. Німчук писав: «Історія багатьох рукописів, що презентують старослов'янську мову в її найдавніших зразках, залишається нез'ясованою, а окремих пам'яток – загадковою. Через відсутність прямих вказівок на місце й час створення майже всі старослов'янські пам'ятки атрибутуються на підставі особливостей мови. Навіть гапакси в старожитніх текстах допомагають відхилити завісу невідомості, а численні мовні факти, особливо ті, що тяжіють до певної системи, дають підставу для визначення території, на якій написано текст, і встановлення відносної хронології його виникнення» [9, с. 3].

Із тексту статті дізнаємося, що Супрасльський рукопис – найбільша за обсягом кирилична книга, яку з часу її відкриття 1823 року в білоруському Супрасльському монастирі (поблизу Білостока, тепер – Польща) професором К. Бобровським (1785–1848) майже всі славісти беззастережно відносять до класичних пам'яток старослов'янської мови. Тепер загальноприйнятою є думка, що пам'ятка походить з Болгарії. Однак ознайомлення з текстом, мовними особливостями, версіями щодо її виникнення та потрапляння до Супрасля наштовхує на думку про наявність у ній досить виразного сліду Київської

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Русі. Супрасльський збірник притягував і притягує увагу багатьох славістів. У 1977 році відбувся спеціальний міжнародний симпозіум, присвячений цій видатній пам'ятці стародавньої слов'янської культури. Проте, як вважав Василь Васильович, багато проблем, пов'язаних із зазначеною пам'яткою, потребують подальшого вивчення.

Мету вчений сформулював так: «Своїм дослідженням ми хотіли б у порядку дискусії знову поставити питання про давньоруський елемент у фонетиці й граматиці Супрасльського збірника та про Київське походження цієї рукописної книги, про північно-слов'янський, зокрема давньоруський, складник у її лексиці» [9, с. 7].

Виходячи зі змісту праці, можемо сказати, що завдання виконане на широкому фактичному матеріалі. Однаково ретельно з тонкими спостереженнями вивчені мовні явища всіх рівнів. У результаті автор дійшов висновку про можливу редакцію пам'ятки в Київській Русі. Насамкінець він написав: «На нашу думку, дослідження особливостей мови старовинного манускрипту, відомого в славістиці як Супрасльський збірник, дозволяє твердити, що, по-перше, пам'ятку переписано й, можливо, редаговано на Русі, найімовірніше - в Києві, а не привезено з інших країв. Про це свідчать фонетичні, морфологічні, словотвірні та синтаксичні риси. Вони нечисленні, як і в багатьох інших перших старослов'янських текстах, старанно переписаних на Русі. По-друге, у лексиці Супрасльського збірника є північнослов'янські елементи, частина яких може йти від моравського протографа (протографів), представлених у ньому текстів, частина – від давньоруського редактора (редакторів). Нарешті, по-третє, Супрасльський збірник не старіший кінця X або початку XI ст. Однак проблема дослідження його лексичних елементів у порівняльно-історичному і текстологічному планах надалі залишається актуальною» [10, с. 44].

І лише в одній праці В. Німчука зі старослов'янської галузі знань не передбачалося розглянуті питання пов'язувати певним чином з історією української мови, принаймні в такому ракурсі ставилося завдання. Ідеться про рецензію на книгу «Zdenka Ribarova. Indexy k staroslověnskému slovníku», надруковану в журналі «Українська мова» [8]. Маємо сказати кілька слів про обставини її написання. Василь Васильович був членом міжна-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

родної комісії з лексикографії старослов'янської мови, акредитованої при Міжнародному комітеті славістів, за його рекомендацією 1998 року до неї був включений автор цього спогаду. Чеські колеги прислали нам, кожному окремо, підготовлені ними «Індекси...» з офіційною пропозицією їх прорецензувати. Порадившись, ми вирішили написати вдвох одну рецензію і подати її в журнал «Українська мова». Після того, як рецензія була надрукована, а примірник журналу відісланий до Праги, нам надійшли листи подяки і запрошення на конференцію з обговорення рецензованої нами праці. Ми зраділи і почали готуватися до поїздки, однак з різних причин ні Василь Васильович, ні я поїхати не змогли.

Рецензія була позитивною, хоча ми зробили деякі зауваження і пропозиції. З метою змалювання завершеного портрета В. Німчука-славіста наведу текст однієї з наших пропозицій, що належить безпосередньо Василю Васильовичу: «Дуже корисними були б індекси лексем і варіантів, які засвідчено тільки в окремих (конкретних) старослов'янських пам'ятках, та варіантів, притаманних лише певним старослов'янським текстам. Вони б сприяли студіям, присвяченим з'ясуванню мовного (етнічного) середовища, в якому створено, перекладено або редаговано "класичну" пам'ятку. Наприклад, слово **крада** трапляється тільки у Супрасльському рукописі, форми **книхчии** (відбито оглушення гортанного **г**), а не **къниггчии**, **марха**, а не **маръѣа**, також засвідчує лише ця пам'ятка» [8, с. 98].

Це текст, а з підтексту випливає, що Василь Васильович за будь-яких обставин залишався вірним собі й своїй любові до української мови.

---

1. Василь Васильович Німчук : Біобібліографія до 75-річчя / НАН України, Інститут української мови ; упоряд. Ю. В. Осінчук, Н. В. Пуряєва. – Київ : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 128 с.

2. Граматика на старобългарския език: Фонетика. Морфология. Синтаксис / [Буюклиев Иван, Георгиев Владимир, Давидов Ангел и др.] ; главен ред. Иван Дуриданов. – София : Издателство на Българската академия на науките, 1991. – 605 с.

3. *Зизаній Лаврентій.* Граматика словенська / [підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука]. – Київ : Наукова думка, 1980. – 55 с. + 179 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

4. Лексикон славенороський Памва Беринди / [підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука]. – Київ : АН УРСР, 1961. – 272 с.

5. «Лексис» Л. Зизанія. «Синоніма славенороська» / [підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука]. – Київ : Наукова думка, 1964. – 203 с.

6. *Німчук В. В.* З історії формування давньоруської редакції старослов'янської мови (Ізборник 1076 р.) / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1985. – № 3. – С. 17–25.

7. *Німчук В. В.* Київські глаголичні листки. Найдавніша пам'ятка слов'янської писемності / Василь Васильович Німчук. – Київ : Наукова думка, 1983. – 141 с. + 4 с. + 14 с.

8. *Німчук В. В., Прискока О. В.* Новий ключ до розуміння старослов'янського словника. Рецензія на: Zdenka Ribarova. Indexy k staroslověnskému slovníku / redakce Emilie Bláhová. – Praha : Slovanský ústav AVČR. Euroslavica, 2003. – 241 s. // Українська мова. – 2005. – № 1. – С. 93–98.

9. *Німчук В. В.* Про походження Супрасльського рукопису / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 3–12.

10. *Німчук В. В.* Про походження Супрасльського рукопису / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1995. – № 1. – С. 35–44.

11. Словарь старославянского языка восточнославянской редакции XI–XIII вв. Проспект / [Г. П. Арполенко, В. Л. Карпова, З. Г. Козырева и др.] ; ответственные редакторы В. Л. Карпова, В. В. Нимчук. – Киев : Наукова думка, 1987. – 179 с.

12. *Смотрицький Мелетій.* Граматика / [підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука]. – Київ : Наукова думка, 1979. – 111 с. + 492 с.

13. *Цейтлин Р. М.* Лексика древнеболгарских рукописей X–XI вв. / Раля Михайловна Цейтлин. – София : Болгарская АН, 1986. – 356 с.

14. *Цейтлин Р. М.* Лексика старославянского языка: Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв. / Раля Михайловна Цейтлин. – Москва : Наука, 1977. – 335 с.

15. *Hamm J.* Das glagolitische Missale von Kiew / J. Hamm. – Wienn : Verl. Österreich. Akad. Wiss., 1979. – 156 S.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Галина Гримашевич

(Житомир)

СИНХРОНІЧНЕ ТА ДІАХРОНІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ВАСИЛЯ НІМЧУКА

У статті охарактеризовано напрацювання В. Німчука в царині українського прислівника з позиції синхронії та діахронії; визначено специфіку аналізу прислівникової лексики науковцем, суть якої – у поєднанні синхронії та діахронії і залученні мовних фактів літературної мови та діалектів. Зроблено висновок про важливість наукових студій лінгвіста для сучасного українського мовознавства.

V. Nimchuk heritage in the field of Ukrainian adverb investigation from the standpoint of Synchronism and Diachrony is described in the article. The specificity of the adverbial vocabulary analysis by a scientist is defined. Its essence is in the combination of Synchrony and Diachrony and the attraction of the linguistic facts of the literary language and dialects. The importance of the linguist scientific studies for modern Ukrainian linguistics is concluded.

Українське мовознавство з другої половини XX ст. до кінця 2017 року нерозривно пов'язане з іменем Василя Німчука, про що неодноразово зауважували лінгвісти як за часів життя та діяльності великого вченого, так і після його відходу у Вічність. Зокрема, П. Білоусенко до 70-річчя від дня народження відомого лінгвіста опублікував статтю «В. В. Німчук – учений, наставник, організатор науки», у якій називає В. Німчука ученим оригінального мислення й виняткової працездатності, одним із найвидатніших істориків мови нашої доби й водночас мовознавцем широкого профілю [2]. До 75-річчя від дня народження вченого в серії «Бібліографія вчених України» опубліковано біобібліографію В. Німчука, автор вступної статті до якої Н. Пуряєва окреслює ті напрями лінгвістики, у яких працював В. Німчук, називаю-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

чи джерелознавство, синхронічну та діахронічну діалектологію, ономастику, діалектну дериватологію та стилістику, український глото- та діалектогенез, етимологію, історію української мови та мовознавства як галузі, у які, неначе за ланцюговою реакцією, входив В. Німчук, уміло сполучаючи їх, окреслюючи в них нову проблематику та нові шляхи дослідницького пошуку [4, с. 3]. Водночас Н. Пуряєва в публікації «Пам'яті члена-кореспондента НАН України Василя Васильовича Німчука» зауважує, що українська лінгвістика втратила одного з найяскравіших представників того покоління вчених, яке вирізняли універсалізм, масштабність мислення і діяльності, здатність не лише визначати перспективи подальшого розвитку різноманітних лінгвістичних напрямків, а й накреслювати нові, забезпечуючи їх методологічною і джерельною базою [14, с. 161]. До зазначеного вище потрібно ще додати титанічну працю В. Німчука в галузі українського правопису – як його історії, так і нової редакції, а ще – вивчення мови сакральних текстів, робота над якими давала вченому силу й натхнення, душевну рівновагу.

Як бачимо, практично неможливо назвати ту царину мовознавства, яку В. Німчук не збагатив вагомими науковими дослідженнями. Ще з молодості вивчаючи говіркове мовлення закарпатців, В. Німчук зрозумів, що діалекти – це діахронія, розпластана в синхронії, тому й у багатьох дослідженнях ученого синхронічний та діахронічний аспекти, діалектологія та історія мови неодмінно поєднані, немислимі одне без іншого, перебувають у взаємодії та тісних взаємозв'язках.

Саме такі думки вченого, його наукові настанови, аргументи щодо важливості вивчення діалектного прислівника як специфічного класу слів, поради, висловлені під час різноманітних зустрічей упродовж майже 20 років, зумовили вибір об'єкта нашого дослідження – діалектна адвербіальна система Середнього Полісся, чим безмежно завдячуємо В. Німчукові. Очевидно, не випадково мовознавець порадив працювати саме в царині прислівника, адже цей лексико-граматичний клас слів привертав увагу В. Німчука впродовж багатьох років наукової діяльності як із позиції діахронії, так і синхронії.

Наукове зацікавлення вченого сферою діалектного прислівника сягає середини XX ст., коли В. Німчук, досліджуючи діалектний словотвір іменних частин мови в говірках Закарпаття

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

(кандидатська дисертація «Словотвір іменних частин мови в закарпатських верхньонадборжавських говірках»), у контексті теми кандидатської дисертації на значному за обсягом фактичному матеріалі в кінці 50-х – на початку 70-х років опублікував низку статей про словотвір прислівників різноманітного походження, з-поміж них – «Із словотвору прислівників говірок району верхньої течії річки Боржави (Прислівники займенникового походження)» [8], «Із словотвору прислівників (прислівники числівникового походження) в говірках району верхньої течії р. Боржави» [9], «Словотвір прислівників прикметникового походження в закарпатських говірках» [12], «Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках» [1], «Українські прислівники двічі, тричі» [13].

Зокрема, у статті «Словотвір прислівників прикметникового походження в закарпатських говірках» представлено діалектний матеріал із 16 говірок: 8 верхньоборжавських говірок сіл Довгого, Приборжавського, Броньки, Сухої, Кущиці, Лисичева, Корецьких, Березників, що поширені в центральній частині Закарпаття, у яких часто перехрещуються риси східної, західної, південної і північної частин області, із верховинської говірки Мишкаревиці, мараморoських (східнозакарпатських) говірок Вучкова, Лопухова, Колочави, Широкого Лугу, Углі та затисянських говірок Велятина та Черни. Саме в цій публікації В. Німчук пише про значення народних говірок для з'ясування тенденцій у словотворі сучасної української мови й для дослідження його історії, аргументує важливість вивчення саме закарпатських говірок, адже це зумовлено тим, що вони поширені на крайньому заході української етнічної території, де з давніх-давен стикалися говори східнослов'янських західнослов'янських, південнослов'янських і неслов'янських мов. Як зауважує вчений, показовим є словотвір прислівників – частини мови, у якій об'єднуються численні спільнослов'янські й давньоруські утворення з величезною кількістю утворень, що виникли в кожній окремій слов'янській мові за давніми зразками та шляхом адвербіалізації [12].

Найчисленнішу групу прислівників прикметникового походження, за спостереженнями вченого, як і в літературній мові, становлять прислівники способу дії із суфіксом **-о**, що є застиглою формою називного – знахідного відмінка однини нечленних прикметників середнього роду. Відмінності в зафіксованих

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

закарпатських прислівниках зумовлені переважно відмінностями в значеннях говіркових прикметників, що лежать у їхній основі. Автор наводить понад 60 таких утворень, із-поміж них, наприклад, такі: *даре́мно* – швидко, нетерпляче, раптово, *пусто* – даремно, *краде́мо*, *кради́мо* – крадькома, *лы́птаво* – повільно й недбало, *убле́нно*, *убла́нно* – чемно, приємно, лагідно, *ха́рно* – охайно та ін. Крім того, відзначено й ті, які в сучасних говірках не мають співвідносних прикметників: *глу́тно* – людно, тісно, *зану́сно* – завізно, *чиля́нно* – багатолюдно тощо. Виокремлює автор статті невелику за обсягом групу прислівників на -**е**, що за походженням є закам'янілою формою називного – знахідного відмінка однини нечленних прикметників середнього роду м'якої групи або утворені за аналогією до них: *бо́ле* – добре, *укре́ме* – окремо, *пі́ше* – пішки, *ту́не* – дешево, *ці́ле* – справді, дійсно. Крім того, відзначено різні префікси у відприкметникових прислівниках: *по́скоро*, *по́нисько*, *при́далеко*, *при́нисько*, *за́глубоко*, *за́широко* та ін., проаналізовано відприкметникові прислівники, які творяться за допомогою префікса **по**- та суфіксів -**ск**, -**цк** способу дії: *порумы́нцкы*, *повирхови́нцкы*, *посуси́цкы*, *побрацкы́*, *посві́цкы* (зауважимо, що такі прислівники написано разом), охарактеризовано різноманітні префіксально-суфіксальні утворення, які виникли через ізоляцію й лексикалізацію нечленної форми родового відмінка однини чоловічого або середнього роду із прийменниками **з(с)** (різні прислівники способу дії, місця, часу): *зле́хка*, *здебе́ла* – повільно, *здобра́* – щиро, *издале́ча* – здалеку, *зда́вна* – здавна, *зма́лу*, *зма́лі* – змалку. Зауважимо, що автор наводить низку фонетичних варіантів зафіксованих прислівників, простежує їхню історію функціонування від давньоруського періоду, залучаючи матеріали І. Срезневського, визначає їхню наявність / брак у літературній мові, збереження таких адвербіативів в інших говорах південно-західного наріччя, виявляє наявність паралелей в інших слов'янських мовах. Проаналізовані прислівники дали змогу авторові зробити такий висновок: закарпатські говірки дають важливі факти для вивчення процесу адвербіалізації в українській мові; паралельно з архаїчними формами відзначено низку інновацій, яких немає у літературній мові; частина архаїчних і пізніших рис поєднує їх із говірками Прикарпаття; окремі давні й новіші прислівники мають паралелі в словацькій і чеській мовах [12, с. 79].

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

У статті «Українські прислівники двічі, тричі» [13] В. Німчук зазначає, що ці прислівники-мультиплікативи досі не були предметом вивчення лінгвістів. Для системності аналізу зафіксованих адвербіативів використано матеріали АУМ І тому, відзначено низку фонетичних варіантів, зокрема з кінцевим -**йчи** в північноукраїнських діалектах, хоча в літературній мові й більшості діалектів – функціонують варіанти без -**й-**. Передовсім залучено матеріали закарпатських говірок, наявних на той час друкованих джерел, зокрема російських і білоруських, а також верхньолужицьких, старопольських моравських, болгарських. Автор аналізує фонетичне наповнення прислівників і робить висновок: такі прислівники були в усіх слов'янських мовах, тому це пряме продовження давньоруських форм. Ці узагальнення є наслідком опрацювання матеріалів І. Срезневського, Е. Карського, Матеріалів історичного словника, Лексикону Памво Беринди, словника старослов'янської мови. Зазначені прислівники є архаїчними, різними за походженням, хоча в основі їх – числівники. В. Німчук щодо прислівників *дві́йки, трі́йки, дво́йки, тре́йки* робить припущення, що це контамінація здрібнілих числівників *двійко*, *трійко* та прислівників на зразок *двічі*, *тричі* [13, с. 133].

У статті «Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках» [11] представлено фактичний матеріал із 8 верхньоборжавських, 1 – східноверховинської та 8 мараморoських говірок. Вивчення таких прислівників, які становлять хоч і невелику групу з-поміж інших відіменникових, важливе, як зауважує автор, для з'ясування словникового складу закарпатських говірок, історії синтаксису відмінків української мови і відносної хронології виникнення частини українських прислівників, не засвідчених або пізно засвідчених пам'ятками. Насамперед учений акцентує увагу на ізольованих формах Н. в. іменників, що становлять групу предикативних прислівників, які в новітній науковій літературі вважають словами категорії стану: *гара́нт* – добре, гаразд, *бі́да́* – погано, кепсько, *час* – пора, *жу́ра* – неспокійно, *страх* – страшно, дуже багато, *ганьба́* – соромно, непристойно та ін. Для деяких адвербіальних лексем важко визначити походження (прикметникові чи іменникові): *бла́го* – добре, вигідно, зручно, до ладу, *до́бро* – добре, приємно. Проаналізовано також ті, які вживаються лише як прислівники: *кри́хта*, *кре́хта* – дуже мало, *при́ліж* – треба,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

годиться. Водночас акцентовано увагу на лексемах, утворених у результаті ізоляції форм Р. в. однини різних іменників: *дýба* – догори ногами, *бордзи́ґа* – головою вперед (падаючи), *хре́ста* – навхрест, *хо́да* – бігом, швидко. Цікавий тип утворень становлять прислівники із суфіксом -**миць**: *чу́чмиць* – потай, нишком, *кра́дмиць* – крадькома, *ши́рмиць* – ушир, *пота́ймиць* – потаємно та ін., які наявні в сербохорватській мові [11, с. 265]. Крім того, автор аналізує прислівники, пов'язані з давніми формами інших відмінків, зокрема Д. в.: *дну* – усередину, усередині, З. в.: *днись* – сьогодні, *лі́тісь* – торік, *кри́хту*, *кре́хту* – дуже мало, трошечки, *попе́рек* – упоперек; О. в.: *си́лов* – силою, *пішко́м* – пішки, *го́лосом* –уголос, *наро́ком* – навмисне, *ско́сом* – навскіс, *шо́ром* – підряд, в один ряд, *при́падом* – принагідно. Аналізуючи зазначені форми прислівників, В. Німчук, як і в попередніх статтях, присвячених функціонуванню прислівників у закарпатських говірках, залучає матеріали давньоруської мови, відшукує паралелі з іншими слов'янськими мовами. Цікавими є спостереження над утвореннями, які мають дієслівні корені, проте, як зазначає автор, це не дає підстави для того, щоб їх беззастережно вважати за віддієслівні, оскільки вони мають словотворчі і формотворчі ознаки колишніх іменників (*гопки, дибки, мовчки*). Учений робить вагомий висновок: у закарпатських говірках уживаються прислівники, які походять від застиглих безприйменникових форм різни іменників усіх відмінків однини і деяких множини. Серед них багато дуже давніх. Вони свідчать про те, що давньоруські і староукраїнські аналогічні прислівники чи відмінкові форми у функції різноманітних обставин були живі, а не книжні, не викликані впливами старослов'янської мови. З огляду на зазначене вище вчений констатує важливість урахування подібних говіркових прислівників у процесі дослідження історії прислівників і функцій відмінків української мови, адже без дослідження типово українських прислівників діалектної мови і порівняння їх із фактами інших слов'янських мов не можна переконливо пояснити походження і час виникнення прислівників літературної мови [11, с. 273].

Отже, як у проаналізованих, так і в інших статтях, присвячених особливостям словотворення, генези, функціонування прислівників у закарпатських говірках, учений аргументує важливість дослідження діалектної мови для вивчення діалекто- та

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

глотогенезу, залучаючи до розгляду значну кількість опублікованих на час написання статей праць для достовірності та науковості аргументації.

Другим аспектом дослідження прислівників у науковій спадщині В. Німчука є діахронічний, про що свідчить написаний ним розділ «Прислівник» [10, с. 342–412] у колективній праці «Історія української мови. Морфологія». Це найдокладніша репрезентація історії формування та становлення прислівникової системи української мови від найдавнішого часу. Зазначену працю належно оцінили українські лінгвісти. Зокрема, І. Даценко [7] зауважує, що найповніше генезу та розвиток прислівникової системи української мови здійснив В. Німчук у колективній праці «Історія української мови. Морфологія». У відповідному розділі на основі великого фактичного матеріалу, узятого з пам'яток та даних сучасних українських говорів, пояснено походження, функціонування, продуктивність основних морфологічних прислівникових зразків на різних етапах розвитку мови. У процесі опису та аналізу було застосовано чітку схему дослідження. Розділи побудовані за періодами розвитку мови – праслов'янський, давньоукраїнський (давньоруський), староукраїнський. Підрозділи – за структурними типами проаналізованих прислівників, які функціонували в зазначені періоди: відзайменникові, відприкметникові, відіменникові, відчислівникові, прислівники на –ь, подано також історію інших прислівників. Чіткість, логічність, науковість, достовірність аналізованого матеріалу підтверджується опрацюванням низки праць із різних слов'янських мов, наявністю низки зносок (усіх зносок унизу сторінок – 120) із поясненнями, покликаннями на представлення аналізованих прислівників у різножанрових і різночасових пам'ятках та наукових джерелах. Особливу увагу вчений акцентує на ґенезі та словотворі прислівників, висуваючи подекуди різні гіпотези, підтримуючи чи заперечуючи наявну в лінгвістиці думку щодо того чи того адвербіатива, дотримуючись правил наукової толерантності й виваженості.

Зауважимо, що ця наукова праця стала теоретико-методологічною базою для низки дисертацій із історії мови щодо розвитку та генези прислівників різних типів. Зокрема, представлений у ній принцип опису історії адвербіальної системи ліг в основу дисертації І. Даценка «Історія формування прислівників місця

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

української мови» [7], М. Вербового «Формування складу й розвиток словотвірної структури прислівників способу дії в українській мові» [5], П. Білоусенка «Історія й особливості творення прислівників часу в українській мові» [1]. Водночас для низки дисертацій із української діалектології прислужилися всі напрацювання В. Німчука в царині прислівника (наприклад, Ю. Громик «Прислівники відзайменникового походження у західнополіських говорах української мови» [6], О. Брошняк (Пискач) «Прислівники в українських говорах Закарпаття») [3].

Отже, у науковій спадщині В. Німчука значну увагу приділено проблемам формування, становлення, розвитку, генези, функціонування прислівників у літературній мові та українських діалектах. Кожна праця вченого свідчить про високу ерудицію автора, його наполегливість і науковість в аргументації, що забезпечує достовірність аналізованого матеріалу. Представлений у науковому доробку В. Німчука матеріал, незважаючи на плин часу, може слугувати надійною джерельною базою й для сучасних досліджень із діалектології та історії української мови.

---

1. *Белоусенко П. И.* История и особенности образования наречий времени в украинском языке : автореф. дисс. … канд. филол. наук / Петр Иванович Белоусенко. – Киев, 1982. – 24 с.

2. *Білоусенко П. І.* В. В. Німчук – учений, наставник, організатор науки / П. І. Білоусенко // Волинь-Житомирщина: історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2003. – Вип. 10. – С. 5–16.

3. *Брошняк (Пискач) О. Д.* Прислівники в українських говорах Закарпаття : автореф. дис. … канд. філол. наук / Ольга Дмитрівна Брошняк (Пискач). – Ужгород, 1996. – 23 с.

4. Василь Васильович Німчук: біобібліографія до 75-річчя / НАН України. Інститут української мови / упоряд. Ю. В. Осінчук, Н. В. Пуряєва. – Київ, 2008. – 128 с.; порт., ілюстр. – (Бібліографія вчених України).

5. *Вербовий М. В.* Формування складу й розвиток словотвірної структури прислівників способу дії в українській мові : автореф. дис. … канд. філол. наук / Микола Володимирович Вербовий. – Київ, 1994. – 20 с.

6. *Громик Ю. В.* Прислівники відзайменникового походження у західнополіських говірках української мови : автореф. дис. … канд. філол. наук / Юрій Васильович Громик. – Київ, 1999. – 18 с.

7. *Даценко І. Б.* Історія формування прислівників місця української мови : автореф. дис. … канд. філол. наук / Ігор Борисович Даценко. – Київ, 2007. – 19 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

8. *Німчук В. В.* Із словотвору прислівників говірок району верхньої течії річки Боржави (прислівники займенникового походження) / В. В. Німчук // Наукові записки Ужгород. ун-ту. Філологічний збірник (Мовознавство). – Ужгород, 1958. – Т. 25. Мовознавство. – С. 42–55.

9. *Німчук В. В.* Із словотвору прислівників (прислівники числівникового походження) в говірках району верхньої течії р. Боржави / В. В. Німчук // Доповіді та повідомлення. Серія філологічна. Матеріали першої Ужгородської міжвузівської конференції, присвяченої вивченню карпатських говорів. – Ужгород, 1958. – № 3. – С. 56–58.

10. *Німчук В. В.* Прислівник / В. В. Німчук // Історія української мови. Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова, В. В. Німчук та ін. – Київ : Наукова думка, 1978. – С. 342–412.

11. *Німчук В. В.* Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках / В. В. Німчук // Праці XII республіканської діалектологічної наради. – Київ : Наукова думка, 1971. – С. 263–273.

12. *Німчук В. В.* Словотвір прислівників прикметникового походження в закарпатських говірках / В. В. Німчук // Територіальні діалектні і власні назви. – Київ : Наукова думка, 1965. – С. 69–79.

13. *Німчук В. В.* Українські прислівники двічі, тричі / В. В. Німчук // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. – Київ : Наукова думка, 1970. – С. 122–133.

14. *Пуряєва Н. В.* Пам'яті члена-кореспондента НАН України Василя Васильовича Німчука / Н. В. Пуряєва // Українська мова. – 2017. – № 4. – С. 161–165.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Леся Ящук

(Житомир)

УКРАЇНСЬКІ ЧОЛОВІЧІ ІМЕНУВАННЯ XVI–XVII СТОЛІТЬ (на матеріалі актових книг Житомирщини)

У статті проаналізовано одно- і багатолексемні іменування чоловіків на Житомирщині в XVI–XVII ст.; звернуто увагу на особливості функціонування таких іменувань в ідентифікації представників вищих і нижчих соціальних верств населення.

The article analyzes single and multi-token naming of men in Zhytomyr region of the sixteenth and fifteenth centuries; attention was paid to the peculiarities of the functioning of such naming in the identification of representatives of the higher and lower social strata of the population.

У сучасній антропонімії класифікація іменувань за кількісним складом не викликає жодних труднощів, оскільки прийнято виходити з кількості компонентів системи. Історична ж, зокрема староукраїнська, антропонімійна система не мала сталої та чітко окресленої структури, тому використовувалися різні способи й засоби називання особи. Дослідники не тільки української, а й слов'янської антропонімії шукали й шукають відповідь на питання, як класифікувати такий матеріал. Розглядали його Г. Бучко, В. Денисюк, Р. Керста, Р. Осташ, С. Панцьо, С. Пахомова, І. Сухомлин, І. Фаріон, М. Худаш, М. Бірило, В. Никонов, І. Митник, С. Роспонд, В. Шульовська та інші, наслідком чого є значний науковий доробок у цій царині.

Р. Керста на основі групування українських чоловічих іменувань XVI ст. за кількістю компонентів виділяє одночленні, двочленні, тричленні й описові найменування [3, с. 11–40]. Залежно від особливостей словесних засобів, що використовуються в писемних пам'ятках для ідентифікації особи, М. Худаш

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

виокремлює три групи найменувань: власне антропонімійні (одно-, дво-, три- й чотиричленні), які базуються виключно на особових назвах; апелятивні – дають лише апелятивне окреслення людини, не іменуючи її за власними особовими назвами; мішані, або антропонімійно-апелятивні, – поєднують особові назви людини й відповідні апелятивні окреслення [11, с. 110–147]. Такого ж принципу класифікації способів і засобів ідентифікації особи дотримуються Р. Осташ (під час групування наявного в «Реєстрі Війська Запорозького 1649 року» антропонімійного матеріалу), М. Сенів (у дослідженні різноманітних способів документальної ідентифікації жінки в Україні XIV–XVIII ст.), В. Денисюк (у студіях чоловічих і жіночих іменувань українських історіографічних пам'яток другої половини XVII – XVIII ст.) [8; 10; 2, с. 27–29].

Білоруський ономаст М. Бірило, класифікуючи чоловічі іменування XV–XVIII ст., поділяє їх на прості (однослівні) та «розгорнуті» (дво-, три- й чотирислівні). У складі двослівних іменувань він виділяє чотири групи, залежно від значення другого компонента: 1) імені по батькові, 2) назви місцевості, 3) апелятивного імені-прізвиська, 4) власного імені з християнського календаря; серед трислівних – 12 груп, ураховуючи значення другого й третього компонентів; у чотирислівних – 6 груп за значенням і розміщенням компонентів [1, с. 282–306].

Схарактеризувавши всю розгалуженість термінів, С. Пахомова здійснює спробу уніфікувати термінологію і, коли мовиться про кількісний склад іменувань, пропонує вживати терміни «однолексемне – багатолексемне» іменування. В описі схем і зразків численних однотипних багатолексемних іменувань, на думку науковця, найбільш прийнятний термін «антропонімна формула» (далі – АФ), який передбачає «неодновимірний, багатоступеневий характер номінації особи», представлений значною кількістю однотипних іменувань [9, с. 72–73].

У передмовах до видання «Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)» та збірника актових документів «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.» В. Німчук, аналізуючи різні групи онімної лексики, один з перших наголошує на тому, що в антропонімії досліджуваних пам'яток значний інтерес становлять засоби іменування представників різних соціальних груп населення. Мовознавець звертає увагу на деякі відмінності в

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ідентифікації представників соціальної верхівки та простого люду, підкреслюючи, що при найменуванні осіб привілейованих верств поряд із тричленними та чотиричленними антропонімними сполученнями використовувалися двочленні й одночленні, якщо про них уже йшла мова в тексті документа; при іменуванні ж осіб нижчих соціальних верств уживаються лише їхні імена або імена і прізвиська [6, с. 21–22; 7, с. 53].

Наша стаття пов'язана з ключовою думкою В. Німчука про те, що актові документи відбивають соціальну диференціацію у функціонуванні окремих типів антропонімів, і присвячена розгляду способів та засобів ідентифікації чоловіків на Житомирщині в XVI–XVII ст.

Аналіз 9160 іменувань, вміщених у рукописних й опублікованих писемних пам'ятках Житомирщини XVI–XVII ст., підтверджує думку, що на цій території, як і по всій Україні в зазначений період, не було загальноприйнятої норми називання людей, оскільки звичаєве право допускало довільний спосіб ідентифікації: одно-, дво-, три-, чотирилексемними й описовими іменуваннями. Важливу роль при цьому відігравала належність особи до нижчих (слуги, селяни, міщани, козаки) чи вищих (князі, великі землевласники, урядові особи тощо) верств суспільства.

Як підкреслює С. Пахомова, однолексемною (однослівною) за своєю суттю була праслов'янська й давньоруська антропонімосистема, коли ідентифікація особи здійснювалася лише за допомогою імені, без залучення додаткових лексичних засобів. Вона існувала, допоки задовольняла номінативні потреби суспільства, а з розвитком суспільних відносин більш прийнятним засобом ідентифікації особи стають антропонімні формули [5, с. 27].

Чим саме викликане використання однослівних особових назв в актових книгах XVI–XVII ст.? Дослідження пам'яток Житомирщини свідчить, що вживання однолексемних моделей для ідентифікації представників різних соціальних груп зумовлене: а) повторним згадуванням особи в тексті документа: «*Гри(ш)ка Ткача* / то(т) *Тка(ч)*» (1585 ЖК 1, 121), «*Зо(ц)ка Пу(ш)кара* / *Зо(ц)ко*» (1605 ЖК 4, 146), «панъ *Адамъ Лада* / панъ *Лада*» (1647 ЖК 12, 79); б) називанням особи після повної форми найменування батька, брата або будь-кого з родичів: «*Уласъ* а *Кузма Хоничи* сыновъ маютъ чотыри: *Уласовъ – Игнатъ* а *Федоръ*, а *Кузминъ – Иванъ* а *Мартинъ*» (1595 АЮЗР [1] 6, 1, 252), «у *Ле(в)ка*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Лиси(н)ско(г)[о] а у брата *Мокея*» (1587 ЖК 1, 256 зв.), «па(н) *А[ле]къса(н)дро Ворона* з сыно(м) свои(м) пано(м) *Филоно(м)*» (1609 ДМВН, 166). Такі моделі використовуються й для називання дітей при матері: «неве(с)та *Зофия Леховичо(в)на* и(з) сына(ми) своими *Ла(в)рино(м)* и *Ма(т)фее(м)*» (1605 ЖК 4, 149 зв.), «до(ч)ка умерла и сына два ле(т) недорослы(х) на (и)мя *Ивана* а *Миха(и)ла* по собе зоставила» (1586 ЖК 1, 186).

Іменування простих людей однолексемним способом відбувається ще й під впливом інших чинників. По-перше, коли подано перелік людей одного дворища, наприклад, у Житомирській актовій книзі 1643 року зафіксовано такий список селян: «*А(р)теме(н)кови...* Бо(г)данови Кравъченъкови... Анъдрееви Кунъченъкови... *Морызенъкови...* Савъце Ковалови... *Лукъянови... Смолъце...* Василеви Гринъченъкови... Ку(з)ме Миценъкови... *Мо(и)сееви... Па(р)хомови...* Иванови Денисенъкови... *Слепъскому... Коломы(и)цу... Макару... Ничипору... Гара(с)ку... Ку(з)ме... Сидоре(н)ку... Павълови... Илъяшенъку*» (1643 ЖК 10, 269). По-друге, коли названо юридично залежну особу при імені власника: «пни Миколаевая Ворониная Та(т)яна Ма(н)ковна... с по(д)даными своими... *А(н)дрее(м)*, *Степано(м)*, *Ма(т)фее(м)*, *Ко(н)драто(м)*, *Игнатомъ* а Ждано(м) Ме(д)веднико(м)» (1585 ЖК 1, 91). По-третє, коли при імені особи вказано професію, заняття: «*Анътона шєвъца вєрєсо(в)ско(го)*» (1647 ЖК 12, 70 зв.). М. Худаш пояснює наявність таких іменувань, крім іншого, «характером документа, його призначенням, ерудицією або старанністю писаря» [11, с. 115].

У досліджуваних пам'ятках уживання однолексемних моделей нерівномірне. Наші спостереження підтверджують думку С. Пахомової про те, що в XVII–XVIII ст. однолексемні антропоніми у функції єдиного визначення особи вживаються вже рідко [9, с. 175]. Зокрема, у Житомирській актовій книзі 1582–1588 років зафіксовано майже 25 % однослівних іменувань, а в актовій книзі 1650 року – 9 %.

Тенденцію до однолексемного способу простежуємо в ідентифікації представників соціальних низів. Значна частина таких однолексемних моделей (84 % усіх однолексемних іменувань) – особові імена, як запозичені (християнські), так й одвічні (слов'янські): «*Дми(т)рь*» (1585 ЖК 1, 76), «у *Кузя*» (1587 ЖК 1, 218 зв.), «*Федоре(ц)*» (1606 ЖК 4, 302 зв.), «*Юрокъ*» (1630 ЖК 8,

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

296); «*Бо(г)данови*» (1647 ЖК 12, 31 зв.) (Д. в.), «*Ненадъ*» (1595 АЮЗР 6, 1, 246), «*Пе(р)шка*» (1587 ЖК 1, 308) (З. в.), «*По(з)нека*» (1606 ЖК 4, 419) (З. в.). У називанні привілейованих верств переважають однолексемні іменування – відтопонімні означення за місцем феодального родового маєтку на **-ск(ий)**, **-цк(ий)**, **-зк(ий)**: «п̃на *Га(л)чино(в)ско(г)[о]*» (1609 ДМВН, 156), «пановъ... *Каме(н)ского*» (1630 ЖК 8, 320), «пановъ *Левковскихъ*» (1701 ЖК 17, 14), «пановъ... *Соколо(в)ско(го)*» (1630 ЖК 8, 320). «Уживання родового прозвання в однослівній формі свідчить про перенесення номінативного центру ваги з особового імені на родову назву і про субстантивацію цієї одиниці» [4, с. 94–95].

Дволексемний спосіб ідентифікації особи в Україні в XVI–XVII ст. мав абсолютну перевагу над усіма іншими. Про те, що українська антропонімійна система цього періоду була у своїй основі дволексемною, засвідчують дослідники української антропонімії – Р. Керста, Р. Осташ, М. Худаш, С. Пахомова та ін. Антропонімія Житомирщини не стала винятком: дволексемні іменування становлять 67 % усіх іменувань.

Модель двочленного іменування, за словами М. Худаша, – «це специфічно антропонімічне, екстралінгвістичне явище, яке випливає із самої специфіки, природи мови, що витворилася в глибокій доісторичній давнині й збереглася до наших часів у всіх слов'янських мовах» [11, с. 117]. С. Пахомова зауважує, що зародилися багатолексемні іменування ще в праслов'янський період, бо, мабуть, жодна зі слов'янських мов не має унікальних антропонімоформул [4, с. 92].

У XVI–XVII ст. дволексемні формули, які іменували чоловіків, були вже усталеними синтаксичними сполуками антропонімів, що не розривалися іншими, неантропонімічними, компонентами. Яскравим підтвердженням цього є запис, на який ми натрапили в Житомирській актовій книзі 1647 року: «у *Миха(и)ла ме(с)чанина Ми(с)чєнъка* взели пограбили ѡвса по(л)мирки» (1647 ЖК 12, 58), де над словами «*Миха(и)ла ме(с)чанина Ми(с)чєнъка*» надписано цифри 1 – 3 – 2. Крім того, особливість дволексемних антропонімних формул – постійне співвідношення між компонентами: перший (стрижневий) – переважно християнське ім'я, зрідка слов'янське, другий – прізвищева назва (далі – ПН), значення якої услід за М. Худашем розуміємо як «іменування людини назвою типу прізвища» до запрова-

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

дження кодифікованого права [11, с. 100]. Наприклад, «*Петра Сташе(н)ка*» (1650 ЖК 13, 202), «*Федо(р) Солоне(ц)*» (1605 ЖК 4, 164 зв.); «*Бо(г)да(н) Петрови(ч)*» (1587 ЖК 1, 225 зв.), «*Томила Кали(т)ку*» (1586 ЖК 1, 211 зв.).

У поодиноких випадках трапляється зворотний порядок розташування компонентів. Це переважно іменування, у яких перший член – назва за заняттям, професією або місцем походження чи проживання: «*Коле(с)ни(к) Ива(н)*» (1609 ДМВН, 130), «*Литви(н) Сидо(р)*» (1609 ДМВН, 131), «*Ше(в)цови Стє(х)нови*» (1650 ЖК 13, 599 зв.). Очевидно, ці назви ще мали апелятивне значення, тобто безпосередньо вказували на професію, походження чи проживання особи. Часті випадки вживання на першому місці компонента із суфіксом **-ен(я)**: «*Куриленя Е(в)ту(х)*» (1609 ДМВН, 132), «*Науменя Ма(р)ти(н)*» (1609 ДМВН, 130), «*ҐЭ(с)тапеняти Ива(н)кови*» (1650 ЖК 13, 455), – що, мабуть, також означають пряму назву по батькові, матері або інших членах родини або рідні.

Хоча дволексемний спосіб іменування особи й панівний для всіх верств суспільства, однак деякі дволексемні формули розрізняються продуктивністю в ідентифікації представників різних верств. Значну відмінність спостережено в поширенні АФ «ім'я носія + ПН – відтопонімне означення на **-ск(ий)**, **-цк(ий)**, **-зк(ий)**», яка в називанні шляхти становить 72 %, а простолюдинів – 7,5 %.

Висока питома вага вказаної формули серед українського панства пояснюється зручністю конкретизації особи за назвою її маєтку: «*Са(к) Белоши(ц)ки(и)...* во (и)ме(н)ю *Белошича(х)*» (1606 ЖК 4, 359), «*Адамови*, *Даниелеви* и *Павлови Щениевъскимъ* в селе *Великимъ Щениеве*» (1643 АЮЗР 1, 6, 776), «пано(в) *Васи(л)я*, *Бо(г)дана* и *Северина ҐЭрато(в)ски(х)...* в ме(с)те(ч)ку *ҐЭратове*» (1630 ЖК 8, 298 зв.).

Відтопонімна ознака в іменуванні представників нижчих кіл українського суспільства найчастіше виражається субстантивно, з використанням суфіксів **-ец** та **-ин**: «*Ивана И(с)коросги(н)ца*» (1650 ЖК 13, 339), «*Ти(ш)ка Коде(н)ца*» (1643 ЖК 10, 280), «*Анъдрею Новопо(л)цу*, *ҐЭлєшъку Новопо(л)ченъку*» (1650 ЖК 13, 383 зв.), «Ивана *Слобожанина*» (1587 ЖК 1, 268) / «слобожанъ своихъ сирако(в)скихъ» (1587 ЖК 1, 251 зв.), «Пилипа *Случанина*» (1630 ЖК 8, 465); або має аналітичний вигляд: «*Кли(м)ка зъ*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Чаиковъки» (1630 ЖК 8, 691 зв.), «*Ѻстапа з Ве(р)ховни*» (1618 ЖК 7, 923), «*Семе(н) з Радомышля*» (1585 ЖК 1, 105 зв.).

Дволексемні формули, у складі яких є ПН із суфіксами **-енк(о)**, **-ен(я)**, ідентифікують у досліджуваних пам'ятках лише простолюдинів (відповідно 17,5 % і 3 % усіх іменувань нижчих соціальних верств): «*Гры(ц)ка Ва(с)че(н)ка*» (1650 ЖК 13, 214), «*Ярему Мо(в)чане(н)ка*» (1630 ЖК 8, 662); «*Гри(ц)ка Стасенѧти*» (1586 ЖК 1, 127), «*Хве(с)кови До(х)тереняти*» (1650 ЖК 13, 454 зв.). Лише серед трилексемних формул виявлено два іменування, які ідентифікують панів за допомогою патронімів із суфіксом **-енк(о)**: «Проте(с)тацыя... на пана *Анъдрєя Савє(н)ка Нєвмири(ц)кого*» (1680 ОК 15, 1, 355 зв.), «пану *Ку(з)ме Ко(н)дратовичу Пострыгаче(н)ко(м)*» (1605 ДМВН, 48). Ці дві фіксації – винятки в іменуванні шляхти.

За нашими даними, формула «ім'я носія + ПН – вказівка на професію чи заняття» посідає третє місце серед двочленних іменувань простолюдинів (11,5 % усіх дволексемних іменувань низів): «*Ивана Бе(р)дника*» (1586 ЖК 1, 138 зв.), «*Сидора Бо(р)тника*» (1647 ЖК 12, 63), «*Ѻни(с)ка Гонъчара*» (1643 ЖК 10, 374 зв.), «*Я(ц)ка Коваля*» (1618 ЖК 7, 924 зв.). В ідентифікації шляхти лише одне таке іменування: «при п̃ну *Семене Ре(з)нику*» (1605 ДМВН, 48). С. Пахомова підкреслює, що іменування цього типу абсолютно не використовуються для ідентифікації представників аристократичних кіл [9, с. 193].

Інші двослівні структури характеризуються меншим розрізненням в ідентифікації представників нижчих і вищих верств населення, а саме АФ «ім'я носія + ПН з патронімними суфіксами **-ович** / **-евич**» (20 % усіх іменувань простолюдинів і 9 % усіх іменувань шляхти): «*Сыдора Ка(р)повича*» (1630 ЖК 8, 290), «*Ивана Прохоровича*» (1606 ЖК 4, 396 зв.); «пану *Маръtинови Володъкевичу*, судъи земъскому Киевъскому» (1630 ЖК 8, 491), «па(н) *Я(н) Косовичъ*» (1647 ЖК 12, 37 зв.); АФ «ім'я носія + ПН – *nomina impersonalia*» (відповідно 16 % і 11 %): «*Игната Сала*» (1647 ЖК 12, 61), «*Ивашко Чепе(л)*» (1583 АЖМУ, 48); «па(н) *А(н)де(и) Мотови(д)ло*» (1618 ЖК 7, 800 зв.), «па(н) *Григоре(и) Про(с)кура*» (1605 ЖК 4, 137).

В Україні XIV–XVIII ст., як і в Білорусі, трилексемні найменування – «прерогатива соціальної верхівки, а в XVI–XVII ст. – заможного міщанства», – стверджує М. Худаш [11, с. 132]. Цю

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

думку розвиває С. Пахомова, яка вважає, що трилексемні старополіські іменування більшою мірою близькі до давньоруських і старобілоруських назв, ніж до староруських; їм притаманна низька частотність вживання, соціальна диференціація (позначають знатних осіб), використання однакових антропонімних формул [4, с. 103].

Трилексемні формули на Житомирщині в XVI–XVII ст. в ідентифікації шляхти становили 11,5 %; а в найменуванні нижчих верств їх менше 1 %. З-поміж цих багатолексемних формул продуктивними є утворення з патронімами, зокрема АФ «ім'я носія + патронім на **-ич**, **-ович** / **-евич** + ПН – відтопонімне означення на **-ск(ий)**, **-цк(ий)**, **-зк(ий)**»: «па(н) *Бо(г)да(н) Богушеви(ч) Де(ш)ко(в)ски(и)*» (1595 ЖК 4, 1, 19 зв.), «па(н) *Ива(н) Семенови(ч) Счение(в)ски(и)*» (1618 ЖК 7, 810); й АФ «ім'я носія + патронім на **-ич**, **-ович** / **-евич** + ПН – відапелятивне ім'я чи прізвисько»: «*Ива(н) Сави(ч) Леме(ш)*» (1586 ЖК 1, 216), «па(н) *Меле(х) Васи(л)еви(ч) Бара(н)*» (1595 ЖК 4, 1, 8).

Чотиричленні іменування трапляються надзвичайно рідко (15 іменувань), мають пряме відношення лише до ідентифікації представників соціальної верхівки (0,54 % усіх іменувань шляхти): «панъ *Тєѡдоръ Васи(л)еви(ч) Тыша-Быко(в)ски(и)*» (1630 ЖК 8, 315 зв.), «п̃на *Федора Ивановича Ши(ш)ку Ставе(ц)кого*» (1586 ЖК 1, 210 зв.). Наявність таких іменувань викликана необхідністю чіткішого окреслення особи щодо її належності до певного феодального роду чи його генеалогічної лінії [11, с. 138].

Описові іменування частіше вживаються для називання простолюдинів (82,5 % усіх описових іменувань): «*Ѻлизарови Зубачовому сынови*» (1650 ЖК 13, 600), «*Ле(в)ко Ми(т)ко(в) бра(т)*» (1606 ЖК 4, 373 зв.), «*Иванъ Жданишинъ прийма*» (1595 АЮЗР 6, 1, 246), «*Макаре(ц) Кушне(р) с Овручо(г)[о]*» (1586 ЖК 1, 212 зв.).

У документах паралельно з описовими іменуваннями представників соціальних низів використовуються переважно їхні однолексемні оніми, а представників вищих верств – здебільшого дволексемні: «*Ва(с)ка брата Гришкова*» (1605 ЖК 4, 212 зв.) / «*Ва(с)ко(м)*» (1605 ЖК 4, 212) (Ор. в.), «*Игната с Кремяноє*» (1586 ЖК 1, 138 зв.) / «у того (ж) *Игната*» (1586 ЖК 1, 138 зв.); «пану *Пе(т)ру Будишевъскому з Будишева*» (1611 АЖГУ, 124) / «п̃на *Пе(т)ра Будише(в)ско(г)[о]*» (1611 АЖГУ, 243), «п̃на *Яна з Увелинъ*

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Увелинъского» (1647 ЖК 12, 88) / «п҃на *Яна Увелинъско(го)*» (1647 ЖК 12, 88).

Отже, соціальна навантаженість особових назв в актових документах Житомирщини XVI–XVII ст. проявляється насамперед у кількісному складі компонентів антропонімної формули: дволексемні іменування поширені в ідентифікації різних верств населення; однослівним способом називають переважно простолюдинів; три- та чотирилексемні антропонімні формули – специфічний спосіб ідентифікації представників привілейованих соціальних груп.

[1] Тут і далі перша цифра означає частину, друга – том.

1. *Бірыла М. В.* Беларуская антрапанімія: уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы / М. В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1966. – 328 с.

2. *Денисюк В. В.* Антропоніми в українській історіографічній традиції другої половини XVII – XVIII ст. / В. В. Денисюк. – Київ : Міленіум, 2006. – 203 с.

3. *Керста Р. Й.* Українська антропонімія XVI ст.: чоловічі іменування / Р. Й. Керста. – Київ : Наукова думка, 1984. – 152 с.

4. *Медвідь С. М.* Старополіські антропоформули на східнослов'янському фоні (діахронічний аспект) / С. М. Медвідь // Ономастика Полісся. – Київ, 1999. – С. 91–110.

5. *Медвідь-Пахомова С. М.* Реконструкція дописемного (праслов'янського) періоду розвитку антропонімної системи / С. М. Медвідь-Пахомова // Мовознавство. – 1998. – № 1. – С. 20–27.

6. *Німчук В. В.* Передмова / В. В. Німчук, К. С. Симонова // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : зб. акт. док. / підгот. до вид. В. В. Німчук та ін. – Київ : Наукова думка, 1981. – С. 5–23.

7. *Німчук В. В.* Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. / В. В. Німчук // Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / підгот. до вид. Г. В. Боряк та ін. – Київ : Наукова думка, 1991. – С. 36–56.

8. *Осташ Р. І.* Ідентифікація особи в Реєстрі / Р. І. Осташ // Реєстр Війська Запорозького 1649 року : транслітерація тексту. – Київ : Наукова думка, 1995. – С. 505–512.

9. *Пахомова С. М.* Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах / С. М. Пахомова. – Вид. 2-ге., доп. і перероб. – Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. – 344 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

10. *Сенів М. І.* Основні способи і засоби ідентифікації жінки в писемних пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. / М. І. Сенів // З історії української лексикології. – Київ : Наукова думка, 1980. – С. 160–200.

11. *Худаш М. Л.* З історії української антропонімії / М. Л. Худаш. – Київ : Наукова думка, 1977. – 236 с.

Джерела дослідження

АЖГУ – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 р. / підгот. до вид. А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 392 с.

АЖМУ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / підгот. до вид. М. К. Бойчук. – Київ : Наукова думка, 1965. – 191 с.

АЮЗР – Архив Юго-Западной России / изд. Временною комиссиею для разбора древних актов. – Киев, 1859–1914.

ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : зб. акт. док. / підгот. до вид. В. В. Німчук та ін. – Київ : Наукова думка, 1981. – 316 с.

ЖК 1 – Актова книга Житомирського гродського суду (1582–1588 рр.). – ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, од. зб. 1, 367 с.

ЖК 4 – Актова книга Житомирського гродського суду (1605–1606 рр.). – ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, од. зб. 4, 448 с.

ЖК 7 – Актова книга Житомирського гродського суду (1617–1618 рр.). – ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, од. зб. 7, 1451 с.

ЖК 8 – Актова книга Житомирського гродського суду (1630 р.). – ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, од. зб. 8, 939 с.

ЖК 10 – Актова книга Житомирського гродського суду (1643 р.). – ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, од. зб. 10, 400 с.

ЖК 12 – Актова книга Житомирського гродського суду (1647–1648 рр.). – ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, од. зб. 12, 115 с.

ЖК 13 – Актова книга Житомирського гродського суду (1649–1650 рр.). – ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, од. зб. 13, 675 с.

ЖК 17 – Актова книга Житомирського гродського суду (1701–1713 рр.) – ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, од. зб. 17, 486 с.

ЖК 4, 1 – Актова книга Підкоморского суду Житомирського повіту Київського воєводства (1584–1644 рр.). – ЦДІАК України, ф. 4, оп. 1, од. зб. 1, 208 с.

ОК – Актова книга Овруцького гродського суду (1678–1680 рр.) – ЦДІАК України, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, 411 с.

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ЗМІСТ

Українське мовознавство: стан і перспективи

І засідання

Єрмоленко Світлана
Українська мова в науковому світогляді Миколи Костомарова: історично-культурний дискурс 3

Зінкевич-Томанек Божена
Українсько-польські неповні та хибні лексичні паралелі як джерело інтерференції 14

Глущенко Володимир
Олександр Потебня: «кількісні зміни приголосних» в історії української мови 26

Островська Людмила
Статус і прагматика вокативних речень 37

Сологуб Надія
Словотворення письменника в контексті концептології (на основі мовотворчості Олеся Гончара) 49

Бибик Світлана
Концепт «переселення» в українській літературній мові. 57

Богдан Світлана
Бінарні опозити в поетичній та епістолярній мовотворчості Лесі Українки 69

Коляденко Олена
Роль вільного асоціативного експерименту в дослідженні наївного та наукового концептів. 84

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

ІІ засідання

Шевченко Лариса

**Українська неолінгвістика:
пошуковий простір, напрями, проблеми 97**

Стаменова Албена

**Екстралінгвістичні чинники
в розвитку української літературної мови XVI–XIX століть
і давньоболгарська літературна спадщина. 109**

Чіжмарова Марія

Українська мова як іноземна в Словаччині 121

Соколова Світлана

Українська мова як державна: теорія і практика 131

Пресіч Ольга

**З досвіду викладання української мови як іноземної
в Університеті Вікторії в Канаді 146**

Берковець Віра

**Явища українсько-англійської інтерференції
у сфері сучасного українського неймінгу
(на матеріалі ергонімів – фонетичних слів). 156**

Слишинська Ганна

**Повтор як фактор вербального впливу
(на матеріалі адвокатських промов) 167**

Швець Ганна

**Місце художнього текстового матеріалу
в навчальній текстотеці з української мови як іноземної 177**

Шевченко Мирослава, Мірошниченко Ольга

**Формування аудитивної компетентності
в інофонів на початковому етапі вивчення української мови. 187**

Данилевська Оксана

**Посттоталітарні деформації мовної ситуації
в українській шкільній освіті на початку XXI століття 197**

ІІІ засідання

Масенко Лариса

**Суржик у науковому дискурсі:
визначення, інтерпретації, дискусії 214**

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Наєнко Галина

Історія української мови в Київському університеті: перші сто років 225

Ніка Оксана

Проповідницький дискурс і зміни в цитаціях (на основі збірки «Вѣнецъ Хѣъ» Антонія Радивиловського) 239

Купчинська Зоряна

Ойконімний ландшафт: історія його вивчення та перспективи дослідження 249

Таранець Валентин, Ступак Інна

Україна і Русь: походження хоронімів (дослідження у світлі сучасних етимологій) 259

Місіюк Віктор

Берестейські топоніми: історія і сучасність 273

Пономаренко Сергій

Історія вивчення української акцентної системи 284

Гнатюк Мирослава

Північнолемківські говірки крізь призму українсько-польських фонетичних студій 293

Коца Руслана

Нові погляди на словотвір складних прикметників XIV–XV століть (на матеріалі староукраїнських грамот) 305

Сивокозова Тетяна

Структурно-семантичні особливості локативно-директивних прийменниково-субстантивних комплексів у пам'ятках української мови XVII–XVIII століть зі Східного Полісся 317

Колєснік Людмила

Покутські говірки: до проблеми теоретичного окреслення 325

Мовна картина світу, мовна особистість, мовна політика

Трач Надія

Мовне питання у спогадах учасників Майдану 334

Венжинович Наталія

Символи духовності у фраземіці української мови як віддзеркалення мовної картини світу 343

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Коць Тетяна
Мовнонаціональна свідомість у ЗМК доби цивілізаційного зламу . . 352

Андрієнко Лілія
Зовнішні та внутрішні чинники вітальності української мови у XXI столітті 361

Кравченко Людмила
Антропоніми в мовному ландшафті Києва: топонімічні зміни 2014–2018 років 371

Граматика XXI століття: зміна лінгвонаукових парадигм

Загнітко Анатолій
Рівнево-ступенева і функційно-позиційна типологія граматизації в сучасному реченні 386

Попович Людмила
Евіденційні обертони граматичних форм та конструкцій в українській мові. 398

Шинкарук Олег
Теорія виду дієслова у світлі сучасної лінгвістики 411

Кондратенко Наталія
Українське політичне мовлення: динаміка і тенденції розвитку експресивного синтаксису 422

Горголюк Ніна
Категорія модальності в контексті антропоцентричної парадигми 433

Іванович Мілена
Перший навчальний посібник із граматики української мови для сербських студентів-філологів. 444

Кочерга Галина
Когнітивно-ономасіологічний механізм відіменних дієслів у формуванні східнослов'янської мовної концептосфери XIV–XVII століть 451

Заневич Ольга
Власне зворотні дієслова: статус, особливості, концепції 466

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Українська лексикографія та термінологія: досвід, проблеми і шляхи їх вирішення

І засідання

Бріцин Віктор

Словникова спадщина «золотого десятиліття» українського відродження і сучасність 474

Критська Валентина, Романюк Юлія

«Граматичний словник української літературної мови. Словозміна»: принципи укладання та можливості застосування 486

Козирєва Зінаїда

«Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.: Словник-індекс» – універсальний інтегральний тезаурус 496

Вокальчук Галина, Вокальчук Євгеній

Основні вектори наукового пошуку в царині української індивідуально-авторської неографії (з досвіду роботи неологів Рівненщини) 507

Хобзей Наталія

Етноніми південно-західного наріччя в діалектній лексикографії 521

Юсікова Олена

Лексема *голова* в говірках Закарпаття: лексикографічний аспект 532

Холодьон Олена

Варіювання семантики діалектної дієслівної лексики 542

Ситар Ганна

Статистичний аналіз фразеологізмів (на матеріалі українського національного лінгвістичного корпусу) 553

Радкевич Галина

Фразеологічні словники української мови як джерело етнолінгвістичних досліджень 565

ІІ засідання

Барань Єлизавета

З історії українсько-угорської та угорсько-української лексикографії 578

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Ястремська Тетяна
Система дериватів у контексті лексикографії 588

Кочан Ірина
Аспекти дослідження українських терміносистем у XXI столітті . . . 600

Туровська Людмила
Українська термінографія: виклики сьогодення 609

Казимирова Ірина, Чернобров Юлія
Історія мовознавчого терміна: лексикографічний аспект 620

Халіновська Людмила
Авіаційна термінографія: ретроспекція та перспективи 632

Круглий стіл «Дослідження історії української мови в науковому доробку Василя Німчука»

Білоусенко Петро
Дериватологічні студії Василя Німчука 643

Вербич Святослав
Мовна взаємодія та її відбиття в оніміконі різноетнічних регіонів (на матеріалі назв поселень Закарпаття) 653

Фаріон Ірина
Кореляція понять «етнічна свідомість», «мовна свідомість» та «етнічна мова» у працях Василя Німчука 671

Прискока Олег
Студії над старослов'янськими пам'ятками в науковому доробку Василя Німчука 680

Гримашевич Галина
Синхронічне та діахронічне дослідження прислівників у науковій спадщині Василя Німчука 689

Ящук Леся
Українські чоловічі іменування XVI–XVII століть (на матеріалі актових книг Житомирщини) 698

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Для нотаток

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Для нотаток

www.etnolog.org.ua
www.mau-nau.org.ua

Збірник наукових статей

IX Міжнародний конгрес україністів

МОВОЗНАВСТВО

(До 100-річчя Національної академії наук України)

Редактор-координатор: *Олена Щербак*
Комп'ютерна верстка: *Людмила Настенко*
Редактори: *Тетяна Волковічер, Тетяна Клименко, Наталя Литвинчук, Лариса Ліхньовська, Олена Яринчина*
Оператори: *Ірина Матвєєва*

Формат 60×90/16
Умовн. друк. арк. 44,75. Обл.-вид. арк. 42,93

Інститут мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України
01001 Київ, вул. Грушевського, 4